

Ե. Ղ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԻԱՆ
ԵՎ ՆՐԱ ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՆԳՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

1914-1918

"ՀԱՅԱՍՏԱՆ"
հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 1964

Մենագրութիւնում արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթերի, շտար աղբյուրների և, հատկապես, թուրքերեն լեզվով լույս տեսած գրականութան հիման վրա լուսարանվում է Օսմանյան կայսրութեան ներքին դրութիւնը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, վեր է հանվում պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի գաղափարախոսութեան ազդեցիկ բնույթը:

Գրքում ցույց են տրվում կենտրոնական տերութիւնների կողմում Օսմանյան կայսրութեան պատերազմին մասնակցելու բուն զրդապատճառները: Ուսումնասիրութիւնում մեծ տեղ է հատկացված Օսմանյան կայսրութեան ներքին դրութեանը պատերազմի տարիներին: Այստեղ տրված է հայ ժողովրդի ֆիզիկական քնաշնչման երիտթուրքական քաղաքականութեան անմիջական կապը նրա պանթուրքական զավթողական ծրագրերի հետ:

Գրքում զգալի տեղ է հատկացված 1918 թվականին Անդրկովկաս կատարած թուրքական արշավանքին, առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրութեան կրած պարտութեան պատճառներին և թուրք զավթիչների դեմ Անդրկովկասի ժողովուրդների մղած պայքարի պատմութեանը:

Աշխատութիւնն առաջին անգամ լույս է տեսել 1962 թվականին Երևանում, ռուսերեն լեզվով, Հայկական ՍՍՌ գիտութիւնների ակադեմիայի հրատարակութեամբ: Սույն հրատարակութեան մեջ հեղինակը կատարել է նշանակալի լրացումներ, պահպանելով բուն տեքստը:

САРКИСЯН ЕРВАНД КАЗАРОВИЧ
ТУРЦИЯ И ЕЁ ЗАХВАТНИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА
В ЗАКАВКАЗЬЕ (1914—1918)

(На армянском языке)

Издательство «Айастан»

Ереван, 1964

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Անդրկովկասը միշտ էլ կարևոր տեղ է գրավել ռուս-թուրքական հարաբերութիւններում: Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Հայաստանի ժողովուրդների բազմադարյան պայքարի և Օսմանյան պետութեան ու Իրանի դեմ ռուսական զենքի փայլուն հաղթանակների շնորհիվ XIX դարի 30-ական թվականներին Անդրկովկասն ամբողջովին արդեն միացվել էր Ռուսաստանին: Թուրքական կառավարող շրջանները, սակայն, մտադիր չէին հաշտվել իրենց կողմից նախկինում նվաճված այդ հարուստ երկրամասի կորստի հետ և բազմիցս փորձում էին կրկին իրականացնել Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց զավթողական ծրագրերը:

Ռուսաստանի ու Իրանի դեմ Օսմանյան կայսրութեան մղած բոլոր պատերազմների հիմնական նպատակներից մեկն է եղել Անդրկովկասի նվաճումը: Այդ մասին ներկայումս բացեիբաց գրում են թուրք ռազմական պատմաբանները: Այսպես, Անդրկովկասում 1918 թվականին թուրքական ինտերվենցիայի մասնակիցներից մեկը՝ գնդապետ Բերքուքը, նշում է, որ «այդ արշավանքը Օսմանյան կայսրութեան ձեռնարկած կովկասյան առաջին արշավանքը չէր»: Խոսելով թուրք զորավար Բաթալ-փաշայի 1789 թվականի արշավանքի մասին (1787—1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ), Բերքուքը շեշտում է, որ դրա նպատակը ևս կովկասի նվաճումն էր¹:

¹ Miralay Berkuk, Büyük harpte (334) Şimali Kafkasyadaki faaliyetlerimiz ve 15 fıkranın harekât ve muharebeleri, İstanbul, 1934, s. 1-2. (Տե՛ս «Aske.İ mecmuanın tarih kısmı», sayı 35).

Յամանյան կայսրության դեմ մղած պատերազմներում Ռուսաստանը ձգտում էր ձեռք բերել Քուրքիայի կողմից գրավված ձերձևծովյան մարզերը՝ իր հարավային սահմանների անվտանգությունն ապահովելու և դեպի Սև ծովը ելք ունենալու համար: 1735—1739 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Ազովն անցավ Ռուսաստանին: 1768—1774 թվականների նոր ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով կնքված Քյուչուկ-Կայնարչայի դաշնագրով Ռուսաստանին անցան Կերչը, Ենիկալեն, իսկ Ղրիմի խանությունը Քուրքիայից անկախ հայտարարվեց: Ռուսաստանին վերջնականապես միացվեցին Մեծ և Փոքր Կաբարդան, աուսական առևտրական նավատորմը իրավունք ստացավ ազատ նավարկելու Սև ծովում և անցնելու Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցներով: Այսպիսով, Ռուսաստանը դարձավ սևծովյան տերություն՝ ցնդմիշտ վերջ դնելով թուրք-թաթարական ոտնձգություններին Ղրիմում, որն արդեն 1783 թվականին միացվեց Ռուսաստանին: Զհաշտվելով այդ տերիտորիաների կորստի, ինչպես նաև Անդրկովկասում, հատկապես Վրաստանում, ռուսական ազդեցության ուժեղացման հետ, Յամանյան կայսրությունը 1787 թվականին Ռուսաստանի դեմ ռևանշիստական պատերազմ ձեռնարկեց, որը դարձյալ պայմանավորվեց Ռուսաստանի հաղթանակով: 1791 թվականի Յաթի հաշտության պայմանագրով ռուս-թուրքական նոր սահմանն անցնում էր հարավ-արևմուտքում՝ Դնեպրով, իսկ Կովկասում՝ Կուրան գետով: Ռուսաստանն ամրապնդեց իր գերիշխանությունը Սև ծովում:

Աժերի այդ փոփոխությունը՝ հօգուտ ռուսական կայսրության, հակառակ Նշանակություն ունեցավ թուրքական լծից ազատագրվելու համար մարտնչող անդրկովկասյան ժողովուրդների դարավոր պայքարի հետագա ընթացքի համար: Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Հայաստանի ժողովուրդները ի դեմս Ռուսաստանի տեսնում էին սուլթանական բռնապետության լծից իրենց միակ փրկարարին: 1801 թվականին Ռուսաստանին միացավ Արևելյան Վրաստանը, 1803 թվականին՝ Մենգրելիան, իսկ 1804 թվականին՝ Իմերեթիան ու Գուրիան:

1806 թվականին սկսելով նոր պատերազմ Ռուսաստանի դեմ, Քուրքիան նորից փորձեց վերականգնել իր տիրապետությունը Սև ծովում և Անդրկովկասում կորցրած տերիտորիաների նկատմամբ: Վրացական, հայկական, արխազական ու ադրբեջանական աշխարհագրականների օգնությամբ ռուսական բանակը դուրս քշեց Անդրկովկաս ներխուժած թուրք ազրեսորներին: Նույն ժամանակ, 1804—1813 թվականներին) ռուսական զորքերը Ադրբեջանից վերջ

դեցին իրանական զավթիչներին: Այդ պատերազմների ընթացքում թուրքական ու իրանական լծից ազատագրվեցին ու Ռուսաստանին միացվեցին Վրաստանը, Լոռի-Փամբակը, Շիրակը, Ղարաբաղի, Շաքիի, Գանձակի, Շիրվանի, Դերբենտի, Ղուբայի, Բաքվի և Թալիշի խանությունները:

1826—1828 թվականների ռուս-իրանական և 1828—1829 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով Ռուսաստանին միացվեցին Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները, Սև ծովի արևելյան ափի մեծ մասը, ինչպես նաև Ախալցխան ու Ախալքալաքը: Դրանով իսկ ավարտվեց Անդրկովկասի ազատագրումը թուրք և իրանական ասիմիլյատորների դաժան լծից: Իրագործվեց Անդրկովկասի ժողովուրդների դարավոր ձգտումը՝ Ռուսաստանին միանալու ճանապարհով վերացնել իրենց սպառնացող ֆիզիկական բնաջնջման մշտական վտանգը: Անդրկովկասի ժողովուրդներն իրենց բախտը կապելով ռուս մեծ ժողովրդի հետ, հնարավորություն ստացան զարգանալու ավելի առաջադեմ սոցիալ-տնտեսական պայմաններում:

Դրանում էր Անդրկովկասի՝ Ռուսաստանին միանալու, նրա ժողովուրդների հետագա պատմական զարգացման օբյեկտիվորեն պրոգրեսիվ նշանակությունը:

Սակայն ցարիզմը Անդրկովկասից դուրս մղելով թուրքական և իրանական զավթիչներին և այն միացնելով ռուսական կայսրությանը, հետապնդում էր զուտ իր քաղաքական, տնտեսական և ռազմա-ստրատեգիական նպատակները, բոլորովին հաշվի չառնելով հայերի, վրացիների և ադրբեջանցիների շահերը, որոնք ցարիզմի կողմից ենթարկվում էին ազգային ճնշման, զրկված էին ազգային ինքնավար իրավունքներից: Անդրկովկասը ցարական իշխանությունների կողմից դիտվում էր որպես մի ծայրամասային գաղութ՝ մետրոպոլիայի համար հումքի աղբյուր:

Ռուս-թուրքական հետագա պատերազմների ընթացքում (1853—1856, 1877—1878 թթ.) Յամանյան կայսրությունը առաջվա պես ձգտում էր ետ նվաճել Անդրկովկասն ու Հյուսիսային Կովկասը: Այդ նպատակով Քուրքիայի կառավարող շրջանները փորձում էին օգտագործել ցարական լծի դեմ Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների պայքարը, որը լայն թափ ստացավ XIX դարի 40—50-ական թվականներին:

Ղրիմի պատերազմի ժամանակ Արևելյան Հայաստան ու Վրաստան ներխուժած թուրքական զորքերը, շարժվելով դեպի Անդրկովկասի խորքը, ձգտում էին միանալ Հյուսիսային Կովկասի լեռնականների հետ: Ստանալով վրացական ու հայկական կամա-

վորական ջոկատների աջակցությունը, ռուսական զորքերը հակահարձակման անցան, ջախջախեցին թուրք զավթիչներին և զուրաքշեցին նրանց Մենգրեխայից, Գուրիայից, Աբխազիայից ու Ալեքսանդրապոլից: Ռուսական զորքերի այդ հաղթանակների շնորհիվ լրիվ ձախողվեցին Անդրկովկասի նկատմամբ Թուրքիայի նվաճողական պլանները: Դրա հիմնական պատճառներից մեկը Անդրկովկասի ժողովուրդների ուժեղ դիմադրությունն էր: Բնութագրելով Ղրիմի պատերազմի ժամանակ Կովկասի ժողովուրդների գրաված դիրքը, Մարքան ու էնգելսը նշել են, որ «Թուրքիային միացվելու հեռանկարը, ըստ երևույթին, նրանց մեջ խանգավառություն առաջ չի բերում»¹:

Չնայած պատմական այդ դառը փորձին, թուրքական ղեկավար շրջանները հետագայում էլ չհրաժարվեցին իրենց նվաճողական ծրագրերից: Սովետական Միության տարբեր արխիվներում պահվող բազմաթիվ փաստաթղթերը վկայում են այն մասին, որ սուլթանական կառավարությունը պարբերաբար իր գործակալներն էր ուղարկում Անդրկովկաս, ինչպես նաև մահմեդական ժողովուրդներով բնակեցված Ռուսաստանի այլ շրջանները: Անդրկովկասը մշտապես գտնվում էր թուրքական հետախուզության լրտեսական ու դիվերսիոն գործունեության կենտրոնում:

Թուրք էքսպանսիոնիստների կարծիքով նախկինում իրենց տիրապետության տակ գտնված Անդրկովկասը Թուրքիային է պատկանում «իրավունքի համաձայն» և վաղ թե ուշ նորից պետք է վերադարձվի նրան: Իրենց պանթուրքական և պանիսլամական նպատակներին հասնելու համար իթթիհատականները² տակավին առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ձգտում էին վերացնել քրիստոնեական տարրը Փոքր Ասիայում և, առաջին հերթին, հայերին, որոնք, նրանց կարծիքով, խանգարում էին, որ թուրքերը միավորվեն Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի մահմեդական ժողովուրդների հետ: Այդ քաղաքականությունը, ըստ էության, նպատակ ուներ նախապատրաստել ողջ Կովկասի նվաճումը Օսմանյան կայսրության կողմից: Պատմական փաստաթղթերը համոզիչ կերպով վկայում են, որ մասնակցելով առաջին

¹ Маркс и Энгельс. Соч., т. II, стр. 522.

² «Ittihat ve terakki» («Միասնություն և առաջադիմություն») կուսակցությունը հիմնվել է 1894 թվականին: Այդ կուսակցության անդամները անվանվում էին «իթթիհատականներ» կամ, ավելի լայն հասկացողությամբ, «Jön türkleri» («երիթթուրքեր»): Դա մոլի շովինիստական բուրժուա-կալվաժատիրական կուսակցություն էր, որը պայքարում էր արդուհամիդյան միապետության դեմ՝ բուրժուա-սահմանադրական կարգեր ստեղծելու համար:

համաշխարհային պատերազմին, Թուրքիան նպատակադրվել էր իրագործել իր սեփական զավթողական պլանները, որոնց հիմքում ընկած էր նաև Անդրկովկասի նվաճումը:

Սույն ուսումնասիրության նպատակն է լուսաբանել Անդրկովկասի նկատմամբ Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և, հատկապես, պատերազմի տարիներին: Այս խնդիրն ակտուալ նշանակություն ունի և մեր օրերում, երբ Թուրքիայի հետադիմական ուժերը ԱՄՆ-ի իմպերիալիստական շրջանների աջակցությամբ պատրաստվում են իրագործել երիտթուրքերի ձախողված ծրագրերը:

Սովետական պատմագրության մեջ մեր կողմից հետազոտվող թեմային վերաբերող հատուկ աշխատություններ չկան, սակայն առաջին համաշխարհային պատերազմի ծագմանը, նախապատրաստմանն ու բուն պատերազմի պատմությանը նվիրված մենագրություններում ու հոդվածներում հարևանցիորեն շոշափվում են սույն աշխատության մեջ բարձրացվող հարցերը:

Արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի և այլ աղբյուրների հիման վրա գրքում ցույց է տրվում մի շարք պատմաբանների սրբալ տեսակետը՝ կիման Ֆոն Սանդերսի գլխավորած գերմանական ռազմական միսիան Թուրքիա ուղարկելու և առաջին համաշխարհային պատերազմին Օսմանյան կայսրության՝ գերմանա-ավրստրիական խմբավորմանը հարելու դրդապատճառների լուսաբանման հարցում: Միաժամանակ պարզաբանվում են այն շարժառիթները, որոնցից ելնում էին երիտթուրքերը, կազմակերպելով հայերի մասսայական ջարդերն ու տեղահանումը նրանց հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից: Աշխատության մեջ բնութագրվում է նաև մեծ տերությունների քաղաքականությունն ու վարքագիծը Թուրքիայի նախկին կառավարողների արյունալի գործողությունների նկատմամբ:

Սովետական որոշ պատմաբաններ (Մ. Պավլովիչ, Ա. Միլեր և այլն), փաստորեն նսեմացնում են երիտթուրքական պարագլուխների ինքնուրույն դերը 1914—1918 թվականների պատերազմում սուլթանական Թուրքիայի մասնակցության հարցում և անտեսում են Անդրկովկասի նկատմամբ երիտթուրքերի սեփական զավթողական ծրագրերի առկայությունը:

Անդրկովկասում թուրքական ագրեսիայի մասին խոսվում է,

մի շարք մեծագործություններում, որոնց մենք կանգրադառնանք ստորև: Նրանց հեղինակներն ուղղակի կապ չեն տեսնում դեպի Անդրկովկաս թուրքական զորքերի ձեռնարկած 1914 և 1918 թվականների արշավանքների միջև:

Անդրկովկասում 1918 թվականի օտարերկրյա ինտերվենցիայի պատմությամբ զբաղվողները սահմանափակվում են սոսկ Հայաստանի, Վրաստանի կամ Ադրբեջանի շրջանակներով: Մինչդեռ գերմանա-թուրքական խմբավորումը և Անտանտի տերությունները Անդրկովկասը դիտում էին որպես մի ամբողջություն և նրա նվաճման միջոցով ձգտում էին ստեղծել Սովետական Ռուսաստանի դեմ ուղղված խոշոր ռազմա-ստրատեգիական պլանցդարմ և, միաժամանակ, մի պատենջ՝ կասեցնելու Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության ազդեցությունը Մերձավոր ու Միջին արևելքում:

Մեր կողմից հետազոտվող պրոբլեմն ակտուալ նշանակություն ունի նաև այն տեսակետից, որ ժամանակակից թուրք, արևմտագերմանական ու ամերիկյան պատմաբանները առանձին հետաքրքրություն են հանդես բերում Անդրկովկասի՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների պատմության նկատմամբ:

Հրապարակի վրա են թուրք հեղինակների, 1914—1918 թվականներին կովկասյան ռազմաճակատի զործողությունների մասնակից՝ Կոնի, ինչպես նաև հրեա-թուրքական կուսակցության հայտնի պարագլուխների բազմաթիվ «ուսումնասիրություններն» ու հուշերը, որոնք գերազանցապես վերաբերում են առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանին: Յուսուֆ Հիքմեթ Բայուրը¹, էսադ Ուրասը², Ահմեդ էմին Յալմանը³, Քյազըմ Կարաբեիր-փաշան⁴, Բերբուքը⁵, Ալի Ֆուադ Ջեբեսոյը⁶, Ռյուշտյուն⁷,

¹ Bayur Yusuf Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, Cilt III, Kis. III, Ankara, 1957. *Կույնի*, Türkiye Devletinin dış siyaseti, İstanbul, 1935.

² Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950.

³ Emin Ahmed, Turkey in the World War, London, 1930.

⁴ Karabekir Kazım, Cihan harbine neden girdik, nasıl girdik, nasıl idare etdik?, İstanbul, 1937. *Կույնի*, Birinci Kafkas Kolordusunun 334 senesindeki hareketi ve meş'udatı hakkında general Harbord riyasetindeki Amerika heyetine takdim edilen rapor sureti. Erzurum, 1335 (1919).

⁵ Berkük, Büyük Harpte (34 Şimali Kafkasyadaki faaliyetlerimiz ve 15 firkanın hareketi ve muharebeleri. *տե'ս* „Askeri mecmuanın tarih kısmı“, İstanbul, 1934, Sayı 35.

⁶ Ali Fuad Cebesoy, „Syası hatıralar“, *տե'ս* „Vatan“ *թերթի* 1954 թվականի համարները:

⁷ Rüştü, Büyük harpte Bakó yollarında 5 Kafkas piyade firması, *տե'ս* „Askeri mecmuanın tarih kısmı“, İstanbul, 1934, sayı 34.

Ջեմալ-փաշան¹, Թալեաթ-փաշան² և մյուսները երիտթուրքերի պանթուրքական նվաճողական քաղաքականությունն արդարացնելու նպատակով ամեն կերպ նենգափոխում են փաստերը, պատմական իրականությունը: Նշված հեղինակների աշխատությունների հիմքում ընկած են պանթուրքիզմի ու թուրքիզմի (türkçülük) հետադիմական դոկտրինաները: Պանթուրքիզմը խեղաթյուրում է թուրք ժողովրդի իրական պատմությունը, քարոզում թուրքերի գերազանցությունը մյուս ժողովուրդների նկատմամբ: Նա փորձում է «հիմնավորել» թուրք ազգի առանձնահատուկ դերը մարդկության պատմության մեջ և արդարացնել թուրքիայի կողմից քրիստոնեա ժողովուրդների ազգային բիրտ ճնշումն ու ֆիզիկական բնաջնջումը: Պանթուրքիզմի տեսությունը Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի նկատմամբ երիտթուրքական «եռյակի»՝ էնվերի, Թալեաթի ու Ջեմալի, վարած ազդեցիվ արտաքին քաղաքականության գաղափարական հիմքն էր:

Չնայած թուրք բուրժուական պատմաբանների կոնցեպցիաների բացահայտ արատավորությանը, նրանց աշխատություններում պարունակվում է զգալի շափով կոնկրետ նյութ, որն օգնում է բացահայտելու 1918 թվականին դեպի Անդրկովկաս ձեռնարկած թուրքական զորքերի արշավանքի իրական հանգամանքները, լուսաբանելու Օսմանյան կայսրության ներքին վիճակը պատերազմի տարիներին, ինչպես նաև թուրք-գերմանական ու թուրք-սովետական հարաբերությունները, Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանությունների վերաբերմունքը թուրք օկուպացիոն զորքերի նկատմամբ և այլն: Նկարագրելով Անդրկովկաս ներխուժելու ժամանակ թուրքական զորքերի հանդիպած դժվարությունները, թուրք պատմաբանները ստիպված են գրել նաև օտարերկրյա ինտերվենցիայի դեմ երկրամասի ժողովուրդների մղած պայքարի մասին:

Իրենց հուշերում Լյույդ-Ջորջը, Պուանկարեն, պատմաբաններ Սիդնեյ Ֆեյը, Լիդգել-Հարտը, Կայզերը և ուրիշներ փորձում են Անգլիայի, ԱՄՆ-ի ու Ֆրանսիայի իմպերիալիստներին ներկայացնել խաղաղության ջատագովների ու փոքր ժողովուրդների շահերի պաշտպանների դերում: Կեղծելով առաջին համաշխարհային պատերազմի նախապատրաստման պատմությունը, նրանք պատերազմի սանձազերծման ամբողջ մեղքը բարդում են Ռուսաստանի վրա: Այսպես, անգլիական հայտնի ռազմական պատմաբան Լիդգել-Հարտը «Ճշմարտություն պատերազմի մասին» խորագիրը կրող գրքում պնդում է, որ Օսմանյան կայսրությունը պատերազմի մեջ

¹ Джемаль-паша, Записки 1913—1919 гг., Тифлис, 1923.

² Talât Paşanın Hatıraları, İstanbul, 1946.

մտավ Գերմանիայի կողմում՝ Ռուսաստանի մեղքով: Նրա կարծիքով, հենց ցարական Ռուսաստանն էր, որ Կոստանդնուպոլսի ու Եգիպտոսի նկատմամբ իր նվաճողական պլաններն իրագործելու ձգտումով Թուրքիային վանեց դեպի կենտրոնական պետությունների խմբավորումը¹: Ֆրանսիական պատմաբան Ժորժ Կայզերը, արդարացնելով երիտթուրքերի արտաքին քաղաքական կուրսը, Ռուսաստանին նույնպես մեղադրում է այն բանի համար, որ վերջինս հարկ եղած շափով զիջողականություն հանդես չբերեց և մերժեց թուրքական կառավարության սահանջները: Ամեն կերպ արդարացնելով Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարող շրջանների քաղաքականությունը պատերազմին Թուրքիայի մասնակցության հարցում, այս հեղինակն ուղղակի գրում է, որ «Թուրքիան դաշնակիցների դեմ պատերազմի մեջ մտավ Ռուսաստանի կամքով»²: Այդ նույն տեսակետն է պաշտպանում անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիզմի մյուս ջատագովը՝ անգլիական պատմաբան Մարիոտտը³:

Վերջին ժամանակներս, ինչպես նշվեց, բուրժուական գիտնականները մեծ հետաքրքրություն են հանդես բերում Անդրկովկասի առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի պատմության նկատմամբ: Արդի միջազգային իրադրության պայմաններում ամերիկյան իմպերիալիզմը կարևորագույն նշանակություն է տալիս Մերձավոր արևելքի հատկապես այն երկրներին, որոնք սահմանակից են Անդրկովկասին: ՆԱՏՕ-ի ագրեսիվ բուլկի ղեկավարների հաշվումներով, մերձավոր արևելյան ճակատը գալիք պատերազմի հիմնական թատերաբեմերից մեկն է դառնալու: Պատահական չէ, որ ԱՄՆ-ի խոշոր ռազմա-օդային ու հրթիռային բազաները տեղավորված են հենց Մերձավոր արևելքում: ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի ռազմամուլ շրջանների հակասովետական պլաններում Անդրկովկասն առաջվա պես նկատելի տեղ է գրավում: Դրանով, մասնավորապես, պետք է բացատրել այն փաստը, որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում լույս են տեսնում Անդրկովկասի պատմությանը նվիրված հատուկ հետազոտություններ, որոնցում նշանակալից տեղ է տրված առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի իրադարձություններին: Նման «հետազոտություններից» են՝ Ալլենի և Մուրատովի «Կովկասյան ճակատը»⁴,

Փիրուզ Կազեմզադեի «Պայքար Անդրկովկասի համար 1917—1921 թվականներին»¹ և այլ գործեր, որոնք նվիրված են Անդրկովկասի համար օտարերկրյա պետությունների պայքարի պատմությանը:

Փիրուզ Կազեմզադեի գրքի առաջաբանում պարզորոշ կերպով ընդգծվում է այն միտքը, որ սպասվող իրադարձությունների պայմաններում Անդրկովկասի հետ կապված հարցերը նուրից կարող են կարևոր դեր խաղալ միջազգային կյանքում²:

Պատմության կեղծարարները խեղաթյուրում են Անդրկովկասում 1918 թվականի թուրքական ինտերվենցիայի իրական պատկերը: Անգլիական զորքերի ներխուժումն Ադրբեջան նրանց կողմից հրամցվում է որպես «օգնություն» անդրկովկասյան ժողովուրդներին՝ «կայուն կարգեր» հաստատելու համար: Լուսթյան մատնելով հանրահայտ պատմական փաստերը, իմպերիալիզմի ջատագով պատմաբանները փաստագուրկ պնդումներով փորձում են ժխտել Անդրկովկասի նկատմամբ թուրքական ու անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների նվաճողական ծրագրերի առկայությունը: Այսպես, օրինակ, Ալլենն ու Մուրատովը ուղղակի գրում են, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներգրավվելու նախօրյակին թուրքերը Ռուսաստանի հանդեպ ոչ մի ագրեսիվ մտադրություն չուներին³: Միաժամանակ, բուրժուական պատմաբանները գիտակցորեն անտեսում են Անդրկովկասի ժողովրդական զանգվածների պայքարը օտարերկրյա զավթիչների ու հակահեղափոխական կուսակցությունների՝ մենշևիկների, դաշնակների, մուսավաթականների դեմ:

Հարկ է նշել անգլիական առաջադեմ պատմաբան Վ. Վ. Գոտլիբի «Գաղտնի դիվանագիտությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» խորագիրը կրող մենագրությունը³, որի հեղինակը, ի տարբերություն արևմուտքի գրեթե բոլոր հետազոտողների, իր աշխատության մեջ լայնորեն օգտագործել է դիվանագիտական փաստաթղթերի սովետական հրատարակությունները: Ղեկավարվելով առաջին համաշխարհային պատերազմին Լենինի տված գնահատականով, Գոտլիբը բացահայտում է ինչպես Անտանտի երկրների, այնպես էլ Եռյակ միության զավթողական նպատակները, Քննելով Անտանտի տերությունների միջև գոյություն ունե-

¹ Лиддель-Гарт Б. Г., Правда о войне 1914—1918 гг., М., 1935, стр. 120—121.

² Кайзер Ж., Европа и новая Турция, М., 1925, стр. 8—10.

³ Marriott I. A. K. A historical study in European diplomacy, Oxford, 1951, p. 488.

⁴ Allen and Muratoff, Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turko-Caucasian Border 1828—1921. Cambridge, 1953.

¹ Firuz Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia 1917—1921, New York, 1951.

² Firuz Kazemzadeh, p. 2.

³ Allen and Muratoff, p. 222.

⁴ Готлиб В. В., Секретная дипломатия во время первой мировой войны. Пер. с английского, М., 1960.

ցող հակասությունները, հեղինակն ապացուցում է, որ Ռուսաստանն այդ խմբավորման մեջ երկրորդական դեր էր խաղում, քանի որ քաղաքականությունն այնտեղ որոշում էին առաջին հերթին Անգլիան և հետո՝ Ֆրանսիան: Գոտլիբը ճիշտ դիրքերից է շարադրում իմպերիալիստական այդ երկու խմբավորումների դիվանագիտական պայքարը՝ Թուրքիային ու Իտալիային համաշխարհային պատերազմի մեջ ներգրավելու խնդրում:

Կեղծ, աղավաղված տեսքով են ներկայացնում Անդրկովկասում օտարերկրյա ինտերվենցիայի պատմությունը գերմանական ու ավստրիական պետական գործիչները, բուրժուական պատմաբաններն ու հրապարակախոսները: Այսպես, Լյուդենդորֆը¹, Բյուլովը², Լիման ֆոն Սանդերսը³, Մյուլմանը⁴, Պոմյանկովսկին⁵, էրցբերգերը⁶, Լիրաուն⁷, Նաումանը⁸ և ուրիշներ պնդում են, թե իբր Գերմանիան Մերձավոր արևելքում հարձակողական նպատակներ չէր հետապնդում, այլ միայն ընդառաջելով բանակը վերակազմելու երիտթուրքական կառավարության ցանկությանը, ձգտում էր ուժեղացնել Թուրքիայի ռազմական հզորությունը՝ Անտանտի, և, առաջին հերթին, Ռուսաստանի կողմից նրա ամբողջականությանը սպառնացող վտանգից պաշտպանելու համար: Դրա հետ մեկտեղ գերմանական պատմաբանները ժխտում են Անդրկովկասի նկատմամբ կայսերական Գերմանիայի նվաճողական պլանների առկայությունը և ճգնում են «ապացուցել», որ գերմանական ռազմաժողներն ու դիվանագետները մասնակցություն չեն ունեցել պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կողմից երկրի հայ բնակչության նկատմամբ կատարած արյունոտ շարագործություններին: Դեռ ավելին, գերմանական որոշ ռազմական ու քաղաքական գործիչներ, ինչպես, օրինակ, Լիման ֆոն Սանդերսը, Լյուդենդորֆը,

էրցբերգերը և ուրիշներ նույնիսկ փորձում են արդարացնել հայ ժողովրդի իսպառ ոչնչացման երիտթուրքական կուսակցության քաղաքականությունը:

Այնուհանդերձ, խիստ քննադատական մոտեցման դեպքում վերոհիշյալ աշխատություններից կարելի է քաղել Անդրկովկասում թուրք-գերմանական հակասություններին, պանթուրքական ծրագրերին, Օսմանյան կայսրության ներքին դրությանը և այլ հարցերին վերաբերող մեծ քանակությամբ փաստական ու վավերագրական նյութ:

Բացի նշված աշխատություններից, մեր կողմից օգտագործվել են դիվանագիտական փաստաթղթերի գերմանական հրատարակությունները՝ «Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914», «Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch» և այլն:

Մեր հետազոտության հիմնական նյութ են ծառայել սովետական արխիվներում պահվող փաստաթղթերը. Պետական ռազմա-պատմական արխիվում (ЦГВИА), Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում (АВПР), Հոկտեմբերյան հեղափոխության ու սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվում (ЦГАОРСС) և Մոսկվայի կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (ЦГИАМ): Հիշյալ արխիվների համապատասխան ֆոնդերում պահպանվել են Օսմանյան կայսրությունում ու եվրոպական երկրներում Ռուսաստանի դիվանագիտական ու ռազմական ներկայացուցիչների ղեկուցագրեր, գործակալական զանազան տվյալներ, օպերատիվ ամփոփագրեր և այլ նյութեր, որոնցում պարունակվում են ներկա աշխատության թեմային վերաբերող խիստ արժեքավոր տեղեկություններ:

Օգտագործվել են նաև ՍՄԿՊ Կենտկոմին պորնոթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի կենտրոնական պարտիական արխիվի այն նյութերը, որոնք վերաբերում են առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանին, մասնավորապես, 1918 թվականին Անդրկովկասում թուրքական ու գերմանական ինտերվենցիայի հետ առնչվող իրադարձություններին, այդ շրջանում հակահեղափոխական կուսակցությունների՝ վրացական մենշևիկների, դաշնակների ու մուսավթականների գործունեությանը:

Հետաքրքիր փաստաթղթեր են հայտնաբերվել Ռազմա-ժողովին նավատորմի կենտրոնական պետական արխիվում (ЦГАВМФ) և Լենինգրադի կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (ЦГИАЛ): Դրանք գերազանցապես լուսաբանում են թուրքական ու գերմանական ռազմա-ժողովային ուժերի ավազակային հարձա-

¹ Людендорф, Мои Воспоминания о войне 1914—1918 гг., т. II, М., 1924.

² Булов Б., Воспоминания, М., 1935.

³ Liman von Sanders O., Fünf Jahre Türkei, Berlin, 1919.

⁴ Mihlmann Carl, Deutschland und die Türkei (1913—1914), Berlin, 1929, նույնի Das Deutsche-Türkische Waffenbündnis im Weltkriege, Leipzig, 1940.

⁵ Pomiankowski I., Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges, Zürich-Leipzig—Wien, 1928.

⁶ Эрцбергер М., Германия и Антанта, Мемуары, М., 1934.

⁷ Лирау Вальтер. Новая Турция. Состояние и виды на будущее, М.—Л., 1924.

⁸ Naumann F., Mitteleuropa, Berlin, 1915.

կումը Ռուսաստանի սեփական նավահանգիստների վրա, ռազմական գործողությունները կովկասյան ճակատում և երիտթուրքական էմիսարների քայքայիչ գործունեությունն Անդրկովկասում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ու պատերազմի տարիներին:

Մեր կողմից բարձրացվող պրոբլեմի հետազոտությունն անհնարին կլինեք առանց Ադրբեջանի, Վրաստանի ու Հայաստանի արխիվների փաստաթղթերի: Ադրբեջանական ՍՍՌ կենտրոնական պատմական արխիվում և Հոկտեմբերյան ռեյուցիայի կենտրոնական պետական արխիվում գտնվել են արժեքավոր փաստաթղթեր, որոնք բնութագրում են թուրքական օկուպանտների կողմից Ադրբեջանում հաստատած գաղութային-ոստիկանական ռեժիմը, և ադրբեջանական աշխատավոր ժողովրդի համառ պայքարը օտարերկրյա զավթիչների ու նրանց գործակալների՝ մուսավաթականների դեմ: Այդ արխիվներում, հատկապես պատմական արխիվում, նույնպես պահպանվել են զգալի քանակությամբ փաստաթղթեր, որոնք մերկացնում են թուրքական գործակալների լրտեսական-դիվերսիոն աշխատանքն Անդրկովկասում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ու պատերազմի տարիներին:

ՍՄԿՊ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի ադրբեջանական ֆիլիալի արխիվից օգտագործվել են փաստաթղթեր, որոնք ցույց են տալիս Ադրբեջանի բոլշևիկների ղեկավար դերը թուրք օկուպանտների դեմ մղվող պայքարում:

Շատ արժեքավոր փաստաթղթեր են պահվում Վրացական ՍՍՌ կենտրոնական պետական պատմական արխիվում և Հոկտեմբերյան ռեյուցիայի կենտրոնական պետական արխիվում: Դրանք վեր են հանում թուրքական ռազմամոյ շրջանների դիվանագիտական հնարամտությունները Տրապիզոնի և Բաթումի «հաշտության» կոնֆերանսներում, բացահայտում են գերմանա-թուրքական օկուպանտների նվաճողական ծրագրերը: Այդ արխիվներում մեզ հայտնի են հայտնաբերել Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչությանն ուղղված երիտթուրքական կոմիտեի թուուցիկները՝ Ռուսաստանի դեմ ապստամբելու կոչով:

Աշխատության մեջ օգտագործվել են նաև համապատասխան նյութեր՝ ՍՄԿՊ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի վրացական ֆիլիալի արխիվից:

Լայնորեն օգտագործվել են Հայկական ՍՍՌ պետական պատմական արխիվի և ՍՄԿՊ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվի փաստաթղթերը: Հիշյալ արխիվներում կան նյութեր, որոնք բնութագրում են Օսմանյան

կայսրության նվաճողական քաղաքականությունն Անդրկովկասում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ու պատերազմի տարիներին, ինչպես նաև նույն շրջանում թուրքական գործակալության լրտեսական քայքայիչ աշխատանքը: Այդ արխիվների ֆոնդերում պահվում են հայկական հարցին վերաբերող նյութեր: Բազմաթիվ փաստաթղթերում խոսվում է 1915—1916 թրվականներին հայերի տեղահանման ու զանգվածային ջարդերի, 1914—1917 թվականներին կովկասյան ճակատում տիրող դրության, Անդրկովկասում 1918 թվականին թուրքական ինտերվենցիայի և այլ հարցերի մասին: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում այն փաստաթղթերը, որոնք պատմում են թուրք գավթիչների դեմ Հայաստանի ժողովրդական զանգվածների մղած հերոսական պայքարի մասին: Քիչ չեն նաև այն փաստաթղթերը, որոնցում մերկացվում է անդրկովկասյան հակահեղափոխականների դավաճանական քաղաքականությունը, որը հեշտացրեց երկրամասի զրավումը թուրքական զորքերի կողմից:

Արխիվային փաստաթղթերի վրա աշխատելու ընթացքում մեզ հարկ էր լինում բազմազան տվյալների համադրման ու վերլուծության միջոցով առանձնացնել ամենահավաստի և իրականությանը մոտ փաստերը, մի բան, որ հատկապես կարևոր է այն տեսակետից, որ միևնույն իրադարձության մասին հաճախակի հանդիպում ենք միանգամայն հակասական տեղեկությունների:

Բացի վերոհիշյալ արխիվային նյութերից, օգտագործվել է նաև «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии» ժողովածուն, որը կարևոր տվյալներ է պարունակում անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու սեյմի գործունեության, Տրապիզոնի և Բաթումի կոնֆերանսների մասին:

Լիման ֆոն Սանդերսի գերմանական ռազմական միսիայի և առաջին համաշխարհային պատերազմին Օսմանյան կայսրության մասնակցության լուսաբանման համար օգտագործվել են Սովետական Միությունում հրատարակված փաստաթղթերը՝ «Международные отношения в эпоху империализма» (серия III), «Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях», «Раздел Азиатской Турции», «Константинополь и проливы», «Документы внешней политики СССР» և այլն:

Անդրկովկասում ու կովկասյան ճակատում ծավալված հեղափոխական շարժման և վրացական մենշևիկների, դաշնակների ու մուսավաթականների հակահեղափոխական գործունեության մասին արժեքավոր փաստաթղթեր են պարունակում մեր կողմից օգ-

ազդեցում արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուները՝ «Борьба за победу Советской власти в Грузии», «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в 1917—1918 гг. в Азербайджане», «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении» և այլն՝

Հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում Ա. Խ. Սաֆրաստյանին սույն աշխատության համար արարատառ թուրքերենից նրա փաստաթուղթերի համար:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՐՅԱԿԻՆ

Օսմանյան կայսրությունում մինչև XIX դարի 80—90-ական թվականները գերիշխող դիրք էին գրավում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կապիտալիստները: Իմպերիալիզմի դարաշրջանում գերմանական կապիտալի բուռն ներխուժումը Մերձավոր արևելք զգալիորեն սրեց մեծ տերությունների մրցակցային պայքարը երկրագնդի այդ մասում: XIX դարի վերջին ավարտվում է Թուրքիան Եվրոպայի կապիտալիստական երկրների կիսագաղութի վերածման պրոցեսը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Ֆրանսիայի կապիտալ ներդրումները Թուրքիայում կազմում էին 2 մլրդ. 240 մլն. ֆրանկ, Գերմանիայինը՝ 1 մլրդ. 280 մլն. ֆրանկ¹, Անգլիայինը՝ 750 մլն. ֆրանկ²: Այսպիսով, Մերձավոր արևելքում կապիտալ ներդրումներով Ֆրանսիան գերազանցում էր իր մրցակիցներին՝ Գերմանիային ու Անգլիային:

Թուրքական տվյալներով, ֆրանսիական կապիտալի բաժինը Օսմանյան կայսրությունում կազմում էր 59 տոկոս, գերմանականը՝ 22 տոկոս, անգլիականը՝ 6,8 տոկոս³: «Ֆրանսիան կարծես թե

1 ЦГИАЛ, ф. 543, оп. 1, л. 751, л. 213. 2. Գրոթի տվյալների համաձայն գերմանական ներդրումները Թուրքիայում պատերազմի նախօրյակին՝ 1913 թվականին, կազմում էին 1 մլրդ. մարկ. տե՛ս, Grothe H., History of Modern Europe 1878—1919, London, 1923, p. 13.

3 ЦГАВМФ, ф. 858, оп. 1, л. 34, л. 102.

3 Hüsrev İsmail, Türkiye köy iktisadiyatı, Ankara, 1934, s. 132.

Թուրքիայի բանկիրը լինի և այդ պատճառով էլ Թուրքական Ֆինանսների գլուխ է կանգնած Թուրքիայի բյուջեն կազմող ֆրանսիացի կորանը», — Ստամբուլից հաղորդում էր պատերազմի նախօրյակին Ռուսաստանի ծովային գործակալը¹։ Երկաթուղային տրանսպորտում ներդրված ֆրանսիական կապիտալը կազմում էր 445 մլն. ֆրանկ²՝ զիջելով միայն գերմանականին։

Գերմանական իմպերիալիստներն ամուր կերպով իրենց ձեռքում էին պահում գերակշռությունը Թուրքիայի երկաթուղային շինարարության բնագավառում։ Թուրքիայի արդյունահանող արդյունաբերության մեջ ֆրանսիական կապիտալին էր պատկանում բոլոր ներդրումների 76,5 տոկոսը, անգլիական կապիտալին՝ 6,6 տոկոսը, գերմանականին՝ ընդամենը 4,4 տոկոսը։

Այս թվերը համոզիչ կերպով վկայում են այն մասին, որ ֆրանսիական իմպերիալիստներն առաջնակարգ դիրք էին գրավում Օսմանյան կայսրության էկոնոմիկայում։

Փաստորեն ողջ Օսմանյան կայսրությունը բաժանված էր իմպերիալիստական պետությունների ազդեցության ոլորտների։ Ֆրանսիան դեռ շատ վաղուց հասել էր գերիշխող դիրքի Սիրիայում և Լիբանանում, Անգլիան՝ Միջագետքում և Արաբական թերակղզում, իսկ Ռուսաստանը՝ Արևմտյան Հայաստանում և Քուրդստանում։ Տարածելով իր ազդեցությունը Թուրքիայի նշված շրջաններում, այդ տերություններից յուրաքանչյուրը ձգտում էր հասնել ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական ու ստրատեգիական նպատակների իրականացմանը։

Օգտագործելով Թուրքիայի էկոնոմիկայում ու ֆինանսների վրա իր ազդեցությունը, Ֆրանսիան ամեն ինչ անում էր Սիրիան ու Լիբանանը վերջնականապես գրավելու համար։ Դամասկոսի, Հալեպի, Բեյրութի ֆրանսիական հյուպատոսները փաստորեն ամեն տեսակի գործերի տնօրինողներն էին։ Թուրքական տեղական իշխանությունները ոչինչ չէին կարող ձեռնարկել առանց Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների նախնական համաձայնության։ Վերջիններս, օգտագործելով Թուրքական ծանր լծից արաբական ազգաբնակչության դժգոհությունը, տեղի բուրժուա-կոմպրադորական շրջաններից հավաքագրում էին գործակալներ, որոնց միջոցով այդ մարզերում ֆրանսական պատ արտադանդա էին մղում։ Ֆրանսիական կառավարությունը գաղտնի կերպով ֆինանսավորում և զենք էր մատակարարում սուլթանական իշխանությունների դեմ պայքարող

1 ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, л. 10071, л. 23—25.

2 Նույն տեղում։

Սիրիայի ու Լիբանանի արարներին, որն, ինչ խոսք, արվում էր բացառապես այդ երկրները ֆրանսիական գաղութի վերածելու նպատակով։

Նման քաղաքականություն էր վարում Անգլիան Միջագետքում և Արաբիայում։ Օսմանյան կայսրության այդ նահանգներում Անգլիան տարածել էր իր գործակալների խիտ ցանցը։ Անգլիական իմպերիալիստները ջանք և միջոցներ չէին խնայում արաբական ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներին ու արաբական ցեղերի վերնախավին իրենց կողմը գրավելու համար։ Բասրայի, Կուվեյտի, Բաղդադի բրիտանական հյուպատոսները գործունե կապեր էին պաշտպանում նեջդի էմիր Իբն—Սաուդի, Կուվեյտի շեյխ Մուբարրաբ Իբն—Սաբախի և Բասրայի շեյխ Սեյիդ Թալիբի հետ¹։ Այդ նահանգներում գործող անգլիական լրտեսները սերտորեն կապված էին արաբական ազգայնական կազմակերպությունների հետ։ Անգլիայի քաղաքական շրջաններում չէին կասկածում, որ Օսմանյան կայսրության մասնատման ժամանակ Միջագետքն ու Արաբիան կկազմեն «Թուրքական ժառանգության» անգլիական բաժինը։

Գերմանական իմպերիալիզմը, մյուսներից ավելի ուշ հանդես գալով մերձավոր արևելյան քաղաքականության ասպարեզում, դեկավարվում էր Օսմանյան կայսրությունն ամբողջությամբ իր գաղութը դարձնելու ձգտումով։ Այդ նպատակն էր հետապնդում, մասնավորապես, Բաղդադի երկաթուղու կառուցումը, որը պետք է կրտրեր Փոքր Ասիան ու Միջագետքը՝ անցնելով այն շրջաններով, որոնց վրա վաղուց աչք էին դրել այլ տերությունները։ Դա էլ ավելի սրեց իմպերիալիստական տերությունների, հատկապես Գերմանիայի ու Անգլիայի միջև գոյություն ունեցող պայքարը։

«Բաղդադի երկաթուղու կառուցումը, — գրում է գերմանական հայտնի ժուռնալիստ Ալբերտ Նորդենը, — պետք է որ ծայրահեղորեն սրեր Գերմանիայի հարաբերությունները մեծ տերությունների հետ։ Չէ՞ որ Բաղդադի երկաթուղին կտրեց անգլիական իմպերիալիզմի կենսականորեն կարևոր ուղին, որը տանում էր դեպի նրա ասիական տիրապետություններն ու ազդեցության ոլորտները։ Գերմանիայի ամրապնդումը Դարդանեղի շրջանում ու Սև ծովում միևնույն ժամանակ սրեց նրա հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, որոնք առանց այն էլ բավականին լարված էին Բալկաններում Հաբսբուրգների հակառուսական քաղաքականությանը Գերմանիայի ցույց տրված աջակցության պատճառով։ Դրա հետ մեկտեղ Լոն-

1 ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, л. 991, л. 427—430.

դոնում և այլուր չէին կարող չլսել պանգերմանացիների և իրենց շահավոր համարող գերմանական շովինիստների հաղթական ճիշերը, որոնց թվում էր, թե ողջ առաջավոր Ասիան արդեն պատկանում է գերմանացիներին»¹։

Բաղդադի երկաթուղու շինարարությամբ գերմանական իմպերիալիստները ձգտում էին ներթափանցել թուրքական այն մարզերը, որտեղ Անգլիան իրացնում էր իր ապրանքները և արդյունաբերության համար հումք էր հայթայթում։ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կապիտալիստները փորձում էին իրենց ազդեցության ոլորտները թուրքիայում պաշտպանել գերմանացիների մրցակցությունից։ Այդ նպատակով նրանք ամեն կերպ աշխատում էին ուժեղացնել իրենց դիրքերը Օսմանյան կայսրությունում և, հատկապես, նրա արարական նահանգներում։

Իմպերիալիստական տերությունների էքսպանսիայի կարևոր ուղիներից մեկը թուրքիայում առևտուրն էր, որտեղ գերակշռող դիրք էին գրավում անգլիական կապիտալիստները։

Գերմանիան, որը մյուս երկրներից ավելի ուշ էր հաստատել իր առևտրական կապերը թուրքիայի հետ, XX դարի սկզբին դարձավ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի վտանգավոր ախոյանը։ 1913—1914 թվականներին Գերմանիան թուրքիայում ապրանքների ներմուծության մեջ առաջ անցավ Ֆրանսիայից, Ռուսաստանից ու Իտալիայից և դուրս եկավ երկրորդ տեղը՝ Անգլիայից հետո²։

Գերմանական տվյալներով ապրանքների արտահանումը Գերմանիայից թուրքիա 1913 թվականին կազմեց 74 մլն. մարկ, իսկ ներմուծումը՝ 30 մլն. մարկ³։ Գերմանիան Մերձավոր արևելք էր արտահանում գերազանցապես գյուղատնտեսական մեքենաներ, մետաղյա, էլեկտրատեխնիկական ու քիմիական ապրանքներ, իսկ արտահանում էր այնտեղից հաց, ծխախոտ, մետաքսի հումք, թարմ և չորացրած մրգեր և այլն։

Թուրքիայի արտաքին առևտուրը կրում էր որոշակիորեն ընդգծված գաղութային բնույթ։ Օտարերկրյա վաճառականները թուրքիայում մեծ արտոնություններ ունեին, որոնք սահմանված էին այսպես կոչված կապիտուլյացիաների ռեժիմով։ Նրանց Օսմանյան կայսրության ամբողջ տերիտորիայում ազատ առևտրի իրավունք

էր տրված, ինչից զրկված էին նույնիսկ իրենք թուրքերը։ Թուրքիայի արտաքին առևտրի նկատմամբ օտարերկրյա կապիտալի հաստատած վերահսկողությունը վերջինիս ձեռքին մի միջոց էր՝ թուրքական էկոնոմիկան իրեն ենթարկելու։

Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների համար շահագանջ ծանր էր թուրքիայի եվրոպական պարտատերերի կողմից 1881 թվականին հիմնված «Օտտոմանյան պարտքի վարչության» լուծը։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հիշյալ վարչությունում հաշվվում էին շուրջ 9 հազար ծառայողներ, որոնց պահելու համար թուրքական գանձարանը տարեկան ծախսում էր ավելի քան 400 հազար լիրա¹։

Գերազանցորեն անգլո-ֆրանսիական կապիտալի գործիքը հանդիսացող օտարերկրյա այս կազմակերպությանն էին հանձնված թուրքիայի պետական եկամտի կարևորագույն աղբյուրները՝ աղից, մետաքսից, սպիրտից, ձկնորսությունից, ոչխարաբուծությունից գանձվող հարկերը, աշարը (տասանորդ), դրոշմատուրքը և այլն։ Կոյդ Ջորջը նշում էր, որ «Ֆրանսիան ավելի մեծ ֆինանսական շահ ուներ թուրքիայում, քան որևէ այլ երկիր։ Ֆրանսիական ավանդատուներին էր պատկանում Օտտոմանյան պարտքի արժեթղթերի 80 տոկոսը, որի ընդհանուր գումարը հասնում էր 144 մլն. ֆունտ ստեռլինգի»²։

Թուրք ծխախոտագործ գյուղացիների համար անտանելի էր ֆրանսիական «Ռեժի» կոնցեսիան։ Օտարերկրյա այս մոնոպոլիան էր թույլատրում ու վերահսկում ծխախոտի արտադրությունն ու ցավաբեր։ «Ռեժի»-ին էր պատկանում նաև ծխախոտի գնման նախապատվության իրավունքը։ Ծխախոտի ամբողջ վաճառքը ևս նրա ձեռքում էր գտնվում։ «Ռեժի» կոմպանիան հսկայական շահույթ էր ստանում ծխախոտագործության մեջ զբաղված 150—250 հազար ընտանիքների դաժան շահագործման միջոցով։ Նա գյուղացիներից մեկ կիլոգրամ ծխախոտը գնում էր 4,3 դուրուշով, իսկ համաշխարհային շուկայում վաճառում 31 դուրուշով։

Օտարերկրյա կապիտալի կողմից թուրքիային ստրկացնելու մյուս միջոցը Օտտոմանյան կայսերական բանկն էր, որն օժտված էր անսահմանափակ արտոնություններով և իր հսկողության տակ

¹ Норден Альберт, Уроки германской истории, М., 1948, стр. 14—15.

² Зубов А., Германский империализм в Турции, «Летопись», 1917, № 5—6, стр. 286.

³ Müller K. H., Die Wirtschaftliche Bedeutung der Bagdadbahn, Hamburg, 1927, S. 161—162.

¹ Хусейн Авни, Как Турция стала полуколонией, Литограф. изд., Л., 1934, стр. 46.

² Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, М. 1957, стр. 402.

էր պահում թուրքիայի պետական ֆինանսները: Այդ բանկը հիմնականում գտնվում էր ֆրանսիական ու անգլիական դրամատերերի ձեռքում:

Անգլո-ֆրանսիական ֆինանսական կապիտալի հետ Օսմանյան կայսրությունում մրցում էր հզոր գերմանական բանկը, որը XX դարի սկզբին սուլթանական կառավարությունը մի քանի անգամ վարկ տրամադրեց:

Օտարերկրյա տերություններն իրենց տիրապետությունն էին հաստատել թուրքիայի էկոնոմիկայի ու ֆինանսների վրա: Թուրքիայի թույլ ու հետամնաց արդյունաբերությունը ի վիճակի չէր մրցելու օտարերկրացիների արտադրանքի հետ: Վերջիններս թուրքիայի ներքին շուկան ողողել էին եվրոպական երկրների արդյունաբերական ապրանքներով, որի հետևանքով բամբակեղենի, բրդի և մետաքսագործական արդյունաբերությունը վերջնական անկում ապրեց:

Օտարերկրյա կապիտալը լայնորեն ներթափանցում էր թուրքիայի արդյունահանող արդյունաբերության մեջ, գլխավորապես նրա այն ճյուղերը, որոնք զբաղված էին էքսպորտային կուլտուրաների՝ ծխախոտի, բամբակի, շամիչի, թզի և այլ մթերքների նախնական վերամշակմամբ:

Երկիրը կողոպտելու իրենց քաղաքականության մեջ իմպերիալիստները հենվում էին սուլթանական թուրքիայում հաստատված ինքնակալական ռեժիմի վրա, որը «նախանձախնդրությամբ հսկում էր երկրում իշխող ֆեոդալական-բյուրոկրատական կամայականությունը, համբարական կորպորացիաները, ներքին մաքսային արգելքները, խեղդելով հայրենական արդյունաբերության ու առևտրի զարգացման ամեն տեսակի հնարավորությունները, որոնց ներկայացուցիչների մեջ նա տեսնում էր իր բնական թշնամիներին»¹:

Օսմանյան կայսրությունում ծայրահեղ հետամնաց վիճակում էր գտնվում գյուղատնտեսությունը: Ապրանքա-դրամային հարաբերությունների զարգացման հետևանքով կապիտալիզմի ծիլերը ներթափանցեցին թուրքական գյուղը: Օտարերկրյա կապիտալի ներգործության պայմաններում գյուղատնտեսության մեջ, հատկապես երկրի մերձափնյա շրջաններում, զարգանում էր տեխնիկական և այգեգործական կուլտուրաների մշակումը, որոնց արտադրու-

թյան պրոցեսը պահանջում էր կիսաֆեոդալական հարաբերություններից անցնել կապիտալիստականի:

Թուրք գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը հողագուրկ էր: Մշակվող բոլոր հողերի 66 տոկոսը պատկանում էր խոշոր հողատերերին, որոնք կազմում էին գյուղական բնակչության 5 տոկոսը: Գյուղական բնակչության մնացած 95 տոկոսին բաժին էր ընկնում մշակվող հողերի ընդամենը 34 տոկոսը: Գյուղացիական տնտեսությունների 8 տոկոսը բոլորովին հող չունեցր:

Թուրքիայի գյուղացիությունը տառապում էր ուժից վեր ծանր հարկերից: Կալվածատերերի ու վաշխառուների կամայականությունները և գյուղացիների լրիվ իրավագուրկ վիճակը վերջիններիս մղում էր պայքարի՝ ֆեոդալական ճնշման դեմ:

Օսմանյան կայսրությունում առանձնապես ծանր վիճակում էին գտնվում ոչ-թուրքական ծագում ունեցող աշխատավոր ղանգավածները՝ հայերը, արաբները, մակեդոնացիները, քրդերը և այլն: Նրանք շահագործվում էին ինչպես սեփական կապիտալիստների ու կալվածատերերի, այնպես էլ թուրք հողատերերի, շինույնիչների ու օտարերկրյա իմպերիալիստների կողմից: Բացի դրանից, ոչ-թուրք ազգությունները զրկված էին տարրական մարդկային իրավունքներից: Քաղաքական իրավագուրկ վիճակը, ազգային ու դասակարգային ճնշումը նրանց ստիպում էին պայքարի ելնել Արդուլ Համիդի արյունոտ ռեժիմի դեմ: Այդ պայքարը կրում էր ազգային-ազատագրական բնույթ և այն խարխլում էր սուլթանական բռնապետության հիմքերը:

Թուրքական բիրտ լծի տակ դարեր շարունակ հեծող հայ ժողովուրդը, չհաշտվելով օտար տիրապետության հետ, պայքարում էր իր ազգային ազատագրության համար: Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարն առանձնապես ուժեղացավ XIX դարի երկրորդ կեսին, երբ թուրք կեղեքիչների լուծը այլևս անտանելի դարձավ: Բալկանյան ղեպքերի հնարավոր կրկնությունը կայսրության այլ շրջաններում կանխելու նպատակով, սուլթանական կառավարությունը գնալով ավելի էր սաստկացնում հալածանքների ու բռնի թուրքացման իր վաղեմի քաղաքականությունը: Նա դաժան միջոցներ էր ձեռնարկում հայ և իրեն հպատակ ուրիշ ժողովուրդների ազատագրական շարժումները ճնշելու համար:

Թուրքական բռնակալական կարգերի պայմաններում կայսրու-

¹ «Пробуждение Азии, 1905 год и революции на Востоке», Сборник статей, Л., 1935, стр. 3.

թյան քրիստոնյա հպատակները համարվում էին իրազեղուրկ ու-
յաներ, որոնց կյանքն ու ունեցվածքը օրենքի կողմից չէին պաշտ-
պանվում:

Անհամեմատ դաժան և չափազանց ծանր էր Արևմտյան Հա-
յաստանում թուրքական բռնապետության կողմից հետևողականոր-
են անցկացվող ազգային ճնշման, հալածանքների ու կողոպուտի
քաղաքականությունը: Արևմտահայ ժողովրդական զանգվածները
մշտապես համառ պայքար էին մղում հանուն իրենց ազգային ա-
զատագրման: Հայտնի են հայերի հերոսական ապստամբություն-
ները Լեոնային Կիլիկիայում, Զեյթունում ու Վանում 1862 թվակա-
նին, Մուշում՝ 1863 թվականին և Չարսանչաքում՝ 1865 թվականին:

Զինված ապստամբություններ տեղի ունեցան նաև 1872, 1875,
1878, 1884 և այլ թվականներին: Զեյթունի 1875 թվականի ապրա-
տամբությունը լայն արձագանք գտավ Լեոնային Կիլիկիայում:
Ապստամբած զեյթունցիներին միացան Ալբիստանի, Մարաշի ու
այլ վայրերի հայերն ու քրդական ցեղերը: Նրանք միացյալ ուժերով
գրոհեցին Մարաշում կենտրոնացած կառավարական զորքերի վրա
և գլխովին շարժեցին նրանց: Թուրքական կառավարությունն ան-
զոր գտնվեց ճնշելու լեոնցիների այդ հզոր ապստամբությունը:

1853—1856 և 1877—1878 թվականների ուս-թուրքական պա-
տերազմների ժամանակ հազարավոր հայեր զենքը ձեռքներին
պայքարում էին թուրքական զորքերի դեմ ինչպես ուստական կա-
նոնավոր բանակի շարքերում, այնպես էլ կամավորական ջոկատ-
ներում ու պարտիզանական խմբերում: Հանձինս ուս զինվորների,
արևմտահայերը տեսնում էին թուրքական լծից իրենց ազատարար-
ներին, ուստի ուժ ու միջոց չէին խնայում նրանց օգնելու համար:
1877—1878 թվականների ուս-թուրքական պատերազմի անմիջա-
կան մասնակիցներից մեկը՝ գեներալ-մայոր Ս. Քիշմիշեքը, «1877—
1878 թվականների պատերազմը Արևմտյան Հայաստանում» վեր-
նագրով իր գրքում, գրում է. «Պատերազմի ժամանակ արևմտա-
հայերը ցուցաբերում էին մեծ անձնագոհություն ու անշահախնդիք
համակրանք ուսական զորքերի նկատմամբ և նրանց զգալի օգ-
նություն էին ցույց տալիս»²:

¹ Զեյթունի ապստամբության մասին մանրամասն տե՛ս. Մելիքեթյան Վ., «Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը» (Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի «Աշխատություններ», 1950, հատոր 2), Nalbandian Louise, The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armentian Political Parties through the Nineteenth Century. Berkeley and Los Angeles, 1963, pp. 67—90.

² Кишмишев С. О., Война в Турецкой Армении 1877—1878 гг., СПб, 1884, стр. 127.

Հետագա տարիներին ևս արևմտահայերը շարունակում էին
պայքարել իրենց հայրենիքի ազատագրության համար:

Թուրքիայի հայկական վիլայեթներում կազմակերպվել էին
ապստամբների հետ կապ պաշտպանող գաղտնի ընկերություններ,
որոնցից ամենից ավելի հայտնի էին 1872 թվականին Վանում
հիմնված «Միություն ի փրկություն» գաղտնի խմբակը և 1881
թվականին էրզրումում (Կարինում) կազմակերպված «Պաշտպան
հայրենյաց» ընկերությունը: Վերջինիս գործունեության մասին Կա-
կուցագրերից մեկում գրում էր, որ «Պաշտպան հայրենյաց»-ը
կուցագրերից մեկում գրում էր, որ «Պաշտպան հայրենյաց»-ը
ձգտում էր «թուրքական կառավարության դեմ զինված ապստամ-
բություն բարձրացնել», որ նա «ունեցել է զինվորական կազմա-
կերպություն և խուզարկության ժամանակ հայտնաբերվել են թու-
ցիկներ ու զենք»: Նույն զեկուցագրում Գեննետը նշում էր, որ
գաղտնի ընկերությունն ունեցել է իր հեկտոգրաֆը, որի միջոցով
տպագրվում էին անդամատոմսերը: Ընկերության յուրաքանչյուր
անդամ երգում էր տալիս «մինչև իր արյան վերջին կաթիլը զենքը
ձեռքին պաշտպանել հայրենիքի շահերը»¹:

Գաղտնի ընկերությունը մեկուսացված չէր գործում, նա բա-
վականին լայն կապեր ուներ ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ
Արևելյան Հայաստանի ու Անդրկովկասի այլ մարզերում:

XIX դարի 90-ական թվականներին ամբողջ Թուրքահայաս-
տանով մեկ ծավալված հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական
շարժումը ճնշելու և այդպիսով թուրքական գործերին մեծ տերու-
թյունների միջամտության պատրվակները վերացնելու համար սուլ-
թանական կառավարությունը մշակեց հայ ազգաբնակչության
ոչնչացման հրեշավոր ծրագիր²:

Բազմաթիվ աղբյուրները վկայում են այն մասին, որ Արդուլ-
Համիդի կողմից կազմակերպվող շարժերը հայ ժողովրդի նկատ-
մամբ տարվող նրա քաղաքականության դրսևորման ձևերից մեկն
էին և ոչ թե նրա հետադիմական ներքին քաղաքականության պա-
տահական հետևանքը, ինչպես այդ փորձում են ապացուցել որոշ
հեղինակներ:

¹ Մեջբերվում է Մ. Գ. Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայ-
քարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ.» գրքից, Երևան, 1955,
էջ 189: «Միություն ի փրկություն» խմբակի և «Պաշտպան հայրենյաց» ընկերու-
թյան մասին մանրամասն տե՛ս Nalbandian L., The Armenian Revolutionary
Movement..., pp. 80—89.

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս E. K. Саркисян, Аграрная политика Ос-
манского правительства в западной Армении во второй половине XIX века,
Ереван, 1957.

Սուլթանական քաղաքականությունն Արևմտյան Հայաստանում իր ժամանակին բավականաչափ հստակ կերպով բնորոշել է խոշոր հողատեր, անգլոֆիլ Քյամիլ փաշան, որն Աբդուլ-Համիդի օրոք երկար ժամանակ կառավարության գլուխ էր կանգնած.

«Եթե Եվրոպիոյ մասին մեջ մեր ծոցը օձ սնուցինք, պետք չէ որ նույն հիմարությունն ընենք մեր Ասիական Տաճկաստանի մեջ. խելոթությունը ջնջել վերցնելն է այն ամեն տարերքը, որ օր մը կրնան մեզ նույն վտանգը ծնանիլ և օտարին ձեռնամխության առիթ ու գործիք լինիլ:

Հիմա, այս օր գոնե, Անգլիոյ շահերն կը պահանջեն, որ Փոքր Ասիոյ (մենք և Անգլիա Հայաստան բառը ոչ միայն շենք ճանչեր, այլ այդ անունը հնչող կզակները պետք է ջախջախենք) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարին միջամտութենեն և միջամտության ամեն առիթներեն, ուստի այդ սուրբ նպատակին համար պետք է և պետական իրավունքը կպահանջե, որ որևիցէ կասկածելի տարր անհետ ընենք, որպեսզի ապագայն ապահովենք. ուրեմն այդ հայ ազգը վերցնելու, անհետ և անձեռ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիլ մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, շերքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես ամենայն ինչ. կրոնական պատերազմը մը կը հրատարակենք, և դյուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ո՛չ զենք ունի, ո՛չ զինվորություն և ո՛չ պաշտպան. երբ ընդհակառակն, մենք զենք էլ ունինք, զինվորություն էլ, աշխարհիս ամենամեծ տերությանց մեկը (Անգլիան— Ե. Ս.) և ամենեն հարուստը մեզ զինակից է և մեր Ասիական աշխարհին երաշխավոր: Եվ եթե այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի և քրիստոնյա Եվրոպա կրոնակից մը փնթրե և չի գտնե Տաճկական Ասիոյ մեջ, կը թողու զմեզ հանգիստ և այն ատեն կը դբաղինք ներքին գործերով և բարեկարգութեամբ»¹,

Անգլիացի Մաք-Կոլն այդ կապակցությամբ գրում է, որ XIX դարի վերջին «Թուրքիայում պարբերաբար կազմակերպվող հայկական ջարդերը տեղական ֆանատիզմի պոռթկումներ չէին, այլ որոշակի սիստեմի հետ առնչվող քաղաքական գործողություններ, որոնք կատարվում էին մշտապես՝ սուլթանի ու նրա խորհրդատուների հրամանով կամ ներշնչմամբ»²:

¹ Տե՛ս «Փորձ», Ազգային և գրականական միամսեայ հանդես, № 7—8, Տփլիս, 1879, էջ 204—205:

² Кан-Мелькольн Мак-Коль, Ответственность Англии перед Арменией (տե՛ս «Положение армян в Турции», 1896, стр. 173).

Մյուս հեղինակը, ֆրանսիական հայտնի դիվանագետ Ժյուլ Կամբոնը, խոսելով 1894—1896 թվականների հայկական ջարդերի մասին, նշում է. «Անկարգություններն այնտեղ (Արևմտահայաստանում— Ե. Ս.) երբեք չէին դադարում, իսկ 1895 և 1896 թվականներին հասան շտեմնաված շափերի: Ողջ կայսրության մեջ մոլեռանդ հրոսակները հարձակվում էին հայ ազգաբնակչության վրա, սպանում, թալանում, առևանգում կանանց և վաճառում շուկայում, ինչպես ստրկուհիներ... Հազց էր ծագում, արդյո՞ք մարդասպաններն ու կառավարությունը համատեղ հանդես չեն գալիս և վերելում (սուլթանական արքունիքում— Ե. Ս.), չե՞ն մտադրվել արդյո՞ք ոչնչացնել ամբողջ հայ ազգը:

Դիարբեքիում, էրզրումում, Սվազում, Տրապիզոնում և նույնիսկ Կոստանդնուպոլսում տեղական քրիստոնյաները ապրում էին մշտական սարսափի պայմաններում...»¹: (Ընդգծումը մերն է— Ե. Ս.):

Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի զինվորական գործակալ Ն. Պեշկովը 1896 թ. սեպտեմբերի 22-ի իր զեկուլցում հաղորդում էր «Երիտասարդ Թուրքիա» ընկերության գործիչների հետ ունեցած իր զրույցի մասին, որոնք Պեշկովի այն հարցին, թե ինչպե՞ս վերաբերվեց թուրք հասարակայնությունը հայկական ջարդերի հրեշավոր իրադարձություններին, հետևյալ պատասխանն էին տվել.

«Կոստանդնուպոլսի հայերի կոտորածը օգոստոսի 14, 15 և 16-ին, նախորդ բոլոր ջարդերի նման, մահմեդական ֆանատիզմի պոռթկման արդյունք չէր, ինչպես կարծում են Եվրոպայում. մահմեդական թուրքերը հայերի նկատմամբ որևէ թշնամական զգացմունք չեն տածել և չեն տածում: Այդ ջարդերը սուլթանի կողմից հայերին մշտապես հալածելու քաղաքականության արտահայտությունն էին... Սիստեմատիկ զանգվածային ջարդերի միջոցով Աբդուլ-Համիդը հույս ունի վերացնել հայ ազգի ազդեցությունը երկրում...»

Ընդհանրապես մահմեդական ազգաբնակչությունը... խորապես գայրացած էր ոստիկանության գործողություններից և սուլթանի ու նրա պաշտոնյաների վարվելակերպից»²:

Մի այլ փաստաթղթում կարդում ենք, որ հայկական վիլայեթներում «մարդիկ կոտորվում են, տնտեսությունները ոչնչանում, իրագործվում է նրանց բնաջնջման պլանը... Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածն ընդունելու ժամանակներից թուրքական կառավարումը...»

¹ Жюль Камбон, Дипломат, М., 1946, стр. 49.

² ЦГВИА, ф. 450, д. 113, л. 54—70.

րությունը, իր գաղտնի մեթոդները կիրառելով, բոլոր ջանքերն ուղղում է՝ ոչնչացնելու համար հայ ազգին իր սեփական հայրենիքում»¹:

Մարզվանի հայ ազգաբնակչությունը 1895 թվականի նոյեմբերի 9-ին քաղաքի ոռու հյուպատոսին հղած իր նամակում մանրամասն նկարագրելով հայերի ջարդը, մատնանշում էր, որ թուրքական կառավարությունն իրեն հատուկ անամոթությամբ «կփորձի ժխտել իր մեղքը և այդ ծանր դեպքերի ողջ մեղքն ու պատասխանատվությունը բարդել հայերի վրա, սակայն բոլոր պարագաներում մենք պատրաստ ենք ապացուցել, որ այդ ջարդի կազմակերպիչը կառավարությունն է:

Մեր տրամադրության տակ են բազմաթիվ արժանահավատ փաստեր և անհերքելի ապացույցներ, որոնք նույնքան պարզ, ինչպես արևը, կարող են հաստատել, որ այդ ջարդը կանխամտածված գործողությունների հետևանք էր»²:

Վերը բերված կարծիքները, ինչպես և բազմաթիվ այլ պատմական փաստաթղթերը վկայում են այն մասին, որ սուլթանական քաղաքականությունը նպատակ ուներ իսպառ բնաջնջել հայերին՝ նրանց սեփական հայրենիքում:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները, նենգափոխելով Արևմտյան Հայաստանի պատմությունը, պնդում են, թե իբր հայերը թուրքիայում, սկսած Մահմեդ Ֆաթիհի ժամանակներից, մըշտապես ապրել են լավագույն պայմաններում: Այդ միտքը կարմիր թելի պես անցնում է, օրինակ, էսադ Ուրասի³ և Չարկի⁴ աշխատություններում:

էսադ Ուրասի ստվարածավալ «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը» գրքի 428—429-րդ էջերում կարդում ենք, որ հայերը թուրքիայում ապրում էին հանգիստ, երջանիկ կյանքով, հարստություն էին կուտակում և այլն: Գրքի հաջորդ էջերում հեղինակը գրում է, որ հայերի տանջանքներն ու հալածանքները թուրքիայում՝ այս բոլորը մտացածին բաներ են⁵:

¹ Հայկ. ՍՍԹ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի արխիվ, գ. «Հայերի ոչնչացման թուրքական քաղաքականությունը», փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածու (ոռուսերեն), թ. 9, 4ազմեց ու խմբագրեց պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանը: Այսուհետև՝ «Документы и материалы».

² Նույն տեղում, թ. 92:

³ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, 783 s.

⁴ Çark I., Türk Devleti hizmetinde Ermeniler (1453—1953), İstanbul, 1953.

⁵ Esat Uras, ss. 434—441, 442—445.

Չարկն իր «Հայերը թուրքիայի պետական ծառայության մեջ» վերնագրով գրքում (որը լույս է տեսել թուրքիայում 1953 թվականին՝ թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավման 500-ամյակի տոնակատարության օրերին), հայ ամիրանների, սարաֆների և թուրքիայի պետական ասպարեզում բարձր պաշտոններ գրաված հայերի օրինակով, որոնք, ինչ խոսք, անհամեմատ ավելի բարեկեցիկ վիճակում էին գտնվում, փորձում է ընթերցողի մոտ այն տպավորությունն ստեղծել, թե իբր Արևմտյան Հայաստանում բնակվող հայերն ընդհանրապես ապահովված կյանք էին վարում: Նրա ասելով, հայերը սոցիալ-տնտեսական լավ պայմաններում էին գտնվում, լայն իրավունքներ ունեին և օգտվում էին մի շարք արտոնություններից: Դրանով իսկ էսադ Ուրասը, Չարկը և պատմության մյուս կեղծարարները փորձում են ներշնչել այն միտքը, թե հայերի համար անհրաժեշտություն չկար պայքարելու հանուն իրենց վիճակի բարելավման և հայկական վիլայեթներում ռեֆորմների անցկացման:

Զանալով արդարացնել թուրքական դահիճների գազանությունները, այդ հեղինակները փորձում են հենվել մի այլ կեղծիքի վրա՝ պնդելով, թե իբր հայերի մեծամասնությունը միշտ էլ հավատարիմ է մնացել թուրքական կառավարությանը և որ միայն նրանց մի աննշան մասն է հեռացել «իրենց թուրք հովանավորներին ավանդական նվիրվածությունից»:

Այսպես, էսադ Ուրասի կարծիքով, «այդ աննշան մասը կազմում էին այն հայերը, որոնք գործում էին ի վնաս թուրքիայի անկախության: Նրանք դիմում էին արտաքին միջամտությանը, հրապարակ բերելով ինչ-որ հայկական հարց... Այդ հայերը (կաթողիկոսը, պատրիարքը, վարդապետները և հնչակյան ու դաշնակցական կուսակցությունների ղեկավարները), օգտագործելով հայ ժողովրդի վրա ունեցած իրենց ազդեցությունը, նրա բոլոր դժբախտությունների պատճառը դարձան»¹:

Ակնհայտ է, որ էսադ Ուրասն ու Չարկը թուրքական լծից ազատագրվելու համար հայ ժողովրդի մղած պայքարը վերագրում են Կոստանդնուպոլսի մի խումբ հայ հարուստներին, դաշնակցական ու հնչակյան կոմիտեներին: Այդպիսով նրանք խեղաթյուրում ու ժխտում են Արևմտահայաստանի աշխատավոր զանգվածների անհաշտ պայքարը թուրքական արյունոտ տիրապետության դեմ՝ հանուն իրենց ազատագրման:

Ի՞նչ նաատան են հետապնդում էսադ Ուրասը, Չարկը և այլ

կեղծարարները: Նպատակը պարզ է. ցույց տալ, թե իբր թուրքիայում չկար և չէր էլ կարող լինել ազգային-ազատագրական որևէ շարժում, որ հայկական հարց գոյություն չունենար, որ հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնությունը «նվիրված» էր թուրքիային և, վերջապես, որ ազգային-ազատագրական շարժման համար համապատասխան հիմք չկար, քանի որ հայերը թուրքիայում լայնորեն օգտվում էին բոլոր իրավունքներից և արտոնություններից: Դա հայ ժողովրդի պատմության թուրք կեղծարարների ծեծված տեսակետն է, որը պաշտպանում են նաև Հիթլերի Բայուրը, Շեմսեդդին ԳյուլեՆալթայը, Զեքի Վելեդի Դողանը, Ֆուադ Քյոփրյուլյուն, Սադրի Մաքսուդի Արսալը և ուրիշներ:

Ո՞ւմ հայտնի չէ թուրքական սուլթանների ֆեոդալա-բռնապետական, ասիմիլյատորական ուժերը, նրանց կողմից սիստեմատիկ կերպով անցկացվող՝ հայերի զանգվածային կոտորածները, որոնց հետևանքով, ի վերջո, հաջողվեց Արևմտյան Հայաստանը «մաքրել» դարձնել շարունակ այնտեղ բնակվող միլիոնավոր հայ ազգաբնակչությունից:

Այս բոլորը թուրք կեղծարարներին չի խանգարում գրելու այն մասին, թե «թուրքական քաղաքականությունը կենարար քաղաքականություն էր... թուրքերն ամբողջ մի ազգի նկատմամբ երբեք բռնություն չեն գործադրել»:

Պատմական փաստերի անօրինակ նենգափոխումներից հետո թուրք պատմաբանները դեռ փորձում են ընդգծել թուրք բռնակալների «առանձնահատուկ» դերը: «Աշխարհի բոլոր քաղաքակիրթ մարդիկ, — գրում է պրոֆեսոր Արսալը, — որոնք ընդունում են պատմական ճշմարտությունը, պարտավոր են հարգանքով իրենց գլուխը խոնարհել թուրքի հոյակապ ու փառահեղ պատմական դերի առջև»¹:

Հայերի նկատմամբ թուրքական կառավարող շրջանների շարագործություններն արդարացնելու համար էսադ Ուրասը հարյուրավոր էջեր է հատկացնում դաշնակցական, հնչակյան ու ուսմակալ կոմիտեիների գործունեությանը: Ուստի պատահական չէ, որ հեղինակը նենգափոխելով թուրքական արյունոտ լծի դեմ հայ ժողովրդական զանգվածների մղած երկարատև պայքարի հանրահայտ փաստերը, դրանք կամայականորեն կապում է վերոհիշյալ կոմիտեիների գործունեության հետ²:

1 Ցե'ս İktinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, 'müzakere' zabıtları Ankara, 1943. s. 1062, 1074, 1092.

2 Այդ մասին մանրամասն տե'ս Դ. Սարգսյան, Ա. Ն. Սաֆրաստյան, Պատմության հակադիտական լուսարանման մի քանի փաստերի մասին «Արևելագիտություն»

էսադ Ուրասն այն աստիճան հմտացել է փաստերի կոպիտազավաղման մեջ, որ նույնիսկ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի փառահեղ էջեր կազմող 60—80-ական թվականների ապստամբությունները, որոնց մասին խոսվեց վերևում, վերագրում է հնչակյան և դաշնակցական կոմիտեիներին, որոնք, ինչպես հայտնի է, հանդես են եկել ավելի ուշ:

Անհերքելի փաստ է, որ նախքան հնչակյան և դաշնակցական կուսակցությունների հանդես գալը (1887 և 1890 թթ.), XIX դարի 60—80-ական թվականներին արևմտահայերի ազատագրական շարժումը համազգային բնույթ ընդունեց և վերածվեց ազգային-ազատագրական պայքարի: Այս երևույթն անմիջականորեն առնչվում էր հայ բուրժուական ազգի կազմավորման պրոցեսի հետ, որն իր հերթին հայ ժողովրդի անտեսական ու քաղաքական կոնսոլիդացիայի հետևանքն էր:

Արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժման ընթացքում դաշնակցության վարած քաղաքականությունը, ինչ խոսք, բացասական դեր խաղաց: Այդ կուսակցությունը թուրքական լծից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը կապում էր իմպերիալիստական տերությունների «փրկարար» միսիայի հետ, պետություններ, որոնք բազմիցս փորձել են հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարն օգտագործել Օսմանյան կայսրությունում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար:

Դիտակցորեն լուսնային մատնելով արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժումը, թուրք պատմաբանները խոսում են միայն դաշնակցների ավանտյուրիստական ելույթների մասին: Նրանց կարծիքով, եթե դաշնակցները չլինեին, թուրքական կառավարությունը իբր կանցկացնեի «հայերին հովանավորելու և նրանց խաղաղ կյանքն ապահովելու» քաղաքականություն: Մինչդեռ քաջ հայտնի է, որ հնչակյան ու դաշնակցական կուսակցությունների հրապարակ գալուց դեռ շատ առաջ սուլթանական կառավարությունը մշակել էր ողջ արևմտահայության ֆիզիկական ոչնչացման հրեշավոր պլանը՝ նպատակադրվելով վերջ տալ հայերի ազգային-ազատագրական շարժմանը և այդպիսով վերացնել թուրքական գործերին մեծ տերությունների միջամտության պատրվակները:

Ազգային ու դասակարգային ճնշման և մշտական հայածանքների ծանր պայմաններում ազատագրական շարժումն Արևմտյան Հայաստանում շարունակվում էր և հետագա տարիներին:

Փական ժողովածու», I, Հայկ. ՍՍՌ գիտ. սկզբ. հրատարակչություն, Երևան, 1960, էջ 379—392.

Քուրթական բռնակալներին շնթարկվող լեռնային Սասունը 1904 թվականին նորից ապստամբեց: Սուլթանական կառավարութունը վաղուց երազում էր վերջնականապես հնազանդեցնել Սասունը և այդ նպատակով լայնորեն կիրառում էր ամեն տեսակի ինտրիգների, կաշառելու, լրտեսներ հավաքագրելու, հայտնի գործիչների սպանության և այլ մեթոդներ: Սասունի հայերին հայտնի էր, որ թուրքական կառավարութունը տակավին 1903 թվականին պատրաստվում էր մեծ ուժեր կենտրոնացնել Սասունում՝ այդ շրջանն ընդմիջտ իրեն ենթարկելու համար: Այդ նպատակով նա 1904 թվականի հունվարին սկսեց Սասուն փոխադրել զինվորական զորամասեր՝ ամբողջ շրջանը օղակելու համար: Թուրքական զորքերի թիվը հասնում էր 18 հազարի, մտտավորապես նույնքան էլ ավազակային խմբեր կային, որոնք գործում էին կանոնավոր զորքերի հետ համաձայնեցված:

Մարտի վերջին թուրքական բանակն անցավ հարձակման: Սասունի և նրա շրջակայքի գյուղացիութունը պատահած զենքը վերցնելով պաշտպանության ելավ: Մինչև ապրիլի կեսերը սասունցիներն ուժեղ դիմադրություն էին ցույց տալիս՝ թուրքական զորքերին հաճախ փախուստի մատնելով: Սուլթանը սասունցիներին վերջնագիր ուղարկեց՝ առաջարկելով զենքը վայր դնել ու ենթարկվել, սակայն վերջիններս ծանոթ լինելով Աբդուլ-Համիդի խարդախությանը, մերժեցին այն և շարունակեցին իրենց համառ դիմադրությունը:

Ապրիլի երկրորդ կեսին սասունցիների ռազմամթերքը վերջանալու վրա էր: Տեղի տալով թշնամու գերազանցող ուժերին, գյուղացիական ջոկատները սկսեցին նահանջել, իրենց ճանապարհին կրակի մատնելով հայրենի գյուղերը՝ ոչինչ չթողնելով վայրագ թշնամուն: Նահանջի դիմելով, գյուղացիների զինված ջոկատները կանանց, երեխաների և ծերունիների հետ միասին բարձրացան Երկարթ Փըշփուշ լեռը և սասունցիների գլխավոր պաշտպանական կետ հանդիսացող Գելիեզուզանը: Թուրքական զորքերը շրջապատեցին Գելիեզուզանը, ապրիլի 19-ի լուսաբացին անցան հարձակման: Սասունցիների ռազմամթերքը և պարենը սպառվել էին, հետագա դիմադրությունն անօգուտ էր: Թողնելով իրենց օջախները, Սասունի 45 գյուղերից մոտ 20 հազար մարդ կիսաքաղց ու կիսամերկ վիճակում երկար ժամանակ թափառում էին Սասնա սարերում, որտեղ առանձին զինված խմբեր մինչև վերջին մարդը շարունակում էին իրենց պայքարը թշնամու դեմ:

1904 թվականի օգոստոսի 11-ին (հին տոմարով հուլիսի 29-ին) Շամիրամում թվով 300 թուրքական զինվորների հետ մարտ

բռնվեցին 70 սասունցիներ՝ զգալի կորուստներ պատճառելով նրանց: Անհավասար մարտեր տեղի ունեցան նաև Սասունի այլ վայրերում:

Գրավելով Սասունը, թուրքական հրոսակախմբերը հողին հավասարեցրին 42 հայկական գյուղեր՝ ոչնչացնելով 7 հազար մարդ: Սուլթանական կառավարության գազանությունները, սակայն, շքնկճեցին սասունցիների ազատաշունչ ոգին: Սասունը շարունակում էր պայքարել:

Ազգային-ազատագրական շարժումն Արևմտյան Հայաստանում առանձնապես ուժեղացավ 1905—1907 թվականների ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին:

Ռուսական հեղափոխության ազդեցության ներքո մի շարք ապստամբություններ տեղի ունեցան Արևմտյան Հայաստանում ու Անատոլիայում: Արևմտյան Հայաստանի՝ Անդրկովկասին սահմանակից շրջաններում Ռուսաստանի հեղափոխական շարժման ազդեցության մասին Ստամբուլում ցարական կառավարության ղեկավար Արևուզը 1907 թվականի մայիսի 11-ին հաղորդում էր հետևյալը.

«Կովկասում ծագած ռեյուցիոն շարժումը, — գրում էր նա, — անցյալ տարի խոշոր ազդեցություն ունեցավ Կարինի վիլայեթում, որտեղ բնակչության տարբեր խավերից կազմվել էր «Ջան-վերիթ» անունով մի կոմիտե, որն անմիջապես պայքարի ելավ տեղական իշխանությունների ու Օսմանյան կառավարության դեմ՝ նրանց շարաշահումներին վերջ դնելու և բնակչությանը բայթայոզ ծանր հարկերը վերացնելու նպատակով: Բնակչության մեծամասնությունը հավաքվել էր այդ կոմիտեի շուրջը և վերջինիս պրոպագանդան թափանցում էր նույնիսկ թուրքական բանակի շարքերը»¹:

Զինովի կողմից բերված փաստերը վերաբերում են 1906 թվականի Կարինի ապստամբությանը, որի ժամանակ տեղի ունեցավ թուրք և հայ ազգաբնակչության համատեղ ելույթ: Ապստամբները գրավեցին հեռագրատունը և հեռագրով սուլթանից պահանջեցին վերացնել 1906 թվականի սկզբին կառավարության կողմից մտցված նոր «անձնական հարկը» («շախսի վերգի»), նվազեցնել մյուս հարկերը և պաշտոնից ազատել Կարինի նահանգապետ Նազիմ-փաշային: Երկյուղելով ապստամբության հետագա ծավալումից, սուլթանը ստիպված էր հեռացնել Նազիմ-փաշային և ժամանակավորապես դադարեցնել «անձնական հարկի» գանձումը չթավոր բնակչությունից:

¹ АВПР, ф. «Политархив», л. 1025, л. 235.

Կարինի Վիլայեթում 1905—1906 թվականներին ձեռնարկված միջոցառումների հետևանքով (Կարինի բերդի ամրացումը և նորոգումը, Հասան ղալայից մինչև Քյոթեկ՝ ուսական սահմանը խճուղու կառուցումը) հիշյալ վիլայեթի ֆինանսական դրույթունը բավականին ծանրացավ: Դեֆիցիտը 1905 թվականի հոկտեմբերին հասավ 860 հազար ուրլու: Քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնյաների աշխատավարձն ապահովելու նպատակով սուլթան Աբդուլ-Համիդի հրամանով բաց թողնվեց 500 հազար ուրլի՝ Կարինի, Տրապիզոնի, Սըվազի, Կիարբեքի և Խարբերդի վիլայեթների դրամարկղային պակասորդը լրացնելու համար: Բացի դրանից, վիլայեթներին էր հատկացվում պետական գանձարանը մոծվելու ենթակա նախորդ տարիների ապուրքի 20 տոկոսը, «անձնական հարկից» և առևտրական տարբեր գործերից ստացվող եկամուտները:

«Մշտական ֆինանսական դժվարությունների և ռազմական առանձին բյուջեի բացակայության հետևանքով, — ասված է հաղորդումներից մեկում, — թուրքական բանակի զորամասերը ամբողջ ամիսներ իրենց հասանելիք գումարը չեն ստանում: Այդ պատճառով զինվորների մեջ տարածված է ավազակությունը, կողոպուտը՝ և, ընդհանրապես, կարգապահությունը ընկած է... Դա երևում է, օրինակ, այն բանից, որ սուլթանների (հեծյալ) 19-րդ գունդը մինչև 1905 թվականի հոկտեմբերը, շուրջ 16 ամիս, ռոճիկ չի ստացել... Թուրքական զինվորական ղեկավարությունը հաշտվել է այդպիսի վիճակի հետ և ստիպված է մատների արանքից նայել զինվորների մարողությունը»¹:

Նման ելույթներ տեղի ունեցան Կաստամոնուի, Տրապիզոնի, Բիթլիսի, Վանի, Սամսունի և այլ վիլայեթներում:

Կաստամոնուի իրադարձությունների մասին «Մշակ» թերթի Կահիրեի թղթակիցը հաղորդում էր, որ Կաստամոնուի նահանգապետ էնիս-փաշան 1906 թվականի մարտի սկզբին կարգադրեց մունիցիպալ ընտրություններ անցկացնել: Քաղաքի և նրա շրջակայքի բնակչությունը՝ թուրքերը, հայերը և հույները այդ ընտրությունները բոյկոտի ենթարկեցին այն հիման վրա, որ մունիցիպալիտետի անդամները իրավունք չունեին միջամտելու վիլայեթի ներքին ու ֆինանսական գործերին, քանի որ նրանք առաջ զբաղված էին նահանգապետի շարաշահումների ու նկրտումների պաշտպանությամբ, մանավանդ որ վերջինիս գործունեությունը ոչ մի վերահսկողության չէր ենթարկվում: Ուստի, ցուցարարների կարծիքով,

¹ ЦГВИА, ф. 450, д. 142, л. 126.

նման պայմաններում անցկացվող ընտրությունները կնամանվեին կոմեդիայի: Ընտրությունների օրը ցուցարարները շրջապատեցին քաղաքի զինվորական պետի տունը: Ցուցարարների պատվիրակությանը հաջողվեց ընդունվել նրա կողմից և բացատրել մունիցիպալ ընտրությունները բոյկոտելու պատճառները: Օգտվելով այդ առիթից, պատվիրակությունը միաժամանակ բողոք հայտնեց «անձնական հարկի» գանձման դեմ, որն իբր հատկացվում էր ռազմական ծախսերի համար: Պատվիրակությունը բողոքում էր նաև այն բանի համար, որ նշված հարկը, չգիտես ինչու, վճարում են միայն չբավորները, մինչդեռ հարուստները և հոգևոր հիմնարկները լրիվ ազատված են դրանից: Ապստամբները կտրուկ բողոք հայտնեցին նահանգապետի շարաշահումների դեմ, որ նա յուրացրել էր քաղաքի եկամտի զգալի մասը և զինվորական պետին ստիպեցին բոլոր ապստամբների անունից հեռագրով տեղեկացնել սուլթանին իրենց պահանջների մասին: Զինվորական պետը սուլթանին հաղորդեց նաև այն մասին, որ շարժումը բավականին լուրջ բնույթ է ընդունում, իսկ ավելի վտանգավոր է այն, որ «մահմեդականների հետ մեկտեղ այդ շարժմանը մասնակցում են նաև հայերը և հույները» (ընդգծումը մերն է — Ն. Ս.):

Սուլթանից պատասխան չստանալով, ապստամբները գրավեցին փոստի շենքը և անձամբ հեռագրով հաղորդեցին սուլթանին իրենց պահանջների մասին: Վախենալով հետագա բարդություններից, սուլթանը մասամբ բավարարեց ապստամբների պահանջը¹:

Կարինի ու Կաստամոնուի բնակիչների օրինակով ապստամբեցին նաև տրապիզոնցիները, որոնք քշեցին ատելի նահանգապետ Իբրահիմ-փաշային: Տրապիզոնցիների ելույթի առթիվ ողջունելով ապստամբներին, Բաբվի «Իրոշակ» թերթը գրում էր. «Առանց արյան, առանց ռևոլյուցիոն ելույթների հնարավոր չէ ազատություն ձեռք բերել»²:

Կարինի ապստամբությունը նոր ուժով բռնկվեց 1906 թվականի հոկտեմբերին: Կարինում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոս Սկրյաբինը այդ մասին հաղորդում էր հետևյալը. «Կարինում հոկտեմբեր ամսին տեղի ունեցած անկարգությունները, որոնք ուղեկցվեցին նահանգապետին գերելով և ոստիկանական կոմիսարների սպանությամբ, խռովարարների համար բոլորովին անպատիժ

¹ Шейх Х. М. Цовикян, Влияние русской революции 1905 г. на революционное движение в Турции. «Советское востоковедение», т. III. 1945, стр. 30.

² Նույն տեղում, էջ 31.

անցան այն պատճառով, որ ո՛չ նահանգապետը, և ո՛չ էլ զորքերի հրամանատարը այդ գործը քննելու ուղղութիւնով միջոցներ ձեռք չառան:

Իշխանութիւնների անգործունէութիւնից ոգևորված մահմեդական կոմիտէն հունվարի սկզբին դիմեց զորքին ու ժողովրդին՝ կոչ անելով, որքի կանգնել հայրենիքի ու հավատի պաշտպանութեան համար: Մի քանի շաբաթ անց նույն կոմիտէն հանդես եկավ նոր, ավելի համարձակ դիմումով, որտեղ նա կոչ էր անում բոլոր ջանքերը գործադրել թուրքիայում միապետական կարգերը տապալելու և սահմանադրական ռեժիմ հաստատելու համար:

Միևնույն ժամանակ կոմիտէն ակտիվ կերպով զբաղվեց մահմեդականներին՝ ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ հիշյալ շարժմանը աշխույժ մասնակցութիւն ունեցած կանանց զինելու գործով¹:

1906 թվականի հոկտեմբերի ապստամբության ժամանակ, ինչպես նույն թվականի մարտին, թուրքերի հետ համատեղ հանդես եկան հայերը և հույները: Երիտթուրքական կոմիտէն ամեն կերպ ձգտում էր հայերին ու այլ ազգութիւններին հեռու պահել թուրքերի շարժումից, սակայն նրան այդպես էլ չհաջողվեց խանգարել այդ ժողովուրդների համատեղ պայքարը:

Սուլթանական կառավարութիւնը բոլոր միջոցները ձեռք առավ ապստամբութիւնը ճնշելու համար²:

Ապստամբների դեմ դուրս բերված զորքերը, շնայած հրամանատարի բազմիցս կարգադրութիւններին, հրաժարվեցին կրակել նրանց վրա, հայտարարելով, որ իրենք «պատրաստ են կյանքի գնով պաշտպանելու հայրենիքը, բայց իրենց եղբայրների վրա չեն կարող գնք բարձրացնել»³:

Համոզվելով, որ զինվորները հանդես են գալիս ապստամբների կողմում, սուլթանական կառավարութիւնը որոշեց թուրք ժողովրդական զանգվածների ուշադրութիւնը շեղել հեղափոխական էլույթներից՝ նրանց, ինչպես և քրդերին գրգռելով հայերի դեմ: Ի վիճակի չլինելով ճնշել ապստամբութիւնը, կառավարական շրջանները լուրեր տարածեցին, թէ իբր արևելյան վիլայեթներում ծագած խռովութիւններում մեղավոր են հայերը, որոնք ցանկանում են անջատվել թուրքիայից: «Հեղափոխական դիտավորութիւնների

համար հայերի դեմ հարուցված մեղադրանքը,— հաղորդում էր Ստամբուլից ուսական դեսպան Զինովեցը, 1907 թվականի մայիսի 11-ին իր հեռագրում,— հորինված է Կարինի ներկա նահանգապետ Նուրի-բեյի կողմից բացառապես այն հաշվով, որպեսզի մահմեդականների մեջ ծագած խռովութիւնների ողջ պատասխանատվութիւնը տեղական իշխանութիւնների վրայից վերցնելով բարդի հայերի վրա»¹:

Ապստամբության պատճառները քննելու նպատակով Կոստանդնուպոլսից Կարին ժամանած կառավարական հանձնաժողովը «փորձեց դրանք վերագրել տեղի հայերի ինտրիգներին, սակայն այդ նրան չհաջողվեց, քանի որ հանձնաժողովի կողմից առանձին հարցաքննված բոլոր մահմեդականները միաբերան հայտարարեցին, որ իրենք գործել են միանգամայն ինքնուրույն՝ ղեկավարվելով բացառապես իրենց ճնշված հավատակիցներին պաշտպանելու անհրաժեշտութիւնի գիտակցութեամբ»: Հեռագրում այնուհետև ասվում էր, որ 1906 թվականի հոկտեմբերին Կոստանդնուպոլսից հրաման էր ստացվել ձերբակալել և Կարինից վտարել, որպես շարժման նախաձեռնողների, մուֆտիին և մահմեդական կոմիտէի հինգ անդամներին: Այդ կարգադրութիւնը քաղաքում մեծ անկարգութիւններ առաջ բերեց: Ապստամբները սպանեցին ոստիկանապետին, հոշոտեցին նրա որդուն և ոստիկանական կոմիսար Գանիբեյին: Զորքերը հրաժարվեցին դուրս գալ ապստամբների դեմ: Կոմիտէն դիմեց ինչպես զորքերին, այնպես էլ ժողովրդին՝ բռնապետութեան դեմ պայքարելու կոչով, որն ամենուրեք համակրանքով ընդունվեց:

Համոզվելով, որ անհնարին է կասեցնել ժողովրդական շարժումը, սուլթանը ստիպված էր փետրվար ամսին վերացնել «անձնական հարկը և խոշոր եղջերավոր անասունների դիմաց գանձվող հարկը, որոնց դեմ բնակչութիւնը վաղուց էր բողոքում»: Այդ միջոցառումը հանգստացրեց բնակչութեանը, սակայն նահանգապետ Նուրի-բեյի բոլոր ջանքերը՝ մահմեդականներին համոզելու՝ իրենց երախտագիտութիւնը հայտնելու սուլթանին, տպարդյուն անցան: Այդ ժամանակ, Կոստանդնուպոլսից ստացված հրահանգի համաձայն, Կարինի իշխանութիւնները «որոշեցին դիմել իրենց կողմից արդեն բազմիցս կիրառված միջոցին, այն է՝ մահմեդականներին գրգռելով հայերի դեմ, վերջիններիս վրա բարդել հեղափոխական էլույթներին մասնակցելու մեղքը»²:

Սուլթանական կառավարութեանը, այնուամենայնիվ, չհաջող-

¹ АВПР, ф. «Политархив», д. 1025, л. 231.

² Կարինի ապստամբության մասին մանրամասն տե՛ս «Երկրի ձայն» ամսագրի 1906 թվականի համարները:

³ Մեջ է բերվում ըստ «Советское востоковедение», т. III, 1945, стр. 32.

¹ АВПР, ф. «Политархив», д. 1025, л. 237.

² Նույն տեղում, թ. 235:

վեց հասնել իր նպատակին, քանի որ թուրք և քուրդ ազգաբնակչությունը չենթարկվեց նրա պրովոկացիաներին:

Սուլթանական կարգերի դեմ ուղղված ելույթներ տեղի ունեցան նաև Բաղեշում, որտեղ ապստամբությանը մասնակցեց մոտ 5 հազար մարդ. նրանք նահանգապետ Ֆերիդ-փաշայից պահանջեցին հեռանալ վիլայեթից¹: Ընդհարման ժամանակ գլխից վիրավորված նահանգապետը թաքնվեց հովտում: Ամբոխը սպանեց ստիկանական կոմիսարին և հեռախոսով կապվելով սուլթանի հետ, պահանջեց պաշտոնից հեռացնել Ֆերիդ-փաշային: Սուլթանը ստիպված էր ընդունել ապստամբների այդ պահանջը: Նոր նահանգապետ նշանակվեց Ջելալ-փաշան²: Մակայն ապստամբությունը շարունակվում էր: Ապստամբները գրավեցին հեռագրատունն ու փոստի գրասենյակը: Նրանց ձեռքն ընկան կենտրոնից ուղարկված հեռագրերը և կառավարական տարբեր կարգադրություններ: Բաղեշի գլխավոր հյուպատոսի հեռագրում ասված էր. «Սուլուկով գյուղում սպանել են բինբաշուն, սպանված և վիրավորված է 105 զինվոր: Անիշխանությունը Բաղեշում շարունակվում է»³:

Հայ և քուրդ գյուղացիները թուրք և քուրդ կեղեքիչների դեմ հաճախ հանդես էին գալիս միասին: Նրանց համատեղ պայքարի մասին են վկայում բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր: Այսպես, մի փաստաթղթում ասվում է այն մասին, որ 1907 թվին հայ գյուղացիները 48 ժամ անընդհատ պայքարելով վանի նահանգի Շատախի շրջանի Տզիտզուտ գյուղի մոտ մեծ թվով անասուններ փախցրած քուրդ ավազակների դեմ, ետ խլեցին անասունները ու վերադարձրին նրանց տերերին՝ քուրդ գյուղացիներին⁴:

Այսպիսով, վերը բերված բոլոր փաստերը վկայում են այն մասին, որ տակավին 1905 թվականի ռուսական հեղափոխությունից առաջ սկսված թուրք և ոչ-թուրք ժողովուրդների, հատկապես հայերի, պայքարը սուլթանական բռնապետության դեմ ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցության տակ ծավալվեց նոր ուժով:

* * *

Թուրքական ֆեոդալա-բռնակալական տիրապետության դեմ բիշ չեն ապստամբել նաև արաբական երկրների ժողովուրդները:

¹ АВПР, «Политархив», д. 1026, л. 69—70.

² Նույն տեղում, թ. 81—83, Բաղեշի ռուսական հյուպատոսի 10/23 հունիսի *907 թ. ճեպագիրը:

³ Նույն տեղում, թ. 82—83.

⁴ СЕ'а ЦГВИА, ф. 200, оп. 1, д. 991, л. 557

Արաբների ազդային-ազատագրական պայքարի առաջին ծիլերը երևան եկան տակավին XIX դարի կեսերին, իսկ 1857 թվականին արդեն կազմակերպվել էր, այսպես կոչված, «Սիրիայի գիտական ընկերությունը»: Այդ ընկերության մեջ էին մտնում արաբական ազգաբնակչության գրեթե բոլոր խավերի ներկայացուցիչները: Նա իր առաջ խնդիր էր դրել արաբական երկրներն ազատագրել թուրքական ծանր լծից: Ընկերության գաղտնի ժողովներից մեկում որոշում էր ընդունվել արաբական ժողովրդական գանդավածներին կոչ անել պայքար ծավալելու սուլթանական արյունոտ տիրապետության դեմ:

1857—1860 թվականներին Լիբանանում ծավալված գյուղացիական խռոչը շարժման ժամանակ հիշյալ ընկերությունը մեծ աշխատանք էր տանում արաբ ապստամբ գյուղացիների մեջ:

Հետագա տարիներին պայքարը թուրքական տիրապետության դեմ արաբական երկրներում էլ ավելի է ծավալվում: Սկսեցին լույս տեսնել արաբերեն լեզվով թերթեր, հիմնվեցին դպրոցներ, որտեղ պրոպագանդում էին ազգային գաղափարներ և ատելություն՝ դեպի թուրք կեղեքիչները: Այդ բոլորի հետևանքով զգալիորեն աճեց արաբների մեջ արթնացած ազգային ինքնագիտակցությունը:

Արաբական երկրներում շրջագայած եվրոպական ճանապարհորդները խոսում են թուրք հարստահարողների նկատմամբ արտաբոլորդների տածած ատելության մասին: Այսպես, Ֆրանսիացի ճանապարհորդներից մեկը, խոսելով թուրքական իշխանությունների հանդեպ արաբական երկրներում ծայր առած դժգոհության ու ատելության մասին, մատնանշում է, որ «ամենուրեք նա հանդիպել է այդ նույն համընդհանուր ատելությանը նրանց նկատմամբ: Բոլորի կողմից ատելի այդ թուրքական լուծը տապալելու համար արաբներին համակել է համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունը»¹:

1875 թվականին Բեյրութում կազմակերպվեց արաբական գաղտնի ընկերություն, որի մեջ մտան սոցիալական տարբեր խումբերի ու դավանանքի պատկանող արաբ մտավորականության ներկայացուցիչները: Այդ ընկերությունն իր մասնաճյուղերն ունեւր Գամասկոսուս, Տրիպոլիում, Սալոնիում և այլ տեղերում: Ընկերությունը գործու էր խոր ընդհատակում: Գաղտնի ընկերության գործունեությունն այնպիսի լայն շափեր ընդունեց, որ սուլթանական կառավարությունը լրջորեն անհանգստացավ և նրա դեմ ամենադաժան միջոցներ ձեռնարկեց: Արաբական ընկերության գործիչ-

1 Denis de Rivoyet, Les vrais Arabes et leur pays. Paris, p. 494—495.

ների մեծ մասը ձերբակալվեց Աբդուլ Համիդի կառավարության կողմից և քարտուղեց կայսրության սահմաններից դուրս:

Հետագա տարիներին արաբների ազատագրական շարժումն ավելի ուժեղացավ: Այդ մասին են վկայում ռուսական հյուպատոսների ու զինվորական գործակալների բազմաթիվ հաղորդումները, ինչպես նաև Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանի զեկուցագրերը: Այսպես, օրինակ, Բաղդադի ռուսական հյուպատոս Ռ. Կրուչյովը 1900 թվականի դեկտեմբերի 10-ին Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպան Ռ. Զինովևին ուղարկած իր զեկուցում գրում էր, որ անկարգությունները Բասրայի վիլայեթում «իրենց վիթխարիությամբ և, առանձնապես, նշանակությամբ, սովորական երեվոյթների շարքը չի կարելի դասել: Թուրքական կառավարությունն անհանգստացած է այդ նոր երևույթից, այդպիսի մեծ, նշանավոր խմբում արարական ցեղերի միավորվելու փորձը կատաղեցնում է նրան»¹:

Նույն հյուպատոսը մի այլ զեկուցագրում հաղորդում էր, որ Բասրայի վիլայեթի գրեթե ամբողջ հարավային մասը՝ իսլամից մինչև Ռիպհա, միայն ձևականորեն է գտնվում թուրքական սուլթանի տիրապետության տակ, իսկ իրականում բոլոր ցեղերն այնտեղ օգտվում են համարյա լիակատար ազատությամբ: «Թուրքական ողջ կայսրոսի ոչնչացումը էլ-Կատրիում... իրադարձությունները Կուվեյտում և էլ-Նասայում, պարբերաբար կրկնվող անկարգությունները հաստատում են ասվածը... Եփրատից վերև, Բասրայի վիլայեթից դեպի հյուսիս՝ աֆեջ, դաղարա և խազիլ անունով ցեղերը երբեք առանց կանոնավոր զորքերի միջամտության, կամավոր կերպով տուրքեր չեն վճարել»²:

Թուրքական լծի դեմ հաճախ էին ապստամբում նաև Եմենի, Կուվեյտի, Իրաքի, Նեջդի և Հեջազի արաբները: 1900 թվականին թուրքական զորքերը լուրջ պարտություն կրեցին Եմենի արաբներից: Եմենի վիլայեթի գլխավոր քաղաք Սանան, որտեղ տեղավորված էր թուրքական կայսրը, գրավվեց ապստամբ արաբների կողմից: Սուլթանական կառավարությունը ռազմական արշավախումբ ուղարկեց Եմեն, սակայն նրան այդպես էլ չհաջողվեց կոտրել եմենցիների դիմադրությունը, որոնք շարունակեցին իրենց պայքարը նաև հետագա տարիներին: «Իմ զեկուցագրերից հայտնի է, — գրում էր Զինովևը ցարական արտաքին գործերի մինիստր

լամզորֆին, — որ արդեն մի քանի տարի առաջ, արաբական ցեղերով բնակեցված Եմենում խռովություններ ծագեցին, որոնց պատճառը արաբների դժգոհությունն էր տեղի թուրքական իշխանությունների գործողություններից: Այդ խռովություններն աստիճանաբար բարդանում էին և անցած տարի (1902 թ.—Ն. Ս.) բավականին տագնապալից չափեր ընդունեցին... Եմենը բռնկված է ապստամբությամբ: Արաբների մեծամասնությունը զինված է, հաղորդակցության ճանապարհները կտրված են... Թուրքերը դրության տերն են միայն քաղաքներում ու ամրոցներում, սակայն քաղաքի բնակչությունը ևս ծայր աստիճան լարված է Օսմանյան կառավարության դեմ»³: Այնուհետև ասվում էր, որ այլ վայրերից Եմեն ուղարկված զորքերը էական օգուտ չբերեցին, և դրությունը Եմենում օրեցօր վատթարանում է:

Եմենի ապստամբության ժամանակ սուլթանական կառավարությունը ստիպված էր արշավախումբ ուղարկել նաև Կենտրոնական Արաբիա, սակայն խռովարարներին հնազանդեցնելու նպատակով Բաղդադի նահանգից ուղարկված թուրքական ջոկատը պարտություն կրեց:

Բավականին խախտտ էր թուրքական իշխանությունների դիրքը նաև Կուվեյտում: Բասրայի ռուսական հյուպատոսի 1901 թվականի մայիսի 27-ի զեկուցից երևում է, որ Կուվեյտին հպատակեցնելու համար թուրքական կառավարությունը դիմում էր ամեն տեսակի միջոցների՝ սկսած կաշառքից և վերջացրած ռազմական արշավանքով⁴:

Կուվեյտի արաբների շարժումը ճնշելու նպատակով սուլթանական կառավարության ձեռնարկած բազմապիսի միջոցառումները, սակայն, ապարդյուն անցան: «Ներկայումս, — կարդում ենք Բաղդադի ռուսական հյուպատոս Վ. Մեշկովի 1904 թվականի սեպտեմբերի 7-ի զեկուցագրում, — Կուվեյտի շեյխ Մուբարեք Սաբախը թուրքական կառավարությունից անկախ է: Դրան զուգահեռ, Նեջդում խոշոր իրադարձություններ են տեղի ունենում, որոնք սպառնում են խախտել թուրքերի դրությունն Արաբիայում»⁵:

Եմենի ու Կուվեյտի օրինակով ապստամբեցին նաև արաբական մյուս ցեղերը: Այսպես, մունթեֆիկների անհանգիստ ու զորեղ ցեղի շեյխ Սուադուն-փաշան, իր իշխանությունը տարածելով ամբողջ ներքին Միջագետքի վրա, ձգտում էր անջատվել Թուրքիայից⁶:

¹ АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1900, д. 1244, л. 264—267.

Նույն տեղում, գ. 354, թ. 128—129:

² АВПР, ф. «Канцелярия», 1903, д. 25, л. 292—297.

³ АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 1245, л. 166—184.

⁴ Նույն տեղում, գ. 1248, թ. 55—56.

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ф. «Политархив», д. 357, л. 26—27.

Արաբների դեմ ուղարկված թուրքական զորքերը ապահովված չէին սննդամթերքներով ու ուսումնական հանդերձանքով, նրանց մարտունակությունը խիստ ցածր էր: Արաբիա ուղարկված զորքերի մշտական պարտությունները բարոյապես ընկճել էին զինվորներին, և նրանք հաճախ դիմում էին դասալքության:

Թուրքիայում զինվորական գործակալի զեկուցագրում՝ Միջագետքում գտնվող 4-րդ կորպուսի վիճակի մասին, ասված էր, որ, իրավասու անձանց կարծիքով, թուրքական զորքերը շատ վատ վիճակում են գտնվում. «Ամենուրեք նկատվում է լրիվ բարոյալքում. արշավանքի տխուր վախճանում համոզված զինվորները պատրաստվում են զանգվածներով դասալքել, իսկ սպաները հրաժարական են տալիս: Արշավանքի համար անհրաժեշտ զորք հավաքելը գրեթե անհնարին է դարձել: Զիբեր քիչ կան, իսկ այն արաբները, որոնցից կարելի էր բեռնակիր ուղտեր ու ձիեր վերցնել, հեռացել են անպատ: Արշավախմբի ծախսերի համար անհրաժեշտ միջոցները վիլայեթում միանգամայն անբավարար են: Վերջապես, անպատի միջով 25 օրյա արշավանքն, ինքնին, կապված է հսկայական զրգվարությունների ու զրկանքների հետ»¹:

«Արաբները հիանալի գիտեին այդ մասին և այժմ տեսնում ենք, որ նրանց շեյխերը Միջագետքում ու Արաբիայում ձգտում են դուրս պրծնել թուրքական ուժերի տակից»²:

Նույն Մեշկովը արաբական քոչվոր ցեղերի մասին հաղորդում էր, որ «նրանց ենթարկումը Կոստանդնուպոլսին երբեք լրիվ չի եղել»³:

1905—1907 թվականներին ուսուսական հեղափոխության անմիջական ազդեցության տակ արաբների ազգային-ազատագրական շարժումը նոր թափ ստացավ: Այդ մասին Զինովևի 1906 թվականի ապրիլի 13-ի հեռագրում ասված էր հետևյալը. «Պարսկական հյուպատոսի հեռագիրը Բասրայից վկայում է այն մասին, որ հուլիաներն արաբական ցեղերի մեջ հասել են ծայրահեղ շափերի»⁴: Արաբ ժողովրդի ապստամբությունն ընդգրկել էր ամբողջ Արաբական թերակղզին, Միջագետքը, Սիրիան և այլ երկրներ: Արաբների պայքարն այնպիսի հզոր բնույթ էր ընդունել, որ Զինովևն իր 1906 թվականի մայիսի 24-ի հեռագրում երկյուղածությամբ նշում էր, որ պայքարն արաբների ու թուրքերի միջև «կարող է ունենալ շատ

ցավալի հետևանքներ Թուրքիայի վիճակի համար Ասիայում»¹. Նույն հեռագրում Զինովևը տեղեկացնում էր, որ Բասրայի վիլայեթում թուրքական բանակի հրամանատար Սուլեյման-փաշան հաղորդել էր սուլթանական կառավարությանը, որ իր հրամանատարության տակ գտնվող ուժերով ինքը ի վիճակի չէ ոչինչ ձեռնարկել «խռովարար» արաբների դեմ, որ սկսում են դավաճանել նույնիսկ այն ցեղերը, որոնց հավատարմության վրա էին դրել իրենց հույսը թուրքական իշխանությունները և որ երկրամասում կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար անհրաժեշտ է ուղարկել: Խոնավազն երեք գունդ:

Բացի Բաղդադի ու Բասրայի վիլայեթներից, արաբական ապստամբություններն ընդգրկել էին նաև արաբական թերակղզու կենտրոնում ընկած մարզերը: «Թուրքական բանակն ի վիճակի չէ խռովությունը ճնշելու»²:

Թուրքական տիրապետության դեմ մղվող պայքարը Բասրայի վիլայեթում տևեց մի քանի տարի: Այդ պայքարն օգտագործեց Անգլիան՝ Օսմանյան կայսրությունից արաբական նահանգներն անջատելու և այնտեղ իր գերիշխանությունը հաստատելու նպատակով: Թուրքական իշխանությունների անհաջողությունների պատճառը Զինովևը բացատրում էր նրանով, որ ապստամբած արաբների թիկունքին կանգնած էր Անգլիան³:

Ավելի հուժկու էր ապստամբությունը Եմենում, որտեղ տակավին 1905—1906 թվականների ապստամբությունից առաջ արաբները բազմիցս ոտքի են ելել թուրքական բռնակալության դեմ: Եմենի ապստամբությունը, ինչպես նշվեց վերևում, սկսվեց անցյալ դարի 90-ական թվականներին: Ապստամբների գլուխն անցավ շեյխ Մուհամմեդ Յահյա իբն-Համիդը, որի շուրջ համախմբվեցին թուրքական կարգերից դժգոհ բոլոր տարրերը: Ամբողջ վիլայեթով մեկ ծավալված ապստամբությունները տեղական բնակչության մեջ համընդհանուր ոգևորություն առաջ բերեցին, որը շեյխին հնարավորություն տվեց զգալի ուժեր համախմբել և անցնել հարձակման: Արդեն 1904 թվականի վերջին արաբների ապստամբությունը տարածվեց-հասավ մինչև Սանա՝ Եմենի գլխավոր քաղաքը, իսկ 1905 թվականի մարտին այն ընդգրկեց նաև հարավում ընկած Անես ու Յարիմ կազանները և Քաիզի սանջակը: Վախենալով ընդմիջտ կորցնելու Եմենը, սուլթանական կառավարությունն այնտեղ

¹ ЦГВИА, ф. 444, д. 23, л. 7—12.

² АВІР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 1248, л. 55—56

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. «Политархив», д. 1024, л. 188.

¹ АВІР, ф. «Политархив», л. 219—220.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

ուղարկեց 5-րդ կորպուսի շորս բրիգադները և երեք մարտկոց: Մեծ կորուստներ կրելով, թուրքական զորքերը 1906 թվականի մարտի 31-ին գրավեցին Սանան, սակայն ապրիլին ապստամբները քաղաքը նորից ազատագրեցին թուրքական զորքերից: Օգոստոսի 19-ին թուրքական բանակին հաջողվեց կրկին գրավել Սանա քաղաքը, սակայն այս անգամ էլ նրա հաջողությունն անցողիկ էր:

Հոկտեմբերին Ահմեդ Ֆեյզի-փաշայի զորքերը շրջապատվեցին ապստամբների կողմից և վախենալով կտրվել ծովից, ստիպված եղան թողնել Սանան, որը նորից անցավ ապստամբների ձեռքը: Մինչև հոկտեմբերի վերջը, քաղաքը ետ գրավելու թուրքական գլխավոր հրամանատարի բոլոր փորձերը հաջողություն չունեցան:

Կոստանդնուպոլսի զինվորական գործակալը, հենվելով հավաստի աղբյուրների վրա, հաղորդում էր, որ Եմենի ռազմական արշավունքի հետևանքով մինչև 1906 թվականի նոյեմբերը թուրքիան տվեց մոտ 80 հազար զոհ¹:

Սանայի անկումն ազդանշան ծառայեց ապստամբության տարածման համար Եմենին հարավից սահմանակից Ասիրի մարզում: Ապստամբներն արագ կերպով գրավեցին Ասիրի վարչական կենտրոն Աբխա քաղաքը և նրանից հարավ ընկած Զեբել-Հեջազը՝ այնտեղից քշելով նահանգապետին, որն իր կայազորի մնացորդների հետ ապաստան գտավ ծովափնյա Կունֆուդա քաղաքում:

Այսպիսով, ապստամբ արաբների ձեռքն անցավ մի տերիտորիա, որը ձգվում էր հարավից՝ Ադենից (ապստամբների գլխավոր հենակետը) մինչև Հեջազ կայարանը՝ հյուսիսում, իսկ արևելքում անապատն էր, որը երբեք էլ չէր ճանաչել թուրքական տիրապետությունը: Թուրքերի իշխանության տակ էր մնում միայն մի նեղ առափնյա գոտի՝ Խոդեյդայից դեպի երկրի խորքը գնացող կիսաճանապարհից մինչև Միշախ քաղաքը (որը նույնպես գրավված էր ապստամբների կողմից), իսկ դեպի հյուսիս՝ մինչև Կունֆուդան²:

«Եմենի բոլոր արաբական ցեղերը,— գրում էր իր հեռագրում Զինովկը,— սկսած Ասիրի հարավային սահմանից մինչև Թաիզի սանջակի հյուսիսային սահմանները, ապստամբել են»: Խոսելով այդ ապստամբության մասին, Զինովկը ցարական արքունիքին տեղյակ էր պահում այն մասին, որ «իրադարձությունները Եմենում վերջին շրջանում ընդունեցին թուրքիայի համար ծայր աստի-

ճան վտանգավոր բնույթ: Հեջազի արաբական ցեղերը ոչ մի տեսակի տուրքեր չեն վճարում և ճանաչում են միայն Մեքքայի շերիֆի իշխանությունը»¹:

Ապստամբությունը ճնշելու համար սուլթանական կառավարությունը ռազմական մեծ ուժեր փոխադրեց Եմեն: «Թուրքական կառավարության բոլոր ջանքերն ուղղված են ամենաարագ կերպով ճնշելու խռովությունը Եմենում, որտեղ ուղարկված է 50 հազարից ավելի զորք»,— գրում էր Զինովկը 1905 թվականի օգոստոսի 21-ին²: Զորքերի այդ տեղափոխումը, սակայն, հաղթանակ չբերեց թուրքերին: Արաբները երբեք խոշոր ուժերով բաց և վճռական կռիվ չէին բռնվում: Կովկասյան ռազմական օկրուգի շտաբի գաղտնի զեկույցում ապստամբների մասին ասվում էր, որ «նրանց տակտիկան զուտ պարտիզանական տակտիկա է. դարաններ, ցերեկային ու գիշերային հանկարծակի հարձակումներ, թեային հետապնդումներ... տրանսպորտի բռնագրավում, հարձակում շարասյան պոչի վրա, մշտական մարտական տագնապներ՝ ցերեկով ու գիշերով— ահա ապստամբների ստրատեգիայի ու տակտիկայի գլխավոր տարրերը, որոնք նրանց թույլ են տալիս մշտապես խանգարել թուրքերին հասնելու վճռական հաղթանակի և հնարավորություն են ընձեռում որոշ ժամանակ անց նորից ապստամբելու... Չնայած Եմենում թուրքերի շուրջ կես դար տևող տիրապետությանը, իրականում կենտրոնական կառավարության ուժն այնտեղ երեվան է եկել շատ թույլ, հատկապես նրա հյուսիս-արևելյան նահանգներում՝ Սաադա գլխավոր քաղաքի հետ միասին, որտեղ պահպանվում էր Եմենի ժառանգական իմամների օրինական իշխանությունը»³: Այդ պատճառով սուլթանի տիրապետությունները Եմենում սահմանափակվում էին Լահյա, Կունֆուդա, Խոդեյդա նավահանգիստներով ու Թաիզի սանջակի մի մասով: «Եմենից ստացված տագնապալի լուրերի տպավորության տակ,— գրում էր Զինովկը,— թուրքական կառավարության կողմից կարգադրություն է արվում այդ երկրամասը նոր համալրումներ ուղարկելու մասին, և բանի որ սիրիական արաբներից հավաքագրվող 5-րդ կորպուսի զինվորների հուսալիությունը չի կարելի հավատալ, ուստի որոշված է Եմեն ուղարկել մի քանի գումարտակ Փոքր Ասիայից, ինչպես

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 11, л. 90—91.

² ЦГВИА, ф. 450, д. 142, л. 93—101.

¹ АВГР, ф. «Политархив», д. 1026, л. 46—49.

² Նույն տեղում, գ. 1020, թ. 210: Այդ մասին ավելի մանրամասն խոսվում է Կոստանդնուպոլսի զինվորական գործակալի զեկույցում (տե՛ս ЦГВИА, ф. 444, л. 23, л. 20—21):

³ ЦГВИА, ф. 2000 (ГУГШ), оп. I, д. 3827, л. 101—105.

նակ Յանինայի և Սկոթլանդի վիլայեթներին»¹։ Սակայն այս նոր համալրումներն էլ հաղթանակ չբերին սուլթանական կառավարությանը։ Եմեն կատարված արշավանքը զորքերի մեջ ոչ մի համակրանք չէր առաջացնում, «զորքերը չեն համակրում իրենց անկախությունը պաշտպանող արաբների դեմ պայքարի գաղափարին»²։

1904 թվականից սկսած Եմենի ապստամբությունը շարունակվում էր մինչև 1908 թվականի երիտթուրքական հեղափոխությունը։ Չնայած այն բանին, որ սուլթանական կառավարությունը ուժ ու միջոց չէր խնայում այդ խոշոր ապստամբությունը ճնշելու համար, նրան այդպես էլ չհաջողվեց վերջնականապես խեղդել արաբների ազատագրական շարժումը։ Իրենց պայքարում եմենցիները նյութական ու բարոյական աջակցություն էին ստանում արաբական մյուս երկրներից։ Այդ մասին 1906 թվականի մարտի 11-ի հեռագրում Զինովկը հաղորդում էր, որ ապստամբ արաբներին Եգիպտոսից զգալի քանակությամբ զենք է ուղարկվում. «Եգիպտական իշխանությունների օժանդակությամբ հեղիվի կառավարությունը խոշոր գումար ուղարկեց Եմենի ապստամբների ղեկավար շեյխ Յահյային»³։ Արաբական վիլայեթներում ապստամբությանն աջակցելու նպատակով Կահիրեից՝ Սիրիայի վրայով, ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում թուրքերեն լեզվով հակակառավարական թուլցիկներ էին տարածվում։

Արաբների ապստամբությունը ճնշելու նպատակով սուլթանական կառավարության կողմից ուղարկված զինվորները հաճախ անցնում էին ապստամբների կողմը։ Այդ մասին ուսական դեսպանի զեկուցագրերից մեկում ասված էր, որ 5-րդ և 6-րդ կորպուսի զորքերն արդեն թուլացվել էին Եմենի, Հեջազի և հարավային Միջագետքի ապստամբ արաբական ցեղերի դեմ ձեռնարկված մի ամբողջ շարք անհաջող արշավանքների հետևանքով։ Բացի դրանից, հիմնականում արաբներից բաղկացած այդ զնդերը հեշտությամբ անցնում էին իրենց խոռվարար ցեղակիցների կողմը։ Այդ պատճառով թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր Արաբիա ուղարկել միայն թուրքերից ու քրդերից կազմված զորամասեր։ Սակայն վերջիններիս տանող նավերից երկուսի վրա, Իզմիրի մոտ, հուզումներ առաջ եկան այն բանից հետո, երբ զինվորներն իմացան, որ Մակեդոնիայի փոխարեն, ինչպես ասված էր, իրենց տա-

նում են Եմեն։ «Այդ փաստը, — եզրակացնում էր զեկուցագրի հեղինակը, — ակնառու կերպով ցույց է տալիս, թե որքան դժվար է Թուրքիայի համար արաբական շարժման հախից գալ և որ մահմեդականության կենտրոնում նրա տիրապետության արդեն սկսված անկումն ավելի, քան մնացած բոլոր բարդությունները, սպառնում է նրա գոյությունը»¹։

Օգտվելով արաբների ապստամբությունը ճնշելու թուրքական կառավարության անկարողությունից, Անգլիան այս անգամ ևս որոշեց այդ ապստամբություններն օգտագործել Եմենում իր դիրքերն ամրապնդելու համար։ «Անգլիան սկսում է երկյուղել ասիական խնամակալությունը կազմող իր տիրապետությունների անվտանգության համար, — գրում էր Զինովկը։ Անգլիան հայտարարել է, որ եթե Թուրքիան ի վիճակի չէ ճնշել արաբների ապստամբությունը, ապա ինքը ստիպված կլինի զորքեր ուղարկել Եմեն»²։ Արաբական ազատագրական շարժումը թուրքական լծի դեմ ունեթիր գաղափարական ղեկավարությունը՝ ի դեմս Ժնևում ու Փարիզում ստեղծված արաբական հեղափոխական կազմակերպությունների, որոնք իրենց ձգտումներով ու թուրքական ռեժիմի հանդեպ տածած ատելությամբ մոտ էին կանգնած հայկական ու երիտթուրքական կոմիտեներին և հարեցին նրանց։

Փարիզում հիմնված այդպիսի մի հակաթուրքական արաբական ընկերության ղուլուս էր կանգնած Երուսաղեմի մուսեսարիֆաթի (նահանգի) նախկին փոխ-նահանգապետ Նաջիբ Ազուրի-բեյը, որը 1907 թվականից սկսեց ֆրանսերեն լեզվով հրատարակել «Արաբների անկախությունը» ամսագիրը («Indépendance des arabes»)։ Նույն ինքը Ազուրի-բեյը ֆրանսերեն լեզվով լույս ընծայեց «Արաբական ազգի զարթոնքը» վերնագիրը կրող գիրքը («Le reveil de la nation arabe»)։ Իր գրքում նա ապացուցում էր Արաբական թեթևակողում, Սիրիայում ու Միջագետքում բնակվող շուրջ 12 միլիոն արաբների շահերի ընդհանրությունը՝ անկախ նրանց դավանանքից։ Գրքում ընդգծվում էր, որ բոլոր արաբները հավասարապես տառապում են թուրքական կառավարությունից ու տեղական իշխանություններից։ Մատնանշելով Լիբանանին, որը մեծ տերությունների միջամտության շնորհիվ 1860 թվականին վարչական ինքնավարություն էր ստացել, հեղինակը եզրակացնում էր, որ սուլթանը կամավոր կերպով բարենորոգումներ չի անցկացնի, ուստի պետք է զենքի դիմել և հրավիրել Եվրոպայի ուղադրությունը։

¹ АВПР, ф. «Политархив», ед. хр. 358, л. 8—9. Զինովկի 1905 թ. ապրիլի 21-ի (մայիսի 4-ի) ճեպագիրը։

² ЦГВИА, ф. 444, д. 23, л. 42—43.

³ АВПР, ф. «Политархив», д. 1020, л. 210.

¹ АВПР, ф. «Политархив», д. 1022, л. 31.

² Նույն տեղում, գ. 1026, թ. 46—49.

Գրքում վառ կերպով երկու թեզ էր անցկացվում. զինված ապրստամբության անհրաժեշտությունը և արաբական ինքնուրույն պետության կազմավորումը՝ արաբական ծագում ունեցող իսկական խալիֆի հոգեոր գլխավորությամբ, սակայն Անգլիայի աշխարհիկ խնամակալության ներքո: Այնուհետև, Ազուրի-բեյը հանգում էր այն մտքին, որ Եմենում ծավալված շարժումը, որին մասնակցում էին բոլոր արաբները (Եմենի արաբները՝ բացահայտ ապստամբության միջոցով, սիրիական արաբ զինվորները՝ հրաժարվելով զենք բարձրացնել իրենց ցեղակիցների դեմ, իսկ Սիրիայի քրիստոնյաները՝ բարոյական աջակցությամբ ու դրամական նվիրատրվություններով), պետք է համարել նշված ծրագրի իրականացման սկիզբը¹:

Եմենում, Բասրայում, Կուվեյտում, Կենտրոնական Արաբիայում ազգային-ազատագրական պայքարի եռուն շրջանում Արաբիայի ազգային զարթոնքի ղեկավարները Եվրոպայից տեղափոխվեցին Եգիպտոս, ուր նրանք ապաստան գտան Խեղիվի և անգլիական իշխանությունների մոտ:

Արխիվային մի փաստաթղթում ասված է, որ «նրանց Եգիպտոս գալու նպատակն էր հնարավորություն ստանալ այնտեղից հետեվելու թուրքական զորքերի անցնելուն: Տեղում հարմար էր նաև կազմակերպել ապստամբներին մաքսանենգ ճանապարհով զենք ու զինամթերք մատակարարելու գործը՝ Ազենի վրայով»²:

Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ արաբ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը քննարկվող ժամանակաշրջանում ընդգրկել էր Օսմանյան կայսրության բոլոր արաբական մարզերը, և սուլթանական կառավարությունն ի վիճակի չէր այն ճնշել: Արաբների վերջնական հաղթանակին խանգարում էին շարժումը գլխավորող ցեղային առանձին շեյխերի միջև գոյություն ունեցող տարաձայնություններն ու երկպառակությունները: Յուրաքանչյուր շեյխ ձգտում էր իր գերիշխանությունը հաստատել մյուսի վրա: Այդ անմիաբանությունը թուրքական կառավարությունը բավականին ճարպիկ կերպով օգտագործեց՝ լայնորեն կիրառելով կաշառելու մեթոդները:

Արաբական շարժման հաջողությանը խանգարում էր նաև Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջամտությունը, որոնք օգնության դիմակի տակ, ամեն կերպ ձգտում էին արաբական երկրները ենթարկել իրենց տիրապետությանը:

Թուրքական ֆեոդալա-բոնակալական կարգերի դեմ համառոտ պայքար էին մղում նաև բալկանյան ժողովուրդները, հատկապես մակեդոնացիները: Հերոսական սպայքարի և ուսու ժողովրդի օգնության շնորհիվ բալկանյան ժողովուրդներին տակավին անցյալ դարի 80-ական թվականներին հաջողվել էր թոթափել սուլթանական լուծը: Բալկանյան երկրներից թուրքական լծի տակ էր շարունակում մնալ Մակեդոնիան, որտեղ ապրում էին բուլղարներ, սերբեր, սլեանացիներ, հույներ և այլն: Մակեդոնիայի բազմազգ կազմը որոշ չափով դժվարացնում էր երկրի ժողովուրդների սպայքարը թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու համար: Մակեդոնիայի գյուղացիական զանգվածները գտնվում էին կրկնակի ճնշման տակ՝ ֆեոդալական և ազգային: «Մակեդոնիան, ինչպես և բալկանյան բոլոր երկրները, անտեսապես շատ է ետ մնացել: Այնտեղ դեռ մնացել են ճորտատիրական իրավունքի ուժեղ մնացորդները, գյուղացիների միջնադարյան կախումը կալվածատեր-ֆեոդալներից»¹:

Թուրքական բոնակալական կարգերն անտանելի էին: «Մակեդոնիայում,— գրում էր Վ. Ի. Լենինը,— կալվածատերերը (այսպես կոչված սպահներ) թուրքեր և մահմեդականներ են, իսկ գյուղացիները՝ սլավոններ ու քրիստոնյաներ: Դրա համար էլ դասակարգային հակասությունները սրվում են կրոնական ու ազգային հակասություններով»²: Մակեդոնական գյուղացիները, անկախ իրենց ազգային պատկանելիությունից, զենքը ձեռքին հարձակվում էին թուրքական կալվածքների վրա, կովի բռնվում սուլթանական կանոնավոր զորքերի հետ: Չեսնիկների շարժումն ընդգրկել էր ամբողջ Մակեդոնիան, առանձնապես նրա լեռնային շրջանները, որտեղ գործող շետնիկական (պարտիզանական) ջոկատների թիվը XX դարի սկզբին հասնում էր հարյուրի: Մակեդոնիայի պարտիզանական ջոկատների հետ կապ էր պաշտպանում 1893 թվականին ստեղծված «Ներմակեդոնական հեղափոխական կազմակերպությունը»:

Մակեդոնական գյուղացիների պայքարին միջամտում էին Բուլղարիայի, Հունաստանի ու Սերբիայի բուրժուա-միապետական կառավարությունները՝ մի կողմից և իմպերիալիստական տերությունները՝ Անգլիան, Ավստրո-Հունգարիան ու Գերմանիան՝ մյուս

1 Տե՛ս ЦГВИА, ф. 450, д. 142, л. 93—101.

2 Նույն տեղում:

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 18, էջ 502:

2 Նույն տեղում, էջ 503:

կողմից: Հիշյալ պետություններից յուրաքանչյուրը մակեդոնացի ների պայքարն օգտագործում էր Մակեդոնիայում իր նվաճողական պլաններն իրագործելու համար: Բալկանյան պետությունները մի ժողովրդին հրահրում էին մյուսի դեմ և այսպիսով թուլացնում ու կազմալուծում թուրք ասիմիլյատորների դեմ Մակեդոնիայում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումը: «Գործը հասնում էր արյունալի ընդհարումների,— նշում էր ուս հրապարակախոս ու ճանապարհորդ Գուրբորովը: Հունական հրոսակները մերձավոր շրջաններում սրի էին քաշում բուլղար գյուղացիներին, որոնք ձգտում էին հասնել այն բանին, որ Մակեդոնիան միացվեր Բուլղարիային: Նույն հիման վրա բուլղարական ավազակախմբերը կոտորում էին հույներին: Բարձր Դուռն ամեն կերպ բորբոքում էր ազգային թշնամանքը Մակեդոնիայում՝ ճնշված բնակչության ուշադրությունը կենտրոնական կառավարությունից շեղելու համար... Վերջին տարիներին ազգային թշնամանքը սկսեց տեղի տալ՝ հեղափոխական շարժման աճի հետևանքով»¹:

Մակեդոնիայի աշխատավոր գյուղացիությունը, ղեկավարվելով «Ներմակեդոնական հեղափոխական կազմակերպության» կողմից, հերոսական պայքար էր մղում թուրք բաշիբոզուկների դեմ: 1898 թվականից մինչև 1903 թվականը հիշյալ կազմակերպության շոկատները Մակեդոնիան ամայացնող թուրքական պատժիչ զորքերի դեմ շուրջ 130 ճակատամարտ տվեցին: 1903 թվականին մակեդոնացի գյուղացիների նոր հուժկու ապստամբություն բռնկեց: Թուրքական հորդանքեր արշան մեջ խեղդեցին ապստամբությունը. կողոպտեցին ու ավերեցին երկրի տերիտորիայի մոտ 1/3 մասը:

Մեծ տերություններն այս անգամ ևս միջամտեցին՝ իրենց օգտին թուրքական կառավարության վրա ճնշում գործադրելու նսյատակով: Ամենաակտիվ միջամտությունն ունեցավ Ավստրո-Հունգարիան, որը ցանկանում էր ապստամբության սոսիթն օգտագործել Սալոնիկը գրավելու համար: Ցարական Ռուսաստանը չէր կարող հանդուրժել Ավստրո-Հունգարիայի դիրքերի ամրապնդումը՝ Դարդանելին մոտ շրջանում: Երկար բանակցություններից հետո 1903 թվականի սեպտեմբերի 20-ին Մյուրցշտեդի որսորդական ամրոցում Ռուսաստանի և Ավստրո-Հունգարիայի միջև կնքվեց համաձայնագիր, որով երկու տերությունները թուրքական կառավարությանը սլարտավորեցնում էին «ռեֆորմներ» անցկացնել Մակեդոնիայում: Հիշյալ համաձայնագրի հետևանքն այն եղավ, որ Մակեդոնիան ընկավ Ռուսաստանի ու Ավստրո-Հունգարիայի ազգե-

ցովթյան տակ: Մակեդոնական գյուղացիությունը այդ բարենորոգումներից ոչինչ չստացավ և շարունակում էր իր սլայքարը, որը 1905—1907 թվականներին ուսական հեղափոխության ազդեցության շնորհիվ մեծ թափ ստացավ՝ միախառնվելով սուլթանական ռեժիմի դեմ ուղղված համաթուրքական շարժմանը:

Պետերբուրգում հեղափոխական շարժման սուաչին պոռթկումից հետո (1905 թվականի հունվարի 9-ը), ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում, այդ թվում և Մակեդոնիայում, հեղափոխական շարժումն այն աստիճան ուժեղացավ, որ ցարական կառավարությունն սկսեց լրջորեն մտահոգվել Բալկաններում հեղափոխության հրդեհի տարածումից: Այդ մասին է վկայում Լամդոորֆի 1905 թվականի հունվարի 15-ի հեռագիրը Աթենքի ու Բելգրադի ուսական ղեսպանորդներին և Կոստանդնուպոլսի ուսական ղեսպանին: Այդ հեռագրում Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունը նախազգուշացնում էր, որ մակեդոնական վիլայեթների հեղափոխական շարժման ներկայացուցիչների ու բալկանյան պետությունների տեղական գործակալների միջև կապ գոյություն ունի, որ «ապստամբ հրոսակախմբերի» գործունեությունը գնալով ուժեղանում է և «մոտ սպազայում, անկասկած, սպառնում է բարդություններ առաջ բերել»: Այնուհետև հեռագրում ասվում էր, որ ցարի պահանջով թուրքական կառավարությունը միջոցներ ձեռք առավ երկրում հանգստությունն ապահովելու համար, սակայն, «այնուամենայնիվ, ի վիճակի չէ շարին վերջ դնել, եթե բալկանյան պետությունները անկեղծորեն չմոտենան մակեդոնական վիլայեթներում կարգ ու կանոն հաստատելու գործին»¹: Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչները Թուրքիայում ու բալկանյան երկրներում ցարական արքունիքին կանոնավոր կերպով տեղյակ էին պահում Բալկաններում տեղի ունեցող իրադարձությունների և Մակեդոնիայում հեղափոխական շարժումը ճնշելու համար թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների մասին:

Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունն իր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին հրամանագրում էր նախազգուշացնել բալկանյան երկրների կառավարություններին, որպեսզի նրանք աջակցություն ցույց չտան ապստամբներին: Լամդոորֆը Կոստանդնուպոլսի ուսական ղեսպան Ջինովկին հղած հեռագրում, 1905 թվականի հունվարի 15-ին, գրում էր. «Անկասկած է, որ հրոսակների հեղափոխական գործունեության հարցում ծանրության կենտրոնը այն համակրանքն է, որին արժանանում է նման գործու-

¹ Голобородько И., Турция, II-д, 1909, стр. 270.

¹ АВПР. ф. «Политархив», д. 1019, л. 8.

նեությունը բալկանյան պետութունների կողմից: Այդ հանգամանքը կայսերական կառավարությանը մշտապես դրդել է հիշյալ պետութուններին նախազգուշացնել ասպտամբական շարժումներով տարվելու վտանգավոր հետևանքների մասին... Այդ իմաստով, անհրաժեշտ խիստ պզուշացումները կրկնվել են Աթենքում, Քելդարում և Սոֆիայում: Ձեր կողմից հաղորդված տեղեկությունները հնարավոր... մեծ բարդացումների մասին ստիպեցին մեզ հիշյալ երեք կետերում զանվող գործակալներին լրացուցիչ ցուցումներ տալ»:

Այնուհետև ասվում էր, որ հարկավոր է հետևել թուրքական իշխանութունների գործելակերպին և այն միջոցառումների իրականացմանը, «որոնք ձեռնարկված են Բարձր Դուան կողմից շարժումը ճնշելու համար»¹:

1905 թվականի հունվարի 27-ի հեռագրում կամզդորֆը Ձինովևին հաղորդեց հետևյալը. «Ուսրյուբի հյուպատոսի զեկուցից Ձեզ հայտնի է Ալբանիայում տիրող սպառնալից դրության և առնառանգների միջև հնարավոր հուզումների պոթիկման հանդեպ թուրքերի անհոգ վերաբերմունքի մասին... Հրավիրե՞լ եք արդյոք Բարձր Դուան ուշադրությունը Ֆերիկ-փաշայի արագաշարժ դիվիզիայի կազմն ուժեղացնելու անհրաժեշտության վրա... հակառակ դեպքում, համապատասխան դիմումով հանդես եկե՛ք»²:

Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ 1905—1907 թվականների ռուսական հեղափոխության ազդեցության տակ ազգային-ազատագրական շարժումը Բալկաններում, մասնավորապես Մակեդոնիայում ու Ալբանիայում, այնպիսի լայն թափ ստացավ, որ ցարական կառավարությունը ռուսական հեղափոխությունը ճնշելու հետ մեկտեղ ցանկանում էր խեղդել նաև հեղափոխական շարժումները այլ երկրներում, որոնք սպառնում էին միապետական կարգերի գոյությանը ռուսական կայսրությունում, ինչպես և ողջ Եվրոպայում ու Արևելքում:

Ելնելով այն կոնկրետ իրադարձություններից, որոնց ինքն անձամբ ականատես էր լինում, Վ. Ի. Լենինը բացահայտել է այն վախի պատճառները, որ ցարիզմը տածում էր թուրքական ու իրա նական հեղափոխությունների հանդեպ:

«Բոլորը... վախենում են թուրքական ռևոլյուցիայի հաջողությունից, որովհետև այդ հաջողությունը անխուսափելիորեն պետք է նշանակեր մի կողմից՝ ավտոնոմիայի ու իսկական դեմոկրատիա-

յի ձգտման զարգացում բալկանյան բոլոր ժողովուրդների մեջ, մյուս կողմից՝ պարսկական ռևոլյուցիայի հաղթանակ, դեմոկրատական շարժման նոր խթան Ասիայում, ինքնուրույնության համար պայքարի ուժեղացում Հնդկաստանում, ազատ կարգերի ստեղծում ռուսական սահմանի մի հսկայական տարածության վրա— հետևապես նոր պայմանների ստեղծում, որոնք կղժվարացնեն և հնարյուրակային ցարիզմի քաղաքականությունը և կհեշտացնեն ռևոլյուցիայի վերելքը Ռուսաստանում, և այլն»¹: Որոշ հետազոտողներ սխալ են մեկնաբանում ցարական ինքնակալության վերաբերմունքը դեպի թուրքական ու իրանական հեղափոխությունները: Այսպես, օրինակ, Ա. Ալիմովն իր «1908 թվականի հեղափոխությունը թուրքիայում» վերնագիրը կրող հոդվածում գրում է, որ Ռուսաստանն ու Անգլիան համակրանքով էին նայում «Թուրքիայում հասունացող հեղափոխական շարժմանը»²: Դա լրիվ հակասում է երիտթուրքական հեղափոխության վերը բերված լենինյան գնահատականին: Հայտնի է, որ հեղափոխության ճնշման գործում ռուսական ցարն ու թուրքական սուլթանը ընդհանուր լեզու գտան: Բանակի ու ժողովրդի մեջ իր հենարանը կորցրած ցարական կառավարությունը դիմեց Ռումինիային ու Թուրքիային «...ապստամբած նավաստիների դեմ ոստիկանական օգնություն ցույց տալու խրնդրանքով»,— գրում էր Լենինը «Ռուսական ցարը իր ժողովրդից պաշտպանություն է փնտրում թուրքական սուլթանի մոտ» հոդվածում³:

Մահու շափ վախենալով կայսրությունում հետզհետե աճող հեղափոխական շարժումից, Աբդուլ Համիդն ամեն ինչ արեց այդ շարժումը կասեցնելու և իր տիրապետությունը երկարաձգելու համար: Նա սարսափով ընդունեց ռուսական հեղափոխության մասին լուրը: Սուլթանն առանձնապես վախենում էր Ռուսաստանի սևծովյան նավատորմի ապստամբությունից, երկյուղելով, որ նրա ալիքները կարող են հասնել մինչև իր կայսրության սահմանները: «Ռազմանավի նավաստիների ապստամբությունը այն հարցերից մեկն էր, որն ամենից ավելի էր անհանգստացնում սուլթանին,— գրում էր Աբդուլ-Համիդի անձնական բարտուղար Թահսին-փաշան: Եթե Ստամբուլում հայտնի դառնար, որ խոռվարար նավը (խոսքը «Պոտյոմկին» զրահանավի մասին է— Ն. Ս.) տարվել է իր անձնակազմի կողմից, առանց թուլլատրության, և նույնիսկ այն պայմա-

1 АВПР, ф. «Политархив», л. 12.

2 Նույն տեղում, թ. 43:

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 15, էջ 267:

2 Տե՛ս С6. «Пробуждение Азии», стр. 37.

3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 8, էջ 734:

նով, որ վարակի ու խռովահոյզ զգացմունքների ներթափանցման հնարավորությունը Ստամբուլի զորքերի մեջ աննշան կլինի, ապա միայն այդքանը բավական էր, որպեսզի Սուլթան-Համիդն անբուն գիշերներ անցկացնե: Ռուսական կառավարությունը,— շարունակում է Քահսին-փաշան,— որևէ ազդեցություն չունեցավ խռովարար «Պոտլոմկին» զրահանավի վրա, որը մոտենում էր նեղուցներին: Ի՞նչ կլինեք, եթե զրահանավը փորձեր անցնել նեղուցներով... Սուլթան-Համիդն անհապաղ գործողությունների դիմեց: Զինանոցի ղեկավարությանն անմիջապես հրաման տրվեց սեծովյան պլանն ի կատար ածելու և ծանր հրետանին պատրաստի վիճակում պահելու մասին»¹:

Այսպիսով, սուլթանական կառավարությունը սարսափում էր Քուրբիայում ռուսական հեղափոխության ազդեցության տարածման հնարավորությունից: Հենց այդ բանը երկու բռնակալներին՝ ռուս և թուրք, ստիպեց ընդհանուր համաձայնության գալ: Ռուսական հեղափոխության ազդեցությունը կասեցնելու ուղղությամբ Աբդուլ-Համիդի կառավարության ձեռք առած միջոցառումների ապարդյուն անցան:

Վերը խոսվեց հայերի, արաբների, մակեդոնացիների և Օսմանյան կայսրության լծի տակ հեծող մյուս ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղացման մասին, որը սուլթանական կառավարությունն ի վիճակի չեղավ ճնշելու: Երիտթուրքական «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը որոշեց երկրի ներսում առկա հակամիապետական այդ ուժերն օգտագործել Աբդուլ-Համիդի ռեժիմը տապալելու և սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար: Այդ նպատակով էլ 1907 թվականի դեկտեմբերին Փարիզում գումարվեց կոնգրես, որին մասնակցում էին «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեն, դաշնակցական կուսակցությունը, «Ապակենտրոնացման և մասնավոր նախաձեռնության լիգան», արաբական «Հայֆեթ» կազմակերպությունը, ազգային առանձին խմբեր և այլն:

Հետագայում կոնգրեսի որոշումներին միացան «Մակեդոնական ներքին հեղափոխական կազմակերպությունը» և «Մահմեդա-

կան Ֆեդերացիա» կուսակցությունը¹: Կոնգրեսում որոշումներ ընդունվեցին սուլթան Աբդուլ-Համիդին գահընկեց անելու, գոյություն ունեցող ռեժիմն արմատապես վերափոխելու և կառավարման ներկայացուցչական ձև ընդունելու մասին: Նշված որոշումներն իրագործելու համար կոնգրեսի մասնակիցները հրաժարվեցին իրենց անջատողական ձգտումներից ու կուսակցական գծություններից: Որպես համիդյան ռեժիմը կործանելու միջոց կոնգրեսը ճանաչեց համընդհանուր զինված ապստամբությունը: Այդ վճռական քայլին Քուրբիայի հեղափոխական ու ընդդիմադիր ուժերը միանգամից չեկան: Դեպքերի ողջ ընթացքը և, հատկապես, ժողովրդական զանգվածների հեղափոխական շարժման ծավալումը 1905—1907 թվականներին նույնիսկ լիբերալ բուրժուազիայի ու կալվածատերերի ներկայացուցիչներին՝ երիտթուրքերին, ստիպեցին դիմել զինված ապստամբության: Այսպիսով, այդ վճռական քայլը ոչ թե երիտթուրքական կուսակցության ծառայությունն էր, որը հրեք հետևողականորեն հանդես չի եկել սուլթանական կարգերի դեմ, այլ ինչպես թուրք, այնպես էլ այլազգի աշխատավոր զանգվածների, որոնք ռուսական հեղափոխության ազդեցության ներքո տարբերայնորեն, առանց հատուկ ղեկավարության, ուժեղացրին իրենց պայքարը Քուրբիայում իշխող ֆեոդալ-բռնապետական կարգերի դեմ: Սակայն, ինչպես կտեսնենք ստորև, երիտթուրքերը համատեղ գործողությունների դիմեցին սոսկ սուլթանական ատելի ռեժիմը ընդհանուր ուժերով տապալելու և սահմանադրական միապետություն հաստատելու նպատակով, որպեսզի ապահովեն թուրքական ազգային բուրժուազիայի գերիշխանությունը երկրի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում և հետին դիրքերը մղեն այլազգի՝ հայ, հույն ու արաբական բուրժուազիային:

Միավորված ճակատ ստեղծելու գործում վճռական նշանակություն ունեցավ ինչպես թուրքական, այնպես էլ հայկական, արաբական ու մակեդոնական մասսայական հեղափոխական՝ հիմնականում գյուղացիական, շարժումների ծավալումը:

Այդ իրադարձությունների ժամանակակից Վ. Տոտովյանցը գրում էր. «Քուրբիայում, ինչպես և այլ երկրներում, բնակչության հեղափոխականացումը կատարվում էր ներքևից՝ շահագործման ու տնտեսական ծանր պայմանների հողի վրա: Բոլորին հայտնի են Հայաստանում, Մակեդոնիայում և Քուրբիայի այլ ծայրամասերում

¹ Tahsin Paşa, Abdul Hamid ve yıldız hatıraları, İstanbul, 1931, s. 174.

¹ Մանրամաս տե՛ս Голобородько, նշվ. աշխ., էջ 217; сб. «Пробуждение Азии», էջ 31, Ernest Edmondson Ramsaur, The young Turks. Prelude to the Revolution of 1908, London, 1957, pp. 123—129.

տարեցատարի կրկնվող հուզումները: Ի ուր աշդպիսի դեպքերում գծագրություն արտահայտող ժողովրդական զանգվածն էր՝ ի դեմս գյուղացիական բնակչության և մանր բուրժուազիայի»¹:

Հակամիապետական այդ շարժման ղեկավարությունն իր ձեռքը վերցնելու նպատակով երիտթուրքական կուսակցությունը դիմեց ժողովրդական զանգվածներին՝ «նուս ժողովրդից» օրինակ վերցնելու լուզում գովել: 1907 թվականի կեսերին վերաբերող իր կոչերից մեկում երիտթուրքերն Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդներին կոչ էին անում տապալել բռնապետությունը և ազատություն ձեռք բերել:

«Մինչև ե՛րբ,— ասվում էր այդ կոչում,— դուք կհանդուրժեք այդ ճնշումն ու կեղեքումները: Մինչև ե՛րբ դուք ականատես կլինեք ձեր հայրենիքի քայքայմանը: Այն վիճակը, որում դուք գտնվում էք, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անզգայացում, որը կաշկանդել է ձեզ՝ կառավարության կողմից ձեռնարկած միջոցառումների ազդեցության տակ: Գիտցե՛ք, որ ժողովրդի ուժը զգալիորեն հզոր է ամենազաժան բռնակալությունից իսկ: Գիտցե՛ք, որ ամենահզոր ու հրպարտ առագաստներն անգամ ջուրը կշարտվեն: Եվ բռնակալներից ամենաարյունարբուն ինքը ստիպված կլինի այդ ուժի առջև ծնկի գալու և գթություն հայցելու: Սակայն այդ ուժը կարող է ստեղծվել ժողովրդի միասնության, համերաշխության ու փոխադարձ օգնության շնորհիվ...»²:

Մի այլ թուղթիկում, որպես օրինակ, բերվում էին ռուս, իրանական ու պորտուգալական ժողովուրդները, «որոնք միասնության ճանապարհով հասան երջանկության... Իրար միջև համաձայնության գալով, նրանք ապստամբեցին և զենքի դիմեցին, քանի որ ազգի իրավունքները չեն կարող զոհաբերվել տիրակալի հաճույքի և ժողովրդի արյունը՝ կառավարության հաճույքի համար: Նրանք պահանջում էին և ուժով ձեռք բերեցին ազգային ժողով»³:

Այս փաստաթղթերը վկայում են այն մասին, որ ռուսական առաջին հեղափոխությունը և հեղափոխական ելույթները մյուս երկրներում մեծ ազդեցություն ունեցան Օսմանյան կայսրությունում զանգվածային շարժման վերելքի վրա:

1905—1907 թվականներին Թուրքիայում մեծ ծավալ ընդունեց ընդդիմադիր շարժումը: Մի շարք ամսագրերում ու թերթերում տպագրվեցին հողվածներ, որոնցում լուսաբանվում էին հեղափոխական իրադարձությունները Ռուսաստանում, կոչ էր արվում հետևել ռուս ժողովրդի օրինակին և պայքարի դուրս գալ սուլթանի միահեծան իշխանության դեմ:

Ռուսական հեղափոխության ընթացքի մասին ամենից ավելի լավ էր տեղեկացված արևելյան վիլայեթների հայ ազգաբնակչությունը, որի շրջանում գաղտնի կերպով տարածվում էին Անդրկովկասում հրատարակվող հեղափոխական թերթերը: Անդրկովկասի առաջադիմական մամուլի էջերում լայնորեն լուսաբանվում էին Հայաստանում, Ադրբեջանում ու Վրաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները:

Անդրկովկասի ժողովուրդների հերոսական պայքարը ցարական ինքնակալության դեմ օրինակ էր ծառայում Օսմանյան կայսրության աշխատավոր զանգվածների համար, որոնք տառապում էին թուրքական բիրտ կարգերից:

Հեղափոխական գաղափարները Ռուսաստանից ներթափանցում էին նաև թուրքական բանակն ու նավատորմը: Քաջ հայտնի է թուրքական 23 ծովային սպաների նամակը ցարական դահիճների կողմից մահապատժի ենթարկված լեյտենանտ Շմիդտի քրոջը, որտեղ նրանք իրենց հիացմունքն էին արտահայտում ինքնակալության դեմ ռուսական նավատորմի նավաստիների հերոսական պայքարի նկատմամբ և երզվում էին քաղաքացիական ազատությունների համար մղվող պայքարում հետևել նրանց օրինակին¹:

Ստամբուլում Ռուսաստանի դեսպան Զինովկեր բազմիցս հաղորդում էր հեղափոխական ելույթների մասին մայրաքաղաքի կայազորի այնպիսի զորամասերում, որոնք, թվում էր, ամենից ավելի պիտի հավատարիմ լինեին սուլթանին: Այսպես, 1907 թվականի հունվարի 5-ի (1906 թ. դեկտեմբերի 23-ի) հեռագրում նա գրում էր, որ «վերջին օրերը նշանավորվեցին Կոստանդնուպոլսում տեղավորված զորքերի շրջանում տեղի ունեցած անկարգություններով: Յըլդըզը (սուլթան Աբդուլ-Համիդի նստավայրը, Ստամբուլի մերձակայքում — Ն. Ս.) պաշտպանող առաջին գվարդիական դիվիզիայում, գերակետիկ կրտսեր հրամանատարները հրաժարվեցին դուրս գալ պարապմունքի: Վախենալով, որ գործը կարող է բարդանալ, սուլթանը կարգադրություն արեց նրանց անհապաղ արձակելու մասին»:

¹ Тотомианц В., Экономическая почва турецкой революции. «Современный мир», 1908, октябрь, раздел 2, стр. 15—16.

² ЦГВНА, ф. 200, оп. I, д. 1002, л. 156—157, տե՛ս Ե. Կ. Саркисян Влияние русской революции 1905—1907 гг. на развитие революционного движения в Турции, «Известия АН Арм. ССР», серия общ. наук, 1955, № 12, стр. 73.

³ «Красный архив», 1931, т. 43, стр. 19.

¹ Տե՛ս «Красный архив», т. 9, 1925, стр. 52.

Առաջին դիվիզիայի օրինակին, — տեղեկացնում էր այնուհետև Զինովկը, — հետևեց ծովային հետևակազորը: «Այդ զորամասից մոտ 450 մարդ, որոնք նույնպես գերագետիկ են բանակում, ընդ որում բավարարված չեն ոռճիկով, դեկտեմբերի 20-ին յրենց գորանոցներում աղմուկ բարձրացրին և այնուհետև շարժվեցին դեպի ծովային շտաբի պետ Աճմեղ-փաշայի տունը: Վերջինս հրաժարվեց ընդունել նրանց և ընդառաջ եկավ միայն այն ժամանակ, երբ նրանք տուն ներխուժեցին:

Անկարգությունները դադարեցվեցին միայն այն բանից հետո, երբ սուլթանի կողմից ուղարկված համհարզը խոտվարար գինվորներին հայտարարեց, որ նրանց խնդիրը կբավարարվի»¹: Այս բոլոր փաստերը խոսում են այն մասին, որ թուրքական ռազմա-ֆեոդալական բնապետության հիմնական հենարանը՝ բանակը, դադարում էր սուլթանի հշու գեները լինելուց:

Վերը նշվեց, որ հակամիայետական ելույթների ուժեղացման պայմաններում երիտթուրքական կուսակցությունը ստիպված էր համաձայնվել համատեղ գործողություններով հանդես գալ սուլթանական ռեժիմի դեմ թշնամաբար տրամադրված քաղաքական մյուս կազմակերպությունների հետ:

Մեր խնդիրը չէ լուսաբանել երիտթուրքական հեղափոխության ընթացքը: Նշենք միայն, որ երիտթուրքերը 1908 թվականին իշխանությունն իրենց ձեռքը գցեցին ժողովրդական զանգվածների շարժումն օգտագործելու շնորհիվ:

1909 թվականի մարտին Աբդուլ-Համիդի համախոհների ձեռնարկած հեղաշրջման փորձը ճնշելով, երիտթուրքերը նույն թվականի ապրիլին իշխանության գլուխ անցան, պահպանելով միաժամանակ սուլթանական միապետությունը (Աբդուլ-Համիդը գահընկեց արվեց և սուլթան կարգվեց թագաժառանգ Ռեշադը՝ Մեխմեդ 5-րդ անունով): Հաստատելով իր տիրապետությունը, երիտթուրքական կուսակցությունը հրաժարվեց հեղափոխության նախօրյակին տրված իր խոստումներից: Ելնելով թուրքական բուրժուազիայի, լիբերալ կալվածատերերի ու գերագանցապես գինվորական վերնախավի շահերից, որոնք հանդիսանում էին երիտթուրքերի սոցիալական հիմքը, վերջիններս կանգնեցին հակաժողովրդական, հետագեմ քաղաքախնություն ուղու վրա:

Երիտթուրքական կառավարությունը ոչինչ չձեռնարկեց երկրի ներքին կյանքի ամենասուր հարցը՝ հողային հարցը լուծելու համար: Երիտթուրքական հեղափոխության հաղթանակից հետո, երբ

մեջլիսի պատգամավոր սոցիալիստ Վլախովը ակնարկեց ագրարային բարեփոխումների անհրաժեշտության մասին՝ գյուղացիական հողօգտագործումը ընդլայնելու նպատակով, խոշոր կալվածատեր պատգամավորները կատաղի կերպով հանդես եկան այդ առաջարկի դեմ: Ներքին գործերի մինիստրը շտապեց բացատրելու, որ «պետության միջամտությունը բեկերի մասնավոր հարաբերություններին՝ իրենց գյուղացիների հետ՝ անթույլատրելի է, քանի որ դա կհակասեր շարիաթին»¹:

Աշխատավոր գյուղացիությունը, ինչպես և նախկինում, զբոլված էր հողից: Շատ գյուղացիներ, որոնք մշակում էին սակավ պիտանի, շնչին հողակտորներ՝ մեկից մինչև 10 դեյնում (1 դեյնումը հավասար է 913,3 քառ. մետրի) ի վիճակի չէին անգամ իրենց կերակրելու: 1912 թվականին սակավահող գյուղացիական տնտեսությունների թիվը (մինչև 10 դեյնում հող ունեցող) Թուրքիայի առավել զարգացած՝ եվրոպական մասում կազմում էր բոլոր տնտեսությունների 55 տոկոսը, իսկ ասիական մասում՝ 70 տոկոսը²:

Օճան բնատուրքը՝ աշարը, այդպես էլ չփոխարինվեց դրամական հարկով, թեև նման խոստում տրվում էր երիտթուրքական կուսակցության 1908 թվականին ընդունված ծրագրում: 1911 թվականին ընդունված նոր ծրագրով աշարի վերացումը հետաձգվում էր անորոշ ժամանակով:

Չվերացվեց նաև հարկերի գանձման կապալային սիստեմը, որը շարաշահումների լայն հնարավորություններ էր ստեղծում և լրացուցիչ բեռ դառնում աշխատավոր գյուղացիության վրա:

Երիտթուրքերի կողմից 1913 թվականին անցկացված ագրարային նոր օրենքները նպաստում էին կալվածատիրական ու կուլակային տնտեսությունների ընդարձակմանը: Նույն ժամանակ ընդունված հողային կադաստրը վերջնականապես ամրապնդեց կալվածատերերի ու կուլակների իրավունքը գյուղացիներից խլված հողերի նկատմամբ:

Ավելի վատթարացավ ոչ-թուրք ազգության պատկանող աշխատավոր գյուղացիության վիճակը: Նախքան հեղափոխությունը, երիտթուրքերը խոստանում էին հայ գյուղացիներին վերադարձնել թուրք և քուրդ ֆեոդալների կողմից սեփականացրած հողերը: Իրականում, սակայն, երիտթուրքերի տիրապետության շրջա-

¹ АВПР, ф. «Политархив», д. 1024, л. 592.

¹ Г о р ц е в, Младотурки и рабочий вопрос («Современник», 1912, кн. IV, стр. 249).

² Նույն տեղում, էջ 256:

նում հայկական հողերի զանգվածային բռնագրավումն ավելի մեծ շահեր ընդունեց:

Երիտթուրքական կառավարությունը լիովին արհամարհում էր բանվոր դասակարգի կարիքները, որն ավելի ու ավելի համառորեն էր պահանջում դրանց բավարարումը: Այդ բանի համուլիչ վկայությունն էր այն, որ բանվորական հարցը բազմիցս առաջ էր քաշվում մեջլիսի նիստերում՝ սոցիալիստ-պատգամավորների կողմից:

Պատգամավոր Վլախովը, որը երկար ժամանակ զբաղվել էր Թուրքիայում բանվորների դրուժյան ուսումնասիրությամբ, գրում էր, որ նրանք հիմնականում կենտրոնացած են ծովեզրյա մեծ քաղաքներում՝ Սև, Մարմարի, էփեսոսի և Բոսֆորի ափին:

«Արդյունաբերական կենտրոններ էին համարվում Կոստանդնուպոլիսը, Սալոնիկը, Ջմյուռնիան, Սըվազը, Բեյրութը, Տրապիզոնը և այլն: Խոշոր արտադրության մեջ (չրադացներ, գարեջրի գործարաններ և այլն) զբաղված են 35—40 հազար բանվորներ, իսկ մանր ձեռնարկություններում՝ 20 հազարից ավելի: Եթե դրանց թվին միացնենք բեռնակիրներին (7 հազար), ծխախոտագործներին (3 հազար), հացթուխներին (5 հազար), մեծ թվով տպագրիչ-բանվորներին ու գործակատարներին, կստացվի բավականին պատկառելի թիվ՝ 100 հազարից ոչ պակաս»¹:

Բանվորական աշխատանքային օրվա տևողությունը Թուրքիայի արդյունաբերական ձեռնարկություններում հասնում էր միջին հաշվով 14 ժամի: Աշխատավարձը չնչին էր: Վլախովի տվյալների համաձայն, այն տատանվում էր՝ 6-ից մինչև 28 դուրուշի, երբեմն իջնում էր մինչև 2,5 դուրուշի²:

Թուրքիայի բանվոր դասակարգը պայքարի էր ելնում իր քաղաքական ու տնտեսական իրավունքների համար: Երիտթուրքական կառավարության կողմից բանվորական շարժման դեմ ձեռնարկվող անպրեսիաները, որոնք հետևեցին 1910—1912 թվականներին, ի վիճակի չէին ընկճելու աշխատավորների ըմբոստ ու մարտական ոգին: Գործադուլները տարերայնորեն մի ձեռնարկությունից մյուսն էին անցնում: Բազմաթիվ գործարաններ փակվում էին, իսկ բանվորները՝ փողոց շարվում: Քաղաքներում գործազուրկների հսկայական մի բազմություն էր կուտակվել: 1911 թվականի սկզբին ծխախոտագործների գործադուլ բռնկվեց միաժամանակ Ստամբու-

լում և Սալոնիկում: Մայրաքաղաքում այն շարունակվեց 50 օր, իսկ Սալոնիկում՝ 20 օր: Գործադուլավորները պահանջում էին աշխատավարձի բարձրացում 30 տոկոսով, 8-ժամյա բանվորական օրվա սահմանում և այլն¹:

Բանվորների բոլոր այս ելույթները վերջ էին վերջո պարտություն կրեցին, սակայն, դրանք ակներևորեն ցույց տվեցին, որ Թուրքիայում առաջ է եկել մի նոր դասակարգ, որը ոտքի է ելնում պայքարի իր իրավունքների համար և բացորոշ կերպով թշնամի է երիտթուրքների տիրապետությանը:

Պրոֆմիությունների հանդես գալն ու լեզալացումը 1908 թվականին և Թուրքիայի սոցիալիստական կուսակցության առաջացումը 1909 թվականին նույնպես վկայում էին երկրի քաղաքական կյանքում բանվոր դասակարգի աճող դերի մասին: Այդ բանից երկյուղ կրելով, երիտթուրքերը շահարձակվեցին միանգամից վերացնել բանվորական բոլոր կազմակերպությունները: Պատեհ առիթը վրա հասավ 1913 թվականի ամռանը, երբ ծայրահեղ հետադիմականները սպանեցին երիտթուրքական կուսակցության ականավոր ղեկավարներից մեկին՝ մեծ վեզիր Մահմուդ Շեքեթփաշային: Օգտվելով դրանից, երիտթուրքական կառավարությունը սկսեց հետապնդել և ճնշում գործադրել ոչ միայն տեղորիստական այդ ակտի կազմակերպիչների ու մասնակիցների, այլև պրոֆմիությունների ու սոցիալիստական կուսակցության նկատմամբ:

Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության հիմնադիր Մուստաֆա Սուբխին 1918 թվականին կայացած ձախ սոցիալիստների կոնֆերանսում արտասանած իր ճառում, բնութագրելով երիտթուրքական հեղափոխությունը, նշել է, որ «նա բացի միապետական սահմանադրությունից, որևէ այլ արդյունք չտվեց: Նա ժողովրդին ոչ մի օգուտ չբերեց: Դրամի մոբիլիզացումը և բանկերի միջոցով դրա անցումը մասնավոր սեփականատերերի ձեռքը չբավոր դասակարգի շահագործելու մի նոր եղանակ ստեղծեց... չբավոր դասակարգերը հանձնվեցին բուրժուազիայի ու կապիտալի տիրապետությանը»²:

Նույնիսկ այնպիսի շահավոր լիբերալ լրագրող, որպիսին էր Ստամբուլում լույս տեսնող «Թանին» թերթի թղթակից Ահմեդ Շերիֆը, որը երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո եղել էր երկրի տարբեր շրջաններում, ստիպված էր խոստովանել, որ թուրք գյուղացիությունը ծանր, իրավազուրկ վիճակում է գտնվում:

¹ Горцев, Младотурки и рабочий вопрос («Современник», 1912, кн. IV, стр. 256).

² Архив ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 17, оп. 1, д. 90, л. 16.

¹ Горцев, Младотурки и рабочий вопрос («Современник», 1912, кн. IV, стр. 256).

² Նույն տեղում, էջ 259:

«Գավառում,— գրում էր նա,— սահմանադրական ուժերը լուրջ ձևական բնույթ էր կրում: Կալվածատերերը, վաշխառուներն ու հարկահավաքները առաջվա պես կողոպտում էին գյուղացիներին. ոչ մի արդարադատություն չկա, իշխանությունների կամայականությունը խեղճ մարդկանց նկատմամբ գրեթե անսահմանափակ է»: «Այդ տեղերում,— վկայում էր այնուհետև Ահմեդ Շերիֆը,— այնպիսի բռնություններ, ինչպիսիք են՝ «վարչության նորացում», «սահմանադրություն», միանգամայն անիմաստ են: Ոչ մի բանում բացարձակապես փոփոխություն չկա: Ամեն ինչ մնում է հնի պես»¹:

Մի այլ թուրք հրապարակախոս՝ Մահմեդ էսադը, Փարիզում հրատարակված իր «Մեծն աստված» վերնագրով գրքում մատնանշում էր, որ լինելով քաղաքական վտարանդիներ, երիտթուրքերը իրենց համարում էին հետադիմական ու բռնակալական կարգերի դեմ պայքարող ամենաառաջավոր ինտերնացիոնալ մարտիկներ: Բայց հենց որ նրանք իշխանության զուլա անցան, արմատապես փոխվեցին: Այդ կեղծ հեղափոխականները, Մահմեդ էսադի խոսքերով, հաստատեցին այնպիսի ուժեր, որի համեմատությամբ նույնիսկ Աբդուլ-Համիդի միահեծան իշխանությունը թվում էր նվազ հետադիմական և թուրքիայի ժողովրդական զանգվածների կողմից պակաս ատելի²:

Ռուսաստանի ծովային գործակալը Ստամբուլում 1909 թվականի ամռանը գրում էր, որ «երիտթուրքական կառավարությունը արտաքուստ սահմանադրական տեսք ունի, իսկ իրականում ոչ մի սահմանադրություն չկա... չկան և մարդասիրական սաղմերի հետքեր... Աբդուլ-Համիդի բռնապետությունը փոխարինված է բանակի վրա հենվող երիտթուրքական կուսակցության բռնապետությամբ...»³:

Ստամբուլում լույս տեսնող «Neva» թերթը, խոսելով թուրքական մեջլիսի կողմից ընդունված սահմանադրության մասին, ընդգծում էր, որ «չնայած այն բանին, որ թուրքիայում սահմանադրություն է ընդունվել, կայսրության տարբեր շրջաններում շարունակվում են անօրինակությունները, հալածանքները և ամե-

նուրեք բնակչությունը տառապում է հարկային ծանր լծից: Ժողովրդի համար ոչ մի թեթևացում չկա»⁴: Այդ պատճառով էլ գավառներում,— ինչպես տեղեկացնում էր ռուսական դեսպանը,— հատկապես փոքրասիական շրջաններում, «թուրքերը մեծ մասամբ անտարբերությամբ մոտեցան սահմանադրության հռչակմանը»⁵:

Այսպիսով, 1908—1909 թվականներին երիտթուրքական հեղափոխությունը բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության և ոչ մի ինդիք չկարողացավ լուծել: Բացահայտելով երիտթուրքական հեղափոխության վերնախավային բնույթը, Վ. Ի. Լենինը գրում էր. «Եթե օրինակի համար վերցնենք XX դարի ռուսացիաները, ապա հարկ կլինի, իհարկե, պորտուգալական ու թուրքական ռուսացիաներն էլ բուրժուական համարել: Բայց նրանցից ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսը «ժողովրդական» չեն, որովհետև ժողովրդի մասսան, նրա վիթխարի մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնուրույնորեն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելի կերպով հանդես չի եկել այդ ռուսացիաներից և ոչ մեկի մեջ»³:

Հենց դրանով էր բացատրվում այն փաստը, որ իմպերիալիստական տերությունները փոխեցին իրենց տակտիկական երիտթուրքական հեղափոխության և «Միասնություն ու առաջադիմություն» կուսակցության նկատմամբ: Եթե «թուրքական ռուսացիան մի անգամից դեմ հանդիման կանգնեց պետությունների կոնտրոլուցիոն կողմից իրենց ղեկավարությանը»⁴, ապա շատ շանցած իմպերիալիստական քաղաքագետներն ու բուրժուական մամուլը կանգնեցին երիտթուրքերի հետ սիրախաղ անելու ու մերձենալու ուղու վրա:

«Երիտասարդ թուրքերին գովում են շահավորության և զրսավածության համար,— նշում էր այդ կապակցությամբ Լենինը,— այսինքն՝ գովում են թուրքական ռուսացիան այն բանի համար, որ նա թույլ է, նրա համար, որ նա չի արթնացնում ժողովրդի ստորին խավերը, չի հարուցում մասսաների իսկական ինքնուրույնություն, նրա համար, որ այդ ռուսացիան թշնամի է Օսմանյան կայսրության մեջ սկսվող պրոլետարական պայքարին...»⁵: Երիտթուրքական կառավարությունը ոչինչ չձեռնարկեց երկիրն օտարերկրյա կապիտալի ճնշումից ազատելու համար: Թեև մեջլիսը 1913 թվականին հաստատել էր «արդյունաբերության խթանման մասին»

¹ ЦГВИА, ф. 2000с, оп. I, д. 400, л. 15.

² Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին պանթուրքիստների գործունեության աշխուժացման կապակցությամբ «Eni sabah» թերթը 1914 թվականի մայիսի 10—21-ի համարներում տպագրել էր պանթուրքիզմի ծագմանը նվիրված մի հոդվածաշար: Հոդվածներում մեջբերումներ էին արված նաև Մահմեդ էսադի վերոհիշյալ գրքից:

³ ЦГАМФ, ф. 418, оп. 1, д. 160, л. 15—20.

¹ «Neva, 1910, № 7 (արքայադուր թուրքերին):

² АВПР, ф. «Политархив», л. 1031, л. 41—43.

³ Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հ. 25, էջ 537:

⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հ. 15, էջ 266:

⁵ Նույն տեղում, էջ 268—269:

օրենքը, որն արդյունաբերական ձեռնարկություններին որոշ արտոնություններ էր տալիս, սակայն դրանից հավասարապես կարող էին օգտվել նաև Օսմանյան կայսրության տերիտորիայի վրա գտնվող օտարերկրյա ձեռնարկությունները: Եվ քանի որ արդյունաբերության մեջ թուրքական կապիտալի տոկոսը շատ շնչին էր (ընդամենը 10%), ապա այդ օրենքն ավելի ձեռնտու էր օտարերկրյա կոնցեսիաներին, քան թուրքական ազգային բուրժուազիային: Թուրքական արդյունաբերությունը առաջվա պես ամբողջովին կախված էր օտարերկրյա կապիտալից:

1913 թվականին հինգից ավելի բանվոր ունեցող ձեռնարկությունների թիվը Թուրքիայում հասնում էր 268-ի, որից 78-ը՝ սնունդի, 28-ը՝ շինանյութերի, 13-ը՝ կաշվի, 24-ը՝ փայտամշակման, 70-ը՝ տեքստիլ, 55-ը՝ պոլիգրաֆիական ձեռնարկություններ էին: Դրանց 55 տոկոսը գտնվում էր Ստամբուլում¹:

Բերված տվյալները վկայում են թուրքական արդյունաբերության ծայրահեղ հետամնացության մասին:

Երիտթուրքական կառավարության պարագլուխները նախքան հեղափոխությունը ազմկոտ հայտարարություններ էին անում Թուրքիայում օտարերկրյա կապիտալի տիրապետությանը վերջ դնելու իրենց վճռականության մասին: Սակայն իշխանության գլուխ անցնելով, երիտթուրքերը, երկրի ներսում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար, հաճախ դիմում էին եվրոպական կապիտալի աջակցությանը, որի դիմաց երիտթուրքերը օտարերկրացիներին շնորհեցին նոր արտոնություններ և բազմաթիվ զիջումներ արեցին, որոնք բացահայտորեն սահմանափակում էին Թուրքիայի ազգային սուվերենությունը և ուժեղացնում նրա կախումը իմպերիալիստական տերություններից:

Երիտթուրքական կառավարության հակաժողովրդական այդ կուրսը երևան եկավ նաև այն բանում, որ նա սկսեց հաճախ դիմել օտարերկրյա պետություններին՝ նորանոր փոխառություններ ստանալու խնդրանքով: Վեց տարվա ընթացքում (1908—1913 թթ.) Թուրքիայի ստացած փոխառությունների ընդհանուր գումարը կազմում էր 58,6 մլն. թուրքական լիրա, այն դեպքում, երբ իր երեսնամյա գահակալության տարիներին Աբդուլ Համիդը ստացել էր ընդամենը 45 մլն. թուրքական լիրա փոխառություն:

Դա հանգեցրեց այն բանին, որ Թուրքիայի պետական պարտքը համաշխարհային պատերազմի մեջ մտնելու նախօրյակին (1914 թ.

հոկտեմբերի 29)¹ հասավ 148,5 մլն. թուրքական լիրայի: Այդ գումարի 60,8 տոկոսը բաժին էր ընկնում ֆրանսիական փոխառություններին, 14,46 տոկոսը՝ անգլիական և 25,42 տոկոսը՝ գերմանական փոխառություններին²:

Երիտթուրքերի ֆինանսական քաղաքականությունը ըստ էության գրեթե չէր տարբերվում Աբդուլ Համիդի կառավարության քաղաքականությունից: Սախսերը, և առաջին հերթին ռազմական կարիքների համար արվող ծախսերը, երիտթուրքերի օրոք տարեցտարի աճում էին: Այդ կապակցությամբ խիստ աճեցին երկրի պետական բյուջեի գծով կատարվող ծախսերը: Այդ մասին համոզիչ կերպով վկայում են հետևյալ թվերը³:

Տարիներ	մուտք	ելք	դեֆիցիտ
1908—1909	21.000.000	27.000.000	6.000.000
1909—1910	25.078.962	30.539.545	5.460.583
1910—1911	29.163.418	35.994.584	6.831.166
1911—1912	31.645.708	41.161.729	9.516.021
1912—1913	33.682.475	36.891.366	3.208.891
1913—1914	31.000.000	34.000.000	3.100.000

Այս տվյալները ցույց են տալիս Թուրքիայի պետական բյուջեի մշտական դեֆիցիտը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախորդող տարիներին: 1910—1913 թվականների բյուջեներն արտացոլում են ծախսերի խիստ աճը, որը կապված էր իտալա-թուրքական և բալկանյան պատերազմների հետ:

Երկրի ֆինանսական դրությունն ավելի էր սաստկանում պետական ահռելի պարտքը մարելու և նրա տոկոսները վճարելու անհրաժեշտության հետևանքով: Պարտքի դիմաց մուծվող տարեկան գումարը կազմում էր 8.576 հազար թուրքական լիրա: Այդ թվին պետք է ավելացնել 1910 թվականի ավստրո-գերմանական փոխառության դիմաց տարեկան մուծվող 320 հազար լիրան և երկաթուղային կոնցեսիաների օտարերկրյա տերերին որպես կիսմետրային երաշխիք վճարվող 944 լիրա գումարը⁴: Ի վերջո,

¹ ЦГВИА, ф. 200, оп. 1, д. 3859, л. 1—6. Ռուսաստանի զեսպանը Ստամբուլում Թուրքիայի ընդհանուր պարտքը 1913 թվականի վերջին հաշվում էր 140 մլն. թուրքական լիրա: Տե՛ս АВГР, ф. «Канцелярия», 1913 г., д. 115, л. 342: Այդ թիվը նշել է իր ելույթներից մեկում նաև Թուրքիայի նախկին պրեզիդենտ Իսմեթ Ինենյու: Տե՛ս İnönü diyor ki. Nutuk, Hitabe, Beyanat, Hasbihailer, Istau bul. 1944, s. 40.

² Mears, E. G., Modern Turkey, New—York., 1924, p. 357.

³ Emin Ahmed, p. 94: Süreyya Şevket, Cihan İktisadiyatında Türkiye, Ankara, 1931, s. 154—158.

⁴ ЦГАВМФ, ф. 898, оп. 1, д. 32, л. 20.

¹ Emin Ahmed, Turkey in the World War, New Haven, 1930, p. 91—92.

ստացվում էր, որ Թուրքիան տարեկան պետք է վճարեր 9.840 հազար թուրքական լիրա, որը կազմում էր 1913—1914 թվականների բյուջեի ծախսերի գումարի 34,55 տոկոսը:

Բյուջետային հատկացումների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանցում առաջին տեղը գրավում էին ռազմական նպատակով կատարվող ծախսերը: Այսպես, նույն տարիներին այդ գումարը կազմում էր 14.570 թուրքական լիրա, այսինքն՝ Թուրքիայի պետական բյուջեի գծով կատարվող բոլոր ծախսերի մոտ 38 տոկոսը: «Երիտթուրքական կառավարության բոլոր հոգսերը, — վկայում էր թուրքական իրականությունը լավ ճանաչող ժուռնալիստներից մեկը, — ուղղված էին պետության ռազմական հզորության ուժեղացմանը: Ոչ մի պետություն ռազմական կարիքներին այդքան մեծ տոկոս չի հատկացնում, ինչպես Թուրքիան: Ֆրանսիայի ռազմական ծախսերը կազմում են նրա բյուջեի 29 տոկոսը. Անգլիայինը՝ 33,34 տոկոսը, Գերմանիայինը՝ 36,8, իսկ Թուրքիայինը՝ 38 տոկոսը»¹: Բանակին ու նավատորմին հատկացվող և օտարերկրյա փոխառություններն ու դրանց տոկոսները մարող, ինչպես նաև կիրոմետրային երաշխիքների դիմաց վճարվող գումարները միասին վերցրած կազմում էին բոլոր ծախսերի 2/3-ից ավելին: Երկրի արտադրողական կարիքների համար երիտթուրքական կառավարությունը ծախսում էր, այդպիսով, բյուջեի ընդամենը 1/3 մասը: Նրանց կողմից անցկացվող երկրի ռազմականացման քաղաքականությունը և Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների օրըստօրե աճող ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ կիրառվող բռնությունները հսկայական միջոցներ էին պահանջում: Իրանց աղբյուրները, ինչպես և Աբդուլ Համիդի ժամանակներում, արտաքին պարտքերն ու բնակչության հարկումն էին:

Երիտթուրքների տիրապետության տարիներին հարկային մամուլիչը գնալով ավելի էր սեղմում: Իրենց դիկտատուրան հաստատելու առաջին իսկ տարում երիտթուրքերը յուրաքանչյուր շնչից գանձվող հարկի ընդհանուր գումարը 40 դուրուշից հասցրեցին 70 դուրուշի: Իսկ 1914 թվականին այդ թիվը հասավ մինչև 103 դուրուշի²: Հարկերի հիմնական վճարողը, առաջվա պես, աշխատավոր գյուղացիությունն էր³:

¹ Горцев, стр. 252.

² Süreyya Şevket, s. 154-1 58.

³ Այսպես, Թուրքիայի պետական բյուջեով 1912—1913 թվականներին գյուղատնտեսական հարկերից ստացվող եկամուտները կազմում էին երկրի ֆինանսական բոլոր մուտքերի 40 տոկոսը: Տե՛ս И. Флеровский, Армения («Современник», ноябрь 1914 г., стр. 138).

Ազգային հարցում ևս երիտթուրքական կառավարությունը ընթանում էր Աբդուլ Համիդի շովինիստական քաղաքականության տրորված ճանապարհով և ձգտում էր բռնի կերպով թուրքացնել Օսմանյան կայսրության այլազգի բոլոր ժողովուրդներին: Երիտթուրքերը դեմագոգիկ կերպով պնդում էին, թե իբր երկրում, բացի օսմանյան ազգից, ուրիշ ազգություններ չկան: Իրանով երիտթուրքական ասիմիլյատորները ցանկանում էին ոչ-թուրք ժողովուրդներին ստիպել հաշտվելու իրենց իրավագուրկ վիճակի հետ, ձգտում էին բռնի միջոցներով կասեցնել արաբների, հայերի, Բալկանյան թերակղզու սլավոնական ժողովուրդների, հույների, ալբանացիների ու քրդերի ազգային-ազատագրական շարժումը:

Բնութագրելով երիտթուրքերի մոլի շովինիստական քաղաքականությունը, ակադեմիկոս Ե. Վ. Տարլեն ընդգծում էր, որ նրանք «ազգային հարցերը վճռում էին բոլոր ազգությունների ֆիզիկական բնաջնջմամբ՝ բացի թուրքերից և նրանցից, ովքեր անմիջապես կհամաձայնվեին թուրք դառնալու: Երբ երիտթուրքերի պարագլուխներից մեկը՝ էնվեր փաշան, հեղափոխությունից անմիջապես հետո բացականչում էր, որ այսուհետև բուլղարացի «չկա», հույն «չկա», մակեդոնացի «չկա», արաբ «չկա» և որ բոլորը «հավասար» են և բոլորը «օսմանցիներ են», ապա նա, ի հակակշիռ եվրոպական լիբերալների սենտիմենտալ, անհիմն ենթադրությունների, հենց այդպես էլ հասկանում էր գործը. կամ Թուրքիայում բնակվող բոլոր այդ ցեղերը թուրքեր կդառնան և այդպիսով բոլորը «հավասար» կլինեն, կամ նրանք «չկան», այսինքն՝ մենք նրանց պի կքաշենք, և այդ պատճառով նրանք «չեն լինի»¹:

Երիտթուրքական «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեն իր շրջաբերականներից մեկում գրում էր. «Մենք պետք է մենքից առաջ բուն երկրի ներսում ոչնչացնենք մեր բազմաթիվ և վտանգավոր թշնամիներին: Միայն այն ժամանակ մենք կմաքենք հին հաշիվները մեր հարեանների հետ»²:

Իթիբհատականների շովինիստական, բռնի թուրքացման քաղաքականությունը վերջնականապես ձևակերպվեց 1911 թվականին՝ հոկտեմբերին գումարված նրանց կուսակցության համագումարում: Համագումարի որոշման մեջ ասված էր, որ կայսրության բնույթը պետք է լինի մահմեդական: Ուրիշ ազգերին պետք է զրկել կազ-

¹ Е. В. Тарле, Соч., т. V, М., 1958, стр. 199.

² Տե՛ս П. Семенов, Турция сегодня, вып. II, СПб, стр. 15.

Մակերպվելու իրավունքից, քանի որ ապակենտրոնացումն ու ինքնավարությունը թուրքական կայսրության նկատմամբ դավաճանություն են: Ազգային փոքրամասնությունները կարող են պահպանել կրոնը, սակայն ոչ լեզուն: Թուրքերեն լեզվի տարածումը հանդիսանում է մահմեդականության գերիշխանության ստեղծման և արիչ ազգերի ասիմիլյացիայի ամենաբարձրագույն միջոցը¹:

Տասնամյա տիրապետության ընթացքում երիտթուրքերը հավատարիմ մնացին իրենց այդ արյունոտ քաղաքականությանը: Սակայն ինքնանրանք ուժեղացնում էին ազգային ճնշումը, այնքան ավելի մեծ թափ էր ստանում ազգային-ազատագրական շարժումը եվրոպական և ասիական Թուրքիայում, որի դեմ պայքարելու համար երիտթուրքական կառավարությունը հսկայական ուժեր ու միջոցներ էր ծախսում՝ առանց շոշափելի հաջողության:

Համոզվելով օսմանիզմի դոկտրինայի սնանկության և կայսրությունը փլուզումից փրկելու նրա անընդունակության մեջ, երիտթուրքերը դիմեցին պանիսլամիզմի արդու-համիդյան հնացած լուզունգին: Հետադիմական այդ տեսությունը, պանթուրքիզմի հետ մեկտեղ, կազմում էր երիտթուրքերի ներքին ու արտաքին քաղաքականության գաղափարական առանցքը:

Պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը երիտթուրքերը փորձում էին օգտագործել Թուրքիայի մահմեդական ժողովուրդների և, առաջին հերթին, այդ տարիներին լայն թափ ստացած, արաբական ազգային-ազատագրական շարժումները կանխելու ու դրանք ճշնշելու նպատակով:

Պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը սքողում էր թուրքական ազգային բուրժուազիայի շահերն արտահայտող իթթիհատական կուսակցության ձգտումը՝ վերջնականապես հաստատել իր գերիշխանությունը իսլամ դավանող բոլոր ժողովուրդների՝ արաբների, քրդերի, ալբանացիների և ուրիշների նկատմամբ: Պանիսլամիզմի տարածման միջոցով երիտթուրքերը ձգտում էին իրար դեմ հրահրել թուրքական լծի դեմ հանդես եկող ժողովուրդներին և նրանց ազգային-ազատագրական պայքարը փոխարինել կրոնական պայքարով: Պանիսլամիզմը բոլորովին շէր ճանաչում ազգերը և ազգային ակնկալությունները, ժխտում էր յուրաքանչյուր ազգի ներսում դասակարգերի ու դասակարգային պայքարի առկայությունը, բորբոքում էր ատելություն Օսմանյան կայսրության՝ ուրիշ զավանանքի պատկանող ժողովուրդների նկատմամբ, հրահրում էր նրանց իրար դեմ, դրանով փորձելով արաբներին, քրդերին ու ալ-

բանացիներին շեղել իրենց ազատագրական պայքարից, իսկ մահմեդական աշխատավորությանը՝ իր դասակարգային շահերի համար մղվող պայքարի խնդիրներից:

Պանիսլամիզմի գլխավոր խոսափողը երիտթուրքերի օրոք «Ճշմարիտ ուղի» ամսագիրն էր, որը հիմնադրվել էր 1908 թվականին, իսկ 1911 թվականի փետրվարից լույս էր տեսնում «Ճշմարտացի ուղղություն» անվան տակ: Սերմանելով երիտթուրքական կուսակցության կրոնա-քաղաքական գաղափարախոսությունը, ամսագիրը պնդում էր, որ «մահմեդականները ո՛չ արաբներ են, ո՛չ թուրք, ո՛չ ալբանացի, ո՛չ քուրդ, ո՛չ լազ, ո՛չ շերքեզ, այլ միայն մահմեդական միասնական համայնքի մասերը»: «Ղուրանի անունից» նա Թուրքիայի մահմեդական ժողովուրդներից պահանջում էր հրաժարվել իրենց ազգային ձգտումներից, սպառնալով, որ անհնազանդության դեպքում նրանց վրա կտեղան «ալլահի սարսափելի պատիժները»¹:

Պանիսլամիզմի դոկտրինան պրոպագանդելու և այն երկրի ներսում տարածելու նպատակով երիտթուրքերը «կուլտուրական» հատուկ ընկերություններ ու դպրոցներ էին հիմնում, հրատարակում այլազան գրականություն: Երիտթուրքերի տիրապետության շրջանում պանիսլամիզմի աչքի ընկնող գաղափարախոսներից մեկը՝ պատմաբան, գրող և հրապարակախոս Ջելալ Նուրին էր, որը պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի թույնով լի բազմաթիվ գրքեր լույս ընծայեց: Գրանցից ամենամեծ ճանաչում գտավ նրա «Իսլամի միությունը»² աշխատությունը, որը լույս տեսավ բալկանյան պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո: Ջելալ Նուրիի գիրքը մահմեդական մոլեռանդություն ու ատելություն էր սերմանում Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ: Գրքի առաջաբանում հեղինակը խոստովանում է, որ իրեն հետաքրքրում է պանիսլամիզմի ոչ թե կրոնական, այլ քաղաքական կողմը և պնդում, որ իսլամ դավանող ժողովուրդները կազմում են միասնական մի ազգ, որը հաշվում է մոտ 300 մլն. մարդ³:

Այնուհետև Ջելալ Նուրին փորձում էր համոզել, որ մահմեդական կրոնը ստեղծվել է տարբեր ժողովուրդների ու ցեղերի միջև

1 Sels' u Tveritinoва A. C., Младотурки и пантюркизм, «Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР», т. XXII, 1956, стр. 67.

2 Celal Nuri, İttihat-i İslam, İstanbul, 1331 (1912—1913), s. 11—13 (արարատառ):

3 Նույն տեղում:

1 Sels' u Бутаев, Проблемы Турции, Л.-д, 1925, стр. 114.

եղբայրական կապ հաստատելու նպատակով, ուստի ըստ ազգութունների բաժանումը մահմեդականների համար միանգամայն անընդունելի է: «Այսօր մահմեդականությունը չափազանց կարևոր ուժ է,— գրում էր Ջելալ Նուրին,— և հետագայում էլ նա ընդունակ է շատ կարևոր դեր խաղալու»¹:

Ջելալ Նուրին հանդես էր գալիս եվրոպական քաղաքակրթության դեմ և կոչ անում նրանից հեռու պահել Ասիայի մահմեդականներին: Նա իդեալականացնում էր մահմեդական ժողովուրդների նահապետական հետամնացությունը և քարոզում վերադարձ դեպի հին սովորույթներն ու օրենքները: «Դա ոչ թե հետադիմություն կլինի,— պնդում էր Ջելալ Նուրին,— այլ զարգացում: Մահմեդական պետությունների կառավարությունները ոչնչով չեն տարբերվում սահմանադրական կառավարություններից»²:

Գունագարդելով մահմեդական կրոնը, Ջելալ Նուրին փորձում էր ապացուցել, որ այն մյուս բոլոր կրոններից բարձր է, քանի որ նա միաժամանակ բարոյականության օրենսգիրք ու կառավարման ձև է, մի խոսքով, ամբողջ մի փրկիստիայություն»³:

Ջելալ Նուրիի «ապացույցների» հիմնական իմաստը հանգում էր այն բանին, որ իսլամը ամենաառաջավոր կրոնն է, աշխարհի և, հատկապես, Օսմանյան կայսրության մահմեդականների համար պարտադիր կառավարման միակ ձևը: Այստեղից էլ հետևություն է արվում, որ քրդերը, արաբները, ալբանացիները չպետք է պայքարեն իրենց ազատագրության համար, քանի որ Թուրքիայում տիրապետող կարգերը, որոնք հիմնված են մահմեդական կրոնի կանոնների ու նորմերի վրա, իդեալական են ու ամենաառաջավորը:

Նույն գրքի հատուկ գլխում (որը վերնագրված է «Թուրքեր»), խոսելով իսլամ դավանող տարբեր ժողովուրդների մասին, Ջելալ Նուրին ամեն կերպ գովաբանում էր թուրքերին, նրանց դնելով առաջին տեղում: «Չնայած այն բանին,— գրում էր հեղինակը,— որ թուրքերն իրենց թվով մեծամասնություն չեն կազմում, նրանք իրենց հատկանիշներով մահմեդական աշխարհի ամենակարևոր մասն են հանդիսանում: Եթե թուրքերը Թուրանից չգալին Ռումի երկիրը և... սուրբ վայրերը չպաշտպանեին, մահմեդականությունը քաղաքական տեսակետից կանհայտանար»⁴:

1 Celal Nuri, Ittihat-i Islam, Istanbul, 1331 (1912—1913), s. 21.

2 Նույն տեղում, էջ 55:

3 Նույն տեղում, էջ 46:

4 Նույն տեղում, էջ 107—108:

Թուրքերեն լեզուն Ջելալ Նուրին հռչակում էր, որպես «մահմեդական աշխարհի քաղաքական լեզու»¹:

Բոլոր այս նացիոնալիստական պնդումները նպատակ ունեին հիմնավորել թուրքերի «գերազանցությունը» և արդարացնել նրանց տիրապետությունը արաբների, քրդերի, ալբանացիների նկատմամբ:

Եթե իրենց ներքին քաղաքականության մեջ երիտթուրքերը փորձում էին պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունն օգտագործել Օսմանյան կայսրության մահմեդական ժողովուրդների վրա իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար, ապա նոր գաղափարախոսությունը՝ պանթուրքիզմը կոչված էր հեշտացնելու նրանց քաղաքականությունը Թուրքիայի քրիստոնեական ազգաբնակչության բռնի թուրքացման գործում: Պանթուրքիզմը դառնում էր թուրքական շովինիզմի նոր ձևը, երիտթուրքերի ասիմիլյատորական քաղաքականության գլխավոր զենքերը:՝ մեկը:

Պանթուրքիզմի ամենից ավելի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներն էին՝ Ջիյա Գյոքբալփը, Յուսուֆ Ակչուրան, Ահմեդ Աղաեը, Ֆուադ Քյոփրուլյուն, Իսմայիլ-բեյ Գասպրինսկին և այլն: Նրանց գրչին են պատկանում պանթուրքիզմին նվիրված մի շարք գրքեր: Նրանք հրատարակում էին բազմաթիվ թերթեր ու ամսագրեր, որոնցում պրոպագանդվում էին պանթուրքական գաղափարներ: Պանթուրքիզմի լայն տարածման նպատակով երիտթուրքական կառավարությունը Ստամբուլում և գավառական կենտրոններում 1911 թվականին հատուկ ակումբներ բացեց, այսպես կոչված, «թուրքական օջախներ» և «թյուրք յուրդու»², որոնց օգնությամբ երիտթուրքերն ուզում էին երիտասարդությանը դաստիարակել ամենամոլի նացիոնալիզմի, ռասայականության ոգով:

Քրդական ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներից մեկը՝ Ջիլադեթ-Ալի Բեդրխանը Մուստաֆա Բեմալին ուղղված 1933 թվականի դեկտեմբերի իր նամակում Թուրքիայի հանրապետական կառավարությանը մեղադրում էր այն բանում, որ վերջինս շարունակում էր երիտթուրքերի կողմից անցկացվող պանթուրքիզմի քաղաքականությունը: Այդ կապակցությամբ նա նամակում վերհիշում էր ուսանող ժամանակ, 1909 թվականին, իր լսած դասախոսություններից մեկը, որի ժամանակ պանթուրքիզմի շատագույլ Իսմայիլ Գասպրինսկին ասել էր հետևյալը. «Թուրքիայում թուրքերից

1 Celal Nuri, s. 70—71.

2 Տե՛ս «The Middle East Journal», volume 17, № 162, 1913, p. 55—63.

բացի չկա և չպետք է լինի որևէ այլ ազգություն»¹։ Նման դասախոսություններով և գրքերով,— շարունակում էր Բեդրիսանը,— հանդես էին գալիս Օսմանյան կայսրությունում բնակվող ոչ-թուրք ազգությունների դեմ, ցանկանալով այդպիսով կառուցել նոր թուրք ազգի հիմքը։ Շովինիստական այդ ծրագիրը երիտթուրքերը ձգտում էին իրականացնել ուրիշ ազգությունների արյան գնով։ Այնուհետև նա դիպուկ կերպով ընդգծում էր, որ երիտթուրքերի կողմից հիմնըված «Թուրքական օջախները» որքան պանթուրքիստ, նույնքան էլ պանբուրգիստներ էին պատրաստում, քանի որ երիտթուրքերի ասիմիլյատորական քաղաքականության ուժեղացմանը զուգընթաց ավելի էր ուժեղանում Օսմանյան կայսրության ոչ-թուրք ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը²։

Եթե մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ երիտթուրքերը ասիմիլյատորական քաղաքականություն էին վարում, ապա քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ, շարունակելով արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդի գործը, ուղղակի կիրառում էին ֆիզիկական բնաջնջման տակտիկա։ Դա բացատրվում էր նրանով, որ երիտթուրքերը վստահ չէին, որ հնարավոր է թուրքացնել սլավոնական ժողովուրդներին, հայերին ու հույներին։ Այդ կապակցությամբ Բեդրիսանը վկայում է, որ «երիտթուրքերի մշակած պլանի համաձայն, բրդերը գտնվում էին ոչ թե ոչնչացման, այլ ասիմիլյացիայի ենթակա ժողովուրդների շարքում»³։

Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին ոչնչացնելու երիտթուրքական քաղաքականության համոզիչ վկայություններից էր 1909 թվականի գարնանը Ադանայում և Կիլիկիայի այլ շրջաններում կազմակերպված զանգվածային կոտորածը, որի զոհը դարձավ խաղաղ հայ ազգաբնակչությունը։

Այդ արյունոտ իրադարձությունները սկիզբ առան Ադանայում ապրիլի 14—16-ին՝ Ստամբուլում տեղի ունեցած հետադիմական հեղաշրջման օրերին, երբ երիտթուրքերը հեռացվեցին իշխանությունից։ Նոր ջարդերը սկսվեցին ապրիլի 25-ին, այսինքն՝ երիտթուրքերի կողմից զխավորվող զորքերի մայրաքաղաք մտնելու հաջորդ օրն իսկ։ «Այս երկրորդ կոտորածն ավելի սարսափելի էր, քան առաջինը,— հաղորդում էր Ստամբուլի ռուսական դեսպանության թարգման Մանդելշտամը։ Երիտթուրքերի կառավարությունը

փորձում էր իր վրայից գցել պատասխանատվությունը՝ հորինելով հայերի հեղափոխության մասին հեքիաթը։ Սակայն փաստերի առջև նա ստիպված էր տեղի տալ և հրաժարվել այդ վերսիայից»¹։ Ռուսական դեսպան Ջինովկը 1909 թվականի մայիսի 1-ին Ստամբուլից հեռագրում էր. «...Ադանայի վիլայեթում մահմեդականների կատաղությունը հրեշավոր շափերի է հասել։ Նրանց ձեռքով զոհված քրիստոնյաների, առանձնապես հայերի թիվը հասնում է 15 հազարի»։ Կառավարության կողմից ուղարկված զորքերը մահմեդական մուեռանդ ամբոխի հետ մեկտեղ կոտորում էին քրիստոնյաներին, «առանց սեռը և տարիքը հաշվի առնելու, կողոպտում և հրկիզում էին նրանց տները... Ադանա քաղաքը,— հաղորդում էր ցարական դեսպանը,— այլևս գոյություն չունի, իսկ ջարդերից փրկված բնակչությունը իր ունեցվածքի ու պաշարի թալանման հետևանքով սկսում է սովի մատնվել»²։

Ադանայի իշխանությունների օրինակին հետևեցին և Քարսուսի տեղական իշխանությունները, որտեղ մայիսի 3-ին հրդեհներ բռնկվեցին, սկսվեցին կողոպուտներն ու սպանությունները։ Քրիստոնյաների ջարդը տարածվեց նաև Ալեքսանդրետում ու մերձակայքի գյուղերում։ «Հայերի ջարդը,— տեղեկացնում էր ռուսական դեսպանը,— տարածվեց նաև Հալեպում, Ջեյթունում, Մարաշում, Անտիոքում և Բիլեջիկում»³։

Ադանայի դեպքերի ականատեսներից մեկը՝ Հելեն Գիբոնսը գրում էր, որ հայերին անողորմաբար կոտորում և գնդակահարում էին փողոցներում, կենդանի այրում այն տներում, որտեղ նրանք պատսպարվում էին։ Չէին խնայում ո՛չ ծեբերին, ո՛չ կանանց, ո՛չ էլ երեխաներին։ Այդ ջարդն ավելի սարսափելի էր, քան Աբդուլ Համիդի ժամանակներում,— եզրակացնում էր հեղինակը⁴։

Մի ուրիշ ականատես վկայում էր, որ ապրիլի 16-ին Քարսուսի տեղական իշխանությունները զենք բաժանեցին հատուկ գնացքով ժամանած մուեռանդ մահմեդականներին, որոնք, ներխուժելով քաղաքի հայաբնակ թաղամասերը, այնտեղ արյունալի ջարդ կազմակերպեցին։ «Քարսուսի հայկական տները կրակի մատնվեցին... երկինքը լուսավորվեց հրդեհի բոցերից... Այրվեց 800 տուն։ Այրվող տները լքող բնակիչները գնդակոծվում էին։ Շատ քիչ հայեր կեն-

¹ Mandelstam A., „Le sort de l'Empire Ottoman“, Paris, 1917, p. 205.

² АВПР, ф. «Политархив», д. 1034, л. 130.

³ Նույն տեղում։

⁴ Gibbons Helen Davenport, The Red Rugs of Tarsus, Paris, 1919, p. 101.

¹ Ciladet Bedirhan, Tarkiyeye Cumhuriyet reisi Mustafa Kemal paşa hazretlerine açık mektup, 1933, s. 3 (արաբատառ)։

² Նույն տեղում, էջ 4։

³ Նույն տեղում։

դանի մնացին»¹: Հելեն Գիբոնսը մատնանշում էր, որ Ադանա ուղարկված կանոնավոր զորքերը ապրիլի 29-ի գիշերը սարսափելի ջարդ կազմակերպեցին: Զարդի նախօրյակին, հանգստություն ապահովելու պատրվակի տակ, թուրքական իշխանությունները զինաթափ արեցին Ադանայի ու Կիլիկիայի մյուս քաղաքների հայ ազգաբնակչությանը: Ըստ որում հայերը զենքը հանձնեցին Մերսինի ծովածոցում կանգնած անգլիական ու ֆրանսիական ռազմականների հրամանատարության խորհրդով: «Այն հայերը, որոնք փրկվել էին առաջին ջարդի ժամանակ, այժմ սրի քաշվեցին: Ադանան դժոգք է դարձել», — գրում էր Գիբոնսը²: Եվ այս բոլորը տեղի էր ունենում եվրոպական պետությունների ռազմականների հրամանատարության աչքի առջև: «Եվրոպական դիվանագետները անսիրտ ու ցի-նիկ են: Նրանք թուրքերի հետ հավասար չափով մեղավոր են ջարդերի մեջ», — եզրակացնում էր Գիբոնսը³:

Նույնիսկ տեղական իշխանությունների տեղեկությունների համաձայն, այդ գազանությունների հետևանքով միայն Ադանայի վիլայեթում սպանվեցին մոտ 20 հազար քրիստոնյաներ, գերազանցապես հայեր: Հալեպի վիլայեթում զոհվեց 3 հազար մարդ⁴:

Ջանալով արդարացնել երիտթուրքերի քաղաքականությունը, ժամանակակից թուրք պատմաբանները շարամիտ կերպով նենգափոխում են պատմական փաստերը, այդ թվում նաև Ադանայի 1909 թվականի արյունոտ իրադարձությունները: Այսպես, պանթուրքիստ պատմաբան էսադ Ուրասը «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը» վերնագրով գրքում, Ադանայի ջարդի մասին խոսելիս, անհիմն կերպով պնդում է, որ դրա պատասխանատվությունն ընկնում էր հայերի վրա, որոնք իբր թե տանջում էին մահմեդականներին: «Երիտթուրքական կառավարությունն այստեղ մեղք չունի», — հայտարարում է նա: էսադ Ուրասը զիտակցորեն նվազեցնում է Ադանայի ջարդի զոհերի թիվը, պնդելով, որ իբր սպանվել է ընդամենը 1000 մարդ⁵:

Երիտթուրքական կառավարությունը հետագայում ևս շարունակում էր ճնշել ու հալածել հայերին: Խոսելով Ադանայի կոտորածից հետո հայերի նկատմամբ երիտթուրքերի վարած քաղաքականության մասին, Մանդելշտամը գրում էր, որ նրանց ոչնչացումը

շարունակվում էր դանդաղ, բայց անշեղորեն¹: Ռազմական կարիքների համար կատարվող ծախսերը ծածկելու նպատակով կառավարությունը բարձրացնում էր քրիստոնյա ազգաբնակչությունից գանձվող հարկերը, առանձնապես զինվորական հարկը (33 տոկոսով)²: Թուրքիայի կողոպտված ու քայքայված հայ ազգաբնակչության համար այդ հարկը չափազանց ծանր էր:

Միաժամանակ, տեղական իշխանությունները շարունակում էին խրախուսել թուրք և քուրդ կալվածատերերի կողմից հայերի հողերի բռնագրավումը, որը 1912—1913 թվականներին Բալկանյան պատերազմի տարիներին զանգվածային բնույթ ընդունեց: Ստամբուլում ցարական Ռուսաստանի դեսպան Գիբսը այն ժամանակ հաղորդում էր, որ «ազդարային հարցը օրեցօր սրվում է. հողերի մեծ մասը զավթվել է քուրդերի կողմից և իշխանությունները ոչ միայն չեն խոչընդոտում, այլ նույնիսկ հովանավորում ու նպաստում են այդ զավթումներին»³:

Թուրք պաշտոնյաները հայերին ստիպում էին ստորագրել այնպիսի փաստաթղթեր, որոնցով նրանք իբր իրենց հողերը «գիշում էին» Բալկանյան թերակղզուց գաղթած մահմեդականներին (մուհաջիրներին), նպատակադրվելով այդ եղանակով ուժեղացնել մահմեդական տարրը Փոքր Ասիայի արևելյան վիլայեթներում: Թուրքական իշխանություններն ամենայն անողորմությամբ գանձում էին ապառքները հայկական տնտեսություններից: Դրանք մարելու համար աճուրդով վաճառվում էին հայ գյուղացիների հողամասերը, անասունները և անձնական գույքը⁴: Հայ գյուղացիության զանգվածային ունեզրկումն ընթանում էր ոչ այնպես հարթ, ինչպես կցանկանային երիտթուրքերը: Այդ կապակցությամբ առաջացած հուզումները, որոնք ընդգրկեցին Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթները, լուրջ մտահոգություն ապտճառեցին սուլթանական կառավարությանը: Ներքին գործերի մինիստր Գազի Մուխթարը 1912 թվականին հաստատում էր, որ «հարցը մանրադնին կերպով քննելուց հետո մինիստրների խորհուրդը եկավ այն եզրակացություն, որ խռովությունը ծագել է գլխավորապես հողային վեճերի պատճառով»⁵:

1 Mandelstam, p. 212.

2 ЦГВИА, ф. 444, д. 23, л. 48—49.

3 «Реформы в Армении», 26 XI 1912 г.— 10 V 1914 г. Сборник дипломатических документов МИД, П6, 1915, № 9, *այսուհետև՝ «Реформы в Армении».*

4 ЦГИА Груз. ССР, ф. 85 с, д. 58, л. 18—20.

5 АВПР, ф. «Политархив», д. 1044, л. 233.

1 „La voix de l'Arménie“, 15 I. 1918, No 2, p. 67.

2 Gibbons, p. 122.

3 *Նույն տեղում*, էջ 132:

4 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 100, л. 253—254.

5 Esat Uras, *Tarihle Ermeniler ve Ermeni meselesi*, Ankara, 1950 s. 575.

Բալկանյան առաջին պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունը և դրա հետևանքով Թուրքական լծից բալկանյան սլավոնների վերջնական ազատագրումը հայերի մեջ հույս էր ներշնչում, որ իրենք ևս շուտով կհասնեն ազգային անկախության: Այդ պատճառով էլ արևելյան վիլայեթների հայ ազգաբնակչությունը ուժեղացրեց իր պայքարը Թուրք հարստահարողների դեմ:

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման նոր վերելքը, ինչպես այդ արվում էր նախկինում, իմպերիալիստական տերությունները փորձեցին օգտագործել իրենց նպատակներին հասնելու համար: Հայկական հարցում առավել շահագրգռված էր ցարական Ռուսաստանը, որը վաղուց ի վեր ձգտում էր իր տիրապետություններն ընդարձակել Թուրքիայի կազմի մեջ մտնող Արևմտահայաստանը Արևելյան Հայաստանին միացնելու ճանապարհով:

Իտալա-թուրքական և, հատկապես, բալկանյան առաջին պատերազմի հետևանքով Օսմանյան կայսրության ծայրահեղ թուլացումը ձեռնտու էր ցարիզմին, որը հույս ուներ Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիան օգտագործել որպես հարմար հենակետ Մերձավոր արևելքում իր հետագա էքսպանսիայի համար: Բացի այդ, Արևմտյան Հայաստանը ցարական Ռուսաստանին հետաքրքրում էր նաև տնտեսական տեսակետից: Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթների հետ կատարվող առևտրում Ռուսաստանը գրավում էր առաջին տեղը: Դրանով էլ հենց բացատրվում էր այն ուժեղ հակազդեցությունը, որ ցարական կառավարությունը ցույց էր տալիս եվրոպական կապիտալի ներթափանցմանը Արևմտյան Հայաստան, որը ռուսական ապրանքների վաճառահանման մենաշնորհ շուկան էր հանդիսանում:

Ահա սրանք էին ակունքներն ու արմատները բացառիկ այն համառություն, որը հանդես էր բերում ցարական դիվանագիտությունը հայկական հարցում՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին:

Թուրքական ասիմիլյատորների տիրապետության տակ գտնվող Արևմտահայաստանի ազգաբնակչությունը սուլթանական լծից ազատագրվելու գործում վաղուց ի վեր իր հույսը կապում էր Ռուսաստանի աջակցության հետ: 1913 թվականի իր զեկուցագրերից մեկում Գիրսը նշում էր, որ անկախ իրենց կուսակցական պատկանելիությունից, բոլոր հայերը Ռուսաստանի կողմն են, անկեղծորեն ցանկանում են ռուսական զորքերի գալը և ռեֆորմներ՝ ռուսական վերահսկողության ներքո¹: Այդ մասին է վկայում նաև Ամե-

նայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդի ուղերձը, որտեղ նա, դիմելով Ռուսաստանին, որպես «Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների վաղեմի պաշտպանի», խնդրում էր իր հովանավորության տակ վերցնել Թուրքահայաստանում բնակվող բազմաշարժար հայ ժողովրդին¹:

Նույնանման խնդրանքով Գևորգ 5-րդը դիմեց նաև եվրոպական այլ տերություններին: Սակայն այդ դիմումներին, ելնելով իր շահերից, արձագանքեց միայն ցարական Ռուսաստանը, որն իր դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջոցով սկսեց ճնշում գործադրել երիտթուրքական կառավարության վրա:

Պետերբուրգում երկյուղ էին կրում, որ օգտվելով Թուրքիայի թուլությունից, հայերը կարող են ղենքի դիմել, իսկ դա սպառնում էր խիստ բարդացնել արևելյան հարցը, որից ցարիզմը տվյալ մոմենտին ցանկանում էր խուսափել: Բացի այդ, ռուսական կառավարությունը վախենում էր, որ արևմտահայ ազգաբնակչության զինված ապստամբության հաջողությունը կարող է վարակիչ օրինակ ծառայել Անդրկովկասում բնակվող հայերի համար: Ահա թե ինչու ցարական դիվանագետները Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական ղեկավար գործիչներին համոզում էին հեռու մնալ նման գործողություններից:

Այսպես, դաշնակցության նշանավոր գործիչներից մեկի՝ զոկտոր Զավրիևի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Գիրսը նրան խորհուրդ էր տալիս, որ «հայերն ամբողջ եվրոպայի աչքում երևան որպես թուրքական բռնակալության զոհեր և ոչ թե դառնան քաղաքական հեղափոխականներ, որոնք ուզում են թուրքական ռազմական անհաջողություններից օգտվել՝ իրենց ազգային ձգտումներն իրականացնելու համար: Ուստի պետք չէ, որ հայերը դիպչեն Թուրքիային և, առավել ևս՝ ապստամբություն բարձրացնեն»²:

Չնայած հայ ազգաբնակչության բազմաթիվ խնդրանքներին, ցարական կառավարությունը չէր համաձայնվում իր զորքերը մտցնել Արևմտյան Հայաստան: Այդպիսի քայլը եվրոպական քաղաքականության օրակարգում առաջ կքաշեր Ասիական Թուրքիայի բաժանման հարցը: Այնինչ, անպատրաստ լինելու պատճառով, ցարիզմը այդ շրջանում գտնում էր, որ դեռևս ժամանակը չէ սրել արևելյան հարցը: Ուստի Պետերբուրգում գտան, որ հարկավոր է սահմանափակվել ռեֆորմների պահանջով, որոնք որոշ շափով կթեթևացնեին արևմտահայերի վիճակը և, այդպիսով, է՛լ ավելի

¹ «Реформы в Армении», док. № 1.

² Նույն տեղում, № 7:

¹ «Реформы в Армении», № 1.

կուժեղացնեին Ռուսաստանի դիրքերն Արևմտյան Հայաստանում ու ինչ-որ շափով կթուլացնեին հեղափոխական շարժումներն Անդրկովկասում: Այդ մասին Գուլկերը ուղղակի ասում էր, որ «Հունվարի 26-ի համաձայնագիրը էլ ավելի կզրավի ռուսահայերի համակրանքը դեպի ռուսական կառավարությունը և նրանց հեռու կպահի մեր ձախ կուսակցությունների համալրումից»¹:

Այդ ռեֆորմների նախագիծը, որը Գիրսի հանձնարարությամբ կազմել էր դեսպանության առաջին թարգման Մանդելշտամը, սուլթանական կառավարությանն ուղարկվեց 1913 թվականի հուլիսին և այն նույն ամսի 24-ին քննարկվեց Ստամբուլում կայացած եվրոպական վեց տերությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունում:

Այդ նախագծի համաձայն, նախատեսվում էր վեց վիլայեթներից (Կարինի, Վանի, Բաղեշի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի և Սըվազի) կազմել հայկական մարզ, որի գլուխ պետք է կանգնե տերությունների համաձայնությամբ սուլթանի կողմից նշանակված գեներալ-նահանգապետը:

Գեներալ-նահանգապետի իրավասության մեջ էր մտնում տեղական ազմինիստրացիայի ու դատավորների նշանակումն ու արձակումը: Հենց նրան էլ պետք է անմիջականորեն ենթարկվեին ոստիկանությունն ու ժանդարմերիան: Գեներալ-նահանգապետի պահանջով նրա տրամադրության տակ պետք է դրվեին զինված ուժեր՝ մարզում կարգ ու կանոնը պաշտպանելու համար: Գեներալ-նահանգապետը կարող էր հրավիրել մարզային ժողով, որը կոչված էր տեղական օրենքներ մշակելու: Այդ ժողովում մասնակցականներին ու ոչ-մասնակցականներին հավասար տեղեր էին տրվում: Հայկական մարզում լեզուների հավասարություն էր հաստատվում: Մարզը բնակեցնող բոլոր ազգությունները դպրոցական կրթության ազատություն էին ստանում: Հայերից ապօրինի կերպով խլված հողերը պետք է ետ վերադարձվեին: Մարզի տերիտորիայում արգելվում էր մուհաջիրներին բնակեցնել: Վերացվում էր քրդական անկանոն հեծելազորը՝ «Համիդիեն», որը երկար տարիների ընթացքում թուրքական իշխանությունների ձեռքում հիմնական զենք էր ծառայում հայ ազգաբնակչության ֆիզիկական ոչնչացման գործում:

Ստամբուլի խորհրդակցությունում ռեֆորմների ռուսական նախագիծը հանդիպեց համառ դիմադրության՝ եռյակ միության ներկայացուցիչների կողմից, որոնք առաջարկում էին Արևմտյան Հա-

յաստանում նախատեսվող բարեփոխումների հիմքում դնել Բեուլինի խորհրդով թուրքական կառավարության հապճեպ կազմած նախագիծը: Այդ նախագիծով Արևմտահայաստանը բաժանվում էր երկու հատվածի, որոնց գլուխ էին կանգնելու, առանց տերությունների հավանության, սուլթանի կողմից նշանակված օտարերկրացի «գլխավոր տեսուչները»: Ընդ որում լրիվ պահպանվում էր վիլայեթների գոյությունն ունեցող կառուցվածքը, իսկ տեսուչներին միայն իրավունք էր տրվում վերահսկել տեղական թուրք պաշտոնյաների գործունեությունը:

Ըստ էության, թուրքական նախագիծը մերժում էր Ռուսաստանի կողմից առաջ քաշվող ռեֆորմները: Դրությունն Արևմտյան Հայաստանում պետք է մնար անփոփոխ, առաջվա պես: Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության պետական քարտուղար Յազովն ուղղակի հայտարարեց, որ «սկսելով Հայաստանում բարեփոխումների հարցի քննարկումը, անհրաժեշտ է խստորեն պաշտպանել թուրքական կայսրության տերիտորիալ ամբողջականության սկզբունքը»: Դրանով Յազովը հասկացնել էր տալիս, որ Գերմանիան դեմ է Ռուսաստանի դիրքերի ուժեղացմանը Փոքր Ասիայում, որի վրա աչք էին դրել իրենք՝ գերմանական իմպերիալիստները:

Գերմանական կառավարության կարծիքով, ռեֆորմների ռուսական նախագծի իրականացման դեպքում Անատոլիայի կեսից կատեղծվեր Հայաստան, որը միայն շատ թույլ կապով կապված կլիներ Թուրքիայի հետ: «Դժվար կլինեի Թուրքիայի մնացած մասերին մերժել այն, ինչ որ կտրվեր Հայաստանին, — ասվում էր Պետերբուրգի գերմանական դեսպանության հուշագրում: Նման դրությունը փաստորեն կհանդիսանար Թուրքիայի բաժանման սկիզբը, ինչից կայսերական կառավարությունը, անկասկած, ձրգտում է խուսափել»¹: Իրեն ձեռնարկելով Թուրքիայի ամբողջականության պաշտպան, գերմանական կառավարությունն իրականում առաջնորդվում էր օսմանյան ողջ կայսրությունն իր գաղութը դարձնելու ձգտումով:

Եթե Գերմանիան ու նրա դաշնակիցները՝ Ավստրո-Հունգարիան ու Իտալիան բացորոշ հանդես էին գալիս Հայաստանում որևէ կարգի ռեֆորմներ անցկացնելու հակառակորդների դերում, ապա Անգլիան ու Ֆրանսիան, նույնպես չցանկանալով Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը Փոքր Ասիայում, այդ բանն անում էին բողոքով ձեռնարկելով: Ստամբուլի հիշյալ խորհրդակցությունում Անգ-

¹ МОЭИ, серия III, т. I, стр. 259, док. № 210.

¹ «Реформы в Армении», № 58.

իայի ու Ֆրանսիայի դեսպանները ձեռնարկներն պաշտպանում էին ռեֆորմների ուսական նախագիծը և ըստ էության չէին մերժում գերմանական դեսպանի առաջարկները: Դրանով էլ հենց բացատրվում է ուսական նախագծի ձախողումը:

Միայնակ մնալով, ուսական դիվանագիտությունը ստիպված էր կոմպրոմիսի գնալ գերմանական կառավարության հետ, որը 1913 թվականի սեպտեմբերին առաջ քաշեց Հայաստանում անցկացվելիք ռեֆորմների նոր ծրագիր: Վերջինիս հիմքում ընկած էին ռեֆորմների թուրքական ու ուսական նախագծերը: Գերմանիայի առաջարկի համաձայն, Արևմտահայաստանը պետք է բաժանվեր երկու հատվածի: Առաջին հատվածի մեջ ընդգրկվելու էին Տրապիզոնի, Սրվազի, Կարինի, երկրորդի մեջ՝ Խարբերդի, Բաղեջի, Վանի և Դիարբեքի շրջանները: Յուրաքանչյուր հատվածի գլուխ էր կանգնելու տերությունների հանձնարարականով թուրքական կառավարության կողմից նշանակվող գլխավոր տեսուչը: Տեսուչներին իրավունք էր վերապահվում արձակել ու նշանակել ցածրաստիճան պաշտոնյաներին և բարձրաստիճան պաշտոնյաների ու դատավորների թեկնածություններ առաջադրել՝ սուլթանի հաստատմանը: Ծախատեսվում էր յուրաքանչյուր հատվածում ժողովներ (օրենսդրական մարմիններ) ստեղծել՝ մահմեդականների ու քրիստոնյաների հավասար ներկայացուցչությամբ և նրանց միջև բոլոր պաշտոնների հավասար բաշխումով: Եվրոպական տերություններին, Ստամբուլի իրենց դեսպանների, ինչպես նաև հյուպատոսների, միջոցով իրավունք էր վերապահվում վերահսկել այդ ռեֆորմների կիրառումը կյանքում:

Հիշյալ նախագիծը ներկայացնելով թուրքական կառավարությանը, Ստամբուլում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը ընդգծում էր, որ «Եվրոպան չի ցանկանում Թուրքիայի դեմ հարկադրական միջոցներ կիրառել, ուստի հարկավոր է վերջինիս առաջարկելիս այն ռեֆորմները, որոնք նա կամավոր կերպով կընդունի»¹: Դրանով գերմանական կառավարությունը սուլթանական կառավարությանը զրդում էր մերժելու Հայաստանում անցկացվելիք ռեֆորմների նույնիսկ այդ խիստ չափավոր նախագիծը:

Օգտվելով Գերմանիայի աջակցությունից և Անգլիայի ու Ֆրանսիայի անգործունեությունից, թուրքական կառավարությունը անմիջապես մերժեց ռեֆորմների վերջին նախագծի բոլոր հիմնական հոդվածները: Ռուսաստանը ստիպված էր միայնակ երկարատև դիվանագիտական պայքարի մեջ մտնել սուլթանական կառավարության

հետ, որի հետևանքով 1914 թվականի հունվարի 26-ին հաստատված ռեֆորմներն արմատապես տարբերվում էին ուսական նախագծում առաջ քաշված ռեֆորմներից: Այս վերջին գործողությանը իր գնահատականը տալով, Ստամբուլում գործերի հավատարմատար Գուլկիշը (որը Թուրքիայի ներկայացուցչի հետ ստորագրել էր Հայաստանում անցկացվելիք ռեֆորմների մասին համաձայնագիրը) գրում էր հետևյալը. «...Հարկավոր է, իհարկե, ընդունել, որ նա հայերին չի տալիս ինքնավարության այն ընդարձակ իրավունքները, որոնք ապահովված կլինեին ուսական նախնական նախագծով: Հայերով բնակեցված բոլոր վայրերը մեկ գեներալ-նահանգապետի գլխավորությամբ մեկ նահանգում միավորելու փոխարեն, որը նախատեսվում էր մեր նախագծով, հարկ եղավ բավարարվելու երկու հատվածների կազմակերպումով՝ երկու գլխավոր տեսուչների վերահսկողության ներքո, այդ հատվածների մեջ մտցնելով վիլայեթների այն մասերը, որոնք բնակեցված են բացառապես մահմեդականներով»¹:

Ռուս-թուրքական համաձայնագրով, գլխավոր տեսուչները նշանակվում էին թուրքական կառավարության կողմից՝ տերությունների հանձնարարականով, իսկ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի համար մեկ ընդհանուր մարզային ժողով չէր նախատեսվում: «Համիդիե» գնդերը չէին ցրվելու, ինչպես այդ նախատեսվում էր ուսական նախագծով, այլ միայն պետք է վերակազմվեին որպես հեծելազոր՝ ենթարկված «բանակային կորպուսների այն հրամանատարներին, որոնց օկրուգներում նրանք տեղադրված էին»²: Դրանով թուրքական կառավարությունը հնարավորություն էր ստանում, ինչպես այդ լինում էր առաջներում, ցանկացած ժամանակ «համիդիեներն» օգտագործել հայերի նոր ջարդեր կազմակերպելու համար:

Նոր ծրագրով նախատեսվող ռեֆորմները չէին երաշխավորում Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ո՛չ անձնական անվտանգությունը, ո՛չ նրանց բնակավայրերի ու ունեցվածքի պահպանումը, և հայերը առաջվա նման մշտապես պետք է գտնվեին հալածանքների ու ջարդերի վտանգի տակ:

Նույնիսկ այն պոչատ ռեֆորմները, որոնք երիտթուրքական կառավարությունը «պարտավորվել» էր անցկացնել Արևմտյան Հայաստանում, տարբեր պատրվակներով ձգձգում էր, թեև Ռուսաստանը (որի վրա էր դրված դրանց կենսագործման ընդհանուր վերահսկողությունը)

1 «Реформы в Армении», № 73.

1 «Реформы в Армении», № 148.

2 Նույն տեղում, № 147:

հակողությունը) անընդհատ ճնշում էր գործադրում Բարձր Դուան վրա:

Թուրքական կառավարության վերաբերմունքը դեպի հիշյալ համաձայնագիրը պարզորոշ երևում է Զեմալ-փաշայի հետևյալ խոսքերից. «Հայկական նահանգներում վերանորոգումներ մտցնելու վերաբերյալ համաձայնագիրը, որը մեր վզին փաթաթվեց մեր դարավոր թշնամու (Ռուսաստանի) կողմից, մեզ համար էական ոչ մի նշանակություն չունեք»¹:

Հետագայում, օգտվելով համաշխարհային պատերազմի բռնկվելուց, երիտթուրքերը շեղյալ հայտարարեցին Հայաստանում սեփորմանների վերաբերյալ Ռուսաստանի հետ կնքած համաձայնագիրը: Դեռ ավելին, նրանք որոշեցին վերջնականապես «լուծել» հայկական հարցը՝ հայերին իրենց պատմական հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից արտաքսելու և գաղանաբար բնաջնջելու միջոցով:

Իրենց շովինիստական քաղաքականությունն ազգային հարցում երիտթուրքերը անց էին կացնում նաև քուրդ ազգաբնակչության նկատմամբ, որը, բնականաբար, խիստ բողոքներ էր առաջ բերում: Երիտթուրքական հեղափոխության պայմաններում քուրդ հասարակական գործիչները 1908 թվականի աշնանը Ստամբուլում հիմնեցին ակումբ, որտեղ պրոպագանդվում էր քրդերի կոնսոլիդացիայի գաղափարը, առաջ էր քաշվում նրանց համատեղ գործողությունների անհրաժեշտությունը՝ քաղաքական իրավունքներ ձեռք բերելու ու տնտեսական վիճակի բարելավման հասնելու համար:

Նման ակումբներ հիմնվեցին նաև Բաղդադում, Մոսուլում և Դիարբեքիրում: Մայրաքաղաքում թուրքերեն լեզվով սկսեց լույս տեսնել «Քրդական փոխադարձ օգնության և առաջադիմության թերթը» («Kürd taavun ve terakki gazetesi»), որի առաջին համարներում հոգվածներով հանդես եկան քրդական ազգային շարժման նշանավոր ներկայացուցիչներ Բարան-գադե Իսմայիլ Հաքքըն, Սայիդ Խուրդինը, շեյխ Կադերը և ուրիշներ: Նրանք քարոզում էին քրդական լեզվի դարգացման անհրաժեշտությունը, գտնելով, որ այն պետք է դառնա քրդերի ազգային միասնության հիմքը, քրդերին կոչ էին անում թուրքերենի փոխարեն ուսումնասիրել իրենց մայրենի լեզուն: Միաժամանակ, քրդական շարժման առաջնորդնե-

րը պահանջում էին կազմակերպել քրդական առանձին բանակային զորամասեր:

Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո, սկզբնական շրջանում, քրդական հասարակական գործիչներն ու քուրդ մտավորականությունը հաճախ հանդես էին գալիս բոլոր թուրքահայատակների համատեղ գործողությունների օգտին՝ առանց հաշվի առնելու ազգային պատկանելիությունը: Թուրքական մեջլիսում քուրդ և հայ պատգամավորները մի շարք հարցերում պաշտպանում էին ընդհանուր տեսակետներ¹:

Քրդերի և հայերի համատեղ գործողությունները երիտթուրքական կառավարությունը դիտում էր որպես լուրջ խոչընդոտ իր ասիմիլյատորական քաղաքականությունն իրականացնելու ճանապարհին: Քրդերի ու հայերի միջև ազգային թշնամանք բորբոքելու նպատակով երիտթուրքական կոմիտեն, 1909 թվականի ամռանից սկսած, իր գործակալներն էր ուղարկում քրդաբնակ ու հայաբնակ շրջանները²:

Երիտթուրքական կառավարությունը խիստ մեծացրեց գոյություն ունեցող հարկերը և, միաժամանակ, նոր հարկեր մտցրեց: Եթե քրդերն առաջ 40 ոչխարից միայն մեկն էին որպես հարկ վճարում, ապա «նեբկայումս», — հաղորդում էր Ռուսաստանի զինվորական գործակալը Ստամբուլում, — կառավարությունը նրանցից վերցնում է 3 և կես դուրուշ՝ չուրաքանչյուր ոչխարի դիմաց և 100 դուրուշ՝ յալլադից... Այժմ որոշվել է հարկերը ավելացնել ևս 25 տոկոսով...»: Այնուհետև նա գրում էր, որ «քրդերը որոշել են պայքարել հարկերի բարձրացման դեմ, հրաժարվում են հարկ վճարել և պատրաստվում են կառավարությանը դիմադրություն ցույց տալ»³:

Ռուսաստանի ներկայացուցիչները Թուրքիայում 1913—1914 թվականների ընթացքում բազմիցս տեղեկացնում էին քրդական ապստամբությունների մասին: Այսպես, 1913 թվականի մայիսի 2-ի իր դեկլարացիայում զինվորական գործակալը Ստամբուլից հաղորդում էր, որ «Երզնկայի շրջակայքում քրդերը սկսել են թուրքական իշխանությունների նկատմամբ իրենց հանդուգն պահել. հրաժարվեցին նորակոչիկներ ուղարկել բանակ, քեցցին հարկահավաքներին: Զեզիրեի շրջանում (Դիարբեքիրի վիլայեթ) քրդերն ապստամբություն են բարձրացրել թուրքական կառավարության դեմ»⁴:

¹ Arshak Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948, p.71

² Նույն տեղում, էջ 71: Այդ մասին էր հաղորդում նաև Ռուսաստանի զինվորական գործակալը Ստամբուլից: Տե՛ս ЦГВИА, ф. 2000/с. оп. 1, д. 991, л. 427—430.

³ ЦГВИА, ф. 2000/с. оп. 1, д. 991, л. 565—566.

⁴ Նույն տեղում, թ. 503:

1 Джемаль-паша, стр. 233.

Փոքր Ասիայի ազգաբնակչության դժգոհությունը երիտթուրքական ուժերից արտահայտվեց 1913 թվականի գարնանը Բաղեշի վիլայեթում բռնկած քրդական խռչող ապստամբությամբ: Ապստամբության գլխավոր պատճառը հարկերի խիստ ավելացումն էր, իսկ անմիջական առիթ ծառայեցին Բաղեշի վալիի պահանջները՝ անհապաղ վճարել հարկերից մնացած պարտքը և քուրդ նորակոչիկներ ուղարկել թուրքական բանակ: Տեղի քրդական շեյխ Սալիդը հրաժարվեց այդ պահանջները բավարարել: Վալին, այն ժամանակ, անհնազանդ շեյխի դեմ ոստիկանական մի ջոկատ ուղարկեց: Դիարբեքիրի վիլայեթի հազարավոր քրդեր անմիջապես հանդես եկան շեյխ Սալիդի կողմում: Ոստիկանները ցաքուցրիվ փախան՝ նույնիսկ շրջահարվելով ապստամբ քրդերի հետ: Ապստամբները գրավեցին Բաղեշը և իրենց վերահսկողությունը հաստատեցին նրա մերձակա շրջանների վրա: Բաղեշի վալին և թուրքական բոլոր պաշտոնյաները փախան քաղաքից¹:

Հիշյալ դեպքերի ականատեսներից մեկի՝ Բաղեշում գտնվող ավստրոհայտակ Վոլֆարտի վկայությամբ, թուրքական կառավարությունը հանդես բերեց իր կատարյալ սնանկությունն ու երկչոտությունը: Չնայած այն բանին, որ թուրքական զորքերի տրամադրության տակ էին գտնվում հրանոթներ ու գնդացիներ, իսկ նրանց դեմ՝ վատ զինված քրդերը, Բաղեշի տակ թուրքերը պարտություն կրեցին և, անկանոն նահանջելով դեպի քաղաք, փակվեցին միջնաբերդում, դիմելով այնուհետև լոկ պասսիվ պաշտպանության²:

Այդ իրադարձությունների մյուս վկաները նշում էին, որ թուրքական իշխանությունների դեմ մղված պայքարի ընթացքում քրդերն ու հայերը ձգտում էին իրար հետ կապ հաստատել՝ ընդհանուր թշնամու դեմ համատեղ գործողություններ կազմակերպելու նպատակով: Այսպես, Վանում ռուսական փոխ-հյուպատոս Օլֆերեր հաղորդում էր, որ տեղացի հայերի ներկայացուցիչները բարեկամական հանդիպում էին ունեցել քրդական շեյխ Սալիդի հետ. հայերը գտնում էին, որ կարելի է շեյխի հետ համաձայնության գալ համատեղ ելույթների հարցում: Իսկ Բաղեշի ռուսական փոխ-հյուպատոս Շիրկովը հաղորդում էր, որ շեյխ Բեդրխանին ենթակա քրդերը խոստացել են իրենց աջակցությունը ցույց տալ Սիրիի ու Դիարբեքիրի հայերին՝ թուրքական իշխանությունների դեմ նրանց պայքարում³:

Բաղեշի վիլայեթում ծավալված քրդական ապստամբության թափը Ստամբուլի կառավարական շրջաններում մեծ տագնապ առաջ բերեց, որը ցայտուն կերպով արտացոլվեց պաշտոնական մամուլի էջերում:

Քրդական ապստամբության հաջողությունները վեր հանեցին Արևելյան Անատոլիայում կառավարական ապարատի թուլությունը և տեղական քուրդ ազգաբնակչության վրա ունեցած թուրքական ազդեցության անկայունությունը:

Ապստամբությունը ճնշելու համար երիտթուրքական կառավարությունը ստիպված էր զորամասեր բերել Մուշից, Դիարբեքիրից ու Վանից: Թվական զգալի գերազանցություն ունեցող թուրքական զորքերը ապստամբներին ստիպեցին նահանջել: Ի վերջո, նրանց հաջողվեց ճնշել քրդերի ապստամբությունը: 1914 թվականի ապրիլ-մայիսի ընթացքում թուրքական իշխանությունները ապստամբության մասնակիցների նկատմամբ դաժան պատիժներ կիրառեցին: Հարյուրավոր քրդեր ռազմական դատարանների կողմից մահվան դատապարտվեցին: Ապստամբության ղեկավար շեյխ Սալիդն ու նրա որդի Սյուլխեդդինը իրենց մերձավորագույն զինակիցների հետ միասին կախաղան բարձրացվեցին: Ապստամբությանը մասնակցած քրդերի մի մասը դատապարտվեց տաժանակիր աշխատանքների, մնացածները՝ բանտարկության: Հողին հավասարեցվեցին քրդական այն գյուղերը, որոնց բնակչությունը մասնակցություն էր ունեցել ապստամբությանը¹:

Թուրքական իշխանությունների զազանությունների մասին է վկայում 1914 թվականի ապրիլի 27-ին Մուշում տրված հրամանը: Հիշյալ հրամանն ազգարարում էր, որ եթե մինչև 1914 թվականի հունիսի 1-ը հեռակա կարգով բանտարկության դատապարտված անձինք, ինչպես նաև դասալիքները, չհանձնվեն իշխանություններին, ապա նրանք բոլորը մահապատժի կենթարկվեն: Նույն պատիժն էր սպառնում նաև «հանցագործներին» ապաստարան տված բնակիչներին: Ականատեսի վկայությամբ, ապստամբ քրդերի նկատմամբ այդ արյունոտ հաշվեհարդարը «ուժեղ ազդեցություն գործեց տեղի թուրք բնակչության վրա նույնպես»²:

Թեև թուրքական իշխանություններին հաջողվեց ճնշել Բաղեշի ապստամբությունը, դրությունը, սակայն, մնում էր լարված: Քրդերի զինված ելույթներ եղան նաև Արևելյան Անատոլիայի մի շարք այլ վայրերում:

¹ Arshak Safrastian, p. 73.

² Տե՛ս ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 525.

³ Նույն տեղում, թ. 417—430.

¹ ЦГИА Грз. ССР, ф. 85, д. 149, л. 63—64.

² Նույն տեղում, թ. 115.

Քրդական ամենախոշոր ապստամբություններից մեկը շեյխ Բարզանի ղեկավարությամբ Աքրայում բռնկված ապստամբությունն էր: Շեյխ Բարզանի (որը վաղուց արդեն դադարել էր ենթարկվել թուրքական իշխանություններին) շարժմանը հարեցին մոտ 500 քրդական գյուղեր:

1914 թվականի սկզբին Բարզանը քրդերին կոչ արեց հրաժարվել հարկեր վճարել և զինվորական պարտավորությունը կատարել: Կանոնավոր զորքերին հակահարված տալու համար նա հավաքեց մոտ 3 հազար զինված ապստամբներ:

Այն ժամանակ թուրքական կառավարությունը Բարզանին առաջարկեց փոխադրվել Մեդինա կամ Մոսուլ, սակայն վերջինս հրաժարվեց դրանից ու ավելի եռանդուն կերպով սկսեց պատրաստվել զինված ելույթի: 1914 թվականի մարտի 20-ին քրդերի ապստամբ ջոկատները Բարզանիի գլխավորությամբ Զաբ գետի մոտ հարձակվեցին թուրքերի վրա: Քրդերին միացան տեղի ասորիները: Երկարատև արյունահեղ ճակատամարտից հետո քրդերը հակառակորդի գերակշռող ուժերի կողմից պարտության մատնվեցին: Ապստամբ քրդերի մի մասը շեյխ Բարզանիի հետ միասին ապրիլի 2-ին անցան իրանական սահմանը¹:

Քրդերի ապստամբությունները նրանց ազգային ինքնագիտակցության աճի ու թուրքական լծից ազատագրվելու ձգտման վառ վկայություններն էին: Թեև այդ ելույթները գլխավորվում էին շեյխերի կողմից, որոնք փորձում էին դրանք ծառայեցնել իրենց նեղ դասակարգային շահերին, այնուամենայնիվ, ինքնուրույնության և թուրքական իշխանությունների հնազանդությունից դուրս գալու շեյխերի ձգտումը համընկնում էր թուրքական ազգային ճրնշումից ազատագրվելու համար քուրդ ժողովրդական զանգվածների մղվող պայքարին: Ուստի քուրդ աշխատավորությունը, շունենալով՝ ո՛չ իր քաղաքական կուսակցությունը, ո՛չ էլ սեփական ղեկավարներին, գնում էր շեյխերի ետևից՝ նրանց դիտելով, որպես երիտթուրքերի կողմից հաստատված հետադիմական, իրենց համար ատելի կարգերի հակառակորդներ:

Երիտթուրքական կառավարությունը շոփինիստական քաղաքականություն էր վարում նաև Օսմանյան կայսրության արաբական նահանգներում, որտեղ նա ձգտում էր խեղդել արաբների ազատագրական պայքարը:

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, д. 153, л. 45—50.

Երիտթուրքերի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո արաբների գրությունն ավելի վատթարացավ: Տեղական պաշտոնյաները (ազգությամբ բացառապես թուրքեր), ինչպես և Աբդուլ-Համիդի ժամանակներում, ամենուրեք դատ ու դատաստան էին տեսնում նրանց հետ: Կայսրության ծայրամասի գավառները նրանք դիտում էին որպես մի ոսկու հանք, որտեղից հարկավոր է հանել որքան կարելի է շատ: Միևնույն տուրքերը գանձվում էին մի քանի անգամ: Ընդ որում, բնակչությանը տրվում էին կեղծ անդորրագրեր, որոնք շուտով շեղյալ էին հայտարարվում: Հարկերը չվճարելու դեպքում վաճառքի էին հանվում քոչվոր արաբներին պատկանող անասունները, լինչաղվում էին արմավենու և սուրճի պլանտացիաները, տրորվում բռնձի դաշտերը:

Բաղդադի ոռոսական հյուպատոսը իր ղեկուցագրերում հաճախ տեղեկացնում էր, որ Միջագետքի արաբական ցեղերը հրաժարվում են հարկ վճարել, և թուրք իշխանությունները բռնի ուժով են գանձում հարկերը: Այսպես, 1910 թվականի վերջին, էլբու-սուլթան ցեղից հարկեր գանձելու համար ուղարկված հարկահավաքներին պահակախումբ էր ուղեկցում: Արաբները հարձակվեցին նրանց վրա, սպանեցին ու վիրավորեցին մի քանի զինվորների ու ոստիկանների: Այդ ցեղին պատժելու համար թուրքական կառավարությունը նրանց դեմ երկու թնդանոթով հեծյալ զուեղ ուղարկեց¹:

1914 թվականի մայիսին 150 ձիավորներից ու 100 ոստիկաններից բաղկացած հեծյալ ջոկատը, որը Բաղդադից ուղարկվել էր Աբու-Խունտայի շրջանը հարկեր գանձելու նպատակով, շամարների ցեղից բռնագանձեց 200 ոչխար, էլ-գուրդի ցեղից՝ 250 ոչխար ու 6 ձի, իսկ էլ-բուեչ ցեղից՝ 60 ուղտ²:

Շատ հաճախ հարկահավաքների ու արաբների միջև արյունահեղ ընդհարումներ էին տեղի ունենում:

Ոչ գովելի հռչակ էր ձեռք բերել այդ շրջանում Նազիմ-փաշան, որը երիտթուրքական կառավարության կողմից նշանակվել էր վալի և Միջագետքում տեղաբաշխված կորպուսի հրամանատար: Նա արգելեց պաշտոնական փաստաթղթերում արաբերեն լեզուն օգտագործել, ամեն կերպ հետապնդում էր տեղական մամուլի ներկայացուցիչներին: Ամենափոքր իսկ քննադատության համար տեղական թերթերը փակվում էին: Նազիմ-փաշան բոլորովին հաշվի չէր նրստում վարչական խորհրդի որոշումների հետ³: Նազիմ-փաշայի գործունեության կապակցությամբ արաբական թերթերից մեկը

¹ ЦГВИА, ф. 2000с, оп. 1, д. 991, л. 117.

² Նույն տեղում, թ. 565—566:

³ Նույն տեղում, թ. 135—137:

գրում էր. «Մինչև այժմ մենք պայքարում էինք միայն Արդուլ-Համիդի դեմ, իսկ ներկայումս կան շատ նահանգապետներ, որոնք նրան ոչ մի բանում չեն զիջում»¹:

Թուրքիայի արաբաբնակ շրջաններում տիրող ծանր դրության մասին հաղորդում էին նաև օտարերկրյա ներկայացուցիչները: Այսպես, Դամասկոսում թուրքական ծառայության մեջ գտնվող գերմանական զինվորական, մայոր Ֆոն Խոխվեխտերը 1913 թվականի մայիսին գրում էր, որ կյանքի ծանր պայմանների ու թուրքական իշխանությունների կամայականության պատճառով հազարավոր մարդիկ փախչում են Միրիայից, Լիբանանից, Միջագետքից: Դրա հետևանքով Դամասկոսում հարյուրավոր ընտանիքներ զրկվել են ամուսիններից ու հայրերից և տառապում են քաղցից ու աղքատությունից: Միրիայի ու Լիբանանի շատ շրջաններում տղամարդիկ գրեթե չեն մնացել: Բանակում զորակոչվելուց ու բալկանյան պատերազմի ճակատներն ուղարկվելուց խուսափելու համար երիտասարդությունը մեկնում էր արտասահման:

Նույն այդ ականատեսը նշում էր. «Պատերազմի փորձը ցույց տվեց, թե ինչքան քիչ հոգս էին տանում հասարակ զինվորի մասին, որը քաղցից մահանում էր արշավանքների ժամանակ՝ դեռ հակառակորդին չհասած: Զոհվածների ընտանիքները չէին կարող որևէ տեղեկություն ստանալ իրենց ապրուստ տվողների ճակատագրի մասին: Բնակչությունն ընտելացել է այն մտքին, որ զինվորական ծառայության մեջ գտնվելը հավասարազոր է մահվան դատավճռին: Արաբական նահանգների անելանելի դրության հետեվանքով քաղաքական երկպառակությունը արաբների ու թուրքերի միջև գնալով ուժեղանում է: Հարկ է լինում ուժի միջոցով գանձել տուրքերը և զորակոչիկներ հավաքել, որովհետև իշխանությունները ո՛չ մի հեղինակություն չունեն: Քանի որ ոստիկանական ջոկատներն անբավարար են, նրանց մշտապես օգնության են կանչվում զինվորական զորամասեր... Բոլորը գալիս են այն համոզմունքին, — եզրակացնում էր Խոխվեխտերը, — որ դրությունը բարելավելու միակ հույսն այն է, որ արմատապես վերափոխվի պետական կառավարման ողջ սիստեմը»²:

Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո արաբական աշխատավոր զանգվածների վիճակի վատթարացումը նրանց ազգային-ազատագրական պայքարի նոր վերելք առաջ բերեց: Մի դիտորդի վկայությամբ, նախկինում «արաբները բաժանված էին, պայքարում էին իրար դեմ և կառավարությանը համեմատաբար հեշտ

էր հնազանդեցնել նրանց, իսկ ներկայումս բոլոր ցեղերը միավորվել են կառավարության դեմ»³: Բնութագրելով արաբների տրամադրությունները, Բեյրութի ռուսական հյուպատոս Դագարինը գրում էր, որ «բոլոր մահմեդական-արաբները համակված են մի գաղափարով՝ անջատվել Թուրքիայից և արաբական խալիֆաթի գրոշի ներքո միավորել բոլոր այն հողերը, որտեղ խոսում են արաբերեն»⁴:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիներին, արաբական բոլոր նահանգներում տեղի ունեցան հակակառավարական խռոչոր ելույթներ, որոնք ավելի սպառնալից ու համառ էին, քան Արդուլ-Համիդի ժամանակներում:

1909 թվականի փետրվարին Եմենի իմամ Սայիդ Յահյան վերսկսեց ռազմական գործողությունները թուրքերի դեմ: Եմենում տիրող դրությունը բազմիցս քննարկվել է թուրքական մեջլիսում: Մեջլիսի նիստերից մեկի ժամանակ, — ինչպես գրում էր իր հուշերում «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարներից մեկը՝ Մեվլան-զադե Ռիֆաթը, — ներքին գործերի մինիստր Քալեաթ-փաշան պարծենկոտ կերպով հայտարարել էր, որ ապստամբությունը Եմենում կճնշվի երեք ամսվա ընթացքում: Այդ նպատակով Քալեաթը Տրիպոլիից Եմեն տեղափոխեց շուրջ 18 հազար զինվոր, այնտեղ թողնելով ընդամենը 3 հազար մարդ, որոնք գրեթե անզեն էին⁵: Դրանից էլ օգտվելով հենց Իտալիան 1911 թվականի աշնանը գրավեց Տրիպոլիտանիան ու Կիրենաիկան:

Իտալա-թուրքական ու բալկանյան առաջին պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունը նոր թափ հաղորդեց արաբների ազատագրական շարժմանը: Եմենի ապստամբությունը բռնկվեց ավելի մեծ ուժով:

Զենք վերցրեցին նաև Մոսուլի վիլայեթի արաբները: Շարունակվում էր զինված պայքարը Հեջազում և Նեջդում: Արաբների ապստամբությունները ավելի ու ավելի մեծ թափ էին ստանում:

1913 թվականի ապրիլին Բաղդադում Ռուսաստանի զլխավոր հյուպատոս Օռլովը հաղորդում էր արաբական ազգային կազմակերպությունների մի քանի ծրագրային փաստաթղթերի մասին, որոնցում կոչ էր արվում հայերի հետ միասին համատեղ պայքարի ելնել թուրքական ճնշման դեմ՝ Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման նպատակով⁶:

¹ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 135—137.

² АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 2729, л. 246.

³ Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, Թուրքական հեղափոխության մութ ծալքերը: Քարգմ. թուրքերենից, Բեյրութ, 1938, էջ 68—71:

⁴ АВПР, ф. «Политархив», д. 363, л. 2—8.

¹ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 135—137.

² ЦГАОР Груз. ССР, ф. 4, д. 433, л. 2—7.

1913 թվականի ապրիլին էլ-նասայի շրջանում ծագած խռոշոր ապստամբության հետևանքով թուրքական զորքերը ստիպված էին թողնել այդ շրջանը, որը միացվեց Նեջդի էմիր Իբն-Սաուդի տիրապետություններին: Իբն-Սաուդը գլխավորում էր հակաթուրքական շարժումը Արաբական թերակղզու կենտրոնական մասում: Այժմ, դեպի ծովը ելք ստանալու շնորհիվ, Իբն-Սաուդի հզորությունը խիստ աճեց: Ուժեղացավ նրա ազդեցությունը թուրքերի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված վահաբիթների ցեղերի մեջ: Իբն-Սաուդի այս հաջողությունների շնորհիվ, ընդհանուր թշնամու՝ սուլթանական թուրքիայի դեմ պայքարելու նպատակով բոլոր արաբների միավորման օգտին Նեջդում լայն պրոպագանդա ծավալվեց: Հակաթուրքական շարժման գլխավոր կենտրոնը դարձավ Նեջդի էլ-Արտավիա քաղաքը: Վերը հիշված Օռլովի վկայությամբ, արաբական ազգաբնակչությանը, թուրքական իշխանությունների դեմ պայքարի կոչելու նպատակով՝ 1913 թվականի գարնանը այդ քաղաքից հարավային Արաբիայի բոլոր ծայրերն ուղարկվեցին Իբն-Սաուդի էմիրարները¹:

Արաբական բնակչության մեջ Միջագետքում տարվող հակակառավարական պրոպագանդան ղեկավարվում էր Բաղդադից՝ հատուկ կազմակերպությունների՝ «Հայրենիքում գիտեփքներ տարածելու կոմիտեի» և «Գաղտնի գինվորական կոմիտեի» կողմից: Դրանցից առաջինը, որը քողարկվում էր լուսավորչական գործունեությամբ, կապված էր Սիրիայի արաբական ազգային կազմակերպությունների, ինչպես նաև Կահիրեում ու Փարիզում գտնվող արաբական կոմիտեների հետ:

Այդ կոմիտեների գործունեության շնորհիվ Միջագետքում ալեկի լայն ծավալ էր ստանում տեղական ինքնավարության պահանջը: Տեղի ազգաբնակչությանը հանգստացնելու նպատակով կառավարությունը հայտարարեց, որ մոտ ապագայում ինքը մտադիր է արաբական վիլայեթներում ռեֆորմներ անցկացնել²:

Սակայն երիտթուրքական կառավարության այդ խոստումը ևս անկատար մնաց, որի հետևանքով 1914 թվականի սկզբին արաբական ազգային շարժումը բռնկվեց նոր ուժով: Շարժումը գլխավորվում էր Կահիրեում գտնվող ապակենտրոնացման արաբական ազգային կուսակցության կողմից, որի հրապարակած փաստաթղթերից մեկում նշված էր, որ կայսրության արաբական վիլայեթներում ռեֆորմներ անցկացնելու վերաբերյալ սուլթանական կառավարության տված խոստումները մեռած տառ մնացին: «Ուստի,—

ասվում էր այնուհետև փաստաթղթում,— նշելով Կոստանդնուպոլսի կառավարող շրջանների կեղծավորությունը և ձգտելով Օսմանյան կայսրության սահմաններում արաբական ազգի վերածնությունը՝ գավառներին տեղական լայն ինքնավարություն շնորհելու ճանապարհով, ռեֆորմների արաբական կուսակցությունը... Սիրիայի, Պաղեստինի, Արաբիայի, Եվրոպայի ու Ամերիկայի արաբներին կոչ է անում համառ հեռագրերով դիմել Կոստանդնուպոլսին, կառավարությանը հարկադրելու համար անհապաղ իրագործել իր կողմից խոստացված ռեֆորմները»: Հիշյալ կոչում արաբներին առաջարկվում էր «հրաժարվել հարկեր վճարել թուրքական կառավարությանը»³:

Միաժամանակ Ստամբուլ էին ուղարկվում կոլեկտիվ հեռագրեր, որոնցում պահանջվում էր արաբական վիլայեթներում ամենակարճ ժամանակում ռեֆորմներ անցկացնել, մասնավորապես արաբերենը Միջագետքում ճանաչել որպես պաշտոնական լեզու, իսկ թուրք պաշտոնյաներին փոխարինել արաբներով կամ արաբերեն իմացող անձանցով: Մեծ հաջողություն ունեին արաբական ընդդիմադիր թերթերը, որոնք արագ տարածվում էին սրճարաններում ու հասարակական այլ վայրերում:

Ի պատասխան արաբների շարժման ծավալմանը, թուրքական կառավարությունն ու «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեն ռեպրեսիաների ուղին բռնեցին: Կոմիտեն որոշել էր առաջին հերթին սանձահարել հակակառավարական մամուլը: Մի քանի խմբագիրներ դատի տրվեցին, իսկ ընդդիմադիր թերթերը փակվեցին²:

Երիտթուրքերը, սակայն, շուտով համոզվեցին, որ միայն պատժիչ միջոցներով անհնարին է ճնշել արաբ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը: Ուստի նրանք փորձեցին օգտագործել նաև ներգործության դիվանագիտական մեթոդները: Այդ նպատակով կառավարությունը 1914 թվականի մայիսին բանակցություններ սկսեց Նեջդի էմիր Իբն-Սաուդի հետ: Վերջինիս առաջարկվեց Նեջդի նահանգապետի պաշտոնը:

Դրա փոխարեն Իբն-Սաուդը պետք է համաձայնվեր, որ թուրքական զորքեր մտցվեին Նեջդ, երկրում ստեղծվեր թուրքական ադմինիստրացիա և սուլթանական կառավարությանը ամենամյա տուրք վճարվեր: Սակայն բանակցությունները ոչ մի արդյունք

¹ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 511—514.

² АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 1252, л. 53—58.

³ АВПР, ф. «Политархив», д. 768, л. 148.

² АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 1253, л. 10—15.

չտվեցին, քանի որ Իբն-Սաուդը մերժեց իրեն առաջադրված պայմանները¹:

Այսպես, ուրեմն, առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության արաբաբնակ նահանգներից մի քանիսը փաստորեն չէին ենթարկվում երիտթուրքական իշխանություններին: Արաբ ժողովուրդը, մերժելով պանիսլամիզմի ու պանօսմանիզմի հետադիմական քարոզները, սկսեց ավելի ակտիվ պայքարել իր ազգային-ազատագրության համար:

Թեև արաբ ժողովրդական զանգվածների շարժումը, որպես կանոն, գլխավորում էին խոշոր ֆեոդալ-ցեղապետները, որոնք աջակցություն էին ստանում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների կողմից, այնուհանդերձ, թուրքական տիրապետության դեմ արաբների մղած պայքարն առաջադիմական բնույթ էր կրում, քանի որ այն խարխլում էր Օսմանյան կայսրության ֆեոդալաբուրժուական կարգերի հիմքը: Այդ տարիներին գրեթե անընդհատ կրկնվող արաբական ապստամբությունները, կաշկանդելով թուրքական զորքերի զգալի ուժեր, նպաստեցին 1912—1913 թվականներին Թուրքիայի դեմ մղած պատերազմում բալկանյան դաշնակիցների հաղթանակին:

Երիտթուրքական «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետադիմական կառավարման դեմ հանդես էին գալիս ոչ միայն ոչ-թուրք ժողովուրդները: Թուրք ազգաբնակչության մի զգալի մասը նույնպես թշնամաբար էր տրամադրված Օսմանյան կայսրության բախտի նոր տնօրինողների նկատմամբ:

Գոյություն ունեցող գրականության մեջ այս հարցը գրեթե չի լուսաբանվել, եթե չհաշվենք առանձին աշխատություններում հանդիպող ընդհանուր դատողությունները երկրի ներսում երիտթուրքական կարգերից դժգոհ լինելու մասին: Մինչդեռ, այդ մասին առկա են բազմաթիվ համոզիչ տվյալներ:

Արդեն 1908 թվականի նոյեմբերին, այսինքն՝ երիտթուրքերի հաղթանակից շորս ամիս հետո, ցարական Ռուսաստանի դեսպան Զինովևը հաղորդում էր այն մասին, որ նոր ռեժիմի դեմ տրտունջներ են լսվում Թուրքիայի ինչպես եվրոպական, այնպես էլ ասիական մարզերում:

«Զնայած երիտթուրքական հոետորների բոլոր ջանքերին, որոնք պրոպագանդում էին նոր կարգերի բարիքները,— գրում էր ցարական դեսպանը,— տեղի մահմեդական ազգաբնակչությունը նրանց ճառերին վերաբերվում էր այնպիսի բութ անտարբերությամբ, որ հոետորների ձեռքերը ուղղակի թուլանում էին»: Այնուհետև Զինովևը տեղեկացնում էր հակակառավարական խոշոր ցույցի մասին, որին մասնակցություն էին ունեցել Ադրիանապոլսի վիլայեթի Գյումյուլջան քաղաքի մոտ 10 հազար մահմեդական բնակիչներ: Ցուցարարներն ուղղվեցին քաղաքային մունիցիպալիտետի շենքը և իրենց բողոքը հայտնեցին մեջլիսի ընտրությունների ժամանակ կատարված ապօրինությունների դեմ, որի հետևանքով մեջլիս էին ընտրվել ժողովրդին բոլորովին անծանոթ անձինք: Չբավարարվելով դրանով, ցուցարարները ներխուժեցին մունիցիպալիտետի շենքը, ծեծեցին կայազորի պետին և պահանջեցին փոխարինել սահմանադրության հռչակումից հետո նշանակված տեղական պաշտոնյաներին: Քաղաքում կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար Ադրիանապոլսից զորքեր ուղարկվեցին Գյումյուլջան¹:

«Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը,— նշում էր Բեյրութի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը 1911 թվականի հուլիսի 19-ին,— բոլորովին հեղինակազրկվել է... Բնակչության մեջ շատ ուժեղ է դժգոհությունը կառավարության ու տեղական իշխանությունների հանդեպ²: Երիտթուրքական կուսակցությունը ավելի ու ավելի էր կորցնում իր ոտքի տակի հողը: «Նրանց համար հաջող անցկացված հեղափոխությունից հետո ստեղծված հմայքը,— գրում էր Թուրքիայում Ռուսաստանի զինվորական գործակալը 1912 թվականի հունվարի 15-ին,— աստիճանաբար կորչում է նրանց ռեժիմի օրոք երկրի կրած դժբախտությունների տպավորության տակ³»:

Այսպիսով, երիտթուրքերը շկարողացան լուծել երկրի ներքին կյանքի ամենակենսական հարցը՝ հողային հարցը: Միաժամանակ նրանք արտակարգ չափով ուժեղացրին մեծապետական շովինիստական քաղաքականությունը: Երիտթուրքերի օրոք ժողովրդական զանգվածների աղքատությունն ու զրկանքներն ավելի շատացան, զայրույթն ու ատելությունը համակել էին թուրք ազգաբնակչության տարբեր խավերին:

Նման իրավիճակից օգտվեցին երիտթուրքերին ընդդիմադիր քաղաքական կուսակցությունները, որոնք արտահայտում էին տի-

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, д. 149, л. 135—136.

¹ АВР, ф. «Политархив», д. 1031, л. 48—51.

² Նույն տեղում, գ. 420, թ. 59—60.

³ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 301—302.

րող դասակարգերի ամենահետադիմական խմբերի շահերը: «Մի-ասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը հեղինակազրկելու նպատակով նրանք բնակչության շրջանում և, հատկապես, գին-վորական զորամասերում, եռանդուն ազդեցություն ծավալեցին:

Երիտթուրքերի քաղաքական հակառակորդները մատնանշում էին, որ նոր կառավարության կողմից երկրի ներսում տարվող կենտրոնացման քաղաքականությունը հանգեցրեց «եղբայրասպան» ընդհարումների՝ մահմեդականների միջև, և թուրքական բանակը իր սեփական դավանակիցների ապստամբությունները ճնշելով է զբաղված միայն:

Բանակը, այն հիմնական ուժը, որի շնորհիվ երիտթուրքերն իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցրին, դառնում էր անհուսալի: Հեղափոխության արդյունքներից դժգոհ լինելու պատճառով, սուլթանական բանակում արագ կերպով հասունանում էին հակակառավարական տրամադրությունները:

Կառավարության անօգնականությունն ու շփոթված վիճակը տեսնելով, նոր սեփմից դժգոհ կամ վերջինիս կողմից շրջանցված սպաներն ստեղծեցին, այսպես կոչված, սպայական լիգա, որը գնալով աճում էր: Հիշյալ լիգայի հիմնական լողունը երիտթուրքական կուսակցության ականավոր պարագլուխներից մեկի՝ ռազմական մինիստր Մահմուդ Շեվքեթ-փաշայի, հեռացումն ու «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեին իշխանությունից զրկելն էր¹: Երիտթուրքերն ստիպված էին 1912 թվականի ամռանը Մահմուդ Շեվքեթ-փաշային դուրս բերել կառավարության կազմից: Սակայն հուլիսյան շրջանում զրանից հետո էլ չէին հանդարտվում: Երկրում աճող դժգոհությանը զուգընթաց, ընդդիմադիր խմբակցություններն ավելի համարձակորեն էին սկսում հանդես գալ երիտթուրքերի դեմ: Մինչդեռ երիտթուրքական կուսակցության անդամների թիվը օրըստօրե նուստանում էր: Նույնիսկ կուսակցության հայտնի համախոհները լքում էին նրա շարքերը:

«Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության դրու-թյունն ավելի կրիտիկական դարձավ 1911—1912 թվականների իտալա-թուրքական պատերազմում՝ Թուրքիայի կրած պարտությունների հետևանքով: Օգտվելով դրանից, «Ազատություն և համաձայնություն» ընդդիմադիր կուսակցությունը 1912 թվականի հուլիսին տապալեց երիտթուրքերին: Կազմվեց նոր կառավարություն՝ այդ կուսակցության ներկայացուցիչներից և մասամբ էլ սուլթանական նախկին բարձրաստիճան պաշտոնյաներից: Սակայն կառավարու-

թյան փոփոխումը դրուժյունը չփրկեց: Բալկանյան պետությունների հետ նոր զինված ընդհարման հասունացման պայմաններում Թուրքիան ստիպված էր ճանաչել իր պարտությունը և Իտալիայի օգտին հրաժարվել Տրիպոլիտանիայից ու Կիրենաիկայից:

Թուրքական կառավարությունը տակավին չէր հասցրել հաշտության պայմանագիր կնքել Իտալիայի հետ, երբ 1912 թվականի հոկտեմբերին սկսվեց բալկանյան առաջին պատերազմը՝ մի կողմից Թուրքիայի և մյուս կողմից՝ դաշնակիցների (Բուլղարիա, Սերբիա, Հունաստան և Չեռնոգորիա) միջև: Այդ պատերազմն ավարտվեց Օսմանյան բանակի ջախջախումով: Թուրքիան զրկվեց եվրոպական մասում ունեցած գրեթե բոլոր իր տիրույթներից: Բալկանյան ժողովուրդներն ընդմիջտ թոթափեցին թուրք ֆեոդալներին լուծը:

Խոսելով բալկանյան ժողովուրդների ազատագրման մասին, լենինը գրում էր, որ «խոշոր քայլ է արված կործանելու միջնադարի մնացորդները ամբողջ արևելյան Եվրոպայում»¹:

Նոր կառավարության իշխանությունը տեևց ընդամենը վեց ամիս: Օգտվելով թուրքական բանակի կործանարար պարտություններից, որոնք վեր հանեցին իրենց քաղաքական ախոյանների կատարյալ սնանկությունը, երիտթուրքերը 1913 թվականի հունվարի 23-ին պետական հեղաշրջում կատարեցին: Սակայն երիտթուրքերի իշխանության վերադառնալը Թուրքիային չփրկեց պարտությունից՝ բալկանյան պատերազմում: Ներքին խոր հակասություններից ծրվատված զառամյալ Օսմանյան կայսրությունը չէր կարող դիմանալ ոչ միայն իտալական իմպերիալիզմի հետ զոտեմարտին, այլև փոքր, բայց իրենց զարգացման աստիճանով Թուրքիայից անցած, պետությունների (որպիսիք էին բալկանյան միություն մասնակիցները) հետ բախմանը:

Թուրք բուրժուական պատմաբանները իտալա-թուրքական և բալկանյան առաջին պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտության պատճառները տեսնում են ոչ թե վերջինիս սոցիալտնտեսական կառուցվածքի նեխվածության ու հետամնացության մեջ, այլ միջկուսակցական պայքարում: Այսպես, խոսելով Թուրքիայի ջախջախման պատճառների մասին, երիտթուրքական հեղափոխության մասնակիցներից մեկը, հետագայում «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցության անդամ Ահմեդ Բեդևի Կուրանը նշում է, որ ինչպես տրիպոլիտանական, այնպես էլ բալկանյան պատերազմները նախապատրաստվում էին նախքան երիտթուրքա-

¹ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 321—322.

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 18, էջ 468:

կան հեղափոխությունը, սակայն «տարված լինելով միջկուսակցական պայքարով, մենք չկարողացանք իմանալ, որ մեր դեմ բալկանյան երկրների դաշինք էր ստեղծվում: Համաշխարհային իրադարձություններին անտեղյակ իթթիհատականներն զբաղված էին իրենց հակառակորդներին ոչնչացնելով»¹: Ահմեդ Բեդևի Կուրանը առանձնակի ատելությամբ է խոսում երիտթուրքերի մասին, որովհետև ինքը գտնվում էր նրանց թշնամիների շարքերում և բազմիցս հալածանքների էր ենթարկվել վերջիններիս կողմից:

Թուրքիայի պաշտոնական պատմության՝ «Թարիհի», հեղինակները ևս գտնում են, որ 1908—1914 թվականների ժամանակաշրջանում երկրի ներքին կյանքի ամենաբնորոշ երևույթը գոյություն ունեցող տարբեր կուսակցությունների պայքարի ծայրահեղ սրումն էր մեջլիսում և հասարակական այլ հիմնարկներում²:

1913 թվականի հունվարի 13-ի հեղաշրջման հետևանքով երիտթուրքերի իշխանության վերադառնալը է՛լ ավելի սրեց քաղաքական տարաձայնությունները բանակում, իսկ առանձին զորամասերում նույնիսկ առաջ բերեց ուղղակի անհնազանդություն կառավարական հրահանգներին: Ստամբուլում Ռուսաստանի զինվորական գործակալ գեներալ-մայոր Լեոնտեր 1913 թվականի ամռանը հաղորդում էր նման կարգի բազմաթիվ փաստերի մասին:

Այսպես, օրինակ, անկարգություններ առաջ եկան Չաթալջայի ամրացված դիրքերում տեղաբաշխված զորքերի մեջ: Զինվորները պահանջում էին անհապաղ զորացրել իրենց: Վերջիններիս հանգրստացնելու համար գլխավոր շտաբի պետ Իզզեթ-փաշան հայտարարեց, որ նրանց պահանջը մոտիկ ապագայում կբավարարվի: Սակայն դրանից անմիջապես հետո դաշտային ժանդարմերիան ձերբակալեց զժողովություն արտահայտած մի քանի սպաների: Այդ բանը առաջ բերեց զինված դիմադրություն, որի ժամանակ սպանվեց շորս ժանդարմ:

1913 թվականի հունիսին Չաթալջայի զորքերի հրամանատարները ռազմական մինիստրությունից պահանջեցին ազատ արձակել ձերբակալված սպաներին և պատասխանատվության կանչել ռազմական մինիստր Նազրմ-փաշայի սպանության մեջ հանցավորներին: Այդ պահանջը վերաբերում էր «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության ամենաականավոր պարագլուխներին՝ Թալեաթին ու էնվերին, որոնք անմիջականորեն ղեկավարել էին 1913 թվականի հունվարի 13-ի դեպքերը:

«Չաթալջայի բանակում իշխող մտքերը,— գրում էր Լեոնտեր իր զեկուլցի վերջում,— բնական է, կառավարությանը շատ լուրջ երկյուղ են ներշնչում»¹:

Ռեպրեսիաների քաղաքականությունը երիտթուրքերն առանձնապես ուժեղացրին 1913 թվականի հունիսից հետո, երբ, ի պատասխան ռազմական մինիստր Նազրմ-փաշայի սպանության, «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցության գործակալների կողմից սպանվեց մեծ վեզիր Մահմուդ Շեյքեթ-փաշան: Վերջինիս սպանության մեջ մեղադրվող 12 հոգու երիտթուրքերը կախեցին: Ձերբակալվեցին և քսոսրվեցին «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցության շատ անդամներ:

Դաժան միջոցառումները, որոնց շնորհիվ երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխները ձգտում էին ամրապնդել իրենց տիրապետությունը, ի վիճակի չէին սանձելու բանակում տիրող զժողովությունը: 1913 թվականի սեպտեմբերին Լեոնտեր հաղորդում էր, որ երիտթուրքական ռեժիմից զժող մարդկանց թիվը բանակում չափազանց մեծ է, իսկ զինվորների ու սպաների տրամադրությունը գնալով (կառավարության հանդեպ) ավելի վտանգավոր է դառնում²: Նույն ինքը Լեոնտեր 1913 թվականի նոյեմբերին տեղեկացնում էր այն մասին, որ բանակում նկատելի է շատ ուժեղ շարժում երիտթուրքերի դեմ, որոնց «բռնատիրությունը շատ կողմերով ավելի ուժեղ է, քան Աբդուլ-Համիդինը... Գավաթը լցվում է և երկպառակությունն արդեն տարածվում է բնակչության ավելի խոր շերտերի մեջ»³:

«Երիտթուրքերը զգում են,— գրում էր Լեոնտեր մի այլ զեկուլցագրում,— որ իրենք մեծ շափով կորցրել են համակրանքը երկրի ներսում»⁴:

1914 թվականի սկզբին, էնվերին ռազմական մինիստր նշանակելուց անմիջապես հետո, երիտթուրքերը վճռականորեն ձեռնամուխ եղան բանակի սպայական կազմի զտմանը: Նրանց հակառակորդների վրա ռեպրեսիաների նոր այլք իջավ:

«Ռազմական դատարանը,— գրում էր Լեոնտեր 1914 թվականի հունվարի 23-ին.— անընդհատ զբաղված է քաղաքական գործերով, ըստ որում ժամանակ առ ժամանակ մահվան դատավճիռներ են կայացվում: Այդպիսի վերջին դատավճիռը վերաբերում է խոշոր քաղաքական գործիչ Մուխտար-բեյին՝ նախկին շեյհ-ուլ-իսլամի

1 ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 715, л. 4—5.

2 Նույն տեղում, թ. 18—19.

3 Նույն տեղում, գ. 991, թ. 288—289.

4 ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 715, л. 321—322.

1 Ahmed Bedevi Kuran, İnkilâp tarihimiz ve Jön Türkler. İc. İstanbul, 1945, s. 308.

2 „Tarih“, c. III, İstanbul, 1935, s. 294.

որդուն: Ինչպես ասված է պաշտոնական հայտարարության մեջ, նա մահվան է դատապարտված «բրոշյուրներ տպագրելու ու տարածելու միջոցով բնակչության մեջ հուզումներ առաջ բերելու փաստերի համար»:

Թուսական զինվորական գործակալը վկայում էր նաև այն մասին, որ իրենց թշնամիներին հետապնդելու գործում երիտթուրքերը «հակված չէին սենտիմենտալություն հանդես բերելու և կաշկանդվելու իրավական կամ նույնիսկ միջազգային որևիցե պայմանականություններով»:

«Բարոյական ճնշումը,— կարդում ենք այնուհետև հիշյալ զեկուցագրում,— տարածվում է բոլոր բնագավառների, այդ թվում մամուլի, և նույնիսկ այն թերթերի վրա, որոնք ընդհանուր առմամբ լավ են տրամադրված երիտթուրքական կոմիտեի նկատմամբ: Արգելումները հետևում են մեկը մյուսին»¹:

1914 թվականի սկզբներին Թուրքիայում հաստատվեց երիտթուրքական կուսակցության երեք պարագլուխների՝ էնվերի, Քալեաթի ու Զեմալի ղեկատարան: Ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացվեց այդ եռյակի ձեռքում: Նա էր վճռում Օսմանյան պետության ներքին ու արտաքին քաղաքականության բոլոր հիմնական հարցերը:

Ամփոփելով բերված նյութը, պետք է նշել, որ կապիտալիզմի՝ իմպերիալիստական զարգացման փուլը թևակոխելու ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրությունը վերածվեց արևմտյան տերությունների կիսագաղութի: Նրա էկոնոմիկան ամբողջովին գտնվում էր օտարերկրյա կապիտալիստների ձեռքում:

Լինելով կախյալ երկիր, որտեղ գերիշխում էր ֆեոդալա-բռնապետական ուժերը, Օսմանյան կայսրությունը չէր կարող ազատ զարգանալ կապիտալիստական ուղիով: Սակայն թուրքական ֆեոդալիզմի ընդերքում սկսել էին սաղմնավորվել կապիտալիստական հարաբերությունները: XIX դարի վերջին, XX դարի սկզբին հանդես եկավ թուրքական ազգային բուրժուազիան, որը պայքար ծավալեց ինչպես սուլթանական կարգերի, այնպես էլ օտարերկրյա կապիտալի ճնշման դեմ:

1905—1907 թվականների ռուսական առաջին հեղափոխու-

թյունն արագացրեց բուրժուական հեղափոխության բռնկումը Թուրքիայում: Առաջներում մեկուսացված գործող երիտթուրքական «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը այժմ, հակամիապետական պայքարի ուժեղացման պայմաններում, որոշեց ազգային փոքրամասնությունների և թուրք ժողովրդական զանգվածների պայքարն օգտագործել Աբդուլ-Համիդի կառավարությունը տապալելու և իր տիրապետությունը հաստատելու համար:

Երիտթուրքերի իշխանության գլուխ գտնվելու ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրության կախումն օտարերկրյա կապիտալից ավելի ուժեղացավ: Զգալիորեն ամրապնդվեցին այստեղ կայսերական Գերմանիայի դիրքերը: Գերմանական իմպերիալիստները լիակատար գերակշռություն ձեռք բերեցին Մերձավոր արևելքում երկաթուղիների շինարարության մեջ: Թուրքիային ֆինանսավորելու գործում գերմանական բանկերը դուրս եկան երկրորդ տեղը՝ Ֆրանսիայից հետո: Սակայն այդ չէր նշանակում, թե Օսմանյան կայսրությունն ամբողջովին կախված էր գերմանական իմպերիալիզմից:

1908—1909 թվականների հեղափոխության հետևանքով անցնելով իշխանության գլուխ, երիտթուրքերը հրաժարվեցին իրենց կողմից մինչև այդ արված խոստումներից, այն է՝ ճանաչել ազգային փոքրամասնությունների իրավահավասար վիճակը և նրանց ինքնավարական որոշ իրավունքներ շնորհել: Իր գոյության առաջին իսկ օրերից երիտթուրքական կառավարությունը կանգնեց Օսմանյան կայսրության այլազգի բոլոր ժողովուրդներին բռնի կերպով թուրքացնելու ավանդական քաղաքականության ուղու վրա, որը երիտթուրքերի կողմից անց էր կացվում պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի լոզունգների տակ: Շովինիստական, կրոնական ու ռասայական այդ քարոզների օգնությամբ երիտթուրքերը ձգտում էին իրարից բաժանել թուրքական լծի դեմ պայքարող ժողովուրդներին, նրանց մեջ թշնամանք սերմանել և, միաժամանակ, թուրք աշխատավորներին շեղել դասակարգային պայքարից՝ նրանց գրգռելով Օսմանյան կայսրության բազմաթիվ ազգային փոքրամասնությունների դեմ:

Երիտթուրքական կառավարության մեծապետական քաղաքականությունը վերջին հաշիվով պարտություն կրեց: Այդ մասին էին վառ կերպով վկայում 1909—1914 թվականներին մեծ թափ ստացած արաբների, քրդերի, հայերի և մյուս ժողովուրդների ազդախին-ազատագրական շարժումները: Ինչպես միշտ, երիտթուրքերի օրոք էլ մեծ տերություններն այլազգի ժողովուրդների ազատագրական պայքարն օգտագործում էին Օսմանյան կայսրությունում և,

¹ ЦГИА Грyз. ССР, ф. 85, д. 449, л. 6—7.

հատկապես, նրա ժայրամասային նահանգներում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար:

Եթե մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ երիտթուրքերն ասիմիլյատորական գիծ էին վարում, ապա երկրի քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ նրանք կիրառում էին բացահայտ ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականություն, որը, բնական է, դիմադրության էր հանդիպում հայերի, մակեդոնացիների և հույների կողմից:

Երիտթուրքական կարգերը շատ ուժեղ դժգոհություն առաջ բերեցին նաև թուրք ժողովրդի լայն խավերի մեջ և, նույնիսկ, բանակում, մի հանգամանք, որն անդրադարձավ իտալա-թուրքական և բալկանյան պատերազմների ելքի վրա: Այդ պատերազմներում կրած տերիտորիալ կորուստները հատուցելու նպատակով երիտթուրքական կլիկը սկսեց տենդորեն նախապատրաստվել տերիտորիալ հափշտակումների՝ Արևելքում: Հարձակողական այդ պատրաստություններն անց էին կացվում պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի դրոշի ներքո: Հետադիմական տեսությունների օգնությամբ երիտթուրքերը ջանում էին գաղափարապես հիմնավորել իրենց նվաճողական ծրագրերը, սրունք առաջին հերթին, նպատակ ունեին գրավել ողջ Կովկասը:

«Մենք,— ասվում էր «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հայտարարության մեջ,— պետք է ձգտենք նոր ձեռքբերումների և փոխհատուցման Արևելքում՝ Արարատի ուղղությամբ...»¹:

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 991, л. 143.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ե Կ Բ Ո Ր Դ

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՈՐՅԱԿԻՆ

Վերը նշվեց, որ երիտթուրքերի նացիոնալիստական ներքին քաղաքականության հիմքում ընկած էին պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի գաղափարները: Երիտթուրքական պարագլուխները այդ հետադիմական դոկտրինաներն օգտագործեցին նաև արտաքին քաղաքականության ասպարեզում՝ թուրքալեզու և իսլամ դավանող ժողովուրդների նկատմամբ իրենց ագրեսիվ պլանները քողարկելու համար:

Պանթուրքիստներն ու պանիսլամիստները փորձում էին հիմնավորել այն թեզը, թե իբր թուրքերը թուրքալեզու և, ընդհանրապես, մահմեդական բոլոր ժողովուրդների մեջ ամենաառաջավորներն են: Պանթուրքիստների խոսքերով «թուրքերը կազմում են բարձրագույն ռասա», որովհետև նրանք մյուս բոլոր ազգերից «ավելի քաջ», «ավելի գիտուն» և «ավելի ընդունակ» են:

Միևնույն ժամանակ պանթուրքիստները ձգտում էին ատելություն ու արհամարհանք ներշնչել ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ: Նրանք պնդում էին, որ «ատելությունը ազգի համար ուժի օգտակար աղբյուր է, իսկ վրիժառությունը՝ այդ ուժի շարժիչը: Մեծ գործերը կատարում է միայն ատող և վրիժառու ազգը»: Ուստի թուրքերի ներկայիս սերունդը պետք է «վրիժառության զգացմունքը փոխանցի հաջորդ սերնդին... Թուրքն անբաժանելի է վրիժառության զգացմունքից, որն ազգային միասնությանը հասնելու և ազգային նպատակներն իրագործելու միջոց է: Ահա թե ինչու

երիտասարդությանը պետք է դաստիարակել վրիժառույթյան ու ատելության ոգով»¹։

Այս ամբողջ ցնդաբանութւնը պրոպագանդովում էր ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ թուրքական ռեակցիայի ազդեցիկ պլաններն արդարացնելու նպատակով։

Պանթուրքիստները պատերազմը դիտում էին որպես իրենց մեծապետական զավթողական նպատակներին հասնելու միակ միջոց։ Պատերազմի գաղափարը նրանք պրոպագանդում էին որպես թուրք ազգի գոյության անհրաժեշտ պայման։ Այսպես, երիտթուրքերի հայտնի գաղափարախոս Զիյա Գյոքբալպը պնդում էր, որ իբր «բոլոր թուրքերը մի բանակ են կազմում»։ Թուրանի ստեղծումը նա հնարավոր էր համարում միայն երկարատև պատերազմների միջոցով, ըստ որում այդ պատերազմներն իրենց մասշտաբներով ու արյունահեղությամբ աննախադեպ էին լինելու, մի տեսակ նոր շինգիլիստության դարաշրջան (Yeniçingizlik)։ Իսկ Թեքին Ալփի խոսքերով «Մեծ թուրանը կստեղծվի հրով ու սրով»²։ Վերջիններին հետևելով, մյուս թուրք ռասիստները ևս բացականչում էին. «Աղզն աճում է պատերազմի ժամանակ», «Ռասաների պայքարն անխուսափելի է»։ «Մեր ռասայի բարօրության համար մենք ստիպված կլինենք երկար պատերազմել»։ «Մեր ազգի ամենափոքր իսկ բարօրության համար կարելի է զոհաբերել ամբողջ աշխարհի շահերը։ Մի մտածեք մարդկության մասին, ի՞նչ ունենք մենք նրա հետ...»։

Պանթուրքիզմի գաղափարախոսներ՝ Թեքին Ալփի, Զիյա Գյոքբալպի, Յուսուֆ Աքչուրա-օղլուի, Ահմեդ Աղանի, Ֆուաթ Քյոփրըյուլյուսի, Հալիդե էդիպի, Մեհմեդ էմինի և մյուսների (որոնց մասին խոսվեց նախորդ գլխում) նման ասույթները բավականաչափ վառ կերպով վկայում են թուրք հետադիմականների ծայրահեղ խավարամոլության մասին։

Երիթուրքական տեսաբանները գտնում էին, որ նացիոնալիզմի վերացական ու ուտոպիական գաղափարները չեն կարողանա իրենց հետևից տանել աշխատավորների «հետամնաց ու խավարամիտ» զանգվածներին, ուստի անհամեմատ ավելի հարմար է այդ բանին հասնել կրոնական դրոշի ներքո³։ Այդ պատճառով էլ «Մի-

ասույթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդներն իրենց շովինիստական ագիտացիայի ու պրոպագանդայի մեջ լայնորեն օգտվում էին պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի լոզունգներով։ Կրոնական միավորման սակ նրանք հասկանում էին մահմեդական ու թուրքալեզու ժողովուրդների քաղաքական միավորումը՝ թուրքերի գլխավորությամբ։ Արհեստականորեն բարձրացնելով թուրքերի դերը, պանիսլամիստները և պանթուրքիստները ձգտում էին նախ արդարացնել թուրքական տիրապետությունը Օսմանյան կայսրության մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ, և, երկրորդ, հիմնավորել թուրքալեզու՝ ու իսլամ դավանող ժողովուրդների տերիտորիաների նվաճման իրավունքը։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին պանիսլամական ու պանթուրքական պրոպագանդան շատ լայն թափ ստացավ հատկապես մայրաքաղաքի ու գավառական մամուլի խոշորագույն օրգանների էջերում։ Այդ պրոպագանդային ակտիվորեն աջակցում էր Ստամբուլի գերմանական դեսպանության խոսափողը հանդիսացող «Օսմանիչե լլոյդ» թերթը։ Այդ կապակցությամբ ռուսական դեսպան Չարրկովը 1912 թվականին թուրքական կառավարությանը բողոք հայտնեց այն կուրսի դեմ, որ ընդունել էին Ստամբուլի մի շարք թերթեր ու ամսագրեր, «սխտեմատիկորեն մղելով պանիսլամական պրոպագանդա, որը Ռուսաստանի դեմ քաջահայտ թշնամական նպատակներ էր հետապնդում»¹։ Պատահական չէր, որ այդ թերթերից ու ամսագրերից շատերը երիթուրքական գործակալության կողմից տարածվում էին Ռուսաստանում բնակվող մահմեդականների շրջանում²։

Պանթուրքիստներն ու պանիսլամիստները հատուկ կոնֆերանսներ ու համաժողովներ էին կազմակերպում։ Նրանք Ռուսաստան և Եվրոպայի ու Ասիայի երկրներն էին ուղարկում հարյուրավոր էմիսարների, որոնք մատակարարված էին պրոպագանդիստական գրականությամբ։

«Թյուրք օշաղը» և «Թյուրք յուրդու» քաղաքական ակումբները (որոնց մասին խոսվեց առաջին գլխում) պանթուրքիստներին համախմբող կենտրոններն էին։ Այդ ակումբները ամբողջ երկրում իրենց հարյուրավոր բաժանմունքներն ունեին³։ Թուրքական «օշախների» կուլտուր-լուսավորչական գործունեությունը լոկ մի վարագույր էր, որը պետք է քողարկեր երիթուրքական կառավարողների նվաճողական պլանները։

¹ Մեջ է բերվում ըստ А. Х. Бабаходжаев, Пантюркизм—орудие идеологической диверсии империализма, «Труды Института востоковедения АН Узбекской ССР», вып. II, Ташкент, 1954, стр. 25.

² Մեջ է բերվում ըստ А. С. Тверстинова, Младотурки и пантюркизм, «Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР, XXII», стр. 68—69.

³ Ryan, Sira, The Last of Dragomans, London, 1951, p. 89.

¹ АВПР, ф. «Политархив», д. 1041, л. 39—41.

² ЦГИАЛ, ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 152.

³ „Ta.ih“, с. IV, s. 182.

Պանթուրքիստանների տպագիր օրգաններն էին Սալոնիկում լույս տեսնող «Գենչ կալեմլեր» (երիտասարդ գրիչներ) և Ստամբուլում հրատարակվող «Թյուրք յուրդու» ամսագիրը: Հիշյալ ամսագրերի էջերում տարվող պանթուրքական պրոպագանդան կոչված էր արդարացին «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեի էքսպանսիոնիստական արտաքին քաղաքականությունը:

Պանթուրքական ու պանիսլամական կազմակերպությունները բացահայտորեն աջակցություն էին ստանում կառավարական հիմնարկների կողմից: Ներքին գործերի և եկեղեցական գույքի (վակուֆների) միևնույնությունները, շեյհ-ուլ-իսլամը պրոպագանդիստական նպատակների համար նրանց էին տրամադրում շատ խոշոր գումարներ¹:

Պանթուրքական ու պանիսլամական պրոպագանդան ակտիվորեն խրախուսվում էր կայսերական Գերմանիայի կողմից, որն այդ պրոպագանդան դիտում էր, որպես ուժեղագույն զենքերից մեկը Անգլիայի ու Ռուսաստանի դեմ հասունացող պատերազմում: Հայտնի պանթուրքիստ Յուսուֆ Աքչուրան իր «Քաղաքականության երեք ձևերը» գրքում գրում էր, որ թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդների միավորմանն աջակցում է Բեռլինը, քանի որ այն ուղղված է Ռուսաստանի դեմ²:

Արևելքում իրենց նվաճողական նպատակներն ու աշխարհի վերաբաժանման իրենց ձգտումը գերմանական իմպերիալիստները քողարկում էին Ռուսական կայսրության իսլամ դավանող ժողովուրդների և անգլիական ու ֆրանսիական գաղութների բազմամիլիոն մահմեդական ազգաբնակչության «պաշտպանությունը»:

«Պանթուրքիզմը,— իր զեկուցման մեջ ասաց Կոմիտեի IV կոնգրեսի պատվիրակ Ջեվադը,— անպայմանորեն առաջ է բերում բախում Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև, այն դեպքում, երբ պանիսլամիզմը ստեղծեց սուր հակասություններ նրա (Թուրքիայի—Ն. Ս.) և անգլիական ու ֆրանսիական իմպերիալիզմի միջև»³:

Երիտթուրքական մամուլը Ռուսաստանի դեմ պատերազմի բացահայտ կոչ էր անում: Այսպես, 1910 թվականի փետրվարյան համարներից մեկում «Ժոն թուրք» («Երիտասարդ թուրք») թերթը նշում էր, որ «ազգը երբեք չի համաձայնվի հրաժարվել նրանից, ինչը իրեն է պատկանել, Օսմանյան այն հողերից, որոնք նվաճ-

վել էին մեր նախնիների արյունով և կորսվել մեր հայրենիքի կողմից»¹: Իսկ «Սիլյահ» («Ձենք») թերթը 1911 թվականի մայիսի համարներից մեկում ուղղակի կոչ էր անում պատերազմ սկսել Ռուսաստանի դեմ: «Մենք կզոհաբերենք Անատոլիայի բոլոր գուժարտակները Ռուսաստանը խորտակելու համար,— գրում էր թերթը: Օսմանիզմը հաղթանակում է... Ռուսները մեր թշնամիներն են՝ իսլամի հանդես գալու ժամանակներից»²:

Այդ կոչերը վկայում էին այն մասին, որ տակավին 1910 թվականին առկա էին երիտթուրքական կառավարության զավթողական պլանները Ռուսաստանի նկատմամբ: Այդ պլանների կապակցությամբ «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության վանի կոմիտեի անդամներից մեկը ասել է. «Թուրքիայի քաղաքականությունը պետք է կայանա այն բանում, որ Փոքր Ասիայում ստեղծվի հզոր տերություն... Թուրքիան կարող է երազել, որ ֆեդերատիվ ու ինքնավար կառավարում շնորհվի ոչ միայն Անդրկովկասին, այլև Կովկասյան լեռնաշղթայից շատ ավելի հյուսիս ընկած Դոնին և Վոլգային սահմանակից վայրերին... Ռուսները պետք է շարտվեն բնական այս սահմանից այն կողմը»³:

Նախապատրաստվելով իրականացնել իրենց մեծապետական, նվաճողական ծրագրերը, երիտթուրքերը Ռուսաստանի մահմեդականներով բնակեցված շրջաններն էին ուղարկում մեծ թվով գործակալներ ու լրտեսներ, որոնք գերազանցապես հոգևոր անձինք կամ սպաներ էին: Երիտթուրքական գործակալության քայքայիչ այս գործունեության հիմնական օբյեկտներից մեկը Անդրկովկասն էր:

Պանիսլամիստների մասին զեկույցում, որը կազմվել էր Պետերբուրգում՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, ընդգծվում էր, որ պանիսլամիստները գլխավոր ուշադրությունը դարձնում են Կովկասի, իսկ այնուհետև Իրանի, Ռուսաստանի ներքին մարզերի, Աֆղանստանի, Հնդկաստանի, Չինաստանի, Եգիպտոսի և Հյուսիսային Աֆրիկայի վրա:

«Հարավային Կովկասը,— ասված է այդ փաստաթղթում,— կհանդիսանա մի շատ կարևոր կենտրոն, որի միջոցով կարելի կլինի ազդել ամբողջ Միջին Ասիայի, Չինաստանի վրա... Հատկապես

1 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 991, л. 6.

2 Նույն տեղում, թ. 246:

3 Նույն տեղում, թ. 228: Այս փաստաթուղթն օգտագործել է Յու. Մ. Մարունովը, «Երիտթուրքերի պանթուրքիզմն ու պանիսլամիզմը (1908—1918 թթ.)» հոդվածում: Տե՛ս «Краткие сообщения Института народов Азии», XV, Международные вопросы, Арабские страны, М., 1961, стр. 48.

1 Архив Груз. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 11, д. 29, л. 668—670.

2 Տե՛ս Бабаходжаев А. Х., стр. 27.

3 Տե՛ս Архив Груз. фил. ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 11, д. 29, л. 402—405.

մահմեդականների շրջանում պանիսլամական գաղափարների պրոպագանդանը երիտթուրքերը առաջնակարգ նշանակություն են տալիս»¹: Հիմնականում Ռուսաստանի դեմ ուղղված պանիսլամական ու պանթուրքական այս ամբողջ գործունեությունն անմիջականորեն ղեկավարում էր «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեն, որը ժառանգել էր արգուլհամիդյան կարգերի ավանդությունները:

Պանթուրքական ու պանիսլամական պրոպագանդան ծավալելու նպատակով երիտթուրքական կոմիտեն 1913 թվականին, իր գաղտնի նիստերից մեկում, որոշում կայացրեց արդեն գոյություն ունեցող պանիսլամական Սահմանադիր կոմիտեից բացի, տեղական մի շարք կոմիտեներ ստեղծելու մասին: Դրանցից յոթը նախատեսվում էր հիմնել Ռուսաստանի սահմաններում²:

Այդ կոմիտեները գաղտնի կերպով ստեղծվեցին այն շրջաններում, որտեղ կենտրոնացված էր մահմեդական ազգաբնակչությունը՝ Անդրկովկասում, Հյուսիսային Կովկասում, Միջին Ասիայում և Ղրիմում: Անդրկովկասում դրանք հիմնվեցին Թիֆլիսում, Բաքվում, Գերբենդում, Նուխիում և Դաղստանի մարզի Սամուրի օկրուգի Ախտը վայրում: Գյոքչայում, Աղզաշում և Քյուրդամիր կայարանում ստեղծվեցին կոմիտեների բաժանմունքներ:

Հիշյալ վայրերում հիմնված կոմիտեները զբաղվում էին Թուրքիայից անլեգալ կերպով ստացված պանիսլամական ու պանթուրքական գրականության տարածմամբ, մահմեդական ազգաբնակչության միջից գործակալներ հավաքագրելով և այլն:

Պանիսլամիզմի հիմնադիր կոմիտեն, որը «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունից և կառավարական գաղտնի ֆոնդերից խոշոր դրամական միջոցներ էր ստանում, շտաբորեն ֆինանսավորում էր իր տեղական մարմիններին՝ թուրքաբան պրոպագանդա մղելու և հակառուսական զանազան գործողություններ կազմակերպելու համար:

Դիվերսիոն այդ գործունեությունը ուժեղացնելու նպատակով երիտթուրքական կառավարությունը Անդրկովկասում գտնվող թուրքական հյուպատոսական հիմնարկները ենթարկեց պանիսլամիզմի հիմնադիր կոմիտեին³:

Պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի գաղափարները Կովկասի մահմեդական ազգաբնակչության մեջ պրոպագանդելու համար երիտթուրքերն ու նրանց հովանավորողները՝ գերմանական իմպե-

րիալիստները, լայնորեն օգտագործում էին ադրբեջանական, շերքեզ, շեչեն, Դաղստանի և թուրքիայում բնակվող այլ գաղթականների հետադիմական վերնախավին: Այդ գաղթականները Թուրքիա էին գաղթել Շամիլի ղեկավարած շարժումը ճնշելուց և 1878—1879 թվականներին Չեչենիայում ու Դաղստանում բռնկված ապստամբությունների պարտությունից հետո: Դրանցից շատերը աչքի ընկնող պաշտոններ էին զբաղեցնում Օսմանյան կայսրության պետական մարմիններում և հրամանատարական բարձր դիրքեր՝ թուրքական բանակում⁴:

Պանթուրքական շարժումն աջակցություն էր ստանում նաև ադրբեջանական բուրժուա-նացիոնալիստական «մուսավաթ» կուսակցության գործիչների, Դաղստանի նացիոնալիստների, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասի ազգությունների բուրժուական տարբեր խմբավորումների կողմից⁵:

Նախքան երիտթուրքերի իշխանության զլուխ անցնելը, թուրք պանիսլամիստների հետ էր կապված պանիսլամիզմի գաղափարախոսներից մեկը՝ լեոնային դարաբաղցի Ահմեդ Աղաևը: Վերջինս ադրբեջանական միլիոնատեր Թաղիկի միջոցներով Բաքվում հրատարակում էր պանիսլամական ուղղություն ունեցող թերթի մուսական առաջին հեղափոխության տարիներին փոխադրվելով Ստամբուլ, Աղաևն այնտեղ գլխավորեց (նույնպես ադրբեջանական ծագում ունեցող Մահմեդ էմինի հետ) «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության մեջ առկա պանթուրքական հոսանքը: Նրանց հարեց Ռուսաստանից գաղթած Յուսուֆ Աքչուրան, թուրքական նախկին լրտեսը և Կազանում թաթարերեն լեզվով հրատարակվող «Կազանի լրաբեր» թերթի նախկին քարտուղարը: Յուսուֆ Աքչուրան երկար ժամանակ նամակագրություն ուներ Եգիպտոսում ու Ստամբուլում հաստատված պանթուրքիստների հետ⁶:

Տեղափոխվելով Թուրքիա, Ահմեդ Աղաևը, Մահմեդ էմինը, Յուսուֆ Աքչուրան և Ռուսաստանից գնացած մյուս վտարանդիները Ստամբուլում կազմակերպեցին «Ռուսական մահմեդական ընկերությունը», որի միջոցով նրանք մշտական կապ հաստատեցին Անդրկովկասում գտնվող պանթուրքական գործակալների հետ: Վերջիններիս օգնությամբ նրանք ղեկավարում էին տեղական ազգաբնակչությունից լրտեսական տեղեկություններ ձեռք բերելու աշխատանքը⁷:

¹ Տե՛ս Н. Э м и р о в, Установление Советской власти в Дагестане и борьба с германо-турецкими интервентами, М., 1949, стр. 83.

² Նույն տեղում:

³ ЦГИАЛ, ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 1.

⁴ Նույն տեղում, գ. 472, ք. 204, 207:

¹ ЦГИАМ, ф. 162, оп. 15, д. 74, л. 109—120.

² Նույն տեղում, գ. 34, ք. 119:

³ ЦГИАМ, ф. 162, оп. 15, д. 74, л. 109—120.

Հյուսիսային Կովկասում պանիսլամիստներին ու պանթուրքիստներին գլխավորում էին բուրժուական նացիոնալիստներ Նեջմեդդին Գոցինսկին և Ուզուն-Հաջի Սալթընսկին:

Պանիսլամական ու պանթուրքական պրոպագանդայի հիմնական կենտրոնն Անդրկովկասում Բաքուն էր: Պանթուրքիզմի տարածման մասին զեկուլցում, որը կազմվել էր Կովկասի փոխարքայի գրասենյակում 1913 թվականին, նշվում էր, որ «Անդրկովկասյան մահմեդականության կենտրոնը հանդիսացող Բաքուն տեղական թաթարական մամուլի միջոցով պանիսլամական գաղափարների բացահայտ պրոպագանդան օջախն է: Այնտեղ լույս տեսնող մի ամբողջ շարք թերթերի էջերում պանիսլամիզմի բացահայտ քարոզ են տանում... Այդ ուղղությամբ էին աշխատում մահմեդական հայտնի հրատարակատուները, ինչպես, օրինակ, Գասպրինսկին, Դեվլյաթ-Կիլդեեր, Բայազիդովը, առանձնապես մամուլի օրգանները՝ Բաքվում հրատարակվող «Կասպին» և Ղրիմում լույս տեսնող «Թարջումանը» («Թարգման»): Այս երկու թերթերն էլ պրոպագանդում էին պանիսլամիզմի հողի վրա բոլոր ուսական մահմեդականների միավորումը»:

Նույն այդ փաստաթղթում հաղորդվում էր, որ Բաքվում գտնվել է «Մահմեդական ընկերության» կողմից տարածվող ուսուսերեն և թաթարերեն լեզուներով գրված թոուցիկ, որը Անդրկովկասի իսլամ դավանող ժողովուրդներին կոչ էր անում միավորվելու¹:

Կովկասում թուրքական գործակալության լայն ցանց ստեղծելու աշխատանքը սկսվել էր տակավին Արդու-Համիդի օրոք², բայց այն առանձնապես լայն թափ ստացավ երիտթուրքերի իշխանության գալուց հետո³:

Բազմաթիվ փաստաթղթեր վկայում են այն մասին, որ երիտթուրքերն Անդրկովկաս ու Հյուսիսային Կովկաս էին ուղարկում փորձված պանթուրքական ու պանիսլամական էմիսարներ: Նրանք Ռուսաստան էին ներթափանցում վաճառականների ու ուխտավորների, միսիոներների ու գիտնականների անվան տակ: Այսպես, 1910 թվականին վերաբերող զեկուլցագրերից մեկում մատնանշվում էր, որ Մեքքայից Անդրկովկաս վերադարձող ուխտագնացների

անվան տակ Անդրկովկաս են ուղարկվել «կարդացած և նոր գաղափարներին նվիրված մի քանի տասնյակ խոջաներ՝ մահմեդականների մեջ ամբողջ մահմեդական աշխարհի համերաշխությունը քարոզելու համար՝ ի հակադրություն քրիստոնեական աշխարհի»¹:

Կովկասյան ռազմական օկրուգի շտաբի հետախուզական բաժինը 1909—1914 թվականներին շատ հաճախ հաղորդում էր այն մասին, որ պանթուրքական պրոպագանդիստ-լրտեսներ են ուղարկվում Անդրկովկաս՝ տեղական իշխանությունների դեմ մահմեդական ազգաբնակչության ելույթները նախապատրաստելու համար: Նման բնույթի զեկուլցագրերից մեկում, 1911 թվականի նոյեմբերի 15-ին, նշվում էր, որ Կարինից մեկնել են 12 զգեստափոխված սպաներ: «Նրանք բոլորը,— ասվում էր այդ փաստաթղթում,— մեկնեցին Անդրկովկաս և Կովկասի մահմեդական բնակչություն ունեցող այլ շրջանները, որպես էմիսարներ՝ Ռուսաստանի դեմ հնարավոր պատերազմի դեպքում մահմեդական ազգաբնակչությանը ապստամբության նախապատրաստելու համար: Թուրք էմիսարների այդպիսի մի ուրիշ խումբ Տրապիզոնից մեկնեց Բաթումի մարզը»²:

Անդրկովկասում ստեղծված պանթուրքական պրոպագանդայի կենտրոնները միաժամանակ զբաղվում էին լրտեսական ակտիվ գործունեությամբ: Այդպիսի կենտրոններից մեկն էր թուրք-իրանական «բարեգործական ընկերությունը», որը կազմակերպվել էր Թիֆլիսում՝ Ստամբուլի ցուցումով: Այդ «ընկերության» գլուխ էր կանգնած հայտնի պանթուրքիստ Ախունդ Հասան Մուլա-զադեն: «Բարեգործական ընկերությունն» իր բաժանմունքներն ուներ Բաքվում, Երևանում, Գանձակում և Բաթումում: Նա գործակալների լայն ցանց էր պահում, որոնց միջոցով թուրքական գլխավոր շտաբի համար տեղեկություններ էր հավաքում: Գործակալները շրջագայում էին Անդրկովկասում՝ մահմեդական դերասանների անվան տակ³: Թուրքիայի օգտին լրտեսությամբ էին զբաղվում նաև Բաքվում, Բաթումում, Թիֆլիսում և Անդրկովկասի սյլ քաղաքներում ստեղծված մահմեդական «բարեգործական» և «հոգևոր» ընկերությունները:

Թուրքիայից գալով Անդրկովկաս, պանթուրքիստները փորձում էին իրենց համար գործակիցներ փնտրել մահմեդական հոգևորականության ու մտավորականների շրջանում, ինչպես նաև հյուրա-

¹ ЦГИАЛ, ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 331.

² Այսպես, 1905 թվականի հոկտեմբերի 9-ին Զինովևը հաղորդում էր, որ Սևաստոպոլ, Օդեսա և Բաքու են մեկնել թուրքական էմիսարներ, որոնք «ուղարկված են Կովկասյան մահմեդականների մեջ ազդեցիկ տանելու նպատակով»: Տե՛ս АВПР, ф. «Политархив», д. 1020, л. 261.

³ ЦГИАЛ, ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 3.

¹ ЦГИАЛ, ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 5—6.

² ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3827, л. 435—436.

³ Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 58, д. 32, л. 59—60.

նոցների, ռեստորանների, սրճարանների, շախմատների սեփականատերերի մեջ և այլն: Բերենք մի քանի օրինակ:

Պանթուրքական գործունեության մասին զբաղված Իսմայիլ Մամուզու շասան-զադեն և Մահմեդ Ալի Մաշադի Քադին, որոնց պատկանում էր Թիֆլիսի «Շարք» տպարանը¹: Բաթումում բնակվող թուրքահայատակներ Ամիր Լյուսթին և Հասան Իբրահիմը, որոնցից առաջինը սրճարանատեր էր, իսկ երկրորդը՝ վարսավիր, մուլի պանթուրքիստներ էին: Նրանք կասկածվում էին նաև լրտեսության մեջ²:

1914 թվականի սկզբին Բաթումում թուրքական հյուպատոսի ղեկավարության մասին ստեղծվեց մի խմբակ, որն իր առջև նպատակ էր դրել մահմեդական ազգաբնակչության մեջ պանթուրքական պրոպագանդա ծավալել: Այդ պրոպագանդան անց էր կացվում գլխավորապես թուրքահայատակներին պատկանող Բաթումի սրճարաններում³: Անդրկովկասի մյուս քաղաքներում՝ Թիֆլիսում, Կարսում և այլուր, որտեղ կային թուրքական հյուպատոսություններ, վերջիններս նույնպես սերտ կապ էին հաստատել տեղական պանթուրքիստների հետ և ուղղություն էին տալիս նրանց գործունեությանը:

Պանթուրքիստներն ու պանիսլամիստները մեծ ուշադրություն էին դարձնում իրենց հետադիմական գաղափարները սովորողների շրջանում պրոպագանդելու խնդրին: Բաքվի, Ելիզավետպոլի և Թիֆլիսի որոշ դպրոցներում աշակերտներն աշխատում էին սերտել պանիսլամական երգերն ու հիմները: Պանթուրքիստ-ուսուցիչները ուսումնական հաստատություններում հակառուսական բովանդակություն պարունակող գրականություն էին տարածում: Դրանով էին, օրինակ, զբաղվում Ելիզավետպոլի դպրոցի դասատու Միրզա Հուսեյն Ռաֆֆի-զադեն⁴ և վերը հիշատակված Ախունդ-Հասան-Մուլլա-զադեն՝ Թիֆլիսի պանթուրքիստների պարագլուխը «Իթթիֆաք» ուսումնարանում, որի հոգաբարձուն էր Մուլլա-զադեն, ուսուցումն ընթանում էր Թուրքիայից ուղարկված պանթուրքական ոգով գրված դասագրքերով⁵:

Այսպես, դասագրքերից մեկում («Էդիպ») տպագրված էին քառյակներ, որոնցում ուսանողները մեղադրվում էին «դաժանության» մեջ, որը, իբր թե, Թուրքիայի անկման պատճառն էր հանդիսացել:

1 Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 58, д. 80, л. 8.

2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, оп. 1, д. 155, л. 3.

3 Նույն տեղում, թ. 25.

4 Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 58, д. 80, л. 12—12 об.

5 Նույն տեղում:

Նույն դասագրքում ամեն կերպ փառաբանվում էին երիտթուրքական առաջնորդներ էնվերի ու Նիյազի-բեյի «քաջագործությունները», մանրամասն նկարագրվում էր պանիսլամիստների գործունեությունը Թուրքիայում¹:

Ռուսաստանի մահմեդական երիտասարդությանն իր ազդեցությանը ենթարկելու և հակառուսական ոգով դաստիարակելու ձգտումը, որով ղեկավարվում էր թուրքական գործակալությունն Անդրկովկասում, բնական է, գրավեց ցարական իշխանությունների ուշադրությունը: Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրության կողմից 1911 թվականի հունվարին կազմված «Մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում պանիսլամական ու պանթուրքական ազդեցությունը խոչընդոտելու միջոցառումների մասին» զեկուլցում ասվում էր, որ «ներքին և արտաքին իրադարձությունների ազդեցության տակ... ուսական մահմեդականության մեջ ծայր առած շարժումը, որը ղեկավարվում է Թուրքիայից՝ այնտեղ գաղթած մեր հպատակների, գերազանցապես թաթարների, կողմից, որոնք հենվում են Ռուսաստանում բնակվող իրենց համախոհների վրա, վերջին ժամանակներս ընդունեց առանձնապես լարված և նույնիսկ ուսական պետականության պատմական խնդիրներին սպառնացող բնույթ»²:

Կովկասի իշխանությունների անհանգստությունն ավելի մեծացավ իտալա-թուրքական և բալկանյան պատերազմներից հետո, երբ պանիսլամական ու պանթուրքական պրոպագանդան Անդրկովկասում, մահմեդական ազգաբնակչություն ունեցող Ռուսաստանի մարզերում է՛լ ավելի ուժեղացավ: Այդ կապակցությամբ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Պաշկովը, պատասխանելով արտաքին գործերի մինիստրության հարցումին՝ Բաքվում թուրքական հյուպատոսություն հիմնելու նպատակահարմարության մասին, հայտարարեց, որ այդ «միջոցառումը, ըստ էության, հավասարազոր է Բաքվում՝ Կովկասի մահմեդականության այդ կենտրոնում, պաշտոնական թուրքական լրտեսության կազմակերպմանը»:

«Հյուպատոսությունը, — գրում էր այնուհետև Վորոնցով-Պաշկովը, — կդառնա թուրքական քաղաքական պրոպագանդայի ու պանիսլամական շարժման կենտրոնը Կովկասի մահմեդական նահանգներում, ուր ներկայումս նկատելի է պանիսլամական գաղափարների լայն պրոպագանդա, որը մահմեդականների հոգևոր հայացքի առջև վերակենդանացնում է իսլամի մեծ անցյալը և նրանց գայթակղեցնում վերանորոգված Թուրքիայի հովանավորության»:

1 Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 58, д. 80, л. 12—12 об.

2 ЦГИАЛ, ф. 821, оп. 133, д. 472, л. 92.

տակ մահմեդական ժողովուրդների երբեմնի հզորությունը վերածնելու հույսերով: Դրա հետ մեկտեղ, թուրքական զաղտնի էմիսարները Կովկասի մահմեդական ազգաբնակչությանը հրահրում են Ռուսաստանի դեմ և պաշտպանում մեր դեմ ուղղված ագիտացիան՝ ձգտելով այդ նպատակներով օգտագործել պանիսլամիստների ագրեսիվ մտահղացումները...»: Պանիսլամիստները, — եզրակացնում էր Կովկասի փոխարքան, — երազում են «իրենց վերադարձնել Կովկասը և Ռուսաստանի կողմից խլված մնացած բոլոր մարզերը...»¹:

Ռուսաստանում և, հատկապես, Անդրկովկասում, պանիսլամական ու պանթուրքական պրոպագանդայի ծավալման մասին էր խոսվում նաև Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրության 1913 թվականի հոկտեմբերի 28-ի շրջաբերականում: Հիշյալ փաստաթուղթը կովկասյան իշխանություններին մատնանշում էր Թուրքիայից տեղափոխված անձանց նկատմամբ անդուլ հսկողություն սահմանելու անհրաժեշտությունը և կոչ էր անում «հատուկ ուշադրություն դարձնել նահանգի սահմաններում հրատարակվող կամ տարածվող մահմեդական ամսագրերի ու թերթերի վրա, ինչպես նաև ձեռք առնել բոլոր հնարավոր միջոցները՝ մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում անպայմանորեն արգելելու Թուրքիայի օգտին տարվող ագիտացիան, որը պանիսլամական բնույթ է կրում»²:

Կովկասյան իշխանությունների ձեռքն ընկած փաստաթղթերը վկայում են, որ այդ նախազգուշացումը միանգամայն տեղին էր:

Այսպես, Ստամբուլում սարքված կոչը Ռուսաստանի «մահմեդական համախոհներին» առաջարկում էր անհապաղ միավորվել թուրքերի հետ: Այնտեղ ասվում էր հետևյալը. «Մենք պետք է համախմբվենք և պայքարենք, մենք պետք է զոհարենք ոչ միայն մեր ունեցվածքը, այլև կյանքը՝ Թուրքիայի հեղինակությունը բարձրացնելու համար:

Մահմեդական աշխարհի գլխով անցած բոլոր դժբախտությունների մեջ մեղավոր է Ռուսաստանի բռնակալական կառավարությունը... Ռուսաստանում մահմեդականների հետ վերաբերվում են, ինչպես անշունչ առարկաների... այն մահմեդականները, որոնք ունեն ինքնասիրություն և ազգային ինքնագիտակցություն, պետք է ոտքի կանգնեն պաշտպանելու համար իրենց կրոնը և իրենց ազգը, շինյալով ոչ միայն իրենց գույքը, այլև կյանքը: Այդ բանին է ներկայումս մեզ կոչում նաև Ղուրանը»: Այնուհետև, հիշյալ

կոչը բալկանյան պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունների ողջ պատասխանատվությունը բարդում էր Ռուսաստանի վրա. «Ամբողջ աշխարհը գիտե, որ Թուրքիայի դեմ բալկանյան տերությունները չէ, որ կովում են: Այդ բոլոր աղետներն ու դժբախտությունները թափվում են Թուրքիայի գլխին համայն մարդկության ու մահմեդականության թշնամի Ռուսաստանի կողմից»¹:

Նույնպիսի բնույթ էր կրում բալկանյան պատերազմի ժամանակ «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից կազմված դիմումը՝ Ռուսաստանի մահմեդականներին, որտեղ պարունակվում էին մարդատյաց կոչեր՝ ոչնչացնելու բոլոր «անհավատներին»՝ «քյաֆիրներին»:

Ինչպես երևում էր այդ փաստաթղթից, կառավարող երիտթուրքական կլիկը ճգնում էր գործն այնպես ներկայացնել, թե իբր բալկանյան պատերազմներն ուղղված են մահմեդական բոլոր ժողովուրդների դեմ: Կրոնական մոլեռանդություն բորբոքելու ճանապարհով երիտթուրքերը ձգտում էին ձեռք բերել աշխարհի մահմեդական բոլոր ժողովուրդների աջակցությունը՝ իրենց բռնապետական իշխանությունը բալկանյան թերակղզու ժողովուրդների նկատմամբ պահպանելու համար: Հիշյալ կոչը հսկայական թիվ կազմող օրինակներով ուղարկվեց Անդրկովկաս, Միջին Ասիա, Հնդկաստան, Եգիպտոս, Ալժիր, Մարոկկո և Աֆղանստան²:

Համաշխարհային առաջին պատերազմին անմիջականորեն նախորդող ժամանակաշրջանում Ստամբուլի կառավարող շրջանները իրենց կողմից Կովկաս ուղարկված գործակալներին ուղղակի ցուցում էին տվել զինված ելույթներ նախապատրաստել ռուսական բանակի թիկունքում: Պատերազմի մոտալուտ վտանգը է՛լ ավելի ուժեղացրեց թուրքական էմիսարների լրտեսական գործունեությունն Անդրկովկասում: Այդ մասին են վկայում բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթերը:

Այսպես, Կարինի նախկին քարոզիչ Ահմեդ-էխսան էֆենդին՝ Արաբ խոջա մականունով, որը մզկիթներում Ռուսաստանի դեմ հրահրիչ ճառեր էր արտասանում, 1913 թվականի ամռանը փոխադրվեց Բաքու, ուր նա ագիտացիա էր մղում մահմեդականների շրջանում: Կարինի ռուսական հյուպատոս Աղամովի կարծիքով, Արաբ խոջայի սերտ կապը Կարինի զինվորական իշխանությունների հետ հիմք է տալիս մտածելու, որ նա Անդրկովկաս էր ու-

¹ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 163—165.

² ЦГАОР Аз. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 806, л. 58.

¹ Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 58, д. 32, л. 123.

² Նույն տեղում, ֆ. 53, գ. 238, թ. 151:

զարկվել լրտեսական հատուկ հանձնարարություններ կատարելու նպատակով¹։

1913 թվականի օգոստոսին, ռազմական լրտեսության նպատակով, Կարս, Երևան ու Թիֆլիս ուղարկվեցին քրդական տարազ հագած քաղաքական գլխավոր շտաբի սպաներ՝ կապիտան (յուզբաշի) Մահմուդ էֆենդին և պորուչիկ (մուլյազիմ) Ռիզա էֆենդին²։ 1914 թվականի մարտին խախտելով ռուսական սահմանը, լազերի հագուստով Կարս անցան ծպտված թուրքական լրտեսներ՝ կադրային սպաներ կապիտան Իսմայիլ Զելյալ-բեյը և պորուչիկ Խալիլ էֆենդին։ Նույն թվականի մայիսին Կովկաս ուղարկվեցին՝ գլխավոր շտաբի սպաներ Իսմայիլ Հաքբըն և պորուչիկ Իբրահիմ էդհեմը³։ Կարսում նրանք պետք է հանդիպեին թուրքական հյուպատոսի հետ⁴։ 1914 թվականի սկզբին «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության Կարինի կազմակերպությունը Կովկաս ուղարկեց Աբդուրահիմ էֆենդուն և Իբրահիմ էֆենդուն՝ թուրքական նավատորմի օգտին մահմեդական ազգաբնակչությունից նվիրատվությունների հանգանակություն անցկացնելու համար։ Այդ նպատակով նրանք շրջում էին մահմեդական գյուղերը՝ ոչխարների մեծագնորդների անվան տակ և միաժամանակ լրտեսական տեղեկություններ հավաքում, որոնք, ինչպես և ձեռք բերված դրամը, Կարին էին ուղարկվում Կարսի ու Թիֆլիսի թուրքական հյուպատոսների միջոցով⁵։

Նույն այդ ժամանակ վերոհիշյալ անձնավորությունների հետ Անդրկովկաս մեկնեք խոշոր պաշտոնյա Թահիր-բեյը, որը համարվում էր երիտթուրքական կուսակցության սյուներից մեկը՝ Կարինի վիլայեթում։ Թուրքական գործակալները շրջագայում էին Անդրկովկասի գյուղերն ու քաղաքները և մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում պրոթուրքական պրոպագանդա էին մղում։ Մասնավորապես, նրանք մուսավաթականներին համոզում էին Ադրբեջանում հակառուսական ելույթներ նախապատրաստել։

Սարիղամիշում, Կարսում և Թիֆլիսում գտնվելու ժամանակ Թահիր բեյը կանգ էր առնում թուրքական հյուպատոսությունում, որտեղ և հանդիպումներ էր ունենում տեղի մահմեդական ազգաբնակչության ներկայացուցիչների հետ⁶։ Վերջինիս միտիայի արդյունքների վրա մենք կանգ կառնենք ստորև։

¹ ЦГАОР Аз. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 923, л. 88.

² Նույն տեղում, գ. 106։

³ Նույն տեղում, գ. 577, թ. 68։

⁴ ЦГВИА, ф. 200, оп. 1, д. 3792, л. 58.

⁵ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3265, л. 6.

⁶ ЦГАОР Аз. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 977, л. 30—32.

1914 թվականի ապրիլին Կարսում ու Թիֆլիսում եղավ թուրքական լրտես Սելիմ Փուլադը։ Նույն ամսվա վերջին նա վերադարձավ Թուրքիա և, Կարինում Ռուսաստանի հյուպատոս Ադամովի տեղեկությունների համաձայն, «իր հետ բերեց Ալեքսանդրապոլի շրջանում, Կարսում ու Սարիղամիշում գտնվող բոլոր բերդային ամրությունների, ամրոցների, զորանոցային շենքերի, ռազմական նպատակներով կատարվող զանազան կառույցների, խճուղային ճանապարհների և այլ օբյեկտների պլանները, որոնք Կարսի թուրքական հյուպատոսին հասցվեցին Կարսի մահմեդական բնակիչ, ոմն Ասըֆ բեյի կողմից»¹։

Նույն Ադամովը 1914 թվականի մայիսին հաղորդում էր, որ հակառուսական պրոպագանդա տանելու նպատակով երիտթուրքերը Կարսի մարզը ուղարկեցին Կարինի բնակիչներ Սաբրի-բեյին և Իբրահիմ էֆենդի Դալ-զադեին²։

Պատերազմի նախօրյակին Հուսեյն Քերամովի անունով ռուսական կեղծ անձնագրով Ռուսաստան եկավ «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության կոմիտեի անդամ, հայտնի պանիսլամիստ Մահմեդ Ռահիմ բեյը, որին հանձնարարված էր մահմեդական ազգաբնակչության մեջ տարածել մահմեդականության հոգևոր գլուխ՝ շեյհ-ուլ-իսլամի ուղերձը՝ ֆե՛թվան³։

Թուրքական իշխանությունների կողմից ուղարկված լրտեսները իրենց հետ դրամական խոշոր միջոցներ էին տանում՝ Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչության հետադիմական խավերից իրենց համար գործակալներ հավաքագրելու և զինված ելույթներ կազմակերպելու նպատակով։ Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելուց քիչ առաջ Գիրսը հեռագրում էր, որ Կարինից Անդրկովկաս են մեկնել Քավրիզի նախկին կառավարող էմիր Հիշմալը՝ իր շորս եղբայրների հետ և նրա օգնական Միրզա աղա Բագուրին, որոնց թուրքական կառավարությունը մեծ գումարներ էր տրամադրել և հանձնարարել էր ապստամբություն բարձրացնել Ադրբեջանում⁴։

Երիտթուրքերն իրենց գործակալների միջոցով եռանդուն կերպով թուլացիկներ էին տարածում, հատկապես Թուրքիային սահմանակից Բաթումի մարզում։ Այդ թուլացիկներում կոշ էր արվում

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3792, л. 58.

² ЦГИА Груз. ССР, ф. 20, д. 3265, л. 100.

³ ЦГИАМ, ф. 102, оп. 15, д. 74, л. 89.

⁴ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3757, л. 75.

ապստամբել Ռուսաստանի տիրապետության դեմ և պայքարել՝ այդ շրջանն Սասանյան կայսրությանը միացնելու համար¹։

Վերոհիշյալ բնույթի թուրքական փաստաթղթեր հաճախ էին գտնվում Աջարիայում, այն անձանց մոտ, որոնք կասկածվում էին պանթուրքական պրոպագանդա մղելու մեջ։ Այսպես, աջարացի Սուլեյման Միթելաձեի տան գետնահարկում գտնվել էին Աջարիայի բնակիչներին ուղղված մեծ թվով թուղթիկներ՝ թուրքերեն լեզվով։ Դրանցում համաշխարհային պատերազմի սանձաղեթման ամբողջ մեղքը բարդվում էր Ռուսաստանի վրա և, միևնույն ժամանակ, փառաբանվում գերմանական զենքի հաղթանակը²։

Բերված փաստերը վկայում են, որ իրենց հակառուսական քաղաքականության մեջ երիտթուրքերը մեծ հույսեր էին կապում Կովկասի մահմեդականների հետ։ Ստամբուլում հույս ունեին, որ զանգվածային ապստամբությունը ռուսական բանակի թիկունքում կհեշտացնի թուրքական զորքերի ներխուժումն Անդրկովկաս, ապա և ամբողջ Կովկասի գրավումը։

Սակայն թուրքական գործակալությանը չհաջողվեց Կովկասի մահմեդական ժողովուրդներին ստիպել շեղվելու այն ճշմարիտ ուղուց, որով նրանք ընթանում էին դարերից ի վեր։ Չնայած ցարիզմի կողմից տարվող գաղութային ճնշման քաղաքականությանը, մահմեդական աշխատավորությունն իր բախտը կապել էր Ռուսաստանի հետ, որտեղ իշխող սոցիալ-տնտեսական պայմանները, Թուրքիայի համեմատ, շատ ավելի առաջավոր էին։ Նրանք չենթարկվեցին պանթուրքական ու պանիսլամական խավարամուլներին կեղծ փաստարկներին, որոնք ձգտում էին Անդրկովկասն անջատել Ռուսաստանից և այն մտցնել հետամնաց, կիսաֆեոդալական Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ։ Անդրկովկասի ժողովուրդներին հնուց ի վեր քաջածանոթ էր սուլթանական իշխանությունների ասիմիլյատորական արյունոտ քաղաքականությունը։

Ցարական պաշտոնյաները ևս նշում էին Կովկասում պանթուրքական ու պանիսլամական պրոպագանդայի ձախողման մասին։ Բաքվի քաղաքագլուխը հաստատում էր, որ պանիսլամիստների գործունեությունը՝ «Թուրքիայի նկատմամբ Անդրկովկասի մահմեդականների մեջ հետաքրքրություն առաջ բերելու և նրան բարոյապես ու նյութապես օգնելու ուղղությամբ՝ ոչ մի հաջողություն չունեցավ»³։ Ավելի համոզիչ վկայություն էր պարունակվում 1913

թվականին հրատարակված Կովկասի փոխարքայի հաշվետվության մեջ, որտեղ մատնանշվում էր հետևյալը. «Բարեբախտաբար, մահմեդական... զանգվածների մեջ ոչ մի անջատողական գաղափարներ առաջ գալ չեն կարող, այդ պատճառով էլ պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի քարոզի առանձին փորձերը Կովկասում ոչ մի հաջողություն չունեն։ Դրա ապացույցն է հանդիսանում, ի միջի այլոց, Կովկասի մահմեդականների բոլորովին սառը վերաբերմունքը Բալկանյան թերակղզում տեղի ունեցած վերջին իրադարձությունների նկատմամբ»⁴։

Երևանի նահանգային ժանդարմական վարչությունը 1914 թվականի ապրիլին հաղորդում էր, որ տեղի մահմեդական ազգաբնակչությունը ոչ միայն չի կարեկցում երիտթուրքերին, այլև թըշնամաբար է տրամադրված Թուրքիայում տիրապետող նոր ռեժիմի հանդեպ։ Այդ նույն փաստաթղթում մատնանշվում էր, որ վերը հիշատակված երիտթուրքական էմիսար Թահիր-բեյի միսիան, որը նպատակ ուներ «Անդրկովկասում գործակալներ գտնել, տեղական մահմեդականների շրջանում պանիսլամական պրոպագանդա մղելու համար, կատարյալ անհաջողության է մատնվել»⁵։

Կարինից ստացված տեղեկություններում ևս նշվում էր, որ Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչությունը պանթուրքական ագիտացիայից հեռու է մնում և քաղաքականության մեջ չի խառնրվում⁶։

Պանիսլամիստներն իրենք ստիպված էին խոստովանել Կովկասի մահմեդական ազգաբնակչության մեջ տարած իրենց քայքայիչ աշխատանքի անհաջողության մասին։ 1914 թվականի մայիսի 14-ին վերաբերող զեկուցագրերից մեկում, որը կազմվել էր Պետերբուրգում՝ ոստիկանական ղեկարտամենտում, ասվում էր, որ պանիսլամական ագիտացիայի ձախողման պատճառները բացահայտելու նպատակով պանիսլամական կոմիտեի կողմից մահմեդական բոլոր երկրները և Ռուսաստան ուղարկված էմիսարները Եկան այն եզրակացության, որ մահմեդական ազգաբնակչության «ստորին խավերը» Թուրքիայի հանդեպ ոչ մի համակրանք չեն տածում⁷։

Այդ մասին էր խոսվում նաև Ստամբուլից ստացված զեկուցման մեջ, որտեղ ընդգծվում էր, որ «թուրք պանիսլամիստները

1 Всеподданнейший отчет за 8 лет управления Кавказом генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова, СПб, 1913, стр. 9—10.

2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3265, л. 55.

3 ՄԼԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 392, թ. 1—2:

4 ЦГИАМ, ф. 102, оп. 15, д. 74, л. 106.

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3265, л. 90—91.

2 Նույն տեղում, թ. 89:

3 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 806, л. 60.

զօգոհութիւն են հայտնում Կովկասում իրենց համախոհների կատարյալ անգործունեության առթիվ: Այնուհետև ասվում էր, որ «Թուրքիայի շահերը Անդրկովկասի մահմեդականներին բոլորովին խորթ են թվում: Բացառությամբ առանձին անձանց, որոնք համակրանքով են վերաբերվում դեպի Թուրքիան, պանիսլամական ուղղությանը և նվիրատվություններ են անում, մնացած ամբողջ զանգվածը սկսում է գիտակցել, որ Թուրքիայի ներքին ծանր դրության ու նրա գյուղական բնակչության նյութական վիճակի անկման վերջը չի երևում, որը և ստիպում է գնահատել Ռուսաստանի դրությունը»¹:

Անդրկովկասում երիտթուրքական գործակալության ծավալած աշխատանքի կարևոր տարրերից մեկը դրամական միջոցների հավաքումն էր՝ Օսմանյան նավատորմի շինարարության նպատակների համար:

Թուրքիայի մեծապետական պլաններն արագ իրականացնելու մոլուցքով տարված, երիտթուրքական կոմիտեն ձգտում էր ամրապնդել պետության ռազմական հզորությունը: Երկրի ռազմականացման կուրսն անցկացնելու գործում երիտթուրքերը մեծ նշանակություն էին տալիս նրա ռազմա-ծովային ուժերի վերականգնմանը: Այդ պատճառով էլ այն ժամանակ ընդունված նավային շինարարության ծրագիրը Թուրքիայի կառավարող շրջաններն առաջ էին քաշում որպես համազգային կարևորություն ունեցող խնդիր:

Խոշոր մարտական նավատորմի ստեղծմանն օժանդակելու նպատակով 1910 թվականին կազմավորվեց «Օսմանյան նավատորմի օգնության ազգային կոմիտե», որը բուն Թուրքիայում դրամական միջոցներ հավաքելու հետ մեկտեղ, իր լիազորների միջոցով նվիրատվությունների հավաքումը կազմակերպում էր նաև ուրիշ երկրների, այդ թվում և Ռուսաստանի մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում:

Այսպես, մի զեկուցագրի համաձայն, Կովկաս էին ուղարկված երիտթուրքական էմիսարներ Մեզար Արթալի Մեվլյուզ աղան և Ռիզան, որոնք անասունների մեծագնորդների անվան տակ շրջագայում էին աուլներն ու քաղաքները, «բրիստոնեության դեմ խլամի մղած պայքարի սրբազան գործի համար նվիրատվություններ հավաքելու նպատակով»²: Այդ գործով էր զբաղվում նաև ոմն Սամի էֆենդին, որն Անդրկովկաս էր թափանցել Յակուբ-էֆենդու անունը կրող անձնագրով³:

Կարսի մարզի Դալովեր գյուղում օսմանյան նավատորմի օգտին պրոպագանդա տանելու և դրամ հավաքելու մեջ բռնվեցին թուրքական մի սպա և Կարինի բնակիչ Աբդուլլա Սահիր-օղլին: Նույն տեղում հայտնաբերվեց մի ցուցակ, որից երևում էր, որ գյուղի ունևոր բնակիչները միջոցներ էին հատկացնում թուրքական նավատորմի շինարարության համար: Այդ ցուցակով, բոլոր նվիրատվությունների ընդհանուր գումարը կազմում էր 7 հազար ռուբլուց ավելի⁴: Բաթումի շրջանում, որտեղ մեծ թվով թուրքահայատակներ էին բնակվում, օսմանյան նավատորմի կառուցման շարժումները դրամական միջոցների հավաքումն ավելի հաջող էր ընթանում: Այսպես, 1914 թվականի հունիսի վերջին Բաթումի մարզի վերին-աջարական տեղամասում ձերբակալվեցին երեք թուրքահայատակներ, որոնց մոտ հայտնաբերվեցին թուրքերեն լեզվով կոշեր՝ օսմանյան ռազմա-ծովային նավատորմի օգտին զոհաբերություններ կատարելու մասին⁵: Բաթումի սրճարաններից մեկում գտնվեցին թուրքերեն լեզվով պլակատներ՝ որոնց վրա նկարված էին թուրքական դրեդնոտներ ու գրահանավեր և գրված՝ «Մահմեդական ողջ աշխարհն արթնացնելու համար»: Հիշյալ կոշի տակ գրված էր «Օսմանյան նավատորմի ազգային օգնության կոմիտեի» ստորագրությունը և կնիքը⁶:

Նավատորմի օգտին «նվիրատվությունները» թուրքական գործակալները հավաքում էին մահմեդական ազդեցիկ հոգևորականության և ունևոր անձանց օգնության շնորհիվ: Հավաքված գումարները Կարսի, Բաթումի և Թիֆլիսի թուրքական հյուպատոսների միջոցով ուղարկվում էին Ստամբուլ: Այսպես, մի զեկուցագրում նշվում էր, որ թուրքական հյուպատոսի աշակցության շնորհիվ Թիֆլիսից Թուրքիա փոխադրվեց 2 հազար ռուբլի⁷:

Բացի վերոհիշյալ անձնավորություններից, որոնք հավաքագրվում էին Անդրկովկասում, ինչպես նաև Թուրքիայից ուղարկվում Կասպի ծովի օսմանյան նավատորմի շինարարության համար դրամական միջոցներ հավաքելու նպատակով, դրանով զբաղվում էին նաև պանթուրքական ու պանիսլամական գործակալները: Կովկասյան իշխանությունները հանցանքի մեջ բռնեցին վերը հիշատակված պանթուրքիստներ՝ Կարինի պաշտոնյա Թահիր բեյին⁸ և Թիֆլիսի բնակիչ Մուլլա-զադեին:

¹ ЦГИА, Груз. ССР, ф. 2с, д. 3265, л. 66—69; ЦГВИА, ф. 2000с, оп. 1, д. 991, л. 472.

² Նույն տեղում, ֆ. 85գ, ց. 1, գ. 121, թ. 68:

³ ЦГИАМ, ф. 102, оп. 15, д. 74, часть 39, литер Б, л. 13.

⁴ Մի-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 392, թ. 1—2:

⁵ ЦГАОР Груз. ССР, ф. 3с, д. 163, л. 122—123.

¹ ЦГИАМ, ф. 102, оп. 15, д. 74, л. 5—8.

² ЦГАОР, Аз. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 923, л. 30.

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3265, л. 133.

1914 թվականի սկզբին Անդրկովկասի մերձափնյա քաղաքներում գրքույկների ձևով լայնորեն տարածվում էր թուրքական արտադրության ծխախոտի թուղթ: Այդ գրքույկները բաց էր թողնում «Օսմանյան նավատորմի ազգային օգնության կոմիտեն»: Դրանք գաղտնի կերպով բերվում էին թուրքահայատակների կողմից և վաճառվում արժեքից կրկնակի բարձր գնով: Գրքույկների կազմի վրա տպագրված էին ռազմականների նկարները և թուրքերեն լեզվով տեքստ, որն «ուղղահայտ մահմեդականներին» կոչ էր անում դրամ նվիրաբերել օսմանյան նավատորմի ստեղծմանը¹: Հիշյալ տեքստում ասվում էր. «Հայրենակից, եթե դու ցանկանում ես ծխախոտի բարձր տեսակի թղթից պատրաստված ծխախոտ ծխելով պահպանել քո առողջությունը և դրա հետ մեկտեղ, թղթի համար վճարվող գումարով օգնություն ցույց տալ սիրելի նավատորմին, որը տվյալ ընդհանուր ամենամահաբերական է քո երկրի և հայրենիքի համար, գնիր այս թուղթը... նավատորմը օսմանների հարազատ դավակն է...»²:

Երիտթուրքական գործակալության կողմից Անդրկովկասում անցկացվող օսմանյան նավատորմի օգտին նվիրատվություններ հավաքելու կամպանիան անհաջողություն կրեց, ինչպես և պանթուրքական ու պանիսլամական պրոպագանդան՝ ամբողջությամբ վերցրած: Եթե թուրք էմիսարներին հաջողվեց որոշ գումար հավաքել, ապա այդ էլ քաղաքի մեծահարուստների, գյուղական բեկերի ու խաների, ինչպես նաև մահմեդական առանձին ֆանատիկոսների, միջոցով: Կովկասի փոխարքայի գրասենյակում ստացվող տեղեկությունները անհերքելիորեն վկայում էին այն մասին, որ մահմեդական աշխատավորական զանգվածները շպաշտպանեցին երիտթուրքական շովինիստների դիտավորությունները՝ կառուցելու մարտական նավատորմ³:

Երիտթուրքական գործակալներն Անդրկովկասում ու Հյուսիսային Կովկասում գործում էին գերմանական հետախուզության հետ սերտ կապի մեջ: Գերմանական ռազմամոլները հույս ունեին, որ Գերմանիայի ու Ռուսաստանի միջև հարաբերությունների բարդացման դեպքում վերջինս Կովկասում կաշկանդված կլինի թուր-

քական դիվերսիայով: Այդ էր պատճառը, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գերմանիայի ու Թուրքիայի զլխավոր շտաբները համագործակցում էին Կովկասում լրտեսական գործունեության կազմակերպման ու անցկացման գործում: Թուրքական ու գերմանական ռազմամոլ շրջանների հարձակողական սլանների համաձայն, լավ կազմակերպված լրտեսությունը պետք է դուրսացներ Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի գրավումը:

Այդ նպատակով Անդրկովկասում բնակվող գերմանական կրոնիստները, ինչպես նաև գերմանական ֆիրմաները, տուրիստական կազմակերպությունները, տպագիր օրգանները, դիվանագիտական միսիաները և լյութերական հոգևորականության ներկայացուցիչները, ներգրավված էին հետախուզական գործունեության մեջ:

Գերմանական հետախուզության ղեկավար կենտրոնն Անդրկովկասում Թիֆլիսի գերմանական հյուպատոսությունն էր, որին զլխավորում էր կոմս ֆոն Շուլենբուրգը: Այդ գործում երկրորդ ջուրթակի դերն էր կատարում Կարինի գերմանական հյուպատոս էդգարդ Անդերսը:

Կարինում Ռուսաստանի զլխավոր հյուպատոս Ադամովը 1914 թվականի մայիսի 5-ի զեկուցագրում հաղորդում էր հետևյալը. «Գերմանական հյուպատոս Անդերսը Կարին գալու հենց սկզբից՝ 1913 թվականի սեպտեմբերից, հատուկ ուշադրություն դարձրեց մեր Կովկասի վրա և... բոլոր ջանքերը գործադրեց, որպեսզի այս կամ այն ճանապարհով ձեռք բերի կովկասյան բանակի մոբիլիզացիոն սլանները, Կարսի մեր բերդային ամրությունների ու ամրոցների սլանները, մի խոսքով, ամեն տեսակի գաղտնի փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են Կովկասի պաշտպանությանը, զորքերի դիսլոկացիային և այլն»: Համոզվելով այն բանում, որ տեղում անհնարին է ձեռք բերել այդ տեղեկությունները, «Անդերսը տեղական շտաբի ու երիտթուրքերի կողմից Կովկաս ուղարկված թուրքական լրտեսների միջոցով հարաբերությունների մեջ մտավ Թիֆլիսի ու Կարսի թուրքական հյուպատոսների հետ և սկսեց նրանց գործունեությունն ուղղել իրենց ցանկալի ոգով՝ օգտվելով հենց Թիֆլիսում գերմանական զլխավոր հյուպատոս կոմս Շուլենբուրգի աջակցությունից:

Թե ինչպիսի հաջողություն ունեցան այս ուղղությամբ գործադրված Անդերսի ջանքերը, երևում է թեկուզ այն փաստից, որ փետրվարին Կովկաս այցելած Փասինի կայմակամ Թահիր-բեյը այնտեղից ետ տարավ ռազմական և մեր միևնույնական ծածկագիրը: Գերմանական հյուպատոս Անդերսը, չբավարարվելով Թա-

1 ЦГИА Грузии. ССР, ф. 2 с. л. 3265, л. 41.

2 Նույն տեղում, թ. 48:

3 Նույն տեղում, թ. 55:

հիր-բեյին հանձնարարված միսիայի այդքան հաջող վախճանով, փնքը փետրվարի 22-ին մեկնեց Կովկաս, ուր նա մնաց երկու շաբաթ»¹;

Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության տեղեկությունների համաձայն, որոնք վերաբերում են 1914 թվականի փետրվար-մարտամիսներին, «Կարինում գերմանական հյուպատոս էդգարդ Անդերսը եռանդուն մասնակցություն էր ունենում երիտթուրքական կոմիտեի գործունեությանը Կովկասում: Այդ նպատակով էր, որ Անդերսը խիստ գաղտնի կերպով մեկնեց Կարինից Կովկաս, որտեղ նա հաճախակի էր այցելում գերմանական, ավստրիական ու թուրքական հյուպատոսությունները: Մարտի 6-ին Անդերսը մեկնեց Կարս, ուր նույնպես նա հաճախ էր լինում թուրքական հյուպատոսությունում: Քաղաքում շրջագայելու ժամանակ նա հետաքրքրվում էր բերդային ամրություններով, իսկ Սարիղամիշում, որտեղ մնաց մեկ օր, նա զննում էր զինվորական գերատեսչության պետական նոր կառույցները»²:

Պատերազմի հենց նախօրյակին՝ 1914 թվականի հուլիսին, Անդերսը նորից մեկնեց Անդրկովկաս՝ տեղի մահմեդական ազգաբնակչության ապստամբությունը կազմակերպելու համար: Այս անգամ նրան ուղեկցում էին երիտթուրքական էմիսարներ Հիլմի-բեյը և Իբրահիմ բեյը³:

Բերենք ուրիշ փաստեր, որոնք նույնպես բնութագրում են գերմանական հետախուզության այն ժամանակվա գործունեությունն Անդրկովկասում: Ադամովի 1914 թվականի մայիսի 15-ի զեկուցագրում նշվում էր, որ Կարինից մեկնեց «իրեն լարող-վարպետ ներկայացնող գերմանական լրտես Կառլ Ավգուստ Լենները: Լենները... առանձնապես շահագրգռված էր ուղեկցության գաղտնիքներ ստանալու մեջ... Կարինի գերմանական հյուպատոսի կողմից նրան հանձնարարվել է շփման մեջ մտնել Թիֆլիսի ու Կարսի թուրքական հյուպատոսների հետ: Լենները տիրապետում է եվրոպական լեզուներին, այդ թվում բուլղարերենին, ինչպես նաև հայերենին ու թուրքերենին»⁴:

1914 թվականին լրտեսական հանձնարարություններով Անդրկովկաս այցելեց գերմանահպատակ, բուսաբանության պրոֆեսոր Դինզլերը, որը շրջագայեց Թուրքիային սահմանակից շրջանները Կովկասյան իշխանություններին հայտնի դարձավ նրա ուղևորու-

թյան նպատակը և Կովկասի փոխարքայի հրամանով Դինզլերի նկատմամբ խիստ հսկողություն սահմանվեց, թույլ չտալու նրան նկարահանել ռազմական օբյեկտները⁵:

Նույնպիսի բնույթ էին կրում գերմանական ուսուցիչներ Ֆրից Միլերտի ու Իոսիֆ Դերտմանի «շրջագայությունները» Անդրկովկասում: 1913 թվականին նրանք այցելեցին Սվանեթիան, Արարատը և Սևանա լճի շրջանը⁶:

Պատերազմի նախօրյակին Անդրկովկասն այցելած գերմանական հետախույզների թիվն այնքան մեծ էր և նրանց գործունեությունն այնպիսի լայն շափեր ընդունեց, որ այդ մասին սկսեցին գրել նույնիսկ տեղական «Մշակ», «Գոլոս Կովկաս» և «Զակավկազսկայա ըեչ» թերթերը: Այդ թերթերից մեկն, օրինակ, Անդերսի մասին գրում էր հետևյալը. «...Բացի պաշտոնական պարտականություններից, Անդերսը ձեռնարկում էր գիտական էքսկուրսիաներ մեզ մոտ, Կովկաս, ծանոթանում էր տեղի գերմանացիների հետ, հավաքում բզեզներ, թիթեռներ, բույսեր, ճանապարհին նկարահանում հետաքրքիր, գերազանցապես ստրատեգիական տեղերն ու արհեստական կառույցները... Նա, օրինակ, հիանում էր Կարսի ճյուղում գտնվող Շահալիի կամրջով, նրա համարձակ երեք աշքերով՝ բարձր ու բարակ նեցուկների վրա: Նա... երկար դիտում էր իսկապես գեղեցիկ կամուրջը և մտածում՝ «Ուժանակի մի փոք լիցք և միակ արագ հաղորդակցությունը թուրքական սահմանի հետ՝ երկար ժամանակով կանջատվի»: Եվ ծոցատեստրում նշում էր այդ կետը՝ կրկնակի խաշանիչով, նոտաբեննե: Նա Բաթումում էլ եղավ՝ մեղուզանների հատուկ տեսակն ու Բաթումի ամրություններն ուսումնասիրելու համար: Նրա նախագծով որոշված էր պայթեցնել Շահալի-էլիարի երկաթուղային կամուրջը, «դժվարացնելու համար ռուսական զորքերի ու ռազմամթերքի տեղափոխումը պատերազմի ժամանակ»⁷:

Սակայն Անդերսի մտահղացումներին վիճակված չէր իրականանալ: 1914 թվականի օգոստոսի 6-ին՝ Ռուսաստանի ու Գերմանիայի միջև ծագած պատերազմի վեցերորդ օրը, նա բռնվեց Թիֆլիսում՝ հրետանու կապիտան Վիլհելմ ֆոն Վեյկմանի հետ միասին: Գերմանական հետախույզները Կովկասի փոխարքայի հրամա-

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3792, л. 134—136.

² ЦГАОР Груз. ССР, ф. 3, д. 157, л. 7.

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, д. 155, л. 131.

⁴ ЦГАОР Аз. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 923, л. 112.

¹ ЦГАОР Аз. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 977, л. 70.

² Նույն տեղում, թ. 73:

³ «Германские оккупанты в Грузии в 1918 году», сб. документов и материалов, Тбилиси, 1942, стр. 10—11.

ևով արտաքսվեցին «Ռուսաստանի հյուսիսային նահանգներից մեկը»¹։

Հետախուզական տվյալներ հավաքելով էին զբաղված նաև «Զինգեր և Կ^օ» գերմանական ակցիոներական ընկերության ծառայողները։ Հիշյալ ընկերությունն իր բաժանմունքներն ուներ Ռուսաստանի տերիտորիայում։ Այդ մասին քաջատեղյակ էին ցարական դիվանագետները, հակահետախուզական օրգանները, կենտրոնական ու տեղական մամուլը։ Թե ինչպիսի մեծ մասշտաբներով էր այդ ընկերությունը ներկայացված Ռուսաստանում, երևում է թեկուզ այն բանից, որ նրա ծառայողների թիվը հասնում էր 20 հազարի։ «Զինգեր» ընկերությունը Ռուսաստանում ուներ 52 բաժանմունք, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր 7—10 ենթաբաժանմունքներից, որոնք իրենց ձեռքի տակ ունեին մեծ թվով գործակալներ²։

Պատերազմի տարիներին «Զինգեր» ընկերության կողմից Կովկասում ծավալած լրտեսական գործունեության մասին հաճախ էր ցրում տեղական մամուլը։ Այսպես, «Ուտրո յուգա» թերթում նշվում էր, որ «Զինգեր» ընկերությունը գերմանական լրտեսության բունն է։ «Երեք տարի առաջ բաժանմունքների դիրեկտորներ, վարիչներ, հսկիչներ սկսեցին նշանակել բացառապես գերմանացիներին,— գրում էր հիշյալ թերթի թղթակիցը։ Լեհերին ու ռուսներին հեռացրին։ Նշանակվածների թվում կային շատ սպաններ, որոնք տեղեկություններ էին հաղորդում Բեռլին»³։

«Կավկազ» թերթը հաղորդում էր, որ պատերազմից առաջ «Զինգեր» ընկերության կենտրոնական վարչությունը պահանջել էր տեղեկություններ՝ Կովկասում զինվորական ստորաբաժանումների դիսլոկացիայի մասին։ Բացի այդ տվյալներից, Գերմանիա ուղարկվեցին ռուսական զլխավոր շտաբի 400 քարտեզներ, որոնց վրա ֆիրմայի կովկասյան բաժանմունքների աշխատողները ռազմաստրատեգիական բնույթի վանազան նշումներ էին արել⁴։

Գերմանական հետախուզության զլխավոր խնդիրներից մեկն Անդրկովկասում հայկական, վրացական ու ադրբեջանական ազգաբնակչության բուրժուա-կալվածատիրական վերնախավի միջից Գերմանիայի կողմնակիցների հավաքագրումն էր։ Այդ նպատակի համար գերմանական գործակալները ձգտում էին կապեր հաստատել վրացական մենշևիկների, դաշնակների ու մուսավաթականե-

րի հետ։ Վերջիններին օգնությամբ գերմանական իմպերիալիստները հույս ունեին հասնել Անդրկովկասի անջատմանը Ռուսաստանից։ Նրանք սիրախաղ էին անում անդրկովկասյան բուրժուա-ազգայնական կազմակերպությունների գործիչների հետ, ջանալով Գերմանիային ներկայացնել որպես Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության պաշտպանի։

Այսպես, օրինակ, Անդրկովկասի վերաբերյալ ռազմաստրատեգիական բնույթի տեղեկություններ հավաքելու հետ մեկտեղ, Անդերսին հանձնարարված էր հատուկ ուշադրություն դարձնել ռուսական իշխանությունների հանդեպ հայկական, վրացական ու ադրբեջանական բնակչության վերաբերմունքին, շահել նրանց համակրանքը՝ ցանկացած մոմենտին նրանց Ռուսաստանի դեմ հանելու համար։ Հակառուսական պրոպագանդայի կազմակերպման համար նրան մեծ գումարներ էին տրամադրված¹։ Անդերսի գործակալների մեջ կային բուրժուա-ազգայնական կուսակցությունների մի շարք գործիչներ, որոնք կաշառված էին նրա կողմից²։

Ամբողջությամբ վերցրած, Անդրկովկասում, հիմնականում հայերի ու վրացիների շրջանում տարվող պրոգերմանական պրոպագանդան հաջողություն չունեցավ, թեև գերմանական գործակալները բազմապիսի ջանքեր էին գործադրում և այդ նպատակի համար հսկայական դրամական միջոցներ ծախսում։

Թուրքական ու գերմանական հետախույզների ու լրտեսների ներթափանցմանն Անդրկովկաս, որն առանձնապես ուժեղացավ առաջին համաշխարհային պատերազմին անմիջապես նախորդող ժամանակաշրջանում, նպաստում էր ցարական պաշտոնյաների անգործունեությունը։ Կովկասյան իշխանությունները պատշաճ նշանակություն չէին տալիս թուրքական ու գերմանական գործակալության անլեզավ գործունեության վերաբերյալ բազմաթիվ հաղորդումներին։

Դիվանագետներից ոմանք, այն ժամանակ, ուշադրություն էին դարձրել այն փաստին, որ ռուս-թուրքական պետական սահմանի վրա բացակայում է անհրաժեշտ վերահսկողությունը։ Այսպես, ռուսական հյուպատոսը Կարինում տեղեկացնում էր, որ գերմանական ու թուրքական լրտեսները անցնում են կովկասյան սահմանը, սակայն տեղական իշխանությունները համապատասխան միջոցներ չէին ձեռնարկում։ Իր զեկուցագրերից մեկում նա գրում էր. «Զարմանք է պատճառում ոչ այնքան ռազմական բնույթ ունեցող

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 3с, д. 165, л. 462.

2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3658, л. 1—6.

3 Газ. «Утро Юга», от 14.VIII—1915.

4 Газ. «Кавказ», от 30.VII 1915, № 172.

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 3с, д. 165, л. 462.

2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2 с. д. 3265, л. 96—97.

գաղտնի փաստաթղթերի հափշտակումն ու վաճառումը (խոսքը թուրքական հետախույզի կողմից գողացված ռուսական փաստաթղթերի մասին էր— Յ. Ս.), որքան մեր սահմանի վրայով թուրքական զանազան լրտեսների ու էմիսարների անարգելք տեղափոխումները: Նրանք առանց որևէ խոչընդոտի գալիս են մեզ մոտ, Կովկաս՝ նույնիսկ առանց անձնագրերի, ինչպես այդ պատահեց Սելիմ Փուլադի հետ, և ոչ պակաս անարգելք ձևով ետ վերագառնում¹:

Այսպիսով, նախապատրաստվելով իրականացնել Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի նկատմամբ իրենց նվաճողական պլանները, երիտթուրքական կուսակցության ղեկավարները ամեն կերպ աշխատում էին իրենց գործակալությունը հաստատել Կովկասի մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում և եռանդուն կերպով հետախույզներ էին ուղարկում՝ Թուրքիային սահմանակից Ռուսաստանի շրջաններում գտնվող ռուսական զորքերի դիսլոկացիայի, պաշտպանական բնույթի կառույցների վերաբերյալ տվյալներ հավաքելու համար: Թուրքական գործակալության այս ամբողջ քայլաշարի գործունեությունը նպատակ ուներ Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև պատերազմի ծագման դեպքում, Կովկասի մահմեդական ժողովուրդներին նախապատրաստել ապստամբության, որը պետք է հեշտացներ երիտթուրքական զավթիչների ներխուժումն Անդրկովկաս:

Երիտթուրքական գործակալների կողմից Անդրկովկասում անցկացվող պանիսլամական ու պանթուրքական պրոպագանդան նպատակ էր հետապնդում կրոնական հողի վրա բորբոքել երկրամասի մահմեդական ազգաբնակչության մոլեռանդ զգացմունքները և ատելություն առաջ բերել Ռուսաստանի ու ռուս ժողովրդի նկատմամբ:

Սակայն այդ ուղղությամբ երիտթուրքերի գործադրած ջանքերն ապարդյուն անցան:

Անդրկովկասի մահմեդական ժողովրդական զանգվածները, բացառությամբ շովինիստորեն տրամադրված, մոլեռանդ ու հետամնաց տարրերի, չենթարկվեցին պանթուրքական ու պանիսլամական պրոպագանդայի ազդեցությանը: Թուրքական հետախույզները

րին հաջողվեց իրենց համար գործակիցներ հավաքագրել հիմնականում բուրժուա-կալվածատիրական խավերի, բեկերի ու խաների շրջանում:

1914—1918 թվականների համաշխարհային պատերազմի ընթացքը կովկասյան ճակատում համոզիչ կերպով ցույց տվեց, որ ձախողվեցին երիտթուրքական կառավարողների հույսերը՝ իրենց ինտերվենցիայի ժամանակ հենվել տեղի մահմեդական ազգաբնակչության օգնության ու աջակցության վրա:

¹ ЦГАОР Груз. ССР, ф. 3с, д. 158, л. 103—106.

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԵՃ

Իտալա-թուրքական ու բալկանյան առաջին պատերազմում կրած պարտությունները ծայրահեղորեն թուլացրին Օսմանյան կայսրությանը: Այդ բանը նպաստեց արաբների, հայերի ու ճնշված մյուս ժողովուրդների ազգային-աղատագրական շարժման նոր վերելքին: Գնալով աճում էր նաև թուրք ազգաբնակչության դժգոհությունը երկրում գոյություն ունեցող բռնապետական կարգերից: Նման իրադրության պայմաններում երիտթուրքերը ձգտում էին ակտիվ արտաքին քաղաքականության ու տերիտորիալ հասփշտակումների ճանապարհով ամրապնդել իրենց երերուն վիճակը երկրի ներսում: Այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ էր վերականգնել բալկանյան առաջին պատերազմի ժամանակ ջախջախված թուրքական բանակի հզորությունը: Սակայն թուրքիան ի վիճակի չէր իր սեփական ուժերով վճռել այդ դժվարին ու բարդ խնդիրը: Այդ պատճառով էլ սուլթանական կառավարությունը 1913 թվականին որոշում ընդունեց բանակի արմատական վերակառուցում ու վերազինում անցկացնել՝ գերմանական ռազմական մասնագետների օգնությամբ:

Ինչպես հայտնի է, տակավին 1882 թվականին, Աբդուլ-Համիդի օրոք, 1877—1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմում թուրքիայի կրած պարտությունից հետո, սուլթանական կառավարությունը Ստամբուլ հրավիրեց գերմանական ռազմական միսիա, որը 1885 թվականից գլխավորեց Ֆոն դեր Գուլցը¹: Հիշյալ

¹ Ֆոն դեր Գուլցի գլխավորությամբ գերմանական ռազմական միսիայի, Թուրքիայում գտնվելու և նրա գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Տյուր, Германская военная миссия фон дер Гольца в Трании в 1882—1895 гг., «Ученые записки по новой и новейшей истории», вып. II, М., 1956, стр. 318—398.

միսիան բարենորոգումներ մտցրեց թուրքական բանակում՝ իր տիրապետող ազդեցությունը հաստատելով օսմանյան զինված ուժերի վրա: Միաժամանակ, Ֆոն դեր Գուլցի և նրա միսիայի անդամների ակտիվ աջակցությամբ, գերմանական ռազմական արդյունաբերությունն իր ձեռքը վերցրեց օսմանյան բանակի սպառազինության համար արված զրեթեք բոլոր պատվերները:

Թուրքիա գերմանական ռազմական նոր միսիա ուղարկելու մասին պաշտոնական հրավերը երիտթուրքական կառավարությունը Գերմանիային ուղարկեց 1913 թվականի մայիսի 22-ին¹: Ինչպես և Բիսմարկի ժամանակներում, Բեռլինում որոշեցին այդ հրավերն օգտագործել գերմանական ազդեցությունը Թուրքիայում ուժեղացնելու նպատակով: Թուրքական բանակի նկատմամբ վերահսկողությունը գերմանական իմպերիալիստների ձեռքում ուժեղագույն լծակ կդառնար՝ Բարձր Դռան քաղաքականության վրա ազդելու համար: Այդ բանը շատ լավ գիտակցում էին իրենք երիտթուրքական ղեկավարները: Մեծ վեզիր Մահմուդ Շեվքեթ-փաշան բացորոշ կերպով գայթակղեցնում էր գերմանական դեսպան Վանգեն-հայմին նման հեռանկարով: «Այն տերությունը, որը վերահսկում է բանակը, ուժեղագույնը կլինի Թուրքիայում»²,—ասում էր երիտթուրքական առաջնորդողը:

Անկասկած է, որ կայզերի կառավարությունը ձգտում էր Եվրոպայում զինված ընդհարման դեպքում թուրքական բանակն օգտագործել Մերձավոր արևելքում իր գաղութարարական պլաններն իրականացնելու, ինչպես նաև Գերմանիայի ստրատեգիական դիրքերն ամրապնդելու համար:

Ելնելով դրանից, սովետական որոշ պատմաբաններ գերմանական ռազմական միսիա Թուրքիա ուղարկելու նախաձեռնությունը վերագրում են միայն Գերմանիային, ակամայից արդարացնելով երիտթուրքերի քաղաքականությունը: Այսպես, օրինակ, Ա. Ա. Մոզիլևիչը և Մ. է. Հայրապետյանը պնդում են, որ «Լիմանի միսիայի ուղարկումը ոչ թե Թուրքիայի պահանջով էր, այլ թուրքական կառավարության վզին էր փաթաթվել Գերմանիայի կողմից, որը ձրգտում էր հիմնավորվել Թուրքիայում և վերջինս դարձնել իր գաղութն

¹ Die grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Berlin, 1922—1927 (այնուհետև—G. P.) Bd. 38, № 15440.

² Նույն տեղում, № 15439.

ու հենակետը՝ Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեմ ապագա պատերազմի դեպքում»¹։

Ստացվում է, որ երիտթուրքերն իրենք ակտիվորեն չէին նպաստում Գերմանիայի ներթափանցմանը Օսմանյան կայսրություն և այն աստիճան կախում ունեին գերմանական իմպերիալիստներից, որ իրենց կամքից անկախ պետք է ընդունեին «իրենց վզին փաթաթված» ռազմական միսիան։ Նման պարագայում՝ բնականաբար, հարց է ծագում. ինչու Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնց դիրքերը թուրքիայում ավելի ամուր էին, քան Գերմանիայինը, չկարողացան թուրքական կառավարությանը «սլարտադրել» իրենց ռազմական միսիաները։ Չէ՞ որ անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստները ոչ պակաս շափով, քան գերմանական իմպերիալիստները, ձգտում էին թուրքիան ենթարկել իրենց գերիշխանությանը։

Այն փաստը, որ հենց Գերմանիան իր ռազմական միսիան ուղարկեց թուրքիա, ինչպես համոզիչ կերպով վկայում են փաստաթղթերը, բացատրվում է ամենից առաջ կառավարող երիտթուրքական կլիկի քաղաքականությամբ, որը գտնում էր, որ հենվելով գերմանական իմպերիալիզմի վրա, ավելի հեշտ կլիկի հասնել սեփական ազդեցիվ նպատակների իրականացմանը։ Դրա համար էլ երիտթուրքերը երկրի զինված ուժերն անվերապահորեն ենթարկեցին գերմանական ռազմամոլներին։

Այդ կապակցությամբ երիտթուրքական «տրիումվիրատի» անգամներից մեկը՝ Ջեմալ-փաշան, իր հուշերում բերում է Մահմուդ Շեվքեթ-փաշայի հետևյալ խոսքերը. «Մենք պետք է առանց տատանվելու ընդունենք գերմանական սիստեմը։ Բանը նրանումն է, որ ահա 30 տարուց ավելի է, ինչ գերմանական տեսուչներն աշխատում են մեր բանակում, մեր հրամանատարական կազմը ստացել է զուտ գերմանական կրթություն և ամբողջ բանակը համակված է գերմանական ռազմական ոգով։ Այս բոլորն այժմ անհնարին է փոխել։ Այդ պատճառով ես մտադրություն ունեմ այստեղ հրավիրել գերմանական ռազմական մեծ միսիա և, եթե դա անհրաժեշտ լինի, գերմանական զենեակներին զորաբանակի հրամանատարներ կնշանակեմ, յուրաքանչյուր ռազմական միավորին գերմանական սպա կհատկացնեմ և, այդպիսով, օրինակելի բանակ կստեղծեմ...

Իմ կողմից հրավիրված գերմանական միսիայի մեջ պետք է լինեն նաև ռազմական մինիստրության առանձին ղեկավարամենտների, գլխավոր շտաբի ու զինվորական ուսումնարանների վերակառուցման մասնագետներ... Հիմա ես տեղեկություններ եմ հա-

¹ Могилевич А. А., Айрапетян М. Э., На путях к мировой войне 1914—1918 гг., Л., 1940, стр. 215.

վաքում, թե ինչպիսի պայմաններով Գերմանիան կհամաձայնվեր այդպիսի միսիա ուղարկել թուրքիա և կարծում եմ, որ այդ հարցը պետք է թողնել իրեն՝ Գերմանիային»¹։

Այնուհետև Ջեմալ փաշան գրում է. «Մենք ցանկանում էինք վերակառուցել մեր բանակը և այդ նպատակով դիմեցինք Գերմանիային»²։ «Մենք լիովին համոզված էինք նրանց (գերմանացիների— Ն. Ս.) կաղմակերպչական ընդունակություններում, ուստի և ընտրեցինք հատկապես նրանց»³։

Վիեննայում թուրքական դեսպան Հիլմի-փաշան Խույնպես նշում էր, որ գերմանական ռազմական միսիա հրավիրելու գործում «նախաձեռնությունը պատկանում էր բացառապես թուրքիային»⁴։ Այդ մասին է վկայում նաև Քյազըմ Կարաբեքիրը։ Նա նշում է, որ բալկանյան առաջին պատերազմում թուրքիայի կրած ծանր պարտությունից հետո, Մահմուդ Շեվքեթ-փաշան գտնում էր, որ ռազմական ռեֆորմն անցկացնելու այլ ճանապարհ չկար, քան բանակն ու գլխավոր շտաբը գերմանացիների տրամադրության տակ դնելը⁵։

Ահա թե ինչ էր գրում այդ մասին Ստամբուլում այն ժամանակվա ավստրիական զինվորական կցորդ Պոմիանկովսկին. «Ինչպես ես հենց նոր իմացա թուրքական արժանահավատ աղբյուրից, այդ վերակառուցման պլանը (թուրքական բանակի— Ն. Ս.) կապված չէ բարոն Վանգենհայմի հետ, այլ գալիս է Փարիզում թուրքիայի նախկին դեսպան Մունիր-փաշայից։ Վերջինս իր հայացքները շարադրեց մի գրության մեջ, որը նա առաջարկեց իր բարեկամների, ինչպես նաև Մահմուդ Շեվքեթ-փաշայի քննարկմանը»⁶։ Այդ գրությունը հիմքը կազմեց Օսմանյան կայսրության վե-

¹ Д Жемаль-паша, Записки, стр. 55—56.

² Խույն տեղում, էջ 57։

³ Խույն տեղում, էջ 58։

⁴ G. P. Bd. 38, N 15460.

⁵ Karabekir Kâzım, Cihan harbine neden girdik, nasıl idare ettik? Kit. I, İstanbul, 1938, s. 66. 1916 թ. սեպտեմբերի 28-ին Ստամբուլում կայացած «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության համագումարի հաշվետու զեկուցման մեջ նշվում էր, որ թուրքական կառավարությունն իր սեփական զորամար դիմեց Բեռլին՝ ռազմական միսիա ուղարկելու ինչդրանքով։ Այդ բանը մատնանշում է նաև ամերիկյան հայտնի պատմաբան Սիդնեյ Ֆեյը (Сидней Фей, Происхождение мировой войны, т. I, М.—Л., 1934, стр. 345—347) և իտալացի Ալբերտինին՝ I համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի խոշոր հրապարակախոս և քաղաքական գործիչ L. Albertini, The Origins of the War of 1914, v. I, London—New-York—Toronto 1932, p. 540.

⁶ Pomlankowski J., S. 53.

րափոխման ծրագրի, որ նախագծել էր Մահմուդ Շելվեթ-փաշան 1913 թվականի ապրիլին:

Այդ կապակցությամբ Վանգենհայմը Բեռլին հաղորդեց Մահմուդ Շելվեթ-փաշայի կողմից իրեն արված հետևյալ հայտարարությունը. «Բանակի վերակառուցման գործում ես հույսս դնում եմ Գերմանիայի վրա,— ասել էր մեծ վեզիրը դեսպանին: Դա իմ ծրագրի կարևորագույն կետն է: Բանակը պետք է հիմնովին բարենորոգվի»¹:

Սակայն այն հանգամանքը, որ երիտթուրքերը ձգտում էին բանակն ուժեղացնել Գերմանիայի օգնությամբ, բնավ չի նշանակում, թե իբր Գերմանիան Մերձավոր արևելքում ագրեսիվ նպատակներ չէր հետապնդում և իր ռազմական միսիան ուղարկելով Ստամբուլ, միայն ընդառաջում էր թուրքական կառավարության ցանկությունը, ինչպես պնդում են մի շարք բուրժուական, առաջին հերթին գերմանական, պատմաբաններ²:

Փաստաթղթերը հակառակն են վկայում: Կայսերական Գերմանիան թուրքական կառավարության առաջարկն օգտագործեց օսմանյան բանակի գլուխ գերմանական զենքերալներ ու սպաներ դնելու և թուրքիան իր քաղաքական ազդեցությունը ենթարկելու համար: Գերմանական ռազմական պատմաբան Մյուլմանը, որը երկար տարիներ թուրքիայում էր գտնվում, որպես ռազմական միսիայի ղեկավար գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի համհարգ, հետագայում նշել է, որ թուրքական բանակում գերմանական գերիշխանությունը ուժեղացնում էր Գերմանիայի քաղաքական ազդեցությունը Բոսֆորում³:

Միանգամայն բնական է, որ Մերձավոր արևելքում հետապնդելով ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական նպատակներ, գերմանական իմպերիալիստներն անմիջապես կառչեցին թուրքական կառավարության հրավերից՝ ռազմական միսիա ուղարկելու վերաբերյալ:

Այդ միսիան ուղարկելու շուրջ երկու կառավարությունների միջև սկսված բանակցություններն ընթանում էին խիստ գաղտնի պայմաններում: Այդ պատճառով էլ Անտանտի երկրների զիվանագետներն ու ռազմական գործիչները այդ մասին տեղեկացան մեծ ուշացումով:

¹ G. P., Bd. 38, N 15439.

² St' u Herzfeld H., Die Limankrise und der Politik der Grossmächte in der Jahreswende 1913/14, „Berliner Monatshefte“, 1933. № 9, S. 837—858; № 10, S. 973—993.

³ Mühlmann C., Deutschland und die Türkei 1913—1914, Berlin, 1928, S. 4.

1913 թվականի նոյեմբերին գերմանական միսիայի ղեկավար գեներալ-լեյտենանտ Լիման ֆոն Սանդերսի և թուրքական ռազմական միսիատրությունների կազմի մեջ էին մտնում 42 սպաներ, որոնք, պայմանագրի համաձայն, անցնելով թուրքական ծառայության, օգտվելու էին լայն իրավունքներից: Մտնելով թուրքական բանակի շարքերը, գերմանական միսիայի բոլոր անդամների զինվորական կոչումը մեկ աստիճանով բարձրանում էր:

1913 թվականի դեկտեմբերի 14-ին Լիման ֆոն Սանդերսը իր միսիայի մեջ մտնող սպաների հետ միասին ժամանեց Ստամբուլ: Ռազմական միսիայի շտաբի պետն էր թուրքիայում Գերմանիայի նախկին զինվորական կցորդ մայոր Շտրեմպելը, որն այդ պաշտոնում մնաց յոթ տարի:

Դեկտեմբերի 17-ին Լիման ֆոն Սանդերսը ստանձնեց Ստամբուլի շրջանում տեղաբաշխված բանակային 1-ին կորպուսի հրամանատարությունը: Միաժամանակ նա նշանակվեց զինվորական դպրոցների գլխավոր տեսուչ և գերագույն ռազմական խորհրդի անդամ: Միսիայի մյուս անդամները գրավեցին հետևյալ պաշտոնները. գեներալ-մայոր Վեբերը՝ թուրքական բերդերի տեսուչ՝ ինժեներական գծով, գեներալ-մայոր Բրոնսարտ ֆոն Շելենդորֆը՝ գլխավոր շտաբի պետի ավագ օգնական (շտաբի պետի պաշտոնը համատեղությամբ գրավում էր ռազմական միսիատր՝ էնվեր-փաշան), գեներալ-մայոր Բեկը՝ Պանկալդիում (Ստամբուլի արվարձանը) գտնվող հետևակային ու հեծելազորային ուսումնարանի պետ, գեներալ-մայոր Պրոսելտը՝ բերդային հրետանու տեսուչ, գնդապետ Նիկոլաին՝ Սկուբարիի 3-րդ դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ ֆոն Ֆրանկենբերգը՝ 1-ին կորպուսի շտաբի պետ, գրնդապետ ֆոն Սոդենշտեռնը՝ Մալթեփեի (Ստամբուլի մոտ) սպայական հրաձգային դպրոցի պետ¹: Գերմանական մնացած սպաները ևս հրամանատարական ու շտաբային կարևոր պաշտոնների նշանակվեցին: Այսպիսով, գերմանական ռազմական միսիան օսմանյան բանակում գրավեց կարևորագույն բոլոր դիրքերը: Թուրքական կառավարությունը, իր տրամադրության տակ շունենալով բանակին խիստ անհրաժեշտ տեխնիկապես ուսուցված անձնակազմ, գերմանական ռազմամուլներին հանձնեց բոլոր կարևոր ֆունկցիաները

¹ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 718, л. 6—9 об.

ուղղմական միևնույնության գլխավոր շտաբում, հրետանում և տեխնիկական զորքերում:

Գերմանական ուղղմական միսիայի կազմն անընդհատ ավելանում էր:

1914 թվականի օգոստոսին այն հաշվում էր 70 սպա, իսկ համաշխարհային պատերազմի վերջին՝ մոտ 800 մարդ¹:

Գերմանական ուղղմական միսիայի հակառուսական լինելը ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր: Այդ միսիայի վրա խնդիր էր դրված թուրքական բանակը նախապատրաստել պատերազմին Գերմանիայի կողմում՝ Ռուսաստանի դեմ:

Լիման Ֆոն Սանդերսի միսիայի մերձավորագույն նպատակն այն էր, որպեսզի նախքան պատերազմի սկսվելը, խաղաղ ժամանակներում, թուրքական բանակի խոշոր ուժեր կենտրոնացվեն կովկասյան սահմանի վրա՝ Եվրոպայում պատերազմի ծագման դեպքում ռուսական բանակի մի զգալի մասը տեղում գամելու և արևմտյան ճակատից (Գերմանիայի դեմ) շեղելու համար:

Ստամբուլում Ռուսաստանի ուղղմական գործակալ գեներալ-մայոր Լեոնտևը 1914 թվականի ապրիլին գրում էր. «Գերմանական քաղաքագետների կարծիքով, եթե ճակատագրական ժամը վրա է հասել կամ մոտիկ է, ապա, բնական է, որ նրանք չեն սպասի այնքան, մինչև թուրքական բանակը կարգի բերվի, այլ կաշխատեն այն առաջ շարժել նույնիսկ անպատրաստ վիճակում, ելնելով ընդհանուր դաշնակցային նպատակներից: Եվ այդ առավել ևս այն պատճառով, որ թուրքական բանակի խնդիրը կարող է լինել միայն երկրորդական՝ շեղել կամ ցրել գլխավոր հակառակորդի ուշադրությունը պատերազմի հենց սկզբին... Թուրքական կողմը հետագայում հաջողություն կունենա, թե անկազմակերպ ու թերավարժ թուրքական բանակը կջախջախվի մեր փառապանծ կովկասյան զորքերի կողմից, այս հարցը գերմանացիների համար լուրջ նշանակություն չի ունենալու, քանի որ ուղղմական գործողությունները կովկասյան թատերաբեմում կարող են ամենանվազ շահով անդրադառնալ պատերազմի ընթացքի վրա՝ գլխավոր թատերաբեմում... Միայն թե այդ կովկասյան զորքերը և նրանց անմիջական ռեզերվները զբաղված լինեն տեղում, իրենց վրա ուշադրություն գրավեն և ընդհանուր թիկունքից մարդկային ու նյութական ռեզերվներ շեղեն՝ ի վնաս մեր արևմտյան բանակների»: Այնուհետև ուղղմական գործակալը նշում էր, որ «գերմանական ուղղմական միսիան գուցե չի հասցնի լրիվ վերակառուցել թուրքական

բանակը և հաղթահարել իր առջև դրված մյուս խնդիրները՝ թուրքական տեսանկյունից, սակայն դա չէ նրա գլխավոր նպատակը: Դրա փոխարեն այդ միսիան, հավանական է, կկարողանա մշակել զորահավաքը և թուրքական բանակի կենտրոնացումը՝ մեր ուղղությանը և, որ գլխավորն է, ապահովել նրա իրագործումը ընդհանուր պատերազմի սկզբից:

Որպես երաշխիք կարող է ծառայել այն հանգամանքը, որ բոլոր ամենագլխավոր շտաբային, ինչպես և հրամանատարական պատասխանատու պաշտոնները, կզբաղեցվեն գերմանական սպաների կողմից: Ինչպես ինձ թվում է, — եզրակացնում էր Լեոնտևը, — հենց դրանում է կայանում գերմանական միսիայի գլխավոր վտանգը, որն օրեցօր ավելի որոշակի է դառնում»²:

Ուղղմական գործակալի զեկույցից բերված այս քաղվածքները խոսում են ոչ միայն այն մասին, որ գերմանական ուղղմական միսիան պետք է նպաստեր թուրքական բանակի օգտագործմանը «օգուտ Գերմանիայի» Ռուսաստանի դեմ: Դրանք վկայում են նաև, որ գերմանական գլխավոր շտաբն անտարբեր չէր Անդրկովկասի նկատմամբ երիտթուրքերի նվաճողական պլաններին: Մինչդեռ հենց այդ պլաններով էր հիմնականում բացատրվում Թուրքիայի կառավարող շրջանների ձգտումը՝ Գերմանիայի օգնությամբ հնարավորին չափ կարճ ժամկետում բարձրացնել թուրքական բանակի մարտունակությունը:

Միանգամայն հասկանալի է, որ գերմանական ուղղմական միսիայի ժամանումը Ստամբուլ սուր տագնապ առաջ բերեց ամենից առաջ Ռուսաստանում: Ցարական կառավարության կողմից 1914 թվականի հունվարի 13-ին հրավիրված հատուկ խորհրդակցությունում, ուղղմական միսիատոր Սուխոմլինովը նշեց, որ «Թուրքական բանակի վերակառուցմանը եռանդուն կերպով ձեռնարկած Գերմանիայի մտահղացումն ակնբեր է: Թուրքական զորքերը, որոնց մարտունակությունը բարձրացնելու գործը հանձնարարված է գերմանական ուղղմական միսիային, կերևան կովկասյան մեր սահմանի վրա՝ բնականաբար, Ռուսաստանի դեմ հանդես գալու համար»²:

Բացի ապագա ուղղմական գործողությունների կովկասյան թատերաբեմն ամրացնելուց՝ նրա ինժեներական նախապատրաստման միջոցով, երկաթուղագծերի ու խճուղային ճանապարհների կառուցման աշխատանքներից և Ռուսաստանի սահմանի մոտ թուր-

¹ Liman von Sanders, S. 32.

¹ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 719, л. 66—68.

² АВПР, д. С. А., № 313.

քական զորքերն ուժեղացնելուց, գերմանական ռազմական միսիան միևնույն ժամանակ զբաղված էր այլ գործունեություններով: Նա Անդրկովկասի ու Միջին Ասիայի սահմաններն էր ուղարկում գաղտնի զործակալների ու հետախույզների, որոնց հանձնարարում էր տեղեկություններ հավաքել այնտեղ տեղաբաշխված ռուսական զորքերի վիճակի ու ընդհանուր թվի վերաբերյալ¹:

Այսպիսով, կիման ֆոն Սանդերսի միսիան զբաղված էր ոչ միայն թուրքական բանակի վերակառուցմամբ ու վարժեցումով, այլև ուղղություն էր տալիս գերմանական հետախույզությանը Մերձավոր արևելքում, Անդրկովկասում ու Միջին Ասիայում:

Կայսերական Գերմանիան ամեն կերպ ձգտում էր իր դիրքերն ամրապնդել ասիական թուրքիայում և, հատկապես, Ռուսաստանին, (Անդրկովկասին) սահմանակից շրջաններում: Այդ էր պատճառը, որ բացի վերոհիշյալ ռազմական միջոցառումներից, գերմանական իմպերիալիստները ջանք չէին խնայում թուրքիայում բնակվող հայ և քուրդ ազգաբնակչությանը իրենց ազդեցությունը ենթարկելու համար: Այդ նպատակով գերմանական գործակալությունը հայերի ու քուրդերի մեջ հակառուսական պրոպագանդա էր ծավալում:

Նույն ուղղությամբ մեծ ակտիվություն էր հանդես բերում «Գերմանա-ասիական ընկերությունը», որն իր առջև խնդիր էր դրել ամրապնդել ու պաշտպանել գերմանական շահերը Ասիայում: Հիշյալ ընկերության նախագահն էր թուրքական բանակի հայտնի վերակառուցող ֆոն դեր Գույը²:

«Գերմանա-ասիական ընկերության» գործունեության մեջ խոշոր դեր էր խաղում Մերձավոր արևելքում գերմանական էքսպանսիայի ջատագով պրոֆեսոր Պաուլ Ռորբախը, որը ծագումով մերձբալթյան երկրներից էր, սակայն Գերմանիա տեղափոխվելուց հետո դարձավ մոլի ռուսատյաց: Ռորբախը թերթերում ու ամսագրերում տպագրում էր բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք լի էին ատելություններով գեպի Ռուսաստանը: Հետագայում նա իրեն նվիրեց Մերձավոր արևելքի ուսումնասիրությանը, և 1900—1910 թվականների ընթացքում մի քանի ճանապարհորդություն կատարեց Բալկանյան երկրներում ու Ասիական թուրքիայում, նպատակ ունենալով պարզել Օսմանյան կայսրության փոքրասիական տերությունների ռազմա-քաղաքական ու կուլտուր-տնտեսական նշանակությունը՝ Գերմանիայի շահերի տեսակետից: 1913 թվականին «Գերմանա-ասիական ընկերության» նիստում Ռորբախը հանգամանորեն զեկուցեց իր դիտողությունների արդյունքների մասին: Իր զեկուցման

մեջ Ռորբախը մատնանշում էր հետևյալը. քանի որ Գերմանիան Օսմանյան կայսրությունից հեռու է գտնվում, նրան դժվար կլինի «ձեռքերը երկարել»՝ Մերձավոր արևելքի որևէ շրջանին տիրանալու նպատակով: Ուստի, գերմանական քաղաքականությունն, ամենից առաջ, պետք է ձգտի այն բանին, որպեսզի թուրքիան շարունակի գոյություն ունենալ, որպես անկախ պետություն, և հակազդի մյուս տերությունների ամեն տեսակի ոտնձգություններին, որոնք ուղղված կլինեն Օսմանյան կայսրության մասնատման ու թուրքական տերիտորիաներից որևէ մեկի գրավմանը: Ռորբախի կարծիքով, միայն թուրքիայի անձեռնմխելիությունը պահպանելու դեպքում Գերմանիան կկարողանա այնտեղ լայնորեն ծավալել իր տնտեսական նախաձեռնությունն ու գաղութացումը¹:

Ըստ Ռորբախի, Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը «պաշտպանելու» նպատակը կայանում էր բացառապես նրանում, որպեսզի Գերմանիայի համար ապահովվեն թուրքիայի բնական հարստությունների խաղաղ շահագործումը և վերջինս աստիճանաբար վերածվեր գերմանական գաղութի²: Նման տեսակետը համապատասխանում էր առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գերմանիայի կողմից Մերձավոր արևելքում անցկացվող քաղաքականության ընդհանուր գծին:

Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության պետական քարտուղար Յագովը ուղղակի հայտարարում էր, որ Գերմանիան նման քաղաքականություն կվարի այնքան ժամանակ, «մինչև մենք կամրանանք մեր գոտիներում (հասկացվում էին Գերմանիայի ազդեցության ոլորտները թուրքիայում — Ն. Ս.) և պատրաստ կլինենք նվաճումների»³:

Ռորբախի խոսքերով, գիտակցելով Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը պահպանելու անհրաժեշտությունը, Գերմանիան հոգ էր տանում, որպեսզի թուրքիան բավականաչափ ուժեղ լինի՝ արտաքին սպառնալիքները ետ մղելու և փոքրասիական տիրություններում ներքին կարգ ու կանոն պահպանելու համար: «Դրանով է, ի միջի այլոց, — ասում էր այնուհետև գերմանական

¹ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 937, л. 110—115.

² Ավստրո-Հունգարիայի զինվորական կցորդը Ստամբուլում՝ զնդապետ Պոմիանկովսկին, որը մի շարք տարիների ընթացքում մոտիկից հետևում էր գերմանական իմպերիալիստների գործունեությանը Մերձավոր արևելքում, գրում էր, որ «գերմանացիները ձգտում են աստիճանաբար իրենց խնամակալությունը հաստատել ամբողջ Օսմանյան կայսրության վրա»: Տե՛ս Pomiankowski, S. 51.

³ S. Brandenburg E., Von Bismark zum Weltkrieg. Die deutsche Politik in den Jahrzehnten vor dem Krieg, Berlin, 1924, S. 393.

¹ ЦГИА Грyз. ССР, ф. 85с, л. 137, л. 16—19.

² ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 581—587.

էքսպանսիոնիստը, — բացատրվում լավ կազմակերպված ռազմական միսիայի ուղարկումը Կոստանդնուպոլիս, Թուրքիայում, հատկապես նրա փոքրասիական տիրութուններում»¹, կայուն վարչական իշխանություն հաստատելու նպատակով, որոնց բնակչությունը ձգտում էր ազատվել թուրքական տիրապետությունից:

Այդ կապակցությամբ Ռորբախն ընդգծում էր Հայաստանի կարևոր դերը Թուրքիայի համար: Նա նշում էր, որ աշխարհագրական տեսակետից Հայաստանն իրենից ներկայացնում է մի բնական և գրեթե անառիկ բերդ: Մի կողմից նա սահմանակից է Ռուսաստանին, մյուս կողմից՝ տիրապետում է համաշխարհային ուղիներին, որոնք անցնելով Փոքր Ասիայի միջով, իրար են կապում Ասիայի ու Եվրոպայի ամենահարուստ երկրները: Թուրքերի կողմից այդ բնական ամրոցի կորուստը սպառնում է Օսմանյան կայսրության քաղաքական բուն գոյությունը: Ուստի Թուրքիայի համար նույնիսկ նեղուցներին տիրապետելն այն աստիճան կարևոր չէ, որքան Հայաստանը կայուն կերպով իր ձեռքում պահելը: «Թուրքիայի համար գլխավոր վտանգը, — նշում էր Ռորբախը, — կայանում է նրանում, որ Հայաստանը ներկայումս ծառայում է, որպես ամենավտանգավոր ու գրեթե միակ օջախը, որտեղ միշտ էլ կարող են առաջ գալ ներքին լուրջ անկարգություններ, ըստ որում հրդեհը հեշտությամբ կարող է տարածվել թուրքական կայսրության մյուս շրջանների վրա: Հայաստանում ամեն մի ապստամբություն, բացի նրա դեմ պայքարելու դժվարություններից՝ լեռնային, վայրի երկրում, միաժամանակ առիթ կծառայի Ռուսաստանի անխուսափելի միջամտության համար»:

Գտնելով, որ ձեռնառու չէ Հայաստանում դեպքերի զարգացումը հասցնել հայերի բացահայտ ապստամբության, որը անխուսափելիորեն առաջ կբերեր Գերմանիային այնքան անցանկալի «Ռուսաստանի միջամտությունը», Ռորբախը միաժամանակ նշում էր, որ Հայաստանի լրիվ «խաղաղեցումը» արտակարգ դժվարին մի գործ է, որը հաղիվ թե օգուտ բերի թուրքական կառավարությանը: Հայաստանի տերիտորիան բնակեցնող երկու ժողովուրդների՝ հայերի ու քրդերի, հակամարտությունը երբեք չի վերանա, իսկ օրինականության լրիվ բացակայությունը հանգեցնում է ուժեղի անսահմանափակ իրավունքներին: Քրդերն ավելի ուժեղ են, ուստի և անպատիժ կերպով կողոպտում են հայ ազգաբնակչությանը: 1909 թվականին, մի քանի օրվա ընթացքում, կոտորվեց մոտ 30 հազար հայ: «Այժմ այդպիսի զանգվածային ջարդեր չեն լինում, սակայն

ամեն տարի սպանվող հայերի թիվը դժվար թե վիշի վերը բերված թվին: Թուրքիայի ամենակարևոր նահանգներից մեկում ներկայությունն իսկ քրիստոնեական ազգաբնակչության, որը հասցվել էր այնպիսի վիճակի, որ իր կյանքը փրկելու համար պատրաստ էր «նույնիսկ ռուսական հպատակություն» ընդունել, ծայրահեղ չափով անհաճո էր թուրքական կառավարությանը, ուստի և վերջի-իս ձեռնառու է պահպանել այնպիսի մի իրավիճակ, որը կհանգեցնի Արևմտյան Հայաստանում հայերի աստիճանաբար բնաջնջմանը՝ չհասցնելով այն բացահայտ ապստամբության»¹: (ընդգծումը մերն է — Ե. Ս.):

Ռազմամուլ և հայատյաց Ռորբախի կարծիքով, գերմանական շահերն այստեղ ևս համընկնում էին թուրքականի հետ՝ երկու պատճառներով. առաջին, Գերմանիայի համար կարևոր է, որ թուրքական տիրապետությունն Արևմտահայաստանում ամրապնդվի, երկրորդ, հայերի ծանր վիճակը նրանց ստիպում է գաղթել Միջագետք, ուր նրանք «գերմանական ձեռներեցության համար միանգամայն նպաստավոր բնակչության տարր են ներկայացնում»:

«Այսպիսով, — եզրակացնում էր Ռորբախը, — Հայաստանում որևէ կարգի վճռական ռեֆորմների անցկացումը, որոնք կարող էին հանգեցնել տեղի քրիստոնեական ազգաբնակչության վիճակի բարելավմանը, Գերմանիայի շահերին դեմ է: Եթե նույնիսկ նրան հարկ է որոշ աջակցություն ցույց տալ ռեֆորմներին, ապա այն չափով, որչափով դա կարող է կանխել Հայաստանում հասունացող ապստամբությունը»²:

Ռորբախի ելույթը բացահայտում է Օսմանյան կայսրությունում գերմանական իմպերիալիստների վարած քաղաքականության գաղութարարական բուն էությունը, մասնավորապես հայերի նկատմամբ նրանց ունեցած թշնամական վերաբերմունքը: Ռորբախի վերը բերված դատողությունների ու հաշվումների լույսի տակ միանգամայն ակնհայտ է դառնում, թե ինչ նպատակներով այն ժամանակ ստեղծվեց «Գերմանա-հայկական ընկերությունը»:

Հիշյալ ընկերության հիմնադիր ժողովը տեղի ունեցավ Բեռլինում, 1914 թվականի հունիսի 16-ին: Ժողովը բացվեց ղոկտոր Լեպսիուսի ներածական խոսքով: Հանդես գալով այդ ժողովում ընդարձակ մի ճառով, Ռորբախը փարիսեցիորեն ընդգծում էր հայերի նշանակությունը, որպես «պատմության մեջ կուլտուրական գործոնի»: Քողարկելով Մերձավոր արևելքի շրջանում Գերմանիայի

¹ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 973, л. 110—115.

¹ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 581—587.

² Նույն տեղում:

հետապնդած գաղութարարական նպատակները, հռետորը փորձում էր համոզել, որ նորաստեղծ ընկերությունն իր առջև որևէ քաղաքական խնդիր չի դնում, այլ սլարդապես ձգտում է գերմանացիներին ծանոթացնել հայերի մշակութային կյանքին, վերջիններիս մերձեցնել գերմանացիների հետ: Միաժամանակ Ռորբախը խոստովանում էր, որ Գերմանիան շահագրգռված է իր արդյունաբերական արտադրանքը Հայաստանում սպառելու հարցում¹:

«Գերմանա-հայկական ընկերության» նախագահ ընտրվեց ղոկտոր Լեպսիուսը, իսկ նրա տեղակալ՝ Ռորբախը: Հայերից ընկերության ղեկավարության մեջ մտան ռուսահայտակ, ղոկտոր Մուրատովը և թուրքահայտակներ՝ ղոկտոր Շահբազյանը և ղոկտոր Հայրապետյանը²: Ընկերության տպագիր օրգանն էր «Գերմանա-հայկական արձագանք» հանդեսը, որը լույս էր տեսնում գերմաներեն և հայերեն լեզուներով:

Հատկանշական է, որ «Գերմանա-հայկական ընկերության» աշխատանքին գործոն մասնակցություն էին ցույց տալիս գերմանական հյուպատոսները. Թիֆլիսում՝ կոմս Շուլենբուրգը, Թավրիզում՝ Լիտտոնը և Կարինում՝ Անդերսը³: Սրանք բոլորը սերտ կապ էին պահպանում կիման Ֆոն Սանդերսի միսիայի հետ, որը «Գերմանա-ասիական» ու «Գերմանա-հայկական» ընկերությունների աջակցությամբ բռտն գործունեություն էր ծավալել Ասիական Թուրքիայում:

Այսպես, 1914 թվականի հունիսին վերաբերող մի ղեկուցագրում հաղորդվում էր, որ Անդերսը շրջազայում է Արևմտահայաստանի գլխավոր ստրատեգիական կետերում՝ ամենուրեք հանդես գալով ոչ թե հյուպատոսի, այլ ռազմական տեսուչի կամ ուղղակի տեսչական ստուգում անցկացնող պետի դերում: Երզնկայում, ուր նա ժամանեց... մայիսի 21-ին... այնտեղ գտնվելու երեք օրվա ընթացքում նա մշտապես զբաղված էր ղորանոցները, զորքերը, կամրջանավերը, ղինվորական պահեստները և այնպիսի կառուցումներ գննելով, ինչպիսիք էին ղինվորական մահուղի պատրաստման ֆաբրիկան և ռազմական կարիքների համար նախատեսվող ալրաղացը:

Գալով Երզնկա, գերմանական հյուպատոսն այնտեղ ընդունվեց

¹ ЦГВИА, ф. 2000с, оп. I, д. 991, л. 580

² Նույն տեղում, թ. 569—579.

³ Կարինում գերմանական հյուպատոսության հիմնումը 1913 թվականին կապված էր Հայաստանում գերմանացիների գործունեության ակտիվացման հետ: Այդ հյուպատոսությունը բացվեց Վանգենհայմի առաջարկով: Տե՛ս G. P., Bd. 38, № 15128.

ոչ որպես սովորական ճանապարհորդ, այլ ավելի շուտ որպես թուրք պաշտոնյա, որին քաղաքից դուրս ղիմավորելու էր եկել տեղի քաղաքագլուխ Ռեֆիկ բեյը՝ ժանդարմների ու ոստիկանների ուղեկցությամբ¹:

Մի այլ ղեկուցագրում նշվում էր, որ Արևմտահայաստանում գտնվող թուրքական զորքերի ոչ մի ղորախաղ կամ վարժություն չի անցնում առանց Անդերսի մասնակցության: Նա հաճախ էր այցելում ամրոցներն ու ղորանոցները, ղննում ղորամասերը: «Անդերսի աջակցությամբ,— հաղորդվում էր այդ փաստաթղթում,— 3-րդ բանակային տեսչության կողմից մշակվում է Ռուսաստանի ղեմ սկզբնական շրջանում տարվելիք ռազմական գործողությունների պլանը, որով, ի միջի այլոց, նախատեսվում է պայթեցնել Շահալիի երկաթուղային կամուրջը՝ Կարսն ու նրա մերձակայքում տեղաբաշխված ղորքերը Անդրկովկասի մյուս շրջաններից կտրելու նպատակով»²:

«Վերջին տարիների ընթացքում,— գրում էր Կարինից Աղամովը,— Տրապիզոնի ու Մոսուլի գերմանական հյուպատոսները մի շարք ուղևորություններ կատարեցին Կարինի, Վանի, Բաղեշի ու Գիարբեքի ղիլայեթներում՝ Ասիական Թուրքիայի Անդրկովկասին սահմանակից շրջանն ուսումնասիրելու նպատակով»: Այնուհետև նա նշում էր, որ գերմանական կապիտալիստները Կարինի շրջակայքում ձեռք են բերել նավթով հարուստ մի քանի հողամաս և տեղեկություններ են հավաքում աժխի հանքավայրերի մասին³:

Գերմանական ներթափանցումն Արևմտյան Հայաստան տեղի էր ունենում տարբեր ճանապարհներով: Գրանցից մեկը գերմանական կրոնական ու կուլտուրական միսիանների կողմից տեղի հայ ազգաբնակչության շրջանում տարվող «բարեգործական» աշխատանքն էր: Պատերազմի նախօրյակին այդպիսի միսիաններ կային Կարինում, Խարբերղում, Մուշում, Մալաթիայում ու Վանում: Նրանք պահում էին դպրոցներ և, այսպես կոչված, հիվանդների ընդունարաններ: Արևմտահայաստանում այդ տարիներին հաշվվում էին շուրջ 80 գերմանական միսիոներներ⁴:

Փոքր Ասիայում Գերմանիայի ծավալած այդ բազմաբնույթ ու համառ էքսպանսիայի կապակցությամբ ռուսական բանակի գլխավոր շտաբը 1914 թվականի սկզբին հաստատում էր հետևյալը.

¹ ЦГИА Грyз. ССР, ф. 85с, д. 137, л. 76.

² ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. I, д. 991, л. 581—587.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

«Վերջին շրջանում Քուրքիայի վերաբերյալ ստացվող տեղեկություններն ուրվագծում են Ասիական Քուրքիայի նահանգներում գերմանական ազդեցության խիստ ուժեղացումը, որը հանգեցնում է ռուսական ազդեցության թուլացման, հատկապես Անդրկովկասին հարող Քուրքահայաստանի և Քուրդստանի շրջաններում»¹։

Սակայն Փոքր Ասիայի արևելյան վիլայեթները գերմանացիների ներթափանցելուց ավելի վտանգավոր էր թվում ցարիզմին կիման ֆոն Սանդերսի նշանակումը նեղուցների ու Ստամբուլի շրջանում տեղաբաշխված բանակային 1-ին կորպուսի հրամանատարի պաշտոնում։ Դա նշանակում էր գերմանական վերահսկողության հաստատումը Բոսֆորի ու Դարդանելի վրա, մի բան, որ շոշափելիորեն հարվածում էր Ռուսաստանի տիրող դասակարգերի շահերին. ցանկացած մոմենտին գերմանացիները կարող էին փակել նեղուցները ռուսական նավերի առաջ և արգելել նրանց անցնելու Միջերկրական ծովը։

«Նեղուցները ուժեղ պետության ձեռքին,— զեկուցում էր ցարին 1914 թվականի հունվարին արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը,— դա նշանակում է Ռուսաստանի հարավի տնտեսական զարգացումն ամբողջովին ենթարկել այդ պետությանը»² (Սազոնովն ի նկատի ուներ Գերմանիային— Ն. Ս.)։

Գերմանական նախկին կանցլեր Բյուլովը հետագայում գրում էր, որ «գերմանական կառավարությունը Կոստանդնուպոլիս ուղարկեց գերմանական լավագույն սպաներից մեկին՝ գեներալ կիման ֆոն Սանդերսին, և ոչ որպես հրահանգիչ, այլ Դարդանելում կանգնած թուրքական կորպուսի հրամանատար։ Դա նշանակում էր իր բարեկամի (այսինքն՝ Ռուսաստանի—Ն. Ս.) ամենազգայուն կոշտուկը տրորելը»³։

Բնական է, որ երբ նոյեմբերի սկզբներին Պետերբուրգում լուր ստացվեց այն մասին, որ գերմանական ռազմական միսիա է ուղարկվել Քուրքիա, ցարական կառավարությունն այդ փաստը գնահատեց որպես Ռուսաստանի շահերի դեմ ուղղված մի քայլ։ Սազոնովն անմիջապես Բեռլինին հասկացնել տվեց, որ «գերմանական ռազմական միսիան... չի կարող ռուսական հասարակական կարծիքում ուժեղ զայրույթ առաջ շքերել և, իհարկե, այն կգնահատվի որպես մեր հանդեպ բացահայտորեն ոչ-բարեկամական մի գործողություն։ Հատկապես, Կոստանդնուպոլսի թուրքական գոր-

քերը գերմանական գեներալին ենթարկելը պետք է մեր մեջ լուրջ երկյուղ և կասկածներ առաջ բերի»¹։

Ռուսական կառավարության հանգստացնելու համար գերմանական դիվանագետները ամեն կերպ աշխատում էին քողարկել կիման ֆոն Սանդերսի միսիայի բուն նպատակները։ 1913 թվականի նոյեմբերի 21-ի իր զեկուցագրում կեոնտեր հաղորդում էր, որ Ստամբուլում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը իրեն փորձում էր համոզել, թե իբր Գերմանիայի մտադրությունները միանգամայն անվտանգ են, իսկ կիման ֆոն Սանդերսի միսիայի կապակցությամբ Ռուսաստանի պաշտոնական շրջաններում բարձրացված տազնապը՝ չհիմնավորված։ «Հրահանգիչներ ուղարկելով, մենք ոչ մի հատուկ նպատակ չենք հետապնդում,— հայտարարեց գերմանական դիվանագետը։ Թուրքերն այդ խնդրանքով դիմեցին մեզ և մենք ոչ առանց տատանվելու համաձայնվեցինք կատարել նրանց ցանկությունը, քանի որ գերմանական սպաների գործուղումը գերմանական բանակից խլում էր զգալի թվով ընտիր սպաներ։ Ի վերջո, տալով մեր համաձայնությունը, մենք եյնում էինք այն բանից, որ մեր մերժումը կհանգեցնեք թուրքական կառավարության դիմումին՝ մի այլ տերությունը, ինչը կարող էր զգալիորեն նվազեցնել մեր հեղինակությունը Քուրքիայում»²։

Պետերբուրգի կառավարական ոլորտները, իհարկե, չէին հավատում գերմանական կողմի բացատրություններին և շարունակում էին Գերմանիայի վրա դիվանագիտական ճնշում գործադրել։

Մինիստրների խորհրդի նախագահ Կոկովցեը կիման ֆոն Սանդերսի միսիան Քուրքիա ուղարկելու մասին տեղեկացավ Փարիզում գտնված ժամանակ։ Վերադարձի ճանապարհին կանգ առնելով Բեռլինում, նա հանդիպումներ ունեցավ Վիլհելմ II-ի և կանցլեր Բեռտան-Հոլվեգի հետ։ Կոկովցեը նրանց հայտնեց իր զայրույթը այն բանի դեմ, որ գերմանական կառավարությունը ռազմական միսիա է ուղարկել Ստամբուլ՝ նախապես շխորհրդակցելով տերությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի հետ։ Նիկիոյա II-ին ներկայացրած իր հաշվետվության մեջ Կոկովցեը գրում էր, որ Վիլհելմ II-ի ու Բեռտան-Հոլվեգի հետ ունեցած զրույցների ժամանակ պարզվեց, որ կիման ֆոն Սանդերսի միսիայի հարցը ծագել է տակավին ընթացիկ տարվա գարնանը, երբ «Օսմանյան կառավարությունը դիմեց Գերմանիային, առաջարկելով իր վրա վերցնել թուրքական բանակի հրահանգումը... Այդ

¹ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 581—587.

² Сл. Адамов Е. А., Константинополь и проливы, т. I, стр. 71.

³ Булов Б. Воспоминания, М., 1935, стр. 421—422.

¹ Մեջ է բերվում ըստ Тарле Е. В., Соч., т. V, стр. 259.

² ЦГВИА, ф. 2000с, оп. 1, д. 718, л. 51—53.

հարցին գերմանական կայսրն անդրադարձել էր Ձերդ կայսերական մեծության հետ ունեցած անձնական զրույցի ժամանակ՝ ընթացիկ տարվա մայիս ամսին Բեռլինում Ձեր գտնվելու օրերին... այդ ենթադրության առթիվ Ձերդ մեծության կողմից ըստ էության որևէ կասկած չէր հայտնվել, քանի որ թուրքական բանակում գերմանական սպանների հրահանգչական աշխատանքը շարունակվում էր անընդմեջ ավելի քան 20 տարվա ընթացքում»¹։ Կոկովցևը փորձում էր համոզել Վիլհելմ II-ին, որ ռուսական ցարը չէր կարող ենթադրել, որ գերմանական միսիայի անդամներին այդքան մեծ լիազորություններ կտրվեն և, որ գլխավորն է, նրանց ձեռքը կանցնի թուրքական զորքերի հրամանատարությունը Բոսֆորի, Դարդանեղի ու Ստամբուլի գոտում։ Սակայն ռուսական կառավարության ղեկավարի ջանքերը՝ Վիլհելմ II-ին ու Բետման-Հոլվեգին ապացուցելու, որ Ռուսաստանը չի կարող հաշտվել իրերի նման վիճակի հետ, ապարդյուն անցան։ Վիլհելմ II-ն ու կանցլերը Կոկովցևին հասկացնել տվեցին, որ Գերմանիան չի հրաժարվի Թուրքիա ռազմական միսիա ուղարկելու իր մտադրությունից։

Ցարական կառավարությունը շարունակում էր կտրուկ կերպով բողոքել այն բանի դեմ, որ Լիման Ֆոն Սանդերսին էր հանձնարարվել Ստամբուլում գտնվող թուրքական կորպուսի հրամանատարությունը։ Աջակցություն ստանալու համար նա դիմեց իր դաշնակիցներին, սակայն Անգլիան այդ հարցում խուսափողական դիրք գրավեց, իսկ «Ֆրանսիան, թեև ոչ հաճույքով, բայց այնուամենայնիվ պատրաստակամություն հայտնեց օգնելու Ռուսաստանին»²։

Ռուս-գերմանական ընդհարման ժամանակ բրիտանական կառավարության գրաված դիրքը հետևանք էր հենց դաշնակիցների՝ Անգլիայի ու Ռուսաստանի միջև առկա սուր հակասությունների։

«Ռուսաստանի և Գերմանիայի ավազակային «շահերի» ընդհարման կողքին, — գրում էր այդ կապակցությամբ Վ. Ի. Լենինը, — գոյություն ունի ոչ պակաս — եթե ոչ ավելի — խոր ընդհարում Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև»³։

Դա բացատրվում էր նրանով, որ «...Ռուսաստանը սպառնում էր խախտել Անգլիայի տիրապետությունը մի շարք օտար ժողովուրդների վրա»⁴։

Օգտվելով Անտանտի լազերում համերաշխության բացակա-

¹ «Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг. М., 1922, стр. 624.

² «История дипломатии», т. II, М., 1945, стр. 237.

³ Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 23, էջ 159.

⁴ *Նույն տեղում*, էջ 160.

յությունից և, առաջին հերթին, այդ ընդհարման նկատմամբ անգլիական կառավարության ունեցած զուսպ վերաբերմունքից, գերմանական կառավարությունը համառորեն ետ էր մղում Պետերբուրգի կտրուկ բողոքները՝ չհրաժարվելով Թուրքիա ռազմական միսիա ուղարկելու իր մտադրությունից։

Չստանալով անգլիական կառավարության՝ իրեն այնքան անհրաժեշտ աջակցությունը, ցարական կառավարությունը ստիպված էր նահանջել՝ բավարարվելով Գերմանիայի կողմից արված զուտ ձևական դիջումով։ 1914 թվականի հունվարի 16-ին Լիման Ֆոն Սանդերսը կաշվերի կողմից արտահերթ կերպով բարձրացվեց իր զինվորական աստիճանում, որը սուլթանական կառավարության հետ Գերմանիայի կնքված համաձայնագրի պայմաններով անհրաժեշտություն էր ստեղծում համապատասխանորեն բարձրացնել նրա աստիճանը՝ թուրքական ծառայության մեջ։ Այդ ժամանակ էլ Լիման Ֆոն Սանդերսին շնորհվեց մարշալի (մուշիրի) կոչում, ձևականորեն նրան աղատելով բանակային 1-ին կորպուսի հրամանատարությունից և նշանակելով նրան ամբողջ թուրքական բանակի գեներալ-հրահանգչի պաշտոնում։ Նոր պաշտոնը գերմանական գեներալին ավելի լայն իրավունքներ ու լիազորություններ էր տալիս օսմանյան զորքերի ղեկավարման գործում։

Ահա թե ինչ էր գրում այդ կապակցությամբ Բեռլինում ռուսական դեսպան Սվեբրեկերը. «Գեներալ Լիմանի ազատումն առաջին կորպուսի հրամանատարի պաշտոնից զուտ ձևական մի դիջում է, որը երբեք էլ վերջինիս չի զրկում Թուրքիայի ռազմական գործերի վրա նրա վճռական ազդեցությունից»¹։

Գերմանիայի հետ ունեցած ընդհարման մեջ ցարիզմի կրած պարտությունը բացատրվում էր նրանով, որ շատանալով Անգլիայի աջակցությունը, Ռուսաստանը որոշեց գործը չհասցնել պատերազմի՝ կենտրոնական բլոկի տերությունների դեմ։ Այդ մասին է համոզիչ կերպով վկայում Լիման Ֆոն Սանդերսի միսիայի հետ կապված բախման առթիվ հրավիրված հատուկ խորհրդակցության արձանագրությունը։

Ելույթ ունենալով հիշյալ խորհրդակցությունում, Կոկովցևը, զգաստորեն զնահատելով իրադրությունը, այն կարծիքը հայտնեց, որ «տվյալ պահին պատերազմը Ռուսաստանի համար մեծագույն աղետ է», ուստի և խորհրդակցությունը հանգեց հետևյալ եզրակացության. «Ռուսաստանի հետ համատեղ գործողություններում ինչ-

¹ Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг. М., 1922, стр. 690.

պես Ֆրանսիայի, այնպես էլ Անգլիայի գործուն մասնակցությունն ապահովված շինելու պայմաններում հնարավոր չի նկատվում դիմելու ճնշման այնպիսի միջոցների, որոնք կարող են հանգեցնել պատերազմի Գերմանիայի հետ»¹: Իրականում այդպես էլ եղավ

Գերմանիայի հետ պատերազմի դեպքում Ռուսաստանին անվերապահորեն աջակցելուց Անգլիայի ձեռնպահ մնալը ցարական կառավարությանը ստիպեց հրաժարվել այդ խորհրդակցությունում մշակված ներգործության միջոցներից², որովհետև միայն Ֆրանսիայի աջակցությունը խիստ անբավարար էր Կենտրոնական Եվրոպայի պետությունների հետ գոտեմարտի բռնվելու համար: Ինչ վերաբերում է Գերմանիային, վերջինս իրեն ավելի լավ էր զգում նախապատրաստված պատերազմին, քան նրա հակառակորդները: Ուստի և չէր վախենում նման հեռանկարից:

Սակայն վերը հիշատակված ամերիկյան պատմաբան Սիդնեյ Ֆեյը, իր գերմանանպաստ դիրքորոշումից ելնելով, փորձում է արդարացնել կայսերական կառավարության վարքագիծը Լիման Ֆոն Սանդերսի միսիայի հետ կապված ընդհարման ժամանակ: Հակառակ պատմական փաստերի, նա գրում է «Գերմանիայի բացառիկ շափավոր ու կոմպրոմիսային դիրքի» մասին³: Նրա կարծիքով, ոչ թե Ռուսաստանը, վախենալով պատերազմից, ետ քաշվեց, այլ Գերմանիան էր, որ հանդես բերեց «խաղաղասիրություն»: Կեղծելով 1914—1918 թվականների պատերազմի դիվանագիտական նախապատրաստության պատմությունը, Ֆեյը պնդում է, որ հենց Ռուսաստանն էլ ցանկանում սանձազերծել համաշխարհային հրդեհը⁴:

«1914 թվականի հունվարին,— գրում է հեղինակը,— պատերազմը չբռնկվեց Գերմանիայի շնորհիվ, որը Լիման Ֆոն Սանդերսի հարցում ժամանակին համաձայնվեց զիջում անել...»⁵: Ֆեյը անտեսում է այն փաստը, որ 1-ին կորպուսի հրամանատարությունից Լիման Ֆոն Սանդերսի ազատումը զուտ ձևական բնույթ էր կրում:

Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Լիման Ֆոն Սանդերսի գերմանական ռազմական միսիան, թուրքական բանակի զլուխն անցնելով, խոշոր դեր խաղաց Կենտրոնական տերությունների կազմում Օսմանյան կայսրությանը պատերազմի մեջ ներգրավելու գործում՝ և անմիջականորեն նպաստեց Թուրքիայի հար

ձակմանը Ռուսաստանի վրա: Այդ միսիայի գործունեությունը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև թուրքական բանակը կովկասյան ճակատում ռազմական գործողություններին նախապատրաստելու համար:

Գտնվելով Ստամբուլում, գերմանական ռազմական միսիային հաջողվեց իր վերահսկողությունը հաստատել թուրքական ողջ բանակի վրա, մի հանգամանք, որը կայսերական Գերմանիային անվիճելի գերազանցություն էր ապահովում իմպերիալիստական մյուս տերությունների նկատմամբ՝ Մերձավոր արևելքում տիրապետություն հաստատելու համար մղվող պայքարում: Ամբողջ աշխարհի համար պարզ էր դառնում, որ գերմանական զինվորականները Օսմանյան կայսրության ռազմական ուժերը նախապատրաստում են Անտանտի տերությունների դեմ պայքարելու և, առաջին հերթին, փորձում են դրանք դուրս բերել Ռուսաստանի դեմ: Մյուս կողմից, Լիման Ֆոն Սանդերսի միսիային Թուրքիա հրավիրելը վկայում էր այն մասին, որ իր գլխավոր հենարանը՝ բանակը դնելով գերմանական գլխավոր շտաբի տրամադրության տակ, երիտթուրքական կլիկը ավելի ուժեղ էր թեքվում դեպի դաշինքը՝ գերմանական իմպերիալիզմի հետ: Դա բացատրվում էր նրանով, որ Գերմանիայի օգնությամբ երիտթուրքերը հույս ունեին ոչ միայն ամրապնդել իրենց դրությունը երկրի ներսում, այլև հասնել իրենց զավթողական պլանների իրականացմանը:

Ուստի զարմանալի չէ, որ թուրքական կառավարությունը հենց սկզբից փորձեց 1914 թվականի հուլիսյան ճգնաժամը (որն առաջ եկավ Սարահոյում ավստրիական գահաժառանգ էրցհերցոգ Ֆրանց-Ֆերդինանդի սպանության հետևանքով) օգտագործել Կենտրոնական տերությունների հետ ռազմական դաշինք կնքելու նպատակով: Վստահ լինելով, որ Եռյակ դաշինքը ռազմական գերազանցություն ունի Անտանտի նկատմամբ, երիտթուրքական ղեկավարները ձգտում էին ապահովել Թուրքիայի մասնակցությունը հասունացող համաշխարհային պատերազմին՝ Կենտրոնական Եվրոպայի պետությունների կազմում:

Մենք այստեղ խնդիր չենք դնում հանգամանորեն լուսաբանել Թուրքիայի համար մղվող այն պայքարը, որը համաշխարհային պատերազմի առաջին ամիսներին ուժգին կերպով ծավալվել էր Եվրոպական տերությունների երկու խմբավորումների միջև: Մենք

¹ А дамов Е. А., т. 1, стр. 15.

² Могилевич А. А., Айранетян М. Э., стр. 232.

³ Фей С., Происхождение мировой войны, т. I, М., 1934, стр. 344.

⁴ Նույն տեղում, էջ 367—368.

⁵ Նույն տեղում.

չենք կարող նաև մանրամասնորեն կանգ առնել այդ հարցում Անտանտի երկրների միջև առկա հակասությունների վրա: Մեր հիմնական նպատակն է պարզաբանել Թուրքիայի կառավարող շրջանների քաղաքականությունը և այն շարժառիթները, որոնցով ղեկավարվում էին նրանք՝ պատերազմի մեջ մտնելով Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի կողմում:

Սուլթանական կառավարությունն ինքն առաջինը սկսեց հող նախապատրաստել կայսերական Գերմանիայի հետ ռազմական դաշինք կնքելու համար: Ինչպես գրում էր Քյազըմ Կարաբեքիրը, տակավին հուլիսի 20-ի խորհրդակցությունում, որին մասնակցում էին մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմ-փաշան, ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը և ռազմական մինիստր էնվեր-փաշան, որոշում ընդունվեց ամեն կերպ աշխատել մտնել Եռյակ դաշինքի մեջ:

Նույն գիշերը էնվերն ու Թալեաթը եղան գերմանական դեսպանությունում և Վանզենհայմին հայտնեցին Թուրքիայի ցանկությունը՝ միանալ Կենտրոնական Եվրոպայի պետությունների խմբավորմանը: Դեսպանը պատասխանեց, որ ինքը այդ մասին կտեղեկացնի Բեռլին և խոստացավ անհապաղ հայտնել գերմանական կառավարության պատասխանը¹:

Վիլհելմ II-ը գտնում էր, որ քանի որ Սերբիայի վրա Ավստրո-Հունգարիայի հարձակման պահը մոտենում է, ուստի պետք է Գերմանիայի գլխավոր դաշնակցի կողմը ներգրավել ցանկացած բալկանյան պետությունը, որը պատրաստ կլիներ հանդես գալու սլավոնների դեմ²:

Շատ շուտով, Բեռլինից «բարեհաջող» պատասխան ստանալով, Թուրքական կառավարությունն անմիջապես դիմեց Գերմանիային՝ Ռուսաստանի դեմ պաշտպանողական ու հարձակողական դաշինք կնքելու պաշտոնական առաջարկով: Այդ առաջարկը մեծ վեզիրի միջոցով հասցվեց գերմանական դեսպանին հուլիսի 28-ի գիշերը: Նրանում համաձայնություն էր հայտնվում պատերազմի ժամանակ գերմանական ռազմական միսիային ենթարկել Թուրքական բանակի մեկ բառորդը³:

Հուլիսի 28-ին, ժամը 21-ն անց 30 րոպեին Վանզենհայմին հանձնվեց կազկերի պատասխանը, այն է, որ Բարձր Դռան առաջարկությունն ընդունվում է⁴: Նույն գիշերը էր գրավել նաև Ավստ-

րո-Հունգարիայի կառավարությունը: Ստամբուլում ավստրիական դեսպան Պալավիչինին լրիվ տեղյակ էր այդ բանակցություններին:

Գերմանա-Թուրքական դաշինքի ստորագրումից անմիջապես հետո Ավստրո-Հունգարիան ևս պետք է նույնանման պայմանագիր ստորագրեր երիտթուրքական կառավարության հետ¹:

Մինչդեռ հուլիսի 28-ին Ավստրո-Հունգարիան հարձակվեց Սերբիայի վրա: Օգոստոսի 1-ին Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, իսկ օգոստոսի 3-ին՝ Ֆրանսիային: Հաջորդ օրն իսկ Բրիտանական կայսրությունը Գերմանիայի հետ իրեն պատերազմական վիճակի մեջ համարեց: Թշնամական երկու խմբավորումների տերություններն էլ սկսեցին եռանդուն կերպով իրենց համար նոր դաշնակիցներ հավաքագրել: Նման պայմաններում, երիտթուրքական ղեկավարների ձգտումը՝ Թուրքիան միացնել գերմանա-ավստրիական խմբավորմանը, ամբողջովին համապատասխանում էր Գերմանիայի շահերին:

Թուրք-գերմանական բանակցությունների հետևանքով, 1914 թվականի օգոստոսի 2-ին, ցերեկվա ժ. 4-ին, Ստամբուլում, խիստ գաղտնի իրադրության պայմաններում, երկու երկրների միջև դաշնակցային պայմանագիր կնքվեց: Թուրքական կողմից այն ստորագրեց մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմ-փաշան, գերմանական կողմից՝ Վանզենհայմը: Պայմանագրի ստորագրման ժամանակ ներկա էին էնվերը և Թալեաթը: Պայմանագիրը բաղկացած էր հետևյալ հոդվածներից:

«1. Պայմանավորվող կողմերը Ավստրո-Հունգարիայի ու Սերբիայի միջև գոյություն ունեցող կոնֆլիկտում շեղջուրջուն կպահպանեն:

2. Այն դեպքում, եթե Ռուսաստանը միջամտի կոնֆլիկտին իսկապես ռազմական միջոցառումների օգնությամբ և, այդպիսով, Գերմանիայի համար անհրաժեշտ դարձնի իր պարտքն ու պարտականությունների կատարումը իր դաշնակցի՝ Ավստրո-Հունգարիայի նկատմամբ, ապա այդ պարտքն ու այդ պարտականությունները ենթակա են կատարվելու նաև Թուրքիայի կողմից:

3. Պատերազմի դեպքում գերմանական ռազմական միսիան կմնա Օսմանյան կառավարության տրամադրության տակ: Օսմանյան կառավարությունը կապահովի այդ միսիայի իրական ազդեցությունն ու իրական իշխանությունը Թուրքական բանակի ընդհանուր գործողությունների վրա:

1 Нотович Ф. И., Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны, М.—Л., 1947, стр. 100.

1 Kazım Karabekir, s. 68.

2 Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914 (այսուհետև՝ D. D.). Bd. I, Berlin, 1927, S. 123.

3 D. D., № 285, տես նաև L. Albertini, p. 613—614.

4 D. D., Bd. 2, S. 320.

4. Եթե օսմանյան տերիտորիաները սպառնալիքի ենթարկվեն Ռուսաստանի կողմից, Գերմանիան կպաշտպանի Քուրքիային, հարկ եղած դեպքում՝ զենքի ուժով:

5. Հիշյալ համաձայնագիրը, որը կնքված է երկու պետություններին պաշտպանելու միջազգային այն բարդություններից, որոնք կարող են առաջ գալ ներկա կոնֆլիկտից, ուժի մեջ կմտնի նրա ստորագրման օրից և ուժի մեջ կլինի մինչև 1918 թվականի գեկտեմբերի 31-ը:

6. Եթե պայմանավորվող երկու կողմերից ոչ մեկը նրանից հրաժարվի ժամկետը լրանալուց վեց ամիս առաջ, ապա ներկա համաձայնագիրը առաջվա պես ենթակա է կատարման հաջորդ հինգ տարիների ընթացքում:

8. Ներկա համաձայնագիրը կմնա գաղտնի և կարող է հրապարակվել պայմանավորվող երկու կողմերի միջև գոյացած համաձայնությունից հետո միայն»¹:

Յոթերորդ հոդվածով նախատեսվում էր պայմանագիրը վավերացնել նրա ստորագրումից հետո՝ մեկ ամսվա ընթացքում²:

Պայմանագրի 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 5-րդ հոդվածների բովանդակությունից երևում է, որ այն կազմվել էր տակավին ավստրո-գերբական ընդհարման ժամանակ: Մինչդեռ նրա ստորագրման պահին պատերազմը Գերմանիայի ու Ռուսաստանի միջև արդեն իրական փաստ էր, ուստի և կնքելով այդ դաշնակցային պայմանագիրը Գերմանիայի հետ պատերազմը սկսվելուց հետո, Քուրքիան իր վրա պարտավորություն էր վերցնում անհապաղ պատերազմի մեջ մտնել Կենտրոնական տերությունների կողմում:

Օգոստոսի 3-ին գերմանա-թուրքական դաշինքին միացավ նաև Ավստրո-Հունգարիան:

Գերմանիայի ու Քուրքիայի միջև կնքված պայմանագրի տեքստը վկայում էր այն մասին, որ պայմանագիրն առաջին հերթին ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ: Այդ հանգամանքը խոստովանում էին հենց իրենք՝ երիտթուրքական կուսակցության գործիչները: Այսպես, խոսելով օգոստոսի 2-ի պայմանագրի մասին, Քյազըմ Կարաբեքիրը ընդգծում էր. «3-րդ հոդվածի համաձայն... մենք Գերմանիային օգնելու համար պետք է ոչ միայն փակեինք նեղուցները, այլև պատերազմի մեջ մտնեինք»³:

¹ Проф. Ключников Ю. В. и Андрей Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. II, М., 1926, № 4.

² Պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս G. G. Bd. 111, № 733:

³ Kâzım Karabekir, s. 83—85.

Այս բոլորը ցույց է տալիս, որ Քուրքիան ներգրավելով պատերազմի մեջ, սուլթանական կառավարությունը ղեկավարվում էր Ռուսաստանի հանդեպ ունեցած իր հարձակողական պլաններով: Ինչպես պայմանագրի տեքստը, այնպես էլ թուրքական կողմի վկայությունները իրավունք են տալիս պնդելու, որ 1914 թվականի օգոստոսի 2-ից Օսմանյան կայսրությունը փաստորեն արդեն վրձուել էր մասնակցել համաշխարհային պատերազմին, թեև ռազմական գործողությունները նա սկսեց հոկտեմբերի վերջին միայն նման ուշացումը բացատրվում էր նրանով, որ երկրի զինված ուժերը տակավին նախապատրաստված չէին:

Ահմեդ Բեդևի Կուրանը ուղղակի գրում է. «Մենք համաշխարհային պատերազմի մեջ մտանք ոչ թե որևէ մեկի պահանջով կամ հրավերով, այլ պարզապես սեփական ցանկության ու համառության հետևանքով»¹:

Քուրք ժուռնալիստ Ահմեդ էմինը (Յալման), որը գրառվում է նաև պատմության հարցերով, հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում, նշում է, որ ռազմական միևիստր էնվերը և ներքին գործերի միևիստր թալեաթը գիտակցորեն վտանգի էին ենթարկում Քուրքիայի ճակատագիրը՝ «Ռուսաստանին կործանիչ հարված հասցնելու և իրենց պանթուրքական ու պանիսլամական պլանների իրագործմանը հասնելու համար»²:

Վերջին ժամանակներս այդ մասին բացեիբաց գրում են ամերիկյան ու անգլիական հեղինակները՝ ցանկանալով հուսադրել Քուրքիային այն բանում, որ այս անգամ նա կարող է հենվել ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի օգնության վրա՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում ձախողված երիտթուրքական զառամյալ պլաններն իրականացնելու ձգտումներում: Այսպես, Քուրքիայում ամերիկյան ռազմական միսիայի (1948—1950) անգամ Չարլզ Հոստլերը իր «Քուրքիզմն ու սովետները» վերնագրով գրքում գրում է. «Հենց երիտթուրքերի պանիսլամական ու պանթուրքական գաղափարները վճռական դեր խաղացին առաջին համաշխարհային պատերազմին Քուրքիայի մասնակցության հարցում, երբ երիտթուրքերը Գերմանիայի օգնությամբ մտադրվել էին իրագործել իրենց նվաճողական պլանները»³:

Անգլիական հեղինակ, Օքսֆորդի համալսարանի դասախոս Լյուիսը Քուրքիային նվիրված իր գրքում նշում է հետևյալը. «Հենց

¹ Ahmed Bedevi Kuran, s. 342—343.

² Ahmed Emin, p. 68.

³ Hostler Ch. W. Turkism and the Soviets. London. 1957, p. 146

որ սկսվեց պատերազմը, էնվերն առաջարկեց, որ Թուրքիան մասնակցի Կենտրոնական տերությունների խմբավորմանը»¹։

Գերմանա-ավստրիական խմբավորման մեջ մտնելը քողարկելու և էնվերի կողմից 1914 թվականի օգոստոսի 2-ին նշանակված զորահավաքն անցկացնելու նպատակով², Բարձր Դուռը օգոստոսի 5-ին հրապարակեց դեկլարացիա Օսմանյան կայսրության շեղբուսթյան մասին։ «Տրիումվիրատի» անդամներից մեկը՝ Ջեմալ-փաշան, հետագայում խոստովանել է. «...Մենք մեզ չեզոք հայտարարեցինք միայն ժամանակ շահելու համար. մենք սպասում էինք այն պահին, երբ մեր զորահավաքը կավարտվի և մենք կկարողանանք մասնակցություն ունենալ պատերազմին»³։

Բռնկված համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի հայտարարած չեզոքությունը բացահայտ խաբեություն էր։ Ահմեդ Բեդեվի Կուրանը խոստովանում է, որ «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը պատերազմի առաջին իսկ օրերին որոշեց, որ Թուրքիան պետք է նրանում մասնակցություն ունենա⁴։

Անդրադառնալով այդ հարցին, Մանդելշտամը գրում էր, որ պատերազմի առաջին երեք ամիսներին Թուրքական երևակայական չեզոքությունը իրականում չեզոքության բոլոր օրենքներից ցինիկ խախտում էր՝ հօգուտ Գերմանիայի և ի վնաս Անտանտի պետությունների։ Որպես ապացույց, նա բերում է այնպիսի փաստեր, ինչպես զորահավաքի հայտարարումը, օգոստոսի 11-ին գերմանական ռազմանավերի՝ «Գյոբենի» և «Բրեսլաուի» ժամանումը Ստամբուլ, Թուրքիայի ողողումը գերմանական սպաներով, զինվորներով, նավաստիներով, ինչպես և զենքով ու զինամթերքով, որոնք Թուրքիա էին ուղարկվում նույնպես «չեզոք» պետությունների՝ Բուլղարիայի ու Ռումինիայի, տերիտորիայի վրայով։ Գերմանական հրամանատարության կողմից Դարդանելի ամրացումը, Ստամբուլի վերածումը Գերմանիայի ռազմա-ծովային բազայի, Բոսֆորում գերմանական առևտրական նավերի վրա գտնվող ռուսական,

Ֆրանսիական ու անգլիական ապրանքների բռնագրավումը Թուրքերի կողմից, Անդրկովկասի և Ռուսաստանի այլ շրջանները, ինչպես և մահմեդականներով բնակեցված՝ Անգլիայի գաղութները պանիսլամական ու պանթուրքական գործակալների ուղարկումը, գորքերի կենտրոնացումը Արևմտյան Հայաստանում՝ ռուսական սահմանների մոտ, Սիրիայում ու Պաղեստինում՝ եգիպտոսին և, առաջին հերթին, Սուեզի ջրանցքին սպառնալու համար, այս բոլորը վկայում էր այն մասին, որ Թուրքիան կոպիտ կերպով և բացահայտորեն խախտում էր իր կողմից հայտարարված չեզոքությունը¹։

Անտանտի երկրների բողոքները ցույց են տալիս, որ սուլթանական կառավարության գործողությունները հակասում էին պաշտոնապես չեզոք նրա դիրքին։ Դաշնակիցների բողոքի նոտաները և Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի դեսպանների թղթակցությունը Թուրքական կառավարության հետ խոսում են այն մասին, որ Անտանտը ձգտում էր հասնել Թուրքիայի կողմից իսկական չեզոքության պահպանմանը։ Թուրքիայի պատասխանները Անտանտի տերությունների հայտարարություններին նպատակ ունեին չեզոքության քոլի տակ նախապատրաստել երկրի մասնակցությունը պատերազմին՝ գերմանա-ավստրիական խմբավորման հետ դաշինք կնքած։

Որոշ հետազոտողներ, ինչպես արտասահմանյան, այնպես էլ սովետական, Օսմանյան կայսրության այդ «չեզոքությանը» էական նշանակություն են տալիս։ Նրանց կարծիքով, Անտանտի քաղաքականները չէին ցանկանում օգտվել Թուրքիայի չեզոքությունից նրան իրենց կողմը ներքաշելու համար։ Անգլո-ամերիկյան պատմաբանները, մասնավորապես, այդ բանում մեղադրում են ցարական կառավարությանը, դրանով իսկ փորձելով Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի կողմում Թուրքիայի հանդես գալու ամբողջ մեղքը բարդել Ռուսաստանի վրա։ Այսպես, Լիդել-Գարտը, խոսելով Ռուսաստանի հետ Թուրքիայի վարած բանակցությունների մասին, որոնք սկսվել էին վերջինիս նախաձեռնությամբ՝ Գերմանիայի հետ ռազմական դաշինքի վերաբերյալ պայմանագիր կնքելուց և չեզոքությունը հայտարարելուց հետո, նշում է, որ «Ռուսաստանն իր արժանապատվությունից ցածր էր համարում» համաձայնվել Թուրքիայի առաջարկությանը, «թեև դա նրան միակ հնարավորությունն էր տալիս իրեն ապահովելու մի սողանցք, որի

¹ Lewis, G. L., Turkey, London, 1957, p. 45.

² «Զորահավաքի մասին հրամանը,— գրում է Ահմեդ Էմին Յալմանը,— ստորագրվեց կառավարության անդամների կողմից առանձին-առանձին, և ոչ ոք չհամարձակվեց դրա դեմ դուրս գալ... ռազմական միջոցառումները քննարկվել էին մի քանի մինիստրներից բաղկացած նեղ շրջանում։ Այն ռազմական կաբինետի նմանություն ուներ, որի մեջ մտնում էին մեծ վեզիրը և ներքին գործերի, ռազմական, ծովային, ֆինանսների ու արդարադատության մինիստրները։ Այդ նեղ կաբինետի գոյության մասին մյուս մինիստրները ոչինչ չգիտեին»։ Sels' Ahmed Emin, p. 72—73.

³ Джемаль-паша, стр. 101—102.

⁴ Ahmed Bedevi Kuran, s. 342—343.

¹ Mandelstam, p. 7.

² Նույն տեղում,

միջով կարող էին Ռուսաստան ներհոսել հրանոթներ և հանդերձանք՝ նրա արևմտյան դաշնակիցներից: Ռուսաստանը գերադասեց մեկուսացումը՝ շցանկանալով գոհաբերել Կոստանդնուպոլիսն ու նեղուցները գրավելու իր երազանքը...»¹:

Անգլիական ռազմական պատմաբանն օգտագործելով այստեղ Մ. Ն. Պոկրովսկու աշխատությունները, հետևում է վերջինիս տեսակետին: Պոկրովսկին 1914 թվականի օգոստոսի 5-ին էնվեր-փաշայի կողմից ռազմական դաշինքի վերաբերյալ Ռուսաստանին արված առաջարկի կապակցությամբ գրում էր. «Պետրոգրադում ցանկանում էին ստանալ թուրքական մայրաքաղաքը, մինչդեռ նրանց առաջարկում էին թուրքական բանակը»²:

«Պետրոգրադում, — շարունակում էր Պոկրովսկին, — թուրքիան հարկավոր էր բոլորովին ոչ դաշնակցի դերում, թեկուզ ամենախոնարհ ու հնազանդ: Այնտեղ, ընդհանրապես, հարկավոր էր ոչ թե թուրքիան, այլ Կոստանդնուպոլիսը, իսկ այն գրավելու լավագույն պատրվակը կլիներ պատերազմը թուրքիայի հետ»³:

Այդ, մեր կարծիքով սխալ, տեսակետն էր պաշտպանում նաև Ե. Վ. Տարլեն: Նա գրում է. «Թուրքերը ոչ մի կերպ չէին կարող և չէին ցանկանում չեզոք մնալ. չէ՞ որ նրանց երկարացրած ձեռքը չվերցնելը Ռուսաստանի կողմից կարող էր նշանավորել մի բան միայն՝ թուրքիայի մասնատումը պատերազմից հետո, անկախ նրանից, թուրքիան չեզոք կլիներ, թե ոչ (այդ տեսակետից էնվեր-փաշայի կողմից չէր հավատում Անտանտի այն հավաստիացումներին, որ ապագայում թուրքիան անձեռնմխելի կմնա): Եվ, ամենից առաջ, այսուհետև նրանք միայն Գերմանիայի հետ դաշինքից կարող էին սպասել իրենց տիրապետությունների ցանկալի ընդարձակում: Այդպիսով, ռուսական դիվանագիտության ղեկավարների նվաճողական ֆանտազիոններն ու ստեղծված դրոթյան կատարյալ անըմբռնողությունը արագացրին կովկասյան սահմանի վրա Ռուսաստանի դեմ նոր հեռավոր ճակատի ստեղծումը և Գերմանիային ապահովեցին կարևոր դաշնակցով: Ֆրանսիան ու Անգլիան ամբողջ ուժով աշխատում էին թուրքիային ետ պահել հանդես գալուց»⁴:

Մինչդեռ, ժամանակակիցների վկայություններն ու հրապարակված փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ էնվեր-փաշան Ստամբու-

լում ռուսական զինվորական գործակալ Լեոնտևի հետ բանակցությունների մեջ մտավ օգոստոսի 5-ին միայն, այսինքն՝ Գերմանիայի հետ գաղտնի դաշինք կնքելուց հետո՝ ընդամին բողարկվելով թուրքիայի հենց նոր հայտարարված չեզոքությամբ: Զեմալ-փաշան գրում է, որ մինիստրների խորհրդի նիստերից մեկում նրան հանձնարարեցին մոտիկից կապվել անգլիական դեսպան Մալետի, իսկ Զավիդ-բեյին՝ Ֆրանսիական դեսպան Բոմպարի հետ՝ «ցրելու համար նրանց կասկածները Գերմանիայի հետ մեր դաշինքի վերաբերյալ»¹:

Ըստ երևույթին, ռազմական մինիստր էնվեր փաշան իր կողմից հանձն էր առել «ցրել» Ռուսաստանի դեսպանի կասկածները: Հենց այդ նպատակով էլ նա ձեռնարկեց վերը հիշատակված բանակցություններին՝ Լեոնտևի հետ: էնվեր փաշայի հետ օգոստոսի 5-ին և 9-ին տեղի ունեցած Լեոնտևի զրույցների մասին Գիրսը մանրամասն հաղորդում էր իր ղեկուցագրում²: Դրանցից պարզորոշ երևում է էնվերի առաջարկի իսկական իմաստը:

Անտանտի տերություններին շփոթության մեջ զցելու համար, էնվերն իրեն հատուկ նենգություններ ու կեղծավորությամբ Ռուսաստանին առաջարկում էր Օսմանյան կայսրության հետ ռազմական դաշինք կնքել: Ընդ որում, նա հավաստիացնում էր, որ թուրքիան իր հյուսիսային հարևանի հանդեպ ոչ մի հարձակողական մտադրություն չունի և Ռուսաստանին դրանում համոզելու համար նա պատրաստ է իր զորքերը հեռացնել ռուսական սահմանից: էնվերը փորձում էր «ապացուցել», որ թուրքական բանակի զորահավաքը ուղղված չէ Ռուսաստանի դեմ: Վճռականորեն մերժելով Գերմա-

¹ Джемаль-паша, стр. 102: Այդ մասին տե՛ս նաև Ahmed Emin, p. 72—73: Ա. Ֆ. Միլլերը պնդում է, որ երիտթուրքական կառավարության կողմից չեզոքություն հայտարարելը տակավին չէր նշանակում, թե իբր նա ձգտում է միայն ժամանակ շահել և չեզոքության քողի տակ նախապատրաստվել պատերազմի՝ Գերմանիայի կողմում: Նա գրում է. «Գործն ավելի բարդ էր: Բանակի մոբիլիզացման միջոցառումներին ձեռնարկելով, երիտթուրքական պարագուլները հույս ունեին հասնել այնպիսի մի իրավիճակի, որի պայմաններում ուժեղացած ու լիովին պատերազմի պատրաստ թուրքիան կկարողանար ընտրել իրեն առավել ձեռնու վարիանտը. հանդես գալ արդյոք Գերմանիայի կողմում և եթե հանդես գալ, ապա նրբ և ի՛նչ պայմաններով, կամ հանդես չգալ և առաջվա պես զինված չեզոքություն պահպանել՝ դրա փոխարեն փոխհատուցում ստանալով Անտանտի տերություններից»: Տե՛ս А. Ф. Миллер, Вступление Турции в первую мировую войну, «Известия АН СССР», серия Истории и философии, т. III, 1946, № 4, стр. 325.

² «Международные отношения эпохи империализма» (այսուհետև՝ МОЭИ), серия III, т. VI, ч. 1, № 8, стр. 48.

¹ Лиддель-Гарт, стр. 121.

² Покровский М. Н., Империалистическая война, Сб. статей. 1915—1930. Изд. II, дополненное, М., 1931, стр. 158.

³ Նույն տեղում, էջ 160:

⁴ Тарле Е. В., Соч., т. V, стр. 326—327.

նիայի հետ դաշինքի առկայությունը, նա հայտարարեց, որ «Թուրքիան կապված չէ Նույակ դաշինքի» և, մասնավորապես, Գերմանիայի հետ¹։ Ուստի, եթե Ռուսաստանը ցանկանար, Թուրքիայի հետ համաձայնությունը միանգամայն հնարավոր է, միայն թե ռուսական դիվանագիտությունը իրական հողի վրա կանգներ և հաշվի առներ թուրքական շահերն ու ցանկությունները, որոնք, ամենից առաջ, վերաբերում են տերիտորիալ ձեռքբերումներին։ Էնվերը պահանջում էր վերադարձնել էգեյան կղզիներն ու Արևմտյան Բրակիան։

«Այդ բոլորի փոխարեն,— հայտարարեց այնուհետև Էնվերը,— Թուրքիան կարող էր, ամենից առաջ, ռազմական աջակցություն ցույց տալ Ռուսաստանին ընթացիկ պատերազմում՝ նրա տրամադրության տակ ղնելով 150—200 հազար սվիսները։ Դա Ռուսաստանի գործն է, թե նա ուր կուղարկի այդ բանակը»²։ Էնվերն ընդգծում էր, որ Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև դաշինքի կնքումը Ռուսիային, Հունաստանին և նույնիսկ Բուլղարիային կստիպի միանալ Ռուսաստանին։ Իսկ եթե բալկանյան պետություններից որևէ մեկը Ռուսաստանի դեմ հանդես գա, ապա Թուրքիան նրա դեմ կելնի և զենքի ուժով կխանգարի վնաս հասցնելու ռուսական շահերին։

«Ռուսաստանի հետ համաձայնությունը,— եզրակացնում էր Էնվերը,— Թուրքիային ու Ռուսաստանին հանգստություն կբերի, քանի որ այդ պայմաններում մահմեդականների հուզումները կովկասում և հայերին՝ Թուրքահայաստանում անհնարին կլինեն, իսկ

¹ Նույն տեղում, № 48։ Այն մասին, որ Լեոնտեի հետ Էնվերի ձեռնարկած բանակցությունները մինչև վերջը կեղծ էին, վկայում է օգոստոսի 6-ին Գերմանիայի ու Թուրքիայի միջև ստամբուլում կնքված երկրորդ՝ լրացուցիչ համաձայնագիրը, որով Գերմանիան խոստանում էր. «1) Իր օգնությունը՝ կապիտուլյացիաները պերացնելու գործում. 2) Իր աջակցությունը՝ Ռուսիայի ու Բուլղարիայի հետ թուրքական կառավարության ձեռնարկվելիք բանակցություններում, բացի դրանից, Գերմանիան իր բարի ծառայությունները կմատուցի Բուլղարիային, որպեսզի նրա և Թուրքիայի միջև ձեռք բերվի համաձայնություն, որը կհամապատասխանի «Օսմանյան շահերին՝ այն տերիտորիաների բաժանման ժամանակ, որոնք կնվանվեն Բայրաններում... 4) Եթե Հունաստանը, միջամտելով մեր դեմ պատերազմին, պարտություն կրի, Գերմանիան ջանքեր կգործադրի, որպեսզի Արշիպելագի կղզիներն անցնեն Թուրքիային. 5) Գերմանիան կստիպի Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանները շտկել այնպիսի ձևով, որ Թուրքիայի համար ապահովվի անմիջական շփում Ռուսաստանում բնակվող մահմեդական ազգաբնակչության հետ. 6) Գերմանիան իր ազդեցությունը կօգտագործի, որպեսզի Թուրքիան իր կորուստների դիմաց պատշաճ հատուցում ստանա»։ (Ю. В. Ключников и А. Сабанин, ч. II, № 10)։

² ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3850, л. 98—104.

զա երկու կողմերին թույլ կտա հիշված շրջաններում կարգ ու կանոնի պահպանման համար սահմանափակվել զորքերի ամենաանըշան թվով, այն ամենը, ինչ որ հնարավոր է, կենտրոնացնելով ավելի կարևոր ու սպառնալից կետերում»¹։

Մեծ վեղիր Սաիդ Հալիմը նույնպիսի կեղծավորությամբ, ինչպես Էնվերը, հավաստիացնում էր Գիրսին, որ ինքը ևս Ռուսաստանի հետ դաշինք կնքելու կողմնակից է, ուստի և պաշտպանում է Լեոնտեի հետ զրույցի ժամանակ ռազմական մինիստրի առաջ քաշած պայմանները²։

Ինչպես սովետական, այնպես էլ արտասահմանյան մի շարք պատմաբաններ, Լեոնտեի հետ Էնվերի ունեցած զրույցի փաստից այն անհիմն հետևությունն են անում, թե իբր այն ղեկավարում, եթե Ռուսաստանը համաձայնվեր ընդունել Թուրքիայի առաջարկը, վերջինս կհարեր Անտանտին³։

Հավատարիվ Էնվերի խոսքերի անկեղծությունը, ակադեմիկոս Տարլեն գտնում է, որ «իզուր էր դեսպանը (Գիրսը) ամբողջ ուժով շտապեցնում Սազոնովին՝ պատասխանելու այդ առաջարկին, հասկանալով նրա ծայրահեղ կարևորությունը Ռուսաստանի համար։ Սազոնովն այդ հարցում ոչինչ չէր ուզում հասկանալ... Իրենց կրկնած առաջարկի պատասխանը շտանալով, մեծ վեղիրն ու Էնվերը, իհարկե, կտրուկ կերպով շրջվեցին դեպի մյուս կողմը...»⁴։

Տարլեն, ինչպես և վերջը նշված պատմաբանները, այս հետևությունն են հանգում մասամբ այն պատճառով, որ նրանք արտակարգ մեծ նշանակություն են տալիս Գիրսի ու Լեոնտեի թախանձագին դիմումներին Սազոնովին՝ ընդունելու Էնվերի առաջարկը և անհապաղ դաշինք կնքելու Թուրքիայի հետ, քանի որ,— ինչպես

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3850, л. 98—104.

² Նույն տեղում, թ. 10։

³ Покровский М. Н. Империалистическая война, стр. 160. L. Albertini, v. III, p. 611—617. Մ. Պավլովիչը պնդում է, որ «նեղուցները գրավելու իր ձգտումով ցարիզմը երիտթուրքերին հրեց լուսաբանական Գերմանիայի դիրքը»։ Դրանով իսկ նա, ըստ էության, արդարացնում է երիտթուրքերին, շտանելով վերջիններիս սեփական նվաճողական պլանները Ռուսաստանի դեմ մղվող պատերազմում (տե՛ս նրա Борьба за Азию и Африку, М., 1923, стр. 67 և Революционная Турция, М., 1921, стр. 52—53)։ Այդ նույն տեսակետին է և Վ. Ա. Գուրկո-Կրյաժնի (տե՛ս նրա «История революции в Турции», М., 1923, стр. 83)։ Փ. Կալերը, արդարացնելով Անգլիայի ու Ֆրանսիայի այն ժամանակվա քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ, հայտարարում է, որ վերջինս, դաշնակիցների դեմ պատերազմի մեջ մտավ Ռուսաստանի կամքով... (տե՛ս նրա Европа и новая Турция, М., 1925, стр. 10)։ Տես նաև I. A. K. Marriott, The Eastern Question. A historical Study in European Diplomacy, 4 ed. Oxford, 1951, p. 482։

⁴ Тарле Е. В. Соч., т. V, стр. 326.

գրում էին նրանք, — «մեր մերժումը անպայման և անվերադարձ կերպով թուրքիային կնետի մեր թշնամիների գիրկը»¹։ Ռուսական ներկայացուցիչները Ստամբուլում թուրքական ռազմական մինիստրի հավաստիացումները հալած յուղի տեղ էին ընդունում։

Սովետական պատմաբան Նոտովիչը շատ ճիշտ նկատում է, որ «պնդելով ընդունել էնվերի առաջարկը, Գիրսը և Լեոնտեր «դաշինք» տերմինին առանձնահատուկ իմաստ էին տալիս։ Այդ «դաշինք» նրանք հասկանում էին յուրովի՝ որպես թուրքիայի ենթարկումը Ռուսաստանին»²։

Այդ մասին է վկայում 1914 թ. օգոստոսի 10-ի Գիրսի հեռագիրը, որտեղ դեսպանը պնդում էր. «Ես խորապես համոզված եմ, որ վրա է հասել պատմական այն պահը, երբ մենք հնարավորություն ունենք թուրքիային վերջնականապես ենթարկել մեզ և նրա միջոցով կասեցնել Բալկանյան թերակղզում առկա թշնամական այն ուժերը, որոնք պատրաստվում են հանդես գալու մեր դեմ»³։

Թեև ցարական կառավարությունը չէր հավատում էնվերի կեղծ հայտարարություններին, նա այնուամենայնիվ Գիրսին առաջարկեց երկարաձգել բանակցությունները թուրքերի հետ՝ մինչև որ վերջնականապես պարզ կդառնա Բուլղարիայի դիրքը և գերմանավարիական բլոկի դեմ ուղղված բալկանյան երկրների դաշինք կստեղծվի։ Օգոստոսի 10-ին Սազոնովը հեռագրում էր Գիրսին. «Մինչև Սոֆիայից պատասխան չստանանք, էնվերի հետ բանակցություններում հաշվի առեք ժամանակ շահելու անհրաժեշտությունը»⁴։ Վերջին հաշվով, Պետրոգրադում պատրաստ էին ընդունել Ռուսաստանի հետ դաշինք կնքելու վերաբերյալ թուրքական կառավարության առաջարկները, միայն թե թուրքիային ետ պահել Գերմանիայի կողմում հանդես գալուց⁵։ Այդ մասին է վկայում նաև Սազոնովի հետևյալ արտահայտությունը. «Թուրքիայի անցումն Ավստրո-Հունգարիայի կողմը, — գրում է նա իր հիշողություններում, — Ռուսաստանին սպառնում էր առանձնապես վտանգավոր

¹ МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 49.

² Н о т о в и ч Ф. И., Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны, М., —Л., 1947, т. I, стр. 284.

³ МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 49.

⁴ Նույն տեղում, № 50։

⁵ Օգոստոսի 12-ին Սազոնովը Գիրսին հանձնարարեց հաղորդել Բարձր Գրանը, որ ռուսական կառավարությունը Օսմանյան կայսրության շեղարկության դիմաց պատրաստ է երաշխավորելու նրա ամբողջականությունը և համաձայն է, որ նրան անցնեն գերմանական բոլոր կոնցեսիաները Փոքր Ասիայում։ Օգոստոսի 16-ին Սազոնովը համաձայնվում էր թուրքիային գիշի հույների կողմից գրավված Լեմնոս կղզին (ՄոЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 72. Տե՛ս նաև № 100)։

հետևանքներով, որովհետև, առաջինը, թշնամու ծովային ուժերի առջև բացում էր մուտքը դեպի Սև ծովը և մեր բանակի մի զգալի մասը պահելով թուրքական սահմանի վրա՝ այսպիսով խանգարելու նրան, մասնակցելու պատերազմին՝ գլխավոր ճակատում և երկրորդ, փակելով մեզ Սև ծովում, կտրում էր մեզ դաշնակիցների հետ ուղիղ կապից և կաշկանդում արտաքին աշխարհի հետ մեր ունեցած տնտեսական հարաբերությունները, հանգեցնելով ծովային միակ ելքի՝ հեռավոր և ամեն տեսակետից անբավարար Արխանգելսկի նավահանգստի միջոցով»¹։

Որ Ռուսաստանն իսկապես երկյուղ էր կրում Անտանտի հակառակորդների խմբավորմանը թուրքիայի միանալուց, դա երևում է նաև Գիրսի հետևյալ հաղորդումից. «...Մեր խնդիրը՝ թուրքիայի կատամար ներկայումս գործադրվող ջանքերի մեջ, պետք է լինի մեր ճակատի ապահովումը ամեն տեսակի ղեպերից, այդ թվում նաև այն ղեպում, եթե երրորդ պետության՝ թուրքիայի միջամտությունը մեզ համար վտանգավոր դառնա։ Այդ վտանգն արտասովոր չափեր կընդունի, եթե թուրքիան հանդես գա Բուլղարիայի և տակավին իրենց դիրքը շորոշած բալկանյան պետությունների հետ մեկտեղ»²։

Ցարական կառավարությունը, տակտիկական նկատառումներից ելնելով, այդ շրջանում իրոք ձգտում էր համաձայնության գալ թուրքիայի հետ։ Օգոստոսի 13-ին Պետրոգրադում թուրքական գործերի հավատարմատար Ֆահրեդինին հայտարարվեց հետևյալը. «Եթե թուրքիան անկեղծորեն ձգտում է համաձայնության հասնել մեզ հետ, մենք պատրաստ ենք նրան ընդառաջ գնալ»³։

Սակայն ռուս-թուրքական այս բանակցություններից էլ ոչինչ չստացվեց, քանի որ երիտթուրքերը դրանք սկսեցին միայն ժամանակ շահելու նպատակով։ Այդ բանը մատնանշում են հենց իրենք՝ թուրք պատմաբանները⁴։

Բերված փաստաթղթերը խոսում են այն մասին, որ Ռուսաստանը, տակտիկական նկատառումներով, չէր ցանկանում թուրքիային տեսնել Կենտրոնական տերությունների խմբավորման մեջ։ Դրանով էր բացատրվում ցարական կառավարության ձգտումը՝ էնվերի հետ տարվող բանակցություններն օգտագործել թուրքիայի իրական շեղարկությանը հասնելու համար։ Սակայն դա ամենևին չէր նշանակում, թե ցարական կառավարությունը հրաժարվում էր

¹ С а з о н о в С. Д., Воспоминания, Берлин, 1928, стр. 277.

² МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 136.

³ «Царская Россия в мировой войне», т. I, Л., 1926, № 34.

⁴ Տե՛ս Ahmed Emin, p. 69.

Կոստանդնուպոլսի, նեղուցների ու Արևմտահայաստանի նկատմամբ իր նվաճողական պլաններից: Այդ միայն տակտիկական մաներ էր, որով ցարական արքունիքը ձգտում էր Թուրքիային ետ պահել Ռուսաստանի դեմ հանդես գալուց: Ռուսաստանի համար, որը Գերմանիայի դեմ պատերազմ էր մղում ռազմական գործողությունների եվրոպական թատերաբեմում, ձեռնտու էր Կովկասում նոր ճակատ բացել, որը բնական է, նոր դժվարություններ կհարուցեր հիմնական՝ Արևմտյան ճակատում: Ցարական կառավարության ձգտումը՝ էնվերի հետ բանակցություններն օգտագործել Ռուսաստանի դեմ Թուրքիայի հանդես գալուն խոչընդոտելու նպատակով, պատերազմի օրակարգից էր հանում Ռուսաստանի նվաճողական պլանները Թուրքիայի նկատմամբ:

Ինչ վերաբերում է Անգլիայի ու Ֆրանսիայի վերաբերմունքին՝ պատերազմում Թուրքիայի մասնակցության հարցին, ապա նրանք Օսմանյան կայսրության տնտեսության մեջ ու ֆինանսներում ունեցած իրենց դիրքից կառչելով, չէին ցանկանում ընդառաջ գնալ սուլթանական կառավարությանը, որը պահանջում էր Թուրքիայի երևակայական չեզոքության դիմաց զիջումներ անել:

Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Գրեյը օգոստոսի երկրորդ կեսին Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի դեսպանների հետ ունեցած զրույցի ժամանակ նրանց ասել էր, որ ինքը Ստամբուլում Անգլիայի դեսպան Մալետին լիազորել է Թուրքիային հայտարարելու հետևյալը. «Թուրքական կառավարությունն, անկասկած, գիտի, որ ռազմական դրությունը, ինչպես որ այն զարգանում էր վերջին շաբաթվա ընթացքում Բելգիայում ու Ֆրանսիայում, խիստ տարբերվում է այն դրությունից, որին սպասում էր Գերմանիան... րանի որ վերջինս Բելգիայում հապաղեց ավելի երկար, քան հաշվի էր առել գերմանական գլխավոր շտաբը, և նրա շանսերը զգալիորեն նվազեցին... Բացի դրանից, Ռուսաստանն արևելքում կարող է կարճատև ժամանակում Գերմանիային սարսափելի հարվածներ հասցնել... համենայն դեպս, Ռուսաստանը, Անգլիան ու Ֆրանսիան պատրաստ են նրա չեզոքության դիմաց առաջարկել նրա տերիտորիայի լրիվ անվտանգությունն ու երաշխավորումը, բայց եթե Թուրքիան դաշինք կնքի Գերմանիայի հետ և Գերմանիան անհաջողություններ կրի, որոնք ներկայումս ավելի հավանական են թվում, քան երկու շաբաթ առաջ, հետևանքները Թուրքիայի համար անսահման մեծ կլինեն»:

Այնուհետև Գրեյը ընդգծեց, որ ինքը դեմ է Թուրքիային տերիտորիալ որևէ փոխհատուցում, օրինակ, Լեմնոսն առաջարկելուն: Դա, նրա կարծիքով, հավանաբար կհանգեցնեք այն բանին,

որ Հունաստանը կարող էր տատանվել որպես դաշնակից հանդես գալու խնդրում: «Գրեյը ամուր կանգնած է այն տեսակետին, — հարորդում էր այնուհետև Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենկենդորֆը, — որ Թուրքիայի հետ հարաբերությունները խզվելու դեպքում Անգլիան ի դեմս Հունաստանի կգտնի ուղղակի և հուսալի դաշնակցի: Տերիտորիալ առուժախը, չհամոզելով Թուրքիային, դժգոհություն առաջ կբերի բալկանյան երկրներում... Ֆրանսիական դեսպանն ասաց, որ լիովին բաժանում է Գրեյի տեսակետը»¹:

Ֆրանսիական դեսպանի կարծիքը հաստատեց Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Դելկասեն՝ Փարիզում ռուսական դեսպան Իզվոլսկու հետ ունեցած զրույցի ժամանակ: Դելկասեն ուղղակի հայտարարեց, որ ինքը չի կարծում, թե բանակցությունները Թուրքիայի հետ կարող են որևէ բանի հանգեցնել, ուստի և «նպատակահարմար է գտնում առանց ժամանակ կորցնելու ապահովել բալկանյան բլոկի վերականգնումը՝ ուղղելով նրան Թուրքիայի դեմ»:

«Դելկասեն գտնում է, — գրում էր այնուհետև Իզվոլսկին, — որ հարկավոր էր Բուլղարիային հնարավորություն տալ Հունաստանի օգնությամբ նվաճելու մինչև էնոս-Մյոզիա գիծն ընկած հատվածը: Դրա համար Հունաստանին կարելի է խոստանալ էպիրը՝ բացի Վալոնայից»²:

Պետրոգրադում չէին համաձայնվում անգլիական ու ֆրանսիական դիվանագետների տեսակետներին: Այդ պատճառով էլ Սազոնովը Բենկենդորֆի միջոցով մեկ անգամ ևս նշեց անգլիական դիվանագիտության օժանդակության անհրաժեշտությունը՝ սերբո-հունա-բուլղարական համաձայնագիր կնքելու և այդ նպատակով Աթենքի վրա ճնշում գործադրելու, որովհետև «Գերմանիայի ու Ավստրիայի դեմ պատերազմի առկայության պայմաններում, Հունաստանի անմտության պատճառով, որը հենվում է անգլիացիների թողտվության վրա», մենք չենք կարողանա խուսափել Թուրքիայի ու Բուլղարիայի հետ ընդհարումից»³:

Այսպիսով, Պետրոգրադի, Լոնդոնի ու Փարիզի միջև գոյություն ունեք ակնհայտ անհամաձայնություն՝ պատերազմին Թուրքիայի մասնակցության կամ չեզոքություն պահպանելու համար նրան «վարձատրելու» հարցում: Ռուսաստանը ձգտում էր հասնել այն բանին, որպեսզի Թուրքիան իսկապես չեզոքություն պահպանի, մինչդեռ Անգլիան ու Ֆրանսիան իրենց դիվանագիտական հնարամտություններով ու քաջբռնկով իրենցից վանում էին երիտթուր-

1 МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 118.

2 Նույն տեղում, № 120:

3 Նույն տեղում, № 226:

քական կոմիտեի այն գործիչներին, որոնք կողմնակից էին Թուրքիայի մասնակցությանը պատերազմին՝ Անտանտի տերությունների կողմում:

Մինչև կավարտվեին դիվանագիտական երկարատև բանակցությունները Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև, Թուրքիայում վերջնականապես ամրապնդվեց էնվեր փաշայի կողմից գլխավորվող գերմանասիրական խմբավորման դիրքը, որը վաղուց էր որոշել երկիրը ներգրավել պատերազմի մեջ՝ կենտրոնական տերությունների կողմում: Թեև էնվերի կողմնակիցները կառավարության մեջ փոքրամասնություն էին կազմում, պետական կառավարման հիմնական լծակները նրանց ձեռքում էին գտնվում: Ռազմական մինիստրի հետ չհամաձայնվողները չէին կարող դիմադրել նրա ճնշմանը: «Հենց նրա գիտությունը, — վկայում է Քյազըմ Կարաբեքիրը, — գերմանական «Գյոթեն» և «Բրեսլաու» հաժանավերը բաց թողնվեցին Դարդանեյլ»¹: «Դրանով, — գրում է այնուհետև Կարաբեքիրը, — մենք ձգտում էինք հասնել այն բանին, որ Ստամբուլում գտնվի մի նավատորմ, որը գերազանցի Ռուսաստանի սևծովյան նավատորմին»²:

Սակայն ինչպե՞ս պատահեց, որ «Գյոթեն» ու «Բրեսլաուն» սողոսկեցին նեղուցները այն պայմաններում, երբ ամբողջ Միջերկրական ծովը գտնվում էր Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ռազմածովային ուժերի վերահսկողության տակ: Արևմտակարգական որոշ պատմաբաններ փորձում են Միջերկրական ծովում անգլիական ու ֆրանսիական ուժերի հրամանատարության վրայից վերցնել գերմանական ռազմանավերը թուրքական ջրերը բաց թողնելու պատասխանատվությունը: Այսպես, օրինակ, Կյազըմը պնդում է, որ «Գյոթեն» ու «Բրեսլաուն» անգլիացիների կողմից Միջերկրական ծովից բաց թողնվեցին «անզգուշաբար»³:

Անգլիական ռազմական պատմաբան Լիդել-Հարտը գրում է, որ «օգոստոսի 10-ին «Գյոթենը» «Բրեսլաու» հաժանավի ուղեկցությամբ, աննկատելի անցնելով Միցիլիայի մոտ կանգնած բրիտանական նավատորմի կողքով, երևաց Դարդանեյլում»⁴: Նույնն է կրկնում Մարիոտտը⁵:

¹ Kâzım Karabekir s. 78. «Գյոթեն» և «Բրեսլաու» նավերով Թուրքիա-ժամանեցին մոտ 450 գերմանական սպաներ ու զինվորներ (որպես ծովային հրահանգիչներ)՝ կոնտր-ադմիրալ Սուլտանի գլխավորությամբ: Лиддель-Гарт, стр. 122.

² Նույն տեղում, էջ 186.

³ Кайзер, стр. 11.

⁴ Лиддель-Гарт, стр. 121.

⁵ Marriott I. A., p. 488.

Փաստաթղթերը, սակայն, համոզում են մեզ այն բանում, որ բրիտանական կառավարությունը դիտավորյալ կերպով շարգելակեց գերմանական հաժանավերին մտնելու նեղուցները:

Գրեյը ուղղակի հայտարարեց Բենկենդորֆին, որ ինքը «կգեռադասեր այդ նավերը տեսնել թուրքերի ձեռքում, քան թե գերմանացիների ձեռքում՝ Միջերկրական ծովում»¹:

Անգլիական առաջադեմ պատմաբան Գոտլիբը բազմահարուստ փաստական նյութի վերլուծության հիման վրա համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ անգլիական ռազմածովային ուժերը սկզբում հետապնդում էին «Գյոթեն» և «Բրեսլաու» ռազմանավերին: Բայց քանի որ բրիտանական ծովակալությունը նախքան Անգլիայի պատերազմի մեջ մտնելը արգելել էր հարձակումներ գործել գերմանական հաժանավերի վրա, վերջիններս կարողացան փրկվել խորտակումից և աննկատելի հեռանալ իրենց հետապնդողներից²: Գոտլիբը բերում է հունական թագավորի քարտուղարի այն կարծիքը, որ «եթե անգլիացիները ցանկանային, նրանք կարող էին խանգարել այդ երկու նավերին մտնել Դարդանեյլ»³:

Նույն կարծիքն են պաշտպանում այդ իրադարձության թուրք ժամանակակիցները՝ Քյազըմ Կարաբեքիրը⁴ և Թուրքիայի այն ժամանակվա դեսպանը Բեուլինում՝ ծովային նախկին մինիստր Մահմուդ Մուխտար-փաշան: Վերջինս 1914 թվականի հոկտեմբերի 17-ին հեռագրում էր Ստամբուլ, որ, իր կարծիքով, բրիտանական կառավարությունն ուզում էր ամեն կերպ խանգարել Ռուսաստանին գրավելու նեղուցները և այդ նպատակով անգլիական միջերկրածովյան էսկադրան «գերմանական նավերին հնարավորություն տվեց փրկվել և թաքնվել Մարմարի ծովում»⁵:

Այս բոլոր փաստերն ու վկայությունները խոսում են այն մասին, որ Անգլիայի կառավարող շրջանները գերադասում էին նեղուցները տեսնել ավելի շուտ Թուրքիայի ձեռքում՝ նույնիսկ Գերմանիայի վերահսկողության տակ, քան Ռուսաստանի ձեռքում:

Երիտթուրքերի գերմանասիրական կիկը էնվերի ու Թալեաթի գլխավորությամբ, ինչպես և Գերմանիայի ներկայացուցիչները Թուրքիայում, Անտանտի լազերում գոյություն ունեցող հակասություններն օգտագործեցին, որպեսզի արագացնեն Օսմանյան կայս-

¹ МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 76.

² Готлиб В. В., Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М., 1960, стр. 62—63.

³ Նույն տեղում, էջ 65.

⁴ Kâzım Karabekir, s. 77.

⁵ Адамов Е. А., Константинополь и проливы, т. I, стр. XVI.

րության մասնակցութիւնը պատերազմին՝ կենտրոնական տերութիւններէ կողմում:

Պետրոգրադում հասկանում էին, որ Թուրքիայի հանդէս գալու գեպքում գերմանա-թուրքական նավատորմի ու օսմանյան բանակի հիմնական հարվածը կուղղվի Ռուսաստանի սեծովյան շրջանի ու Անդրկովկասի դեմ: Ուստի և ցարական ղեկավարներն աշխատում էին հասնել այն բանին, որպէսզի սուլթանական կառավարութիւնը իսկապէս չեզոք քաղաքականութիւն վարի: Յարական կառավարութիւնը երիտթուրքական ղեկավարներից պահանջում էր: «Գյոթենն» ու «Բրեսլաուն» անհապաղ դուրս բերել տալ թուրքական ջրերից: Ընդ որում Ռուսաստանը, ինչպէս Լիման ֆոն Անդերսի միսիայի առթիվ ծագած ղեկավարիտական ընդհարման ժամանակ, մեծ հույսեր ուներ, որ իր այդ ղեկավարիտական ելույթը աջակցութիւն կստանա Անգլիայի ու Տրանսիայի կողմից: Սակայն վերջիններս այս անգամ էլ թուրքական կառավարութիւնը զուտ ձևական հայտարարութիւններ անելուց դենը չգնացին, որոնց վրա երիտթուրքերը ոչ մի ուշադրութիւն չդարձրեցին:

Ստամբուլի անգլիական ու ֆրանսիական դեսպանները պահանջում էին գերմանական նավերի անձնակազմը փոխարինել թուրք նավաստիներով, մինչդեռ Ռուսաստանը պահանջում էր այդ նավերն իսկ հեռացնել թուրքական ջրերից: Միջազգային իրավունքի համաձայն, պատերազմող տերութիւնն ուղղակի իրավունք չունէին չեզոք երկրի նախահանգստում մնալու ավելի քան 24 ժամ: Այդ պատճառով էլ թուրքական կառավարութիւնը պատասխանեց, որ ինքը «գնել» է այդ նավերը: Միաժամանակ նա խոստացավ դրանց անձնակազմը փոխարինել թուրքականով: Ի պատասխան Գիրսի բողոքին, մեծ վեղիքը հայտարարեց, որ իբր Թուրքիան դրանից որոշ ժամանակ առաջ տվել էր իր համաձայնութիւնը՝ ձեռք բերելու «Գյոթենը» և «Բրեսլաուն», սակայն նա տակալին հո՛ւյս չունէր, որ այդ բանը իսկապէս տեղի կունենա, որովհետև գտնում էր, որ հազիվ թէ գերմանական նավերին հաջողվի հասնել մինչև Դարդաննել¹:

Թալեաթը, Գերմանիայի կողմում Թուրքիայի հանդէս գալու ամենամոլորեանդ ջատագովը՝ էնվերից հետո, իր հուշերում տալիս է «Գյոթենի» «գնման» իրական պատմութիւնը: Նա գրում է, որ ինքը արդարադատութիւն մինիստր Նալիլ-բեյի հետ միասին գնաց Վանգենհայմի մոտ և այնտեղ «Նալիլ-բեյի մոտ հղացավ նավերը

¹ МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, стр. 49. Այդ մասին տե՛ս նաև Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, Թուրքական հեղափոխութիւնի մութ ծալքերը, էջ 19—21:

գնելու գաղափարը: Նա այդ մասին հայտնեց Վանգենհայմին: Ակններև էր, որ նավերի գնումը ձևական բնույթ էր կրելու»¹:

Այդ մասին խոստովանում է նաև «տրիումփիրատի» երրորդ անդամը՝ Ջեմալ-փաշան, նշելով, որ «գործարքը, ինչ խոսք, ձևական էր: Կառավարութիւնը (գերմանական—Յ. Ս.) հաղորդում էր, որ կայգերը, առանց ուսլիստագի համաձայնութիւնի, իրավունք չունի ոչ մի նավ վաճառելու, ուստի և «Գյոթենն» ու «Բրեսլաուն» մեզ կւորող են իսկականից վաճառվել պատերազմից հետո միայն»²:

Անտանտի երկրների ղեկավարները, իհարկե, չհավատացին գերմանական նավերը գնելու վերաբերյալ Թուրքիայի հայտարարութիւնը: Իզվոլսկին օգոստոսի 13-ին Փարիզից հեռագրում էր, որ «նավերի ֆիկտիվ գնումը, որին դիմեց Թուրքիան, ասպացուցում է, ըստ երևույթին, Ռուսաստանի դեմ... ուղղված համաձայնագրի առկայութիւնը»³:

Ի դեպ, այդ գործարքի կեղծ լինելը հենց այն ժամանակ հաստատեց Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրութիւնի պետական քարտուղար Յագովը՝ Բեռլինում Հունաստանի դեսպանորդուն հայտարարելով հետևյալը. «Այդ վաճառքն իրականում երբեք տեղի չի ունեցել»⁴:

Օգոստոսի 18-ին «Գյոթենի» ու «Բրեսլաունի» վրա թուրքական զորակներ բարձրացվեցին: Հաժանավերը վերանվանվեցին՝ «Գյոթենը»՝ «Յավուզ սուլթան Սելիմ», «Բրեսլաուն»՝ «Միդիլլի»: Գերմանական ողջ անձնակազմը՝ թուրքական համազդեհատ հազած, մնաց նավերի վրա: Նավաստիներն ու սպաները գլխներին ֆես դրեցին⁵:

Սովակալ Սուլունը նշանակվեց թուրքական նավատորմի հրամանատար: Դրան հետևեց ծովակալ Լիմպուսի գլխավորած անգլիական ծովային միսիայի սպաների հեռացումը թուրքական ուղիներին: Շուտով անգլիական կառավարութիւնը ստիպված էր այդ միսիան ետ կանչել Ստամբուլից: Թուրքիայի ուղիմա-ծովա-

¹ Ta'at pašanın hatıraları, s 27.

² Джемаль-паша, стр. 100.

³ МОЭИ, Серия III, т. VI, ч. I, № 90.

⁴ «Вторая оранжевая книга». Дипломатическая переписка России, предшествовавшая войне с Турцией. Дипломатич. архив, т. VI, П-д, 1915, док. № 27.

⁵ Այդ հանգամանքը մեծ վեղիքին չէր շփոթեցնում: Ի պատասխան Ռուսաստանի շարունակվող բողոքների, նա փորձում էր հավաստացնել Գիրսին, որ «Գյոթենն» ու «Բրեսլաուն» գնվել են Թուրքիայի կողմից և որ դրանց գերմանական անձնակազմերը կուղարկվեն Գերմանիա և կփոխարինվեն թուրքականով: Տե՛ս МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 14.

յին ուժերն ամբողջովին անցան գերմանական հրամանատարության ձեռքը:

Օգոստոսի 12-ին Գիրսը հաղորդեց Սազոնովին, որ «Գյոբեհնի» և «Բրեսլաուի» ժամանումը և դրանց գնումը «խիստ ոգևորեց թուրքերին և կարող է նրանց համարձակություն ներշնչել՝ դիմելու ամենավճռական ելույթներին»¹:

Թուրքիան անմիջապես շտապ պատերազմի մեջ, թեև Գերմանիան շտապեցնում էր նրան՝ մատնանշելով դաշնակցային համաձայնագիրը: Դա բացատրվում էր նրանով, որ բալկանյան պետությունների դիրքը տակավին պարզ չէր:

«Մեզ հարկավոր էր ապահովել Բուլղարիայի մասնակցությունը պատերազմին՝ մեզ հետ դաշինք կնքած,—վկայում է Զեմալփաշան»²:

«Երիտթուրքերն անմիջապես պատերազմի մեջ շտան բալկանյան հարևանների կասկածելի դիրքի պատճառով,— գրում է Ահմեդ էմին Յալմանը»³: Թուրքական դիվանագիտությունն այն ժամանակ փորձում էր կենտրոնական տերությունների կողմը ներքաշել Բուլղարիային ու Ռումինիային: Փորձեր արվեցին նաև Հունաստանին ներգրավվելու՝ Անտանտի դեմ ուղղված շորս երկրներից բալկանյան լիզա ստեղծելու համար⁴:

Ստամբուլի քաղաքագետները բավականին եռանդուն էին դրժում հատկապես այս վերջին ուղղությամբ: Բուլղարիային իրենց կողմը գրավելու համար Թալեաթն ու Խալիլը ուղարկվեցին Սոֆիա: Թալեաթը գրում է, որ երբ նրանք ժամանեցին բուլղարական մայրաքաղաքը և համոզվեցին, որ Ռադոսլավովի կառավարությունը հակված է դաշինք կնքելու Թուրքիայի հետ, «թուրքական դեսպանությունում բանակցություններ սկսվեցին, և մենք ստորագրեցինք պայմանագիր... Այսպիսով, հաստատվեց, որ Բուլղարիան պատրաստվում է մասնակցել պատերազմին»⁵:

Վաղուց որոշած լինելով հանդես գալու գերմանա-ավստրիական խմբավորման կողմում և իրեն համար նոր դաշնակիցներ փնտրելով, թուրքական կառավարությունը շարունակում էր բանակցությունները ցարական դիվանագետների հետ, վերջիններիս մշտապես հավաստիացնելով Ռուսաստանի հետ դաշինք կնքելու Թուրքիայի պատրաստակամության մեջ: Մեծ վեճերը շարու-

¹ МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 84.

² Джемаль-наша, стр. 105.

³ Ahmed Emin, p. 74.

⁴ Briggs Davenport, p. 454.

⁵ Talât paşanın hatıraları, s. 27.

նակում էր կեղծավոր կերպով հայտարարել Գիրսին, թե իբր Թալեաթն ու Խալիլը Սոֆիայում բանակցություններ են վարում՝ Բուլղարիային կենտրոնական տերությունների խմբավորման դեմ հանելու համար:

Երիտթուրքերը փորձում էին Անտանտի տերությունների ներկայացուցիչներին հավատացնել, որ իբր Թուրքիան չեզոքություն է պահպանում: Մինչդեռ, քողարկվելով հենց այդ չեզոքությամբ, Թուրքիան տենդորեն նախապատրաստվում էր պատերազմի¹:

Համընդհանուր զորահավաքի հայտարարումը, որի մասին վերջը հիշատակվեց, և դրա հետ կապված ամբողջ երկրի վերածումը ռազմական ճամբարի, հանգեցրին քաղաքացիական իշխանությունների ենթարկմանը ռազմական իշխանություններին և էնվերփաշայի գլխավորությամբ գերմանասերների յուրկատար գերազանցությունը: Վերջինս նշանակվեց Թուրքիայի ռազմական ուժերի վիցե-գեներալխսիմուսի պաշտոնում և փաստորեն իր ձեռքում անսահմանափակ իշխանություն կենտրոնացրեց:

Գերմանացիները չհապաղեցին Ստամբուլում ստեղծված այդ նոր իրավիճակն օգտագործել Օսմանյան կայսրությունում իրենց ազդեցությունն է՛լ ավելի ամրապնդելու և թուրքական բանակի հետ մեկտեղ նավատորմն էլ իրենց ձեռքը վերցնելու համար: Գերմանիայից սկսեցին մեծ խմբերով գերմանական սպաներ ու զինվորներ, զենքով, զինամթերքով ու հանդերձանքով բեռնված գնացքներ ժամանել Թուրքիա: Գերմանական մասնագետների ղեկավարությամբ ամրացվում էին նեղուցները:

Ինչպես հաղորդում էր Գիրսը 1914 թվականի հոկտեմբերի սկզբին, թուրքական կառավարության մեջ ավելի ու ավելի էր բորբոքվում «պայքարը ռազմատենչ կուսակցության և Զավիդ-բեյի ու Խալիլ-բեյի գլխավորած շափավորների կուսակցության միջև, որոնք ջանում էին Թուրքիային ետ պահել պատերազմին անմիջապես ներգրավվելուց: Այդ շափավոր կուսակցությունը, ոչ առանց հիմքի, մինչև ռազմական գործողությունների թատերաբեմում ստեղծված ընդհանուր վիճակի պարզվելը Թուրքիայի հանդես գալը վտանգավոր է համարում»²: Երբ Մառնայի վրա գերմանական զորքերի կրած պարտության և ռուսական բանակի հաջող առաջխաղացման հետևանքով Գալիցիայի զգալի մասը գրավվեց, գերմանական գլխավոր հրամանատար Մոլտկեն, սեպտեմբերի սկզբներից սկսած, կիման ֆոն Սանդերսից պահանջում էր, որ

¹ Տե՛ս МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 136, 363.

² МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 363.

Թուրքիան անհապաղ հանդես գա Կովկասում, Սև ծովում և Սուեզի ջրանցքի շրջանում¹։

Դրանից հետո Վանդենհայմը, Լիման ֆոն Սանդերսն ու ծովակալ Սուշոնը սկսեցին ուժեղ ճնշում գործադրել երիտթուրքական ղեկավարների վրա։

Սեպտեմբերի 27-ին թուրքական կառավարությունը փակեց նեղուցները։ Ականները ջրարկվեցին և ականափակոցներ դրվեցին, փարոսների ջահերը հանգցրին և նշաններով նավերին հասկացրին, որ անցում չկա։ Այս միջոցառումը ևս վկայում էր, որ մոտենում է պատերազմին Թուրքիայի մասնակցության պահի։

Հոկտեմբերի 11-ին, գերմանական ղեկավարությունում տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ, Վանդենհայմի միջև, մի կողմից, և էնվերի, Թալեաթի ու Ջեմալի միջև՝ մյուս կողմից, կնքվեց համաձայնագիր, որով Թուրքիան պարտավորվում էր հանդես գալ Գերմանիայից 100 միլիոն մարկ գումարի² շահով դրամական օգնություն³ ստանալուց անմիջապես հետո։

Հաջորդ օրը, — ինչպես գրում է Ջեմալ-փաշան, — մինիստրների խորհրդի նեղ կազմով կայացած նիստում, բոլոր ներկա գտնվողները, բացի Ջավիդ-բեյից, պնդում էին, որպեսզի Թուրքիան «անհապաղ միջամտի համաշխարհային պատերազմին»⁴։

Այդ բանը առանձնապես համառորեն պնդում էր ռազմական մինիստր էնվեր-փաշան։ «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության նշանավոր գործիչներից մեկը՝ Մեվլան-զադե Ռիֆաթը, հիշյալ նիստում էնվերի ունեցած ելույթի մասին իր հուշերում գրում է, որ էնվերը, ապացուցելու համար, որ Թուրքիային անհրաժեշտ է մասնակցել պատերազմին Գերմանիայի կողմում, մատնանշում էր հետևյալը. «Գերմանիան համաձայն է, որպեսզի մենք գրավենք Եգիպտոսը, Կովկասը և նույնիսկ Պարսկաստանը... Այսպիսով, կասկած չկա, որ մենք կկարողանանք ճանապարհ բացել դեպի Թուրսն և իրականացնել թուրքերի միավորումը»⁵։

Հոկտեմբերի 26-ին երիտթուրքական կառավարությունը Գերմանիայից ստացավ վարկի մի մասը՝ ոսկով։ Դրանից հետո, Վանդենհայմը և Ստամբուլում Ավստրո-Հունգարիայի ղեկավար Պալա-

վիչինին պահանջեցին, որ Թուրքիան անմիջապես հանդես գա Ռուսաստանի դեմ։ Սակայն Թալեաթն ու Խալիլը տատանվեցին։ Նրանք ավստրիական ղեկավարին հայտարարեցին, որ իրենք դերագասում են «սպասել մինչև զարուն, երբ Թուրքիան... կվերջացնի իր պատրաստությունները Պարսկաստանում, Կովկասում ու Եգիպտոսում»։ Սակայն էնվերը հանգստացրեց Պալավիչինին, հավաստիացնելով նրան, որ անձամբ ինքը «ամուր կանգնած է ռազմական ելույթի օգտին։ Նավատորմը մոտակա օրերին կտրուկ հրաման կստանա...»¹։ Այդ խոսքերն արտասանվեցին հոկտեմբերի 22-ին։ Հենց նույն օրը Սուշոնը Թուրքիայի ռազմական մինիստրից զաղտնի հրաման ստացավ, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Թուրքական նավատորմը պետք է գերիշխող դիրքի հասնի Սև ծովում։ Գտն'ք ռուսական նավատորմը և հարձակվե՛ք նրա վրա՝ առանց պատերազմ հայտարարելու, ուր էլ որ նրան հայտնաբերեք»²։

Այս բոլոր փաստերը խոսում են այն մասին, որ Սուշոնի կողմից զլխավորվող թուրքական նավատորմի ուխտադրուժ հարձակումը Թեոդոսիայի, Սևաստոպոլի, Օդեսայի, Նովորոսիյսկի և ռուսական այլ քաղաքների վրա ոչ միայն գերմանական հրամանատարության գործն էր, ինչպես փորձում են ներկայացնել երիտթուրքական կուսակցության որոշ գործիչներ և մի շարք թուրք պատմաբաններ³, այլ այդ հանցավոր քայլն արվեց «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխների հավանությանմբ և ուղղակի մասնակցությամբ⁴։

Հոկտեմբերի 29-ին, սկսելով ռազմական գործողությունները Սև ծովում, Թուրքիան ամբողջ աշխարհին ցույց տվեց, որ ավելի քան երեք ամիս տևող «չեզոքություն» քաղաքականությունը, որ նա պաշտոնապես հռչակել էր, մինչև վերջը կեղծ ու փարիսեցիական էր։ Նույնիսկ ռուսական սեծովյան նավահանգիստները թուրքական նավատորմի կողմից ոմբակոծելուց հետո երիտթուրքերը փորձում էին շարունակել քաղաքական նախկին գիծը, որն ամբողջովին հիմնված էր կեղծ հավաստիացումների վրա։ Երիտթուրքական կառավարությունն անմիջապես հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որտեղ ցինիկ կերպով Սև ծովում ռազմական գործողությունները

1 Лорей Г., Операция германо-турецких морских сил в 1914—1918 гг., М., 1937, стр. 67.

2 МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, стр. 413. 1., Davenport, p. 54. Ջեմալ-փաշան ծխում է այդ համաձայնագրի ստորագրման փաստը։ Տե՛ս Джемаль-паша, стр. 107.

3 Նույն տեղում, № 413, ծանոթութ. 1։

4 Джемаль-паша, стр. 107.

5 Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, էջ 12։

1 МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 414.

2 Лорей Г., стр. 68.

3 Ta'ât pašanın hatıraları, с. 29.

4 Գուլիբը նշում է, որ «Թեև Թալեաթն ու Ջեմալը ծխում էին այդ բանը, նրանք հաղորդակից էին կամ, առնվազն նախօրոք գիտին էնվերի, գեներալ ֆոն Մանդերսի և ծովակալ Սուշոնի կողմից սառնարտորեն մշակված պլանի մասին»։ Տե՛ս Готлиб, стр. 85.

սկսելու մեղքը բարդվում էր ուսական նավատորմի վրա: Միա-
ժամանակ, Ստամբուլում «պատրաստակամություն» հայտնեցին
Ռուսաստանի հետ կարգավորել այդ միջադեպը: Մեծ վեզիր
Սայիդ Հալիմը, որը պատերազմի հենց սկզբից ճարպկորեն
իրեն ձևացնում էր շեղություն կողմնակից, հայտնեց իր «խոր
ցավակցությունը թուրքական նավատորմի հարձակման կապակցու-
թյամբ» և շանում էր Գիրսին համոզել, թե իբր «այն տեղի էր ու-
նեցել Բարձր Դուռն հրամանին հակառակ»¹:

Պետրոգրադում Թուրքիայի գործերի ժամանակավոր հստակ-
տարմատարը Սազոնովին հանձնեց թուրքական կառավարության
հայտարարությունը, որտեղ ասվում էր, որ «Բարձր Դուռը... կձեռ-
նարկի միջոցներ, որոնք կկարողանան կանխել նման փաստերի
կրկնումը: Մենք որոշել ենք կայսերական նավատորմին այլևս
չթույլատրել դուրս գալու Սև ծովը և հույս ունենք, որ ուսական
նավատորմն, իր հերթին, նույնպես չի լողա մեր ջրերում»²:

Սազոնովը կատեգորիկ կերպով հերքեց Սև ծովում ռազմա-
կան գործողություններ ծավալելու մեջ ուսական նավատորմի
հանդես բերած նախաձեռնության փաստը և հայտարարեց, որ Ռու-
սաստանը կարող է շարունակել բանակցությունները միայն այն
ղեպքում, եթե Թուրքիան համաձայնվի ընդունել Ստամբուլում Ռու-
սաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեսպանների կողմից հոկտեմ-
բերի 30-ին Բարձր Դուռնը հանձնված վերջնագիրը, այն է՝ 24 ժամ-
վա ընթացքում թուրքական ծառայությունից հեռացնել գերմանա-
կան ռազմական միսիան, ինչպես նաև գերմանական ծովային
սպաններին ու նավաստիներին, որոնք ծառայության մեջ են օս-
մանյան նավատորմում, և հրաժարվել գերմանական ռազմանավե-
րին որևէ ձևով ապաստարան կամ հանդերձանք տրամադրելուց³:

Նոր բանակցությունները, որ երիտթուրքերը փորձում էին ձեռ-
նարկել, հերթական խաբեություն էին: Թուրքական կառավարությու-
նը շատասխանեց Անտանտի տերությունների վերջնագրին: Հոկ-
տեմբերի 31-ին Գիրսը թողեց Ստամբուլը: Նոյեմբերի 1-ին նրա
օրինակով Ստամբուլից հեռացան Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դես-
պանները: Նույն օրը, ինչպես գրում է Ահմեդ էմինը, պատերազմի
կողմնակիցների խումբը, որը բաղկացած էր մի քանի մինիստրնե-
րից և երիտթուրքական ազդեցիկ ներկայացուցիչներից, հավաքվեց
նիստի, որտեղ ճառեր էին արտասանվում այն «մեծ հնարավորու-
թյունների» մասին, որ պատերազմը ընձեռում է Թուրքիային՝

Փզիպտոսը, Թունիսը, Ալժիրը, Տրիպոլին և մահմեդականներով
բնակեցված Ռուսաստանի շրջանները գրավելու համար: Կառավա-
րության երեք անդամներ, որոնք դեմ էին Թուրքիայի մասնակցու-
թյանը պատերազմին, հրաժարական տվեցին: Նրանց մասին խո-
սում էին որպես դավաճանների¹:

Օսմանյան կայսրության ռազմական ջախջախումից հետո
թուրք ժողովուրդը պահանջեց, որպեսզի Թուրքիային պատերազ-
նում ներգրավվելու մեջ հանցավոր գործիչները պատժվեն: Երիտ-
թուրքական կուսակցության մի քանի նախկին ղեկավարներ դատի
տրվեցին: 1926 թվականի օգոստոսի 26-ին Անկարայի զինվորա-
կան ատյանի գլխավոր դատախազի արտասանած ճառից երևում
է, որ նա հասարակայնությունից թաքցրել էր երիտթուրքական պա-
րագլուխների զավթողական նպատակները, որով ղեկավարվելով
նրանք երկիրը ներգրավել էին իմպերիալիստական պատերազմի
մեջ: Հիմնական մեղադրանքը դատախազը ներկայացրեց այլևս գո-
յություն չունեցող կայսերական Գերմանիայի դեմ, ոչ մի խոսք չա-
սելով 1914—1918 թվականների պատերազմում Թուրքիայի կառա-
վարող շրջանների հետապնդած հանցավոր մտադրությունների
մասին:

«Ամբողջ թուրք ազգը,— ասել էր դատախազը,— պատերազմի
մեջ ներգրավվեց «կատարված փաստի» հետևանքով, որն արվել էր
գերմանական ծովակալի կողմից՝ կայսերի հրամանով: Այլ կերպ
ասած, պատմական մեծ կայսրությունը խաղալիք դարձավ գերմա-
նական այդ ծովակալի ձեռքում, որի անունն իսկ հայտնի չէր թուրք
ժողովրդին»²:

Դատախազի բնութագրումով, «թուրքական մինիստրներն
ավելի շատ նմանվում էին կայսերի հյու ծառաների, քան
մինիստրների...»³: Սակայն դատավարության ժամանակ չպարզ-
վեց այն հարցը, թե ինչու և հանուն ինչի՞ երիտթուրքական առաջ-
նորդները կայսերի «ծառաներ» դարձան և Թուրքիան վերածեցին
գերմանական իմպերիալիզմի ռազմական վասալի: Եվ դա պատա-
հական չէ, որովհետև անկասկած է, որ շատ բան երիտթուրքական
կուսակցության արտաքին ծրագրից համապատասխանում էր նաև
հանրապետական Թուրքիայի որոշակի շրջանների ձգտումներին:

¹ Ahmed Emin, p. 76. Հրաժարական տվեցին փոստի և հեռագրատան մի-
նիստր Օսկան-էֆենդին, հողագործության և առևտրի մինիստր Սուլեյման-էֆենդի
էլ-Ռուստամը, հասարակական աշխատանքների մինիստր Չարուկ Սուլու Մահմուդ-
Քաշան: Տե՛ս Джемаль-паша, стр. 110. Այդ մասին տե՛ս նաև Մեվլան-զադե
Գիֆաթ, էջ 34—37:

² Տե՛ս Ahmed Emin, p. 75:

³ Նույն տեղում:

¹ МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, стр. 434., Прим. I.

² Նույն տեղում, № 445:

³ Նույն տեղում, № 427:

Այսպիսով, մենք տեսանք, որ Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորած գերմանական ուղարկված միսիան Ստամբուլ ուղարկվեց երիտթուրքական կառավարության նախաձեռնությամբ, որը ձգտում էր հնարավորին շափ կարճ ժամկետում վերակառուցել ու վերադինել օսմանյան բանակը: Երիտթուրքերի այդ դիմումը Բեռլինին արտացոլում էր գրեթե քառասուն տարվա ընթացքում Թուրքիայի գինված ուժերում արմատացած գերմանական ազդեցությունը:

Կայսերական Գերմանիայի օժանդակության շնորհիվ երիտթուրքերի կողմից անցկացրած ուղարկված բարեփոխումները նպատակ ունեին ազրեսիա նախապատրաստել արևելքում՝ ուղղված հիմնականում Ռուսաստանի և, սուաջին հերթին, Անդրկովկասի դեմ: Միլիտնավոր մահմեդականներով բնակեցված Անգլիայի ու Ֆրանսիայի գաղութային տիրապետությունները ևս թուրք պանիսլամիստները դիտում էին որպես իրենց նվաճողական քաղաքականության օբյեկտներ: Թուրքիայի կառավարող շրջանների ազդեցիկ ձգտումները համապատասխանում էին գերմանական ուղարկվածների շահերին, որոնք հույս ունեին, որ թուրքական բանակի հանդես գալու շնորհիվ ռուսական ուժերի մի ձգալի մասը գամված կմնա Կովկասյան ճակատում և, դրանով իսկ, էպպես կթեթեանա գերմանական բանակի վիճակը Արևմտյան ճակատում: Վերջապես, Անտանտի դեմ մղվող պատերազմին Օսմանյան կայսրության մասնակցությունը, ինչպես հույս ունեին Բեռլինում, նպաստելու էր այն բանին, որպեսզի անգլիական ու ֆրանսիական գաղութների մահմեդական հոծ ազդաբնակչությունը ևս համակրեր կենտրոնական տիրությունների քաղաքականությունը:

Գերմանական ուղարկված միսիայի Թուրքիա ուղարկումը, որն իր ձեռքը վերցրեց թուրքական բանակի վերահսկողությունը և Ստամբուլի ու նեղուցների շրջանում գտնվող զորքերի հրամանատարությունը, Ռուսաստանի կողմից կտրուկ բողոք առաջ բերեց և հանգեցրեց միջազգային սուր բախման: Սակայն ցարական կառավարությունը ստիպված էր նահանջել, գտնելով որ Ռուսաստանը տակավին պատրաստ չէ եվրոպական պատերազմին: Այն գլխավոր հանգամանքը, որը կանխորոշեց ցարիզմի այդ զիջողականությունը, դա աջակցության բացակայությունն էր Անգլիայի կողմից, որի շահերը Մերձավոր արևելքում, մի շարք հարցերում, բաժանվում էին Ռուսաստանի իշխող դասակարգերի շահերից:

Լիման ֆոն Սանդերսի միսիայի գործունեությունը պատերազմի նախօրյակին գերազանցապես նպատակ ունեւ նախապատրաստել

տել ուղարկված գործողությունները կովկասյան ապագա թատերաբեմում՝ Ռուսաստանի սահմանի մոտ հնարավորին շափ մեծ քանակությամբ թուրքական զորքեր կենտրոնացնել և Անդրկովկասում ու Միջին Ասիայում լրտեսական ու դիվերսիոն աշխատանքն ուժեղացնել:

Թուրքական կառավարության ու Գերմանիայի միջև 1914 թվականի Օգոստոսի 2-ին կնքված ուղարկված գաղտնի պայմանագիրը կասկած չէր թողնում, որ երիտթուրքերը հաստատուն կերպով նպատակադրվել էին մասնակցելու համաշխարհային բախմանը՝ կենտրոնական եվրոպայի պետությունների կողմում, որ գերմանա-թուրքական դաշինքն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ և այն նախատեսում էր Գերմանիայի աջակցությունը թուրքերին՝ Անդրկովկասում նրանց ծրագրած տերիտորիալ նվաճումներում:

Օգոստոսի սկզբներին Թուրքիայի հայտարարած շեղությունը և նույն ժամանակ էնվերի նախաձեռնությամբ Ռուսաստանի ներկայացուցիչների հետ սկսված բանակցություններն, անշուշտ, մինչև վերջը խաբեություն էին. դրանք անհրաժեշտ էին երիտթուրքական կառավարությանը բանակի զորահավաքն ավարտելու և նախապատրաստական այլ միջոցառումներ անցկացնելու համար:

«Գյոբեռնի» և «Բրեսլաուի» ժամանումը Ստամբուլ և գերմանական հաժանավերի ձեռնարկումը թուրքական կառավարության կողմից, վերջնականապես կանխորոշեց Օսմանյան կայսրության ապագա դիրքը համաշխարհային պատերազմում: Գերմանա-թուրքական նավատորմի ուխտադրուժ հարձակումը Ռուսաստանի սևծովյան նավահանգիստների վրա՝ 1914 թվականի հոկտեմբերի 29—30-ին, նշանակում էր, որ Թուրքիան մտնում է պատերազմի մեջ՝ գերմանա-ավստրիական խմբավորման կողմում:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԾԱԿԱՏԸ 1914—1917 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Համաշխարհային պատերազմի մեջ մտնելով, Օսմանյան կայսրությունը, ինչպես և պատերազմող մյուս երկրները, հետապնդում էր իր սեփական նպատակները: 1914—1918 թվականների պատերազմի պատմությանը նվիրված մի շարք աշխատություններում Թուրքիան ներկայացվում է որպես մի պետություն, որին գերմանական իմպերիալիստները կարծես թե բռնի կերպով էին ներգրավել զինված բախման մեջ: Նման մեկնաբանությամբ ժխտվում է այն անհերքելի փաստը, որ երիտթուրքական իշխող վերնախավն ուներ իր զավթողական ծրագրերը, որոնց իրագործման համար էլ նա ձգտում էր մասնակցելու համաշխարհային պատերազմին:

Վերը նշվեց, որ տակավին պատերազմը սկսվելուց առաջ, երիտթուրքական առաջնորդներն ու տեսաբանները համառորեն տարածում էին պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի հետադիմական գաղափարները, կոչ անելով ետ գրավել Օսմանյան կայսրության կողմից առաջնորդում կորցրած տիրապետությունները: Այսպես, մեջլիսի նախագահ Խալիլ-բեյը իր մարտաշունչ ճառերից մեկում հիշեցնում էր «թուրքական բանակի դերի, նրա մարտական ծառայությունների ու երբեմնի փառքի» մասին և գրողներից, բանաստեղծներից, ուսուցիչներից ու բոլոր մտավորականներից պահանջում իրենց աշխատություններով, բանաստեղծություններով, իրենց մտավոր ողջ ազդեցությամբ արթնացնել «մեր ապագա սերունդների մեջ այն գաղափարը, որ սահմանի այն կողմում մնացել են մեր եղբայրները.

որոնք փրկության կարիք ունեն, մնացել են մեր հողի առանձին կտորներ, որոնք ազատություն են պահանջում»¹:

Երիտթուրքական կլիկի նվաճողական ձգտումների մասին իթ-թիհաթական կուսակցության մեզ արդեն ծանոթ գործիչ Մեվլան-զադե Ռիֆաթը գրում էր, որ կուսակցության պարագլուխների խորհրդակցություններից մեկի ժամանակ, որին մասնակցում էին էնվերը, Թալեաթը, Ջեմալը, Սալիդ Հալիմը, Ջավիդը և ուրիշներ, քննարկվում էր պատերազմին գերմանական խմբավորման կողմում Օսմանյան կայսրության մասնակցության հարցը: Հիշյալ խորհրդակցությունում, ինչպես նշում է Մեվլան-զադե Ռիֆաթը, — էնվերն ասել էր. «Հզոր Գերմանիայի օգնությամբ մենք կկարողանանք նվաճել ոչ միայն Մակեդոնիան, այլև Կովկասը, Եգիպտոսը և «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության իշխանությունը կվերածենք աշխարհի ամենահզոր կայսրության»²: Այդ խորհրդակցությունից անմիջապես հետո երիտթուրքական կառավարությունը կոչ արձակեց, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին արգարացվում է մեր ազգային իդեալով: Մեր ազգի իդեալը... առաջնորդում է մեզ դեպի մեր մոսկովյան թշնամու ոչնչացումը, որպեսզի դրա հետևանքով ստեղծվեն մեր կայսրության բնական սահմանները, որոնք իրենց կազմում կունենան և կմիավորեն մեր ռասայի բոլոր ճյուղավորումները»³:

Պատերազմի մեջ մտնելուց հետո, ագրեսիայի այդ անզուսպ պրոպագանդան Թուրքիայում հսկայական թափ ընդունեց: Այլևս ոչնչով չկաշկանդվելով, երիտթուրքերը ցինիկաբար ճշում էին, որ ազգական նվաճումների միջոցով նրանք կհասնեն Կովկասի, Միջին Ասիայի, Պովոլժիեի, Ղրիմի, ինչպես նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի, Աֆղանստանի, Հնդկաստանի ու Չինաստանի այն տերիտորիաների միացմանը Օսմանյան կայսրությանը, որոնք բնակեցված են իսլամ դավանող ժողովուրդներով և, այդպիսով, կվերաստեղծեն Թուրանի վաղեմի պետությունը: Շովինիզմի ու կողոպուտի այս քարոզը Թուրքիայում ուղեկցվում էր դեպի Ռուսաստանը ատելության բորբոքումով: Թերթերի ու ամսագրերի էջերում առանձնապես մեծ ջանասիրություն էին հանդես բերում այդ ուղղությամբ պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի գաղափարախոսները: Այսպես, մեզ հայտնի Թեքին Ալիբեյ Թուրքերին կոչում էր անհապաղ «փրկել Թուրքական ժողովուրդները ռուսական ստրկությունից» և Ռուսաս-

1 ЦГВИА. ф. 2000с. оп. I, д. 752, л. 343—345.

2 Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, էջ 12:

3 S. B. В. В. Готлиб, стр. 86.

տանից ետ նվաճել ու Թուրքիային միացնել մահմեդականներով բնակեցված հողերը: «Եթե ռուսական բռնապետությունը ոչնչացվի Գերմանիայի, Ավստրիայի ու Թուրքիայի փառապանծ բանակների կողմից,— հայտարարում էր Թեքին Ալփը,— 30—40 միլիոն թուրքեր իրենց անկախությունը ձեռք կբերեն»¹:

Թուրքիայի այն ժամանակվա կառավարողները՝ տիրահաշակ «տրիումվիրատի» գլխավորությամբ, գտնում էին, որ հասել է ժամանակը իրագործելու Թուրանի ստեղծման իրենց զառանցական պլանները: Այդ բանը հետագայում ուղղակի խոստովանել են հենց իրենք՝ «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության գործիչները: Դրանց թվին է պատկանում նաև տիրահաշակ Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան: Վերջինս էնվերի մերձավորագույն գինակիցներից մեկն էր և նրա օրոք գինվորական բարձր պաշտոններ էր զբաղեցնում: Հայտնի է, որ Քյազըմ Կարաբեքիրն էնվերի նվաճողական քաղաքականության եռանդուն կենսագործողներից մեկն էր և նրա հետ մեկտեղ պատասխանատու՝ պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտության համար:

Քյազըմ Կարաբեքիրը հրապարակ է հանում այն «գաղտնիքները», որ իրեն վստահել էր էնվեր-փաշան², նպատակ ունենալով իր վրայից գցել Օսմանյան կայսրության պարտության մեղքը: Որո՞նք են, սակայն, այն «գաղտնիքները», որ Կարաբեքիրը որոշել էր հրապարակել 1914—1918 թվականների պատերազմում Օսմանյան կայսրության ջախջախումից շատ տարիներ անց:

Քյազըմ Կարաբեքիրը պատմում է այն մասին, թե ի՞նչ հեռու գնացող հաշիվներով էր ղեկավարվում էնվերը, երբ նա 1914 թվականի աշնանը իրեն՝ Կարաբեքիրին նշանակեց այն դիվիզիայի հրամանատար, որը պետք է ներխուժեր Իրան: Էնվերն ընդգծում էր, գրում է Կարաբեքիրը, որ այդ արշավանքի խնդիրը ոչ միայն «Պարսկաստանի ազատագրումն էր ռուսական ազդեցությունից», այլև հետագա ներթափանցումը Աֆղանստան և Թուրքեստան, ուր իրեն՝ Կարաբեքիրին հանձնարարված էր տեղական ազգաբնակչությանը զինված պայքարի կոչել՝ ռուսական զորքերի դեմ: Միաժամանակ էնվերը պատրաստվում էր մի այլ դիվիզիա թավրիղի միջով ուղարկել Դաղստան՝ Կովկասի մահմեդական ժողովուրդներին ապստամբության մղելու և թուրքական սահմանի մոտ կանգնած ռուսական զորքերին թիկունքից հարվածելու համար³:

¹ Տե՛ս Toynbee, p. 35—36:

² Kâzım Karabekir, K. II, s. 285.

³ Նույն տեղում, էջ 487, 491:

«Ես այդ արշավանքին մեծ նշանակություն եմ տալիս,— ասում էր էնվերը: Միայն դրա շնորհիվ մենք կկարողանանք շարժման մեջ դնել ողջ մահմեդական աշխարհն Ասիայում»¹:

Քյազըմ Կարաբեքիրը գրում է, որ էնվերը «մշտապես կլանված էր մի մտքով, մի ձգտումով՝ ստեղծել «Թուրան»²: Ըստ որում, նա պնդում է, թե իբր ինքը միշտ էնվերին մատնանշել է Թուրքիայի համար այդ ուղիով ընթանալու վտանգավորությունը: «Ես նույնպես աշխատում էի... դրանում համոզել նաև ներքին գործերի մինիստր Քալեաթ-բեյին... Պատերազմի ժամանակ ես իմ պետերին ապացուցում էի, որ պայքարը Թուրանի համար վտանգավոր է, սակայն իմ բոլոր ջանքերն ասպարդյուն անցան»³:

«Իմ պաշտոնական դիմումներին,— գրում է այնուհետև Քյազըմ Կարաբեքիրը,— պատասխանում էին, որ հայրենիքի ապագայի համար ծայրահեղորեն անհրաժեշտ է, որպեսզի Թուրքիային միացվի Կովկասյան Ադրբեջանը՝ Նախիջևանի հետ միասին»⁴:

1914—1918 թվականների պատերազմի մի այլ մասնակից՝ գնդապետ Բերբուրը, թուրքական 15-րդ դիվիզիայի ղեպի Կովկաս ձեռնարկած արշավանքին նվիրված իր գրքի առաջաբանում գրում է, որ երիտթուրքերի նվիրական իղձն էր գրավել Անդրկովկասը, Հյուսիսային Կովկասն ու Ղրիմը⁵:

Երիտթուրքական կլիկի նվաճողական այդ պլանների մասին պատերազմի սկզբից բացեիբաց գրում էր թուրքական մամուլը: Այսպես, շարադրելով Թուրքիայի նպատակները բռնկված համաշխարհային պատերազմում, «Աթի» թերթը մատնանշում էր, որ ամբողջ Սև ծովը պետք է անցնի թուրքերի տիրապետության տակ, մերձափնյա տերություններն առնվեն Օսմանյան կայսրության խնամակալության տակ, իսկ Ղրիմը, Ադրբեջանն ու Կովկասը վերադարձվեն սուլթանի իշխանությանը: Բացի դրանից, թերթը գրտնում էր, որ պետք է վերականգնվի թուրքական տիրապետությունը Եգիպտոսի նկատմամբ և Թուրքիային ետ վերադարձվեն Տրիպոլիս, Կիրենայական, Դոդեկանեսը և Կրետե կղզին⁶: Մի այլ

¹ Kâzım Karabekir, k. II s. 439: Անդրկովկասի և Ռուսաստանի այլ շրջանների նկատմամբ էնվերի զավթողական պլանների մասին տե՛ս նաև Price Ph. A. History of the Turkey from Empire to Republic. London, New-York' 1956 p. 113. Toynbee, Turkey, p. 31.

² Նույն տեղում, էջ 285:

³ Նույն տեղում, էջ 284:

⁴ Նույն տեղում, էջ 286:

⁵ Berkük, Büyük harpte (334) Şimali Kafkasvadaki faaliyetlerimiz ve 15 firkanın ha-rekâti ve muharebeleri, İstanbul, 1934, s. 1—2.

⁶ ՀՆՄՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 53ա, ք. 59:

թերթ՝ «Ենի գյունը» տպագրել էր Օսմանյան կայսրության քարտեզը, որի կազմի մեջ էր մտցված ամբողջ Անդրկովկասը¹։

Ամբողջովին կառավարության ձեռքում գտնվող թուրքական մամուլի կողմից անցկացվող ազրեսիայի այդ պրոպագանդայի վրա ուշադրություն է դարձրել հանգուցյալ ակադեմիկոս Գորդլևսկին։ Պատերազմի առաջին ամիսներին տպագրված մի հոդվածում նա դեպի Ռուսաստան ազրեսիա կատարելու քարոզի բազմաթիվ օրինակներ էր բերում։

«Երիտթուրքական կուսակցության հռչակավոր առաջնորդը,— գրում էր Գորդլևսկին էնվերի մասին,— ցանկանում է իր բախտը փորձել Կովկասում։ Այդպիսով, նա վերջին օրակն է անցկացնում երիտթուրքերի գաղափարախոսության մեջ, որոնց համար Կովկասը այսպես կոչված թուրքական «Իրիդենտան» է»²։

Երիտթուրքական կուսակցության զավթողական այդ պլանների մասին՝ է վկայում նաև նրա նշանավոր գործիչներից մեկի՝ Նաչի-բեյի միսիան, որը 1914 թվականի սեպտեմբերին կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից հատուկ ուղարկվել էր Վան՝ արևելյան վիլայեթներում Ռուսաստանի դեմ ագիտացիա մղելու և հայերին հավատ ներշնչելու նրանց հանդեպ թուրքիայի ունեցած բարյացակամ վերաբերմունքի նկատմամբ։

Հայկական տարբեր քաղաքական կուսակցությունների ու խմբերի ներկայացուցիչների հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ Նաչի-բեյը շարադրեց երիտթուրքերի քաղաքական ծրագիրը, որը հանգում էր հետևյալին.

«Հզոր Գերմանիայի հետ դաշնակցած, երիտասարդ, վերածնված թուրքիան կխորտակի Ռուսաստանի ռազմական հզորությունը և նրան կշարտի Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմը՝ դեպի հյուսիս։ Նվաճելով Անդրկովկասը, թուրքիան այն չի միացնի կայսրությանը, այլ կառանձնացնի, որպես երեք կիսաանկախ պետությունների մի ֆեդերացիա՝ Կոստանդնուպոլսի սուլթանի խնամակալության ներքո։ Հայաստանը կլինի այդ երեք պետություններից մեկը, որի կազմի մեջ կմտնի նաև «Թուրքահայաստանը»։

Նման կեղծ խոստումներով երիտթուրքերը ձգտում էին հասնել հայերի մասնակցությանը Ռուսաստանի դեմ մղվող պատերազմին։ Երիտթուրքերը ջանում էին հասնել այն բանին, որպեսզի հայերը թուրքիայի սահմաններում կազմակերպեին իրենց կամավորական ջոկատները՝ թուրքական բանակին օժանդակելու հա-

ժար, իսկ Անդրկովկասում՝ մասնակցություն ունենային մահմեդական ազգաբնակչության համընդհանուր ապստամբության նախապատրաստմանը։ Հայերը մերժեցին Նաչի-բեյի առաջարկները¹։

Մեծ Թուրան ստեղծելու զառանցական նպատակների իրականացմանն էր ենթարկված թուրքական գլխավոր շտաբի կողմից մշակված պատերազմը վարելու ստրատեգիական պլանը, որի համաձայն թուրքական բանակի գլխավոր ուժերը պետք է ռուսական զորքերին հարված հասցնեին այն հաշվով, որ Անդրկովկասն արագ կերպով գրավվեր և, դրանով իսկ, ապահովվեր թուրքական զորքերի հետագա առաջխաղացումը մահմեդականներով բնակեցված Ռուսաստանի մյուս շրջանները, ինչպես նաև նրան հարևան երկրները։ Ընդ որում թուրքական զորքերն իրենց առաջխաղացման ընթացքում պետք է մահմեդական ժողովուրդների ապստամբություններ բարձրացնեին, որոնց վրա երիտթուրքական նվաճողները մեծ հույսեր էին դրել։

Թուրքիայի մյուս կարևոր ճակատը առաջին համաշխարհային պատերազմում դա Պաղեստինա-սիրիական ճակատն էր, որտեղից թուրքական ուժերը ձգտում էին կտրել Սուեզի ջրանցքը, ներխուժել Եգիպտոս և ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկա՝ Օսմանյան կայսրության նախկին տիրապետությունները գրավելու համար։

Միջագետքի ու Գալիպոլիի ճակատները թուրքական բանակի համար պաշտպանողական էին։

Թուրքիայի համար ռազմական գործողությունների կարևորագույն թատերաբեմը կովկասյան ճակատն էր։ Ինչպես երևում է մի փաստաթղթից, թուրքական կովկասյան բանակի կամպանիայի ստրատեգիական պլանը մշակվել էր պատերազմից շատ առաջ՝ թուրքական ու գերմանական շտաբների կողմից, և թուրքերը վաղուց էին նախապատրաստվում պատերազմին այդ ճակատում²։

Կարինում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոս Ադամովը արգեն 1914 թվականի մարտին հաղորդում էր ռազմական մեծ պատրաստությունների մասին՝ Ռուսաստանի սահմանների մոտ, որտեղ շտապ կերպով զորքեր էին կենտրոնացվում, կուտակվում էին զենք, զինամթերք, տրանսպորտի միջոցներ և միաժամանակ լրացվում պարենի ու կերի պաշարները։ Կարինի վիլայեթում զորահավաքի եռանդուն նախապատրաստություն էր ծավալվել։ Թուրքական հրամանատարությունը պատրաստվում էր ռուսական սահմանի վրա

¹ ЗУУП 499Ա, ֆ, 200, գ 53ա, ք. 59.

² «Русские ведомости», 21, XII. 1914, № 294.

¹ «Оборона Вана», М., 1917, стр. 8—9.

² ЦГИА Грузии. ССР, ф. 2с. оп. I, д. 3599, л. 212.

կենտրոնացնել 300 հազար մարդ և այդ նպատակով նա ձեռնարկել էր ժողովրդական միլիցիայի կազմակերպման նախապատրաստմանը:

«Այսպիսով,— եզրակացնում էր Ադամովը,— Թուրքիան, անկասկած, նախապատրաստվում է... պատերազմի Ռուսաստանի դեմ...»: Նրա ենթադրությունները, «մոտիկ ապագայում սպասվելիք ռուս-գերմանական պատերազմի կապակցությամբ Թուրքիան, որպես Գերմանիայի դաշնակից, պարտավորվել էր կովկասյան սահմանի վրա դուրս բերել 300 հազարանոց բանակ՝ ռուսական ուժերի մի մասը իր վրա գրավելու և Անդրկովկաս ներխուժելու համար»¹:

Ռուսաստանի ու Իրանի սահմանների վրա թուրքական զորքերի կենտրոնացումը շարունակվում էր 1914 թվականի գարնան ու ամռան ամիսների ընթացքում²: Հենց որ համաշխարհային պատերազմը բռնկվեց, Ռուսաստանի դեմ ուղղված Թուրքիայի ռազմական պատրաստությունները տենդային բնույթ ընդունեցին: Արդեն օգոստոսի սկզբին, Անդրկովկասին սահմանակից վիլայեթներում անցկացվեց պահեստային մասերի և նորակոչիկների զորահավաք: Գերմանական սպաների ղեկավարությամբ շտապ կարգով մոզեռնացվում ու ամրացվում էին Կարինի բերդերը³: Թուրքական իշխանությունները բանակի կարիքների համար տեղի հայ ազգաբնակչությունից անհիմն կերպով բռնագրավում էին պարենամթերքի պաշարները⁴: Օգոստոս ամսվա ընթացքում ռուսական սահմանի վրա կենտրոնացվեց մոտ 40 հազար թուրքական զինվոր⁵:

Արդեն հոկտեմբերի 10-ին թուրքական զիսավոր շտաբն ավարտել էր զորահավաքի անցկացումը: Թուրքիայի զինված ուժերը բաղկացած էին չորս բանակից: 1-ին բանակի մեջ մտնում էին 4 կորպուս. 1-ին կորպուսը կանգնած էր Ստամբուլում, 2-րդը՝ Ադրիանապոլսում, 3-րդը՝ Ռոդոստոյում և 4-րդը՝ Հալեպում: Երկրորդ բանակի մեջ մտնում էր 2 կորպուս՝ 4-րդ (Զմյուռնիա) և 5-րդ (Անկարա): Այդ կորպուսները պետք է նեղուցները պաշտպանեին Ասիայի կողմից:

3-րդ բանակը, որի շտաբը գտնվում էր Կարինում, ուներ երեք կորպուս. 9-րդ (Կարին), 10-րդ (Երզնկա) և 11-րդ (Վան): 4-րդ

բանակը, որը կանգնած էր Սիրիայում, իր կազմում ուներ 3 կորպուս և մեկ դիվիզիա, որոնցից՝ 8-րդ կորպուսը գտնվում էր Դամասկոսում, 12-րդը՝ Մոսուլում, 13-րդը՝ Բաղդադում, իսկ 16-րդ դիվիզիան՝ Ադանայում, ինչպես նաև 6-րդ կորպուսի մեջ մտնող 22-րդ դիվիզիան, որը կանգնած էր Հեջազում¹: Բացի դրանից, Հեջազում էր տեղավորված նաև 21-րդ դիվիզիան: 7-րդ կորպուսը կանգնած էր Եմենում²:

Հատուկ ուշադրություն էր դարձված Ռուսաստանին սահմանակից շրջաններում զորքերի թվի ավելացմանը: Այդ նպատակով 9,10 և 11-րդ կորպուսներից յուրաքանչյուրում դիվիզիաների թիվը սովորական երկուսի փոխարեն հասցվեց երեքի: 3-րդ բանակում ընդամենը հաշվվում էր 81 գումարտակ, 20 գնդացրային վաշտ, 58 մարտկոց՝ 232 արագաձիգ թնդանոթներով և հեծելազորային 35 էսկադրոն: Թուրքական 3-րդ բանակի զինվորների ընդհանուր թիվը հասնում էր 190 հազարի:

Բացի առաջին զծի այս զորքերից, կազմավորվեցին քրդական զնդեր, որոնք հաշվում էին 15—20 հազար հեծյալներ՝ քրդական տարբեր աշիրեթներից (ցեղերից):

3-րդ բանակի տեղաբաշխման շրջանում էին գտնվում նաև 95 պահեստային գումարտակներ՝ 15 հազարանոց ժանդարմերիայի ու 10 հազարի հասնող սահմանապահների հետ միասին: Այդ գումարտակների ընդհանուր թիվը հասնում էր 90 հազար մարդու³: Վերջապես, կովկասյան ճակատն ուժեղացնելու համար թուրքական զլխավոր շտաբը Միջագետքից փոխադրեց հետևակային 2 դիվիզիա: 1914 թվականի սկզբին անգլիական մամուլը հաղորդում էր, որ «Ռուսաստանի դեմ կովկասյան ճակատում կենտրոնացված թուրքական զորքերի թիվը հասնում է 300 հազարի»⁴:

Մնացած բանակներն իրենց հզորությունները զգալիորեն զիջում էին 3-րդ բանակին: Այսպես, 1-ին և 2-րդ բանակները միասին հաշվում էին 211 հազար մարդ, իսկ 4-րդը՝ 88 հազար, այսինքն՝ իրենց ընդհանուր թվով չէին գերազանցում 3-րդ բանակին: Մինչև հոկտեմբերի սկզբները բանակ էր զորակոչված 1 միլիոն զինվոր⁵:

Շվեյցարական աղբյուրների տեղեկությունների համաձայն, պատերազմի մեջ մտնելու ժամանակ Թուրքիան իր բանակի շարքերում ուներ շուրջ 800 հազար զինվոր՝ չհաշված 200 հազար մարդ

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 85с. д. 620, л. 45—46.

² ЦГВИА, ф. 2000с, оп. I, л. 3827, л. 483: Տե՛ս նաև ЦГАВМФ, ф. 418, оп. I, л. 4047.

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. I, д. 3361, л. 74—76.

⁴ ЦГАВМФ, ф. 418, оп. I, д. 4047, л. 84.

⁵ ЦГВИА, ф. 2000с, оп. I, д. 3796, л. 94.

¹ Pomiankowski, S., 91.

² Allen and Muratoff, p. 237.

³ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3860, л. 7—8.

⁴ ЦГАВМФ, ф. 418, оп. I, д. 4348, л. 123.

⁵ МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 363.

բանվորական գումարտակների շարքերում, որոնք կազմված էին գերազանցապես ոչ-մասնագրականներից: Թուրքական զորքերը տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ. կովկասյան ճակատում՝ 300 հազար զինվոր, Գալիպոլիի ճակատում՝ 200 հազար, սիրիական ճակատում՝ 100 հազար, Արևելյան Թրակիայում և Ստամբուլի շրջանում՝ 100 հազար, Փոքր Ասիայում՝ 50 հազար և Միջագետքի ճակատում՝ 50 հազար մարդ¹:

Օսմանյան բանակի ու նավատորմի արագ վարժեցման, զորահավաքի գործին օժանդակելու և տեխնիկական հատուկ մասերն ուժեղացնելու նպատակով 1914 թվականի օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում Գերմանիայից Թուրքիա փոխադրվեցին շուրջ 5 հազար գերմանական սպաներ, զինվորներ ու նավաստիներ:

Թուրքական բանակը հագեցվում էր գերմանական զենքով, որը մեծ չափերով գալիս էր Գերմանիայից: Կայզերի կառավարությունն այդ նպատակի համար Թուրքիային հատուկ վարկ էր տրամադրել²:

Սակայն ստացված սպառազինությունը միանգամայն անբավարար էր բանակի շարքերը զորակոչված մոտ 1 միլիոն զինվորներին ապահովելու համար: Խիստ զգացվում էր նաև պարենամթերքի ու հանդերձանքի պաշարների բացակայությունը: Այդ առանձնապես նկատելի էր 3-րդ բանակի տեղաբաշխման շրջանում, որ ձմռանը, լեռնային կլիմայի պայմաններում, զինվորները նույնիսկ տաք հագուստ չունեին:

Թուրքական բանակի ամենաթույլ տեղը նրա հրամանատարական կազմն էր: Ինչպես վկայում է հայտնի ռազմական պատմաբան և կովկասյան ռազմաճակատի գործողությունների մասնակից Կորսունը, «Թուրքական բանակի ցածրաստիճան հրամանատարական կազմը 75 տոկոսով սակավ գրագետ էր, միջին կազմը 40 տոկոսով բաղկացած էր ենթասպաններից, որոնք հատուկ զինվորական կրթություն չունեին: Ավագ և բարձր հրամանատարական կազմի սպաները, ունենալով ընդհանուր զինվորական կրթություն, շատ

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3891, л. 4. Այլ տվյալներով, Թուրքական բանակը պատերազմի սկզբին բաղկացած էր մեկ միլիոն զինվորից, սակայն զրանցից միայն 600 հազարն էին ներկայացնում լավ կազմակերպված զորք (ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. I, д. 824, л. 192): Որոշ դիտորդների կարծիքով, Թուրքական բանակի ընդհանուր թիվը հասնում էր մեկ և կես միլիոն մարդու՝ ներառյալ 200 հազար զահեստի զորքերը, 300 հազար մարդ բանվորական գումարտակներում և 100 հազար անկանոն զորք, որը կազմված էր բեղովիներից ու քրդերից (ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. I, д. 804, л. 369; նույն տեղում ф. 2000, оп. I, д. 3885, л. 54):

² ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 2003, л. 54—59.

թույլ էին նախապատրաստված ժամանակակից պատերազմում զորքերը ղեկավարելու, այն էլ՝ լեռնային պայմաններում»¹:

Էնվերի անցնելը ռազմական մինիստրի պաշտոնին (1914 թ. փետրվարին), հենց սկզբից նշանավորվեց գեներալների ու շտաբային սպաների զանգվածային վտարումով՝ սահմանված տարիքին հասնելու պատրվակով: Իրականում, սակայն, էնվերին պարզապես նարկավոր էր ազատվել իրեն համար անհաճո սպաներից, որոնց ներկայությունը մինիստրությունում կամ բանակի բարձրաստիճան շրջաններում կարող էր վնասել նրա անձնական հեղինակությանը: Հենց այն ժամանակ էլ էնվերը վերացրեց բարձրագույն ռազմական խորհուրդը, որով փաստորեն ռազմական մինիստրը զերծ էր մնում ամեն տեսակի վերահսկողությունից:

1914 թվականի առաջին ամիսների ընթացքում բանակից վրտարվեցին մոտ 1500 գեներալներ ու սպաներ: Էնվերը նրանց փոխարինում էր ոչ թե ռազմական գործում պատրաստություն ունեցող, այլ միայն երիտթուրքական կուսակցությանը նվիրված մարդկանցով: Նույնպիսի գտում երիտթուրքերի կողմից անցկացվեց նաև նավատորմում: Այդ ձևով երիտթուրքական կլիկը ազատվում էր բանակում իրեն անհաճո տարրերից: Երիտթուրքական կոմիտեի նախագահ Միդհատ Ծուբրին Կոմիտեի նիստերից մեկում ուղղակի հայտարարեց. «Ռազմական մինիստրի պորտֆելն ընդունելու ժամանակ էնվեր-փաշայի առաջին հոգսն էր բանակը մաքրել, այսինքն հեռացնել այն սպաներին, որոնք զբաղվում էին քաղաքականությամբ և որոնց նվիրվածությունը երիտթուրքական կուսակցությանը նա կարող էր կասկածի տակ վերցնել»²:

Բանակի վերակազմությունն անցկացնելով, երիտթուրքական կոմիտեն ղեկավարվում էր երկրի զինված ուժերը ամբողջովին իր կամքին ենթարկելու ձգտումով: Իրան հասնելու համար էնվերը և ծովային մինիստր Զեմալը, առանց նախապես մտածելու, բանակից ու նավատորմից վտարում էին փորձված սպաների, հատկապես բարձր հրամանատարական կազմից: «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության մեջ ընդունվել չցանկացող սպաների հետապնդումը, — նշում էր Թերթերից մեկը, — կիրառվում էր նաև բանակի հրամանատարական կազմի բարձրաստիճան սպաների նրկատմամբ: Ընդունակ և տաղանդավոր գեներալներն արձակվում էին կամ փոխադրվում ցածր պաշտոնների»³:

Կովկասյան ճակատում խոշոր ուժեր կենտրոնացնելով, Թուր-

¹ Комбриг Н. Корсун, Сарыкамьшская операция, 1937, стр. 11.

² ЦГВИА, ф. 418, оп. I, д. 4288, л. 20—21.

³ «Новое время», 5 (18) I, 1914, № 13584.

քական հրամանատարությունը հույս ուներ, որ թուրքերի թվական գերակշռության շնորհիվ հնարավոր կլինի ուսական գորքերին ետ շարտել նրանց գրաված դիրքերից և թուրքական բանակի համար ճանապարհ հարթել դեպի Անդրկովկասի խորքը:

Նախապատրաստվելով Անդրկովկաս ներխուժմանը, թուրքական հրամանատարությունը հույս ուներ ստանալու տեղի մահմեդական ազգաբնակչության օգնությունը, որը, նրա կարծիքով, մեծ զժվարություններ էր հարուցելու ուսական գորքերին: Սակայն երիտթուրքերի այդ հաշիվները սխալ դուրս եկան:

Էնվերը՝ Անդրկովկասի դեմ արշավանք կազմակերպելու գլխավոր նախաձեռնողն ու ոգեշնչողը, գտնում էր, որ այդ շրջանից ուսական գորքերի դուրս վճռողումը անհրաժեշտ նախապայման կհանդիսանա Իրանին հակաուսական խմբավորման կողմը գրավելու և Ռուսաստանի մահմեդական ազգաբնակչության լայն շարժման վերելքի գործում: Էնվերի կարծիքով, առանց Օսմանյան կայսրության սահմաններից դուրս գտնվող մահմեդականների այդ աջակցության, անհնարին կլիներ իրագործել թուրքերի «ազգային իղձերը»: «Ուստի, — ասում էր թուրքական վիցե-գեներալիսսիմուսը, — պետք է փորձել Ռուսաստանին դուրս շարտել Կովկասից: 300—350-հազարանոց բանակը կարող է ուսներին ճգմել այդ ճակատում»: Թուրքական հրամանատարությունը ենթադրում էր, որ ուսական գորքերին Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմը շարտելով կարելի կլինի ամրացնել լեռնանցքերը և դրանք դարձնել անանցանելի մինչև 1915 թվականի գարնանը, երբ ուսները կկարողանան Հյուսիսային Կովկասում կենտրոնացնել խոշոր ուժերը»¹: Սակայն պատերազմի առաջին խսկ ամիսներին արկածախնդրական այդ ծրագրերը դեմ շարտվեցին Կովկասյան ռազմաճակատում կոլոզ ուսական գորքերի կողմից:

Ռուսական գորքերի հրամանատարությունը քաջ հայտնի էր Ռուսաստանին սահմանակից շրջաններում թուրքական խոշոր ուժերի կենտրոնացման մասին: Ուստի նա համապատասխան միջոցներ ձեռնարկեց: 1914 թվականի օգոստոսին կազմվեց կովկասյան բանակը՝ երկրամասի փոխարքա գեներալ Վորոնցով-Պաշկովի հրամանատարությամբ: Այդ բանակի մեջ էին մտնում կովկասյան 1-ին կորպուսը, թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսը, 60-րդ դիվիզիան, 2-րդ և 3-րդ կուրանյան բրիգադները, 2-րդ և 4-րդ կովկասյան կա-

զակային դիվիզիաները, կազակային 2 գունդ, սակրավոր 4 գունդարտակ և սահմանապահ 4 գումարտակ: Նոյեմբերի սկզբին, կովկասյան բանակի ընդհանուր թիվը հասնում էր 153 գումարտակի, 175 հարյուրակի, 12 ինժեներական վաշտի, 350 դաշտային թնդանոթի և բերդային հրետանու 5 գումարտակի¹: Բացի դրանից, կովկասյան բանակին աջակցություն էին ցույց տալիս հայկական և վրացական կամավորների ջոկատները: Սազոնովի ասելով, 1914 թվականի հոկտեմբերի վերջին Կովկասում կար 200 հազար զինվոր²:

Ինչպես տեսնում ենք, թվական կազմով կովկասյան բանակը զգալիորեն զիջում էր թուրքականին, բայց դրա փոխարեն գերազանցում էր հակառակորդին իր հրամանատարական կազմի պատրաստականության աստիճանով՝ բոլոր օղակներում, գորքերի մարտական ուսուցումով, ինչպես և հրետանիով նրանց հազեցված լինելով, կապի միջոցներով և բժշկական սպասարկման ու մատակարարման լավ դրվածքով:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմում «ցարիզմի հետապնդած պլաններին, որի մասին խոսվեց վերևում, Լենինը գրում էր, որ Ռուսաստանը կոլում է... Հայաստանի... և Կոստանդնուպոլսի համար»³:

1915 թվականին նիկոլայ II -ին ներկայացված գլխավոր շտաբի բացատրական զեկուլցումը՝ «Ռուսաստանի սահմանները 1914—1915 թթ. պատերազմից հետո (նկատառումներ Ռուսաստանի պահանջների վերաբերյալ հաշտություն կնքելու դեպքում)», ընդգրծվում էր, որ «չնայած Թուրքիայի դեմ վարած 11 պատերազմներին, չնայած այն բանին, որ թուրքերը հատկապես 1878 թվականին լիովին ջախջախվեցին, Ռուսաստանը չհասավ իր կենսական շահերի բավա: արմանը (ընդգծված է փաստաթղթում—Յ. Ս.). նեղուցները մնացին Ռուսաստանի տիրապետությունից դուրս, Կովկասի հետ սահմանը անապահով մնաց, Սև ծովը շվերածվեց ուսական ներքին ծովի... Դրանց պատճառները մյուս տերությունների և, հատկապես, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի մրցակցությունն էր, որոնք վախենում էին Ռուսաստանի տնտեսական ու քաղաքական ուժեղացումից: Ուստի և այդ տերությունները խափանում էին Ռուսաստանի ելքը Սև ծովից և պահպանում Թուրքիայի գոյությունը»⁴:

¹ ИГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3891, л. 14—22. Այնն ու Մուրատովը սխալվում են պնդելով, թե իրր թուրքական հրամանատարությունը պատերազմի նախօրյակին ռազմական գործողությունների ծավալման պլան չուներ: Տե՛ս Allen and Muratoff, p. 222:

¹ Генерал-майор Корсун Н. Г., Первая мировая война на Кавказском фронте, М., 1946, стр. 22.

² Տե՛ս А л а м о в, «Константинополь и проливы», т. I, док. № XVII.

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 23, էջ 159.

⁴ ЦГИАМ, ф. 543, оп I, д. 751, л. 173—174.

Խոսելով այնուհետև Ռուսաստանի պլանների մասին Բալկաններում, գլխավոր շտաբն անհրաժեշտ էր գտնում այնպիսի դիրք գրավել, որ Բուլղարիային, Սերբիային, Ռումինիային ու Հունաստանին ձեռնտու լիներ մտերմանալու Ռուսաստանի հետ և, միաժամանակ, վտանգավոր՝ նրա թշնամիների կողմն անցնելը:

«Այդ դրությամբ կարելի է հասնել միայն այն դեպքում, — ասվում էր զեկուլցում, — եթե Ռուսաստանն իր տիրապետությունների մի մասով ինքը դառնա բալկանյան տերություն: Կոստանդնուպոլսի ու նեղուցների, ինչպես և նրանց եվրոպական ու ասիական ասփերին հարող տերիտորիաների գրավումն էլ հենց կհասցնի XX դարի Ռուսաստանի համար կարևոր այդ նպատակին: Մարմարի ծովը կդառնա ներքին ռուսական ծով...»¹:

Այսպիսով, ակնհերև է, որ եթե Օսմանյան կայսրությունը ձրգտում էր 1914—1918 թվականների պատերազմում հասնել Ռուսաստանի նկատմամբ իր նվաճողական պլանների իրականացմանը, ապա ցարական ինքնակալությունն էլ այդ պատերազմում իր ագրեսիվ նպատակներն էր հետապնդում Թուրքիայի նկատմամբ: Սակայն Ռուսաստանը շահագրգռված չէր այն բանում, որպեսզի Օսմանյան կայսրությունը հարի գերմանա-ավստրիական խմբավորմանը: Ցարական կառավարությունն ամեն կերպ աշխատում էր Թուրքիային գրավել Անտանտի կողմը, իսկ այդպիսի փորձերի ձախողման դեպքում՝ ամեն ինչ անել, որպեսզի Թուրքերը չեզոք մնան: Ռուսաստանի նման դիրքը բացատրվում էր ռազմա-ստրատեգիական նկատառումներով:

Ռուսաստանին ձեռնտու չէր Արևելյան Եվրոպայում Գերմանիայի դեմ ուղղված իր հիմնական ուժերը մասնատելու Օսմանյան կայսրության մասնակցությունը պատերազմին գերմանական խմբավորման կողմում Ռուսաստանին կստիպեր պատերազմ մղել միաժամանակ կովկասյան թատերաբեմում, որը, ինչ խոսք, չէր կարող շանդրադառնալ նրա համար հիմնական ճակատի վրա: Ահա թե ինչու ցարական ինքնակալությունը, չնայած Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած իր նվաճողական պլանների առկայությանը, տվյալ մոմենտին չէր ցանկանում պատերազմել նրա հետ: Իսկ Օսմանյան կայսրությունը, որը վաղուց էր պատրաստվում պատերազմի, ելնելով իր նվաճողական, պանթուրքական պլաններից, որոշել էր անսպասելիորեն հարձակման անցնել կովկասյան ճակատում՝ օգտվելով այն բանից, որ ռուսական բանակի հիմնական ուժերը

գրաղված էին ռազմական գործողությունների եվրոպական թատերաբեմում¹:

Թուրքական գլխավոր շտաբը տեղյակ էր, որ ռուսական զորքերի հրամանատարությունը հիմնական ուղադրությունը դարձնում էր արևմտյան ճակատին՝ դիտելով այն որպես ամենակարևորը Ռուսաստանի համար, քանի որ հենց այստեղ էր վճռվելու իր ամենավտանգավոր ու ամենաուժեղ հակառակորդի՝ կայսերական Գերմանիայի հետ մղվող գոտեմարտի ելքը: Ուստի և այստեղ էին կենտրոնացված ռուսական բանակի հիմնական ուժերը, այդ թվում և կովկասյան ռազմական օկրուգի սահմաններում տեղաբաշխված զորքերի զգալի մասը: Դրանով է բացատրվում, որ զորքերի ընդհանուր թվով ռուսական կովկասյան բանակը շատ էր զիջում Թուրքական ուժերին:

Ռուսական կովկասյան բանակի զորքերը բաժանված էին 5 խմբի:

Առաջին խումբը բաղկացած էր երեք ջոկատից՝ Սարիղամիշի, Օլթիի և Կաղզըվանի: Երկրորդ խումբը բաժանված էր Երևանյան, Մակուի և Ադրբեջանի ջոկատների: Երրորդ խումբը, որը կազմված էր Ռիոնի և Ճորոխի ջոկատներից և Միխայլովյան (Բաթումի) ամրոցի կայազորից, պետք է պաշտպաներ ծովափը, ամրոցը և, միաժամանակ, բանակի աջ թևը: Զորքերի չորրորդ խումբը, որը բաղկացած էր երեք ջոկատից՝ սահմանամերձ (ռուս-իրանական սահմանի վրա), Արդեբիլի և Ղազվինի (երկուսն էլ Իրանում), վերահսկում էր իրանական Ադրբեջանը և պաշտպանում էնզելի-Թեհրան խճուղին: Հինգերորդ խումբն իրենից ներկայացնում էր բանակային սեղանի թիֆլիսի շրջանում: Բացի դրանից, զորքերի մի մասն առանձնացված էր բանակի թիկունքը պաշտպանելու համար²:

Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը իր զորքերն առանձին ջոկատներով ցրել էր ճակատի 720 կիլոմետր տարածության վրա՝ Սև ծովից մինչև ռուս-թուրքական և իրանական սահմանի կցվանքը, բավականաչափ ուժեր չկենտրոնացնելով գլխավոր կարինի ուղղության վրա այն դեպքում, երբ երկրորդական նշանակություն ունեցող երևանյան-ադրբեջանական ուղղության վրա նա ավելի շատ զորք էր կենտրոնացրել:

«Այն դեպքում, երբ Թուրքերը հակազորաշարժի նպատակով Կա-

¹ Պատերազմի սկզբից ռուսական հրամանատարությունը Կովկասից պատերազմի եվրոպական թատերաբեմ փոխադրեց բանակային 2 կորպուս և կազակային 3 դիվիզիա (ընդամենը 71 գումարտակ, 152¹/₂ հարյուրակ և 35 մարտից): (Корсун Н. Г., Первая мировая война на Кавказском фронте, стр. 20).

² Корсун Н. Г., Первая мировая война на Кавказском фронте, стр. 22.

րին-Քյոփրյու-քյոյ գոտում կարողացել էին կենտրոնացնել իրենց ուժերի կեսից ավելին, ուսները ի վիճակի էին նրանց հակադրելու իրենց մարտունակ զորքի միայն 33 տոկոսը: Այսպիսով, թուրքական զորքերի ստրատեգիական կենտրոնացումն առաջին բախումներին նախապատրաստվելու տեսակետից արված էր ավելի նպատակասլաց կերպով, քան ուսների մոտ: Դա անխուսափելիորեն պետք է անդրադառնար առաջին հանդիպման ելքի վրա»¹:

Նոյեմբերի 2-ին թուրքական զորքերը, ղեկավարվելով էնվերփաշայի պլանով², անցան հարձակման և խոշոր ուժերով ներխուժեցին Բաթումի մարզը: Աջարիայի վրա թուրքական հրամանատարությունը պատերազմի հենց սկզբից բացառիկ ուշադրություն էր դարձնում: Այնտեղ ուղարկված թուրքական լրտեսներն ու էմիսարները ջանում էին ազդել վրացի-մահմեդականների կրոնական զգացմունքների վրա՝ նրանց մեջ թուրքիայի նկատմամբ համակրանք առաջ բերելու նպատակով: Նրանք բնակչությանը զենք էին բաժանում և փորձում էին նրան հրահրել զինված ելույթների՝ ուսական զորքերի թիկունքում:

Հակառակորդի գերակշռող ուժերի ճնշման տակ ուսական զորքերը ստիպված էին նահանջել և թուրքերը նոյեմբերի սկզբին գրավեցին Արդվինն ու Արդանուշը: Ռուսական զորքերը նահանջեցին դեպի Աջարիս-ժղալի գետը՝ Բաթումից ոչ հեռու: Թուրքական զորքերի հետագա առաջխաղացման հետևանքով Աջարիայի վարչական շրջանները, նրա ներքին և վերին հատվածները զրկվեցին խճուղու միջոցով Բաթումի հետ հաղորդակցությունից: Շարունակելով հարձակումը, թուրքական զորքերը ձգտում էին Կարսի մոտ դուրս գալ կովկասյան բանակի գլխավոր ուժերի թիկունքը՝ Սարիղամիշի շրջանում:

Մինչդեռ, ուսական զորքեցի Սարիղամիշի ջոկատը, գեներալ Բերխամանի հրամանատարությամբ, կտրվելով իր հիմնական բազայից, մտավ Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիան և հասավ մինչև Քյոփրյու-քյոյ (Կարինից 35 կմ. հեռավորության վրա): Նոյեմբերի 6-ին ուսական զորքերը հանդիպեցին թուրքական 3-րդ բանակին՝ Հասան Իզեթ-փաշայի հրամանատարությամբ և համար

¹ Корсун Н. Г., Первая мировая война на Кавказском фронте стр. 24.

² Էնվերի պլանով, 3-րդ բանակի հիմնական ուժերը պետք է ճեղքեին ուսական կովկասյան բանակի Սարիղամիշի խմբի աջ թևը և շրջանցող խոր զորաշարժի միջոցով դուրս գային նրա թիկունքը՝ Կարսից արևելք՝ հիշյալ խումբն ամբողջովին շրջապատելու համար:

մարտերից հետո նոյեմբերի 7-ին գրավեցին Քյոփրյու-քյոյը: Այդ կետը պաշտպանող թուրքական երկու դիվիզիաները փախուստի մատնվեցին¹:

Քյոփրյու-քյոյի գրավումը, որը կատարվեց Բերխամանի նախաձեռնությամբ, չէր մտնում կովկասյան բանակի հրամանատարության պլանի մեջ, որովհետև ուսական ուժերը նախապատրաստված չէին հետագա առաջխաղացման՝ Կարինի ուղղությամբ: Օգտվելով այն բանից, որ Սարիղամիշի ջոկատը կտրվել է իր բազայից, թուրքական հրամանատարությունը Քյոփրյու-քյոյի շրջանում կենտրոնացրեց 9-րդ և 11-րդ կորպուսների խոշոր ուժեր և ձգտում էր ուսական զորքերի աջ թևը շրջանցելով, օղակել նրանց: Վերջիններս, կռահելով հակառակորդի այդ մտադրությունը, նոյեմբերի, 16-ին թողեցին Քյոփրյու-քյոյը և սկսեցին նահանջել դեպի սահմանը: Հետապնդելով Սարիղամիշի ջոկատին, թուրքական զորքերը փորձում էին մտնել նրա թիկունքը՝ հետագա նահանջի ճանապարհը կտրելու համար:

Ռուսական զորքերի կողմից Քյոփրյու-քյոյի թողնելը երիտթուրքական շրջաններում ու մամուլում մեկնաբանվեց, որպես Ռուսաստանի դեմ մոտալուտ հաղթանակի նախազուշակ: Այսպես, Ստամբուլում լույս տեսնող «Թանին» թերթը նոյեմբերի 27-ին իր էջերում գետեղած «Վերջապես, հաղթողները» վերնագրով հոդվածում գրում էր. «Թուրքական պանծալի զորքերի հաղթանակը... ոչ միայն քաջություն, այլև արվեստի բարձրագույն մի նմուշ է... Մենք դիտենք, որ տանելով խոշոր հաղթանակ՝ առաջին լուրջ հաղթանակը քառասուն տարի հետո, մեր խիզախ զորքերը դեն շարտեցին ուսական բանակը և իրենց փայլուն հաջողությամբ սրբեցին նուխորդ պարտությունների ամոթանքը: Արարիչը մեզ նրջանկություն է պարգևել՝ այդ մեծ հաջողությունը տեսնելու համար և մենք հավատում ենք, որ կապրենք մինչև այն օրը, երբ թշնամին վերջնականապես կոչնչացվի»²:

Սակայն այդ ցնծությունը, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, միանգամայն անժամանակ էր:

Էնվերին թվում էր, որ մոտեցել է կովկասյան բանակն իր հիմնական բազայում՝ Սարիղամիշ-Կարսում, լրիվ ոչնչացնելու իր պլանի իրագործման ժամանակը, որից հետո Անդրկովկասի նվաճումը թուրքերի համար առանձին դժվարություն չէր ներկայացնի: Այդ պատճառով էլ էնվերը 9-րդ, 10-րդ և 11-րդ կորպուսների հիմ-

¹ Jollivet G. Six mois de Guerre, août 1914—février 1915, Paris, p. 155.

² ЦГАВМФ, ф. 418, оп. I, д. 424, л. 175.

նական ուժերը կենտրոնացրեց Կարին-Սարիղամիշ ուղղութիւն վրա: 3-րդ բանակի հրամանատար Հասան Իզեթ-փաշան, սակայն, ավելի զգաստ էր գնահատում իր ուժերի մարտունակութիւնը: Նա անհնարին էր համարում դաժան ձմռան և ճանապարհների բացակայութիւնը, ինչպես նաև բանակի անպատրաստ լինելու և ձմռան հանդերձանքի ու պարենի պակասութիւնը պայմաններում սկսել այն խոշոր օպերացիան, որ մտադրվել էր իրականացնել էնվերփաշան: Այն ժամանակ վերջինս անմիջապէս հրամանատարութիւնը հեռացրեց Հասան Իզեթ-փաշային և նոյնմբերի վերջին գալով ռազմաճակատ, անձամբ զլխավորեց 3-րդ բանակը: Բանակի շտաբի պետ նշանակվեց Լիման Ֆոն Սանդերսի ռազմական միսիայի անդամ գեներալ-լեյտենանտ Բրոնսարտ Ֆոն Շելենդորֆը, իսկ օպերատիվ մասի պետ՝ նույն միսիայի անդամ մայոր Ֆելդմանը:

1914 թվականի դեկտեմբերի 22-ից մինչև 1915 թվականի հունվարի 18-ը թուրքական 3-րդ բանակի և Կովկասյան բանակի միջև շարունակվող համառ մարտերը առաջին համաշխարհային պատերազմի պատմութիւն մեջ հայտնի են որպէս Սարիղամիշի օպերացիա, որը վճռական ազդեցութիւն ունեցավ ռազմական գործողութիւնների հետագա ընթացքի վրա՝ ռուս-թուրքական ճակատում:

Սարիղամիշի օպերացիային մասնակցող թուրքական բանակը հաշվում էր 90 հազար մարդ, մինչդեռ Կովկասյան բանակի ուժերը 64 հազարից չէին գերազանցում¹: Հրաման տալով հարձակում սկսել Սարիղամիշի վրա, էնվերն ամբողջ հուլիսը դրել էր թուրքական զորքերի թվական գերակշռութիւնը վրա: Գերմանական գեներալները շառակեցին այդ պլանի իրագործմանը, թեև Լիման Ֆոն Սանդերսը էնվերնի հայտնեց իր կասկածը նրա ձեռնարկման հաջողութիւն վերաբերյալ²: Բայց գերմանացիների համար այնքան կարևոր չէր թուրքերի հաղթանակ տանելը համաշխարհային պատերազմի այս երկրորդական ճակատում, որքան կարևոր էր թուրքական հարձակման փաստն ինքնին, որը, նրանց հաշիվներով, պետք է ռուսներին ստիպեր Կովկաս տեղափոխել Արևմտյան ճակատում գտնվող իրենց ուժերի մի մասը: Ուստի և Վանգենհայմը, և գերմանական կառավարութիւնը չէին առարկում թուրքական վիցե-գեներալիսսիմուսի պանթուրանական նվաճողական ձեռնարկումների դեմ³:

¹ Կորսունը գտնում է, որ այդ օպերացիայի ժամանակ թուրքերը գրեթե մեկ և կես անգամ գերազանցում էին հետևակում և ունեին որոշ գերակշռութիւն հրետանիում: Տե՛ս Н. Г. Корсун, Сарыкамышская операция, стр. 29.

² Liman von Sanders, S. 52.

³ Pomiankowski, S. 98.

Այդ հարձակման հիմնական նպատակը, մինչև Բրոնսարտ ֆոն Շելենդորֆի գալը Կովկասյան ճակատ (որը 3-րդ բանակի շտաբի պետի պաշտոնն էր զբաղում),— ինչպէս գրում էր գերմանական փոխ-գնդապետ Գյուզեն,— դա անակնկալ հարձակման միջոցով Սարիղամիշի գրավումն էր: Այնուհետև թուրքական զորքերը պետք է Կարսին հարվածեին ճակատից (Սարիղամիշի կողմից) և թիկունքից՝ Օլթիի ուղղութիւնով առաջխաղացող զորքերի ուժերով: Էնվերնը ենթադրում էր, որ ռուսական զորքերը, առանց մարտն ընդունելու, կնահանջեն: «Այդ կարծիքը երևակայական էր,— գրում է Գյուզեն,— և, ինչպէս ավելի ուշ պարզվեց, ռուսները չէին էլ մտածում այդպիսի նահանջի մասին»: Այնուհետև Գյուզեն նշում է, որ թուրքական 3-րդ բանակը ի վիճակի չէր հաջող կերպով անցկացնելու այնպիսի մասշտաբի մի օպերացիա, որը մտադրվել էր իրականացնել էնվերնը¹: Նկարագրվող իրադարձութիւնների անմիջական մասնակցի այս վկայութիւնը մի ավելորդ անգամ համոզում է մեզ, որ իր զավթողական պլաններով արեցած, ռազմական միսիստորը՝ թուրքիայի այն ժամանակվա դիկտատորը, հաշվի չէր առնում իր սեփական զորքերի վիճակը և, որ զլխավորն է, թերագնահատում էր հակառակորդի ուժերը:

Հարձակման նախօրյակին էնվերնը շրջագայում էր ճակատում, ճգնելով ոգեշնչել սոված ու ցրտահարված զինվորներին: «Զինվորներ,— գրում էր էնվերնը նրանց ուղղված դիմումի մեջ,— ես ձեզ բոլորին այցելեցի: Տեսա, որ դուք ոտաբոբիկ եք, իսկ ձեզ ուսերին շինելներ չկան: Սակայն մեր դիմաց կանգնած թշնամին վախենում է մեզնից: Շուտով դուք կսկսեք հարձակվել, կմտնեք Կովկաս: Այնտեղ դուք կգտնեք ամեն տեսակի մթերքներ և հարստութիւն: Մահմեդական ողջ աշխարհը հույսով է նայում ձեր վերջին ճիգերին»²:

Դեկտեմբերի 22-ին թուրքական զորքերը սկսեցին հարձակումը: Մեր խնդիրը չէ հանգամանորեն նկարագրել Սարիղամիշի ամբողջ օպերացիան: Նշենք միայն ամենազլխավորը: Երկու կողմերն էլ համառորեն կռվում էին դաժան ձմռան և լեռնային ռելիեֆի ծանր պայմաններում: 10-րդ կորպուսի զորքերը, որոնք մեծ չափով գերազանցում էին նրանց դեմ կանգնած Օլթիի ռուսական ջոկատին (հետևակը՝ ավելի քան վեց անգամ, հրետանին՝ երեք անգամ), առաջ էին շարժվում Օլթիի ուղղութիւնով: Օլթիի ջոկատի հրամանատար գեներալ Իստոմիրը, զգալով շրջապատման վտանգը, նահան-

¹ Güze. Buyuk harpte Kafkas cephesindeki muharebeler, „Askeri mecmua” n Tarih kısmı“. I. I. 1931, № 20, s. 40.

² Տե՛ս Корсун Н. Г., Сарыкамышская операция, стр. 33.

չի հրաման տվեց: Զոկատը նահանջում էր, համառ դիմադրություն ցույց տալով հակառակորդին: Ռուսական զորքերի պլանաչափ նահանջը ապահովեց Օլթիի (մասնավորապես հայ ազգաբնակչության) ժամանակին էվակուացիան, ինչպես և զինամթերքի, հանդերձանքի, պարենի և թանկարժեք իրերի տեղափոխումը: Թուրքական զորքերը ղեկտեմբերի 23-ին մտան Օլթի: Չնայած այդ հաջողությանը, թուրքական զորքերը չկարողացան իրականացնել էնվերի կողմից նրանց առաջ դրած խնդիրը՝ Օլթիի ջոկատի շրջապատումը:

Հմտորեն կազմակերպելով իր ջոկատի նահանջը, Իստոմինը հասկանում էր, որ այդ նահանջը մերկացնում է ռուսական զորքերի Սարիղամիշի խմբի աջ թևը՝ նրան կանգնեցնելով շրջապատման վտանգի առաջ: Այդ մասին նա բազմիցս հաղորդել էր կովկասյան բանակի շտաբին: Սակայն Սարիղամիշի խմբի հրամանատար գեներալ Բերխմանը այդ բանին պատշաճ նշանակություն չէր տալիս¹: Ի վերջո Բերխմանը հեռացվեց զորքերի ղեկավարությունից և նրա տեղը նշանակվեց գլխավոր հրամանատարի օգնական գեներալ Մըշլանսկին: Վերջինս վերախմբավորեց զորքերը, ուժեղացրեց պաշտպանական գծերը, և դրանով իսկ թշնամուն հակահարված տալու հնարավորություն ստեղծեց:

Դեկտեմբերի 25-ին էնվերը 9-րդ կորպուսի զորքերին հրաման տվեց հարձակվել Սարիղամիշի վրա:

Զորքերն առաջ էին շարժվում լեռնային կածաններով՝ մինչև ծնկները թաղված ձյան մեջ: Այդ ժամանակ ճակատ էկան օժանդակ ուժեր՝ երկու հետևակային գնդեր: Բացի դրանից, երիտթուրքական կուսակցության կողմնակիցներից կազմակերպվեցին պարտիզանական ջոկատներ և ճակատային դժի միջով ուղարկվեցին ռուսական բանակի թիկունքը՝ կապի գծերը փշաջնելու, Կարս-Սարիղամիշ երկաթուղագիծը շարքից հանելու և ապստամբություն բարձրացնելու համար²:

Նոր ժամանած գնդերը փոխադրվեցին Օլթիի ուղղության վրա և Իստոմինի ջոկատը հակառակորդի գերակշռող ուժերի ճնշման տակ ստիպված էր նահանջել դեպի Մերդենսկ:

Մինչդեռ, էնվերը ուժեղ բռունցք ստեղծեց՝ Սարիղամիշը գրավելու համար: Զգալով սպառնացող վտանգը, Մըշլանսկին ուժեղացրեց Սարիղամիշի պաշտպանությունը՝ նոր զորամասեր փոխադրելով այդ շրջանը:

Դեկտեմբերի 26-ի երեկոյան, երբ սկսվեց Սարիղամիշի ճա-

կատամարտը, ռուսական ուժերը հաշվում էին $7\frac{3}{4}$ գումարտակ, 7 հարյուրակ՝ 6 թնդանոթով: Թուրքական զորքերը բաղկացած էին 18 գումարտակից¹:

էնվերը հավատացած էր, որ Սարիղամիշը պաշտպանող ռուսական զորքերը հրետանի շունեն, այդ պատճառով էլ հույս ուներ հեշտությամբ հաղթանակ տանել: Սակայն երբ դեկտեմբերի 26-ին 9-րդ կորպուսի զորքերը սկսեցին հարձակումը Սարիղամիշի վրա, նրանց դիմավորեցին հրետանային ուժեղ կրակով: Դա էնվերի համար միանգամայն անսպասելի էր: Մեծ զոհերի գնով թուրքերը ղեկտեմբերի 26-ի կեսօրին գրավեցին Սարիղամիշի մոտ գտնվող բարձունքը, սակայն քաղաք մտնել նրանց չհաջողվեց: Տեսնելով իր զորքերի ծանր վիճակը, 9-րդ կորպուսի հրամանատար Իգեթ-փաշան որոշեց սպասել 28-րդ դիվիզիայի գալուն, որը մոտեցավ կորպուսի զորքերին դեկտեմբերի 28-ին:

Հարձակման ընթացքում թուրքական զորքերը հսկայական կորուստներ էին կրում:

Մանրամասն նկարագրելով ռազմական գործողությունները, Գյուզեն նշում է, որ մթերքների բացակայության պատճառով դիվիզիոններն ուտում էին անձեռնմխելի պաշարները: Չունենալով ձմեռվա հագուստ, թուրքական դիվիզիոնները տառապում էին սառնամանիքից. ցուրտը հասնում էր 36 աստիճանի: Շատ գինվորներ, այլևս անկարող լինելով դիմանալ ցրտին ու զրկանքներին, փախչում էին ճակատից: Դասալիքների թիվը օրեցօր ավելանում էր: Գյուզեն վկայում է, որ զորքերի մեջ լրիվ բացակայում էր հարձակողական թափը: Նա գրում է, որ երբ ինքը փորձեց հարձակման տանել 17-րդ դիվիզիան, դիվիզիայի գինվորներից մեկը վիրավորեց նրան ձեռքից: «Ավելի լավ չէր գինվորների տրամադրությունը 29-րդ դիվիզիայի զորամասերում, — շարունակում է Գյուզեն: Թեև այդ դիվիզիան գտնվում էր էնվերի անմիջական ազդեցության տակ, նա հրաժարվում էր առաջ շարժվել: Թուրքերի մոտ այլևս հույս չէր մնացել, թե իրենց հետագա հարձակումը կարող է հաջողություն ունենալ»²:

Ի վերջո 9-րդ կորպուսի 25 հազար գինվորներից Սարիղամիշի վրա շարժվելու մեկ շաբաթվա ընթացքում (մինչև դեկտեմբերի 26-ը) մնաց 10 հազար մարդ. գրեթե ողջ հրետանին ճանապարհին ցաքուցրիվ էր եղել³:

¹ Allen und Muratoff, p. 255.

² К о р с у н Н., Сарыкамышская операция, стр. 56.

¹ Корсун Н., Сарыкамышская операция, стр. 63

² G u z e, s. 41—45.

³ Allen and Muratoff, p. 267.

Մարիզամիշի տակ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտից հետո թուրքական զորքերի վիճակի մասին թուրքական 9-րդ կորպուսի նախկին հրամանատարը իր հուշերում գրում էր հետևյալը. «Մարիզի թրջված, թեթև կոշիկներով, դեկտեմբերի 25-ին հաստ ձյան միջով անցնելով մեծ տարածություն, ցրվեցին գիշերելու՝ Մալազյաի հարթավայրի շրջանում ուսական զորասյան հետ մարտի բռնվելուց հետո. զրանցից շատերը գիշերը ցրտահար եղան: Մառնամանիքից սևացած ասքյարների դիակները դեկտեմբերի 26-ի առավոտյան ցույց էին տալիս բացօթյա զորքերի դասավորությունը՝ լայն շրջաններ կազմելով հանգած խարույկների շուրջը: Նույն առավոտյան հայտնի դարձավ, որ ճանապարհին ետ են մնացել և գիշերվա ընթացքում ցրտահար են եղել 29-րդ հետևակային դիվիզիայի կեսից ավելին»¹:

Զնայած դեկտեմբերի 26-ի ճակատամարտում կրած մեծ կորուստներին և Մարիզամիշի գրավման պլանի ձախողմանը, էնվերը սպասում էր 10-րդ կորպուսի զորամասերի մոտենալուն, որոնք գործում էին Օլթիի և Արդահանի ուղղությամբ: Մինչդեռ այդ կորպուսը շարունակում էր հարձակում ծավալել: Դեկտեմբերի 25-ին թուրքերը գրավեցին Արդահանը: Իստամբուլի Օլթիի ջոկատը, որը խիստ թուլացել էր, նահանջեց Մերդենեկից: Օլթիի շրջանում ստեղծված դրությունից ու Իստամբուլի անվճռականությունից անհանգրստացած, Մըշլակսկին ստիպված էր նրան փոխարինել Գաբաևով, որը կանգնեցրեց Օլթիի ջոկատի հետագա նահանջը և անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առավ հակահարված տալու հակառակորդին, որը ձգտում էր առաջանալ դեպի Կարսի մարզի խորքերը: Դեկտեմբերի 29-ին թուրքերի հարձակումը կասեցվեց, և Օլթիի ջոկատը Մերդենեկի շրջանում հակահարձակման անցավ:

Սակայն այդ մոմենտին Գաբաևն իր ջոկատով կանչվեց Կարս: Տեղում թողնելով փոքրաթիվ մի առաջակալ՝ Իստամբուլի հրամանատարությամբ, Գաբաևը շարժվեց դեպի Կարս: Գաբաևի ջոկատի փոխադրումը բացատրվում էր Մարիզամիշի վրա թուրքական զորքերի նոր խոշոր հարձակումով, որին նրանք ձեռնարկեցին դեկտեմբերի 29-ին: Հակառակորդի այդ մտադրության մասին Մըշլակսկին իմացավ շնորհիվ այն բանի, որ դեկտեմբերի 27-ին գերի էր վերցվել թուրքական 28-րդ դիվիզիայի շտաբի պետը, որի մոտ գտնվեցին էնվերի հրամանները, որոնցում մանրամասնորեն նկարագրվում էր Մարիզամիշի վրա հարձակվելու պլանը: 9-րդ կորպուսի զորքերը պետք է գրոհեին Մարիզամիշի վրա, իսկ 10-րդ կորպուսն առաջա-

դրանք էր ստացել կտրել նրան Կարսից¹: Այդ տեղեկությունները հնարավորություն տվեցին նախապատրաստվել հակառակորդի գրոհը ետ մղելու: Մարիզամիշի պաշտպանությունն ուժեղացնելու նպատակով դեկտեմբերի 29-ին այդ շրջանը փոխադրվեցին 21 գումարտակ, 20 հեծյալ հարյուրակ, 44 թնգանոթ, 64 հաստոցային գնդացիր²: Հակառակորդի ուժերը բաղկացած էին 52 գումարտակից՝ ոչ-լրիվ կազմով:

Դեկտեմբերի 29-ին թուրքական զորքերը էնվերի անձնական հրամանատարությամբ նոր հարձակում սկսեցին: Երկչուղով բռնրված Մըշլակսկին պատրաստվում էր նահանջել՝ ուժերը պահպանելու համար: Ամենակրիտիկական պահին նա լքեց ճակատը և մեկնեց Թիֆլիս: Մարիզամիշի պաշտպանության հրամանատար նշանակվեց գեներալ Պրժևալսկին, որը, 1-ին կուրսյան պլաստունյան բրիգադի գլուխն անցած, դեկտեմբերի 28-ին մոտեցավ Մարիզամիշին: Պրժևալսկին ակտիվ գործողությունների կողմնակից էր: Նրա ղեկավարությամբ թուրքական զորքերի կատաղի հարձակումները ետ մղվեցին: Դեկտեմբերի 30-ի գիշերը էնվերը վերսկսեց հարձակումը: Թուրքական զորքերին հաջողվեց ներխուժել Մարիզամիշ: Սկսվեց սվինամարտը: Թուրքերը հսկայական կորուստներ էին տալիս: 11-րդ կորպուսի 17-րդ դիվիզիան կորցրեց իր մարտունակությունը: 28 և 29-րդ դիվիզիաներում մնացել էր ընդամենը 3 հազար մարդ: Համառ մարտերից հետո նախաձեռնությունն անցավ ռուսների ձեռքը: Հակառակորդը Մարիզամիշի բարձունքներից դուրս շարժվեց: Ռուսական զորքերը հակահարձակման անցան և թուրքական 9-րդ կորպուսն իր շտաբի հետ միասին կտրեցին նրա հիմնական ուժերից: Կորպուսի անձնակազմի մոտ 80 տոկոսը զոհվել էր սառնամանիքներից: 40 հազար զինվորներից բաղկացած այդ կորպուսն ամբողջովին ոչնչացվեց: Նրա հրամանատար գեներալ Իգեթ-փաշան շտաբի հետ միասին գերի հանձնվեց³: Միևնույն ժամանակ 10-րդ կորպուսի զորքերը, որոնք գործում էին Մարիզամիշից հյուսիս ընկած շրջանում, ուսական զորքերի հարվածների տակ նահանջեցին դեպի լեռները:

Թուրքերի կորուստներն այն աստիճան մեծ էին, որ Մարիզամիշի տակ նրանց ջախջախումից հետո շատ դիվիզիաներից ու զբնդերից գրեթե ոչինչ չէր մնացել: «Մարիզամիշի ողբերգությունը—

¹ Allen and Muratoff, p. 368. Կորսունի կարծիքով, Մըշլակսկին անհնարին էր համարում պաշտպանել Մարիզամիշը և կովկասյան բանակը փրկելու համար փրադասեց նահանջել: Տե՛ս Корсун, Сарыкамышская операция, стр. 72—78.

² БСЭ, 2-е изд., т. 38, стр. 125.

³ Price, p. 113.

¹ Տե՛ս Корсун Н. Г. Сарыкамышская операция, стр. 63.

զրել է թուրքական 29-րդ դիվիզիայի հրամանատար Արիֆ Բայտընը, — ավարտվեց 3-րդ բանակի 2 ընտիր կորպուսների լրիվ ունչացումով»¹։

1918 թվականին Մոսկվայում կայացած թուրքական ձախույցի լիստների կոնֆերանսում, խոսելով Սարիղամիշի օպերացիայի մասին, զեկուցողը՝ Զեվդեթը նշեց, որ «հարձակվող բանակի մի զգալի մասը զոհվեց ցրտից, քաղցից և հագուստի բացակայությունից: 88-րդ գնդի տխուր ճակատագրի մասին կարող էին պատմել այն 160 երջանիկ զինվորները, որոնք մտան Սարիղամիշ, թուրքական բանակի նման կրիտիկական պայմաններում ուսները սկսեցին իրենց հակահարձակումը: Բնական է, որ գնդերն ու դիվիզիաները խառնվեցին իրար, ոչ ոք չէր էլ մտածում պետերից ցտացվող հրամանների կատարման մասին: Նահանջի առաջն առնելու համար, հրամանատարները կարգադրում էին կրակել զինվորների վրա, մի խոսքով, ստացվեց սարսափելի մի իրարանցում...»²։

Թշնամուն հետապնդելու ընթացքում ուսական զորքերը պերի վերցրին ավելի քան 5 հազար թուրքական զինվոր: Նրանց ձեռքն ընկավ նաև 14 թնդանոթ և մեծ քանակությամբ պարեն³։

Կովկասյան բանակը շարունակում էր նեղել թուրքական զորքերին՝ Օլթիի ուղղությամբ: 1915 թվականի հունվարի 3-ին Իստոմիլի զորքերը թուրքերին դուրս շարտեցին Արդահանից՝ գերի վերցնելով 900 զինվոր: Հակառակորդը ծանր կորուստներ կրեց: Իստոմիլը շարունակում էր հարձակումը Արդանուշ-Արդահանի գծի վրա, իսկ Կալտինի գլխավորած ջոկատը սկսեց հետապնդել թուրքերին Մերդենեկ-Օլթիի ուղղությամբ: Հունվարի 12-ին ուսական զորքերը, արյունահեղ մարտերից հետո, թուրքերին շարտեցին Օլթիից այն կողմը և, շարունակելով հետապնդել նրանց, հունվարի 15-ին մաքրեցին Ենի-քյոյը: 11-րդ կորպուսի ջախջախված զորամասերը, 9-րդ կորպուսի մնացորդների հետ միասին, կովկասյան բանակի աջ թևի անհաղթահարելի ճնշման տակ դուրս շարտվեցին Ճորոխի հովտից և փախուստի դիմեցին Տրապիզոնի ուղղությամբ: Սակայն Բաթումի մարզը լրիվ շմաքվեց թուրքական զորքերից: Դժվարամատչելի հատվածում՝ Արդվիկից հարավ-արևմուտք, թուրքական զորքերի մնացորդները շարունակում էին պահել իրենց դիրքերը:

¹ Arif Baytin, İlk dünya harbinde Kafkas cephesi 29 tümen ve 3 alay sancığı (Hatıralar). İstanbul, 1946, s. 121.

² Архив ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 17, оп. 1, д. 90, л. 10.

³ Jollivet Gaston, p. 166. Կորսունի տվյալներով, գերի վերցվեց 3500 թուրքական զինվոր: Տե՛ս Н. Г. Корсун, Сарыкамышская операция, стр. 143.

Սարիղամիշի ուղղությամբ ճակատը պահող 11-րդ և 10-րդ կորպուսներից մնացած զորքերը համախմբելով, էնվերը վերջին ջանքերը գործադրեց Բարդիզի շրջանում (Սարիղամիշից հյուսիս-արևմուտք, հակահարձակման անցնելու համար: Սակայն ուսական կովկասյան բանակի զորամասերի ճնշման տակ թուրքական զորքերը ետ շարտվեցին՝ մեծ կորուստներ կրելով: Համոզվելով, որ Սարիղամիշի համար մղվող մարտը վերջնականապես տանուլ է տրված, էնվերը 3-րդ բանակի թշվառ մնացորդները (մոտ 13 հազար մարդ) հանձնեց գնդապետ Հաֆիս Հաքքը-բեյին և ինքը, հազիվ խուսափելով գերի ընկնելուց, գաղտագողի լքեց ջախջախված զորքերին:

Հունվարի 11-ին ուսական կովկասյան բանակի զորամասերը գրավեցին Բարդիզը և շարունակեցին հետապնդել ջախջախված 10-րդ կորպուսի մնացորդներին: 11-րդ կորպուսի զորքերը փորձում էին կասեցնել ուսական զորքերի բուռն գրոհը: Հունվարի 17-ից սկսած Կարակուրգանի շրջանում 3 օր անընդհատ համառ մարտեր էին մղվում, որոնք ավարտվեցին 11-րդ կորպուսի ջախջախումով և նրա անկանոն փախուստով՝ Կարինի ուղղությամբ:

Սարիղամիշի և Կարակուրգանի տակ տեղի ունեցած ճակատամարտերի մասնակից մի ուս սպա պատմում է, որ կրած պարտությունից հետո թուրքերը ոչ թե նահանջում, այլ բառի բուն իմաստով փախչում էին՝ առանց շունչ առնելու, մի քանի օր, դեռ նետելով այն ամենը, ինչ վերցրել էին իրենց հետ և ինչ որ խանգարում էր փախուստին. զենք, հանդերձանք, գումակներ, հրետանի, սայլեր, ձիեր, զինապաշար և անհամթերք, դաշտային դեղատներ և այլն: Նույնիսկ թեթև վիրավորված սպաները, այդ թվում բարձրաստիճան շտաբային սպաները, թողնված էին գաշտերում և մարտերի վայրում բախտի քմահաճույքին: Աշխատելով փրկվել, թուրքերը ցրվել էկան լեռներում ու կիրճերում, ընտրելով դրա համար ամենակարճ ճանապարհները: Նրանք մագլցում էին լեռները, ժայռերն ու լեռնաշղթաները, թողնելով այնտեղ փոքրաթիվ վերջապահ զորքեր՝ հետապնդող ուսական զորքերին թեկուզ ժամանակավորապես կանգնեցնելու համար: «Մեր զինվորները, — գրում է այնուհետև նույն ակնառեսը, — նրանց ետևից հասնելու, մարտը պարտադրելու և վերջնական հարված հասցնելու համար գործադրում էին բոլոր ջանքերը. նրանք կրնկակոխ հետեվում էին թուրքերին՝ հնարավորություն չտալով նրանց ուշքի գալ, նրանց վրա սպանիչ կրակ տեղալով հրացաններից ու գնդացիրներից. հաճախ նրանց սվիններով ու ձեռնամարտի միջոցով դուրս էին շարտում կիրճերից ու ձորերից, որտեղ նրանք պատսպարվում

էին: Այդ մարտերում մեր զինվորների ցուցաբերած արիությունն ու քաջությունը դժվար է նկարագրել: Բոլորը հերոսներ դարձան, իրենց անօրինակ կերպով դրսևորելով»¹:

Թուրքական զորքերի կողմից նահանջի ժամանակ թողած հանդերձանքի ու զինանյութերի սլաշարները վկայում էին այն մասին, որ էնվեր-փաշայի հարձակման պլանը վաղուց էր մշակված²:

Սարիղամիշի տակ ուսական զորքերի տարած հաղթանակը առաջին համաշխարհային պատերազմի պատմության մեջ մտավ որպես նրա ամենափայլուն էջերից մեկը: Դաժան ձմռան պայմաններում հակառակորդի գերակշռող ուժերի ջախջախումը բացատրվում էր ոչ միայն կովկասյան բանակի բացառիկ առկունությունով ու մարտական վարժավածությամբ: Այստեղ դեր խաղաց նաև ուսական բանակի ընդհանուր գերազանցությունը՝ հրամանատարական կազմի պատրաստվածությունը, մարտական տեխնիկային տիրապետելու և լեռնային բարդ պայմաններում մասներելու հմտությունը, կանոնավոր մատակարարման ապահովման և թիկունքի ծառայության լավ վիճակը:

Թուրքական զորքերի պարտությունը նպաստեց ձմռան պայմաններում ռազմական գործողություններին նրանց կատարյալ անպատրաստ լինելը, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանում ճանապարհների բացակայությունը: Այն դեպքում, երբ անատոլիական երկաթուղիները մինչև հաղար կիլոմետր չէին հասնում կովկասյան սահմանին, ուսական զորքերը կարող էին օգտվել մինչև Կարս ու Բաթում հասնող երկաթուղագծերով, որոնք թուրքիայի սահմանից երկու-երեք օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա էին գտնվում: Իսկ թուրքական բանակը ճանապարհների բացակայության պատճառով ժամանակին և անհրաժեշտ քանակությամբ պարեն, հագուստ ու զինամթերք չէր ստանում, մի հանգամանք, որը խիստ նվազեցնում էր նրա մարտունակությունը:

Սարիղամիշի ճակատամարտում թուրքական զորքերի կրած պարտությունը ուժեղագույն ազդեցություն ունեցավ կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունների հետագա ողջ ընթացքի վրա՝ նախադրյալներ ստեղծելով 1915 թվականին Արևմտահայաստանում ուսական զորքերի հաջող հարձակման համար: Բացի այդ, Սարիղամիշի ճակատամարտը թուրքական հրամանատարությանը ստիպեց մյուս ճակատներից կովկասյան ճակատ փոխադրել զգալի

քանակությամբ զորքեր, որը հեշտացրեց անզլիացիների գործողությունները Միջագետքում և Սուևզի ջրանցքի գոտում:

էնվերի արկածախնդրությունը թանկ նստեց թուրք ժողովրդի վրա: 3-րդ բանակի 90 հազար զինվորներից Սարիղամիշի տակ մղված մարտերում 78 հազար մարդ սպանվել, ցրտահարվել, քաղցից ու հիվանդություններից մահացել կամ գերի էին ընկել: Ստամբուլում խստորեն արգելված էր խոսել կամ գրել այդ աղետի մասին³:

Գյուզեի տվյալներով ճակատից փախել էին 12 հազար դասալիքներ⁴: Մոտ 20 հազար համեմատաբար թեթև վիրավորված զինվորներ մահացան այն պատճառով, որ բժշկական օգնությունը լրիվ բացակայում էր⁵: Ռուսների կորուստներն էին՝ 20 հազարից ավելի սպանված, վիրավոր ու հիվանդ և 8 հազարից ավելի ցրտահարված⁶:

1914—1918 թվականների պատերազմի պատմությունը հետազոտողներից մեկի՝ անզլիական պատմաբան Զոն Բաշընի կարծիքով, էնվերը «անհաջողություն կրեց իր անհեռատեսության պատճառով: Չյան և մառախուղի մեջ երեք շաբաթ տևող համառ պայքարի ընթացքում զոհվեց 50 հազարից ոչ պակաս զինվոր... Սարիղամիշի տակ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո Կովկասից Ռուսաստանին սպառնացող վտանգը վերացավ»⁵:

9-րդ կորպուսի շտաբի պետ Շերիֆ-բեյ Քյոփրյուլյուն իր հուշերում գրում է. «...Ահա այսպիսի գնով էր էնվերը փորձում նվաճել Կարսի ու Արդահանի շրջանները, պրոպագանդել պանիսլամիզմը և իրականացնել պանթուրքիզմի իդձերը»⁶:

Թուրքիայի պաշտոնական պատմության մեջ՝ «Թարիհում» Սարիղամիշի տակ թուրքական զորքերի կրած պարտության մեղքն ամբողջովին բարդվում է գերմանական հրամանատարության վրա:

1 L. Iman von Sanders, S. 54—55: Գրեթե նույն տվյալները՝ 80 հազար սպանված և 18 հազար փրկված (որոնցից 15 հազարը 11-րդ կորպուսից էին) բերվում են Ալլենի և Մուրատովի կողմից: Տե՛ս Allen and Muratoff, p. 284. Մեվլան-զադե Ռիֆաթի տվյալներով, թուրքական բանակի կորուստները Սարիղամիշի տակ կազմում էին 75 հազար (տե՛ս Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, էջ 144—145): Ժամանակակից թուրք պատմաբանները ևս խոստովանում են, որ Սարիղամիշի օպերացիայի ժամանակ 3-րդ բանակը գրեթե ամբողջովին ոչնչացվեց: Տե՛ս Bayur Y. H. Türk inkilâbı tarihi, C. III, Kısım 3. Ankara, 1957, s. 1.

2 C ü z e. s. 46.

3 ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3862, л. 91.

4 Корсун Н. Г. Сарыкамьшская операция, стр. 142.

5 Buchan John, History of the War, London, 1916, p. 156.

6 Տե՛ս Н. Г. Корсун, Сарыкамьшская операция, стр. 127.

1 ЦГИА Грyз. ССР, ф. 2, оп. I, д. 3599, л. 24.

2 Նույն տեղում, գ. 3187, Թ. 20—21:

«Զրանցքի (Սուեզի—Ս.) և Սարիղամիշի ողբերգությունները խոշոր սխալներ են, որ թույլ են տվել գերմանացիները՝ հետապնդելով իրենց սեփական շահերը: Չնայած այդ վրիպումներին, օսմանյան բանակն ամենուրեք արիարար մարտնչում էր թշնամու դեմ»¹:

Այսպիսով, ժամանակակից թուրք պատմագրությունը իր պաշտպանության տակ է վերցնում երիտթուրքական կլիկին, որն իր ավանտյուրիստական քաղաքականությամբ անհամար աղետներ բերեց թուրք ժողովրդին:

Ինչպես ընդունվեց Սարիղամիշի տակ թուրքական զորքերի ջախջախման լուրը Գերմանիայում:

Այդ կապակցությամբ Պոմյանկովսկին գրում էր. «Գերմանացիները որոշակի կերպով հաշվի էին առնում, որ կայսրության արևելքում թուրքերի խոշոր հարձակողական գործողությունները, որոնք կոչված էին կյանքում կիրառելու էնվեր-փաշայի պանթուրանական ռազմական նպատակները, պետք է հանգեցնեին Թուրքիայի ռազմական հզորության զգալի թուլացմանը... Գերմանիայի համար դա ավելի շուտ առավելություն էր, քան թերություն: Գերմանիայի կարևորագույն ռազմական նպատակներից մեկը դա Բեռլինից Բաղդադ և ավելի հեռուն՝ դեպի Հնդկաստան տանող ճանապարհ բացելն էր, իսկ դրա համար հարկավոր էր ոչ թե ուժեղ, այլ, ընդհակառակը, թույլ Թուրքիա:

Թուրքական պարտություններն ու կորուստները ջուր էին լըցնում գերմանական քաղաքականության ջրաղացին՝ որոշ չափով նույնիսկ օգտակար հանդիսանալով, որովհետև նրանք մեծացնում էին Թուրքիայի կախումը Գերմանիայից և հեշտացնում գերմանական ուժերի ներգրավումը Թուրքիա»²:

Ցանկանալով հանգստացնել երիտթուրքերին և, միաժամանակ, հարթել այն անբարենպաստ տպավորությունը, որ ստեղծվել էր Գերմանիայի դաշնակցի կրած պարտությունից, գերմանական «Reichspost» թերթը 1915 թվականի հունվարի 29-ին գրում էր. «Թուրքական բանակի գործողություններն արդեն հասել են իրենց գլխավոր նպատակին՝ նրանք շեղեցին զգալի թվով ռուսական ուժեր և դյուրացրին կենտրոնական տերությունների խնդիրը: Դա Թուրքիայի համար ամենից ավելի կարևորն է, քանի որ Կովկասի ճակատագրի հարցը կվճռվի ոչ թե այնտեղ, այլ գլխավոր՝ եվրոպական թատերաբեմում»³: Կայսերական Գերմանիայի համար կարևոր էր,

որպեսզի թուրքերը շարունակեին կռվել Կովկասյան ճակատում՝ դրանով իսկ շեղելով ռուսական ուժերը Արևմտյան ճակատից: Կարողանա՞ արդյոք թուրքական բանակը հաստատուն մնալ այդ պայքարում. այս հարցը գերմանական իմպերիալիստների համար երկրորդական նշանակություն ուներ: Իսկ առայժմ Բեռլինում կարող էին իրենց թուրք դաշնակիցներին մխիթարել ոչինչ չարժեցող խոստումով՝ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո նրանց հանձնել ողջ Կովկասը: Սակայն, ինչպես մենք կտեսնենք ստորև, պատերազմի վերջին՝ 1918 թվականին, գերմանական կառավարությունը, առաջնորդվելով սեփական գաղութարարական նպատակներով, դեմ էր երիտթուրքերի կողմից Կովկասի գրավմանը:

Ռուսաստանի դեմ պատերազմի հենց սկզբից թուրքական հրամանատարությունը նախատեսել էր Կովկաս ներխուժել ոչ միայն հիմնական՝ Սարիղամիշ-Կարս ուղղությամբ, այլև Իրանական Ադրբեջանի կողմից: Ստրատեգիական պլանի համաձայն, թուրքական զորքերը, ռազմական գործողությունները սկսելուն պես, պետք է գրավեին Ուրմիայի գավառը և այնտեղ բազաներ ստեղծեին՝ հետագա հարձակողական գործողությունների համար՝ Խոյ-Ջուլֆա-Բաբու և Սուլդուզ-Սուուչ-բուլաղ ուղղություններով: Թուրքական հրամանատարությունը համոզված էր, որ իրանական իշխանությունները և տեղական քուրդ շեյխերը աջակցություն ցույց կտան և նրանց օգնությամբ կհաջողվի հարավային Ադրբեջանի բնակչությանը ոտքի հանել այնտեղ գտնվող ռուսական զորքերի դեմ⁴: Այդ պատճառով էլ թուրքական զավթիչները գտնում էին, որ առանց հատուկ ջանք գործադրելու կկարողանան իրադրոժել Իրանի տերիտորիայից Անդրկովկաս ներխուժելու իրենց պլանը:

Սակայն այդ մտահոգացումը չէր համապատասխանում թուրքական հրամանատարության տրամադրության տակ գտնվող իրական ուժերին: Քանի որ զորքերի մեծ մասը հարձակման էր նետված Բաթումի մարզի և Սարիղամիշի վրա, դեպի Իրան արշավանքի համար թուրքերը շատ աննշան ուժեր կարողացան առանձնացնել: Բացի դրանից, հարավային Ադրբեջանի բնակչությունը, որն այնքան շատ էր տուժել թուրքական ներխուժումներից, հատկապես 1905—1912 թթ., լավ էր հիշում և չէր թաքցնում իր թշնաման-

¹ „Tarih“, С. III, s. 308.

² Pomiankowski, S. 99.

³ Տե՛ս ЦГИА Грыз. ССР, ф. 2 с, д. 3187, л. 29.

⁴ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 749, л. 354.

բը թուրքական զավթիչների նկատմամբ: Թուրքերին հաջողվեց փոքրաթիվ ուժերով գրավել Թավրիզը, Ուրմիան և Դիլմանը միայն շնորհիվ այն բանի, որ Սարիղամիշի օպերացիայի ամենադժվարին պահին ռուսական զորքերի ջոկատը Չեոնոզուրովի հրամանատարությամբ հյուսիսային իրանից փոխադրվեց կովկասյան ճակատ¹:

Այդ կապակցությամբ Ստամբուլում լույս տեսնող թերթերը կեղծ լուրեր էին տարածում այն մասին, որ իրանական Ադրբեջանից ռուսական զորքերի դուրս բերումը իբր թե թուրքական բանակի հետ ունեցած բախումների ժամանակ նրանց կրած «պարտության» հետևանքն էր:

Թուրքերի մուտքն Ադրբեջան ուղեկցվում էր խաղաղ բնակիչների՝ հայերի, ասորիների, քրդերի կողոպուտով ու սպանություններով:

Թուրքական ռազմական իշխանությունները գնդակահարում էին գյուղացիներին, բանվորներին, արհեստավորներին, առևտրականներին՝ չխնայելով ո՛չ կանանց, ո՛չ ծեղերին, ո՛չ էլ մանուկներին: Բնական է, որ թուրքական զավթիչների այդ գազանությունները համընդհանուր ատելություն ու գայրույթ էին առաջ բերում:

Թուրքական ներխուժողներն ու գերմանական գործակալները իրենց կողմն անցած 6 հազար իրանական ոստիկանների օգնությամբ 1914—1915 թվականների ձմռան ընթացքում ռուսական ու անգլիական հյուպատոսություններին դուրս մղեցին Իսպահանից, Քերմանշահից ու Համադանից:

Իրանական կառավարությունը զգալի չափով կորցրել էր վերահսկողությունը երկրի նկատմամբ: Ոչ միայն իրանի հյուսիսային մասը, այլև ողջ հարավը, բացառությամբ Պարսից ծոցի առափնյա շրջանի, փաստորեն գտնվում էր թուրքական զավթիչների ու գերմանական գործակալների գերիշխանության ներքո, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցրել հաղորդակցության բոլոր ճանապարհներն ու հեռագրական գծերը:

¹ Վերոնցով-Պաշկովին ուղղված նամակում Սազոնովն առարկում էր իրանական Ադրբեջանից ռուսական զորքերի դուրս բերելու ղեմ: Արտաքին գործերի մինիստրը մատնանշում էր այդ քայլի անբարենպաստ հետևանքները՝ ռուսական ազդեցության թուլացումն Իրանում (ЦГВИА, ֆ. 2000/с, оп. 1, д. 749, л. 376): Կովկասյան բանակի հրամանատարը այդ միջոցառման անհրաժեշտությունը փաստարկում էր «ստրատեգիական ճակատի կրճատման» և Անդրկովկասի սահմանը թուրքերի գերակշռող ուժերի սպառնալիքից պաշտպանելու նպատակով իրանական Ադրբեջանում գտնվող ռուսական ջոկատն օգտագործելու պահանջով (ЦГВИА, ֆ. 2000/с, оп. 1, д. 749, л. 420, 444):

Թուրքական զորքերը պատրաստվում էին Անդրկովկաս ներխուժել հարավային Ադրբեջանի տերիտորիայից: Այդ սպառնալիքը կանխելու համար կովկասյան բանակի հրամանատարությունը Սարիղամիշի տակ թուրքերին ջախջախելուց հետո որոշել էր Իրան փոխադրել իր տրամադրության տակ եղած ուժերի մի մասը: 1915 թվականի գարնանը թուրքական զորքերը ջախջախվեցին ու դուրս չարտվեցին թուրք-իրանական սահմանից այն կողմը: Այդ գործում ռուսական բանակին էական օգնություն ցույց տվեց հարավային Ադրբեջանի բնակչությունը (հայերը և ադրբեջանցիները): Սակայն թուրքերը շարունակում էին գրավել Իրանի հարավային շրջանները: Այդ կապակցությամբ Սազոնովը 1915 թվականի դեկտեմբերին գերագույն գլխավոր հրամանատարի շտաբի պետին խնդրեց ավելացնել Իրանում գտնվող զորքերի թիվը «այն չափով, որքան անհրաժեշտ է այդ կողմից հնարավոր որևէ կարգի ճակատագրական պատահականություններից ապահովելու համար, չթուլացնելով հանդերձ մեր դրությունը թուրքական ճակատում»¹:

Չեզոք Իրանը վերածվեց երկու հակամարտ խմբավորումների պայքարի թատերաբեմի: 1915 թվականի հոկտեմբերին ռուսական գերագույն հրամանատարությունը գեներալ Բարաթովի էքսպեդիցիոն զորամասը էնզելիի վրայով փոխադրեց Իրանի հարավային շրջանները: Ետ մղելով թուրքերին, Բարաթովի զորքերը գրավեցին Համադանը, Քերմանշահը, Քաշենը, Կումը և, հետապնդելով թշնամուն, մոտեցան Իսպահանին:

1916 թվականի ապրիլին Կուտ-էլ-Ամարայում անգլիական զորքերի կրած պարտության հետևանքով, երբ 13 հազար անգլիացիներ անձնատուր եղան թուրքերին, Անգլիայի դիրքերը հարավային Իրանում նկատելիորեն թուլացան: Միայն մեծ ջանքերի գնով անգլիացիներին հաջողվեց 1916 թվականի վերջին վերականգնել իրենց նախկին վերահսկողությունը Իրանի հարավային շրջանների վրա:

Այսպիսով, 1917 թվականի սկզբին Իրանի տերիտորիայի մեծ մասն ընկավ Անգլիայի ու Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Երկրի արևմուտքում ընկած շրջանների միայն մի աննշան մասը շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել թուրքական զորքերը:

¹ МОЭИ, серия III, т. IX, № 580. Տակավին 1915 թվականի հոկտեմբերին Գրեյը դիմեց Սազոնովին Իրանում գտնվող ռուսական զորքերի թիվն ավելացնելու խնդրանքով, որը պետք է դուրսացներ անգլիական հրամանատարության կողմից Միջագետքում նախաձեռնվելիք հարձակման իրականացումը: Տե՛ս МОЭИ, серия III, т. IX, № 70.

Նման դրույթունն անփոփոխ մնաց մինչև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը:

Իրենց նվաճողական պլաններն իրականացնելու գործում երիտթուրքական զավթիչները մեծ հույսեր էին կապում սուլթանի կողմից 1914 թվականի նոյեմբերի 11-ին հայտարարված «սրբազան պատերազմի»՝ ջիհաթի, հետո: Պոմյանկովսկու կարծիքով «սրբազան պատերազմի ելնելու՝ սուլթան-խալիֆի կողք երիտթուրքերի գլխավոր միջոցն էր նրանց երևակայական պանիսլամական ու պանթուրքական ռազմական նպատակներին հասնելու գործում»¹:

Տակավին նախքան Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելը, Ստամբուլում կազմվել, օտար լեզուներով թարգմանվել ու տպագրվել էր հատուկ մի կոչ՝ այլ երկրների մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում տարածելու համար, ուր ասվում էր, որ մահմեդականները պետք է անհապաղ «սրբազան պատերազմ» հայտարարեն «անհավատներին»՝ «քրիստոնեական լծից» մահմեդական տիրապետությունները, այդ թվում և Կովկասը, ազատագրելու նպատակով: Այդ կոչում, որը վերնագրված էր՝ «Սրբազան պատերազմը պարտադիր է», մասնավորապես ասված էր. «Յուրաքանչյուր մահմեդական... ներկայումս իրեն պետք է ռազմիկ համարի: Ամեն մի մահմեդական, որն ընդունակ է զենք կրելու, պետք է պատրաստ լինի մասնակցելու սրբազան պատերազմին»: Այնուհետև այդ կոչում մատնանշվում էր, որ հարկավոր է անգլիացիներից ազատագրել Հնդկաստանը, Եգիպտոսը, Սուդանը, հուլանդացիներից՝ Ճավան, ֆրանսիացիներից՝ Ալժիրը, Մարոկկոն և Թունիսը: «Մեծ Սիբիրը, մեծ Թուրքեստանը, Խիվան, Բուխարան, Կովկասը, Ղրիմը, Կազանը, Աստրախանը, կաղակների հողերը տեղորի են ենթարկված մեր կրոնի դաժան թշնամիների կողմից... Ուստի և այդ երկրների իսկական մահմեդականները պետք է անհապաղ սրբազան սյատերազմ հայտարարեն ստոր անհավատների դեմ...»: Կոչն ավարտվում էր Ղւրանից բերված մի քաղվածքով, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Սպանեք նրանց, ովքեր միասնական աստծո հետ մեկտեղ հանդուրժում են ուրիշ աստվածների գոյությունը, սպանեք ամենուրեք, որտեղ նրանց կգտնեք, բռնեք դրանց, կանգնեցրեք, դարանակալեք նրանց բոլոր ճանապարհների վրա»:

Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի դեմ աշխարհի բոլոր

մահմեդականներին «սրբազան պատերազմի» կոչող այս թուղիկը կազմվել էր ոչ առանց Գերմանիայի դրդման, որը գտնում էր, որ այդպիսի պատերազմի հռչակումը Անտանտի համար լուրջ ղեկավարություններ կստեղծի: Սակայն այդ հաշիվները սխալ դուրս եկան: Բեռլինում ակնհայտորեն գերագնահատեցին մահմեդական աշխարհի վրա սուլթան-խալիֆի ունեցած ազդեցությունը¹: Տակավին պատերազմից առաջ «սրբազան պատերազմի» կազմակերպման մեջ թուրքերին օգնելու նպատակով, գիտնական ճանապարհորդների անվան տակ Հյուսիսային Աֆրիկա և Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններն ուղարկվեցին գերմանական գործակալներ: Նրանց խնդիրն էր կապեր հաստատել տեղի մահմեդական ազգաբնակչության հետ: Այդ գործով էին զբաղվում նաև կիման ֆոն Սանդերսի կողմից գլխավորվող գերմանական ռազմական միսիայի անդամները՝ երկրի զանազան նահանգները կատարած իրենց շրջագայությունների ժամանակ:

Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց անմիջապես հետո Բեռլինում աշխարհագետ Օպենհայմի ղեկավարությամբ ստեղծվեց հանձնաժողով, որի խնդիրն էր մահմեդականներին դրդել ապստամբության Անտանտի տերությունների դեմ: Այդ նպատակն էին հետապնդում, օրինակ, տարբեր երկրներից Բեռլին եկած մահմեդականների համար կարգացվող դասախոսությունները: Դրանցում ասվում էր այն մասին, որ իսլամ դավանող ժողովուրդների ճակատագիրը կախված է այն բանից, թե կկարողանան արդյոք նրանք օգտվել պատերազմից՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի դեմ ապստամբելու համար, որպեսզի հասնեն քաղաքական անկախության՝ «իսլամի հովանավորի ու խալիֆի դաշնակցի»՝ գերմանական կայսրի օգնությամբ: Ինչպես նշվում էր մի փաստաթղթում, այն մահմեդականներին, որոնք համաձայնվում էին մասնակցություն ունենալ Անտանտի դեմ զինված ելույթներին, «գերմանացիները տալիս են մեծ քանակությամբ դրամ, ոսկու դեզեր են խոստանում՝ նրանց զավադրական աշխատանքի բարեհաջող կատարման դեպքում, նրանց հանգամանալից հրահանգներ են տալիս...»:

Այդ նպատակով 1914 թ. Բեռլին եկան Թուրքիայում բնակվող նախկին ռուսահպատակներ Աբդուլ-Ռաշիդ էֆենդի Իբրահիմովը և Ահմեդ-բեկ Աղաևը: Նրանք զբաղվում էին Ռուսաստանի մասին կանխակալ, կեղծ լուրերի տարածմամբ՝ մահմեդականների մեջ նրա հանդեպ թշնամական զգացմունքներ առաջ բերելու նպատակով²:

¹ Pomiankowski, S. 94—95.

² ЦГИА Грыз. ССР, ф. 2с, д. 3166, л. 25.

«Արբազան պատերազմին» նախապատրաստվելու ուղղությամբ գործադրված ջանքերը, սակայն, ապարդյուն անցան: Անտանտի դեմ զինված պայքարի ելնելու կոչերը, որոնցով Ստամբուլի մոլե-ռանդները դիմում էին մահմեդականներին, լիակատար անհաջողություն կրեցին Արևելքում: Սուլթան-խալիֆի վերը հիշատակված կոչին արձագանքեցին միայն մի քանի հազար ֆանատիկոսներ՝ Տրիպոլիտանիայում ու Լիբիայում: Ինչ վերաբերում է Ասիայի ու Աֆրիկայի երկրների մահմեդական ազգաբնակչությանը, վերջինս լրիվ անտարբերություն հանդես բերեց նրա նկատմամբ:

Նկարագրվող դեպքերի ժամանակակից ֆրանսիացի Շարլ Ֆրանսին նշում էր, որ սրբազան պատերազմին մասնակցելու կոչը ոչ մի ներգործություն չունեցավ և չհուզեց մահմեդական աշխարհը¹: Նույն բանն էր արձանագրում ամերիկյան «The Atlantic Monthly» ամսագիրը, որտեղ նշվում էր հետևյալը. «Միավորված իսլամի կողմից տարվող սրբազան պատերազմի գաղափարը խայտառակ կերպով ձախողվեց: Այդպիսի պատերազմը մեծ հանդիսավորությամբ էր հռչակվել սուլթան-խալիֆի կողմից: Սակայն մահմեդական աշխարհը չարձագանքեց այդ կոչին: Արաբներն ու հնդիկ մահմեդականները կոչում էին թուրքերի դեմ»²:

Նույնիսկ երիտթուրքական կուսակցության աչքի ընկնող գործիչներից մեկը՝ Մեվլան-զադե Ռիֆաթը ստիպված էր խոստովանել, որ հայտարարված սրբազան պատերազմը ազդեցություն չունեցավ ոչ միայն աշխարհի մահմեդական ժողովուրդների վրա, այլև բուն Օսմանյան կայսրությունում³:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերը մեծ ջանքեր էին գործադրում, որպեսզի ամենից առաջ իրենց կողմը թեքեն թուրքական սահմաններին մոտ գտնվող շրջանների մահմեդական ազգաբնակչությանը: Այդ պատճառով էլ Կովկասի ազգաբնակչությունը այն առաջնակարգ օբյեկտներից էր, որը գրավում էր երիտթուրքական ղեկավարների ուշադրությունը:

Կովկասյան մահմեդականներին Օսմանյան կայսրության կողմը գրավելու համար, երիտթուրքական գործակալները լայնորեն կիրառում էին զանազան կոչերի ու թուղիկների տարածումը: Փաստաթղթերից մեկում ասվում էր, որ «Ռուսաստանի հետ պատերազմը թուրքերի ընդհանուր, վաղեմի ցանկությունն է: Որպեսզի

մահմեդականները կարողանան օգտվել բարենպաստ պահից, անհրաժեշտ է Կովկասն ու նրա մահմեդական բնակիչներին նախապատրաստել զինված ապստամբության... Դրա համար անհրաժեշտ է բանավոր ու տպագիր պրոպագանդայի ճանպարհով մահմեդական ազգաբնակչությանը բացատրել, որ Գերմանիայի ու Թուրքիայի հաղթանակի դեպքում, ինչում կասկած չի կարող, Կովկասը լիակատար ինքնավարություն կստանա... Անհրաժեշտ է հենց այժմ նախապատրաստել սահմանակից շրջաններում բնակվող մահմեդականներին, նրանց մեջ ատելություն առաջ բերել Ռուսաստանի նկատմամբ»⁴:

Թուրքական զորքերի ներխուժումը Բաթումի ու Կարսի նահանգները ուղեկցվում էր տեղական ազգաբնակչության մեջ կոչերի տարածումով, որոնցում առաջարկվում էր ապստամբություն բարձրացնել և ռուսների դեմ «սրբազան պատերազմ» մղել⁵: Ստամբուլում տպագրված այդպիսի կոչերից մեկում, որը գտնվել էր Բաթումի նահանգում, ազդարարվում էր. «Մահմեդականներ, Կովկասյան լեռները մերն են, դա ձեզ հայտնի է, և այլահի ձայնը արձագանքում է այդ լեռներում: Ներկայումս, դուք, Կովկասի մահմեդականներ, ամենից ավելի եք պարտավոր մյուս մահմեդականների օրինակով ապստամբել թշնամու դեմ...»⁶:

Թուրքական օկուպացիոն իշխանությունների կողմից Արդվինում հրապարակված թուղիկում ասվում էր հետևյալը. «Մեր քաջ զինվորները պետք է տիրանան մեր հնադարյան կավածին՝ Կովկասին... Երիտասարդ Թուրքիայի սահմանադրությունը (խոսքը 1876 թվականի սահմանադրության մասին է, որը վերականգնվել էր 1908 թվականին՝ երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակ— Յ. Ս.) որոշել է իր վաղեմի հայրենիքն ազատագրել խարդախ բռնակալից՝ ռուսական միապետությունից»⁴:

Թուրքական զորքերի մուտքը Բաթումի ու Կարսի մարզերը՝ 1914 թվականի վերջին, ուղեկցվում էր երիտթուրքերի կողմից լրտեսներ ու դիվերսանտներ ուղարկելով Անդրկովկասի տարբեր շրջանները և այնտեղ մինչ այդ ստեղծված գործակալական ցանցի գործունեության աշխուժացումով⁵: Ոստիկանական դեպարտամենտի՝ 1915 թվականին վերաբերող տեղեկությունների համաձայն, «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության կոմիտեն ամեն կերպ

1 Charles Francis, La guerre 1914—1915. Paris, 1915, p. 197—198.

2 „The Atlantic Monthly“, Oktober, 1923.

3 Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, էջ 114.

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2 с, д. 3187, л. 7.

2 Նույն տեղում, թ. 119: Տե՛ս նաև գ. 3917, թ. 5—7.

3 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3862, л. 500.

4 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3193, л. 167—169.

5 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 3, д. 812, л. 93.

աշխատում էր Կովկասում տարածել պանթուրքական գաղափարներ¹։

Պատերազմի տարիներին Բաքվում անլեգալ կերպով հրատարակվում էր թուրքերեն լեզվով «Քասիրեթ» թերթը, որը պանթուրքական ագիտացիա էր տանում և մասնեղականներին կոչ անում ապստամբություն բարձրացնել Ռուսաստանի դեմ։ Բաքվում էլ հենց թուրքական գործակալները հիմնել էին հատուկ կազմակերպություն²։ Ռազմական գաղտնի տեղեկություններ հավաքելու նպատակով այդ կազմակերպության մասնակիցները շրջադաշում էին Անդրկովկասում։ Ձեռք բերած տվյալները նրանք անմիջապես ուղարկում էին թուրքիա։ Նույն այդ կազմակերպությունը թուրքական էմիսարների օգնությամբ ջանում էր կովկասյան մասնեղականների մեջ ատելություն բորբոքել Ռուսաստանի դեմ, կեղծ լուրեր էր տարածում Արևմտյան ճակատում ռուսական բանակի պարտության մասին, պրոպագանդում էր Ռուսաստանի և հատկապես Կովկասի բոլոր մասնեղականների ապստամբության անհրաժեշտությունը, որպիսի ճանապարհով «հնարավոր կլիներ» աջակցություն ցույց տալ Գերմանիային՝ «իսլամի անկեղծ դաշնակցին ու հովանավորին»։

Բացի երիտթուրքերից, Անդրկովկաս լրտեսներ ուղարկելով էին զբաղված նաև գերմանական ու ավստրիական հետախուզությունները, որոնք իրենց գործակալներին ապահովում էին չեզոք տերությունների, գլխավորապես ամերիկյան ու շվեյցարական անցագրերով³։

Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետը 1915 թվականի հունվարի 19-ին հաղորդում էր, որ Կարսի մարզի Ակ-Բաբայի տեղամասում գործում է անլեգալ մի կոմիտե, որը զբաղված է թուրքական բանակի համար զենք, դրամ, տաք հագուստ ու պարեն հայթայթելով⁴։

Թուրքական առանձին լրտեսներ ներթափանցում էին ռուսական բանակի թիկունքը։ Այսպես, թուրքական սպա Ջելդեթը փորձում էր Երևանում ու նրա շրջակայքում բնակվող մասնեղականներին զին-

ված ելույթների մղել։ Նա զբաղված էր նաև տեղագրական տվյալներ հավաքելով⁵։

Միաժամանակ, թուրքական գործակալները մզկիթներում ագիտացիա էին մղում՝ հօգուտ թուրքիայի։ Այդ գործին եռանդուն մասնակցություն ունեին տեղական խաները՝ Միրզա Հուսեյնը, Բյույուկ-խանը, Աղա-խանը և Մուսա-խանը։

Կովկասյան բանակի շտաբում 1915 թվականի սկզբին ստացված տեղեկություններով «...նրանք ագիտացիա են տանում, կապ են պաշտպանում թուրքերի հետ և ունենոր մասնեղականներին հրամայում են հաց և գարի գնել թուրքերի համար, որոնք նրանց ափսոսում, այսօր-վաղը պետք է տիրանան երկրամասին»⁶։

Թուրքական հետախուզներին ու լրտեսներին հաջողվում էր իրենց համար գործակալներ հավաքագրել հիմնականում Անդրկովկասի մասնեղական ազգաբնակչության բեկական ու խանական խավերից։ Ինչ վերաբերում է աշխատավոր մասնեղականներին, բազմաթիվ փաստաթղթերը անհերքելիորեն վկայում են այն մասին, որ հակառուսական պրոպագանդան նրանց մեջ արձագանք չէր գտնում։ Այսպես, Երևանի նահանգապետը 1915 թվականի հունվարի 4-ին հաղորդելով Ասադ Քերբալայի, Ալի-օղլու և Հյուսեյնբեկ Մենուրի խաների լրտեսական աշխատանքի մասին՝ հօգուտ թուրքիայի, ընդգծում էր. «Ընդհանուր առմամբ, մասնեղականները շարունակում են իրենց միանգամայն կոռեկտ պահել...»⁷։

Թիֆլիսի նահանգային վարչության պետը 1915 թվականի մայիսին զեկուցում էր հետևյալը. «Պանիսլամիզմի գաղափարները նլիզավետպոլի նահանգի մասնեղականության շրջանում ոչ մի հաջողություն չունեն, ըստ որում նրանց ահռելի մեծամասնությունը նույնիսկ մոտավոր գաղափար չունի պանիսլամիզմի մասին»⁸։

Մի այլ փաստաթղթում նշվում էր, որ թուրքական կառավարության բոլոր ջանքերը՝ կյանքում կիրառելու «ջիհաթը»՝ մասնեղական աշխարհի «սրբազան պատերազմը» Ռուսաստանի դեմ, ողբալի անհաջողություն են կրում»⁹։ Այդ մասին էր գրում նաև 1915 թվականի գարնանը Թիֆլիսում հրատարակվող «Կավկազ» թերթը¹⁰։

Մասնեղական երկրներում լիազորագրված ռուսական հյուպատոսները հաղորդում էին, որ սրբազան պատերազմի թուրքական պրոպագանդան հաջողություն չունեցավ¹¹։

1 ЦИИА Груз. ССР, ф. 13/2с, оп. I, д. 3171, л. 86.

2 Այդ մասին մանրամասն հաղորդում էր Ստամբուլում լույս տեսող հայկական «Վերջին լուր» թերթը 1914 թվականի հոկտեմբերի 17 (30)-ի համարում։ Տվյալները թերթը վերցրել էր երիտթուրքական «Sabah» թերթից։

3 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 25, оп. 2, д. 1187, л. 103.

4 ЦИИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3602, л. 17.

5 ЦИИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3602, л. 180.

6 Նույն տեղում, ց. 1, գ. 3719, թ. 1։

7 Նույն տեղում, գ. 3602, թ. 95։

8 Նույն տեղում, գ. 3187, թ. 7։

9 Տե՛ս «Кавказ», 30/IV 1915, № 97.

10 ЦИИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3166, л. 36.

Նույնիսկ էնվեր-փաշան ստիպված էր ընդունել, որ իր կլիկի կողմից հայտարարված «սրբազան պատերազմը» ձախողում է կրել: Այդ կապակցությամբ թուրքական զորքերին ուղղված իր կոչում նա հետևյալ շարամիտ հայտարարությունն արեց. «Մեր հավատակիցները, որոնց օգնության վրա դուք իրավունք ունեիք հույս դնելու, մեծամասնությամբ անարժան գտնվեցին մահամեղականի անվանը և մարգարեի անեծքը կախված է նրանց գլխին: Սակայն դա չպետք է շփոթեցնի ձեզ, իմ քաջ զինվորներ: Երբ նրանք մեր ձեռքում կլինեն, այնժամ կզգան մեր ատելությունը: Կովկասի ու Վոլգայի, Ալժիրի, Թունիսի ու Մարոկկոյի մահամեղականները կրավում են ոչ միայն Գերմանիայի ու Ավստրիայի դեմ... նրանք համարձակվեցին մեր՝ իրենց եղբայրների դեմ հանդես գալու: Ուստի և մահ նրանց, ոչ մի գթություն: Ոչնչացրեք, սպանեք նրանց ամենուրեք, որովհետև նրանք մեր բոլոր թշնամիներից էլ վատ են»¹:

էնվերի մերձավորագույն զինակիցներից մեկը՝ Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան նշում էր. «չնայած մեր կողմից սրբազան պատերազմի հայտարարմանը, ապստամբությունը, որի վրա մենք հույս էինք դրել, չէր բռնկվում»²:

Անկասկած է, որ մահամեղական զանգվածները չհետևեցին երիտթուրքական ագրեսորներին, որոնք ամեն կերպ փորձում էին խաղալ իսլամ դավանող ժողովուրդների կրոնական զգացմունքների վրա: Դրանում թուրքական ներխուժողները շատ շուտով համոզվեցին նրանց կողմից գրավված Բաթումի ու Կարսի մարզերի ազգաբնակչության վարվելակերպի հիման վրա:

Որոշ պատմաբաններ ծայրահեղորեն գերազնահատում են գերազանցորեն տեղական ազգաբնակչության ունևոր խավերին պատկանող առանձին անձերի՝ թուրքական զորքերի կողմն անցնելու նշանակությունը: Այսպես, Կորսունը, նկարագրելով թուրքերի ներխուժումն Աջարիա 1914 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, գրում է, որ այն «ուղեկցվում էր Բաթումի մարզի հարավային մասի աջարական բնակչության համընդհանուր ապրտամբությամբ...»³: Մինչդեռ, արխիվային փաստաթղթերը հերքում են այդ պնդումը: Բաթումի մարզի ռազմական նահանգապետը, օրինակ, հաղորդում էր, որ բնակչությունը «իբ ճնշող մեծամասնությամբ չէր համակրում թուրքական ներխուժմանը... նա ամեն կերպ աշխատում էր ապացուցել իր հավատարմությունը

հառավարությունը»: Նույն հաղորդման մեջ նշվում էր, որ տեղի բնակիչների ամբողջ աջակցությունը հակառակորդին արտահայտվում էր սոսկ այն բանում, որ նրանք հարկադրված էին թուրքերին մատակարարել պարեն ու անասնակեր¹:

Տեղական մահամեղական ազգաբնակչությունից թուրքական զավթիչների կողմն էին անցնում բեկերը և թուրքական լրտեսների ու էմիսարների քարոզներով խաբված հետամնաց, մոլեռանդորեն տրամադրված տարրերը:

1914 թվականի վերջին ռուսական իշխանությունների դեմ ապստամբեցին Աջարիայի մի խումբ բեկեր: Թուրքանպաստ պրոպագանդիստները, այդ թվում Մահմուդ-էֆենդի Կիրիթլի-օղլին և Շուբրի-էֆենդին հրոսակներ էին կազմում՝ Աջարիա ներխուժած թուրքական զորքերին աջակցություն ցույց տալու համար: Նրանք ջանում էին աջարացիներին համոզել, որ «Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև ծագած պատերազմը իսլամի համար «սրբազան» է և ամեն մի թուրք պետք է եռանդուն պայքար մղի գյաուրների դեմ»²:

Թուրքական զորքերի կողմից Բաթումի մարզն օկուպացնելու շրջանում նրանք վրացերեն լեզվով բազմաթիվ թուուցիկներ էին տարածում՝ ուղղված «վրացի մահամեղականներին ու աջարացիներին»³:

Դրանցից մեկում, առաջին հաջողություններով արբեցած, թուրքական զավթիչները գրում էին. «Մահամեղական դրոշը նորից ծածանվում է Կովկասյան լեռների գագաթին... Խալիֆը ձեզ իր ողջույնն է հղում և հրավիրում մասնակցելու սրբազան պատերազմին... Դուք, կովկասյան մահամեղականներդ, պետք է ապստամբվեք ռուսների դեմ և նրանց հետ սրբազան պատերազմ սկսեք... արգելակեք ռուսական զորքերի շարժման ուղին՝ Ռուսաստանի կենտրոնից: Դրա համար անհրաժեշտ է վնասել երկաթուղու գծերը, քանդել կամուրջները, հեռագիրն ու հեռախոսը: Չեթեններ կազմեք և նետվեցեք թշնամու վրա, գնդակոծության տակ պահեք նրան, ոչնչացրեք նրա պարենը և աջակցություն ցույց տվեք ձեզ օգնելու նպատակով Թուրքիայից ժամանող շեթեջիներին, կատարեք նրանց պահանջները և միավորվեք նրանց հետ, որովհետև նրանք ձեր ազատագրության համար իրենց արյունն են թափում և զոհաբերում իրենց կյանքը:

Հարյուր հազարանոց բանակն անցել է սահմանը և կովի նետվել՝ ձեզ օգնելու համար: Նա Կովկասը նորից կազատի գյաուրներին

¹ Տե՛ս ЦГИА Грyз. ССР, ф. 2с, д. 3166, л. 18.

² Kâzım Karabekir, s. 490.

³ Корсун Н. Г., Сарыкамьшская операция, стр. 16.

¹ ЦГИА Грyз. ССР, ф. 2с, д. 3561, л. 12—14.

² Նույն տեղում, Թ. 37:

³ Նույն տեղում, գ. 3193, Թ. 140:

գյուղերը, այլև թույլ շտվեցին, որ վնաս հասցվի նահանգի միակ հայկական՝ Փխիկուր գյուղի բնակչությանը: Սպառնալիքները և թուրքերի կողմից Կարսի ու Բաթումի գրավման մասին կեղծ լուրերը ոչնչի չհանգեցրին, և իմերխևի բնակչությունը հավատարիմ մնաց իր որոշմանը: Իմերխևցիները հաճախ էին ետ մղում Փխիկուր գյուղի վրա թուրքերի ձեռնարկած հարձակումները... Իմերխևցիները հայտարարեցին, որ միայն իրենց ու իրենց երեխաների ու կանանց դիակների վրայով թուրքերը կարող են հասնել մինչև Փխիկուր»:

«Այսպիսով,— եզրակացնում էր հողվածի հեղինակը,— իմերխևցիները պաշտպանեցին հայերին ամբողջ շորս ամիս, մինչև որ ռուսական զորքերը շարավեցին Շավշեթն ու Իմերխևը: Փխիկուր գյուղի հայ բնակչությունը փրկված էր»¹:

Ականատեսներից մեկը, նկարագրելով թուրքական զորքերի գազանությունները Արդանուլում ու Արդվինում, նշում էր, որ տեղի թուրքերի մեջ քիչ չէին այնպիսիները, որոնք իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով, պաշտպանում էին հայերին²:

Մենք նշեցինք, որ պատրաստվելով ներխուժել Անդրկովկաս, երիտթուրքերը մեծ հույսեր էին կապում այստեղ բնակվող քրդերի հետ: Սակայն այդ հույսերն էլ շարդարացան: Այսպես, Կարսի մարզի զինվորական նահանգապետը 1914 թվականի դեկտեմբերի 5—6 հաղորդում էր, որ Արդվինի օկրուգի քրդերը վճռեցին թուրքական էմիսարներին և պատրաստ են դիմադրություն ցույց տալ թուրքական զորքերին³:

Թուրքական զորքերի կողմից օկուպացիայի ենթարկված Անդրկովկասի շրջանները քայքայվել էին: Առանձնապես տուժեց քրիստոնյա ազգաբնակչությունը՝ հայերը, հույները, ասորիները: Արդվին, Արդանուլ քաղաքները մերձակայքի շրջանների հետ միասին, և մինչև Ուրմիա ու Սոուչբուլախ ընկած ամբողջ տարածությունը կողոպտված էին: Հայկական, հունական և ասորական գյուղերի բոլոր տղամարդկանց թուրքերը սպանել էին, իսկ կանայք ու նույնիսկ դեռատի աղջիկները գերեվարվել էին կամ անարգվել⁴:

Արդանուլի ու Արդվինի գրավման առաջին իսկ օրից թուրքական զորքերը հայերի զանգվածային շարք կազմակերպեցին: Պատահականությամբ փրկված հայերին հաջողվեց փախչել⁵:

¹ «Закавказская речь», 19.V.1915.

² «Кавказское слово», 28.III.1915, № 69.

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3561, л. 7—8.

⁴ «Кавказское слово», 3.III.1915, № 39.

⁵ «Русское слово», 7.II.1915, № 30.

Արդահանի օկրուգից Թիֆլիս ժամանած պետական դումայի նախկին անդամ Զախար-բեկ Աջարսկին հաղորդում էր հետևյալը. «Արդահանի օկրուգն այլևս գոյություն չունի. ամեն ինչ թալանված է, բնակչության մեծամասնությունը սրի է քաշված... դուք կարող եք շրջել տասնյակ գյուղեր և ոչ մի տեղ կենդանի արարածի չեք հանդիպի, միայն դիակներ, դիակներ ու դիակներ... Ովքեր կարողացան փախչել, այժմ գտնվում են Ախալքալաքում, Շավշեթում և Պասխավսկի տեղամասում, սակայն այստեղ շատ քչերը փրկվեցին, մեծ մասամբ դրանք կանայք ու երեխաներ էին... բայց և՛ թե դուք իմանայիք, թե ինչքան մարդ ճանապարհին ցրտահարվեց... ուղղակի սարսափելի է... օկրուգի այն գյուղերը, որոնք պատերազմից առաջ շատ հարուստ էին, այժմ, ինչպես ժանտախտից հետո, բոլորովին դատարկվել են: Մերիյամ, Խելավան, Սեքերեկ, Ուր, Պանգիս, Օլչակի, Սազարա, Սաբգարա, Կերմակ, Դադագյուլ, Ռեվազ, Շեղեվան, Չիկովա, Կեվդեղաման, Ալաբա և շատ ուրիշ գյուղերում բոլոր տղամարդիկ, սրի են քաշվել... անասունները թշվել են, տները՝ քար ու քանդ արվել»¹:

Սակայն թուրքական զորքերը Բաթումի ու Կարսի մարզերում երկար շմանցին: Սարիղամիշի օպերացիայում թուրքական 3-րդ բանակի գլխավոր ուժերի ջախջախումը նպաստեց այդ մարզերի արագ մաքրմանը թուրքական զավթիչներից: Թուրքերին Անդրկովկասի սահմաններից դուրս վճռեցին զործում մեծ դեր խաղաց երկրամասի ազգաբնակչության, այդ թվում կամավորների դրուժինաների (որոնք կոչվում էին ռուսական զորքերի հետ կողք-կողքի) կողմից կովկասյան բանակին ցույց տված անմիջական օգնությունը:

1915 թվականի սկզբին կովկասյան ճակատի ռազմական գործողություններն արդեն ընթանում էին Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում: Ռուսական կովկասյան բանակը առաջ էր շարժվում դեպի Անատոլիայի խորքը:

Տակավին պատերազմի սկզբին, կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի զորամասերը, որոնք գործում էին Երևանի ուղղության վրա, մտան Բայազետի ու Ալաշկերտի հովիտները: Նրանք, այդպիսով, պետք է ապահովեին ռուսական զորքերի ձախ թևը, որը գործում էր գլխավոր՝ Կարս—Կարինի ուղղությամբ: Սարիղամիշի

¹ «Кавказское слово», 31.XII 1914, I/13, 1.1915, № 89.

տակ թուրքական զորքերի ջախջախումից ու Արևմտահայաստանում ռուսական բանակի հաջող հարձակումից հետո, 4-րդ կորպուսի զորամասերի գործողություններն ավելի աշխուժացան: Ռուսական հրամանատարությունն ուժեղացրեց նրանց ձախ թևը՝ Վանա լճի ու Մուրգ-սուի ուղղությամբ հետագա առաջխաղացումն ապահովելու համար: Կովկասյան բանակի անընդմեջ հարվածների տակ թուրքական զորքերն անկանոն ձևով նահանջում էին դեպի Մուշ և Բաղեշ, ճանապարհին թալանելով հայկական գյուղերը, ոչնչացնելով նրանց բնակիչներին: Հետապնդելով հակառակորդին, ռուսական զորքերը 1915 թվականի փետրվար-մայիս ամիսներին գրավեցին Մանազկերտը, Բաշկալան, Շատախը, Ղոթուրը, Արճեշը, Վանը:

4-րդ կորպուսի զորամասերի դեմ խոշոր ուժեր կենտրոնացնելով (89 գումարտակ)՝ Աբզուլ-Քերիմ-փաշայի հրամանատարության ներքո, թուրքական հրամանատարությունը հակահարձակման կարգադրություն արեց: Թուրքական զորքերի թվական զգալի գերազանցության պատճառով 4-րդ կորպուսը ստիպված էր նահանջել դեպի Ալաշկերտի հովիտը: Հուլիսի վերջին օժանդակ գւժեր ստանալով, 4-րդ կորպուսի զորամասերն իրենց հերթին անցան հակահարձակման և, թուրքերին ետ շարտելով, նորից դուրս եկան Վանա լճի ափը: Շուտով Արևմտյան Հայաստանի ամբողջ հարավ-արևելյան մասը մաքրված էր թուրքական զորքերից: Այժմ արդեն Կարս-Կարինի ուղղությամբ գործող զորքերի ձախ թևը, որտեղից նախապատրաստվում էր հարձակում Կարինի վրա, լիովին ապահովված էր:

Սկզբում այդ հարձակումը ծրագրվում էր ձեռնարկել 1916 թվականի գարնանը: Սակայն Գալլիպոլի թերակղզում դեռևս հանելու օպերացիան, որը կազմակերպել էր Չերչիլը, կատարելապես ձախողվեց և անգլիական հրամանատարությունը ստիպված իր զորքերը 1916 թվականի հունվարին փոխադրեց Սալոնիկի ճակատը: Այդ պատճառով էլ կովկասյան բանակի հրամանատարությունը որոշում ընդունեց Կարինի վրա ձեռնարկվելիք հարձակումն արագացնել: Հարկավոր էր կանխել թուրքական 5-րդ բանակի զորամասերի ժամանումն Արևելյան Անատոլիա՝ Գալլիպոլի թերակղզուց:

Սև ծովում ռուսական նավատորմի գերակշռությունը հեշտացնում էր ծովային ճանապարհով նոր ուժերի տեղափոխումը կովկասյան ճակատ: 1916 թվականի հունվարի 11-ին կովկասյան բանակը հարձակման անցավ ամբողջ ճակատով: Ռուսական զորքերը հարձակվում էին երեք ուղղությամբ. Օլթիի՝ թուրքական 11-րդ կորպուսի ձախ թևը շրջանցելու նպատակով, Կարս—Կարինի և Ալաշկերտի: Ալաշկերտի ուղղությամբ առաջխաղացող զորքերի

վրա խնդիր էր դրված Վանա լճի շրջանում գործող հակառակորդի ուժերը կտրել Կարինը պաշտպանող զորամասերից:

Կարս—Կարինի ուղղությամբ գործող այ թևի զորամասերի նախարձակի հարվածով թուրքական ուժերը շարտվեցին դեպի Քորթոմ լիճը: Միևնույն ժամանակ Ալաշկերտի ուղղությամբ հարձակվող զորքերը թուրքերին ստիպեցին նահանջել դեպի Մուշ (Վանա լճից դեպի արևմուտք):

Կենտրոնական ուղղության վրա ռուսական զորքերը հունվարի 16-ին հասան մինչև Քյոփրյու-քյոյ: Այստեղ, համառ կռիվներից հետո, ջախջախվեցին թուրքական երեք դիվիզիաներ, որոնց մնացորդները փախան դեպի Կարին:

Կովկասյան բանակի այդ հարձակման հետևանքով թուրքական 11-րդ կորպուսը մեծ կորուստներ կրեց: Հատկապես շատ էր սպանվածների ու վիրավորների թիվը: 4 հազար թուրքական զինվորներ գերի վերցվեցին: Նահանջի ճանապարհին թուրքական զորքերը թողեցին իրենց հրետանու, զինամթերքի մեծ մասը: Քյոփրյու-քյոյի տակ կրած պարտությունից հետո թուրքական ուժերն այլևս չկարողացան լուրջ դիմադրություն ցույց տալ դեպի Կարին շտապող ռուսական զորքերին: Կովկասյան բանակի անընդհատ հարձակումը թուրքական հրամանատարությանը ո՛չ ժամանակ, ո՛չ էլ հնարավորություն էր տալիս ի մի հավաքելու անկանոն նահանջի ժամանակ լեռներում ու անտառներում ցրված զորքերին: Միևնույն ժամանակ ռուսական նավատորմը Սև ծովում՝ Տրապիզոնի մոտ, ոչնչացրեց հակառակորդի 163 առագաստանավ, բեռնված ռազմական հանդերձանքով ու պարենով¹:

Ռուսական զորքերը Կարինի վրա հարձակվում էին կենտրոնացված՝ հյուսիսից, արևելքից ու հարավից: Կարինի ամբողջ պաշտպանող 100 հազար թուրքեր չկարողացան այն իրենց ձեռքում պահել՝ զինանյութերի ու պարենի բացակայության պատճառով²: Առաջ շարժվելով խոր ձյան միջով, 40 աստիճան սառնամանիքի պայմաններում, ռուսական զորքերը կռվով վերցնում էին մի ամբողջ մյուսի ետևից:

Հնգօրյա գրոհից հետո նրանք փետրվարի 16-ին ներխուժեցին Կարին և գրավեցին բերդը: Գերի հանձնվեցին 235 սպա և 12866 զինվոր: Որպես ավար ռուսների ձեռքն ընկան 323 հրանոթ և հսկայական քանակությամբ զինամթերք ու պարեն: Կարինի ամբողջ օպերացիայի ժամանակամիջոցում՝ հունվարի 11-ից մին-

¹ Buchan, p. 93.

² Նույն տեղում:

չև փետրվարի 17-ը, թուրքերը կորցրին միայն սպանվածներով 60 հազար մարդ: Այդ օպերացիայի ժամանակ ռուսները կորցրին, սպանված ու վիրավոր 16735 զինվոր և 400 սպա: Ընդամենը կովկասյան բանակը կորցրեց իր կազմի 10 տոկոսը, իսկ թուրքական 3-րդ բանակը՝ 66 տոկոսը¹:

Կարինի գրավումը ռազմաստրատեգիական մեծ նշանակություն ուներ: Լեռնային հովտի կենտրոնում ընկած Կարինի բերդը ամբողջ Արևմտահայաստանին տիրանալու բանալին էր: Բացի դրանից, Կարինի հովիտը կենտրոնական դիրք էր գրավում Անդրկովկասից դեպի կենտրոնական Անատոլիան գնացող ամենակարճ և ամենազլխավոր օպերացիոն գծի վրա: Սև ծովի ափից, Անատոլիայից, Սիրիայից ու Միջագետքից եկող բոլոր հիմնական ուղիները խաչաձևվում էին Կարինի հովտում, որին տիրելով հնարավոր էր դառնում վերահսկել այդ բոլոր ուղիների հանգուցակետը: Ռուսական բանակի զլխավոր շտաբի բնութագրումով «Կարինի բերդը միակ կետն է ամբողջ ասիական թուրքիայում, որը միաժամանակ պաշտպանում է և՛ Անատոլիան, և՛ Սիրիան, և կարգավորում ստրատեգիական շարժումը դեպի Միջագետք: Ընդհուպ մինչև Բոսֆորը այդպիսի մի ուրիշ կետ այլևս գոյություն չունի»²:

Կարինի անկումն ըստ էության նշանակում էր, որ թուրքիան կորցնում է Արևմտյան Հայաստանը, իսկ կենտրոնական Անատոլիան՝ սպառնալիքի տակ ընկնում: Ուստի և թուրքական կառավարությունն ամեն կերպ աշխատում էր բնակչությունից թաքցնել Կարինի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից: Թերթերին արգելված էր որևէ բան գրել այդ մասին: Սակայն ճակատից ուղարկված զինվորների նամակներից թուրքիայում շուտով իմացան Կարինի անկման մասին: Այդ լուրն ամենուրեք մեծ խուճապ առաջ բերեց: Ինակչությանը հանգստացնելու համար երիտթուրքերը փորձում էին նսեմացնել այդ կորուստի նշանակությունը: Կառավարական մամուլը պնդում էր, որ թուրքական զորքերը նահանջել են «ստրատեգիական նկատառումներով» և «ավելի նպաստավոր դիրքեր» զբաղելու համար:

Թերթերը փորձում էին «հաստատել», թե իբր բանակը «պահպանել է իր բոլոր ուժերը, որովհետև ռուսական ու թուրքական

զորքերի միջև ոչ մի խոշոր ճակատամարտ տեղի չի ունեցել... Թուրքերն անհրաժեշտ շղտան Կարինը պաշտպանել»³:

Սակայն այդ կեղծ հայտարարությունները չէին կարող ոչ սքի խաբել: 1915 թվականի փետրվարին Ստամբուլում հակակառավարական խոշոր ցույց տեղի ունեցավ, որը ցրվեց ոստիկանության կողմից, իսկ նրա մասնակիցներից շատերը ձերբակալվեցին⁴: Աթենքում Ռուսաստանի զինվորական զործակալն իր զեկուցագրերից մեկում նշում էր, որ զմգո՛հությունը երիտթուրքական ռեժիմից գնալով աճում է: «Երիտթուրքական կառավարության ու գերմանացիների հանդեպ թշնամական վերաբերմունք, անկասկած, կա և այն ավելի ու ավելի է ուժեղանում,— հաղորդում էր նա Պետրոգրադ: Բացի դրանից, իրենք՝ երիտթուրքերն ու գերմանացիները փոխադարձաբար մեղադրում են իրար, ում վրա է ընկնում Կարինի անկման մեղքը... Թուրքերը,— ասվում էր այնուհետև,— մեղադրում են գերմանացիներին՝ այդ նրանք այնքան վատ ամրացրին բերդը, որ նա շատ արագ գրավվեց, իսկ գերմանացիներն ասում են, որ եթե այնտեղ իրենց վրա զրվեր զլխավոր հրամանատարությունը (ինչի հետ թուրքերը չհամաձայնվեցին), Կարինը մինչև այժմ էլ կմնար թուրքիայի ձեռքում»⁵:

Կարինի տակ կրած պարտությունը և Կարինի բերդի անկումը, որը թուրքական բանակի հիմնական բաղան էր կովկասյան ճակատում, թուրքական հրամանատարությանը ստիպեցին Սիրիայում, Միջագետքում և նեղուցների գոտում գտնվող ուժերի մի մասը փոխադրել այդ շրջանը:⁶ Բուլղարիայի մասնակցությունը պատերազմին կենտրոնական տերությունների ու թուրքիայի կողմում՝ 1915 թվականի հոկտեմբերին և Գալլիպոլի թերակղզում անզլխական դեսանտ հանելու օպերացիայի ձախողումը⁷ աղատում էր

1 АВПР, ф. «Полистархив», д. 4656, л. 10.

2 Տե՛ս „Daily Telegraph“, 25, II 1916.

3 ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 824, л. 367—368.

4 Նույն տեղում, թ. 342:

5 Ռուսական բանակի հաղորդությունները կովկասյան և արևելյան ճակատներում անհանգստություն առաջ բերին Անգլիայում ու Ֆրանսիայում, որոնք երկուսը էին կրում այն բանից, որ ռուսները կարող են մոտենալ Կոստանդնուպոլսին ու նեղուցներին՝ միաժամանակ Անատոլիայից ու Բալկաններից: Դրանով պետք է բացատրել Գալլիպոլի թերակղզում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից ձեռնարկված հարձակումը, որը նպատակ ուներ գրավել Դարդանեյը, Ստամբուլն ու Բոսֆորը՝ նախքան Ռուսաստանը կհասցնեք դրանք աներսիայի ենթարկել: 1916 թվականի գարնան ու ամռան ամիսների ընթացքում Գալլիպոլի թերակղզում ու Դարդանեյի շրջանում արյունահեղ մարտեր էին մղվում, որոնց հետևանքով անզլո-ֆրանսիական զորքերը կորցրին 266 հազար մարդ, իսկ թուրքական զորքերը՝ 218 հազար:

Դարդանեյի ափերին մղվող դաժան ու արյունահեղ մարտերի օրերին Անգլիա-

1 Комбриг Н. Корсун, Эрзерумская операция, М., 1938, стр. 126; նույ՛ն, Первая мировая война на Кавказском фронте, стр. 54—55, տե՛ս նաև Buchan, p. 96.

2 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3885, л. 21.

արևելյան Քրակիայում ու նեղուցների գոտում տեղաբաշխված թուրքական 2-րդ բանակի ուժերը, որոնք 1916 թվականի գարնանն ու ամռանը փոխադրվեցին Մուշի ու Բաղեշի շրջանը: 1916 թվականի փետրվար—հունիս ամիսների ընթացքում կովկասյան ճակատ ուղարկվեց ընդամենը 250 հազար մարդ և մեծ քանակությամբ թնդանոթներ ու մարտական զանազան տեխնիկա¹:

Քուրբական ուժերը կովկասյան ճակատում համարվելուց հետո հաշվում էին 282 գումարտակ, 72 էսկադրոն և քրդական ջոկատներ, որոնք ընդգրկում էին շուրջ 10 հազար մարդ:

Ռուսական կովկասյան բանակի մեջ էին մտնում 183 գումարտակ, 49 դրուժինա, 6 կամավորական դրուժինա և հեծելազորային 175 հարյուրակ: Ընդամենը 207 հազար սվին և 23 հազար սուր²:

Ավարտելով զորքերի կենտրոնացումը, թուրքական բանակը 1916 թվականի հունիսի 22-ին հարձակման անցավ: Նրան հաջողվեց ճեղքել ճակատը կովկասյան բանակի աջ թևում (Տրապիզոնի ուղղությամբ): Բայց շուտով՝ հուլիսի 2-ին, թուրքերի շարժումը կասեցվեց և ռուսական բանակն իր ձախ թևում, թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսի ուժերով, անցավ հակահարձակման: Հուլիսի 16-ին ռուսական զորքերը մտան Բայբուրթ: Մեծ կորուստներ կրելով, թուրքերը ստիպված էին նահանջել: Նախաձեռնությունն այժմ անցավ կովկասյան բանակի կողմը: Հարձակվելով ամբողջ ճակատով, նրա զորամասերը մոտենում էին Երզնկային: Այդ առաջխաղացմանը մեծ օգնություն ցույց տվեց Պրիմորիե ջոկատը: Վերջինս իր հարձակումն սկսելով Բաթումի մարզից Սև ծովի ափի երկայնքով, Բիզե քաղաքի մոտ ղեսանտ հանած ռուսական նավատորմի գործուն աջակցության շնորհիվ, ապրիլի 16-ին գրավեց Տրապիզոնը՝ մի շատ կարևոր նավահանգիստ Սև ծովի ափին, որն օգտագործվեց ծովային կարճ ճանապարհով զորքեր տեղափոխելու կով-

յի, Տրանսիայի ու Ռուսաստանի դիվանագետների միջև սուր պայքար էր գնում այն հարցի շուրջ, թե զաշնակիցներից որ մեկը պետք է տեր դառնա թուրքական նեղուցներին ու Ստամբուլին: 1915 թվականի աշնանը Արևելյան ճակատում ռուսական զորքերի, իսկ Գալիպոլի թերակղզում անգլո-ֆրանսիական զորքերի կրած պարտությունից հետո, երբ վերջիններս 1915 թվականի դեկտեմբեր — 1916 թվականի հունվարին հանվեցին թերակղզուց և կլակուացվեցին Սալոնիկ, ռազմական սպառնալիքը վերացավ և դաշնակիցները կարծես թե, «հանգստացան», քանի որ այժմ նրանցից և ոչ մեկը ուղղակիորեն չէր սպառնում Ստամբուլին ու նեղուցներին: Քուրբական նեղուցների ու մայրաքաղաքի հետագա ճակատագիրը կախված էր պատերազմի ելքից:

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3885, л. 83 об; ф. 2000/с, оп. 1, д. 824, л. 328—329.

² Նույն տեղում, գ. 3892, ք. 36, գ. 3891, ք. 248.

կասյան բանակը և զինամթերք մատակարարելու նրան: Պրիմորիեի ջոկատի առաջխաղացումը հարավ-արևմտյան ուղղությամբ թուրքական 3-րդ բանակին խանգարեց ետ մղելու կովկասյան բանակի աջ թևի գրոհը Երզնկայի վրա:

Կոմբինացված հարվածներով կովկասյան 5-րդ և թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսի զորամասերը հուլիսի 25-ին գրավեցին Երզնկան: Քուրբական 3-րդ բանակը վերստին ծանր պարտություն կրեց: 17 հազարից ավելի մարդ դերի ընկավ: Երզնկայի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից նշանավորում էր ամբողջ Արևմտահայաստանի կորուստը: Երկյուղելով ռուսական զորքերի հետագա առաջխաղացումից դեպի երկրի խորքը՝ Սըվազի և Անգորայի ուղղությամբ, թուրքական հրամանատարությունը լարեց բոլոր ուժերը՝ կասեցնելու կովկասյան բանակի հետագա առաջխաղացումը: Այդ նպատակով թուրքական բոլոր ռեզերվները հավաքվեցին Արևելյան Անատոլիայում: Բավական է նշել, որ Օսմանյան կայսրության բոլոր զինված ուժերի 54 տոկոսը 1916 թվականին գործում էր կովկասյան ճակատում, որը թուրքական բանակի համար առաջվա պես շարունակում էր մնալ որպես համաշխարհային պատերազմի հիմնական ճակատ:

Գերմանա-թուրքական հրամանատարությունը չկարողացավ կաղմակերպել 3-րդ և 2-րդ բանակների միաժամանակյա հարձակումը: 2-րդ բանակը հարձակման անցավ շատ մեծ ուշացումով՝ օգոստոսի 3-ին, երբ 3-րդ բանակն արդեն ջախջախվել էր Երզնկայի օպերացիայում: Այդ հանգամանքը զգալիորեն օգնեց կովկասյան 1-ին և 4-րդ կորպուսների զորքերին՝ ետ մղելու հակառակորդի 2-րդ բանակի հարձակումը, որը նպատակ ուներ կովկասյան բանակի ձախ թևի վրա գրոհելով ճեղքել ռուսական ճակատը հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ և շրջանցելով Կարինը հարավ-արևելքից դուրս գալ կովկասյան բանակի թիկունքը: Համառ կռիվները, որ ծավալվել էին այդ օրերին երկու կողմերի միջև, հաճախ վերջանում էին սվինամարտով: Այդ կռիվները շարունակվեցին 39 օր: Քուրբական զորքերը չկարողացան ընդդիմադրել և նահանջեցին: 1916 թվականի ամռան կռիվների ընթացքում թուրքական 2-րդ և 3-րդ բանակները կորցրին 60 հազար մարդ, իսկ կովկասյան բանակը՝ 21 հազար:

Կովկասյան բանակի զորամասերի հակահարձակումը թուրքական 2-րդ և 3-րդ բանակների արյունաքամ եղած զորքերին ստիպեց նոր նահանջի ճամփան բռնել:

Այսպիսով, 1915 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբերին և ամբողջ 1916 թվականի ընթացքում տեղի ունեցած մարտերի հետևանքով

կովկասյան բանակը կատարեց իր հիմնական առաջադրանքը՝ Անդրկովկասի ապահովումը թուրքական զորքերի ներխուժումից և Արևմտահայաստանի նվաճումը¹։

Թուրքական հրամանատարության հետագա փորձերը՝ ռուսական զորքերին դուրս մղելու Արևմտահայաստանում նրանց գրաված դիրքերից, ձախողվեցին։

Երկարատև ու քայքայիչ պատերազմը զգալիորեն թուլացրեց ինչպես թուրքական զորքերի, այնպես էլ ռուսական կովկասյան բանակի մարտունակությունը։ Չնայած այդ բանին, կառավարող երիտթուրքական կիլիկ, ինչպես և ցարական կառավարությունը, ոչնչի առջև կանգ չէին առնում իրենց ուղղմական նպատակների իրականացմանը հասնելու համար։

Պատերազմի շրջանում տարում տնտեսական անկումն ու քայքայումը Ռուսաստանում այն աստիճան խորացան, որ ռուսական զորքերը բոլոր նահատակներում մեծ զրկանքներ էին կրում։ Արևմտյան ճակատում ռուսական զորքերի կրած պարտությունները նպաստում էին հեղափոխական շարժումների ուժեղացմանը, որոնք ի վերջո հանգեցրին փետրվարյան բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությանն ու ինքնակալության տապալմանը։ Ցարիզմի անկումից հետո իշխանության գլուխ անցած բուրժուա-կալվածատիրական ժամանակավոր կառավարությունը, ժողովրդական զանգվածների ցանկությունը հակառակ, հայտարարեց, որ ինքը հվատարիմ է մնում զաշնակիցներին և շարունակեց իմպերիալիստական պատերազմը։ 1917 թ. հունիսին Արևմտյան ճակատում Կերենսկու ձեռնարկած հարձակումը կատարյալ ձախողում կրեց։

Միջագետքում անգլիացիների ռազմական գործողություններին աջակցելու նպատակով կովկասյան բանակի հրամանատարությունը հարձակման նետեց Բարաթովի էքսպեդիցիոն կորպուսը։ Այդ կորպուսի զորքերը, հաջող մարտերից հետո, փետրվարի վերջին՝ մարտի սկզբին գրավեցին Համադանը, Քերմանշահը, Բիջարը, իսկ մարտի 23-ին՝ Սպահանը։ Անգլիական զորքերը, շարժվելով Բաղդադի ուղղությամբ, փետրվարի 23-ին գրավեցին Կուտ-էլ-Ամարան։ 20 հազար թուրքական զինվորներ ու սպաներ գերի հանձնվեցին անգլիացիներին։ Կուտ-էլ-Ամարայի տակ կրած պարտությունից հետո թուրքական զորքերը փախուստի դիմեցին։ Մարտի 11-ին անգլիացիները մտան Բաղդադ։ 1917 թվականի ապրիլի 2-ին անգլիական զորքերը հանդիպեցին գեներալ Բարաթովի զորամասերի հետ Կըզըլ-Ռաբաթում²։

Միջագետքի ճակատում անգլիացիների տարած հաղթանակները, ինչպես և Պաղեստինի ու Սիրիայի արագ գրավումը նրանց կողմից 1918 թվականի աշնանը բացատրվում էր գլխավորապես նրանով, որ նախապատրաստվելով Անդրկովկասի նվաճմանը (ինչպես նշվեց վերևում), թուրքական հրամանատարությունը շարունակում էր խոշոր ուժեր պահել Արևմտյան Հայաստանում։

Ռուսական կովկասյան բանակը 1917 թվականի կեսերից արդեն ի վիճակի չէր հարձակում զարգացնել։ Պատերազմի մի քանի տարիների ընթացքում կովկասյան բանակի զինվորները հսկայական զրկանքներ ու դժվարություններ էին կրել։ Կովկասյան ճակատի թիկունքի աշխատանքը կազմալուծվել էր։ Ամենուրեք իշխում էր ինքնահոսք, թափթփվածությունը, զորահրամանատարների անպատասխանատվությունը։ Զորքերի մատակարարումը սպառազինությունում էին ոչ միայն բարդ տեսակների սպառազինություն, այլ նույնիսկ հրացաններ։ Ճակատի պահեստային զնդերը միայն 55 տոկոսով էին զինված անհրաժեշտ զենքով³։ Զափազանց վատ վիճակում էր նաև ճակատը պարենով մատակարարելու գործը։

1917 թվականի հունիսին Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետը իր զորամասերից մեկից ստացավ հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը. «Բրիգադային կոմիտեն առաջարկում է ձեռք առնել վճռական միջոցներ... որպեսզի չիբրախլյան ջոկատի զինվորները քաղցից չմահանան»⁴։ Կարինում գտնվող զինվորները գրում էին. «Կովկասյան ճակատը և, մասնավորապես, մենք, մոռացված ենք աստծո և մարդկանց կողմից։ Հաց, պսիսիմատ, հագուստ չկա։ Մարդիկ տառաջիորեն սովահար են լինում։ Մեզ առաջ են քշում, չրկելով ամենաանհրաժեշտ բաներից»⁵։

Կովկասյան ճակատի զինվորները տրտունջից անցնում էին ակտիվ բողոքի։ Աճում էր դասալքությունը, շատ հաճախ նրանք լքում էին դիրքերը։ Կովկասյան բանակի զորամասերից մեկի զինվորական պատգամավորների սովետի նախագահ էսեր Անիսիմովը 1917 թվականի մարտին ժամանակավոր կառավարության կոմիսարին խնդրում էր ձեռք առնել արտակարգ միջոցներ՝ դասալքության դեմ պայքարելու համար⁶։ Անդրկովկասի քաղաքներում ու գյուղերում մեծ թվով դասալիքներ էին թաքնվել։ Տեղական իշխանու-

¹ Корсун Н. Первая мировая война на Кавказском фронте, стр. 77
² Адамов Е. А. Раздел Азиатской Турции, стр. 83.

¹ ЦГАОР Груз. ССР, ф. 1, оп. 5, д. 430, л. 41.

² ЦГАОР Груз. ССР, ф. 1, оп. 5, д. 6, л. 211.

³ Նույն տեղում, թ. 41։

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 41, Դ. 169, Լ. 1.

թյունների զեկուցագրերից մեկում ասված էր, որ Երևանը լեփ լեցուն է դասալիքներով¹։

Ինչ վերաբերում է թուրքական բանակին, ապա վերջինս երկրում տիրող սոստեսական ու ֆինանսական քայքայվածության ու ռազմաճակատներում կրած պարտությունների հետևանքով 1917 թվականին մեծ դժվարություններ էր կրում։ Բանակը կազմավորվում էր։ Պատերազմի դեմ տարերային բողոքն իր արտահայտությունն էր գտնում զանգվածային դասալքության ու զինվորական ծառայությունից ուղղակի խուսափելու մեջ։

Հանգվածային դասալքությունը թուրքական բանակում գոյություն ուներ տակավին 1914 թվականի ամռանն ու աշնանը՝ նրա զորահավաքի շրջանում։ Այսպես, Ադամովը Կարինից հաղորդում էր, որ Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում 1914 թվականի հոկտեմբերի վերջին հաշվվում էր մոտ 50 հազար դասալիք։ Այդ կապակցությամբ «գերմանական ռազմական հրամանատարության պնդումով ռազմա-դաշտային դատարաններին հրաման էր տրված, այդ շարիքի առաջն սունելու նպատակով, դատի տրված բոլոր փախստականների նկատմամբ մահվան դատավճիռ կայացնել»²։

Պատերազմի տարիներին, դարձյալ գերմանական հրամանատարների նախաձեռնությամբ, Թուրքիայում դաժան միջոցներ էին ձեռք առնվում դասալքության դեմ պայքարելու համար։ Իգնատևր՝ Ռուսաստանի զինվորական գործակալը Ֆրանսիայում, 1915 թվականի նոյեմբերին տեղեկացնում էր, որ «թուրքական աղբյուրների համաձայն, թուրքական դասալիքների թիվը Փոքր Ասիայում մեծ է... Թուրքիայում կարգադրություն է արված, որով դասալիքներին 27 օր ժամանակ է տրվում՝ մերձավորագույն հրամանատարությանը ներկայանալու համար։ Այդ ժամկետը լրանալուց հետո ամուսնացած դասալիքները կհամարվեն բաժանված իրենց կանանցից։ Բոլոր դասալիքների գույքը կբռնագրավվի։ Այդ միջոցառումն անց է կացված գերմանական սպանների ցուցումով»³։

Դասալքության դեպքերն առանձնապես շատ էին զորքերի տեղաշարժերի ժամանակ։ Մի զեկուցագրից երևում է, որ առանձին զորամասեր ճանապարհին կորցնում էին իրենց կազմի 1/10 մասը⁴։ Թուրքական շատ զորամասեր, մինչև կհասնեին իրենց նշանակման

վայրը, խիստ նվազում էին։ Այսպես, Ուրֆայի գունդը 1916 թվականի սկզբին սկսեց իր երթը 1800 մարդուց բաղկացած, իսկ մայրաքաղաք հասցրեց ընդամենը 400 հոգու։ Դիարբեքից դուրս եկած զումարտակի կազմում կար 900 զինվոր, այնինչ Կարին հասնելու պահին մնացել էին ընդամենը 240 հոգի⁵։ Երբեմն դասալքում էին ամբողջ զորամասեր։ Այսպես, 1916 թվականի գարնանը ուժեղ զայրույթը համակել էր Այվալիկ քաղաքի կայազորին։ Մշտապես բաղցրից տառապող զինվորները փախել էին լեռները։ Նրանց ետևից ուղարկվել էր մի ջոկատ՝ գերմանական սպանների հրամանատարությամբ⁶։

1916 թվականի նոյեմբերին Թուրքիայից ստացված մի նամակում ասվում էր, որ դասալքությունը թուրքական բանակի շարքերում տարածված է ոչ միայն զինվորների, այլև սպանների մեջ՝ ընդհուպ մինչև զումարտակների ու գնդերի հրամանատարները⁷։

Խոսելով թուրքական 3-րդ բանակի թվական կազմի կրճատման մասին, Պոմյանկովսկին նշում էր, որ այդ բանը բացատրվում էր զլխավորապես զինվորների զանգվածային դասալքությամբ։ 1916 թվականի ամռանը այդ բանակի թիկունքում գտնվում էին 50 հազարից ավելի դասալիքներ⁸։ 1917 թվականի գարնանը Թուրքիայում հաշվում էին 100 հազարից ոչ պակաս դասալիքներ, որոնց մեծ մասը բանակների թիկունքում մարդդրություններ էր զբաղված⁹։

Թուրքական բանակի վրա գերմանական զինվորականների կատարած անսահմանափակ վերահսկողությունը, գերմանական սպանների արտոնյալ վիճակը, նրանց կոպիտ ու զոռոզ վարքը, այս բոլորը ուժեղ դժգոհություն էին առաջ բերում թուրքական սպայական կազմի մեջ, վիրավորում էին նրանց ազգային զգացմունքները։ Թուրքական սպանները բողոքում էին այն բանի դեմ, որ գերմանական հրամանատարները բարձր ոռճիկ էին ստանում, այն դեպքում, երբ թուրք սպանների ցածր ոռճիկը մշտապես ուշացնում էին։ Այդ մասին խոսվել էր 1915 թվականի հունվարին կայացած Ստամբուլի կայազորի թուրք սպանների զաղտնի ժողովում, որին ներկա գտնվողները տեղում բռնվեցին ոստիկանության կողմից և պատժվեցին¹⁰։

¹ АВПР, ф. «Политархив», д. 4665, л. 2.

² Նույն տեղում, գ. 4658, թ. 25։

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 4670, л. 22.

⁴ Pomiankowski, S. 225.

⁵ АВПР, ф. «Политархив», д. 3891, л. 460.

⁶ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 3599, л. 97.

¹ ՄԼԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 517, թ. 14—15։

² ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3860, л. 608.

³ Նույն տեղում, գ. 6753, թ. 3։

⁴ Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 168—169։

Քուրք սպաների բողոքը գերմանացիների ճնշման դեմ բանա-
կում հաճախ ավելի սուր բնույթ էր ընդունում, երբեմն գործը հաս-
նում էր մինչև արյունահեղ ընդհարումների: Այսպես, «Քան» թեր-
թը 1916 թվականի հունվարի 20-ին հաղորդում էր գերմանական
ու թուրքական սպաների միջև Ստամբուլում տեղի ունեցած ընդհար-
ման մասին, որի ժամանակ երկու կողմերից էլ շատերը վիրավոր-
վել էին¹: Անգլիական «Գեյլի տելեգրաֆ» թերթը 1916 թվականի
հունվարի 24-ին գրում էր, որ Ստամբուլում հայտնաբերվել էր թուրք
սպաների դավադրություն: Իավադիրները նպատակադրվել էին կո-
տորել բոլոր գերմանական հրամանատարներին: Այդ դավադրու-
թյան մասնակիցների մեծ մասը մահապատժի ենթարկվեց²:

Ստամբուլից ուղարկված գեկուցագրերից մեկում հաղորդվում
էր կովկասյան ճակատամարտում գտնվող 5-րդ դիվիզիայում ծա-
գած խոռվություն մասին, որը ճնշելիս սպանվել էին 40 հոգի, իսկ
շատերը՝ վիրավորվել: Նույն տեղում նշվում էր, որ «հրամանատար-
ական կազմի բարձրաստիճան թուրք սպաները պատշաճ պատր-
վակով ձգտում են ազատվել գերմանացիների հետ համագործակ-
ցելուց՝ նրանց ուղարկելով այլ զորամասեր»³:

Այդ շրջանում թուրքիայից ստացվող տեղեկությունները վկա-
յում էին այն մասին, որ պատերազմի ձգձգվելուն զուգընթաց գնալով
ուժեղանում էր ղեկավարությունը բանակում երիտթուրքական կուսակ-
ցության տիրապետությունից ու երկրում գերմանական զինվորա-
կանների տեր ու տնօրինությունից⁴: Այդ ղեկավարությունը հաճախ իր
արտահայտությունն էր գտնում այն բանում, որ թուրք զինվորներն
ուղղակի հրաժարվում էին ենթարկվել իրենց գերմանացի հրամա-
նատարներին և արյունալի դատաստան էին տեսնում վերջիններիս
հետ: Այդ մասին էր հաճախակի հաղորդում, մասնավորապես, Քեո-
նում Ռուսաստանի զինվորական գործակալ ղեներալ Գոլովինը⁵:

Մի փաստաթղթում, որը վերաբերում է 1915 թվականի հունիսի
30-ին, հաղորդվում էր այն մասին, որ «բոլոր անհաջողություններում
թուրքական զորքերը մեղադրում են գերմանացիներին... զինվոր-
ների ու գերմանական սպաների միջև հաճախ բախումներ են տեղի
ունենում: Մի տեղում 10 թուրքեր ուղղակի լքեցին դիրքերը, որի հա-
մար նրանք բոլորը զնդակահարվեցին գերմանացիների կողմից:
Տեսնելով այդ բանը, թուրքական սպան ու նրա զինվորները տեղ-

նուտեղը սպանեցին այդ գերմանացիներին... Չաթալչայի դիրքե-
րում, որտեղ զորքերի հրամանատարն էր Սանդերս Լիման-փաշան,
զինվորները խոռվություն բարձրացրին»¹:

1916 թվականի մայիսին վերաբերող գեկուցագրերից մեկում
ասվում էր, որ «թուրքական բանակի սպայությունը շրջանում ավելի
ու ավելի է ուժեղանում ղեկավարությունը գերմանական սպաներից,
որոնք և իրականում հանդիսանում են բանակի տերերը: Վերջերս
եղել են դեպքեր, երբ բարձրաստիճան հրամանատարները հրաժար-
վել են ենթարկվել գերմանացիների կարգադրություններին»²:

Ռուսաստանի զինվորական գործակալը Հունաստանում 1915
թվականի սեպտեմբերի 26-ին հաղորդում էր. «Գերմանացիների
հանդեպ ղեկավարությունը զորքերում համընդհանուր է. կարգապա-
հությունը պահպանվում է բացառապես ամենադաժան միջոցների
չնորհիվ, բայց, այնուամենայնիվ, լինում են խոռվության դեպքեր,
ինչպես այդ եղանակ օրերս 5-րդ բանակի երեք զնդիրում. բանակին
հանգստացնելու համար այնտեղ եղավ գահաժառանգը: Այդ ժամա-
նակ մահվան դատապարտվեց ավելի քան 70 սպա: Նման անկար-
գություններ տեղի ունեցան նաև 4-րդ կորպուսի զնդերում»³:

Երբեմն գործը հասնում էր բարձր հրամանատարական կազմին
պատկանող գերմանացիների սպանությունը: 1916 թվականի մար-
տի 29-ի գեկուցագրում հաղորդվում էր հետևյալը. «Մարտի 12-ին,
ամրացված դիրքերը շրջելու ժամանակ սպանվեց Սվադի խմբի
հրամանատար Ֆոն Մյուտցները և նրան ուղեկցող զնդապետ Սուդի-
բելը: Սպանությունը կատարվել էր թուրքական երկու սպաների
կողմից՝ 35 ցածրաստիճան զինվորականների համաձայնությամբ»⁴:

Այդ դեպքի կապակցությամբ ռուսական զինվորական գործա-
կալը Հունաստանում գրում էր. «Հենց այդ սպանությունը բացեց
2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կորպուսների սպաների դավադրությունը: 132
մարդ ձերբակալվեց, դրանցից 57-ը կախվեցին: Մայիսի 1-ից սկը-
սած դավադիրները իբր սպանել են գերմանական 38 սպա, որոն-
ցից 8-ը կովկասում, 4-ը՝ մայրաքաղաքում»⁵:

1916 թվականի մարտին Բուրսայի կայազորի զորքերի մեջ
բռնկվեց ապստամբություն, որը նույնպես ուղղված էր գերմանա-

1 АВПР, ф. «Политархив», «Осведомительный отдел», д. 237, л. 51.

2 Նույն տեղում, թ. 59:

3 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3599, л. 157.

4 Նույն տեղում, գ. 3187, թ. 27:

5 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 2, д. 3891, л. 314, 340.

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3599, л. 9б.

2 Տե՛ս А. Д. Новичев, Экономика Турции в период мировой войны, М.—Л., 1935, стр. 127.

3 Նույն տեղում, էջ 128:

4 Նույն տեղում:

5 Նույն տեղում:

կան սպաների դեմ¹։ Ավելի մեծ թափի ապստամբություն սկսվեց Ջմյունիայում, ուր զինվորները անասելի զրկանքներ էին կրում և ատելությամբ էին լցված դեպի գերմանացիները²։

Երկրի աղետալի վիճակը, որը վեր էր ածվել գերմանական իմպերիալիզմի մի գաղութի, ճակատներում կրած պարտությունները և բանակի արագ քայքայումը՝ այս բոլորը շէր մտահոգում երիտթուրքական կլիկին։ Երիտթուրքերը շարունակում էին հուսադրել իրենց, որ գերմանական զենքն ի վերջո հաղթանակ կտանի Եվրոպայում և որ կայսերական Գերմանիայի օգնությամբ հնարավոր կլինի հասնել իրենց զավթողական նպատակների իրականացմանը։ Ուստի և, արհամարհելով երկրի ազգային շահերը, երիտթուրքական ղեկավարները ամեն կերպ աշխատում էին խանգարել Թուրքիայի դուրս գալուն պատերազմից և նույնիսկ փորձում էին աշխուժացնել նրա ռազմական ջանքերը։

¹ АВПР, ф. «Политархив», д. 4656, л. 30.

² Նույն տեղում։

Գ Լ Ո Ւ Ե Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

ՀԱՅԵՐԻ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՈՉՆՉԱՑՄԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄԸ
ՆՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ 1915—1916 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Վերը խոսվեց այն մասին, որ երիտթուրքական ղեկավարները պատրաստ էին ամեն մի հանցագործության՝ հաղթահարելու համար այն բոլոր խոչընդոտները, որոնք խանգարում էին Անդրկովկասի նկատմամբ նրանց զավթողական պլանների իրականացմանը։ Նրանց կարծիքով, այդ նպատակին հասնելու ճանապարհին կանգնած գլխավոր արգելքը հայ ժողովուրդն էր։

Ինչպես բազմիցս հայտարարել են երիտթուրքական կուսակցության գործիչները, մահմեդական աշխարհի մեջ «սեպի նման խրված» հայերը խանգարում էին Օսմանյան կայսրության հետ Անդրկովկասի ու Ռուսաստանի այլ շրջանների մահմեդական ազգաբնակչության «միավորմանը»։

Այսպես, երիտթուրքերի օրգանը հանդիսացող «Իկդամ» թերթը տակավին 1914 թվականի փետրվարին առաջարկում էր բոլոր հայերին Արևելյան Անատոլիայից արքորել Միջագետք, իսկ նրանց տեղը մահմեդականներ բերել¹։

Ըստ երիտթուրքերի պարագլուխների, «Հայաստանը խանգարում էր մահմեդականների միասնությանն ու թուրքական միության ստեղծմանը՝ թուրքական ռուսան Կովկասի, Պարսկաստանի ու Կենտրոնական Ասիայի նրան ազգակից բնակչության հետ միավորելու ճանապարհով»²։

Բաթումի կոնֆերանսում (որի մասին կխոսվի ստորև) Օսման-

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 38, л. 83.

² Poidebard A. La lutte pour la route des Indes. Notes de voyage de Paris à Tiflis par Bagdad, Paris, 1923, p. 229.

յան կայսրության ներկայացուցիչ Վեհիբ-փաշան, 1918 թվականի մայիսին, Հայաստանի տերիտորիան սահմանափակելու իր պահանջը «Տիմնավորելով», դիմեց հայկական պատվիրակությանը հետևյալ խոսքերով. «Դուք տեսնում եք, որ ճակատագիրը մղում է թուրքիային արևմուտքից դեպի արևելք: Մենք հեռացանք Բալկաններից... բայց մենք պետք է տարածվենք դեպի արևելք: Այնտեղ է մեր արյունը, մեր կրոնը, մեր լեզուն: Դա տարերային հակում է: Մեր եղբայրները Բաքվում են, Դաղստանում, Թուրքեստանում ու Ադրբեջանում: Մենք պետք է ճանապարհ հարթենք դեպի մեր եղբայրները, և դուք, հայերդ, մի կանգնեք մեր ճանապարհին»¹:

Հայկական ջարդերի կազմակերպիչներից մեկը՝ դոկտոր Բեհեդին Շաքիրը, նույն կոնֆերանսում հայտարարեց. «Հայերը մեր պանիսլամական ու պանթուրքական սրբազան գաղափարների ճանապարհին են կանգնել, և մենք անխուսափելիորեն բախվում ենք նրանց հետ: Դա բարձր է, դուրս է մեր անձնական զգացմունքներից ու տրամադրություններից: Մենք ստիպված ենք մեր ճանապարհին տարերայնորեն ոչնչացնել այն ամենը, ինչ որ արգելք է հանդիսանում մեր սրբազան ազգային իդեալներն ի կատար ածելու համար»²:

«Երիտթուրքերի պատկերացումը հայերի մասին, որպես մի տարրի, որը թուրքերին խանգարում է իրականացնել թուրք-թաթարների հետ միախառնվելու իրենց երազները (թաթարների տակ հասկացվում էին ադրբեջանցիները—Ն. Ս.),— հաղորդում էր պատերազմի ժամանակ կովկասյան բանակի շտաբի սպաններից մեկը, — նպաստում էր այն բանին, որ թուրքիայի սահմանադրական կառավարություններից և ոչ մեկը չէր վերացնում հայերին ոչընչացնելու լուզուզը: Նույն այդ լուզուզն ընդունեց և Գերմանիան, որն ուժգնորեն պրոպագանդավորում էր թուրքերին դեպի այդ քայլը, որովհետև նրան ձեռնառու է Ռուսաստանի հարավում ունենալ թուրք-թաթարական հոծ պատնեշը»³: Ավելի ուշ, այդ մասին գրել է նաև անգ-

¹ Տե՛ս «Заря Востока», 24.11 1925, № 812.

Թալեաթ-փաշայի սպանողի՝ Սողոմոն Թելլիրյանի գատավարության ժամանակ, որը տեղի ունեցավ Բեռլինում՝ 1921 թվականի հունիսին, Լեպսիուսը հայտարարեց, որ պանթուրքական ու պանիսլամական կայսրություն ստեղծելու գաղափարը պատկանում է երիտթուրքական կոմիտեին և, առաջին հերթին, էնվեր-փաշային. Տե՛ս Դատավարություն Թալեաթ-փաշայի: Սղազրական զեկուցում, Վիեննա, 1921, էջ 97:

² «Заря Востока», 24. II 1925, № 809. Այս քաղցրիքաց հայտարարություններն արվել էին թուրքական պատվիրակության կողմից կաղմակերպված ճաշկերպի ժամանակ: Երիտթուրքերը, սրտեք այդ շրջանում իրենց զգում էին որպես պրոպանդանտներ, առանց քաշվելու խոսում էին իրենց քաղաքականության նպատակների ու մեթոդների մասին:

³ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3851, л. 11.

լիական նվաճողների կողմից Ստամբուլում 1920—1922 թվականներին լույս տեսնող «Նյու օրիենտ» թերթը, որտեղ Հայաստանի մասին ղետեղված հոդվածներից մեկում նշվում էր հետևյալը.

«Այդ երկիրը գտնվում է հենց այն ճանապարհի վրա, որը տանում է դեպի Կովկաս և Կենտրոնական Ասիա, ուր ձգտում էին երիտթուրքերը: Ահա այս հանգամանքն ավելի, քան թշնամանքի զգացումը, այն բանի պատճառը դարձավ, որ մեծ պատերազմի շրջանում թուրքերը ձգտում էին ոչնչացնել հայ ժողովրդին»¹:

Երիտթուրքերի հաշիվներով, Արևմտահայաստանի ու Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը ոչ միայն պետք է ապահովեր Անդրկովկասի նվաճումը նրանց կողմից, այլև վերացնելու էր այն հարմար պատրվակը, որն օգտագործում էին Անտանտի տերությունները՝ Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու համար:

Սկզբունքորեն երիտթուրքական կիլիկ տակավին համաշխարհային պատերազմից առաջ որոշել էր ոչնչացնել թուրքիայում բռնակալող բոլոր հայերին²: Այժմ օգտվելով ռազմական իրադրությունից, երիտթուրքերը ձեռնարկեցին հայկական հարցի «լուծմանը», որը, Ջեմալ-փաշայի խոսքերով, «երկրի ներքին կյանքի կարևորագույն հարցն էր»³:

Հենց որ Օսմանյան կայսրությունը պատերազմի մեջ մտավ, երիտթուրքական կոմիտեն ձեռնամուխ եղավ երկրի հայ ազգաբնակչության զլխովին ոչնչացման պլանի մանրամասն մշակմանը:

¹ Տե՛ս ՆՄՄԹ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 241 ք, թ. 681:

² 1915 թվականի դարձանք տեղական իշխանություններին հղած Թալեաթ-փաշայի գաղտնի զեկույցում ասվում էր. «Թեև հայկական տարրի ոչնչացումը որոշվել էր ավելի վաղ, սակայն հանգամանքները թույլ չտվեցին կատարելու այդ սրբազան գործը»: (Տե՛ս The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians. London, 1920, p. 7): Նայիմ-բեյը աքսորված հայերի Հալեպի կոմիտեի գլխավոր քարտուղարն էր: Նրա ձեռքով էին անցնում երիտթուրքական կառավարության պաշտոնական հրամաններն ու կարգադրությունները՝ հայերին աքսորելու ու ոչնչացնելու մասին: Նրա հուշերում հրապարակվել են թուրքական կառավարության ու երիտթուրքական «Միասնություն ու առաջադիմություն» կոմիտեի իսկական փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են հայերի աքսորի կաղմակերպմանն ու նրանց ոչնչացմանը: Երիտթուրքական կուսակցության համազումարում ընդունված ծրագրում ուղղակի ասված էր. «Վաղ թե ուշ հարկ կլինի անցկացնել բոլոր թուրքահպատակների լրիվ օսմանիդացիա: Սակայն պետք է պարզ լինի, որ այդ բանին երբեք հրապարակ չի լինի հասնել համոզման ճանապարհով և հարկ կլինի զենքի ուժը կիրառել»: (Տե՛ս Lepsius, Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam. 1916, S. 220):

³ «Записки Джемаль-паши», стр. 80.

Այն մշակվել ու հաստատվել էր հայերի շարդի կազմակերպիչ Թալեաթ-փաշայի ղեկավարությամբ կայացած երիտթուրքական կոմիտեի գաղտնի խորհրդակցության ժամանակ:

Այդ խորհրդակցության ընթացքի և ընդունած որոշումների մասին մանրամասն գրում է իր հուշերում խորհրդակցության մասնակից Մեվլան-զադե Ռիֆաթը: Նրա վկայությամբ, խորհրդակցության ժամանակ, հիմնական գեկուցողը երիտթուրքական կոմիտեի անդամ դոկտոր Նազրմն էր: «Եթե 1909-ի մեր Ադանայի և այլ վայրերու մեջ կատարել տվածին նման տեղական շարդերով պիտի գոհանանք... օգուտի տեղ վնասը անպայման է» — ցինիկորեն հայտարարեց Նազրմը: «Այս ժողովին մեջ քանիցս խոսած եմ և հիմա կկրկնեմ. եթե այս մաքրագործումը ընդհանուր և վերջնական չպիտի ըլլա, օգուտի տեղ վնասը անպայման է, պետք է, որ հայ ազգը արմատախիլ ըլլա, մեր հողին վրա անհատ մը անգամ չմնա, հայ անունը մոռացվի: Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկե հարմար առիթ չի գտնվիլ, մեծ պետությանց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնա ըլլալ, ըլլա նույնիսկ, խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա և կփակվի: Այս անգամվան գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերու մեկ անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը հարկ է»¹:

Կոմիտեի մի այլ անդամը՝ Խոջա Հասան Ֆեհմին իր ելույթում ասաց. «...Մեկ անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը օրինական է... ասացվածին համաձայն, ծեր, երեխա, կին անկարող նկատի շանվիր և բոլորը կբնաջնջվին: Ես բնաջնջումի դուրսին ձև մը կխորհիմ. հիմա պատերազմի մեջ ենք, հայերու գենք վերցնելու կարող երիտասարդները պատերազմի առաջին գիծը կղրկենք, հոն՝ դիմացեն ռուսներուն, իսկ ետևեն՝ մեր կողմեն մասնավոր կերպով ղրկված ուժերուն կրակի մեջ կառնենք և կբնաջնջենք. իրենց տունը մնացող տկար ու ծերերը, կին ու երեխաներն ալ կհրամայենք և մեր հավատացյալները կմաքրեն, ինքներնին կկողոպտեն... այս ձևը հարմար կտեսնվի»²:

Ամփոփելով բոլոր ելույթները, Զավիդը իր ելույթում ասում է, որ հայերին իսպառ բնաջնջելու անհրաժեշտությունը բխում է կառավարության ազգային քաղաքականությունից. «Հայերու մեկ անհատ իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականության տեսակետին որչափ որ ստիպողական պետք մըն է,

1 Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 159—160:

2 Նույն տեղում, էջ 164—165:

նույնչափ ալ թուրքին տնտեսական իշխանությունը հիմնելու համար կարևոր է...»:

Մեվլան-զադեն այնուհետև հիշում է, որ այդ գաղտնի նիստի վերջում «Թալեաթի հրամանին վրա քվեները հավաքվեցան և դասավորվեցան: Արդյունքը՝ մեկ անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով հայերուն բնաջնջման մասին միաձայնություն գոյացած ըլլալը հասկցվեցավ»¹:

«Այս որոշման գործադրությունը, — գրում է Մեվլան-զադեն, — Իթթիհատ վե Թեռաթի կուսակցությունը հանձնարարել էր ռճրագործներից ու մարդասպաններից բաղկացած մասնավոր մի կազմակերպության, իսկ նրա ղեկավարությունը՝ «Եռյակ գործադիր հանձնախումբ» անվան տակ՝ դոկտոր Նազրմին, դոկտոր Բեհանգին Շաբիրին և կրթական նախարար Շուքրիին»²:

Ղեկավարվելով այդ որոշմամբ, երիտթուրքական կառավարությունը 1915 թվականի ապրիլի 15-ին տեղական իշխանություններին հայերի ոչնչացման մասին հրահանգ ուղարկեց: Այն ստորագրված էր ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի, ռազմական մինիստր էնվերի և երիտթուրքական կոմիտեի քարտուղար դոկտոր Նազրմի կողմից:

Հիշյալ հրահանգում ասվում էր, որ կառավարությունն ու «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, որևէ տեղ և որևէ ձևով հայկական հարցի առաջ քաշումը կանխելու համար և «օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից, որոշել են վերջնականապես վերացնել այն՝ ոչնչացնելով այդ խորթ տարրը՝ հայերին, մեր կողմից տրված գաղտնի հրահանգի համաձայն նրանց աքսորելով Արաբիայի անպատները»:

«Հայերուն իրենց բնակավայրեն հանելով, — ասվում էր այնուհետև հրահանգում, — բանակին չի կարենալ սպառնալու և երկրին խաղաղությունը չի կարենալ խանգարելու համար ուրիշ վայրեր ղրկվիլը քաղաքային և զինվորական իշխանությանց կողմե տեսնելված ստիպողական պետքին համաձայն իբր կանխամիջոց կառավարության կողմե որոշված ըլլալուն, այս որոշումին շուտափույթ գործադրության շատ մեծ պետք կա. իրականության մեջ իր գոյությունը պաշտպանելու համար պատերազմի դաշտերուն վրա իր հազարավոր զավակները զոհող և այս պահուն առանց ցեղի և կրոնի խտրության իր բոլոր հպատակներին իր հայրենիքին հանդեպ

1 Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 165—166:

2 Նույն տեղում, էջ 148:

ամեն ժամանակն ավելի աշակցութիւնն ակնկալող կառավարութեան մը զինքը ներսեն զբաղեցնող և կրնակեն զարնելու աշխատողներուն հանդեպ այս որոշման հանգիլը և միևնույն ժամանակ գործադրութեան մեջ շի թերանալը շատ բանական և օրինական իրավունքն է, ըստ այնմ հարկ եղածին լուրջ կերպով գործադրութիւնը կը հրահանգվի»¹:

Երիտթուրքական կառավարութիւնն իր բարբարոսական ծրագրի իրականացումը սկսեց 1914 թվականի աշնանը թուրքական բանակ զորակոչված հայերի ոչնչացումով²: Հայ զինվորները զինաթափ արվեցին: Նրանցից 1914—1915 թվականների ձմռանը կազմվեցին բանվորական գումարտակներ, որոնց օգտագործում էին ճանապարհների կառուցման և քաղաքային աշխատանքներում: 1915 թվականի ապրիլին հաշվվում էին շուրջ 120 այդպիսի գումարտակներ, որոնք բաժանված էին գրութիւնների: Սրանցից յուրաքանչյուրում կար 300—500 մարդ, որոնք աշխատում էին սառնամանիքի սարսափելի պայմաններում:

«Թուրքական կանոնավոր գնդերը, — գրում է Գիբոնսը, — որոնք առանձնացված էին հայկական հեղափոխութիւնը ճնշելու համար, անսպասելիորեն հարձակվում էին այդ գրութիւնների վրա, որոնք խաղաղ աշխատում էին բրիչներով, լինգերով ու բահերով և մինչ նրանք ուշքի կգային՝ գնդակոծում էին բոլորին: Եթե որևէ մեկը փորձում էր դիմել փախուստի, նրան հետապնդում էին հեծյալ թուրքերը և սրախողխող անում կամ զնդակահարում»³: Այդ եղանակով 1915 թվականի գարնանը սպանվեցին մոտ 6 հազար հայ զինվորներ, որոնք աշխատում էին Կարին-Նրզնկա, Դիարբեքիր-Ուրֆա և Դիարբեքիր-Խարբեքիր ճանապարհների շինարարութեան վրա⁴:

Հայ զինվորներին ոչնչացնելուց հետո երիտթուրքերը հաշվհարդար տեսան հայ ականավոր գործիչների հետ, այդ թվում մեջլիսի պատգամավորների ու հայ մտավորականութեան խոշորագույն

1 Մեվլան-գադե Ռիֆաթ, էջ 197—198:

2 Բանակ էին կանչված 20-ից մինչև 45 տարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ: Չնայած այդ բանին, թուրքական իշխանութիւնները շարունակում էին հայ զինվորների ընտանիքներից գանձել զինվորական հարկը՝ նրանց մոտ եղած մթերքի պաշարների 1/3-ի շահով, ընդ որում այդ հարկը շատ կարճ ժամանակվա ընթացքում զանձվում էր մի քանի անգամ: Դրա հետևանքով հայ ազգայնակալութիւնը դատապարտված էր սովի ու մահվան:

3 Гиббонс Герберт Адамс, Последние избиения в Армении. Факты и ответственность, Пер. с англ. П., 1916, стр. 12—13.

4 «Документы и материалы», л. 236.

ներկայացուցիչների հետ, որոնց բողոքի ձայնը թուրքական գազանութիւնների դեմ կարող էր հնչել սահմանից այն կողմը:

Միայն Կոստանդնուպոլսում ապրիլի 24-ի՝ լույս 25-ի գիշերը ոստիկանութիւնը ձերբակալեց 235 անվանի հայ մտավորականների, իսկ հաջորդ մի քանի օրվա ընթացքում՝ ևս մի քանի հարյուր մարդ: Նրանք բոլորը՝ շուրջ 600 հոգի, գազանաբար սպանվեցին անքորի ճանապարհին՝ իրենց նշանակված վայրը՝ Անգորա, Կոնյա և Դիարբեքիր շնասած: Լեպսուսի վկայութեամբ, միայն 8 հոգու հաջողվեց փրկվել մահից¹: Նույն ճակատագրին արժանացավ հայ մտավորականութիւնը երկրի այլ քաղաքներում:

Այդ արյունոտ շարագործութիւնների կազմակերպիչ Թալեաթփաշան, փորձելով արդարացնել իրեն, իր հուշերում պնդում է, որ Ստամբուլում ձերբակալված հայերը իբր թե ինքնազուխ «զնդակահարվել են ոստիկանների կողմից, որոնք պետք է նրանց հասցընեին Անգորա՝ ռազմա-դաշտային դատարանին հանձնելու համար»²: Մինչդեռ, գերմանական դեսպանութեան հարցումին Թալեաթի տված պատասխանից պարզորոշ կերպով երևում է, որ հայ գործիչները ոչնչացվեցին հենց թուրքական կառավարութեան ուղղակի հրամանի համաձայն: Հիշյալ պատասխանում Թալեաթը գրում էր, որ «ժամանակը հարմար է (ի նկատի ուներ պատերազմը—Ն. Ս.) մայրաքաղաքից բոլոր կասկածելի անձանց հեռացնելու համար»³:

Ակներև է, որ քաղաքներից «կասկածելի» անձանց արտաքսումը պարզապես մի քող էր, որը պետք է հեշտացներ հայ ժողովրդի ականավոր ներկայացուցիչների նկատմամբ երիտթուրքերի ծրագրած գազանային հաշվհարդարը:

Մեվլան-գադեն ուղղակի գրում է, որ երիտթուրքական կառավարութիւնը Ստամբուլից և այլ քաղաքներից հեռացնելով հայ գործիչներին, ճանապարհին նրանց բոլորին սպանում էր⁴:

Ստամբուլի զոհված հայ գործիչների թվում էր ականավոր գրող, հրապարակախոս, իրավաբան ու հասարակական գործիչ Գրիգոր Զոհրապը⁵:

Արաբական ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներից

1 Lepsius J. Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. XX.

2 Talât Paşanın hatıraları, s. 74

3 Lepsius J., S. XIX—XX.

4 Մեվլան-գադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 146:

5 Զոհրապի կյանքի ու ստեղծագործության մասին տե՛ս Մինաս Հյուսյան, Գրիգոր Զոհրապ, կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, 1957:

մեկը՝ շեյխ Ֆահիդ-էլ-Ղուսեյնը իր հուշերում Ձոհրապի մասին գրում է հետևյալը. «Ամբողջ աշխարհը գիտի այն մասին, թե ով էր Կոստանդնուպոլսի հայ պատգամավորը, որի անունը սահմանադրության հռչակումից հետո փառաբանում ու ողջունում էին: Նա փայլում էր որպես հոգևոր, իր գիտելիքներով ու իմաստությամբ: Նա բարձր կրթության տեր մարդ էր, իրավունքի հարցերի գիտակ և ոչնչի առաջ կանգ չէր առնում, երբ խոսքը գնում էր ազգային շահերի պաշտպանության մասին»¹:

Հայ ակնավոր երգիծաբան ու հրապարակախոս Երվանդ Օտյանը մանրամասն նկարագրում է Ձոհրապի սպանությունը: «Ձազրեի շարագործությունը, — գրում է Օտյանը, — կատարվեց Ուրֆայից մի քանի ժամվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Թուրք պաշտոնյաների խումբը, էնվերի ազգական Խալիլ-բեյի գլխավորությամբ (որը հետագայում Բաղդադի բանակի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց), հարձակվեց կառքի վրա և զազանաբար սպանեց Գրիգոր Ձոհրապին»²:

Թուրք ջարդարարների զոհը դարձան նաև մեծատաղանդ բանաստեղծներ Վարուժանը, Սիամանթոն և շատ ուրիշ անվանի գործիչներ³: Հանճարեղ Կոմիտասը, պատահաբար փրկվելով մահից և ակնատեսը դառնալով հայ ժողովրդի մեծագույն այդ ողբերգության, ընդմիջտ կորցրեց բանականությունը:

Արևմտահայ ժողովրդի ամենաառաջավոր ու լուսավորված գործիչների ոչնչացումով թուրք իշխանություններն իրենց համար դյուրացրին հայերի բնաջնջման հրեշավոր ծրագրի իրագործումը:

Երիտթուրքական կոմիտեի վերոհիշյալ որոշման հիման վրա 1915 թվականի ապրիլի սկզբին Արևմտահայաստանի ու Կիլիկիայի վիլայեթները հայերին գինաթափելու վերաբերյալ հրամաններ ուղարկվեցին, որն ուղեկցվում էր ամեն տեսակի ծայրահեղություններով, արյունալի ընդհարումներով ու զանգվածային ձեռքարկություններով: Զգալով վերահաս բռնությունների վտանգը, հայերի մի մասը զենքը ձեռքին փախավ անտառներն ու լեռները:

Այդ հրահանգը կիրառելուց մի քանի շաբաթ անց Ստամբուլից երկրորդ հրամանը ստացվեց՝ հայերին աքսորել Միջագետք այն տեղերից, «որոնք գտնվում են ոռոսական զորքերի սպառնալիքի

1 Ֆահիդ-էլ Ղուսեյն, Ջարդերը Հայաստանի մեջ (Ակնատեսի վկայություններ): Թարգմանեց Ֆրանսերենից Գր. Պասմալյան, Գահիրե, 1960, էջ 9—10:

2 «Наше время», 27.IV 1919.

3 Մանրամասն տե՛ս Թուրքահայ աղետը: Պատմական փաստաթղթեր, Ս. էջ-միածին, 1919, էջ 9—22:

տակ», քանի որ «քրիստոնեական ազգաբնակչությունը համակրում է Ռուսաստանից եկող զորքերին»:

Թալեաթ-փաշան իր հուշերում հայերի աքսորման մասին գրում է, որ այդ աքսորը պարզապես «նախազգուշական ռազմական միջոցառում էր»¹: Իսկ պատերազմի տարիներին նա գերմանական դեսպանության աշխատակիցներից մեկին ցինիկորեն հայտարարել էր, որ «կառավարությունն օգտվում է համաշխարհային պատերազմի իրադրությունից վերջնականապես ազատվելու իր ներքին թշնամիներից՝ քրիստոնյաներից (առաջին հերթին ի նկատի ունեն հայերին—Յ. Ս.), չվախենալով օտարերկրյա տերությունների դիվանագիտական միջամտությունից»²:

Այս խոստովանությունը լրիվ մերկացնում է երիտթուրքական կուսակցության վերնախավի ու կառավարության հանցավոր արարքը՝ երկրի հայ ազգաբնակչության զանգվածային բնաջնջումը: Երիտթուրքական «եռյակի» մյուս անդամների՝ էնվերի³ ու Զեմալ-փաշայի⁴ անհիմն պնդումները, իհարկե, ոչ ոքի չեն կարող մոլորության մեջ գցել:

Հայերի դեմ ուղղված դաժան ռեպրեսիաներն արդարացնելու նպատակով, Զեմալ-փաշայի նախաձեռնությամբ, սկսեց տարածվել մինչև վերջը կեղծ այն վերսիան, թե իբր «հայերն ապստամբություններ էին սարքում, որոնք կկազմալուծեին մեր կովկասյան բանակի թիկունքը, որն իր հերթին, կարող էր հանգեցնել նրա լրիվ ոչնչացմանը»⁵:

Անգլիական պառլամենտի անդամ Բրայսը 1916 թվականին իր հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուում⁶ բազմաթիվ փաստեր է բերում, որոնք անառարկելիորեն վկայում են այն մասին, որ հայերի աքսորն ու ջարդերը երիտթուրքերի կողմից սկզբվեցին այն վիլայեթներում, որոնք գտնվում էին ռազմական գործողությունների գոտուց հարյուրավոր կիլոմետր հեռավորության վրա և որտեղ խոսք անգամ չէր կարող լինել հայերի հրեղեղ ապրա-

¹ Talât Paşanın hatıraları, s. 75.

² Lepsius J., S. XXVI.

³ 1915 թվականի օգոստոսի 10-ին էնվերը Լեպսիուսին հայտարարել էր. «Ես պատասխանատվություն չեմ կրում այն ամենի համար, ինչ կատարվում է երկրի ներսում»: Տե՛ս Lepsius, S. XXVI.

⁴ Д ж е м а л ь - п а ш а, стр. 235.

⁵ Նույն տեղում, էջ 236:

⁶ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, Documents presented to Viscount Grey of Falodon Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce. With a preface by Viscount Bryce. No 31 (1916), London.

տամբութեան մասին: Նույն բանն է հաստատում Մանդելշտամը գրելով հետևյալը. «Հակառակ թուրքական կեղծ հաղորդումներին, ո՛չ մի հայկական հեղափոխություն կամ ապստամբություն չի ձեղել»¹:

Հայերի աքսորումը նախ սկսվեց Կիլիկիայից 1915 թվականի ապրիլի 8-ին, այսինքն՝ նախքան Վանի հայերի հայտնի ինքնապաշտպանությունը, որը հետագայում վկայակոչում էին երիտթուրքական դահիճները, փորձելով արդարացնել իրենց զագրելի շարագործությունները:

Թուրքական կառավարությունն այն ժամանակ մի այլ կեղծիք էլ հորինեց, այն է, որ իբր գոյություն ուներ հայերի համընդհանուր դավադրություն, որի նպատակն էր ապստամբություն բարձրացնել հենց այն պահին, երբ Օսմանյան բոլոր զինված ուժերը կենտրոնացված կլինեին կայսրության սահմանների վրա:

Հայերի զինաթափումն ու աքսորը, — փարիսեցիորեն պնդում էին երիտթուրքերը, — կանխեցին այդ վտանգը: Կառավարական շրջանները համառոտ են լուրեր էին տարածում, թե իբր անմիջապես «հայկական հեղափոխություն» կբռնկվի, հենց որ դաշնակիցները սկսեն դեսանտ հանել Կիլիկիայում ու Դարդանեղում:

«Պետք է ասել, — արդարացիորեն նկատում է Բրայսը, — որ Կիլիկիայում ոչ մի նման բան չի եղել, իսկ Դարդանեղում դեսանտ իջեցվեց, սակայն դրան այդպես էլ չհետևեց «հեղափոխությունը»: Իրականում, դժվար է պատկերացնել, թե ինչ կարող էին անել հայերը, երբ բոլոր տղամարդիկ գտնվում էին բանակում»²:

Թուրքական կառավարությունը բացի հայերի աքսորի մասին վերոհիշյալ հրահանգից, վիլայեթների իշխանություններին հրեց թալեաթի ստորագրությամբ մի գաղտնի կարգադրություն՝ Արևմտահայաստանի ու Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացման մասին՝ հաշվի չառնելով ո՛չ սեռը, ո՛չ էլ տարիքը: Այնտեղ ասված էր, որ «կառավարությունն իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը և հրամայում է շինայել անգամ օրորոցի երեխաներին»: Նույն հրահանգում խստորեն նախազգուշացվում էր տեղական իշխանություններին, որ նրանք թույլ չտան հայերին պաշտպանելու. «Որոշ անգիտակից մարդիկ չեն հասկանում կառավարության բարձր քաղաքականությունը, որը պնդում է այդ միջոցառումների անցկացման վրա... Ուրիշ տեղերում կիրառված անուղղակի միջոցների՝ խստության, շտապողականության, ճանապարհի

¹ Mandelstam, p. 242.

² Viscount Bryce, p. 627--629.

դժվարությունների փոխարեն կարելի է ապահով կերպով կիրառել ուղղակի միջոցները:

Այն պաշտոնյաներին, որոնք նշանակված են այդ գործին, ասեք, որ նրանք կարող են իրագործել մեր իսկական նպատակը, առանց վախենալու որևէ պատասխանատվությունից: Բարեհաճեցեք ամեն շաբաթ թվական հաշվետվություններ ներկայացնել ձեր գործունեության մասին»¹: «Թվական հաշվետվության» տակ Թալեաթը հասկանում էր սպանված կամ աքսորված հայերի ընդհանուր թվի վերաբերյալ յուրաքանչյուր վիլայեթից ստացվող տեղեկությունները:

Թալեաթն ինքը անձամբ տեղական իշխանություններին հրահրում էր հայերի նկատմամբ ամենադաժան միջոցները ձեռնարկել: Այդ մասին վառ կերպով վկայում է հետևյալ շրջաբերականը, որը թուրքական ներքին գործերի մինիստրը ուղարկել էր վալիի (նահանգապետի—Յ. Ս.) անունով. «Մեզ լուրեր են հասել այն մասին, որ առանձին պաշտոնյաներ զինվորական դատարանին են հանձնրված հայտնի ժողովրդի (այսինքն՝ հայերի—Յ. Ս.) նկատմամբ դաժանություն գործադրելու մեղադրանքով: Եթե դա նույնիսկ մի հասարակ ձևականություն լինի, այն շպետք է թուլացնի մյուս պաշտոնյաների եռանդը: Այդ պատճառով էլ կարգադրում եմ թույլ չքտալ, որ նման հետաքննություններ կատարվեն»²:

Մի այլ հրահանգում նշվում էր, որ «եթե ուշադրություն դարձնել «հայտնի մարդկանց» կողմից ներկայացվող բողոքների վրա անձնական բնույթի տարբեր հարցերի շուրջ, ապա ոչ միայն նրանց դեպի անապատ աքսորելը կձգձգվի, այլև հիմք կստեղծվի մի շարք այնպիսի գործողությունների, որոնք ապագայում կարող են քաղաքական դժվարություններ հարուցել: Անհրաժեշտ է համապատասխան կարգադրություններ անել պաշտոնյաներին»³:

Հենց այդ ժամանակ էլ կառավարության կողմից ցուցում էր արված, որ կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների անունով փոստով ու հեռագրով ստացվող բողոքները «պետք է ընդունվեն, բայց տեղ չհասցվեն»⁴:

Այդպիսի միջոցներով երիտթուրքական կառավարությունը ձգտում էր օր առաջ և առանց դրսի միջամտության Արևմտյան

¹ The Memoirs of Naim Bey, Turkish Official Documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians, p. 16.

² Նույն տեղում, էջ 17:

³ Նույն տեղում, էջ 18:

⁴ Նույն տեղում:

Հայաստանն ու Կիլիկիան լրիվ մաքրել իրենց հիմնական բնակիչներից՝ հայերից:

Այդ շարանենգ պլանը նախապատրաստվել էր ու վաղորդ մանրամասն մշակվել: Հայերի աքսորն ու զանգվածային ջարդը միևնույն եղանակով և միաժամանակ իրականացվեցին կայսրության ավելի քան 50 վայրերում: Տեղական իշխանությունները մեծազույն ճշտությամբ էին կատարում Քալեաթի բոլոր կարգադրությունները¹: Այսպես, 1915 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսներին տեղահան արվեցին Կիլիկիայի հայերը, հունիս-հուլիսին՝ Արևմտյան Հայաստանի (Կարին, Տրապիզոն, Վան, Բաղեշ, Խարբերդ, Սըվաս), օգոստոս-սեպտեմբերին՝ Անկարայի, Ադափազարի, Բուրսայի, Զեբեկ-Մուսայի, Ուրֆայի և Այնթափի հայերը: Ադրիանապոլսից հայերն աքսորվեցին հոկտեմբերին, Կեսարիայից՝ նոյեմբերին: Մանդելշտամը նշում է, որ երկրի «մաքրագործումը» հայ ազգաբնակչությունից տեղեց 1915 թվականի ապրիլի 8-ից մինչև նոյեմբերի 6-ը²:

Տեղական իշխանություններն առաջին հերթին հաշվեհարդար էին տեսնում տղամարդկանց նկատմամբ: Սովորաբար, 15-ից մինչև 70 տարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ կանչվում, հավաքվում էին մի տեղում և այնուհետև թշվում քաղաքից կամ գյուղից դուրս և գնդակահարվում էին ժանդարմների կողմից:

Անգլիայի համայնքների պալատում 1915 թվականի հոկտեմբերի 6-ին արտասանած իր ճառում լորդ Բրայսը պատմեց Տրապիզոնի հայերի զանգվածային ոչնչացման մասին. «Կոստանդնուպոլսից, — ասաց նա, — հրաման էր ստացվել սպանել Տրապիզոնի բոլոր հայերին: Շատ մահմեդականներ փորձում էին փրկել իրենց հարևան հայերին՝ թաքցնելով նրանց իրենց տներում: Սակայն թուրքական իշխանություններն անգույթ էին: Բոլոր հայերին, նրբանց, ուլքեր պատսպարվել էին իրենց մահմեդական հարևանների մոտ և մնացածներին, հավաքեցին մի տեղ և, թշվով քաղաքի փողոցներով, դուրս բերեցին ափ, ուր նրանց նստեցրին նավերը, տարան բաց ծովը և այնտեղ ջուրը նետեցին: Քաղաքի գրեթե ամբողջ հայ բնակչությունը (8-ից 10 հազար մարդ)... ոչնչացվեց»³:

Տրապիզոնի հայերի ողբերգական ճակատագրի մասին հազորդում էր նաև Ստամբուլում Իտալիայի դեսպան Գառոնին: Նա

ևս հաստատում էր, որ հայերին ձերբակալելու հրամանը տրվել էր կառավարության ու «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեի կողմից: Մահմեդական ազգաբնակչությունը փորձում էր ընդգրկմանն ազդեցություն արժեքները, ապաստարան տալով հայերին: Սակայն ամեն ինչ իզուր էր: Չօգնեց նույնպես Տրապիզոնում գտնվող շեղոք տերությունների հյուպատոսների բողոքը, որոնք փորձում էին փրկել գոնե կանանց ու երեխաներին: Գառոնիի վկայությամբ, Տրապիզոնի շուրջ 14 հազար հայերից փրկվեց ոչ ավելի, քան 100 մարդ⁴:

1915 թվականի մայիսի սկզբին սկսվեց հայերի աքսորը անատլիական վիլայեթներից ու Կիլիկիայից դեպի Միջագետքի շրջանները՝ Բաղդադի երկաթուղուց հարավ: «Մայիսից մինչև հոկտեմբեր, — գրում է Գիբոնսը, — Օսմանյան կառավարությունը սխտեմատիկորեն կիրառում էր կյանքում մի պլան, որն ավելի ղոժոխային էր, քան ամենասարսափելի ջարդը: Ամբողջ Փոքր Ասիայով մեկ հրամաններ էին ուղարկվում հայ ազգաբնակչությանը Միջագետք աքսորելու մասին: Հրամանները միանգամայն որոշակի էին ու շատ մանրամասն: Ոչ մի գյուղ, անգամ աննշան, չէր մոռացվել: Մոնեթիկները բարձրաձայն կարգում էին հայերին արված կարգադրությունը՝ այսինչ ժամին պատրաստ լինել ճանապարհվելու՝ անհայտ ուղղությամբ: Բացառություն չէր արվում ո՛չ հիվանդների, ո՛չ ծերերի, ո՛չ էլ հղի կանանց համար»: «Ճանապարհ ընկնելու համար, — գրում է այնուհետև Գիբոնսը, — տրվում էր երկու օրից մինչև 6 ժամ ժամանակ: Արգելվում էր իրենց հետ վերցնել որևէ իր, տնային կենդանիներ, և նույնիսկ անձնական հագուստ»⁵:

Հայերին աքսորելուց հետո, նրանց տներն ու ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվում էին ու բաժանվում մահմեդականներին: Հարուստ հայերին հաճախ թույլատրվում էր բարձր վճարով սալլակ կամ ձի վարձել, որոնք սակայն խլվում էին նրանցից՝ քաղաքից կամ գյուղից դուրս գալուց անմիջապես հետո, այնպես որ, ինչպես աղքատներին, նույնպես և հարուստներին մնում էր միայն այն, ինչ նրանք կարող էին իրենց հետ վերցնել: Թուրք ազգաբնակչությանն արգելված էր հայերին մթերքներ վաճառել կամ նրանցից իրեր գնել, ուստի և տեղահանված հայերն ի վիճակի չէին իրենց ապահովել ճանապարհի համար անհրաժեշտ պաշարներով:

Առաջին միջոցառումն այն եղավ, որ տղամարդկանց բաժանեցին կանանցից, իսկ ընտանիքի անդամներին՝ իրարից:

Աքսորից առաջ ամենագեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին բռնի

¹ Toynbee Arnold J., Armenian Atrocities. The Murder of a Nation, London—New-York, 1915, p. 29.

² Mandelstam, p. 283—284. Տե՛ս J. Lepsius, S. XXV.

³ Տե՛ս Toynbee, p. 10—11.

⁴ Տե՛ս ЦГИА Грyз. ССР, ф. 2с, д. 3599, л. 178.

⁵ ГИБОНС Герберт-Адамс, стр. 13—14.

կերպով առանձնացնում էին՝ մեծահարուստ թուրքերի հարեմներն ուղարկելու համար: Կանանց, ծերերի ու երեխաների հոծ զանգվածները քշվում էին թուրք ժանդարմների ու ասքյարների կողմից Անատոլիայի լեռնանցքներով, կիզիչ արևի ճառագայթների տակ¹:

Հազարավոր հայեր ճանապարհին մահանում էին սովից, ծարավից, ուժասպառույթյունից: Նրանց, ուլքեր այլևս անկարող էին առաջ շարժվել, անմիջապես սվինահար էին անում կամ զնդակահարում: Ճանապարհի որոշ բաժիններում՝ Քեմախ-Բողազի մոտ՝ Եփրատի ափին և Երզնկայի ու հարբերդի միջև ընկած տարածության վրա զանգվածային զնդակահարություններ տեղի ունեցան: Այն ճանապարհը, որով անցնում էին տեղահանված հայերը, ներանց համար դարձավ մահվան ճանապարհ: Ականատեսներից շատերը, ինչպես և այդ ղեպքերի մասին գրած հեղինակները, իրավացիորեն նշում էին, որ այդ աքսորը, ըստ էության, թուրքիայի հայ սոցիալալիզմի քողարկված ոչնչացումն էր:

«Տեղահանումը,— ասվում է փաստաթղթերից մեկում,— սոսկ մի պատրվակ է, միաժամանակ, մի նոր մեթոդ էր թուրքական կառավարության ձեռքին, որը վաղուց էր մշակել հայերի բնաջնջման ծրագիրը: Բացահայտ կոտորածի ու ջարդերի փոխարեն, այժմ հայերին ոչնչացնում են աքսորի ճանապարհով»²:

Նույնիսկ էրցբերգերը՝ Գերմանիայի կաթոլիկական կենտրոնի կուսակցության առաջնորդը, որը հաճախ էր հանդես գալիս երիտթուրքական կլիկի պաշտպանությամբ, այս անգամ անկարող եղավ հերքել եղած հրեշավոր փաստերը: Երիտթուրքական ղեկավարներին ուղղված իր գրության մեջ (1916 թ. փետրվարին) նա գրում էր. «Երկրի խորքից, ազգություններ ոչ հայ ականատեսներից ստացվող հաշվետվություններն այն աստիճան սարսափելի են, որ Երանք հնարավոր չէ արտահայտել թղթի վրա: Կարելի էր ենթադրել, որ աքսորն ավելի մեղմ պատժիչ միջոց է, քան սպանությունները: Իրականում, սակայն, մեկը մյուսից շատ քիչ է տարբերվում: Այն ղեպքում, երբ համընդհանուր ջարդի ժամանակ ոմանց հաջողվում է փախչել, թաքնվել կամ փրկվել լեռներում, տեղահանման պայմաններում կյանքը պահպանելու հույսը շափազանց աննշան է: Մարդկանց քշում են նշանակման վայրերը շաբաթներով ու ամիս-

ներով, ինչպես անասունների... Խեղճերը մահանում են զանգվածներով՝ սովից ու համաճարակից: Երբ նրանք տեղ են հասնում, այնտեղ էլ նրանց շեն թողնում մնալ, քշում են մի տեղից մյուսը, հանգիստ չտալով»: Վերջում էրցբերգերը Քալեաթին ու էնվերին հետևյալ խորհուրդն էր տալիս. «Թուրքական կառավարության շահերը պահանջում են, որ արդեն պատերազմի ժամանակ ձեռք առնվեն մի շարք միջոցառումներ, որոնք կարող են հանգստացնող ներգործություն ունենալ՝ Անտանտի մամուլի կողմից ներկայացվող մեղադրանքների առջև...»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, էրցբերգերին քիչ էր մտահոգում հայերի ճակատագիրը: Ամենից առաջ նա ձգտում էր հասնել այն բանին, որպեսզի երիտթուրքերն ազատվեն Անտանտի մեղադրանքներից:

Լեպսիուսը, որը հանդես էր գալիս նկարագրված ղեպքերի սկանալիտի դերում, Քեյլերյանի դատի ժամանակ համոզիչ կերպով ցույց տվեց, որ հայերի աքսորի վերաբերյալ Քալեաթի հեռագրում ուղղակի պարզաբանվում էր, որ «աքսորը նշանակում է ոչնչացում»: Աքսորատեղին հասավ հայերի միայն 10 տոկոսը, — ընդգծում էր Լեպսիուսը: Մնացածները սպանվեցին կամ մահացան սովից ու անտանելի տանջանքներից²:

Այս բոլոր փաստերը համոզիչ կերպով վկայում են այն մասին, որ հայերի զանգվածային արտաքսումը Արևմտյան Հայաստանից, Կիլիկիայից ու Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններից ամենևին էլ չէր բխում ուղղակի անհրաժեշտությունից ու անվտանգության պահանջից, ինչպես պնդում էին հետագայում Քալեաթը, էնվերն ու Ջեմալը՝ իրենց սեփական անձր արդարացնելու նպատակով, այլ, պարզապես, հայերի ֆիզիկական բնաջնջման եղանակներից մեկն էր:

Ականատեսներն ամբողջ աշխարհին պատմեցին թուրքական իշխանությունների կողմից աքսորված հայերի նկատմամբ գործադրված անմարդկային՝ հրեշավոր շարագործությունների մասին: Կոմպոզիտոր Ռոմանոս Մելիքյանը, որն այցելել էր Արևմտյան Հայաստան՝ հայերի տված կորուստների թիվը պարզելու համար, հաղորդում էր. «Մուրադ-չայ գետի հովտում, ինչպես նաև Վանա լճի ու Խոշափ-չայ գետի ափերին և Արաքսի վերնահոսանքում ես տեսա հայերի անհամար քանակությամբ դիակներ, գերազանցապես կանանց ու երեխաների, որոնց ջուրն ափ էր շարժել: Նրանց

¹ «Документы и материалы», л. 333—337 (Թարգմանություն շվեյցարական «Բազելյան լուրեր» թերթից, 16.9. 1916): Տե՛ս նաև Charles Woods. The Cradle of the War. Boston, 1918, p. 71.

² ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с., д. 3599, л. 154.

¹ Эрцберггер М., Германия и Антанга, М.—П., 1923, стр. 83.

² Դատավարություն Քալեաթ-փաշայի, էջ 80:

կենդանի նետում էին ջուրը թուրքական ասքյարները, երբ բոլորին Կարինի վիլայեթից բշում էին Միջագետք»:

Չանգվածային ջարդի պատմությունը և հատկապես 1915 թվականի մայիսից մինչև հուլիսն ընկած ժամանակամիջոցում հայերի կրած կորուստներն ուսումնասիրող անձանց հաշվումներով, միայն Բաղեշի ու Կարինի վիլայեթի մի մասում թուրքերը սրի էին քաշել 136 հազար հայերի¹: Երբ ուսական գործերը գրավեցին Կարինը, քաղաքին մոտ նրանք հայտնաբերեցին 12 մեծ փոսեր, որոնք լցված էին ողջ-ողջ թաղված հայերի դիակներով: Իսկ Մուշում, շատ տների մեջ ուս գինվորները գտան երեխաների հարյուրավոր դիակներ: Եփրատի ափերը լեփ-լեցուն էին հայերի դիակներով²:

Գերմանական միսիոներների պաշտոնական օրգանը հանդիսացող «Allgemeine Missionszeitschrift» թերթում գետեղված հոդվածում պատմվում էր այն մասին, որ աքսորավայրի ճանապարհին շատ հայ կանանց կապում էին երեխաների հետ և Եփրատի բարձրադիր ափից նետում գետը: «Այն երեխաները, որոնք ի վիճակի չէին բավականաչափ արագ քայլել, տեղնուտեղը սպանվում էին: Երևք հազար կանանց տարան անապատի խորքը և այնտեղ գնդակահարեցին: Վերջապես 50 ոստիկաններ շուրջ 600 կանանց ու երեխաների հարկադրեցին նավ նստել Տիգրիս գետի վրա, հետո նրանց բոլորին ջուրը նետեցին...»³:

Անգլիական թերթերից մեկում 1915 թվականի նոյեմբերի 27-ին տպագրված իր հոդվածում Բրայսը, բերելով բազմաթիվ փաստաթղթեր, նշում էր հետևյալը. «Յուրաքանչյուր նոր փաստ, յուրաքանչյուր նոր վկայություն ավելի են մեծացնում սարսափը՝ հաստատելով անհավատարի իրողությունը: Այդ շարագործությունները ֆանատիզմի արդյունք չեն: Միևնույն բանը հաստատում են իրար հետ կապ չունեցող տարբեր աղբյուրներ»: Այնուհետև նա գրում էր, որ իր տրամադրության տակ եղած տեղեկությունների համաձայն, սկսած 1915 թվականի օգոստոսի 1-ից Հալեպ էին ժամանել շուրջ 20 հազար հայեր, որոնք բոլորն էլ աքսորվեցին անապատ: «Ճանապարհին երեխաներին խլում էին մայրերից և ջարդոփշուր անում նրանց՝ քարերին խփելով կամ կենդանի գլորում անդունդներն ու գետերը: Իսկ այն տեղը, ուր քշել-հավաքել էին հայերին, վերջիններս ամեն օր հազարներով մեռնում էին քաղցից»:

1 ЗУУА ԿՊՊԱ, ֆ. 2000, գ. 95, թ. 128.

2 ՄԼԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 1162, թ. 190—193.

3 АВПР, ֆ. «Политархив», д. 4656, л. 108.

վարակիչ հիվանդություններից: Իսկ նրանց, ում հաջողվում էր փրկվել, ավելի ուշ սպանում էին ժանդարմները»: «Սառնարյուն ու զգույշ մարդկանց խոսքերով,— նշում էր Բրայսը,— մինչև օգոստոսի 14-ը սպանվեցին 500 հազարից ավելի հայեր»¹:

Կովկասյան բանակի շտաբին կից գտնվող ավագ քահանա Բեկգուլյանցը եղել էր Երզնկայում՝ ուսական գործերի կողմից քաղաքը գրավելուց հետո: Ականատեսների պատմածների հիման վրա նա գրում էր, որ Երզնկայի հայ բնակիչներին մայիսի 28-ին սկսեցին աքսորել Քեմախ (քաղաքից 50 կմ. դեպի հարավ-արևմուտք): Ճանապարհին, Քեմախու ձորում, հայերին սպանում էին ու թաղում վաղորոք պատրաստված փոսերում կամ ուղղակի նետում Քեմախի կամուրջից»²:

Քեմախի ձորում հայերի զանգվածային սպանություն մասին հաղորդում էր նաև Կարինում գերմանական հյուպատոս Ռիխտերը, նշելով, որ հունիսի 10-ից մինչև 14-ը 86-րդ հեծելադորային բրիգադի կողմից այդ ձորում գնդակահարվել են 20-ից 25 հազար տեղահանված հայեր՝ գերազանցապես կանայք ու երեխաներ: Այդ հանցագործությունը կատարվել էր Երզնկայից մի քանի ժամվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Երզնկայում գտնվող 3-րդ կորպուսի հրամանատարությունը ոչ միայն տեղյակ էր այդ դեպքի մասին, այլև ինքն էր թույլատրել, որ կանոնավոր գործերը մասնակցություն ունենային քաղաքի հայ ազգաբնակչության ոչնչացման գործին³:

«Եթե մինչև հունիսի վերջը,— գրում էր Լեպսիուսը,— կարող էր այն տպավորությունը ստեղծվել, որ այդ միջոցառումները կսահմանափակվեն ստրատեգիական տեսակետից վտանգ ներկայացնող շրջաններով (Կիլիկիա, Կարին), ապա հունիսի վերջին կառավարությունն իր վրայից վերջնականապես նետեց քողը: Այդ նույն ժամանակ Արևելյան Անատոլիայի բոլոր վիլայեթներում, ինչպես նաև կենտրոնական գավառներում, որոնք պատերազմի թատերաբեմից հարյուրավոր կիլոմետր հեռավորության վրա էին գտնվում, սկսվեց հայերի զանգվածային տեղահանությունը, որն ուղեկցվում էր նրանց ունեցած ամբողջ գույքի բռնագրավումով, տղամարդկանց սպանությամբ ու երիտասարդ կանանց առևանգումով»:

«Այժմ այլևս ոչ մի կասկած չկար,— եզրակացնում էր Լեպսիուսը,— որ խոսքը ոչ թե կայսրության անվտանգության նպա-

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3198, л. 101.

2 ЦГИАМ, ф. 13159, оп. 1, д. 50, л. 11—13.

3 Lepsius, S. XXIV.

«տակին ուղղված ազգական միջոցառումների, այլ հայ ժողովրդի ծրագրված ոչնչացման մասին էր»¹։

Կարինի վիլայեթի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը խմբերի էր բաժանվել և հակողություն տակ ուղարկվել հեռավոր ճանապարհ՝ դեպի արսորավայրը։

«Այդ դժբախտ մարդիկ, — ասված է մի փաստաթղթում, — հանձնված էին ոստիկաններին, որոնք պետք է նրանցից ազատվեին՝ ինչ գնով էլ լինեք այդ։ Հենց որ տեղահանվածները դուրս եկան իրենց վիլայեթի սահմաններից, տղամարդկանց առանձնացրին կանանցից, տարան ձորը և զնդակահարեցին։ Կենդանի մնացած կանանց ու երեխաներին ուղարկեցին Տեր-Ջոր և Մոսուլ։ Ճանապարհին զինվորները կողոպտում էին նրանց, վաճառում, սպանում հրացանի կոթով»²։

Եփրատի ջրերն այնպիսի մեծ քանակությամբ դիակներ էին տանում, որ դրանք տեղ-տեղ կուտակվելով ամբարտակ էին առաջացնում՝ խանգարելով գետի ազատ ընթացքին։ 1915 թվականի հունիսի 10-ին Դիարբեքի գերմանական հյուպատոս Հուլշտայնը հաղորդում էր, որ մի քանի օր անընդհատ Եփրատ գետով լողում էին մարդկանց դիակներ ու մարմինների առանձին կտորներ³։

Ահա ինչ էր գրում արսորված հայերի մասին խարբերդի ամերիկյան հյուպատոսը 1915 թվականի հուլիսի 11-ին. «Հունիս ամսի առաջին օրերին խարբերդ եկան Կարինի ու Երզնկայի շրջաններից տեղահանված հայերի առաջին խմբերը՝ ցնցոտիների մեջ, սովատանջ, հիվանդ վիճակում։ Նրանք ճանապարհին էին եղել շուրջ երկու ամիս՝ գրեթե առանց ուտելիքի ու ջրի։ Նրանց, ինչպես անասունների, խոտ տվեցին։ Վերջիններս այն աստիճան սովահար էին եղել, որ ազահությունը նետվեցին այդ կերի վրա։ Սակայն չարիքները (սպաները) նրանց քշեցին մահակի հարվածներով՝ տեղն ու տեղը գետին փռելով մի քանի հոգու»⁴։

Կարինի վիլայեթից Մոսուլ արսորված 30 հազար հայերից տեղ հասան ընդամենը 4—5 հազ. հոգի, կանաչք ու երեխաներ, որոնք թափառում էին փողոցներում՝ հաց մուրալով։ Մուլն ընկնելուն պես կարելի է դիտել, թե ինչպես քաղաքի բոլոր փողոցներն ու

հրապարակները, ուր խմբվել էին տարբեր տեղերից եկած շուրջ 30 հազար սովից հյուծված, տանջված կանաչք ու երեխաներ՝ ծածկված ցնցոտիներով։ Շուտով զինվորները նրանց քշեցին ավելի հեռու՝ անապատային շրջանները, ուր նրանք մեռնում էին քաղցից ու հիվանդություններից։ Կարինի վիլայեթի ամբողջ հայ ազգաբնակչությանից կենդանի էր մնացել ընդամենը 2 հազար մարդ¹։

Պատերազմից առաջ Կարինում բնակվող 18 հազար հայերից ուսական դորքերի քաղաք մտնելու ժամանակ կենդանի էին մնացել 120 հոգի, գերազանցապես կանաչք ու երեխաներ։ Կարինի վիլայեթի մեջ մտնող գյուղերում և ոչ մի հայ չէր մնացել։

Ինչպես Կարինի, այնպես էլ մյուս վիլայեթների հայերի ողջ ունեցվածքը աճուրդով վաճառքի էր հանված, իսկ ստացված գումարը՝ հանձնված գանձարան։ Հայերի տները, տնտեսությունն ու հողը տեղական իշխանությունները բաժանեցին Վանից, Մանազկերտից ու Թորթումից տեղափոխված թուրքերին։

Եթե Կարինի հայերն արսորվեցին ու ոչնչացվեցին դեպի Մոսուլ տանող ճանապարհին, ապա Բաղեշի, Մուշի, Սղերդի ու Դիարբեքի վիլայեթներում բնակվող հայերը կառավարության հատուկ հրամանի համաձայն սրի քաշվեցին տեղում։

Այդ շարագործությունն իրագործվում էր Վանից եկած մահմեդական վերաբնակիչների օգնությամբ, որոնց մեջ երիտթուրքերն ատելություն էին սերմանել դեպի հայերը և կոչ էին անում ոչընչացնել նրանց՝ ամբողջ ունեցվածքին տիրանալու նպատակով։ Ականատեսի խոսքերով «կառավարությունն ամբողջ մի բանակ էր ստեղծել, որը կազմված էր ամենադաժան մարդասպաններից... Սրանց կանգնեցրել էին բոլոր ճանապարհների վրա՝ հայերի փախուստը խանգարելու համար։ Նրանց զինել էին և հանձնարարել թալանելու բոլոր քրիստոնյաներին»։

Թուրքական իշխանությունները հայերի արյունոտ ջարդ կազմակերպեցին նաև Բաղեշում։ Հունիսին թուրքական զորքերն անսպասելիորեն շրջապատեցին քաղաքը։ Հայերին արգելեցին դուրս գալ իրենց թաղամասերից։ «Այնուհետև սկսվեց ջարդը, — գրում է ականատեսներից մեկը։ Քաղաքի ամբողջ հայաբնակ մասը սպանդանոցի վերածվեց։ Սպանելով բոլոր տղամարդկանց, թուրքերն հրապարակ դուրս բերին կանանց ու երեխաներին ու քշեցին

¹ Lepsius, S. XXIV.

² La voix d'Arménie, № 7, 1918, p. 216.

³ Lepsius J., S. XXII.

⁴ А н р и Б а р б и, В стране ужаса Мученица Армения. Тифлис. 1919, стр. 42.

¹ La voix d'Arménie, 1918, № 7, p. 217. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Bryce, p. 222—237; Lepsius, S. XII—XIII.

նրանց Սղերդ: Ճանապարհին նրանց բուրրին կոտորեցին ու թաղեցին փոսերում»¹:

Թուրքական մի սպայի պատմածից երևում է, որ Բաղեշի հայերի մեծ մասը ոչնչացվեց քաղաքի ամրոցից դուրս: Դիակները նետվում էին թուրք զինվորների կողմից վաղորդ փորված փոսերը: Բաղեշի վիլայեթի իշխանությունները «հայերին քշում էին ծղոտով լցված կալերը, դռները ծղոտապատում և հրկիզում: Հայերը խեղդվում էին ծխի մեջ ու տեղում մահանում: Սակայն մեծ մասը գոհվում էր գնդակից, դաշույններից»: Ժանդարմները մի ուրիշ մեթոդ էլ էին կիրառում: Նրանք պարաններով կապում էին կանանց ու երեխաներին իրար հետ ու մեծ բարձրությունից գլորում անդունդը²:

Սղերդ քաղաքում թուրքերը խնայեցին 100 հայ արհեստավորների, նրանց հարկադրելով աշխատել թուրքական բանակի համար: Բաղեշում տեղական իշխանությունները մահից ազատեցին 15 հայ հացթուփների ու նրանց ընտանիքի անդամներին՝ ստիպելով, սակայն, մահմեդականություն ընդունել: Մի քանի հարյուր հայեր թաքնվեցին լեռներում³:

Բաղեշը գրաված ռուսական զորքերի ու հայ կամավորների առջև սարսափելի մի տեսարան բացվեց: Վիլայեթի գյուղերում ու բուն Բաղեշում հայտնաբերվեցին մարդկային բազմաթիվ կմախքներ ու ոսկորներ: Բոլոր շրջոսները, որտեղ տեղական բնակիչները սովորաբար պահում էին իրենց մթերքի պաշարները, լցված էին մարդկանց ոսկորներով: Բաղեշի շուրջ 18 հազար հայ բնակիչներից կենդանի էին մնացել մահմեդական կրոնը ընդունած մոտ 300—400 կանայք ու երեխաներ:

Նույն ճակատագրին արժանացան նաև Մուշի վիլայեթի հայերը: Պատերազմի հենց սկզբին տեղական իշխանությունները հայ ազգաբնակչությունից խլեցին ցորենի բոլոր պաշարներն ու 30 հազար ոչխար, որից հետո հայերին ստիպեցին իրենց այդ ունեցվածքը հասցնել մինչև թուրքական զորքերի տեղաբաշխման վայրը: Եվ քանի որ բոլոր աշխատունակ տղամարդիկ զորակոչված էին կամ թաքնվում էին լեռներում, բռնները ստիպված էին կրել ծերերը, կանայք ու երեխաները՝ ցրտի ու սառնամանիքի պայմաններում: «Նրանցից ոչ ոք ետ չվերադարձավ»,— հաղորդվում էր «Кавказское слово» թերթում⁴:

Մուշում բնակվում էին 25 հազար հայեր, որոնք կազմում էին քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը:

Մուշի վիլայեթում 300 հայկական գյուղ կար, յուրաքանչյուրում միջին թվով 500 ընտանիք: Երբ ռուսական զորքերը հայ կամավորների հետ միասին մտան Մուշ, այնտեղ ոչ մի հայ չէր մնացել:

Մուշի հայերի ոչնչացման պատմությունը համառոտակի հետևյալն է: 1915 թվականի հուլիսի սկզբին Ստամբուլից Մուշ ուղարկվեց 20 հազար զինվոր, հրետանու հետ միասին: Շրջապատելով քաղաքը, զորքերը հուլիսի 11-ին սկսեցին գնդակոծել քաղաքի հայկական թաղամասերը, որոնք այնուհետև լրիվ կողոպտվեցին զինվորների կողմից: Հայերի տները հրկիզում էին: Կենդանի մնացածներին քշեցին Ուրֆա:

Հայկական 20 գյուղերի բնակիչներին՝ շուրջ 5 հազար մարդ, հավաքեցին Սուրբ Կարապետ եկեղեցում և այնտեղ բուրրին սպանեցին: Մուշի վիլայեթից 4 հազար հայեր փախան լեռները և սկսեցին համառոտ դիմադրություն ցույց տալ թուրքական զորքերին¹:

Մամուր-ուլ-Ազիզ վիլայեթում հայերի ֆկատմամբ ձեռնարկված արյունոտ ռեպրեսիաները սկսվեցին 1915 թվականի հունիսի լույս 23-ի գիշերը: Հայ ազգաբնակչությունը տեղահանվեց և այնուհետև ոչնչացվեց: Նույն ճակատագրին արժանացան Սրվասի վիլայեթում բնակվող հայերը, ուր նրանց թիվը հասնում էր 160 հազարի: Միայն երկու շաբաթվա ընթացքում հիշյալ վիլայեթում սպանվեցին շուրջ 5 հազար հայեր, իսկ նրանց գույքը բռնագրավվեց: Սրվասում ապրող 25 հազար հայերից կենդանի մնացին 125 ընտանիք, բաղկացած բացառապես ծերերից ու երեխաներից:

Ականատեսները պատմում էին Դիարբեքիի հայերի հրեշավոր բնաջնջման մասին: Հայերին ողջ-ողջ նետում էին շրջոսները կամ փոսերը և հողածածկ անում: Շատերին խեղդեցին Տիգրիս գետում:

Հայերին ոչնչացնելուց հետո նրանց ողջ ունեցվածքը՝ կահույքը, սպիտակեղենը, խանութներում ու կրպակներում գտնված բոլոր ապրանքները կուտակվում էին եկեղեցիներում կամ ուրիշ խոշոր շենքերում: Իշխանություններն ապրանքների իրացման հատուկ կոմիտեներ էին ստեղծել, որոնք վաճառքի էին հանում հայերի ունեցվածքը: Ստացված ամբողջ գումարը մտնում էր պետական գանձարանը: Հայերին պատկանող կանխիկ դրամն ու թանկարժեք թղթերը հավաքվում էին ժանդարմերիայի պետի կամ վալիի մոտ և այնուհետև ուղարկվում Ստամբուլ²:

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3599, л. 185.

² „La voix d' Arménie“, 1918, № 7, p. 271.

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3665, л. 8.

⁴ «Кавказское слово», 28.II. 1915, № 48.

¹ Մուշի դեպքերի մասին մանրամասն տե՛ս Bryce, p. 89—99.

² The Memoirs of Nalm Bey, p. 49.

Քուրբական իշխանություններն արյունոտ դատաստան տեսան ոչ միայն Արևելյան Անատոլիայում ու Արևմտահայաստանում, այլև Փոքր Ասիայի արևմտյան վիլայեթներում ու Քրակիայում բրնակվող հայերի նկատմամբ: Այսպես, Անգորայում ապրող 800 հալեր աքսորվեցին Կեսարիա: Ճանապարհին, ձորում, նրանց վրա հարձակվեցին դարան մտած ժանդարմները և բոլորին կոտորեցին: Հազարավոր հայ կանայք, երեխաների հետ միասին, Քրակիայից ու Արևմտյան Անատոլիայից աքսորվեցին Կոնյա, ուր նրանք մնալով անապատան, բաց երկնքի տակ, ամեն օր հարյուրներով մահանում էին սովից ու համաճարակից¹:

Քուրբական իշխանությունների համար զգալիորեն ավելի բարդ էր հայերի ոչնչացման իրենց շարանենդ պլանն իրականացնել Կիլիկիայում: Երիտթուրքերն ամենից ավելի վախենում էին Զեյթունում (Ադանայի վիլայեթ) բնակվող հայերից, որոնք դարեր տևող իրենց համառ պայքարի շնորհիվ կարողացել էին կիսաանկախ վիճակում մնալ՝ հողթականորեն ետ մղելով թուրքական զորքերի հարձակումները²:

Քուրբական իշխանությունները գիտեին, որ զեյթունցիներին ընկճելն այնքան էլ հեշտ գործ չէ, ուստի և որոշեցին զիմել խորամանկություն: Նրանք բանակցությունների մեջ մտան Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակի հետ և վերջինիս համոզեցին առաջարկել զեյթունցիներին զենքը հանձնել: Դրա դիմաց իշխանությունները խոստացան նրանց «հանգիստ թողնել»: Սահակը համաձայնվեց դրա հետ՝ հույս ունենալով այդ ձևով փրկել իր հայրենակիցներին: Զեյթունցիները ունկնդրեցին կաթողիկոսի խորհրդին, սակայն զենքը հանձնելուց անմիջապես հետո տեղական իշխանությունները բոլոր զեյթունցիներին աքսորեցին: Աքսորված հայերի հողերի վրա նրանք բնակեցրին Մակեդոնիայից եկած մուհաջիրներին (մահմեդական գաղթականներին)³:

Կիլիկիայից Միջագետքի անապատներն աքսորված հայերի ընդհանուր թիվը կազմում էր մոտ 27 հազար մարդ⁴:

Հայերին գլխովին շաքսորեցին միայն երկու քաղաքներից՝ Ստամբուլից ու Զմյուռնիայից: Դա բացատրվում էր նրանով, որ այդ քաղաքներում էին գտնվում չեզոք տերությունների բազմաթիվ

¹ The Memoirs of Naim Bey, p. 49.

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955:

³ Bryce, p. 468—469.

⁴ Նույն տեղում, էջ 472:

ներկայացուցիչները: Արևմտահայաստանի, Կիլիկիայի և այլ տեղերի հայերին ոչնչացնելու իրենց ծրագիրը մինչև վերջ իրականացնելու համար երիտթուրքերը ձգտում էին համաշխարհային հասարակական կարծիքից թաքցնել իրենց շարագործությունները, որպեսզի կանխեն օտարերկրյա պետությունների միջամտությունը:

Զանգվածային ջարդերից ու աքսորից բացի, հայերին մեջտեղից վերացնելու մեթոդներից մեկն էլ նրանց բռնի թրջացումն էր: Շատ շրջաններում հայերը, իրենց կյանքը փրկելու համար, ընդունում էին մահմեդական դավանանքը: Սրվասում, այն հայերին, որոնք համաձայնվում էին մահմեդականություն ընդունել, առաջարկվում էր երեխաներին հանձնել իշխանություններին, իսկ իրենց՝ մեկնել նշանակված շրջանները: Խորհրդում հայ տղամարդկանց հավատափոխ լինելուն իշխանությունները շահաձայնվեցին, իսկ կանանցից պահանջեցին, որ իսլամի դավանանքին անցնելու արարողությունը ներկա գտնվի որևէ մահմեդական, որը պատրաստ կլինի ամուսնության մեջ մտնելու դավանափոխ կնոջ հետ: Հայ կանանցից շատերը, սակայն, գերադասում էին վերջ տալ իրենց կյանքին՝ նետվելով Եփրատի ջրերը:

Սևծովյան՝ Սամսուն, Քերասուն և այլ քաղաքների հայերը, որոնք իշխանությունների ճնշման տակ մահմեդականություն էին ընդունել, աքսորվեցին երկրի խորքը, թեև թուրքական իշխանությունները խոստացել էին այդ բանը շանել¹:

Սամսունում գերմանական փոխ-Նյուպատոս Կիխոֆը 1915 թվականի հունիսի 4-ին հաղորդում էր. «Կառավարական մարմինները մոլեռանդ թուրքերին ու քրդերին ուղարկում էին բոլոր հայկական տները՝ մահմեդական կրոն ընդունելու օգտին պրոպագանդա մղելու նպատակով՝ ամենածանր հետևանքներով սպառնալով նրանց, ովքեր հավատարիմ կմնային իրենց կրոնին»²:

Բաղեշում ապրող 18 հազար հայերից իսլամի դավանանքին անցնելով՝ փրկվեցին 300—400 կանայք ու երեխաներ:

Ստամբուլի հայ պատրիարք Զավեն Նոյանը 1916 թվականի հունվարին հաղորդում էր, որ հայկական շատ ընտանիքներ իրենց կյանքը փրկելու համար ստիպված էին դավանափոխ լինել: Այդ ձևով մահմեդականություն ընդունեցին 1000 ընտանիք՝ Կեսարիայի, 800 ընտանիք՝ Սեբաստիայի շրջանի և 1000 ընտանիք՝ Խարբերդի նահանգի հայերից: Բանակ զորակոչված հայերի ընտանիքները ուղարկվում էին մահմեդական գյուղերը, ուր նրանց բռնի ուժով ստի-

¹ «Документы и материалы», л. 236—237.

² Lepsius, S. XXXV.

պում էին հրաժարվել իրենց կրոնից: Բանակում գտնվող հազարավոր հայեր,— գրում էր այնուհետև Զավեն Եղյանը,— «մահվան սպառնալիքի տակ ստիպված են մահմեդականություն ընդունել: Զինվորներին ու սպաներին կրոնափոխ անելու նպատակով, հատուկ կարգադրություններ են իջեցվել նույնիսկ բանակային կորպուսներին»¹:

Միջազգային արքայազնու ճանապարհին տասնյակ հազարավոր երիտասարդ հայուհիներ վաճառվեցին թուրքական ու քրդական հարեմներին: Մոռոկկոյից խլված հազարավոր հայ մանուկներ ուղարկվեցին այսպես կոչված կառավարական որբանոցները, ուր նրանք դաստիարակվում էին մահմեդական ոգով, թուրք երեխաների հետ մեկտեղ:

Դժվար է ճշգրիտ կերպով որոշել այն հայերի թիվը, որոնց պատերազմի տարիներին բռնի կերպով պարտադրեցին մահմեդական դավանանք ընդունել: Աղբյուրները տարբեր տվյալներ են հաղորդում: Սակայն մեր տրամադրության տակ եղած նյութերը համադրելով, կարելի է ասել, որ այն ժամանակ մահմեդական կրոնն ընդունեցին մոտ 200 հազար հայեր, գերազանցապես կանայք ու երեխաներ²:

Հեշտ չէ որոշել նաև շարդերի ու արքայի հետևանքով զոհված հայերի ստույգ թիվը: Բերենք տարբեր աղբյուրներից և հեղինակներից թուրքիայում հայերի ընդհանուր թվին վերաբերող մի շարք տվյալներ: Կ. Պոլսի հայկական պատրիարքարանի արժանահավատ տվյալներով թուրքիայում կար 2 միլիոն 660 հազար հայ ազգաբնակչություն, որից Արևմտյան Հայաստանում՝ 1 միլիոն 630 հազար³: ՍՍՌՄ արտաքին գործերի մինիստրության արխիվում պահպանված «Հայերի ընդհանուր թիվը աշխարհում 1914 թվականին» աղյուսակում նշված է, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը կազմում է 2 միլիոն 26 հազար, որից Արևմտյան Հայաստանում՝ 1 միլիոն 403 հազար⁴, Հայտնի պատմաբան Մորգանի տվյալներով հայերի թիվը Օսմանյան կայսրությունում պատերազմի նախօրյակին կազմում էր 2 միլիոն 380 հազար⁵:

Իրանիական հայտնի ժուռնալիստ Մորիս Պեռնոն իր «Թուր-

1 «Документы и материалы», л. 244.

2 Այդ թիվը մեջ է բերում և նաևսերը: Տե՛ս F. Nansen, l' Arménie et le Proche Orient, Paris, 1928, p. 355.

3 Population arménienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat arménien à Constantinople. Paris, 1920, p. 9.

4 Տե՛ս АВП СССР, ф. 132, оп. 2, л. 101, д. 3, л. 36—48.

5 Jacgues de Morgan, Histoire du peuple armenien, Paris, 1919, p. 297

քական հարցը» խորագրով գրքում նշում է, որ հայերի ընդհանուր թիվը Օսմանյան կայսրությունում հասնում էր 2 միլիոն 500 հազարի¹, ֆրանսիական հայտնի իրավագետ Ռոլեն-Փեկմենի տվյալներով՝ 2 միլիոն 400 հազարի², ռուսական աշխարհագրական ընկերության կովկասյան բաժանմունքի տվյալների համաձայն՝ 2 միլիոն 300 հազարի³:

Այսպիսով, բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը կազմել է մոտ 2 միլիոն 500 հազար:

Չնայած մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը տեղի ունեցած հայկական ջարդերին ու արտագաղթներին, հայերը կազմում էին Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության հարաբերական մեծամասնությունը, որը երևում է հետևյալ տվյալներից. 1912 թրվականին նրանք վեց վիլայեթներում կազմում էին բնակչության 38,9%, մինչդեռ թուրքերը՝ 25,4%-ը, քրդերը՝ 23,9%-ը, հույները, ասորիները, շերքեզները, շեչենները, պարսիկները և այլք՝ 11,80%-ը⁴:

Ինչպես հայերի ընդհանուր թվի մասին գոյություն ունեն տարբեր տվյալներ, այնպես էլ 1915—1916 թվականներին զանգվածային ջարդերի ու արքայի հետևանքով նահատակ եղած հայերի վերաբերյալ տվյալները տարբեր են: Այսպես, ըստ Լեպսիուսի տրվյալների, պատերազմի տարիներին զոհվել է մոտ մեկ միլիոն մարդ, քանի որ այդ ժամանակ թուրքիայի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունից կենդանի էր մնացել ընդամենը 800 հազար մարդ: Իրանցից 200 հազար հոգի մնում էին թուրքիայում, մոտ 200 հազար հոգի, գերազանցապես կանայք ու երեխաներ, բռնի կերպով մահմեդականություն էին ընդունել, 250 հազար մարդ փախել էր Անդրկովկաս և 200 հազար հոգի տառապում էին Միջազգային ու

1 Maurice Pernot, La question Turque, Paris, 1923, p. 207.

2 М. Г. Роллен - Жекмен, Армения, армяне и трактаты. Пер. с франц. Տե՛ս «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году». М., 1896, стр. 8.

3 Տե՛ս «Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества», Тифлис, 1914, т. 22, вып. 2, стр. 125. 1914 թվականին 4,47 մլն. կազմող հայերի ընդհանուր թվից 2 մլն. 26 հազար մարդ (45,4%) բնակվում էր Օսմանյան կայսրության սահմաններում, 2 մլն. 54 հազար (45,9%)՝ ռուսական կայսրությունում և 390 հազար մարդ (8,7%)՝ այլ երկրներում: Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ Ատլաս, Երևան—Մոսկվա, 1961, էջ 58:

4 «Современник», XI, 1914, № 194, стр. 188.

Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարներում¹։

Այդ տեղեկությունների համաձայն, երիտթուրքերը ոչնչացրին Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայ ազգաբնակչության մոտ 55 տոկոսը²։ Անգլիական «Morning Post» թերթը 1916 թվականի ապրիլի 10-ի համարում հենվելով շեզոք տերությունների ղեկավարների հաղորդումների վրա, նշում էր, որ թուրքական իշխանությունների կողմից սպանվել են մեկ միլիոնից ավելի հայեր³։

Անգլիական «Կապուլտ գրքի» հաշվումների համաձայն, 600 հազար հայերի հաջողվել էր փախչել արտասահման, 600 հազարը սպանվել էին և 600 հազար հոգի՝ մնացել իրենց տեղերում։ Սակայն շատ հայեր զոհվել են արքայազանի, այդ պատճառով էլ անհնարին է ճշգրիտ որոշել բոլոր զոհերի թիվը⁴։

Վերջերս ԱՄՆ-ում հրատարակված հայտնի պատմաբան-միլիտարագետ Ջորջ Լենցովսկու գրքում նշվում է, որ «1915—16 թթ. տեղահանվեցին մոտ 2 միլիոն հայեր, որոնցից 600 հազարը սպանվեցին»⁵։

«Անվիճելի ու պարզ է այն փաստը, — հայտարարեց գերմանական փաստաբաններից մեկը, — որ մի քանի ամսվա ընթացքում 1 միլիոն 800 հազար հայերից 1 միլիոն 400 հազարը արքայազանի և նրանցից 1 միլիոնը սպանվեց»⁶։

Հիմնվելով գերմանական հյուպատոսների տվյալների վրա, որոնք Ստամբուլի գերմանական դեսպանությանը պարբերաբար տեղեկություններ էին հաղորդում հայերի ջարդի ու արքայազանի մասին, Մանդելշտամը գրում է, որ սպանվել են 1 միլիոն հայեր։ Սպանվածների և քաղցից ու հիվանդություններից մահացածների կեսը կանայք ու երեխաներ էին⁷։

Ամենից ավելի ամբողջական պատկերացում զոհերի ընդհանուր թվի մասին տալիս են այն տվյալները, որոնք բերվում էին Վիլհելմ II-ի կառավարությանն ուղղված հայկական ազգային խորհրդի դիմումի մեջ, որտեղ նշվում էր հետևյալը. Կիլիկիայում ու Հյուսիսային Իրանում բնակվում էին 248 հազար հայեր, որոն-

ցից միայն 4 հազար հոգու էր հաջողվել փրկվել, մնացածներն արքայազանի էին ու սպանվել։ Արևմտյան Հայաստանում հայ ազգաբնակչությունը կազմում էր 1 միլիոն 58 հազար մարդ, որից 240 հազարը փրկվեցին, իսկ 818 հազարն արքայազանի ու սպանվել էին։ Արևմտյան Անատոլիայի 337 հազար հայ ազգաբնակչությունից 310 հազարը սպանվեցին կամ արքայազանից։ Ստամբուլի 194 հազար հայերից 30 հազար մարդ արտասահման փախավ։ Թուրքիայի տերիտորիայից ու Հյուսիսային Իրանից թուրքական իշխանությունների կողմից արքայազանի ու ոչնչացվեցին 1 396 350 հայեր¹։

Ի մի բերելով եղած բոլոր տվյալները, կարելի է վստահորեն ասել, որ 1915—1916 թվականների ընթացքում երիտթուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված հայաջինջ գործողությունների հետևանքով մեկնակես միլիոն հայեր արտաքսվեցին այն տերիտորիաներից, որտեղ նրանք բնակվում էին դարերից ի վեր։ Նրանցից 1 միլիոնից ավելի մարդ սպանվեց կամ մահացավ սովից ու համաճարակից Միջագետքի ճանապարհին ու բուն արքայազանից հաջողվել էր կենդանի մնալ, բնակություն հաստատեցին Սիրիայում, Միջագետքում, եգիպտոսում. մասամբ էլ գաղթեցին եվրոպական երկրները, ԱՄՆ և Հարավային Ամերիկա։ Այդպիսի արյունոտ, զազանային եղանակով երիտթուրքերը «լուծեցին» հայկական հարցը։ Մաքրելով Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան հայ ազգաբնակչությունից, երիտթուրքական կառավարող շրջանները «վերացրին» այն «խոչընդոտը», որը, նրանց կարծիքով, խանգարում էր պանթուրքական ծրագրերի և, մասնավորապես, Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց զավթողական պլանների իրականացմանը։

¹ ՄՄԿԳ Կենտկոմի առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 1162, թ. 170—193։ Հայկական ՍՍԽ Ատլասի տվյալներով, երիտթուրքական կառավարության դահիճների կողմից սպանված հայերի թիվը անցնում էր մեկ միլիոնից (էջ 58)։ Հայկական ջարդերի անմիջական կազմակերպիչները ամեն կերպ աշխատում են նվազեցնել զոհերի թիվը։ Այսպես, Մեմլան-զադե Ռիֆաթը իր հուշերում նշում է, որ Օսմանյան կառավարությունը արեւելյան վիլայեթներից արքայազանի է մեկուկես միլիոն հայերի. որոնցից, սակայն, 600 հազար հոգի են սպանվել կամ մահացել քաղցից ու հիվանդությունից Միջագետքի արքայազանի ճանապարհին։ Տե՛ս Մեմլան-զադե Ռիֆաթ, էջ 219։

¹ Lepsius J., S. LXV.

² «Документы и материалы», л. 246.

³ АВПР, ф. «Политархив», д. 4657, л. 71. Այդ թիվը բերում է նաև Լենն. (Տե՛ս «Անցյալից», էջ 333)։

⁴ Mandelstam, p. 284.

⁵ Lenzowski George, The Middle East in the World Affairs, New-York, 1953, p. 48-49.

⁶ Տե՛ս Գառավարություն Քաղաք-փառայի, էջ 146։

⁷ Mandelstam, p. 4:8.

Փաստաթղթերը վկայում են այն մասին, որ թուրք ժողովուրդը ոչ միայն անմասնակից էր երիտթուրքական կլիկի կողմից անցկացվող հայերի ոչնչացման քաղաքականությանը, այլև փորձում էր հակազդել դրան և օգնություն ցույց տալ հայերին:

Զավեն պատրիարքը, մանրամասն խոսելով հայկական կոտորածների հետ կապված իրադարձությունների մասին, գալիս է այն եզրակացության, որ «ոչ թե հասարակ ժողովուրդն է հարձակում գործել խաղաղ բնակչության վրա, այլ ինքը, կառավարությունը, որն իր ծրագիրը անց էր կացնում զինվորների, ոստիկանների, ժանդարմերիայի ու ավազակախմբերի օգնությամբ: Հրամանը տրված էր կենտրոնից, և նրա իրագործումն ամենուրեք անողոք էր»¹:

Մի փաստաթղթում մատնանշվում էր, որ «չնայած կառավարության կողմից հայերի հանդեպ նման վերաբերմունքին, թուրք ազգաբնակչությունը նրանց նկատմամբ թշնամանք չի տածում: Եթե ինքը կառավարությունը քրիստոնյաների ջարդեր չկազմակերպի, ապա հիմք չկա այդ բանը սպասել բնակչության կողմից»²:

Գիբոնսը, որը ուղևորություններ էր կատարում Թուրքիայի տարբեր շրջանները, այդ կապակցությամբ գրում էր հետևյալը. «անձնական հարաբերությունները թուրքերի և հայերի միջև բոլորովին էլ վատ չէին: Թուրքերն ի բնե մոլեռանդ ժողովուրդ չեն: Թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ կիրառվող հալածանքներն ու ջարդերը ոչ մի կերպ չի կարելի դիտել (ինչպես այդ սխալ կերպով անում էր եվրոպացիների ու ամերիկացիների մեծ մասը) որպես հետևանք այդ երկու ժողովուրդների դարավոր թշնամանքի՝ կրոնական հողի վրա: Այդ գազանությունները ոչ մի կերպ չի կարելի բացատրել նաև այն բանով, որ իբր հայերը վաշխառուներ էին, որոնք անողոքաբար շահագործում էին պարզամիտ թուրքերին: Վերջին բացատրության վրա հատկապես պնդում էին այն անձինք, որոնք ուզում էին ինչ գնով էլ լինի արդարացնել կատարված շարագործությունները: Չէ՞ որ հայտնի է, — շարունակում էր Գիբոնսը, — որ ջարդերը տեղի էին ունենում ոչ միայն խոշոր կենտրոններում, ուր իսկապես ապրում էին մեծ թվով ունևոր հայեր, այլև միակերպ ու զարմանալիորեն պլանավորված կարգով կազմա-

կերպվում էին նաև այնպիսի գյուղերում, որտեղ հայերը և տգետ էին, և աղքատ»³:

Գիբոնսի այս վկայությունը խոսում է այն մասին, որ թուրքական կառավարությունը որոշել էր իսպառ բնաջնջել բոլոր հայերին՝ անկախ նրանց դասակարգային պատկանելությունից:

Առանձին տեղերում թուրք ազգաբնակչությունը փորձում էր խանգարել իրենց հետ կողք-կողքի բնակվող հարևան հայերի տեղահանմանը: Այսպես, օրինակ, 1915 թվականի հուլիսին, երբ Ստամբուլից հրաման ստացվեց հայերին Միջագետք քարտեռու մասին, Կարինում բնակվող թուրքերը փորձեցին խանգարել դրա իրագործմանը⁴:

1915 թվականի հոկտեմբերի 6-ին անգլիական պառլամենտի նիստում արտասանած իր ճառում Բրայսը մատնանշում էր, որ երբ Տրապիզոնի թուրքերը իմացան հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ կառավարության կողմից տրված հրամանի մասին, մահմեդական ազգաբնակչության մեծամասնությունը աշխատում էր փրկել հարևան-հայերին՝ թաքցնելով նրանց իրենց տներում: Սակայն կառավարական գործակալները շատ անողոք էին. նրանք փնտրում-գրտնում էին հայերին, տանում քաղաքից դուրս և այնտեղ սպանում կամ խեղդում ծովում⁵: Թուրքերից մի քանիսը նույնիսկ զենքը ձեռքին կռվել են իշխանությունների դեմ՝ լեռները փախած հայերի հետ մեկտեղ: Նրանք բոլորը արժանացան նույն ճակատագրին, ինչպես հայերը՝ սպանվեցին:

Նկարագրվող իրադարձությունների ականատես ամերիկացի Սքիփինը, որը երկար տարիներ ապրել է Թուրքիայում, արդարացի կերպով նշում է, որ այն, ինչ որ կատարվեց հայերի հետ 1915—1916 թվականներին, տեղի ունեցավ փոքրաթիվ մի խմբի կամքով, և ոչ թե ամբողջ թուրք ժողովրդի համաձայնությամբ: Շատ հայեր, — գրում է նա, — փրկվեցին իրենց հարևան-թուրքերի շնորհիվ, որոնք նրանց թաքցնում էին իրենց տներում ոստիկանական ուժեղ հետապնդման պայմաններում, վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը⁶:

Պետք է նշել, որ ոչ բոլոր թուրք պաշտոնյաներն էին մասնակցություն ունենում այն անմարդկային գործողություններին, որ

¹ «Документы и материалы», л. 241.

² ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3187, л. 162—163.

¹ Гиббонс Герберт-Адамс, стр. 23.

² ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3599, л. 137.

³ Toynbee, s. 40—41.

⁴ Lynn Scipio, My thirty years in Turkey, New Hampshire, 1945, p. 113.

նրանցից պահանջում էին երիտթուրքական ղեկավարները: Վերը խոսվեց կառավարության այն կարգադրության մասին, որտեղ հատուկ նշված էր, որ պաշտոնական կամ մասնավոր այն անձինք, որոնք կփորձեն պաշտպանել կամ ապաստանել որևէ հայի, կղիտվեն որպես «հայրենիքի ու կրոնի թշնամիներ» և դրան համապատասխան կպատժվեն»¹:

Չնայած այդ նախազգուշացմանը, թուրքական պաշտոնյաներից շատերը հրաժարվում էին դահճի դեր կատարել: Զավեն պատրիարքը նշում էր, որ հայկական ջարդ կազմակերպելու մասին թուրք վալիի հրամանը չկատարելու համար երեք կայմակամ գրնդակահարվել էին²:

Թուրքական իշխանությունների կատարած շարագործությունների ականատեսներից մեկը գրում էր, որ երբ Դիարբեքիրում հրապարակվեց հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ հրամանը, երկու կայմակամ հեռագրեցին վալիին, որ իրենց խիղճը թույլ չի տալիս հանցագործության դիմելու և, նրանք գերադասում են հրաժարական տալ: Նրանց հրաժարականը ընդունվեց, սակայն երկու պաշտոնյաներն էլ գաղտնի կերպով սպանվեցին³:

Հալեպի նահանգապետը՝ Զելյալ-բեյը Թալեաթից ստանալով հայերին ոչնչացնելու հրամանը, հեռագրեց Ստամբուլ հետևյալը. «Ես այս նահանգի նահանգապետն եմ և չեմ ցանկանում նրա դահիճը դառնալ»: Զելյալ-բեյն անմիջապես պաշտոնազրկվեց. նրա տեղը նշանակվեց Բեքիր Սամի-բեյը⁴:

Մեզ արդեն ծանոթ նայիմ-բեյն իր հուշերում ընդգծում է, որ Տեր-Ջորի (Հալեպի վիլայեթ) նոր նահանգապետն ամեն ինչ աւնում էր, որպեսզի մի փոքր մեղմացնի արքայազնի հայերի տառապանքները: Կենտրոնական իշխանությունների հրամաններին հակառակ, նա հայերին չբռնեց ավելի հեռու՝ դեպի անապատների խորքը, այլ նրանց սեռ 'ատկացրեց' վրաններ խփելու համար և հնարավորություն ստեղծեց զբաղվելու արհեստներով ու առևտրով: Հայերը բացեցին դերձակատներ ու կոշկակարական արհեստանոցներ, նպարավաճառանոցներ ու կանաչեղենի խանութներ, կառուցեցին մի քանի փոռեր: Աքսորված հայերի մեջ մեծ թվով ճարտարապետներ ու շինարարներ կային: Նրանց օգնությամբ Տեր-Ջորում

մեծ հիվանդանոց կառուցվեց: Բայց հենց որ Ստամբուլում տեղեկացան այն մասին, որ նահանգապետը հայերի հետ շատ մեղմ է վարվել, վերջինս անհապաղ հեռացվեց պաշտոնից: Նրա տեղը նշանակվեց դահճապետներից մեկը՝ Վանի նախկին նահանգապետ Զեվդեթ-բեյը¹: Մոտ 200 հազար հայեր, որոնք տարբեր տեղերից հավաքվել էին Տեր-Ջորում, մաս-մաս ուղարկվեցին Մոսուլ, ուր նրանք բոլորը զոհվեցին ոստիկանների գնդակներից, քաղցից ու հիվանդություններից:

Ադանայի վալին, գալով Ռես-ուլ-Աին և տեղեկանալով, որ այնտեղ մոտ 50 հազար հայ է հավաքվել, հրամայեց բոլորին ոչնչացնել: Սակայն տեղի կայմակամ Յուսուֆ Զիյա-բեյը հրաժարվեց կատարել նրա կարգադրությունը, որի համար շուտով հեռացվեց պաշտոնից: Նրա տեղը նշանակված նոր կայմակամը՝ Քերիմ-բեյը մարտի 17-ին սկսեց արտաքսել Ռես-ուլ-Աինում բնակություն հաստատած հայերին: Ճանապարհին, Ջուրջիբ գետի ափին ու Շաֆի մոտերքում, նրանք բոլորը սրի քաշվեցին²:

Տեղեկանալով, որ արքայազնի հայերի մի մասը կանգ է առել Հալեպում, Թալեաթը հրամայում է քաղաքը մաքրել այդպիսիներից, և հայերին քշում են դեպի անապատների խորքը: Ճանապարհին ուղեկցող պահակախումբը, ղեկավարվելով հատուկ հրամանով, արքայազններին չէր տալիս ո՛չ ուտելիք, ո՛չ էլ խմելու ջուր՝ ձգտելով այդ եղանակով հնարավորին չափ նվազեցնել նրանց թիվը: Սակայն երիտթուրքական ղեկավարները դժգոհ էին այն բանից, որ հայերի ոչնչացումը, նրանց կարծիքով, չափազանց դանդաղ էր կատարվում: «Մահացածների վերաբերյալ մեկշարաթյա ամփոփագիրը, — նշվում էր Ստամբուլից ստացված մի գրության մեջ, — որը մեզ հաղորդվել է վերջին մի քանի օրվա ընթացքում, անբավարար է... Ոչ մի մարդ պատասխանատվության չի կանչվի արքայազնի հայերի նկատմամբ դատան վերաբերմունքի համար»³:

Երբ ներքին գործերի մինիստրությանը լուրեր էին հասնում, որ այս կամ այն վայրում առանձին հայեր կենդանի են մնացել, կամ չեն արքայազնի Միջագետքի անապատները, դրան անմիջապես հետևում էր Թալեաթի հրամանը՝ մնացած հայերի հետ հաշվհարզար տեսնելու մասին: Այսպես, Հալեպի նահանգապետը Թալեաթից ստացել էր հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը. «Չնայած

1 Տե՛ս Մեվլան-գադե Ռիֆաթ, էջ 197—199:

2 «Документы и материалы», л. 242.

3 Նույն տեղում, թ. 299: Այդ մասին տե՛ս նաև Լեպսիուսի ճառը. «Դատարարություն Թալեաթ-փաշայի», էջ 91—92:

4 The Memoirs of Naim Bey, p. 8.

1 The Memoirs of Naim Bey, p. 20—21.

2 Նույն տեղում, էջ 24—27:

3 Նույն տեղում, էջ 39:

այն բանին, որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայ հոգեվորականությունը, մեզ տեղեկություններ են հասել, որ առանձին հոգևոր անձինք ուղարկվել են այնպիսի կասկածելի վայրեր, ինչպես Սիրիան ու Երուսաղեմը: Նման զիջումներն աններելի գանձառություններ են: Աքսորը նրանց համար պետք է նշանակի միայն ոչնչացում: Ըս խորհուրդ եմ տալիս գործել դրան համապատասխան»¹:

Շատ դեպքեր են եղել, երբ ջարդերի այդ սարսափելի օրերին հայկական ընտանիքները փրկություն են գտել իրենց հարևան քրդերի մոտ՝ ստանալով վերջիններիս աջակցությունը: Այսպես, մի փաստաթղթում ասված է, որ քրդական Բոշքի և Միրաղի գյուղերում հաստատված հայ ընտանիքները ջարդերից ու կողոպուտից փրկվել են քրդերի շնորհիվ, որոնք օր ու գիշեր պաշտպանում էին նրանց թուրքերից²: Նկարագրելով հայերի ողբերգական վիճակը, թերթերից մեկը նույնպես մատնանշում էր, որ առանձին տեղերում քրդերն իրենց մոտ թաքցնում էին հայերին³:

Այդ օգնության վառ ապացույցներից մեկը քրդերի մոտ պատասպարվող հայերի նամակն է՝ Բաղեշը գրաված ռուսական զորքերի հրամանատարին: 1916 թվականի ապրիլի 12-ի թվակիր այդ նամակում ասված էր հետևյալը.

«Մենք, ներքոստորագրյալներս, խուսափելով ջարդերից ու ողջողջ այրվելու վտանգից, ահա 11 ամիս է, ինչ գտնվում ենք սարերում՝ քրդական աշիրեթների մոտ, ուր, գրեթե մերկ ու քաղցած, ապրում ենք սարսափելի աղքատության մեջ: Մեր կենդանի մնալու համար մենք պարտական ենք այդ քրդերին, որոնք մեզ փրկելու համար արհամարհում էին բոլոր վտանգները: Իսկապես, երբ թուրքական կառավարությունը իմացավ մեր փախուստի մասին, նա փրդական «աղաների» մոտ պաշտոնյաներ ու զափթիկներ (սպաներ) ուղարկեց՝ նրանց իր կողմը թեքելու և այդ ճանապարհով մեզ թուրքերին հանձնելու: «Աղաները» հրաժարվեցին դրանից: Այն ժամանակ նրանց մոտ ուղարկվեցին մոլլաներ ու շեյխեր, որոնք հիմնվելով ղուրանի վրա, նույնպես մեր պաշտպաններին խորհուրդ էին տալիս սպանել մեզ, սակայն նրանք հաջողություն չունեցան»:

1 The Memoirs of Naim Bey, p. 42.

2 ЦГИА Грыз. ССР, ф. 2с, д. 3196, л. 80.

3 «Дёнь», 13.7.1916.

«Դրանից հետո, — ասվում էր այնուհետև նամակում, — թուրքական իշխանությունները զորքեր ուղարկեցին քրդերի դեմ, բայց քրդերը հայերի հետ միասին ետ մղեցին թուրքերին: Թուրքական զորքերի կողմից շրջապատված հայերն ու քրդերը կտրվեցին հարևան շրջաններից: Բոլոր պաշարները սպառվել էին: Քրդերն իրենց հաշվին կերակրում էին հայերին՝ վաճառելով իրենց ամբողջ գույքը և ի վերջո ընկնելով նույնպիսի աղետալի վիճակի մեջ, ինչ-որ հայերը: Սարսափելի մի սով սկսվեց: Հայերը խնդրում են, որպեսզի Բաղեշը գրաված ռուսական զորքերը իրենց օգնության հասնեն»: Նամակի վերջում բերվում էր քրդերի կողմից փրկված հայ ընտանիքների ցուցակը: Այսպես, քրդերը փրկել էին 60 ընտանիք Գարբուլ գյուղից, 50 ընտանիք՝ Սելենդ գյուղից, 55՝ Ջերդո գյուղից, 30՝ Արդեր գյուղից, 100-ից ավելի ընտանիքներ՝ Խրարթ, Ջրգութ ու Ջուման գյուղերից և 45 ընտանիք՝ Գուցգյոզ գյուղից: Բացի դրանից, Հացո գյուղի մոտ 400 ընտանիքներ ապաստան գտան քրդական Ասի բնակավայրում¹:

Առանձնապես զգալի էր Դերսիմի քրդերի կողմից ցույց տրված օգնությունը, որոնք վաղուց ի վեր հայերի բարեկամներն էին համարվում: 1915—1916 թվականների արյունոտ իրադարձությունների ժամանակ նրանք հազարավոր հայերի կյանքը փրկեցին: Դերսիմի քրդերն իրենք ատում էին թուրքական տիրապետությունը և Երզնկայի վրա ռուսական բանակի հարձակման ժամանակ գեներալ ձեռքին դուրս եկան թուրքական զորքերի դեմ և իրենց պարտիզանական անընդմեջ գործողություններով խանգարում էին թուրքական բանակին, քանդում ճանապարհները, կազմալուծում թիկունքի աշխատանքը և շոշափելի հարվածներ հասցնում թուրքերին: Ապրստամբ դերսիմցիները կապ հաստատեցին ռուսական բանակի ու հայկական կամավորական ջոկատների հետ: Քրդական զորքերից մեկի հրամանատար դերսիմցի Մուստաֆա Վեֆանը Երզնկայի տակ տեղի ունեցած մարտերի ժամանակ իր զորամասի հետ միասին անցավ ռուսական զորքերի կողմը: Անդրադառնալով հայերին ու ռուսական բանակին Դերսիմի քրդերի ցույց տրված օգնությանը, դոկտոր Նուրի Դերսիմին գրում էր, որ Երզնկայի շրջանի քրդական գյուղերը պատերազմի ժամանակ խզել էին իրենց բոլոր կապերը թուրքերի հետ: Երզնկայի շրջանի ռուսական զորամասերի հրամանատար Լյախովի համաձայնությամբ քրդական մարզերում՝ Եփրատից դեպի արևելք ու հարավ ընկած տերիտորիայի վրա, ինչպես և Դերսիմում, քրդական ինքնավարության օրգաններ էին ստեղծ-

1 А н р и Б а р б и, стр. 54—57.

վել: Նուրի Դերսիմիի ասելով, Դերսիմը փաստորեն թոթափել էր թուրքական լուծը և ինքնուրույնություն ձեռք բերել¹: Այնուհետև Դերսիմին նշում է, որ երիտթուրքական կառավարությունը քրդական գնդերի՝ «համիդիներին» օգնությամբ, որոնք գերազանցապես կազմված էին հարավային Քրդստանի խաբված քրդերից, հետագայում արյան մեջ խեղդեցին դերսիմցիների սուպտամբությունը²:

Քրդական հեծելազորը՝ «համիդիները», երիտթուրքական կառավարության կողմից օգտագործվում էին հայերի դեմ: Այդ բունը նրանց հաջողվեց շնորհիվ եռանդուն կեռպով տարվող հակահայկական ագիտացիայի, որը քրդական զոհամասերում անց էր կացվում կառավարության գործակալների կողմից: Երիտթուրքերը կեղծ լուրեր էին տարածում այն մասին, որ իբր հայերը Ռուսաստանի հետ գաղտնի համաձայնագիր են կնքել, որի համաձայն ուսաները պարտավորվել էին օգնել հայերին՝ նվաճելու Արևմտյան Հայաստանն ու Քրդստանը: Ընդ որում, երիտթուրքերը փորձում էին ահաբեկել քրդերին, որ հայերը նրանց կոչնշացնեն³:

Քրդերին հայերի դեմ գրգռելը երիտթուրքական դահիճների, ինչպես և նրանց նախորդի՝ արյունոտ սուլթան Ադրու-Համիդի համար հայկական հարցը «լուծելու» սիրված մեթոդներից էր: Սակայն երիտթուրքերի կողմից քրդերի նկատմամբ անշեղորեն անցկացվող ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը հանդիպում էր վերջիններս դիմադրությանը: Զգալով իրենց սպառնացող թրջացման վտանգը, քրդերն իրենց մեծամասնությամբ թշնամաբար էին տրամադրված երիտթուրքերի նկատմամբ, ուստի և չէին պաշտպանում Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության դեմ ձեռնարկված դաժան ռեպրեսիաները:

Հայերից շատերը երիտթուրքական դահիճների ձեռքից ազատվեցին արաբ ժողովրդի լայն զանգվածների ցույց տրված օգնության շնորհիվ:

Արաբների ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներից մեկը գրում էր. «Դիարբեքի կատարած ուղևորության ժամանակ իմ ճանապարհն անցնում էր արաբական ցեղերի միջով, որոնց մոտ

ես հանդիպում էի շատ հայ տղամարդկանց ու կանանց: Նրանք հայերի հետ շատ լավ էին վարվում՝ շնայած կառավարության այն հրամանին, որ նրանց սպանելը «խստագույն մի պարտականություն» է: Ես չեմ նկատել և ոչ մի դեպք, որ արաբները սպանած լինեին հայերին կամ բռնաբարած նրանց կանանց: Ընդհակառակը, ես լսել եմ, որ լաստանավերի վրա գտնվող արաբները իրենց կյանքը մեծ վտանգի ենթարկելով, ջրից հանում էին խեղդվող հայ կանանց և... խնամում նրանց այնքան ժամանակ, մինչև վերջիններս վերականգնում էին իրենց ուժերը»¹: Փարիզում լույս տեսնող «L'Arménie» թերթը 1917 թվականին հաղորդում էր, որ հայ գաղթականները Միջագետքի անապատներում թափառական կյանք են վարում և արաբների մոտ պաշտպանություն են գտնում թուրքական իշխանություններից:

Միջագետքի հայերին արաբ ազգաբնակչության կողմից ցույց տրված աջակցության մասին պատմում են նաև հենց իրենք՝ այն հայերը, որոնց հաջողվել էր փրկվել մահից: 1952 թվականին Փարիզում հրատարակված «1915, Աղետ և Վերածնունդ»² խորագիրը կրող իրենց հիշողություններում այդ հայերը, նկարագրելով աքսորի ճանապարհին իրենց կրած անմարդկային տառապանքներն ու զրկանքները, երախտագիտությամբ են նշում իրենց հանդեպ արաբների ցուցաբերած բարեկամական վերաբերմունքը: Արաբները ապաստան տվեցին ծնողներից զրկված բազմաթիվ հայ մանուկներին:

Հայերի նկատմամբ երիտթուրքական իշխանությունների գործադրած բռնությունները զայրույթ ու բողոք առաջ բերին արաբ ժողովրդի ամենատարբեր խավերում: Պատահաբար կենդանի մնացած հայերից մեկը բերում է հետևյալ բնորոշ փաստը. թուրք ժանդարմները 70 հայ մանուկների լաստանավ նստեցրին և առանց զեկը վարողի բաց թողեցին Եփրատի ջրերը՝ ջրվեժի մոտ: Լաստանավը շուտ եկավ, և բոլոր երեխաները խեղդվեցին: Անօգնական այդ մանուկների կործանմանն ականատես արաբները դիմեցին Հալեպի թուրքական իշխանություններին՝ պահանջելով պատժել դահիճներին: Արաբների զայրույթը այն աստիճան խորն էր, որ թուրքական իշխանությունները ստիպված էին կախաղան հանել

¹ «Документы и материалы», л. 300.

² «1915, Աղետ և Վերածնունդ», Փարիզ, 1952, Երկրորդ հատոր, որը լույս տեսավ 1955 թ. «Տեր Զոր» խորագրի տակ, նույնպես գրվել է հայ գաղթականների կողմից, որոնք ներկայումս էլ ապրում են Տեր-Զորում և Միջագետքի այլ շրջաններում:

¹ Dr. Nuri De-simli, Kürdistan Tarihiinde Dersim, Halep, 1952, s. 13.

² Նույն տեղում, էջ 114:

• Arshak Saf. ast an, p. 75.

լաստանալը ուղեկցող ոստիկանին¹, իննում էին դեպքեր, երբ արաբները հարձակվում էին հայերին ուղեկցող ոստիկանների վրա, ազատում քաղցից հյուծված կանանց ու երեխաներին ու թաքցրնում նրանց իրենց տներում²: Բազմաթիվ ականատեսներ նշում են, որ արաբներն անձնազոհաբար պաշտպանում էին աքսորված հայերին, նրանց ապաստան տալիս, կերակրում, կաշառում հայերին փնտրող ժանդարմներին: Վտանգի ենթարկելով սեփական կյանքը, արաբները գիշերով հայերին տեղափոխում էին ապահով վայրեր: Արաբները հայերին աշխատանք էին տալիս, որպեսզի նրանք կարողանան կերակրել իրենց բնտանիքները: Հալելու, Գամասկոսում, Բաղդադում և այլ քաղաքներում հայերը, տեղի արաբ ազգաբնակչության շնորհիվ, բացում էին արհեստանոցներ, մանր կրպակներ, տեղավորվում զանազան աշխատանքի: Այդ եղանակով աքսորված հայերի մի մասին հաջողվեց կենդանի մնալ՝ շնայած թուրքական իշխանությունների կողմից կիրառվող բռնություններին ու հալածանքներին:

«Եթե շիներ արաբ ազնիվ ժողովրդի մարդասիրությունը, Միբիայի ու Միջագետքի հայերի մեծ մասը գոյություն չէր ունենա»³, — գրում է իր նամակում 1915 թվականի աղետի առաջին վկաներից մեկը՝ Ա. Թորոսյանը:

Թուրքական իշխանությունները չկարողացան լրիվ ոչնչացնել աքսորված հայերին նաև այն պատճառով, որ թուրքական բռնակալական լծի դեմ արաբ ժողովրդի մղած երկարամյա համառ պայքարի հետևանքով արաբական մի շարք նահանգներ փաստորեն անկախություն էին ձեռք բերել: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Թուրքիան իր գերիշխանությունը պահպանում էր միայն Արևմտյան Արաբիայում (Հեջազ և Ասիր): Արաբական թերակղզու մնացած մասում Օսմանյան կայսրության տիրապետությունը զուտ ձևական բնույթ ուներ⁴: Իսկ Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելուց շատ շանցած արաբները դենքի դիմեցին՝ երիտթուրքական ասիմիլյատորների լուծը վերջնականապես թոթափելու համար:

1 «1915, Աղետ և վերածնունդ», էջ 59—60:

2 Նույն տեղում, էջ 72:

3 Տէր-Ջոր: Հեղինակ՝ Աղետն վերապրողներ: Փարիզ, 1955, էջ 28:

4 Лазарев М. С., Политика Англии в центральной и юго-западной Аравии в годы первой мировой войны. «Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР, XXXV. Международные отношения и колониальная политика», М., 1959, стр. 19.

Երիտթուրքերին հաջողվեց հայերին կոտորել և վերացնել հայկական հարցը մասամբ էլ եվրոպական տերությունների գրաված գիրքի պատճառով: Կայսերական Գերմանիան՝ Թուրքիայի դաշնակիցը, պատերազմում շահագրգռված էր, որպեսզի Արևմտահայաստանի բուն ազգաբնակչությունը՝ հայերը, քվեան իրենց հայրենիքից, քանի որ, գերմանական գաղութարարների կարծիքով շա կարող էր նպաստել Մերձավոր արևելքում իրենց նվաճողական նպատակների իրականացմանը:

Վիլհելմ II-ը Արևմտյան Հայաստանը համարում էր կարևոր հենակետ՝ Գերմանիայի գաղութային էքսպանսիայի ճանապարհին: Նա իր դիվանագետներին ասում էր. «Հայ ժողովուրդը շատ կենսունակ ժողովուրդ է և կանգնած լինելով Արևելքի մեր պատմական ուղիների վրա, հատուկ ուշադրություն է պահանջում մեր դիվանագիտությունից»¹:

Գերմանական իմպերիալիստները երկյուղ էին կրում, որ պատերազմի ժամանակ հայկական ազատագրական շարժումը կարող է օգտագործվել Անտանտի կողմից Թուրքիայի դեմ պայքարում, մի հանգամանք, որը կարող էր հանգեցնել Գերմանիայի դաշնակցի ռազմական ջանքերի թուլացմանը: Բացի դրանից, հայերին Միջագետք, Բաղդադի երկաթուղու տրասսայի շրջանն աքսորելը ևս համապատասխանում էր Գերմանիայի շահերին, քանի որ երկաթուղու շինարարությունը ավարտելու համար նա ձեռք կբերեր էժան բանվորական ուժ:

Միևնույն ժամանակ, գերմանական ժողովրդի մեջ Թուրքիայի՝ որպես Արևելքում Գերմանիայի դաշնակցի, հեղինակությունը պահպանելու համար, կայզերի կառավարությունն ամեն կերպ աշխատում էր թաքցնել Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացումն ու տեղահանումը: Ստամբուլի գերմանական դեսպանությունը լիտիորեն ժխտում էր հայերի զանգվածային բնաջնջման փաստերը, նայտարարելով, որ Օսմանյան կայսրության մեջ իբր տեղ գտած զազանությունները մաքուր երևակայության արգասիք են²:

Պատերազմից հետո Լեպսիուսը գրեց, որ պատերազմի տարիներին արգելված էր գերմանական մամուլում նյութեր գետեղել կամ որևէ ձևով հիշատակել Թուրքիայում հայերի նկատմամբ գործադրված բռնությունների մասին: 1915—1916 թվականներին

1 ՇՄՄՆ ԿՊՊԱ, ք. 200, գ. 53ա, ք. 14:

2 Տե՛ս Toynbee, p. 111.

գտնվելով Ստամբուլում, Լեպսիուսին, շնորհիվ իր անձնական կապերի, հաջողվեց հավաքել բազմաթիվ նյութեր, որոնք բնութագրում էին թուրքական իշխանությունների կողմից անցկացվող հայաջինջ քաղաքականությունը: Այդ նյութերի հիման վրա նա 1916 թվականին լույս բնծայեց իր հայտնի «Հաշվետվություն հայ ժողովրդի վիճակի մասին Թուրքիայում»¹ գիրքը: Գերմանական գրաքննությունը, սակայն, շթույլատրեց նրան այդ հաշվետվությունը տարածել գրախանութների միջոցով: Այդ պատճառով էլ, — գրում է Լեպսիուսը, — «ես միայն կարողացա իմ հաշվետվությունը բաժանել վստահելի անձանց»²:

Չնայած դաժան գրաքննությանը, երիտթուրքերի կողմից հայ ազգաբնակչության ոչնչացման մասին լուրերը ներթափանցեցին նաև Գերմանիա: Մի խումբ գերմանական առաջադեմ գործիչներ հանդես եկան կոչով, որով դիմում էին կայսերական կառավարությանը՝ վերջինիս առաջարկելով ներգործել երիտթուրքական ղեկավարների վրա՝ հայերի գաղանալին ոչնչացմանը վերջ դնելու նպատակով: Հիշյալ կոչը բռնագրավվեց գերմանական իշխանությունների կողմից³:

1916 թվականի հունվարի 11-ին թուրքական գաղանությունների մասին հարցումով ռայխստագում հանդես եկավ Կարլ Լիբկնեխտը: Նա հասկացնել տվեց, որ դրանց պատասխանատվությունը ընկնում է նաև կազմերի կառավարության վրա, քանի որ ամբողջ աշխարհին հայտնի է, որ գերմանական սպաներն ու գեներալները տեր ու տնօրինություն են անում Թուրքիայում⁴: Սակայն Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ձախ թեի առաջնորդի բողոքը չէր կարող փոխել կուսակցության աջ և ցենտրիստական ղեկավարության ընդհանուր դիրքը, որն ինչպես այս հարցում, այնպես էլ պատերազմի վերաբերյալ բոլոր հարցերում, պաշտպանում էր իր երկրի իմպերիալիստներին:

Արևմտահայերի գաղանային ոչնչացման լուրը կայծակնային արագությամբ տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ՝ ամենուրեք առաջ բերելով բուռն դայրույթ և կտրուկ բողոքներ: Նույնիսկ հայ ժողովրդի դահիճներից մեկը՝ Զեմալ-փաշան հետագայում ստիպված էր խոստովանել, որ «հայ գաղթականների նկատմամբ 1915

թվականին կատարված հանցագործությունը միանգամայն արդարացի կերպով զարհուրանք առաջ բերեց ամբողջ աշխարհում»¹:

Գերմանիայի պաշտոնական շրջանները այլևս անկարող էին թաքցնել կամ հերքել հայերի դեմ թուրքական իշխանությունների գործադրված բռնությունները: Ուստի նրանք փոխեցին իրենց տակախկան և այժմ փորձեցին նվազեցնել այդ շարագործությունների մասշտաբները: Գերմանական մամուլը, հակառակ իրականության, պնդում էր, որ Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթներում «սպանվել են միայն խռովարարները, որոնք բռնվել են հանցանքի վայրում՝ արյունից կարմրած ձեռքերով, կամ էլ մերկացվել թուրքական կառավարության հանդեպ դավաճանության մեջ. ինչ վերաբերում է կանանց ու երեխաներին, նրանց ոչ ոք ձեռք չի տվել...»²:

Շատ երկրներում, առաջին հերթին Աանտանտի երկրներում, Գերմանիային հրապարակաչնորեն մեղադրում էին երիտթուրքական գաղանությունները խրախուսելու և դրանց իրականացմանն անմիջականորեն մասնակցություն ունենալու մեջ³: Հիմնվելով ականատեսների ցուցմունքների վրա, Գիրոնսը գրում էր, որ Վանում, օրինակ, գերմանական սպան անձամբ ղեկավարում էր հայկական խաղաղ բնակավայրերի, գյուղերի վրա տեղացող թուրքական հրետանու կրակը, իսկ գերմանական հյուպատոսները Թուրքիայում ամեն կերպ պաշտպանում էին հայերի դեմ ուղղված ռեպրեսիաները⁴: «Temps» թերթը 1917 թվականի դեկտեմբերի 17-ին հաղորդում էր, որ գերմանացիները ոչ միայն հրահրում էին թուրքերին հայերի դեմ, այլև անմիջական մասնակցություն ունեցան այդ շարագործություններում: Զեյթունում գերմանական հյուպատոսը հայերին համոզեց զենքը հանձնել, որից հետո ժանդարմները սրի քաշեցին անզեն հայերին⁵: Նույնանման փաստեր է բերում նաև Բրայսը: Հալեպում հայերի ոչնչացումը իրականացվում

1 «Записки Джемаль-паши», стр. 236.

2 Տե՛ս Г и б о н с Герберт-Адамс, стр. 13.

3 Անտանտի երկրներում այն ժամանակ բարձրացված պրոպագանդիստական կամպանիան հաջողություն ունեցավ և Գերմանիային բարոյա-քաղաքական զգալի վնաս հասցրեց: Այդ բանն ընդունում էին նաև գերմանական ներկայացուցիչները Թուրքիայում: Այսպես, Վանզենհայմը 1915 թ. օգոստոսի 12-ին հուշարձան էր Բեստան-Հովեզին, որ «հաւարակական կարծիքն արդեն այն համոզմունքին է, որ Գերմանիան մասնակցություն է ունեցել հայկական շարժումը»: Տե՛ս Lepsius, S. 126.

4 Г и б о н с, Герберт Адамс, стр. 27.

5 АВПР, ф. «Политархив», д. 237, л. 31.

1 Lepsius J. Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 1916.

2 Lepsius, Deutschland und Armenten... S. V.

3 «Армянский вестник», 1916, № 1, стр. 5.

4 Verhandlungen des Reichstags. XIII Legislaturperiode. Bd. 306, Berlin, 1916, S. 512—513, տե՛ս նաև Spartakusbriefe. Berlin, 1958, S. 97.

էր գերմանական հյուպատոսի ներկայութեամբ: Գերմանացիները նպաստեցին հայերի ջարդին նաև Գորթ-Յոլում¹:

Գերմանական դեսպան Վանգենհայմը մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմին հասցեագրված 1915 թվականի հուլիսի 4-ի հուշագրում իր հավանությունն էր հայտնում Արևելյան Անատոլիայից հայերին արտաքսելու միջոցառումներին, որոնք «թելադրվում են ռազմական նկատառումներով և օրինական պաշտպանութեան մի միջոց են»²:

Բնական է, որ հավանություն տալով այդ դաժանություններին, գերմանական դիվանագետը հետագայում հրաժարվում էր որևէ ձևով հանդես գալ հայերի պաշտպանութեամբ: Երբ Քուրթիայում ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն դիմեց նրան, խնդրելով օգտաւոր ծել երիտթուրքերի վրա իր ունեցած հսկայական ազդեցությունը՝ հայկական ջարդերին վերջ դնելու համար, Վանգենհայմը երկերեսանիորեն պատասխանեց, որ «Գերմանիան չի կարող միջամտել: Քուրթիայի ներքին գործերին»³:

Նույնպիսի աշակցություն էին ցույց տալիս երիտթուրքական դահիճներին հայ ժողովրդի բնաջնջման գործում Գերմանիայի շատ ուրիշ պաշտոնական ներկայացուցիչներ: Ստամբուլում գերմանական ժովային կցորդ Գումմանը, որը Վիլհելմ II-ի սիրեցյալներից էր, բացահայտորեն արդարացնում էր հայկական կոտորածները, ասելով, որ «Ռուրքերը միանգամայն ճիշտ են վարվում հայերի հետ»⁴: Իսկ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում Գերմանիայի դեսպան Բերնդտրոֆը հայտարարեց, որ այն, ինչ տեղի է ունեցել Քուրթիայում, պետք է դիտել որպես «հայկական ապստամբությունը ճնշելու միանգամայն օրինական գործողություն»⁵:

Գերմանիայի բուրժուական մամուլը ևս անմիջապես գործածություն մեջ առավ Քուրթիայում իբր նախապատրաստվող հայկական ապստամբության վերաբերյալ Օսմանյան կառավարության կողմից տարածվող միևնույն վերջը ստահող վերսիան: Գերմանիայի կառավարող շրջանների գլխավոր օրգաններից մեկը հանդիսացող «Deutsche Tageszeitung» թերթը հրապարակեց հետադիմական հայտնի հրապարակախոս կոմս Ռեվենտոլդի հողվածք, որտեղ վերջինս գրում էր, որ հայերի զանգվածային տեղահանումը «անհրաժեշտ քայլ է ու Քուրթիայի սեփական գործը»: Մոտ 1 միլիոն սպան-

ված հայերը նրա կողմից անառարկելիորեն անվանվեցին «ապստամբներ» ու «արյունարբուներ»¹:

Մյուս ազդեցիկ թերթերից մեկը՝ «Frankfurter Zeitung»-ը զայրույթով դատապարտում էր երիտթուրքական դահիճների արարքները խարազանող հակաթուրքական ելույթները անզիական պառլամենտում: «Ինչ կանեն անզիացիներն ու ֆրանսիացիները, — գրում էր թերթը, — եթե նրանց մեջ ապրող որևէ մի ժողովուրդ լրեսուսություն աներ հօգուտ իրենց թշնամու»: Այնուհետև թերթը ճգնում էր ապացուցել, որ գերմանացիները «խաղաղեցնում են եռացող ու խռովահույզ Անատոլիայի ազգային ոգին և այդ ճանապարհով պաշտպանում անմեղներին»²:

Գերմանիայի իմպերիալիստական շրջանների մունեստիկ Ֆրիդրիխ Նաումանը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հրատարակած իր «Միջին Արևելքում» խորագիրը կրող գրքում գրում էր հետևյալը. «Հայկական հարցը դա Քուրթիայի ներքաղաքական գործն է: Քրիստոնեությունը խոչընդոտ է հանդիսանում Օսմանյան կայսրության համար: Հայկական հարցը Քուրթիայի համար կենաց և մահու հարց է»: Եվ այնուհետև. «Քրիստոնեական Գերմանիան կարող է միայն խղճալ հայերին, ուրիշ ոչինչ: Նա չի կարող հայերի համար հանդես գալ իր դաշնակցի դեմ: Իր իսկ շահերից ելնելով, Գերմանիան չպետք է թուլացնի Քուրթիային»:

Համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի կրած պարտությունից հետո բուրժուական գործիչները ամեն կերպ ջանում էին հաստատել Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության զանգվածային բնաջնջման գործում Գերմանիայի անմեղսակից լինելը: Այսպես, էրցբերգերն իր հուշերում պնդում է, որ իբր Գերմանիան ամեն ինչ արեց 1915—1916 թվականների հայկական ջարդերը կանխելու համար, սակայն թուրքական կառավարությունը չունկրնգրեց նրա խորհուրդներին: «Գերմանական կայսրությունը, — գրում է էրցբերգերը, — պատասխանատվություն չի կրում Հայաստանի տխուր իրադարձությունների համար»³:

Մինչդեռ, Լեպսիուսը համաշխարհային պատերազմից հետո վերահրատարակեց մեր կողմից հիշատակված «Հաշվետվություն հայ ժողովրդի վիճակի մասին Քուրթիայում» գիրքը, լրացնելով այն Քուրթիայի գերմանական դեսպանության ու հյուպատոսների

1 Bryce, p. 26.

2 Lepsius, S. XXVIII.

3 Toynbee, p. III, տե՛ս նաև Mandelstam, p. 301.

4 Тарле Е. В., Соч., т. V, стр. 402.

5 Гиббонс, стр. 27.

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3198, л. 89.

2 Նույն տեղում, թ. 106:

3 Эриберггер, стр. 84.

կազմած գեկուցագրերի նոր նյութերով, որոնք առաջներում անմատչելի էին նրա համար: Նշված գրքում Լեպսիուսը մեղադրում էր կայզերի կառավարությանը թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ճակատագրի հանդեպ ցուցաբերած անտարբեր վերաբերմունքի համար¹:

Հայկական հարցում Գերմանիայի գրաված դիրքն արդարացնելու նպատակն էին հետապնդում նաև Թալեաթ-փաշայի սպանության մեջ մեղադրվող Սողոմոն Թեյերյանի դատավարության ժամանակ հանդես եկած մի քանի վկաների ելույթները: Հիշյալ դատավարության ժամանակ, որը տեղի ունեցավ Բեռլինում 1921 թվականի հունիսին, Լիման Ֆոն Սանդերսը պնդում էր, որ երիտթուրքերը մեղավոր չեն հայկական ջարդերում: Արևելյան Անատոլիայից հայերին գլխովին աքսորելու վերաբերյալ թուրքական կառավարության 1915 թվականի մայիսի 20-ի հրամանը, — հայտարարեց Սանդերսը, — «թելադրված էր ռազմական ու քաղաքական անհրաժեշտությամբ, սակայն այդ հրամանի կատարումը շատ վատ մարդկանց ձեռքն ընկավ»:

Նա ի նկատի ուներ թուրքական ժանդարմերիան, որը, նրա խոսքերով ասած, բաղկացած էր «ծուլներից ու քուրդ ավազակներից»: Ջանալով «հաստատել» հայ ժողովրդի դահլճ Թալեաթ-փաշայի անմեղսակից լինելը, Սանդերսը փորձում էր հավատացնել, որ նա Թալեաթի ստորագրությամբ հայերի ջարդերին ու աքսորին վերաբերող և ոչ մի հրաման չի տեսել: Նույն այդ դատավարության ժամանակ Լիման Ֆոն Սանդերսը ճգնում էր ապացուցել, որ գերմանական կառավարությունը և թուրքիայում նրա դիվանագիտական ու ռազմական ներկայացուցիչները «ներածի շափով» ամեն-ինչ անում էին, հայերի վիճակը թեթևացնելու համար²:

Գերմանական որոշ պատմաբաններ ևս այն շրջանում բացահայտորեն արդարացնում էին հայերի զանգվածային ջարդերը: Այսպես, Վալտեր Լիրաուն թուրքահայերի ապրած մեծ ողբերգության մեղքը բարդում էր հայերի վրա, հախուռն կերպով նրանց մեղադրելով թուրք գյուղացիության «անխիղճ շահագործման» մեջ և դրանում հենց տեսնելով թուրքիայի գյուղատնտեսության անկման գլխավոր պատճառը: Հայերի նկատմամբ գործադրված հրեշավոր գազանությունները նա բացատրում էր իսլամի էությունով՝ ֆանատիզմով ու «հերոսական գաղափարով»՝ «դու պետք է տարածես քո հավատը հրով ու սրով»³:

¹ Lepsius J., S. V.

² Տե՛ս Դատավարություն Թալեաթ-փաշայի, էջ 98—100:

³ Лирау Вальтер, стр. 11.

Իսկ ինչպե՞ս վերաբերվեցին հայերի հանդեպ թուրքական կառավարողների ձեռնարկված վայրագություններին Անտանտի տերությունները:

Երբ ամբողջ աշխարհով մեկ տարածվեց Օսմանյան կայսրությունում կազմակերպված հայերի հրեշավոր ջարդի լուրը, Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի կառավարությունները, որոնց բանակներում կոկում էին 200 հազարից ավելի հայեր, 1915 թվականի մայիսի 11-ին հրապարակայնորեն հայտարարեցին Բարձր Դուսը, որ բոլոր այդ հանցագործությունների պատասխանատվությունը իրենք վերագրում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև տեղական իշխանությունների այն ներկայացուցիչներին, որոնք մեղավոր են հայերի զանգվածային ջարդերում¹:

Թուրքական կառավարությունն իրեն հատուկ ցինիկությամբ 1915 թվականի հունիսի 3-ի իր պատասխան նոտայում անապացույց «հերքում» էր հայերի ոչնչացման փաստերը և պնդում, որ հայերը հալածանքների չեն ենթարկվել: Իսկ եթե տեղ են գտել առանձին «ծայրահեղություններ», ապա նրանք թելադրված են եղել այն բանով, որ հայկական ազգաբնակչությունը, հրահրվելով Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից, պատրաստվում էր ապստամբության, և կառավարությունը «ստիպված էր վճռական միջոցներ ձեռք առնել» այն կանխելու համար: Այդ պատճառով էլ ձերբակալվեցին հայկական շարժման ղեկավարները, որոնք կապ էին պահպանում Անտանտի գործակալների հետ:

Հայերի նկատմամբ կիրառված դաժան ռեպրեսիաներն արդարացնելու նպատակով թուրքական կառավարությունը նոր սուտ հորինեց այն մասին, որ «հայկական անկարգությունները» ճնշելու ժամանակ գտնվել են հեղափոխական դրոշակներ, ռումբեր, ռուսական զենք ու փաստաթղթեր, որոնք իբր ապացուցում էին, որ շարժումը խրախուսվում էր Թիֆլիսում, Փարիզում ու Լոնդոնում գտնվող կոմիտեների, ինչպես նաև Անտանտի երկրների կառավարությունների կողմից: Վերջում սուլթանական կառավարությունն ընդգծում էր, որ «այդ բոլորի համար պատասխանատու են դաշնակից կառավարությունները, որոնք խրախուսել են հայերի հեղափոխական շարժումները»²: Բացի դրանից, իր կողմից թխած

¹ Տե՛ս МОЭИ, серия III, т. VII, ч. 2, стр. 400, док. 724, стр. 488, док. 797, стр. 490, док. 799.

² ЦГВИА, ф. 2000/с. оп. I, д. 3877, л. 94. Թուրքական նոտայի լրիվ տեքստը տե՛ս Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, էջ 204—211:

փաստաթղթերից թուրքական կառավարությունը 1916 թ. Ստամբուլում հրատարակեց մի ժողովածու՝ «Հայկական կոմիտեաների նպատակներն ու ապստամբական շարժումը սահմանադրության հռչակումից առաջ և հետո»¹, որտեղ այն պնդումն էր անցկացվում, թե իբր «հայկական տարրը» թուրքիայում ինչպես սահմանադրությունից առաջ, այնպես էլ հետո «արտոնյալ» վիճակում էր գտնվում, Հայերը, սակայն, ասված էր այնուհետև այդ շինծու «փաստաթղթում», «չկարողացան» գնահատել սուլթանի բարյացակամ վերաբերմունքը իրենց նկատմամբ և թուրքիայի համար ամենադժվարին պահին սկսեցին խոչընդոտներ ու դժվարություններ հարուցել թուրքիայի ներքին ու արտաքին դրությունը: Նման կեղծ մեղադրանքներով էին արդարացվում հայերի դեմ թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած դաժան միջոցառումները:

Անտանտի թղթե բողոքները, իհարկե, ի վիճակի չէին կանգնեցնելու երիտթուրքական դահիճներին, կամ որևէ շափով սահմանափակելու նրանց հանցավոր գործունեությունը թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացման ուղղությամբ: Անհետևանք մնացին նաև Ստամբուլում ԱՄՆ-ի այն ժամանակվա դեսպան Մորգենթաուի՝ հայերին պաշտպանելու նպատակով միջամտելու փորձերը: Ի պատասխան նրա բողոքների, Քալեաթը անվրդով կերպով հայտարարել էր. «Մեզ մեղադրում են այն բանում, որ մենք տարբերություն չենք դնում անմեղ ու մեղավոր հայերի միջև. դա բացարձակապես անհնարին էր, որովհետև այսօրվա անմեղները կարող են վաղը մեղավոր դառնալ»: Երիտթուրքական կուսակցության առաջնորդի այդ հայտարարության առիթով սովետական ականավոր պատմաբան, հանգուցյալ ակադեմիկոս Ե. Վ. Տարլեն արդարացի կերպով հետևյալ դիտողությունն է արել. «Որ հայ ժողովուրդն ամբողջովին կոչնչացվի, դրանում Քալեաթ-փաշան լրիվ համոզված էր, և նրա մեղքը չէ, որ այնուամենայնիվ մի քանի հարյուր հազար հայեր պատահականորեն կենդանի են մնացել աշխարհում»: «Չարժե այդպես վիճել, — ասել էր մի առիթով Քալեաթ-փաշան ամերիկյան դեսպանին: Մենք արդեն վերացրել ենք հայերի երեք քառորդին: Նրանց այլևս չեք հանդիպի ո՛չ Բաղեշում, ո՛չ Վանում. ո՛չ էլ կարիքում»²:

Քալեաթի ցինիզմի ու հրեշավոր լկտիություն մասին է վկայում նրա դիմումը Մորգենթաուին հետևյալ խնդրանքով. իրեն «ծա-

ալություն» մատուցել և ներգործել ամերիկյան ապահովագրական ընկերությունների վրա, որտեղ նրա գոհերից շատերը ապահովագրել էին իրենց կյանքը. «Քանի որ գրեթե բոլոր հայերը արդեն մեռել են՝ չթողնելով ժառանգներ, հետևաբար, նրանց հարստությունը պետք է ստանա թուրքական կառավարությունը, այն պետք է օգտվի այդ գումարներից»¹:

Չնայած այս բոլորին, պատերազմից հետո ամերիկյան մամուլի որոշ օրգաններ փորձում էին արդարացնել հայերի նկատմամբ երիտթուրքերի կատարած շարագործությունները: Այսպես, «The Atlantic Monthly» հանդեսը գետնեղել էր հողված, որտեղ, մասնավորապես, գրված էր հետևյալը. «Որքան էլ սարսափելի ու դաժան լինեն հայերի, հույների և մյուս այլազգիների զանգվածային արտաքսումները թուրքիայից, որոնք տեղի են ունեցել նախկինում, անօգուտ կլինեն ժխտել, որ նման տեղահանումներն ու բռնությունները հիմք են ունեցել»: Օսմանյան կայսրության կողմից XVI—XVII դարերում նվաճված հին հայկական հողերը հիշյալ հողվածի հեղինակը համարում էր ի սկզբանե թուրքական տերիտորիաներ:

«Շնորհիվ թուրքերի հանդուրժողության, հայերին թույլատրված էր դարերով ապրել թուրքիայում: Ո՛չ թուրքական պետականությունը, ո՛չ էլ մահմեդական կրոնը չկարողացան նրանց ասիմիլյացիայի ենթարկել... Թող ինչ-որ կամենում են ասեն այն եղանակների մասին, որոնց դիմում էին թուրքերը այդ ժողովուրդներից ազատվելու համար (ի նկատի ունեին հայերին ու հույներին — Ե. Ս.), այնուամենայնիվ փաստ է, որ ո՛չ մի տիրապետող ազգ վերջին հաշվով չի հանդուրժի, որպեսզի իր հողի վրա ապրող իրեն խորթ ժողովուրդները... ընդդիմադրեն ասիմիլյացիային...»:

Ամբողջ աշխարհի առաջադեմ հասարակայնությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին անարգանքի սյունին էր գամում երիտթուրքական մարդասպաններին և իրենց կառավարություններից պահանջում վճռական քայլերի դիմել՝ թուրքահայերին պաշտպանելու համար:

«Քաղաքակիրթ աշխարհը, — գրում էր անգլիական հայտնի բուրժուական պատմաբան Թոյնբին, — չի կարող թույլատրել, որպեսզի այդ հանցագործությունները շարունակվեն»²:

Ռուսաստանի, եվրոպական ու ամերիկյան երկրների պարբերական մամուլում հաճախ հողվածներ ու հաղորդումներ էին գե-

1 „Ermeni komiteferinin âmal ve hareketi ihtilâlyesi ilâni meşrutiyetten evvel ve sonra“. Istanbul, 133? (1916).

2 Տե՛ս E. B. T a p л e, т. V, стр. 402.

1 Տե՛ս E. B. T a p л e, т. V, стр. 402.

2 Toynbee Arnold, Nationality and the War. London, 1915.

տեղում արևմտահայերի վիճակի մասին: Դրանցում լայնորեն լուսարանվում էին թուրքական իշխանությունների շարագործությունները: Բողոքի բազմամարդ ցույցերում ելույթ էին ունենում ականավոր հասարակական ու պետական գործիչներ, որոնք զայրույթով դատապարտում էին Թուրքիայի կառավարողներին ու ներանց գերմանական գործակիցներին, որոնք արյան մեջ խեղդեցին ամբողջ Արևմտահայաստանը:

Տակավին 1914 թվականին, Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև ռազմական գործողությունները սկսվելուց հետո, նոյեմբերի 3-ին, Մոսկվայում կայացավ խաղաղասիրական «Общество мира» կազմակերպության ընդհանուր ժողովը, որտեղ ելույթ ունեցած հոռետորները մատնանշում էին Թուրքիայի հայ ազգաբնակչությանը սպառնացող մեծ վտանգի մասին: Ժողովն իր ընդունած որոշման մեջ Անտանտի երկրների կառավարություններին կոչ էր անում միջոցներ ձեռնարկել Թուրքիայում բնակվող հայերի անվտանգությունն ապահովելու համար: Որոշման մեջ ընդգծվում էր Ռուսաստանի առանձնահատուկ դերը, որ նա պետք է իրենից կախված ամեն բան անի՝ «չեզոք տերությունների ներկայացուցիչների միջոցով, ապահովելու ազգաբնակչության ճակատագիրը հայկական վիլայեթներում, ուր խաղաղ ժամանակներում ևս պարբերաբար հայերի ջարդեր էին կազմակերպվում»:

Այդ որոշումն ուղարկվեց Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրին և Բեռնի խաղաղության միջազգային բյուրոյին¹:

Ռուս առաջադեմ հասարակայնությունը իր սրտին մոտ ընդունեց հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգությունը: Ռուս մտավորականության ականավոր ներկայացուցիչները՝ Մ. Գորկին, Վ. Բրյուսովը, Յու. Վեսելովսկին, Ն. Մառը, Ի. Բունինը և շատ ուրիշներ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին Թուրքիայում հայերի նկատմամբ գործադրվող անլուր գազանությունների դեմ: Իրենց բազմաթիվ դասախոսություններում, հոդվածներում և հրապարակային ելույթներում նրանք ռուս հասարակության լայն շրջաններին ծանոթացնում էին հայ ժողովրդի հնադարյան ու հարուստ մշակույթին, նրա փառավոր պատմությանը:

1915 թվականի վերջին և 1916 թվականի սկզբին հայ ժողովրդի անշահախնդիր բարեկամ Վալերի Բրյուսովը Կովկասում, իսկ այնուհետև Մոսկվայում ու Պետրոգրադում կարգաց մի շարք դասախոսություններ Հայաստանի պատմության ու նրա պոեզիայի մասին: Պատմության վերաբերյալ նրա դասախոսությունները վե-

րամշակված ձևով հրատարակվեցին 1918 թվականին «Летопись исторических судеб армянского народа» գրքում: Հիշյալ գրքում ռուս ականավոր բանաստեղծն ու փայլուն գիտնականը համոզիչ կերպով ցույց էր տալիս, որ հայ ժողովրդի ճակատագիրը սերտորեն կապված է ռուս մեծ ժողովրդի ճակատագրի հետ: Վ. Բրյուսովի խմբագրությունում ու նրա առաջաբանով 1916 թվականին լույս տեսավ «Поэзия Армении» սովորածավալ ժողովածուն:

Նույն, 1916 թվականին, Մաքսիմ Գորկու նախաձեռնությամբ լույս տեսավ «Сборник армянской литературы» գիրքը: Բացի զրանից, ռուս հասարակության լայն խավերին հայ ժողովրդի մշակույթին ու պատմությանը, նրա հասարակական-քաղաքական ու ազգային կյանքին, կարիքներին ու սլահանջներին ծանոթացնելու նպատակով 1916 թվականին սկսեցին լույս տեսնել ռուսերեն լեզվով երկու հանդես՝ «Армянский вестник» Մոսկվայում և «Армяне и война» Օդեսայում: Հիշյալ պարբերականներում գործոն մասնակցություն ունեին Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը, Ի. Բունինը, ակադեմիկոս Ա. Վեսելովսկին, Յու. Վեսելովսկին, պրոֆեսոր Ն. Մառը, պրոֆեսոր Մ. Կավալեսկին, պրոֆեսոր Ա. Կրիմսկին, Ֆ. Սոլոգուբը և ուրիշներ: Հայ հասարակական ու մշակութային գործիչներից այդ ամսագրերում հանդես էին գալիս Մարիետա Շահինյանը, Ա. Կ. Զիվլիբգովը, Ս. Կարա-Մուրզան, պրոֆեսոր Լեոն, Հովհաննես Թումանյանը, Ալ. Շիրվանզադեն:

Ռուս գրականության ու գիտության խոշորագույն ներկայացուցիչների ելույթները հայերի պաշտպանությամբ թեկավորում էին հայ ժողովրդին, նրա մեջ հավատ ներշնչում իր լավագույն ապագայի նկատմամբ: Միևնույն ժամանակ Ռուսաստանի առաջավոր գործիչների հուժկու ձայնը հնչում էր որպես հզոր մի բողոք ընդդեմ երիտթուրքական ջարդարարների հայաջինջ, բարբարոսական քաղաքականության, որպես հայ ժողովրդին օգնության հասնելու մի կոչ՝ ուղղված ամբողջ մարդկությանը:

Ռուսաստանի մի շարք խոշոր քաղաքներում և, հատկապես, Կովկասում, ստեղծվեցին Արևմտահայաստանից փախած գաղթականներին (որոնց թիվը 300 հազար մարդուց ավելի էր) օգնություն ցույց տալու կոմիտեներ: Ռուս և մյուս ժողովուրդների եղբայրական օգնության շնորհիվ հայ գաղթականները փրկվեցին քաղցից մահանալու վտանգից:

Հայ ժողովրդի պաշտպանությամբ ակտիվորեն հանդես եկավ նաև Ֆրանսիայի ու Անգլիայի հապարակայնությունը: 1916 թվականի ապրիլի 9-ին Սորբոնի համալսարանի մեծ դահլիճում հրավիրվեց նիստ, որին ներկա էր ավելի քան 3 հազար մարդ: Նիստը

¹ «Армянский вестник», 1916, стр. 2.

ղեկավարում էր Ֆրանսիայի պատգամավորների պալատի նախագահ Պոլ Գեշանելը: Հայ ժողովրդի՝ հնադարյան մշակույթի կրողի, պաշտպանության մեջ հանդես եկան լուսավորության միևնույն Պենլըվեն և գրող Անատոլ Ֆրանսը: Նրանք անարգանքի սյունին գամեցին երիտթուրքական դահիճներին և կայսերական Գերմանիային, որը նույնպես լրիվ պատասխանատվություն էր կրում հայ ժողովրդի ողբերգության համար¹:

Հայ ժողովրդի տխուր ճակատագրի նկատմամբ հանդես եկած այդ մեծագույն կարեկցանքի ու համակրանքի պայմաններում 1916 թվականի մայիսին Փարիզում կազմակերպվեց «Ֆրանսիա-Հայաստան» կոմիտեն, որի կազմի մեջ մտան գիտնականներ ու քաղաքական գործիչներ՝ ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ էտյեն Լամին, Ֆրանսիայի ինստիտուտի անդամներ Ռաֆայել Ժորժ Լեվին և Շլյումբերգը, ականավոր լեզվաբան Մեյեն, լուսավորության միևնույն Բուրգինյոնը: Կոմիտեի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Ռենեդե Շավանը — «Revue France-Etrangère» ամսագրի գիրեկտորը²:

Հենց այդ ժամանակ էլ տարբեր երկրների հասարակական կազմակերպությունները հատուկ թուղիկներ էին տարածում, որոնք կոչ էին անում ժողովուրդներին օգնության հասնել հայերին՝ երիտթուրքական դահիճների զոհերին: Այդպիսի կոչերից մեկում ասված էր, որ հայերի բնաջնջումը Թուրքիայում կատարվում է կառավարության հրամանով և որոշակի պլանով, որ սուլթան Աբդուլ-Համիդի սկսած գործն այժմ շարունակվում է ավելի անխնա ու շարանեղ միջոցների օգնությամբ: 250 հազար հայերի, որոնց մեջ շատ որբ երեխաներ կային, հաջողվեց փախչել Ռուսաստան: Նրանց ապաստանելու հիմնական ծանրությունն ընկած էր կովկասահայերի վրա: Նշելով, որ գաղթականների դրությունը խիստ ծանր է, հիշյալ փաստաթղթում կոչ էր արվում օգնություն ցույց տալ հայ գաղթականներին, որոնք «փրկվել են մեթոդիկ ոչնչացումից»³: Այդ կոչը ստորագրել էին Անատոլ Ֆրանսը, Վիկտոր Բերարը, Ֆերդինանդ Բյուսոնը, Գուստավ Էրվեն, պրոֆեսոր Սիլեն և ֆրանսիական հասարակայնության մի շարք այլ հայտնի ներկայացուցիչներ:

Անգլիական պառլամենտի նիստերում հաճախ ելույթներ էր ունենում Բրայսը, հրապարակելով Արևմտահայաստանում թուր-

քական գազանությունները մերկացնող բազմաթիվ փաստաթղթեր: 1915 թվականի նոյեմբերի 16-ին համայնքների պալատի անդամ Ա. Ուիլյամսը կառավարությունից պահանջեց միջոցներ ձեռնարկել հայ գաղթականներին օգնություն ցույց տալու համար: Այդ պահանջը պաշտպանեց Իռլանդիայի ազգային կուսակցության առաջնորդ Օ'Կոննորը¹:

1915 թվականի նոյեմբերին Լոնդոնում, քաղաքագլխի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ բազմամարդ միտինգ, որտեղ որոշում ընդունվեց հայ գաղթականների օգտին հանգանակություն անցկացնել: Միտինգում ելույթ ունեցան Բրայսը, արքեպիսկոպոս Բյոռնը, պառլամենտի անդամ Օ'Կոննորը²: Հայ ժողովրդի պատմությունը, ինչպես գրականությունն ու արվեստն ուսումնասիրելու նպատակով տակավին 1913 թվականին Լոնդոնում ստեղծված «Հայկական միություն» օգնությամբ անգլիական հասարակայնությունը կազմակերպեց անգլո-հայկական կարմիր-խաչ և արևմտահայ գաղթականներին օգնելու ֆոնդ: «Հայկական միություն» նախագահ էմիլիա Ռոբինզոնը 1915 թվականին մի գրքուկ հրատարակեց, որտեղ նա, բողոքելով երիտթուրքերի կողմից Արևմտյան Հայաստանում կատարվող գազանությունների դեմ, կոչ էր անում Անգլիային միջամտելու: Նրա հայրը՝ Ջոն Ռոբինզոնը, որը «Գեյլի նյուս» թերթի խմբագիրն էր, անգլիական մամուլում հանդես էր գալիս հայերին օգնություն ցույց տալու կոչերով:

1916 թվականին Լոնդոնում, Բրայսի առաջաբանով, լույս տեսավ հայ գրականության կլասիկների մի մեծ ժողովածու: Այդ գրքի վաճառքից ստացված ամբողջ գումարը հանձնվեց հայ գաղթականների օգնության ֆոնդին³:

Այդ ժամանակ էլ հենց Անգլիայում լույս տեսավ «Կապույտ գրքի» մի մեծ հատորը, որն իրենից ներկայացնում էր մեր կողմից մեջ բերված Բրայսի հավաքած ու պառլամենտին ներկայացրած փաստաթղթերի ժողովածուն:

Այդ փաստաթղթերը մանրամասն նկարագրում էին Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության նկատմամբ թուրքական իշխանությունների գործադրած զարհուրելի բռնություններն ու շարագործությունները:

Պետք է նշել, որ Անտանտի երկրների կառավարությունները հասարակայնության արտահայտած զայրույթն ու նրա բազմաթիվ

1 «Армяне и война», 1916, № 6, стр. 89.

2 Նույն տեղում:

3 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, д. 3198, л. 102.

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, д. 3198, л. 9.

2 Նույն տեղում, ք. 98:

3 «Армяне и война», 1916, № 6, стр. 89.

բողոքներն օգտագործեցին, որպես պրոպագանդայի միջոց՝ ընդդեմ Թուրքիայի ու Գերմանիայի: «Քանի դեռ կանգուն էր, ուժեղ ու հաղթական Գերմանիան, հայկական սարսափները նրա հակառակորդներին հարկավոր էին՝ նրան վարկաբեկելու, նրան բարոյապես ստորացնելու, նրան բարբարոսության կողմնակից և հովանավոր ցույց տալու, իսկ իրենց՝ նահատակ ազգերի պաշտպան և ազատարար հայտարարելու համար: Բայց հենց որ Գերմանիան ջարդվեց և այլևս ոչ ոքի երկյուղ ներշնչել չէր կարող՝ իսկույն մոռացվեց հայն էլ, իր-տառապանքն ու արյունն, էլ»¹:

Հայ ժողովուրդն իր երկարամյա դառը փորձով համոզվեց, որ եվրոպական տերութուններից որևէ իրական օգնություն ստանալու նրա հույսերն իդուր են, ուստի և թուրքական իշխանություններից կրած դաժան հալածանքների օրերին նա ամենից առաջ հույսը դնում էր ինքն իր վրա: Չնայած այն բանին, որ թուրքական կառավարությունը նախօրոք փորձում էր զինաթափ անել խաղաղ հոյ բնակչությանը, մի շարք վիլայեթներում հայերը հերոսական զիմադրություն ցույց տվին ժանդարմներին ու թուրքական կանոնավոր զորքերին:

«Չնայած թուրքական կառավարության կեղծ հաղորդումներին, — գրում էր Մանդելշտամը, — ոչ մի հայկական հեղափոխություն կամ ապստամբություն չի եղել: Հայերը զենք վերցրին միայն այն ժամանակ, երբ նրանց սպառնում էր ջարդը»²: Հետագայում այդ բանը ստիպված էր խոստովանել Մեվլան-զադե Ռիֆաթը, մատնանշելով, որ ամենուրեք կազմակերպվող հայկական ջարդերը հայերին ստիպեցին առանձին տեղերում դիմել ապստամբության՝ ինքնապաշտպանության նպատակով³:

Տակավին նախքան հայերին զինաթափելը, վերջիններիս մի մասը, զգալով, որ թուրքերը պատրաստվում են իրենց սրի քաշել, զենքը ձեռքներին փախան լեռներն ու անտառները, որտեղից հարձակումներ էին գործում թուրք ջարդարարների վրա, ազատում իրենց մայրերին, քույրերին ու եղբայրներին:

Բոլորին հայտնի է Վանի հայ ազգաբնակչության հերոսական

1 Լեո, Անցյալից, էջ 347:

2 Mandelstam, p. 242.

3 Սեվլան-զադե Ռիֆաթ, էջ 147:

պայքարը թուրքական զորքերի դեմ: Վանի ինքնապաշտպանությունը, բացի քաղաքի հայ բնակիչներից, մասնակցում էին նաև մոտ 17 հազար գյուղացիներ, որոնք, փրկվելով ջարդից, ապաստան էին գտել Վանում: Թուրքական իշխանությունները վաղուց էին պատրաստվում ոչնչացնելու Վանի նահանգում ապրող հայերին, որոնց թիվը հասնում էր 250 հազար մարդու, դրանցից 22 հազարը՝ Վանում: Տակավին 1915 թվականի փետրվարին Վանի նահանգապետը՝ Ջեվդեթ-փաշան (էնվեր-փաշայի փեսան), որը միաժամանակ իրանական սահմանի երկայնքով տեղադրված թուրքական զորքերի զլխավոր հրամանատարն էր, վերադառնալով Իրան կատարած արշավանքից, ժողովներից մեկում հայտարարել էր. «Հայերի ու ասորիների հետ մենք հաշիվ տեսանք Ադրբեջանում (խոսքը Իրանական Ադրբեջանի մասին է—Ս. Ս.), Վանի հայերի հետ պետք է նույն ձևով վարվել»¹:

Այդ նպատակով նա Կարինից լրացուցիչ զորքեր տեղափոխեց:

Ապրիլի կեսերին Արճեշում, Շատախում, Հայոց-Ձորի շրջանի գյուղերում և Վանի վիլայեթի այլ հայաբնակ վայրերում թուրքական զորքերն ու ժանդարմների ձեռնամուխ եղան զանգվածային կոտորածների:

Վանի ինքնապաշտպանության մասնակից Մելքոնյանը, պատմելով տեղի ունեցած դեպքերի մասին, մեջ էր բերում մի հայ ծերունու խոսքերը. «Եթե Վանա լիճը թանաք դառնար, իսկ Աբաղնիի հովիտը՝ թուղթ, որի վրա սկսեին գրի առնել ամեն ինչ, ապա զրանք բավական չէին լինի մեր ամբողջ վիշտը նկարագրելու համար»²:

Վանի նահանգի հայկական շատ գյուղերի բնակիչներ համառ զիմադրություն էին ցույց տալիս թուրք բարբարոսներին: Կենդանի մնացած գյուղացիները կոիվներ մղելով նահանջեցին Վան և քաղաքի բնակիչների հետ միասին սկսեցին եռանդուն կերպով նախապատրաստվել ինքնապաշտպանության: Ապրիլի 20-ին թուրքական զորքերը հարձակվեցին քաղաքի վրա, սակայն հայերի զինված ջոկատները ետ մղեցին նրանց գրոհը: Համառ մարտեր սկսվեցին թուրքերի գերակշռող ուժերի և քաղաքի վատ զինված պաշտպանների միջև³: Այդ կոիվները շարունակվեցին մինչև մայիսի 17-ը: Հայերը ռազմամթերք չունեին, նրանք լրիվ մեկուսացված էին արտաքին աշխարհից և ոչ մի օգնություն չէին ստանում:

1 Տե՛ս «Документы и материалы», стр. 178.

2 Հայկ. ՍՍՌ կենտր. պետական պատմական արխիվ, ֆ. 200, գ. 95, ք. 93—97:

3 Տե՛ս «Армяне и война», 1916, № 2—3, стр. 40—41.

Իրենց կազմակերպվածություն, հնարամտության ու հմտության շնորհիվ Վանի պաշտպանները կարողացան կազմակերպել թուրքական հրոսակների հարձակումից քաղաքի պաշտպանության համար անհրաժեշտ ամեն տեսակի զենքերի պատրաստումը:

Այսպես, հրացանները հավաքելու ու նորոգելու համար իր հմտությամբ հայտնի վարպետ Նազոն զենքի արհեստանոց ստեղծեց: Մի այլ արհեստանոցում շատախցի վարպետ Պողոսի ղեկավարությամբ հրացանի ազուստներ էին պատրաստվում: Պարկուճի պատրաստման ու փամփուշտի ձուլման արհեստանոցում աշխատում էին 70 հոգի: Հատուկ արհեստանոցում պատրաստում էին ձեռքի նոնակներ և ձուլում փոքր թնդանոթներ: Այստեղ էլ ձուլվեց պղնձե երեք հրանոթ: Ապստամբները ստեղծեցին նաև անծուխ վառողի պատրաստման արհեստանոց¹:

Պաշտպանական կառույցներ ստեղծելու նպատակով քարզործ վարպետների ու հողափորների հատուկ խումբ ստեղծվեց, բաղադրյալ մոտ հազար մարդուց: Բժիշկ Փանոսյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվեց բժշկա-սանիտարական ջոկատ: Ինտենդանտական բաժինը տնօրինում էր պարենի պահեստները, հասարակական փրոսերը, հագուստի ու կոշիկեղենի արհեստանոցները:

Եվ, վերջապես, Վանի պաշտպանները հիմնեցին բլուրո, որն արձանագրում էր դեպքերը, կազմում և տարածում ամենօրյա հաղորդագրություններ: Քաղաքի պաշտպանության գործը ղեկավարելու համար ստեղծվել էր շտաբ, որի մեջ գործուն մասնակցություն ունեին նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը, Գրիգոր Բուլղարացին և Արմենակ Եգարյանը²: Քաղաքի հայաբնակ թաղամասը՝ Այդեստանը, շտաբի կողմից բաժանված էր առանձին շրջանների՝ հրամանատարների գլխավորությամբ:

Պաշտպանության շտաբը կազմավորեց հրաձգային զուստատակներ, ինժեներական ջոկատ, ոստիկանական ջոկատ՝ քաղաքի ներսում կարգ ու կանոնին հետևելու համար, վիրակապության կայան և հիվանդանոց:

Քաղաքի պաշտպանների մեջ իշխում էր խստագույն կարգապահությունն ու կազմակերպվածությունը. առանց դրա նրանք չէին կարողանա ամբողջ մեկ ամիս համառ դիմադրություն ցույց տալ հակառակորդին: Քաղաքի պաշտպանության շտաբում օրագիր էր պահվում, որտեղ գրի էին առնվում օրվա իրադարձությունները: Այդ օրագրի մեջ գրանցվում էին նաև Վանը պաշտպանող զինված

¹ «Оборона Вана», М., 1917, стр. 26—27.

² Նույն տեղում:

ուժերին ուղղված հրամանները, որոնցից մեկում ասված էր հետևյալը. «Խստիվ արգելվում է մտնել տները և թալանով զբաղվել: Մեղավորները մահվան կդատապարտվեն»: Մի այլ հրամանում նշվում էր. «Ձեռատներում խստիվ արգելվում է ողևից խմիչքների օգտագործումը... Որտեղ որ գտնվեն այդպիսի խմիչքներ, դրանք պետք է անհապաղ ուղարկվեն պարենի մատակարարման կոմիտեին»¹:

Հայկական թաղամասերի մուտքի մոտ զանազան ամրություններ էին ստեղծվել, իսկ քաղաքի ծայրամասերը շրջապատվել էին խրամատներով:

Կատաղի կոիվների ժամանակ մարտիկներին ոգևորելու համար դպրոցական նվագախումբը մարտելիք և հայկական ժողովրդական երգեր էր նվագում: Թուրքական զորքերի հրամանատար Ջեվդեթ-փաշան, շղիմանալով այլևս, մի անգամ նույնիսկ բացականչել էր. «Նրանք ինձ կգժվացնեն իրենց երաժշտությամբ»²:

Ականատեսները պատմում են, որ Վանի բլուր բնակիչները համակված էին մի զաղափարով՝ լավ է մեռնել, քան թե անձնատուր լինել թուրք դահիճներին: Նրանք, ովքեր զենք ունեին, գնում էին կովելու թշնամու դեմ, իսկ մնացածները վերցնելով բահեր, քլունգներ ու լինգեր, ամրություններ էին կառուցում: Մարտերին հաճախ մասնակցում էին աղջիկներ, անշափահաս պատանիներ: Կանայք խնամում էին հիվանդներին ու վիրավորներին, պահում երեխաներին, կերակուր պատրաստում և մարտիկների համար հագուստ կարում:

Վանի պաշտպանությունը տեղի շուրջ մեկ ամիս: Թշնամու բլուր գրոհները ետ մղվեցին համառ կերպով մարտնչող հայերի կողմից: Չնայած քաղաքի համարյա շղաղարող հրետանային զնդակոծմանը (Վանի վրա արձակվեց մոտ 16 հազար արկ), թուրքերին չհաջողվեց ընկճել նրա պաշտպանների ոգին: Թուրքական հրետանու կողմից քանդված ամրությունները գիշերները վերստին վերականգնվում էին: Ռազմական գործողությունները արտասովոր կատաղի բնույթ ընդունեցին: Կարևոր դիրքերը հաճախ ձեռքից-ձեռք էին անցնում: Թուրքերի կրակը չէր դադարում և ոչ մի րոպեով, սակայն հայերի դիմադրությունը կոտրել նրանց այդպես էլ չհաջողվեց:

Հերոսական սխրանքներ էին կատարում պատանիները: Նրանք, օրինակ, ուշադրություն դարձրեցին այն բանի վրա, որ թուր-

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2 с. д. 3196, л. 103.

² Տե՛ս Արմ Բարժ, стр. 75.

քերի կողմից նետված նռնակների մի մասը չի պայթում և, բաժանվելով փոքրաթիվ խմբերի, սկսեցին չպայթած նռնակները հավաքել: Բացի դրանից, տղաների յուրաքանչյուր խումբ իր տեղամասում հետևում էր ընկնող արկերին և գետնին հասնող ընկած արկերին անմիջապես նրանք վրա էին հասնում և մի ակնթարթում անջատելով պատրույզը, լիցքահանում և իրենց ավարը հանդիսավոր կերպով տանում զենքի պահեստը¹:

Թուրքական զորքերի համար օրհասական պահին ժամանեց գերմանական մի սպա և իր վրա վերցրեց հրամանատարությունը: Նա բոլոր թնդանոթները հավաքեց մի բարձունքի վրա՝ իր զինվորների հարձակումը հրետանային կրակով պաշտպանելու համար: Վանի վրա այս վերջին գրոհը ձեռնարկվեց մութ գիշերին: Հրետանային կրակի պաշտպանության ներքո զինվորները սողալով առաջ շարժվեցին, իսկ հետո սրբնթաց կերպով գրոհի նետվեցին: Սակայն քաղաքի պաշտպաններն իրենց տեղում էին. նրանք թշնամուն ետ շարտեցին: Թուրքերն շտապ կերպով նահանջեցին՝ կովի վայրում բազմաթիվ դիակներ թողնելով: «Ես այդպիսի դիմադրության չէի սպասում», — խոստովանեց գերմանական սպան, որը և շուտով հեռացավ Վանից²:

Մայիսի 16-ին թուրքերը վերջին անգամ գնդակոծեցին քաղաքը: Հաջորդ գիշերը թուրքական զորքերը հանկարծակի սկսեցին խուճապահար նահանջել: Մայիսի 19-ին ռուսական կովկասյան բանակի զորամասերը հայ կամավորների հետ միասին մտան Վան՝ ցնծությամբ դիմավորվելով քաղաքի հերոսական պաշտպանների կողմից: Ռուսական զորքերը քաղաք մտան հենց այնպիսի ժամանակ, երբ քաղաքի պաշտպանների հացի ու ռազմամթերքի բոլոր պաշարները սպառվել էին:

Այսպիսով, Վանի բնակչության հերոսական ինքնապաշտպանության շնորհիվ, նրան հաջողվեց փրկվել կոտորածից: Վանի հայերի ապստամբությունը Լեպսիուսը իրավացիորեն համարում է «ինքնապաշտպանության քայլ»:

Թուրքական կառավարությունը գիտեր, — նշում է Լեպսիուսը, — որ այդ «ապստամբությունը հրահրվել էր վալիի՝ Ջեվդեթբեյի կողմից և ոչ մի անշուրթուն շուներ ռուս-թուրքական ռազմական գործողությունների հետ»³:

Վանում արագ կերպով կյանքն իր հունի մեջ էր մտնում: Սա-

կայն այդ կանոնավոր ընթացքը երկար չշարունակվեց: Տևական կռիվների հետևանքով ռուսական զորքերի ռազմական պաշարները սպառվել էին: Երկյուղելով թուրքերի նոր հարձակումից ու շրջապատման վտանգից, կովկասյան բանակի զորամասերը ստիպված եղան 1915 թվականի հուլիսի 2-ին թողնել Վանը:

Վանի անսպասելի լքումը ռուսական զորքերի կողմից քաղաքի բնակչությանը դժվարին կացություն մեջ դրեց: Բոլոր հայերը ստիպված էին անմիջապես թողնել քաղաքը: Սկսվեց խուճապ: Փոխադրական միջոցները չէին բավարարում, ուստի և բնակիչների հոծ զանգվածները ստիպված էին մեծ մասամբ ոտքով շարժվել դեպի հյուսիս՝ ռուսական սահմանը: Քաղաքում հրդեհներ սկսվեցին: Հեռանալով քաղաքից, հայերը հրկիզում էին տներն ու գույքը:

Թուրքերի կողմից Արձեշը գրավելուց հետո, Վանից դեպի հյուսիս տանող ճանապարհը կտրվեց և գաղթականների մի մասը ստիպված էր շարժվել դեպի Արևելք՝ Իրանական Ալեքսանդան: Նրանց մեծ մասին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց լեռնային կածաններով անցնել Անդրկովկաս:

Վանից մինչև ռուսական սահմաններն ընկած ճանապարհին զոհվեց մոտ 40 հազար մարդ: Առանձին տեղերում, դիակների կուտակումը ճանապարհներին արգելակում էր շարժումը:

Կարսի, Իգդիրի ու Ջուլֆայի վրայով Անդրկովկաս փախան Վանի լիլայեթի 210 հազար հայեր: Այդ թվի 55 տոկոսը կազմում էին կանայք, 35 տոկոսը՝ երեխաները: Տղամարդիկ ընդամենը 10 տոկոսն էին կազմում, որից 5 տոկոսը ծերունիներ էին⁴:

Ռուսական զորքերի ետ քաշվելուց հետո թուրքերը Ջեվդեթփաշայի գլխավորությամբ մտան Վան, բայց մի քանի օր հետո կովկասյան բանակը նորից հարձակման անցնելով, թուրքերին վճռեց Վանից ու վերստին տիրացավ քաղաքին: Վանում գտնվելու այդ կարճատև ժամանակամիջոցը արյունարբու Ջեվդեթփաշան օգտագործեց այն մի քանի հարյուր հայ երեխաներին ու կանանց սրի քաշելու համար, որոնք չէին հասցրել հեռանալ քաղաքից: Նա այրեց կանգուն մնացած տները և քաղաքը հիմնովին կողոպտեց: Վան մտած ռուսական զորքերը հայտնաբերեցին թուրքական գազանությունների թարմ հետքեր: Փողոցներում թափված էին կանանց ու երեխաների դիակներ: Լսկ Բերկրիից մինչև Ջանիկ ընկած ճանապարհին սփռված էին հսյ գաղթականների հազարավոր դիակներ⁵:

¹ «Оборона Вана», стр. 33.

² Анри Барбю, стр. 75—76.

³ Lepsius J., S. XV.

⁴ Анри Барбю, стр. 101—102.

⁵ «Кавказское солво», 2. IX. 1915, № 198.

Այնուամենայնիվ, իրենց հերոսական ինքնապաշտպանության շնորհիվ, Վանի վիլայեթի հայ ազգաբնակչության մի զգալի մասին հաջողվեց փրկվել և հանգրվան գտնել Ռուսաստանում ու Իրանական Ադրբեջանում:

Քուրբական զորքերին համառ դիմադրություն ցույց տվեցին նաև հարևան՝ Մուշի վիլայեթի հայերը: Այստեղ թուրքական զորքերը հայկական բնակավայրերի վրա իրենց հարձակումները սկսեցին հուլիսին:

Հայերը, թեև նախապատրաստվել էին ինքնապաշտպանության, ի վիճակի չեղան երկարատև դիմադրություն ցույց տալ թըշնամու գերակշռող ուժերին: Առանձին գյուղերում զինված հայերը մի քանի օր համառ կերպով դիմադրում էին մինչև վերջին փամփուշտը՝ ետ մղելով թուրքական ջոկատների գրոհները: Գիշերն ապստամբները ճեղքեցին թուրքերի շղթան և բնակիչների մի մասի հետ նահանջեցին դեպի Սասնա սարերը, ուր, ամրանալով Բերդակ լեռան վրա, շարունակեցին իրենց պայքարը թուրք ջարդարանների դեմ¹:

Հայկական գյուղերի բնակչության դիմադրությունը կտրելով, թուրքական զորքերն աստիճանաբար մոտենում էին Մուշ քաղաքին: Նրանք Մուշի և Սասունի միջև ընկած բոլոր հաղորդակցության ճանապարհները կտրեցին: Մուշի հայ բնակչությունը համառ դիմադրություն ցույց տվեց թուրքական զորքերին: Պատասպարվելով եկեղեցիներում և քարե տներում, քաղաքի հայերը շուրջ օր՝ հուլիսի 11-ից մինչև 14-ը մարտնչում էին թուրքերի դեմ, սակայն, ինչպես նկարագրում է Բրայսը, թուրքական թնդանոթները, որոնք դեկավարվում էին գերմանական սպանների կողմից, խարխղեցին հայերի դիրքերը: Հայ մարտիկները պաշտպանվում էին մինչև վերջին շունչը: Մուշի վիլայեթի 59 հազար հայերից փրկվեցին միայն 9 հազար հոգի, որոնք փախան Սասուն և այնտեղ, լեռներում, շարունակում էին իրենց հերոսական պայքարը²:

Սասունում, Մուշից դեպի հարավ-արևմուտք ընկած այդ փոքր լեռնային մարզում, ապրում էին շուրջ 30 հազար հայեր: Անառիկ լեռների դաժան պայմաններն ավելի էին ամրապնդել սասունցիների ազատաշունչ ոգին: Տեղեկանալով, որ Արևմտահայաստանի մյուս շրջաններում ապրող իրենց եղբայրները զոհվել են, սասունցիները ի մի համախմբվեցին և երգվեցին դիմակայել մինչև վերջին ուժերը: Մի քանի ամսվա ընթացքում մոտ 30 հազարանոց

թուրքական բանակը ապարդյուն փորձում էր ներխուժել Սասուն, որի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը, այդ թվում նաև կանայք ու երեխաները, քաջաբար մարտնչում էր թշնամու դեմ: Ձենք շունեցողները պաշտպանվում էին բահերով, քարերով, ինչով որ պատահեր: Համոզվելով, որ ուղղակի գրոհներն իրենց նպատակին չեն հասնում, թուրքական հրամանատարությունը որոշեց պաշարել Սասունը և կտրելով նրան արտաքին աշխարհից, սովահար անելով վերցնել այդ անառիկ մարզը: Քուրբական հրետանին անդադար գնդակոծում էր սասունցիների դիրքերը: Պաշտպաններն ուժասպառ էին եղել: Ամեն օր տասնյակ մարդիկ մահանում էին քաղցից: Երբ թուրքական զորքերը սկսեցին իրենց վերջին գրոհը, սասունցիները փամփուշտ այլևս չունեին, վառողի պաշարները ևս սպառվել էին: Ըստ էության թուրքական հրոսակները ներխուժեցին ոչ թե սասունցիների ճամբարը, այլ հսկայական մի գերեզմանոց: Կենդանի մնացած սակավաթիվ հայերը սրի քաշվեցին: «Նրիտասարդ կանայք, — ասված է փաստաթղթերից մեկում, — թուրքերի ձեռքը չընկնելու համար նետվում էին բարձրաբերձ ժայռերից՝ իրենց հետ անգունըր տանելով կրծքի երեխաներին»¹: Ահա այսպիսի ողբերգական վախճան ունեցավ սասունցիների հերոսական դիմադրությունը:

Վերը ասվեց այն մասին, որ Ձեյթունի ազատասեր հայ ազգաբնակչությունը Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակի հորդորումներին ունկնդրելով, ինչպես նաև ներքին անհամաձայնությունների պատճառով, հավատաց թուրքական իշխանությունների կեղծ խոստումներին և դիմադրություն ցույց չտվեց նրանց: Բայց երիտասարդության մեծ մասը փախավ լեռները, ուր նա միացավ թուրքական բանակից մինչ այդ դասալքված և այնտեղ թաքնված հայերի հետ: Ռազմավարային զենքով զինված, նրանք հարձակումներ էին գործում թուրքական զորքերի վրա: Այնթաբի ամերիկյան հիվանդանոցի դիրեկտորի վկայությամբ, հայ ապստամբները հաճախ լեռներից ցած էին իջնում՝ Ձեյթունից քշված հայերի քարավաններն ազատելու: Երեք անգամ նրանք կարողացել էին հաջողության հասնել: Ձինված պայքարը Ձեյթունում շարունակվում էր շուրջ երեք ամիս: Մայիսի վերջին թուրքական զորքերը ամբողջովին գրավեցին Ձեյթունը՝ ոչնչացնելով տեղում մնացած բոլոր հայերին:

Հայ ժողովրդի անհավասար հերոսական պայքարի ամենանշանակալից ու ամենափառահեղ էջը հայերի ինքնապաշտպանությունն էր Մուսա լեռան վրա (Աղանայի վիլայեթ), որին և նվիրված է

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2 с, д. 3599, л. 181.

² St' u Bryce, p. 82.

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2 с, д. 3198, л. 101.

ավատրիական հայտնի գրող Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քա-
նասուն օրը» նշանավոր վեպը¹։

Այդ հերոսամարտի համառոտ պատմությունը հետևյալն է.

1915 թվականի հուլիսի 13-ին, թուրքական իշխանությունները Անտիոքի ծովախորշի մերձակայքում գտնվող հայկական վեց գյուղերի բնակիչներին հրամայեցին վաճառել իրենց ամբողջ ունեցվածքը և պատրաստվել ճանապարհ ընկնելու դեպի աքսորավայրը՝ Միջագետք։ Ի պատասխան դրան, հայերը որոշեցին դիմադրել մինչև արյան վերջին կաթիլը։ Մոտ 5 հազար հոգի՝ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ իրենց պատկանող անասունների հետ բարձրացան ծովափից վեր գնացող անառիկ ու ժայռոտ Մուսա լեռը։ Տղամարդկանցից շատ քերը միայն զենք ունեին։ Ընդամենը նրանց մոտ կար 150 հին հրացան, 200 որսորդական հրացան, 50 ատրճանակ և 200 դաշույն։

Մուսա լեռան գագաթին տենդագին արագությունով լավ ամրացված մի ճամբար հիմնվեց։ Խրամատներ փորվեցին, ճանապարհներն ու արահետները փակվեցին, լեռան մատույցները շրջապատվեցին փշալարերով։ Ահռելի ժայռաբեկորներից բարիկազներ կանգնեցվեցին։ Մուսալեռցիները պաշտպանության կոմիտե ընտրեցին։

Հուլիսի 21-ին թուրքական զորքերը, որոնք իրենց շարքերում հաշվում էին մոտ 7 հազար զինվոր, սկսեցին հարձակումը Մուսա լեռան վրա։ Վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր թուրքերը ամեն կողմից գրոհում էին լեռան բարձունքը՝ փորձելով ճեղքել հայերի պաշտպանությունը և մտնել նրանց ճամբարը։ Հաճախ գործը հասնում էր ձեռնամարտերի։ Հայերի հիմնական զենքը հսկայակաշի ժայռաբեկորներն էին, որ նրանք բարձունքից նետում էին թուրքական զինվորների վրա։

Այդ անօրինակ պաշտպանության մասնակիցներից մեկը պատմում է հետևյալ դեպքի մասին. թուրքական հրանոթն իր կրակով մեծ վնասներ էր պատճառում հայերին։ Պաշտպանական կոմիտեն որոշեց լոցնել նրան։ Եվ ահա լավագույն հրաձիգներից մեկը ճարպկորեն ընդհուպ մոտեցավ թուրքական դիրքերին և դիպուկ կրակոցներով սպանեց շորս հրետանավորների՝ գերի վերցնելով մարտկոցի հրամանատարին։ Այդ խիզախ մարտիկը թուրքական թնդանոթը շարքից դուրս բերեց²։

Մի առավոտ, թուրքական զորքերը սկսեցին հարձակվել դեպի

Մուսա լեռան գագաթը տանող բոլոր լեռնանցքներով միաժամանակ։ Պաշտպանության կոմիտեն տակտիկական սխալ թույլ տվեց՝ իր ուժերը ցրելով բոլոր ուղղությունների վրա։ Թուրքերն օգտվեցին զրանից և իրենց հիմնական հարվածը կենտրոնացրին գլխավոր անցման տեղում։ Պաշտպաններն այլևս չհասցրին իրենց ուժերը մոտեցնել և կենտրոնացնել թուրքական զորքերի հիմնական հարվածի դեմ. թուրքերն արդեն առաջ էին շարժվել և գրավել մի շարք կարևոր բարձունքներ։ Թուրքերն այնքան էին հավատացած իրենց հաղթանակում, որ նրանք որոշեցին գիշերն անցկացնել անտառում, իսկ լույսը բացվելուն պես անցնել լեռան պաշտպաններից իրենց բաժանող ձորի միջով և վերջ տալ բոլորին։

Թուրքերի այդ վրիպումը փրկեց մուսալեռցիներին։ Գիշերը նրանք շրջապատեցին թուրքական զորքերին և, կրակ բացելով, ամեն կողմից գրոհի նետվեցին։ Այդ անսպասելի հարձակումից հանկարծակիի եկած թուրքերը խուճապահար փախուստի դիմեցին։ Լուսադեմին ամբողջ անտառը մաքրված էր թուրքական դիմվորներից։ Որպես ավար հայերի ձեռքն ընկան թուրքերի կողմից թողնված զենքն ու ռազմամթերքը։ Թուրքերը տվեցին 200 սպանված¹։

Այդ պարտությունից հետո թուրքական հրամանատարությունը զենքի կոչեց շրջակա թուրքական գյուղերի բոլոր տղամարդկանց։ Թուրքական զորքերի ընդհանուր թիվն աճեց մինչև 20 հազար մարդու։ Մուսա լեռը ցամաքից շրջապատվեց խիտ օղակով։ Թուրքերը փորձեցին այն սովահարություններ վերցնել։ Մթերքի պաշարները վերջանալու վրա էին։

Մուսա լեռան պաշտպանների դրությունն օրհասական էր դառնում։ Մնում էր փրկության միակ ուղին՝ Միջերկրական ծովով։ Այդ մասում ափի զառիթափ լինելու և մոտակայքում նավահանգրստի բացակայության պատճառով թուրքերը չէին կարող Մուսալեռը շրջափակել ծովից։

Պաշտպանության կոմիտեն կազմեց մի նամակ՝ երեք օրինակով և տվեց դրանք երեք լավագույն լողորդների, որոնք պետք է հսկեին անցնող նավերին և մոտեցող նավ նկատելուն պես լողալով հասնեին և նամակը հանձնեին նավապետին։ Այդ նամակում Մուսա լեռան պաշտպանները խնդրում էին փրկել իրենց ընտանիքներին, իսկ իրենց զենք ու պարեն տալ՝ հակառակորդի դեմ պայքարը շարունակելու համար։

Սակայն օրերն անցնում էին, իսկ հորիզոնի վրա և ոչ մի նավ

¹ Werfel Franz, Die vierzig Tage des Musa Dagh, Berlin, 1956.

² Տե՛ս Արի Բարճու, стр. 64.

¹ Տե՛ս Արի Բարճու, стр. 64.

չէր երևում: Այդ ժամանակամիջոցում կանայք մի հսկայական սպիտակ դրոշակ պատրաստեցին, որի վրա անգլերեն լեզվով գրված էր. «Քրիստոնյաներն աղետ են ապրում, փրկեցեք մեզ»: Նրանք կարեցին նաև մի դրոշակ՝ կարմիր խաչը մեջտեղում: Դրոշակներն ամրացվեցին երկու բարձր ծառերի կատարներին:

Մուսա լեռան պաշտպանության 53-րդ օրը ափին մոտ երևաց մի նավ, դա ֆրանսիական «Cuihen» ռազմանավն էր: Մի քանի կտրիճ մուսալեռցիներ լողալով հասան նավին և հայերի խնդրանքը հաղորդեցին նավապետին: Վերջինս այդ մասին տեղեկացրեց էսկադրայի հրամանատարին: Շուտով ափին մոտեցավ ֆրանսիական «Փաննա դ'Արկ» շոգենավը՝ մի քանի ռազմանավերի ուղեկցությամբ: Կենդանի մնացած հայերը նետվեցին զեպի ափը: Մովի կողմից կրակի պաշտպանության տակ Մուսա լեռան բոլոր պաշտպաններին իրենց ընտանիքների հետ միասին (ընդամենը 4 հազար 58 մարդ) հաջողվեց շոգենավ փոխադրել: Սեպտեմբերի 14-ին նրանք հասան Պորտ-Սաիդ, ուր և մշտական բնակություն հաստատեցին¹:

Այսպես, շենթարկվելով Միջագետք աքսորվելու վերաբերյալ թուրքական կառավարության հրամանին, ուր նրանց տանջալից մահ էր սպասում, Մուսա լեռան հայերը փրկվեցին՝ շնորհիվ իրենց խիզախության ու տոկունության:

Հայկական ազգաբնակչությունը թուրք բռնակալներին զինված դիմադրություն էր ցույց տալիս նաև Անատոլիայի այլ շրջաններում:

Այսպես, Շապին-Կարահիսարում 4 հազար հայեր հրաժարվեցին զենքը հանձնել իշխանություններին և տեղահանվել Միջագետք: 1915 թվականի հունիսի 12-ից մինչև հուլիսի 3-ը նրանք համառ մարտեր էին մղում թուրքական 10-րդ կորպուսի զորամասերի դեմ: Ապստամբներին հաջողվեց գրավել քաղաքի միջնաբերդը, որտեղ նրանք 12 օրվա ընթացքում ետ էին մղում թշնամու հարձակումները: Թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր Ծրզնկայից ու Սվազից օժանդակ ուժեր փոխադրել, որից հետո թուրքական զորքերը շրջապատեցին քաղաքը և սկսեցին թնդանոթներից անդադար գնդակոծել միջնաբերդը: Շապին-Կարահիսարի պաշտպանները գիշերվա խավարում փորձ արեցին ճեղքել թուրքական շղթան, սակայն այդ բանը նրանց չհաջողվեց և բոլոր ապստամբները զոհվեցին²:

Պակաս հերոսական չէր և հայերի պայքարը Ուրֆա քաղաքում, ուր նրանք նույնպես մերժեցին թուրքական իշխանությունների պահանջը՝ զենքը հանձնել և թողնել իրենց հայրենի բնակատեղիները: Ուրֆայի դեմ հատուկ զորամասեր բերվեցին Հալեպից: Երիտթուրքական «եռյակի» անդամներից մեկի՝ Զեմալ-փաշայի հրամանով, որն այդ ժամանակ Սիրիայում գտնվող թուրքական զորքերի հրամանատարն էր, Ուրֆան քարուքանդ արվեց հրետանային կրակով: Քաղաքի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը սրի քաշվեց:

Այսպիսով, կարելի է հետևյալ եզրակացության հանգել. այն վայրերում, ուր հայերը զենքի էին դիմում՝ իրենց կյանքը փրկելու համար, նրանք զգալիորեն ավելի քիչ տուժեցին, քան այն ղեպքում, երբ նրանք հնազանդվելով իրենց ճակատագրին, անտրտունջ կատարում էին թուրքական պաշտոնյաների կարգադրությունները:

Արևմտահայաստանի տարբեր վիլայեթներում և Կիլիկիայում հայերի իրարից անջատ ինքնապաշտպանության վերը բերված փաստերը, որոնք թուրքական կառավարությունն իր ժամանակին որակեց որպես Անտանտի գործակալների կողմից հրահրված համընդհանուր մի ապստամբություն, վկայում են այն մասին, որ թուրքիայի հայ ազգաբնակչությունը երբեք էլ համաձայնված ընդհանուր գործողությունների ու ապստամբության պլան չի ունեցել, թեև թուրքական պաշտոնական շրջաններն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և թուրք ռազմական գործիչներն ու պատմաբանները՝ մեր օրերում պնդում են հակառակը, զուր փորձեր անելով երիտթուրքական կառավարողների վրայից վերցնելու հայերի զանգվածային կոտորածների և իրենց հայրենիքից արտաքսելու պատասխանատվությունը:

Ժամանակակից թուրքիայի պաշտոնական պատմագրությունը փորձում է արդարացնել երկրի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ 1915—1916 թվականներին երիտթուրքերի կողմից կիրառված դաժան ռեպրեսիաները: Դրանով է բացատրվում, օրինակ, հայ ժողովրդի դահիճներից մեկի՝ Քալեաթի հուշերի հրատարակումը 1946 թվականին: Մոլի շովինիստ Զահիդ Յալչընը Քալեաթ-փաշայի հուշերին կցած իր առաջաբանում գրում է, որ Օսմանյան կայսրության նախկին մեծ վեզիրը «հերքում է» անարդարացի այն մեղադրանքները, որոնք բարդվում էին երիտթուրքերի վրա առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: «Այդ գիրքը,— ընդ-

¹ Bryce, p. 512—520, Toynbee, p. 32, Lepsius, S. XI.

² Guze, Büyük harpte Kafkas cephesindeki muharebeler. 86'ü „Askeri Mecmuanın Tarih kısmı“. Sayı 20. İstanbul, 1931, s. 64—65.

դծում է Յալընը, — «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունն արդարացնող մի փաստաթուղթ է»¹:

Յալընը գովերգում է Թալեաթի ցնդաբանությունը, որի իրական նպատակն էր շարամիտ կեղծիքի միջոցով արդարացնել երիտթուրքական կուսակցության ու նրա կառավարության գործունեությունը: Իրեն հատուկ ցինիկությամբ Թալեաթը խեղաթյուրում է հայկական հարցում երիտթուրքական կառավարության վարած խսկական քաղաքականությունը, որին նա իր հուշերում առանձին բաժին է հատկացրել: Եվ դա միանգամայն բացատրելի է. լինելով այդ տարիներին ներքին գործերի մինիստրը, նա ավելի, քան երիտթուրքական պարագլուխներից որևէ մեկը, մեղսակից էր հայերի արյունոտ ջարդերում: Վերը արդեն նշվեց, որ Թալեաթը հայերի զանգվածային ջարդերի պլանի հեղինակն էր և անձամբ ստորագրում էր բոլոր այն հրամանները, որոնք տեղական իշխանություններին պարտադրում էին այդ ռեպրեսիաները կյանքում իրականացնել:

Իր հուշերում Թալեաթը վերստին կրկնում է հայերի ապստամբության վերաբերյալ հորինված մինչև վերջը ստահող վերսխանա դրում է. «Հենց որ սկսվեց պատերազմը, Մուշի, Բաղեշի ու Վանի վիլայեթներում հայերի ապստամբություններ բռնկվեցին» և անամոթաբար պնդում, որ երբ ղլխավոր շտաբը հայերին «տեղահան անելու» օրենք նախապատրաստեց, ինքը «նորից դրա դեմ դուրս եկավ»²:

Հիմնական խնդիրը, որն իր առջև դրել էր Թալեաթը, ձեռնարկելով իր հուշերը գրելուն, դա նրա ձգտումն էր «ապացուցելու», որ «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության գործիչների վերաբերյալ թուրքական դատարանի ընդունած որոշումները սխալ էին, որովհետև, նրա կարծիքով, «մի շարք անձինք (Թալեաթն առաջին հերթին ի նկատի ուներ իրեն, էնվերին ու Ջեմալին—Յ. Ս.) անարդարացի դատապարտվել են, թեև նրանց անմեղսակցությունը հաստատող ակնհայտ ապացույցներ կային»³:

Նույն նպատակով էր գրել իր հուշերը նաև Ջեմալ-փաշան⁴, որը նույնպես նենգափոխում է հայկական հարցի ամբողջ պատմությունը: Զանալով արդարացնել թուրքական կառավարության գա-

1 Talât Paşanın hatıraları, s. 1

2 Նույն տեղում, էջ 63:

3 Նույն տեղում, էջ 76: Համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունից հետո Ստամբուլի դատարանը երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխներին հեռակա կարգով մահվան էր դատապարտել՝ որպես պատերազմի հանցագործներ:

4 Джемаль - паша, Записки 1913—1919 гг., Тифлис, 1923.

վանային շարագործությունները, Ջեմալ-փաշան հայերի ապրած բոլոր դժբախտությունների մեղքը բարդում է Ռուսաստանի վրա՝ Հայկական ջարդերը նա բացատրում է հենց հայերի վարքով: Նրա խոսքերով, հայերը «հրահրում» էին ապստամբություններ, որոնք «կազմալուծում էին մեր կովկասյան բանակի թիկունքը, մի բան, որ կարող էր հանգեցնել նրա կատարյալ ոչնչացմանը»²:

Երիտթուրքական կառավարության ղեկավար գործիչներից մեկը՝ Մեվլան-զադե Ռիֆաթը, իր հուշերում մեջ բերելով մեծ քանակությամբ փաստաթղթեր, վեր է հանում ամբողջ ճշմարտությունը հայկական ջարդերում, ձգտելով ցույց տալ, որ ինքն անձամբ մասնակցություն չի ունեցել հայերի բնաջնջման վերաբերյալ երիտթուրքական կոմիտեի ու կառավարության ընդունած որոշումներին³:

Վերը հիշված Նաիմ-բեյն իր հուշերում բերում է երիտթուրքական կոմիտեի ու կառավարության բազմաթիվ որոշումներ ու հրամաններ, որոնց գերակշռող մեծամասնությունը ստորագրվել կամ անմիջականորեն առնչվում են ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի հետ:

Մեվլան-զադե Ռիֆաթի, Նաիմ-բեյի, Բրայսի, Լեպսիուսի, Մանդելշտամի և մյուսների հուշերից բերված փաստաթղթերը, ինչպես և արխիվային հարուստ նյութերը համոզիչ կերպով մերկացնում են երիտթուրքական «տրիումփիստի» պնդումների սնանկությունը:

Փաստերի նենգափոխման մեջ ժամանակակից թուրք պատմաբանները ետ չեն մնում Թալեաթից ու Ջեմալից: Այդ տեսակետից բնորոշ են այնպիսի շովինիստների «աշխատությունները», ինչպիսիք են էսաա Ուրասը, Յուսուֆ Հիբեթ Բայուրը, Սադրի Մաքսուդի Արսալը, Թեվֆիկ Բըշբըլեօղլուն, Ահմեդ էմին Յալմանը և ուրըշները: Սրանք բոլորը կաշվից դուրս են գալիս, «հաստատելու» համար, որ ոչ-մահմեդական բալոր ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը, Օսմանյան կայսրությունում միշտ էլ ապրել են լավագույն պայմաններում և օգտվել ամեն կարգի քաղաքական իրավունքներից, ուստի և նրանց հարկ չկար պայքարելու իրենց ազատագրման համար: Արհամարհելով պատմական հայտնի փաստերը, որոնք անհերքելիորեն վկայում են թուրքական սուլթանների վարած ասիմիլյատորական վայրագ քաղաքականության մասին:

1 Джемаль - паша, Записки 1913—1919 гг., Тифлис, 1923, стр. 197.

2 Նույն տեղում, էջ 236:

3 Տե՛ս Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, էջ 117:

Թուրք բուրժուական պատմաբանները պնդում են, որ թուրքերը երբեք ամբողջ մի ազգի նկատմամբ բռնություն չեն գործադրել, որ թուրքական կառավարողներն իրենց կրոնը բռնի չեն պարտադրել Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ ընկած ժողովուրդներին¹:

Էսատ Ուրասն, օրինակ, անդրադառնալով 1915—1916 թվականների դեպքերին, առանց ամաչելու գրում է, որ թուրքերի կողմից 600—800 հազար կամ նույնիսկ մեկ միլիոն հայեր սպանելու մասին եղած տեղեկությունները ընդհանուր ոչինչ չունեն իրականության հետ: Ընդհակառակը, — պնդում է պատմության սույն կեղծարարը, — հայերի կողմից սպանված մահամեղականների թիվն ավելի մեծ է²: Հեղինակը փաստադուրկ կերպով հերքում է հայ ազգաբնակչության ոչնչացման վերաբերյալ թուրքական կառավարության կողմից նախապես մշակված ծրագրի առկայությունը:

Հիքմեթ Բայուրը, Ահմեդ էմին Յալմանը և թուրք մյուս հեղինակները խուսափում են որևէ ձևով հիշատակել անգամ վերը բերված փաստաթղթերը, որոնք անհերքելիորեն վկայում են այն մասին, որ երիտթուրքական կլիկը մինչև վերջը հանցավոր է հայերի զանգվածային ջարդերում: Դրա փոխարեն նրանք հաճախ են դիմում սուլթանական կառավարության ու երիտթուրքական կուսակցության ղեկավարների կողմից 1915—1916 թվականներին սարքած փաստաթղթերին: Մասնավորապես, նրանք վկայակոչում են Քալեաթի պատասխանն Անտանտի տերությունների նոտային՝ հայկական կոտորածների վերաբերյալ: Հիշյալ պատասխանում թուրքական կառավարությունը բավականին անշնորհ ձևով փորձում էր համաշխարհային հասարակական կարծիքից թաքցնել հայ ժողովրդի այդ մեծագույն ողբերգությունը:

Էսատ Ուրասն ու Հիքմեթ Բայուրը չեն քողարկում իրենց դժգոհությունը թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Դամադ Ֆերիդ-փաշայի ելույթից, որը 1919 թվականի հոկտեմբերի 19-ի իր ճառում երիտթուրքերի նախկին կառավարությանը մեղադրել էր հայկական ջարդեր կազմակերպելու մեջ և դրանք որակել որպես բարբարոսական գործողություններ³:

«Պատերազմի տարիներին, — ասել էր իր ճառում Դամադ Ֆերիդ-փաշան, — ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը ցնցվեց իբր թուր-

քերի կողմից կատարված հանցագործությունների մասին տեղեկություններից: Ես հեռու եմ այն բանից, որպեսզի շղարշ նետեմ այն արարքների վրա, որոնք ողջ մարդկությանը ստիպեցին ցնցվել սարսափից: Առավել նվազ չափով եմ ես հակված թեթևացնելու այդ մեծ դրամայի մասնակիցների մեղավորության չափը: Ես իմ առջև այլ նպատակ եմ դնում. փաստերը ձեռքիս ցույց տալ ամբողջ աշխարհին, թե ում վրա է ընկնում իսկական պատասխանավորությունը այդ սարսափելի հանցագործությունների համար...» «Պետք է, սակայն, ժխտել ամեն մի փորձ, — ասել էր այնուհետև Դամադ Ֆերիդը, — կատարվածը բացատրելու ռասայական կոնֆլիկտով կամ կրոնական ֆանատիզմի պոռթկումով»⁴:

Հիքմեթ Բայուրը զայրույթ է հայտնում Դամադ Ֆերիդ-փաշայի այդ հայտարարության առթիվ: Նա գրում է, որ թուրքական կառավարության ղեկավարը իր հիմարության պատճառով Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում «բաղձաթիվ սխալներ» է թույլ տվել: Այսպես, հունիսի 17-ի նիստում խոսելով հայերի տեղահանման մասին, նա, Բայուրի ասելով, «անհրաժեշտ չհամարեց հիշատակել այն մասին, որ պատերազմի ժամանակ հայերը փորձում էին ապստամբություն բարձրացնել և դրանով վտանգի տակ դնել մեր բանակի թիկունքը, որ նրանք սկսեցին հանցագործություններ կատարել»: Բայուրը դժգոհ է նաև այն բանից, որ Դամադ Ֆերիդ-փաշան «այդ տեղահանումը որակել էր որպես Օսմանյան կառավարության վայրենի կամայականություն»⁵:

Իր մի ուրիշ աշխատության մեջ, հետևանքը որպես պատճառներ կայացնելով, Հիքմեթ Բայուրը գրում է, որ երիտթուրքերի կողմից կիրառված պատժիչ միջոցառումները թելադրվում էին հայերի ապստամբությամբ վանում, Բաղեշում ու Շատախում⁶: Այնուհետև նա նշում է, որ «մեր ժամանակվա թշնամիների պնդումները հայերին աքսորելու կամ սպանելու մասին կեղծիք են: Իրականում հայերի համընդհանուր ապստամբություն է բռնկվել թուրքական բանակի ամենակրիտիկական պահին»⁷: Այնուամենայնիվ, Բայուրը խոստովանում է, որ «հայկական ապստամբության» ճնշման

¹ S. Lloyd Джордж. Правила о мирных договорах. т. 2, М., 1957, стр. 200—202. Նույն ճառը բերում է նաև Էսատ Ուրասը: S. Uras, s. 688.

² Bayur Yusuf Hikmet, Türk inkilâbı tarihi, c. III, kısım 3. Ankara, 1957, s. 3.

³ Bayur Yusuf Hikmet, Türkiye Devletinin dış siyasası, İstanbul, 1938, s. 37.

⁴ Նույն տեղում, էջ 4:

¹ Sadri Maksudi Arsal, İkinci Türk Tarih kongresi, s. 1062, 1074, 1092.

² Esat Uras, s. 617.

³ Նույն տեղում, էջ 668:

ձևը «պատմության շատ տխուր էջերից է»: Սակայն նա իր ընթերցողներին մխիթարում է նրանով, որ այդ իրադարձություններն այնպիսի լայն շափեր չընդունեցին, ինչպիսին այդ եղել է հրեական ազգաբնակչության նկատմամբ՝ հիտլերականների կողմից օկուպացիայի ենթարկված եվրոպական երկրներում: Երիտթուրքերի կողմից ձեռք առնված միջոցառումները Հիբմեթ Բայուրը բնութագրում է որպես հարկադրված քայլեր, որոնց նրանք ստիպված էին դիմել պետությունը փրկելու համար¹: Այդ պատճառով էլ նա գարանում է նրանց վրա, ովքեր սուլթանական կառավարության կողմից հայերի տեղահանումը 1914—1918 թվականների պատերազմի ժամանակ բռնության ակտ են համարում²:

«Թուրքական հեղափոխության պատմությունը» գրքում Բայուրը հենվում է էսադ Ուրասի ստահոդ պնդումների վրա, այն է՝ թե իբր երիտթուրքական կառավարությունը հանցանք չունի հայկական ջարդերում: Նա գրում է, որ թուրքական կառավարությունը վաղ օրոք իմանալով Անտանտի երկրների օգնությամբ նախապատրաստվող հայերի ապստամբության մասին, որոշեց նրանց սահմանին մոտ գտնվող շրջաններից հեռացնել և այդ նպատակով նրանց տեղափոխեց Միջագետք: Սակայն աքսորի ճանապարհին «անպատասխանատու պաշտոնյաների, ոստիկանների ու քրդական հրոսակների գործողությունների հետևանքով մեկ միլիոն աքսորված հայերի մոտ կեսը զոհվեց»: Բայուրի ու էսադ Ուրասի «համոզմամբ», երիտթուրքական կառավարությունը մեղավոր չէ որ այդ հայերը զոհվեցին³:

Թուրք մյուս պատմաբանը՝ Քելֆիթ Բըլբըրդը Նույնպես նենգափոխում է պատմական փաստերը: Ամերիկյան պատմաբան Ֆիշերի «Մերձավոր արևելքի պատմություն»⁴ գրքի մասին գրած իր գրախոսականում նա մինչև վերջը պաշտպանում է հեղինակի այն թյուր կարծիքը, որ իբր Վանի ու Կարինի վիլայեթներում բնակվող հայերը 1915 թվականին զենքի դիմեցին հատկապես ուսական զորքերին օգնելու համար: Վանում, հորինում են Ֆիշերն ու Բըլբըրդը, հայկական կառավարություն կազմվեց և այդ հանգամանքը թուրքական հրամանատարությանը հարկադրեց Արևելյան Անատոլիայի հայկական ազգաբնակչությանը տեղահանել և ուղարկել Միջագետք⁵:

1 Baur Yusuf Hikmet, Türkiye Devletinin dış siyasası s. 6.

2 Նույն տեղում, էջ 64:

3 Նույն տեղում, էջ 7—9:

4 Fisher S. N. The Middle East. A History, New-York, 1959.

5 Belleten (Türk Tarih Kurumu), cilt XXIV, sayı 94, Ankara, 1960.

Իսկ Ահմեդ էմին Յալմանը, փորձելով հերքել Մանդելշտամի այն համոզիչ պնդումը, որ հայերի մտքում անգամ չի եղել ապստամբություն բարձրացնել թուրքական կառավարության դեմ և որ նրանք զենքի դիմեցին միայն այն ժամանակ, երբ նրանց անխուսափելի մահ էր սպառնում, գրում է հետևյալը. «Հայերի վարքագիծը լիովին արդարացնում էր նրանց աքսորելը»¹: Սակայն իր գրքի մի այլ տեղում նա ակամայից խոստովանում է հայկական հարցում երիտթուրքերի հետապնդած իսկական նպատակների մասին: «Հայերին արտաքսելը,— գրում է նա,—...նշանակում էր հայկական փոքրամասնության վերացումը Թուրքիայում: Ֆիզիկական լրիվ բնաջնջման կողմնակիցները մատնանշում էին, որ հայկական խիտ ազգաբնակչությունը արևելյան շրջաններում վտանգ է ներկայացնում Թուրքիայի բուն գոյությունը, ուստի և հարկավոր է վերացնել այդ վտանգը... Մենք գիտենք,— ասում էին նրանք,— որ... մեր նկատմամբ ատելություն առաջ կբերենք և մեղադրանք կհարուցենք մեր հասցեին: Բայց մենք հույս ենք տածում, որ հեռավոր ապագայում, այնուամենայնիվ, կճանաչվեն մեր անձնական զոհաբերությունները, որոնք արվեցին հանուն մեր ազգային գործի շահերի»²:

Ժամանակակից թուրք շովինիստները՝ էսադ Ուրասը, Հիբմեթ Բայուրը, Ահմեդ էմինը և մյուսները երիտթուրքական դահիճների շարագործությունները արդարացրին շատ ավելի վաղ, քան վերջիններս ենթադրում էին:

Այսպիսով, բերված փաստերն անհերքելիորեն ապացուցում են, որ Արևմտյան Հայաստանի հայերի բնաջնջման պլանը իթթի-հատականների կողմից մշակված է եղել նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը և անմիջականորեն կապված էր Կովկասի, Պոլովժիեի, Ղրիմի, Միջին Ասիայի և թուրքալեզու ժողովուրդներով բնակեցված ուսական կայսրության այլ շրջանների նկատմամբ ունեցած նրանց պանթուրքական նվաճողական ձգտումների հետ:

Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելու առաջին ամիսներին կովկասյան ճակատում թուրքական բանակի կրած պարտությունը երիտթուրքերի կառավարությունը օգտագործեց

1 Emin Ahmed, p. 215.

2 Նույն տեղում, էջ 152:

սահմանամերձ շրջանները «անհարազատ» տարրերից մաքրելու քողի տակ սկսեց իրագործել Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Օսմանյան կայսրության այլ վայրերի հայությունը զանգվածային աքսորի ու ֆիզիկական բնաջնջման ենթարկելու իր նախկին պլանը:

Հայերի աքսորը իրենց բուն հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից, Կիլիկիայից և այլ հայաբնակ վայրերից դեպի Միջագետքի հեռավոր ավազուտ անապատները, ոչ այլ ինչ էր, քան Օսմանյան կայսրության ողջ հայության ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականության իրագործում:

Իթիբահատական ջարդարարների կողմից այդ հրեշային ու վայրագ պլանի իրագործման արդյունքը եղավ այն, որ Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան բոլորովին դատարկվեցին հայությունից: Նահատակվածների թիվը մեկ միլիոնից ավելի էր: Թուրք բարբարոսներին հաջողվեց իրենց հայաջինջ քաղաքականությունը իրագործել Թուրքիայի դաշնակից կայսերական Գերմանիայի հովանավորությամբ:

Անտանտի պետությունները, որոնց բանակներում մարտնչում էին 200 հազարից ավելի հայեր՝ հանուն Արևմտյան Հայաստանը թուրքական բռնակալությունից ազատագրելու, բացի թուրքական կառավարությանը ուղղված բողոքի նոտայից, ոչ մի վճռական քայլի չդիմեցին ջարդերը կանխելու համար: Անտանտի կառավարությունների այդ վերաբերմունքը դեպի հայ ժողովրդի ողբերգությունը, ավելորդ անգամ ապացուցեց, որ նրանք երբեք էլ չեն եղել հայերի շահերի «պաշտպաններ», ինչպես իրենց ձևացնում էին ամեն անգամ, երբ հարկավոր էր թուրքական կառավարության վրա ճնշում գործադրել՝ Թուրքիայի նկատմամբ իրենց պլաններն իրագործելու համար:

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ի

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Արևմտյան Հայաստանից ու Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններից հայկական ազգաբնակչության վտարումը և նրա անմարդկային բնաջնջումը կործանարար կերպով անդրադարձավ երկրի վիճակի վրա: Թուրքիան զրկվեց աշխատասեր ու տաղանդավոր հայ ժողովրդից, որը կարևոր դեր էր խաղում նրա տնտեսական ու մշակութային կյանքում: Չնայած թուրք բռնակալների ազգային դաժան ճնշմանը, հայերը Թուրքիայում զարգացրին արդյունաբերությունը, առևտուրը, հողագործությունն ու մշակույթը: Կայսրության այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք էին Ստամբուլը, Ջմյուռնիան, Կարինը, Վանը և այլն, արդյունաբերությունն ու առևտրական ձեռնարկությունները հիմնականում հայերի ձեռքում էին: Հայերը հայտնի էին որպես արծաթագործներ, մետաքսի ու գործվածքի մշակման վարպետներ: Թուրքական գորգերը, որոնցով հիանում էր ողջ Եվրոպան, գրեթե ամբողջությամբ հայերի ձեռքի արտադրանքն էին հանդիսանում:

Նույնպիսի առաջատար դեր, ինչ որ տնտեսության մեջ, հայերը խաղում էին նաև թուրքերի մշակութային կյանքում: «Երուժիշտները, երգիչներն ու դերասանները Թուրքիայում մեծ մասամբ հայեր էին: Կոստանդնուպոլսի ճարտարապետական գեղեցկությունները գերադանցապես հայ տաղանդավոր մարդկանց գործեռն են. Սուլեյմանիե հոյակապ մզկիթը ճարտարապետ Սինանի ստեղծագործությունն է, որը հայկական ծագում ունի: Հայ ճարտարա-

պետներ Բալյանները կառուցել են Բեյլերբեյի, Չըրգանայի ու Դու-մաբախչի պալատները, հայերի ձեռքով է բարձրացվել Յըլդըզ-Քյոչք պալատը»¹: Կոստանդնուպոլսում, Զմյուռնիայում և այլ քաղաքներում գրեթե բոլոր տպարանները, որտեղ տպագրվում էին թուրքերեն լեզվով գրքեր և պարբերականներ, նույնպես պատկա-նում էին հայերին:

Հայերը թերթեր, ամսագրեր ու գրքեր էին հրատարակում նաև հայատառ թուրքերենով և այդ գրականությունը կարգացվում էր ոչ միայն այն հայերի կողմից, որոնք չէին տիրապետում իրենց մայրենի լեզվին (իսկ այդպիսիների թիվը քիչ չէր), այլև շատ թուրքերի կողմից, որոնց համար հայկական այբուբենը յուրացնելն աս-համեմատ ավելի դյուրին էր, քան արաբականը:

Առանձնապես մեծ էր հայերի դերը արևելյան վիլայեթներում, ուր նրանք մեծ մասամբ զբաղվում էին հողագործությամբ և հայտ-նի էին որպես հմուտ խաղողագործներ ու մեղվաբույծներ:

Արտագրության բնագավառը, առևտուրն ու ֆինանսները հայկական վիլայեթներում գրեթե ամբողջությամբ գտնվում էին հայերի ձեռքում: Այսպես, Սվազի (Սերաստիա) վիլայեթում, որտեղ հայերը կազմում էին բնակչության 35%-ը, 9800 արհեստավորնե-րից ու մանր առևտրականներից 6800-ը հայեր էին. 153 արդյունաբերական ձեռնարկություններից 130-ը պատկանում էին հայերին. 166 խոշոր ներմուծող-վաճառականներից 141-ը հայեր էին, արտա-հանող 150-ից 125-ը՝ նույնպես հայեր. 37 դրամատերերից 32-ը հայեր էին²:

Հայկական բոլոր վիլայեթներում բժիշկների 60 տոկոսը և վա-ճառականների 58 տոկոսը հայեր էին:

Արևելյան շրջաններում, լեռնարդյունաբերության մեջ զբաղ-ված բանվորների երեք քառորդը ազգությամբ հայեր էին³:

Անգամ այս ոչ-լրիվ տվյալները ցույց են տալիս, որ հայ ազգաբնակչության բնաջնջումն ու աքսորը չէին կարող չհանգեցնել խոր հետևանքների Թուրքիայի և, հատկապես, նրա արևելյան վիլայեթների տնտեսական ու մշակութային կյանքում: Հայտնի է, որ հայկական վիլայեթները, ջարդի հետևանքով զրկվելով իրենց հիմ-նական ազգաբնակչությունից, անցած կես դարի ընթացքում իրենք

¹ Анри Барбюс, стр. 119.

² Թվական տվյալները քաղված են Ա. Զիվիեզովի հոդվածից, տե՛ս Ա. Джа-велегов, Будущее Турецкой Армении, «Армянский сборник», М., 1916. стр. 163.

³ Firuz Jkazadeh, The Struggle for Transcaucasia, p. 8.

զարգացման մեջ ոչ միայն առաջընթաց ոչ մի քայլ չարեցին, այլ՝ ընդհակառակը, նկատելի կերպով ետ մնացին՝ առաջին համաշ-խարհային պատերազմին նախորդող ժամանակաշրջանի համեմա-տությամբ:

Պատերազմի տարիներին դառը փորձություններ կրեց նաև թուրքական դաժան լծի տակ ընկած արաբ ժողովուրդը:

Երկարատև ու ծանր պատերազմը քայքայեց Օսմանյան կայս-րության արաբական նահանգների տնտեսությունը: Օգտվելով պա-տերազմական իրադրությունից, երիտթուրքական քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունները թալանում էին արաբ ազգա-բնակչությանը՝ նրանից շնչին գնեցնելով բռնագանձելով անդի վեր-ջին պաշարները, իսկ բանակի կարիքների համար՝ բանող անա-սունները: Ինչպես խոստովանում է Զեմալ-փաշան, միայն մեկ ամսվա ընթացքում Սուեզի առաջին արշավախմբի համար արաբ-ներից խլվեց 14 հազար ուղտ¹: Բնակչության ամենաաշխատունակ մասին բանակ զորակոչելու, բանող անասունները բռնագրավման ենթարկելու հետևանքով դաշտերն անմշակ էին մնում: Մշակման համար պիտանի հողերի միայն 50 տոկոսն էր օգտագործվում:

Թուրքական զինվորական իշխանությունները արաբ ազգա-բնակչությունից չափից դուրս բարձր հարկեր էին գանձում:

Հումքի ու բանվորական ուժի պակասության պատճառով ար-դյունաբերական ձեռնարկություններն ու բազմաթիվ արհեստանոց-ները փակվում էին: Թղթե լիրան արժեքազրկվում էր: Լայնորեն տարածված էր սպեկուլյացիան: Ապրանքների գներն անընդհատ աճում էին:

Այս բոլորը խիստ բացասաբար անդրադարձավ արաբ աշխա-տավոր զանգվածների վիճակի վրա. հազարավոր մարդիկ մահա-նում էին քաղցից ու համաճարակից: Բավական է նշել, որ պատե-րազմի տարիներին Սիրիայի ու Լիբանանի ազգաբնակչությունը նվազեց 40 տոկոսով²:

Երիտթուրքական իշխանությունների կողմից լայն չափերով կիրառվող կողոպուտն ու թալանը և արաբական վիլայեթներում

¹ Джемаль-паша, стр. 123.

² Այդ մասին տե՛ս «Великий Октябрь и народы Востока», М., 1957, стр. 370.

նրանց կողմից անցկացվող շովինիստական քաղաքականությունը արաբ ժողովրդի մեջ առաջ բերին անզուսպ զայրույթ թուրք կեղեքիչների դեմ:

Օգտվելով պատերազմից, երիտթուրքական կառավարողները ամեն ինչ անում էին արաբների ազգային-ազատագրական շարժումը ճնշելու համար, սակայն արաբ ժողովուրդն ավելի համառ կերպով սկսեց պայքարել թուրքական սրյունոտ լուծք վերջնականապես թոթափելու համար:

Պատերազմի տարիներին արաբ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը, որն ընդգրկել էր Օսմանյան կայսրության արաբական բոլոր նահանգները, նոր, ավելի հուժկու թափ ստացավ:

Էնվեր-փաշան խոստովանում է, որ Զեմալ-փաշայի նշանակումը Սիրիայում տեղաբաշխված թուրքական 4-րդ բանակի հրամանատարի պաշտոնում հիմնականում բացատրվում էր նրանով, որ արաբ հեղափոխականների ծավալած գործունեությունը արտակարգ լարված վիճակ էր ստեղծել այդ շրջանում: 1914 թվականի դեկտեմբերին գալով Սիրիա և տեղում ծանոթանալով արաբական վիլայեթներում ստեղծված իրադրության հետ, Զեմալ-փաշան ստիպված էր խոստովանել, որ արաբական մարզերը վառողի նման ամեն բոպե կարող են պայթել կայծից՝ եթե ձեռք չառնվեն ամենախիստ միջոցներ¹:

Իր անսահմանափակ իշխանությունը հաստատելով Սիրիայում, Լիբանանում ու Պաղեստինում, Զեմալը վերացրեց գլխավոր խորհուրդները և քաղաքացիական դատարանները: Դպրոցներում ու վարչական հիմնարկներում արգելվում էր արաբերեն լեզուն օգտագործել: Արաբական բոլոր ընդդիմադիր թերթերն արգելվեցին:

«Քաղաքական կյանք Սիրիայում այլևս գոյություն չունի: Զեմալ-փաշան ինքնակալական իշխանություն է հաստատել»², — գրում էր ռուս դիտորդը 1916 թվականի օգոստոսին: Զեմալի հրամանով ձերբակալում և հաճախ առանց դատ ու դատաստանի կախում էին արաբ մտավորականության ականավոր ներկայացուցիչներին և ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներին: Բեռնում ռուսական ղեսպանորդ Վ. Ռ. Բախերխատը 1916 թվականի հունիսի 2(15)-ի հեռագրում հաղորդում էր արտաքին գործերի մինիստրությանը, որ վերջին շրջանում սիրիացիների նկատմամբ կիրառվող մահապատիժներն ու արքայի շեն դադարում և դրանք անխուսափե-

լիորեն հուզումներ առաջ կբերեն արաբական ամբողջ աշխարհում և կուժեղացնեն ատելությունը երիտթուրքերի նկատմամբ: «Ուշադրության արժանի է նաև այն, որ գլխավոր դերն այդ հետապնդումներում պատկանում է Զեմալ-փաշային», — ավելացնում էր նա վերջում¹: Միայն մի օրվա ընթացքում՝ 1916 թվականի մայիսի 6-ին, Դամասկոսում ու Բեյրութում կախվեցին 22 հայտնի գործիչներ: Դամասկոսում կախվածների թվում էին մեջլիսի պատգամավորներ Ռիվշտի-բեյ Շամհանը, Աբդել-Համիդ ալ-Ջոհրարին, Դամասկոսի երեկի գործիչներ Շեֆիգ-բեյ ալ-Մուսայեզը, հայտնի հեռուոր Շաուբի-բեյ Ասալին, բանաստեղծ Օմար Համզը, Մուհամեդ ալ-Շանթին, «Ալ-Մուֆիթ» թերթի հրատարակիչ Աբդուլ-Համիդ ալ-Արուսին, «Ֆաթա ալ-Արաբ» թերթի հրատարակիչ էմիր Արիֆը, հայտնի հրապարակախոս Ահմեդ Թաբբարան, փրկսոփա էմիր Լուֆթին և ուրիշներ:

Բացի հիշված անձերից, ինչպես նշում է Մեվլան-զադե Ռիֆաթը, քիչ չէր նաև Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններում կախված կամ ծածուկ գնդակահարված արաբ գործիչների թիվը: Միայն Սիրիայում, մինչև 1916 թվականի ամառը, Կահիրեի «Մուքթամ» թերթի տվյալներով, մահվան էին դատապարտվել 816 մարդ՝ նրանց ամբողջ գույքի բռնագրավումով²:

Թուրքական իշխանությունները, արդեն ունենալով Արևմտյան Հայաստանից հայ ազգաբնակչությանը գլխովին տեղահանելու փորձը, արաբական նահանգներում ևս սկսեցին կիրառել զանգվածային արքայի քաղաքականությունը, բնիկ արաբներին հեռացնելով իրենց բնակավայրերից՝ դեպի Տեր-Ջորի անապատային շրջանները: 1916 թվականի սկզբներին Բեյրութից ու լեռնային Լիբանանից հիշյալ վայրերն ուղարկվեցին 4 հազարից ավելի արաբ ընտանիքներ, իսկ Դամասկոսից և Սիրիայի այլ քաղաքներից՝ շուրջ 5 հազար ընտանիք: Նույն տարվա գարնանը միայն Բեյրութից արքայից 400 ընտանիք: Աքսորյալների շարժական ամբողջ գույքը կողոպուտի ենթարկվեց, իսկ նրանց պատկանող հողերը բռնագրավվեցին թուրքական իշխանությունների կողմից: Մի սիրիացի արաբի ասելով, այդ ռեպրեսիաները սպառնում էին «լրիվ ոչնչաց-

1 Տե՛ս «Раздел Азиатской Турции», № 338.

2 Տե՛ս Лазарев М. С., стр. 89. Տե՛ս նաև Ֆայեզ էլ Դուէյն. Զարդերը Հայաստանի մեջ (ականատեսի վկայություններ), Ֆրանսերենից թարգմանեց Գր. Տամաճեան, Փահիրե, 1960, էջ 47:

1 Д ж е м а л ь - п а ш а, стр. 117.

2 Տե՛ս Л а з а р е в М. С., стр. 74—75.

նել երկրի բնիկներին»¹: Իր գազանությունների մասին **Ջեմալը** հետագայում ցինիկորեն գրում էր հետևյալը. «Անհնազանդ արաբները, որոնք իրենց ուժը զգացնել էին տալիս տակավին Գամասկոսում իմ կողմից հաստատված ռեժիմի շնորհիվ, չհամարձակվեցին բացահայտորեն զենքի դիմել»²:

Լիբանանցի պատմաբան **Ջեյնեն**, խոսելով արաբական վիլայիթներում գործադրված բռնությունների մասին, գրում է. «...Չափազանցություն չի լինի ասել, որ **Ջեմալ-փաշայի** կառավարման շրջանն այն որոշիչ գործոններից մեկն էր, որը արաբ մահմեդականների առաջնորդներին օգնեց վճռականություն հանդես բերել 1 մեկընդմիջտ հիմնավորապես խզել բոլոր կապերը թուրքական կայսրության հետ: 1916 թվականի մայիսի 6-ի մահապատիժներից հետո արաբական նացիոնալիզմն ուժեր հավաքեց և գործուն դարձավ: Արաբական քաղաքական անկախությունն ու արաբական ազգային ինքնուրույնությունը շոշափելի իրականություն և բացարձակ անհրաժեշտություն դարձան...»³:

Արաբ մտավորականության, ինչպես և ժողովրդական ու ազգային գործիչների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների կատարած շարագործությունները համընդհանուր զայրույթ առաջ բերին արաբական բոլոր վիլայիթներում: Թեև զանգվածային բռնությունների, մահապատի ու աքսորի ճանապարհով թուրքական իշխանություններին հաջողվեց կանխել Սիրիայում, Լիբանանում Պաղեստինում և Իրաքում նախապատրաստվող համընդհանուր ապստամբությունը, այնուհանդերձ, արաբներն անցան պարտիզանական պատերազմին, որը հատկապես մեծ թափ ստացավ Հեջազում ծագած ապստամբությունից հետո⁴:

Թուրքական իշխանությունները և, մասնավորապես, արաբական նահանգների ղեկավարող **Ջեմալ-փաշան**, վաղուց գիտեին Հեջազում հասունացող ապստամբության մասին: Այդ կապակցությամբ ինքը՝ **Ջեմալ-փաշան** նշում է, որ նա ձգտում էր հնարավոր ամեն բան անել հարկադրելու համար Հեջազի կառավարիչ շերիֆ **Հուսեյնին** հրաժարվել արաբների ապստամբություն բարձրացնելու մտքից: Սակայն այդ ուղղությամբ **Ջեմալի** գործադրած բոլոր ջանքերն ապարդյուն անցան, քանի որ նա ի վերջո կանգնեցվեց ապրս-

տամբության փաստի առաջ¹: Ապստամբ արաբների առաջնորդ **Մեքքայի** կառավարիչ **Հուսեյնը** իրեն հռչակեց արաբական բոլոր երկրների թագավոր:

Դիմելով արաբներին, նա կոչ էր անում ապստամբել էնվերի, Թալեաթի ու **Ջեմալի** բռնապետության դեմ: Հիշյալ կոչում թվարկվում էին արաբական ազգային-ազատագրական շարժման գործիչների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների կողմից գործադրված բոլոր բռնությունները: Կոչն ավարտվում էր հետևյալ խոսքերով. «Այն օրվանից, երբ մենք էմիր դարձանք, մեր բոլոր դիտավորություններն ուղղված էին արաբների ազատագրմանը: Մենք մեր ուժերից կախված ամեն ինչ արեցինք այդ նպատակին հասնելու համար: Հանուն դրա մենք բարեկամական հարաբերությունների մեջ մտանք ամենահեղինակավոր ու ամենազորեղ արաբների հետ: Այդ ուղղությամբ մեր հանդես բերած համառության ասպացույցն է նաև այն, որ մենք ասորական արշավախումբ պատրաստեցինք և ուղարկեցինք նրան թուրքերի հրահանքով էմիր **Իբն էլ-Սունուզի** վրա հարձակված էմիր **Իբն էլ-Ռեստրիդի** զորքերի դեմ կռվելու համար»²:

Անգլիան ու Ֆրանսիան արաբների ապստամբությունն օգտագործեցին թուրք-գերմանական ուժերի դեմ՝ Միջագետքի ու սիրիական-պաղեստինյան ճակատում:

Անգլիան տակավին 1914 թվականի նոյեմբերից, այսինքն՝ գերմանա-ավստրիական խմբավորման կողմում Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելու պահից, բանակցություններ սկսեց Հեջազի կառավարչի հետ, նպատակ ունենալով վերջինիս «թեքել դեպի թուրքական տիրապետության տապալումը: Ըստ որում Անգլիան Հուսեյնին առաջարկում էր օգնություն և նրա ապագա անկախության երաշխիքներ»³:

Մեծ Բրիտանիայի ու Մեքքայի շերիֆ **Հուսեյն** բեն-Ալիի միջև տեղի ունեցած երկարատև բանակցություններից հետո 1915 թվականի հոկտեմբերին կնքվեց գաղտնի համաձայնագիր, որով ապագա անկախ արաբական պետությունը պետք է տարածվեր հարավում մինչև Հնդկական օվկիանոսը, հյուսիսում՝ մինչև Ալեքսանդրետի ռովածոցը, արևմուտքում՝ մինչև Միջերկրական ու Կարմիր ծովերը և արևելքում՝ մինչև Պարսից ծոցը:

Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, անգլիական գաղութարարները ամենևին էլ մտադիր չէին պատերազմի

1 Сб'ю Лазарев М. С. էջ 47:

2 Джемаль - паша, стр. 153.

3 N. Z. Zeine, Arab-Turkish relations and the Emergence of Arab Nationalism, Beirut, 1958, p. 103—104. Сб'ю М. С. Лазарев, стр. 91—92
Примечание.

4 Մեվլան - գաղե Ռիֆաթ, էջ 249—251:

1 Сб'ю Джемаль - паша, стр. 134—135.

2 Сб'ю Нույն սեղում, էջ 183—184:

3 Готлиб В. В., стр. 72.

հաղթական ավարտից հետո սրաբներին անկախություն պարգևելու Այդ մասին են վկայում նաև Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, իսկ այնուհետև Ռուսաստանի միջև տեղի ունեցած գաղտնի բանակցությունները՝ Օսմանյան կայսրության և, մասնավորապես, նրա արաբական տերիտորիաների հետպատերազմյան բաժանման մասին: Բանակցությունները սկսվեցին 1915 թվականի դեկտեմբերին՝ Լոնդոնում: Անգլիայի ներկայացուցիչն էր մերձավոր արևելյան հարցերի գծով էքսպերտ Մայքլ Սայքսը, Ֆրանսիայինը՝ Բեյրուսի նախկին գլխավոր հյուպատոս Ժորժ Պիկոն: Բանակցությունները վերհանեցին այն խոր հակասությունները, որոնք առկա էին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև արաբական տերիտորիաների բաժանման հարցում: Երկար սակարկությունից հետո 1916 թվականի փետրվարին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև կնքվեց կոմպրոմիսային մի համաձայնագիր, որով դաշնակիցների կողմից պատերազմը շահելու դեպքում հարավային Միջագետքում (Բաղդադի հետ միասին) հաստատվելու էր անգլիական տիրապետությունը: Ներքին Միջագետքն ընկնում էր անգլիական ազդեցության գոտու մեջ, Արևմտյան Սիրիան, Լիբանանը, Կիլիկիան, Այնթաբը, Ուրֆան, Մարդինը, Դիարբեքիրը և Խաբարիի մարզը հանձնվում էին Ֆրանսիային: Արևելյան Սիրիան ու Մոսուլի վիլայեթը կազմելու էին Ֆրանսիայի ազդեցության ոլորտը, իսկ Պաղեստինը հանձնվում էր դաշնակիցներին համատեղ կառավարմանը¹:

1916 թվականի փետրվարին ռուսական կովկասյան բանակը սրազ թափով առաջ շարժվելով, մոտեցավ Միջագետքի ու Սիրիայի սահմաններին: Երկյուղ կրելով այն բանից, որ ռուսական զորքերը հեշտովյաժք կարող են ներխուժել արաբական երկրները, Անգլիան ու Ֆրանսիան որոշեցին այդ երկրների բաժանման մասին ընդունած իրենց որոշումները համաձայնեցնել Ռուսաստանի հետ: 1916 թվականի գարնանը վերը հիշատակված Սայքսը և Պիկոն Պետրոգրադում բանակցությունների մեջ մտան ցարական կառավարության ներկայացուցիչների հետ: Տեղական բանակցությունների արդյունքը եղավ այն, որ ցարական կառավարությունը, ստանալով Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների համաձայնությունը՝ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո ձեռք բերել ամբողջ Արևմտ-

յան Հայաստանը, իր ստորագրությունը դրեց Սայքս-Պիկոյի պայմանագրի տակ¹:

1917 թվականի օգոստոսից անգլո-ֆրանս-ռուսական պայմանագրին միացավ և Իտալիան, որը Թուրքիայի դեմ պատերազմի մեջ էր մտել Անտանտի պետությունների կազմում: Նախքան այդ պայմանագրին միանալը, բանակցությունների ժամանակ Իտալիան պահանջում էր, որ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո իրեն անցնի փոքրասիական թերակղզու ամբողջ հարավային մասը՝ Կիլիկիայի Ադանա և Մերսին քաղաքներով: Բայց քանի որ Կիլիկիան անցնելու էր Ֆրանսիային, ապա Իտալիային՝ պատերազմին Անտանտի կողմում մասնակցելու համար որպես հատուցում տրվեց Անատոլիայի հարավ-արևմտյան մասը. Ջմյուռնիան, Այդին, Կոնյա և Ադալիա քաղաքներով:

Նշված պայմանագիրը կնքվեց արաբ ժողովրդից գաղտնի. այն լրիվ չեղյալ էր հայտարարում Անգլիայի ու Մեքքայի կառավարիչ Հուսեյնի միջև մինչ այդ ստորագրված համաձայնագրի պայմանները: Դա, սակայն, անգլիական գաղութարարներին չխանգարեց հանդես գալու արաբ ժողովրդի շահերի «պաշտպանների» դերում՝ նրանց պայքարը գերմանա-թուրքական ուժերի դեմ օգտագործելու նպատակով: Այդ ուղղությամբ լայն գործունեություն ծավալեցին անգլիական հետախույզներ Լոուրենսը, Վիլսոնը և ուրիշներ: Նրանք բեղուններից կամավորական ջոկատներ էին կազմում և անձամբ ղեկավարում մարտերը: Թուրքական բանակի դեմ արաբական անկանոն զորամասերի ծավալած ռազմական գործողություններին աջակցություն էր ցույց տալիս տեղի արաբ ազգաբնակչությունը:

Հեջազում ծագած ապստամբությունը լայն արձագանք գտավ նրա սահմաններից դուրս՝ Սիրիայում, Լիբանանում, Իրաքում, Եգիպտոսում և ադաբական այլ երկրներում: Ամենուրեք ուժգին ազդեցիկ էր մղվում Հեջազի ապստամբներին նյութական օգնություն ցույց տալու և կամավորական ջոկատներ ուղարկելու օգտին: Հեջազը դարձել էր արաբների ազգային-ազատագրական պայքարի դրոշմ: Խոսելով այդ ապստամբության մասին, գերմանական գեներալ Ֆալկենհայնը նշում էր, որ ապստամբության լուրը «արագորեն տարածվեց Արաբական թերակղզու սահմաններից շատ հեռու՝ հուզումներ առաջ բերելով Սիրիայի արաբ ազգաբնակչության շերտերում, ինչպես նաև Սիրիական անապատի բեղունների մեջ: Այդ ապստամբությունը, որը կրոնական գունավորում էր ստացել,

¹ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի մասին մանրամասն խոսվում է Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին ուղղված՝ անգլիական ու ֆրանսիական դեսպանությունների հուշագրում: Տե՛ս «Раздел Азиатской Турции», № XXV.

¹ Տե՛ս «Раздел Азиатской Турции», протоколы особого совещания и записка морского и военного министра — XCII, XCVII, XCVIII, XCIX.

վերջնականապես ապացուցեց, որ այսպես կոչված «սրբազան պատերազմի» լողունգի հռչակման միջոցով ամբողջ աշխարհի մահմեդական բնակչությանը անգլիացիները դեմ դուրս բերելու թուրքիայի փորձը, ընդհանուր առմամբ վերցրած, սխալ էր»¹։ Արաբների պայքարը Հեջազում, Իրաքում, Սիրիայում, Պաղեստինում և Լիբանանում, որն Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից օգտագործվում էր այդ երկրներից թուրքիային վճարելու և իրենց տիրապետությունը հաստատելու համար, թուրքական իշխանություններին առավել մեծ շահով գրգռեց արաբների դեմ։ Հագարավոր մարդկանց թուրքերը կախում էին, համակենտրոնացման ճամբարներ ուղարկում, խաղաղ բնակչության զանգվածային ջարդեր կազմակերպում։ Պաղեստին-սինայի ճակատում անգլիական զորքերի առաջադասման կապակցությամբ Ջեմալ-փաշան ԱՄՆ-ի ու Իսպանիայի հյուպատոսներին հայտարարել էր, որ «եթե դաշնակիցներն առաջ շարժվեն, իսկ սիրիացիներն իրեն դավաճանեն, ապա ինքը ամբողջ երկիրը կրակի կտա, սրի կքաշի բոլոր բնակիչներին և երկիրը մոխրի կվերածի»²։

Սակայն Ջեմալի վայրագություններն ի վիճակի չէին կանգնեցնել արաբներին, որոնք պայքարում էին իրենց համար այնքան ատելի թուրքական լծի դեմ։ Երիտթուրքական կառավարողներին չօգնեց նաև այն, որ նրանք հաճախակի լրացուցիչ զորքեր էին ուղարկում արաբական երկրները, որովհետև արաբները պարտիզանական պատերազմ էին մղում և թուրքական զորամասերի վրահանկարծակի հարձակումներով լուրջ պարտությունների էին մատնում նրանց։

Պատերազմի տարիներին արաբ ժողովրդի մղած պայքարը էական դեր խաղաց թուրք-գերմանական զորքերին Միջագետքի ու Սիրիա-պաղեստինյան ճակատներում վերջնականապես ջախջախելու և շուրջ շորս դար տևած թուրքական տիրապետությունից արաբական երկրներն ազատագրելու գործում։

Պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության էկոնոմիկայի հիմքը՝ գյուղատնտեսությունը, հիմնովին քայքայվել էր թուրքական բանակ էր զորակոչված մոտ 3 միլիոն մարդ, այսինքն՝

¹ Фалкьенгайн Э., Верховное командование 1914—1918 гг. в его важнейших решениях, М., 1923, стр. 237.

² ЦГВИАЛ, ф. 2000, д. 3891, л. 310. *Տե՛ս* М. С. Лазарев, стр. 178—179.

չորակոչի ենթակա տարիքի գրեթե բոլոր տղամարդիկ¹։ Բեռնում Ռուսաստանի դեսպանորդ Մանդելշտամը 1916 թվականի մայիսին հաղորդում էր, որ Փոքր Ասիայի գյուղերում աշխատունակ տղամարդ գրեթե չի մնացել՝ բացի սակավաթիվ հարուստ գյուղացիներից, որոնք բանակից ազատվելու համար փրկագին են տվել։ Քաղաքներում, ուր հարուստներն ավելի շատ էին, մեծ էր նաև ազատված տղամարդկանց թիվը²։

Բնակչության արտադրող մասին բանակ զորակոչելու հետևանքով գյուղատնտեսությունը զրկվեց բանվորական ձեռքերից։ Բանակի կարիքների համար գյուղացիներից բռնագրավում էին ձիերը և գրեթե ամբողջությամբ՝ խոշոր եղջերավոր անասունները։ Թուրքական պաշտոնական տվյալների համաձայն, պատերազմի վերջին Անատոլիայում ձիերի թիվը հաշվվում էր 300 հազար՝ պատերազմի նախօրյակին եղած 2 միլիոնի համեմատությամբ, կովերինը՝ 2 մլն, ճ—7 մլնի փոխարեն, գոմեշներ ու եզներ 1913 թվականին կային 2,7 մլն. գլուխ, իսկ 1919 թվականին դրանցից մնացել էր ընդամենը 378 հազար գլուխ։ Նույն տարիներին ջորիների թիվը 145 հազարից նվազել էր մինչև 85 հազար, էշերինը՝ 13 մլն. 737 հազարից մինչև 825 հազար, ուղտերինը՝ 314 հազարից մինչև 95 հազար³։ Այժ ու ոչխար, գառների հետ միասին, 1913 թվականին կար 18.722 հազար գլուխ, իսկ 1919 թվականին՝ 11.200 հազար։ Եթե 1913 թվականին անգորական այծեր թուրքիայում հաշվվում էին 2 մլն. 39 հազար գլուխ, իսկ սովորական այծեր 14,428 հազար, ապա 1919 թվականին բոլորը միասին կազմում էր ընդամենը 2065 հազար գլուխ⁴։

Այսպիսով, պատերազմի վերջին թուրքիայի գյուղատնտեսությունը զրկվել էր բանող ուժից, որի հետևանքով գյուղացիների շահարկի մեծ մասը մնում էր անմշակ։ Եթե պատերազմից առաջ թուրքիայում մշակվում էր 60 հազար դեկտար հող, պատերազմի վերջին մշակվող ցանքատարածությունները կրճատվեցին ավելի բան 2 անգամ՝ մինչև 25 հազար դեկտարի շահով⁵։ Որոշ վիլայեթներում (Ուրֆա, Դիարբեքիր, Հալեպ) նախկինում մշակվող ցանքատարածությունների միայն 15 տոկոսն էր օգտագործվում⁶,

¹ ЦГВИАЛ, ф. 2000, д. 3891, л. 310. *Տե՛ս* М. С. Лазарев, стр. 179—179

² Emin Ahmed, p. 252.

³ Նույն տեղում։

⁴ Mears Elliot Grinnell, Modern Turkey. New-York, 1924. յ. 285.

⁵ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3891, л. 350.

⁶ АВПР, ф. «Политархив», д. 4656, л. 33.

Եթե վերցնենք առանձին տեխնիկական կուլտուրաները, ապա հետևյալ պատկերը կստացվի. բամբակի դաշտերը 1918 թվականին կազմում էին 1913 թվականի բոլոր ցանքատարածությունների միայն 8 տոկոսը¹: Միախոտով դրադեցված տարածությունը, ինչպես և ծխախոտի բերքը կրճատվել էին ավելի քան 2/3-ով²: Նույնիսկ գերմանացի հեղինակներից մեկը՝ Մյուլմանը, սրն ամեն կերպ աշխատում է գունազարդել Թուրքիայի տնտեսական վիճակը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ստիպված էր խոստովանել, որ ցանքատարածությունների կրճատման ու բերքատվության անկման հետևանքով բնակչությունը մըշտապես սովի էր մատնված³:

Աղետալի այդ կացությունից դուրս գալու նպատակով Թուրքական կառավարությունը 1916 թվականին պարտադիր գյուղատնտեսական պարհակ մտցրեց, որի հիման վրա գյուղական ազգաբնակչությունը՝ 16-ից մինչև 60 տարեկան, պարտավոր էր հողը մշակել: Այդ պարհակից խուսափողների համար սահմանված էր տուգանք և նույնիսկ ազատազրկություն՝ մինչև երեք ամիս ժամանակով: Բացի դրանից, դաշտային աշխատանքների համար գյուղատնտեսական հատուկ գումարտակներ էին կազմակերպվել: Թուրքական գյուղերն էին ուղարկվում Գերմանիայից ու Ավստրո-Հունգարիայից ստացված գյուղատնտեսական մեքենաներ: Միջոցներ էին ձեռք առնվում առանձին կուլտուրաների և, հատկապես, բամբակի արտադրանքն ավելացնելու համար: Այդ նպատակով Գերմանիայից մասնագետ գյուղատնտեսներ էին հրավիրվել: Կառավարությունը գյուղատնտեսական բանկի միջոցով սկսեց փոխառություններ բաց թողնել՝ գյուղատնտեսությունը վարկավորելու համար:

Այդ միջոցառումներից ամենից առաջ օգտվեց գյուղական վերնախավը: Զինվորական ծառայությունից փրկագնվելով, խոշոր հողատերերն ու կուլակները իրենց ձեռքը գցեցին պատերազմի գնացած գյուղացիների հողակտորները: Հողի ավելցուկները նրանք վարձով տալիս էին հողագործ գյուղացիներին՝ նրանց դարձնելով կիսարարներ: Բացի դրանից, գյուղական հարուստները մեծ գումարներ էին ստանում բանակին սննդամթերք ու անասնակեր մատակարարելուց:

1 Emin Ahmed, p. 117.

2 Istatistik yilligi, 1931—1932, cilt 5, s. 157.

3 Mühlmann C. Das Deutsche-Türkische Waffenbündnis im Weltkrieg, Leipzig, 1940, S. 187.

Հողից զրկված և հարկերի տակ տքնող թուրք գյուղացիությունը տառապում էր ֆեոդալա-վաշխառուական ծանր շահագործումից: «Ժողովուրդը,— ասված էր մի փաստաթղթում,— տանջահար է լինում ուժից վեր ծանր ուղղական հարկերի բեռան տակ. բնակչությունը վերջնականապես քայքայվել է մշտական հարկադիր բռնագանձումներից»¹: «Թուրքական գյուղացուց,— ասված էր Թուրքիայում ստացված հաղորդումներից մեկում,— խլում են վերջին ձին, ջորին, էշը, ուղտը, սալը՝ բանակի կարիքների համար: Դրա հետևանքով գյուղացիները զրկված են ոչ միայն քաղաքների, այլև հարևան գյուղերի հետ հաղորդակցություն պահպանելու հնարավորությունից... Բանող անասունի բռնագրավումն այնպիսի շահեր է ընդունել, որ ամբողջ մարզերում գյուղացիները ստիպված են հողը վարել՝ մարդկանց լծելով»²:

Կառավարությունը գյուղական բնակչությունից բռնագանձել էր ցորենի, գարու, բրնձի, աղի, շաքարի ու թեյի վերջին պաշարները: Իշխանությունները գյուղացիներից տարել էին նույնիսկ սերմացուն: Բուլոբ այդ մթերքները ուղարկվում էին Գերմանիա և Ավստրո-Հունգարիա: Թե ինչպիսի ահռելի շահեր էին ընդունում բռնագանձումները Թուրքիայում այդ տարիներին, երևում է Մուլլա-Սուլեյման գյուղի (որն ուներ 200 տուն) բնակիչների ներկայացրած ցուցակից: Տակավին զորահավաքի շրջանում իշխանությունները գյուղից տարել էին հետևյալը. 24 սալ՝ եղների հետ միասին և առանձին էլի 30 եղներ, 24 ձի, 4 հազար փութ ցորեն, 2,5 հազար փութ գարի, 18 հազար փութ շոր խոտ, 110 զույգ գուլպա, 23 փութ յուղ, 2 հազար գլուխ ոչխար և 200 կով: Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո հիշյալ գյուղի բնակիչներից, ինչպես և այլ գյուղերից, բռնագանձվեցին մթերքի եղած բոլոր պաշարները և բանող անասունը³:

Նույնիսկ երիտթուրքական առանձին գործիչներ հետագայում ստիպված էին խոստովանել, որ գյուղացիների մոտ մնացած բերքը վերցվում էր շնչին գնով՝ իբր բանակի կարիքների համար, և գյուղացին ինքը պարտավոր էր այդ բերքը տեղափոխել ուղղական պահեստները, իսկ փողի դիմաց նա ստանում էր մի տեղեկանք, որը ոչ մի բանի համար պետքական չէր»⁴:

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с., д. 3187, л. 79.

2 «Кавказское слово», 5. XI.1915, № 28.

3 «Каспий», 25. X 1914, № 239. Այդ բռնագանձումների մասին մանրամասն տե՛ս Н. Арсеньев, Очерки современной Турции. «Новый Восток», 1922, № 2, стр 153.

4 Տե՛ս Մե վ լ ա ն - գ ա դ ե Ռ ի ֆ ա թ, էջ 286:

1918 թվականի հունիսին, թուրքական ձախ սոցիալիստների կոնֆերանսում կարդացած իր զեկուցման մեջ՝ «Պատերազմի ազդեցությունը թուրքիայի տնտեսական կյանքի վրա», Ջեվդեթը նշեց, որ «ռազմական կարիքների պատրվակի տակ կառավարությունը բռնագրավեց առաջին անհրաժեշտության բոլոր սննդամթերքները՝ քաղցի ու մահվան դատապարտելով թշվառ կանանց ու երեխաներին»¹։

Միխաիլ Վասիլևիչ Ֆրունզեն, որը 1921 թվականի նոյեմբերի վերջից մինչև 1922 թվականի հունվարը գտնվելով թուրքիայում, եղավ նրա շատ շրջաններում, գրում էր, որ ամենուրեք աչքի էլ զարնում տնտեսական մեծագույն փլուզումն ու ամայացումը։ Երկարատև պատերազմն իր ամբողջ ծանրությամբ «ընկնում է թուրք ազգաբնակչության ուսերին... գյուղերում համարյա ոչ մի տղամարդ չի մնացել, նրանք բոլորը գտնվում են ճակատում կամ սպանվել են։ Աշխատում են ծերերը, կանայք կամ անշահասները։ նյութական միջոցները սպառվել են, բանող անասուն չկա, չկան փոխադրական միջոցներ։ Ամայի հողատարածությունները կազմում են 50 տոկոսից ավելի»²։ Իր օրագրի մի այլ տեղում Ֆրունզեն նշում է հետևյալը. «Պատերազմից բոլորը հոգնել են և անշափքայքայվել...»³։

Սովի ու հակասոսիալիստական պայմանների հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում մոլեզնում էին վարակիչ հիվանդությունները։ Պատերազմի տարիներին սովից ու համաճարակից Փոքր Ասիայում մահացել էր շուրջ 2,5 մլն. մարդ։ Վարակիչ հիվանդություններն առանձնապես տարածված էին արևելյան վիլայեթներում։ Դա բացատրվում էր նրանց հետամնացությամբ, որն ավելի էր խորանում այդ տերիտորիայի ավերումով՝ ռազմական գործողությունների ծավալման հետևանքով։ Արևելյան վիլայեթների բնակչության 72 տոկոսը հիվանդացել էր բժախտով, 14 տոկոսը տառապում էր խրոնիկական զոդերոցքով, իսկ տասնմեկ հոգուց մեկը՝ հիվանդ էր սիֆիլիսով⁴։

Թուրքիայից ստացած հաղորդումներից մեկում ասվում էր, որ Կարինում յուրաքանչյուր օր բժախտից մահանում է 100—150

մարդ, իսկ հիվանդանոցում վիրավորները մահանում են՝ շտանաչով անհրաժեշտ բժշկական օգնություն¹։

Թուրքիայի մարդկային կորուստները պատերազմում հսկայական էին։ Պատերազմի տարիներին բանակ էր զորակոչվել 2 մլն. 350 հազար մարդ, որից 550 հազարը զոհվեցին կովի դաշտում, 391 հազար հոգի վիրավորվել էին և 480 հազար մարդ՝ դերի ընկել։ Դա կազմում էր բանակ կանչվածների 62,84 տոկոսը²։

Մեզ ավելի ճշգրիտ են թվում թուրքական տվյալները, որոնց ամառայն Օսմանյան կայսրությունը պատերազմի շորս տարիների ընթացքում կորցրել էր 2,5 մլն. մարդ։ Դրանցից 1 միլիոնը մահացել է վերքերից ու հիվանդություններից, 500 հազարը՝ սպանվել պատերազմի դաշտում և մոտ 900 հազարը՝ վիրավորվել³։

Այդ տարիներին էական փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև թուրքիայի արդյունաբերության մեջ, պատերազմը նրան մեծ վրասա հասցրեց։ Ամենից ավելի տուժեցին այն ճյուղերը, որոնք կապված էին արտահանման հետ՝ ծխախոտի, բրդի, մետաքսի ու մշակման։ Այսպես, բրդե մանվածքի արտադրանքը կրճատվեց 5 անգամ, մետաքսահումքինը՝ 3 անգամ։

Թուրքիայի սևծովյան ափը ռուսական նավատորմի կողմից թլուկադայի ենթարկելու հետևանքով խանգարվեց քարածխի արտահանումը։ Չոնգուլդակի քարածխային ավազանից, որը հանգեցրեց այն բանին, որ ածխի հանույթը կրճատվեց ավելի քան 4 անգամ՝ 327 հազար տոննայից (1913 թ.) մինչև 186 հազար տոննայի (1918 թ.)⁴։

Սակայն այդ տարիներին էլ կազմակերպվեցին արդյունաբերության նոր ճյուղեր, որոնք սպասարկում էին ճակատին։ Նոր ձեռնարկությունները կառուցվում էին ոչ թե Ստամբուլում, Զմյուռնիայում և նավահանգստային մյուս քաղաքներում, որոնք գտնվում էին Անտանտի զորքերի հարվածների տակ, այլ կենտրոնական Անատոլիայում։ Զուտ թուրքական արտադրական ձեռնարկությունների աճին նպաստում էր նաև այն, որ պատերազմի տարիներին կվրոպական երկրներից ապրանքների ներմուծումը թուրքիա գրեթե դադարել էր։ Օգտվելով պատերազմական իրադրությունից, կառավարությունը մաքսային տուրքերը բարձրացրեց ներմուծվող ապ-

¹ Центральный партийный архив ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 17, оп. 1, л. 90, л. 37.

² Фрунзе М. В. Соч., т. I, М., 1929, стр. 358.

³ Նույն տեղում, էջ 308։ Թուրքիայի գյուղատնտեսության վրա պատերազմի ունեցած կործանարար ազդեցության մասին մանրամասն տե՛ս А. Д. Новичев. Экономика Турции в период мировой войны, Л.—М., 1935, стр. 16—34.

⁴ Emin Ahmed, p. 81.

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3862, л. 219.

² «Мировая война в цифрах», М.—Л., 1934, стр. 22.

³ Emin Ahmed, p. 255.

⁴ Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, uç Aylık Bülten, № 67—68, Ankara, 1948, s. 139. Այդ մասին տե՛ս նաև İstatistik Yıllığı, 1931—1932, c. 5, s. 223.

րանքների գնի 30 տոկոսի չափով և հայտարարեց, որ կապիտուլյացիաների ռեժիմը վերացվում է¹: Այս միջոցառումներով մեծ հարված էր հասցվում անգլո-ֆրանսիական կապիտալի դիրքերին Օսմանյան կայսրությունում:

Պատերազմի տարիներին նկատելի փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև Քուրդիայի արտաքին առևտրի մեջ: Այդ մասին պատկերացում են տալիս հետևյալ տվյալները².

Տարիներ	Ներմուծումը ոսկի լիրայով	Արտահանումը ոսկի լիրայով
1913	41.749.000	21.436.000
1914	22.927.000	11.487.000
1916	2.210.000	3.405.000
1917	15.077.000	13.970.000
1918	21.276.000	24.889.000

Ինչպես երևում է բերված թվերից, պատերազմի նախօրյակին ներմուծումը գերազանցում էր արտահանմանը գրեթե կրկնակի չափով, որը բացատրվում էր օտարերկրյա ապրանքների լայն հոսքով Օսմանյան կայսրություն: Դրա հետևանքով էլ հենց ազգային տնտեսությունը չէր կարող արագ թափով զարգանալ: Քուրդիայի արտաքին առևտրական բալանսն այն ժամանակ պասսիվ էր, մի բան, որ խիստ բացասաբար էր անդրադառնում երկրի ֆինանսական դրության վրա: Պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության արտաքին առևտրական կապերը պետությունների մեծ մասի հետ խզվելու և մաքսատուրքերի խիստ բարձրացման կապակցությամբ արտահանումը սկսեց գերակշռել ներմուծմանը: Ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին առևտուրը անցավ Անատոլիայի արագ թափով աճող ազգային բուրժուազիայի, ինչպես և հողատերերի ձեռքը, որոնք ռազմական մատակարարումների սպեկուլյացիայի միջոցով խոշոր հարստություն դիզեցին:

Ստամբուլի հրապարակախոսներից մեկը գրում էր, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը վարում էր տնտեսական այն-

պիսի քաղաքականություն, որը նպատակ ուներ թուրքական ազգային բուրժուազիային գերիշխող դիրք ապահովել երկրի էկոնոմիկայում և այսպիսով վերջ տալ հունական ու հայկական բուրժուազիայի տիրապետությանը¹: Նման քաղաքականության հետևանքով պատերազմի տարիներին Անատոլիայում առաջ եկան մի շարք արդյունաբերական ու առևտրական ձեռնարկություններ, որոնք նոր մաքսային տուրքերով ու ռազմական իրադրությամբ պաշտպանված էին օտարերկրյա մրցակցությունից: Հենց այդ ժամանակ էլ արագորեն աճեց ու ամրացավ թուրքական ազգային առևտրական բուրժուազիան, որը հսկայական շահույթներ ստացավ ռազմական մատակարարումների ճանապարհով:

Այդ բանին մեծապես նպաստում էին կառավարության կողմից ստեղծված զանազան մոնոպոլիաները: Այսպես, օրինակ, պատերազմի տարիներին հիմնվեց մոնոպոլիա մի ընկերություն, որը պետք է մթերքներ հասցնեք մայրաքաղաքին: Ստամբուլի մատակարարումը ապահովվելու էր Ռումինիայից ստացվող ապրանքներով², Բացի դրանից, գերմանացիները Ստամբուլում ստեղծել էին կոոպերատիվ ընկերություն, որն իրենց առաջին անհրաժեշտության որոշ առարկաներ էր մատակարարում: Ինչպես Ստամբուլի մատակարարման թուրքական ընկերությունը, այնպես էլ գերմանական կոոպերատիվ ընկերությունը մատակարարում էին միայն պաշտոնյաներին ու գերմանացիներին: Մայրաքաղաքի մնացած բոլոր բնակիչները պետք է բավարարվեին սովաբաժնով:

Ստամբուլի բնակիչների հոծ զանգվածները վաղ առավոտից հերթի էին կանգնած փողերի մոտ՝ իրենց սև ու դժվարամարս բլիթը ստանալու համար: Ութ հոգուց բաղկացած ընտանիքն օրական ստանում էր ընդամենը մեկ կիլոգրամ հաց: Քայքայված գյուղական շրջաններից եկած հսկայական թվով կանաչք ու երեխաներ, մթերային քարտեր չունենալու պատճառով, ողորմություն էին սնում:

Ստամբուլում ստեղծվեցին նաև այլ մոնոպոլիաներ՝ տեքստիլ, գործվածքեղենի, առևտրի, ծխախոտի և նրա արտահանման, ազգային ընկերություն և այլն: Հիշյալ մոնոպոլիաների գործոն մասնակիցներն էին «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարները՝ Թալեթ-փաշան, Ջեմալ-փաշան, Ջավիդ-բեյը, Կարա-Քեմալը, Հյուսեյն Ջահրդ-բեյը, Իսմայիլ Հաբբըն և

¹ Կապիտուլյացիաների ռեժիմը շեղյալ էր համարվել տակավին 1914 թվականի հոկտեմբերի 1-ին: Sık'ın MOEYI, seriya III, t. VI, c. I, str. 234 (прим. 4—5).

² Sureyya Şevket, Cihan İktisadiyatında Türkiye, Ankara, 1931 s. 92.

¹ Архив Груз. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 13, оп. I, д. 19, л. 11—20.

² Mühlmann C., S. 187.

ուրիշներ, որոնք որպես խոշոր բաժնետերեր, հսկայական շահույթներ էին ստանում:

Խոսելով Թուրքիայում մենաշնորհային ընկերությունների ըստեղծման և նրանցում երիտթուրքական գործիչների և, առաջին հերթին, կառավարության անդամների, նրանց ազգականների ու բարեկամների խաղաղացած դերի մասին, Պոմյանկովսկին մեջ է բերում էնվերի խոսքերը, որն «անկեղծ զրույցի ժամանակ, առանց կարմրելու, ասաց ինձ. առևտրից ստացված շահույթը մենք չենք ցանկանում թողնել վաճառականներին, ինքներս ենք ստանում»¹:

Հարստանալու իրենց տենչը բավարարելու մեջ մենաշնորհներն անցնում էին ամեն մի սահման: Այսպես, օրինակ, 1916 թվականի պարենային ապրանքների մենաշնորհը սննդամթերքների գինը միանգամից բարձրացրեց 300 տոկոսով: Պատերազմի տարիներին պարենային ապրանքների գներն աճեցին հետևյալ չափերով. հացինը՝ 37 անգամ, սուրճինը՝ 70 անգամ, բրնձինը՝ 30 անգամ, մակարոնինը՝ 32 անգամ, կարտոֆիլինը՝ 27 անգամ, լոբուրը՝ 21 անգամ, նավթինը՝ 107 անգամ²: 1917 թվականի վերջին կյանքը, 1914 թվականի համեմատությամբ, թանկացել էր 20 անգամ³: Գների հսկայական աճի և, միաժամանակ, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների խիստ անբավարար լինելու հետևանքով, քաղցի ու համաճարակի հողի վրա քաղաքներում զգալի չափով շատացան մահացությունները:

Թեև իշխանությունները գյուղացիներից խլում էին ցորենի բոլոր պաշարները, սակայն տրանսպորտը չէր ապահովում հացի փոխադրումը քաղաքները և դրա կարիքը զգացող գյուղական շրջանները: Երկրի ամենից ավելի հարուստ ու կուլտուրապես զարգացած շրջանների բնակչությունը արդեն 1915—1916 թվականներից հաց չէր ստանում և սովի էր դատապարտված: Ականատեսի վկայությամբ, առաջին անհրաժեշտության առարկաների գները այն աստիճան բարձրացան, որ «բնակչության չբավորագույն դասակարգերն ընդհանրապես ի վիճակի չէին որևէ բան ձեռք բերել»⁴:

Ինչ վերաբերում է քաղաքային բնակչության փոքրաթիվ ունեվոր վերնախավին ու «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հետ սերտ կապերի մեջ գտնվող անձանց, ապա նրանք, օգտը վելով պատերազմական իրադրությունից, անզուսպ սպեկուլյացիա-

յի ճանապարհով հարստություն էին դիզում ժողովրդական զանգվածների աղետալի վիճակի հաշվին:

Երկրի խորքում ընկած շրջաններում սկսեցին առաջ գալ արյունաբերական ու առևտրական ձեռնարկություններ, որոնք փոսարինում էին պատերազմի տարիներին փակված օտարերկրյա յոնցեսիաներին: Հիշյալ ձեռնարկությունները զբաղված էին այնպիսի ապրանքների արտադրությամբ ու վաճառահանմամբ, որոնց Երմուժումն արտասահմանից դադարեցված էր: Այսպիսով, ի հակադեմ Ստամբուլի բուրժուազիայի, որն ուռճանում էր դերազանցապես սպեկուլյատիվ գործառնությունների միջոցով, սկսեց աճել ու իր դիրքերն ամրապնդել անատոյիական բուրժուազիան, որը սերտորեն կապված էր ներքին շուկայի հետ և շահագրգռված էր ներքին սզգալին առևտրի ու արդյունաբերության զարգացմամբ:

Քառամյա պատերազմն աղետալի աղղեցություն ունեցավ Օսմանյան կայսրության ֆինանսական վիճակի վրա: Վերը նշվեց, որ պատերազմի մեջ ներգրավվելու ժամանակ Թուրքիայի պետական պարտքը հասել էր ահռելի մի թվի՝ 148,5 մլն. թուրքական ոսկե լիրայի: Հետագա շորս տարիների ընթացքում Թուրքիայի արտաքին ու ներքին պարտքն ավելացավ 465,7 մլն. լիրայով¹:

«Երբ պատերազմը հայտարարվեց, — ասել էր իր ճառում Թուրքիայի ֆինանսների մինիստր Ջավիդ-բեյը, — մեր ֆինանսական դրությունը շատ ծանր էր... Այդ ժամանակ մեր ռազմական ծախսերը հավասար էին ամսական կես միլիոն լիրայի»: Հետագայում, — Ջավիդ-բեյի ասելով, — այդ ծախսերն ամսական աճեցին մինչև 3 միլիոն ոսկե լիրայի²: 1918 թվականի վերջին պատերազմի կարիքների համար ծախսված ընդհանուր գումարը հասավ ահռելի թվի՝ 1 միլիարդ ոսկե լիրայի³:

Պատերազմը վարելու հետ կապված տարբեր կարգի դժվարությունները Օսմանյան կայսրության նման տնտեսապես թույլ զարգացած երկրին անխուսափելիորեն լրիվ կախման մեջ էին դնում նրա դաշնակիցներից: Վերը նշվեց, որ տակավին համաշխարհային պատերազմի առաջին օրերին Գերմանիան Թուրքիային 5 մլն. թուրքական ոսկե լիրայի չափով վարկ տրամադրեց՝ զորահավաքն

1 Pomiankowski, S. 180.

2 Emin Ahmed, p. 147—148.

3 ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3859, л. 1—6.

4 Pomiankowski, S. 179—180.

1 Сб'ю Миллер А. Ф., Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948, стр. 70.

2 ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3891, л. 356—358.

3 Шамсутдинов А. М., Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Турции (1919—1922), сб. «Великий Октябрь и народы Востока», М., 1957, стр. 388.

ապահովելու համար: 1915 թվականի գարնանը Թուրքիան Գերմանիայից ստացավ երկրորդ վարկը՝ 3552 հազար թուրքական ոսկե լիրա գումարի չափով, որը Ավստրո-Հունգարիայի կողմից տրամադրված 2109 հազար լիրայի հետ միասին օգտագործվեց նույն թվականին 5670 հազար լիրա արժողությամբ բաց թողնված թուրքական վարկատուների առաջին սերիան երաշխավորելու նպատակով: Հետագա տարիներին բաց թողնվեց ևս վեց սերիա՝ 139 մլն. լիրա ընդհանուր գումարով:

Թուրքիայի ու Գերմանիայի միջև տեղի ունեցած համաձայնությանը վերջինս երաշխավորում էր պատերազմից հետո պաշտպանել թուրքական թղթե լիրան ճյն չափով, ինչ որ գերմանական թղթադրամները: Այդ նպատակով Գերմանիան պարտավորվեց յուրաքանչյուր տարի Թուրքիային հատկացնել 3,5 մլն. լիրա ոսկով՝ համապատասխան քանակությամբ թղթե լիրա շրջանառությունից հանելու համար: Սակայն ոչ Գերմանիայի խոստումը՝ պատերազմից հետո թղթադրամները փոխարինել ոսկով և ոչ էլ երիտթուրքական կառավարության պարտավորությունը՝ Գերմանիայի օգնությամբ պահպանել թղթադրամի կուրսը, վստահություն առաջ չբերին բրնակչության մեջ, և թուրքական թղթե լիրայի արժեքն արագորեն սկսում էր ընկնել: Այդ բանը հաստատեց ինքը՝ Ֆինանսների մինիստր Զավիդ-բեյը, խոստովանելով, որ թղթե վալյուտայի գինը նվազել է 200—300 տոկոսով, իսկ որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ 400 տոկոսով:

Զավիդ-բեյի հաշվումների համաձայն, թուրքական ամբողջ պարտքը Գերմանիային պատերազմի ժամանակ հավասար էր 252,6 մլն. լիրայի: Այդ գումարի կեսից ավելին Թուրքիան ստացել էր ոչ թե ոսկով, այլ սպառազինությամբ և տարբեր բնույթի ռազմական մատակարարումների ձևով¹: 1918 թվականի մարտի 9-ին մեջլիսի նիստում արտասանած իր ճառում Զավիդ-բեյը նշեց, որ պատերազմի տարիներին Թուրքիան իր զաշնակիցներից ստացել է փոխառություններ 900 մլն. դոլար ընդհանուր գումարով (դրանից Ավստրո-Հունգարիային բաժին էր ընկնում ընդամենը 45 մլն. դոլար): Այդ ամբողջ գումարից 585 մլն. դոլար ծախսվել էր բուն Գերմանիայում՝ զենքի և ռազմական այլ գույքի գնման վրա²:

Այսպիսով, փոխառումների ընդհանուր գումարի 2/3-ը մնացել էր պարտապանների ձեռքում և այն ծառայում էր գերմանական ռազմական մոնոպոլիաների հարստացմանը:

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3891, л. 356—358.

² Мирный С., К вопросу об определении стоимости мировой войны для Турции. «Новый Восток», № 3, 1923, стр. 472.

Պատերազմի ընթացքում Թուրքիան գնալով ավելի մեծ կախման մեջ էր ընկնում կայսերական Գերմանիայից: Թուրքական բոլոր մինիստրություններում նստած էին գերմանական խորհրդատուներն ու մասնագետները, որոնք և փաստորեն ղեկավարում էին նրանց: Բանակում ու նավատորմում հրամանատարական կարևոր պաշտոնները գտնվում էին գերմանական սպաների ձեռքին՝ Լիման Ֆոն Սանդերսի և Ֆոն դեր Գուլցի գլխավորությամբ: Պատերազմի վերջին Թուրքիայում էին գտնվում 300 գերմանական սպաներ և 18 հազար զինվորներ¹:

«Գերմանիան այս բոլորիս, — գրում էր վ. Ի. Լենինը 1917 թվականի հունվարին, — Թուրքիային վերածել է իր թե՛ ֆինանսական, թե՛ ռազմական վասալի»²:

Պատերազմի ամբողջ ժանրությունը, նրա բերած զրկանքներն ու հոգսերը ամենից առաջ բաժին էին ընկնում աշխատավոր զանգվածներին: Պատերազմի հետևանքով կրած տառապանքներն ու աղետները թուրք ժողովրդի մեջ զայրույթ ու բողոք էին առաջ բերում երիտթուրքական կլիկի քաղաքականության ու գերմանական զինվորականության ճնշման դեմ, որոնք երկիրն ավերման հասցրին և անհամար զոհերի պատճառ դարձան:

1916 թվականի մարտի 1-ին Թուրքիայից ստացված հաղորդումներից մեկում նշվում էր, որ երիտթուրքերը գնալով կորցնում են իրենց ոտքի տակի հողը, որ նրանց դեմ բարձրանում է ժողովրդական ցասման ահեղ ալիքը: «Ցարգրադում (Ստամբուլում — Ն. Ս.) կառավարության դեմ աղմկալից ցույց տեղի ունեցավ: Ժողովուրդը կտրուկ ձեռով դատապարտում էր երիտթուրքերին ու կառավարությանը, գտնելով, որ նրանք երկիրը դեպի վերջնական կործանում են տանում»: Այնուհետև ընդգծվում էր, որ Օսմանյան կայսրության մեջ ծավալվող իրադարձությունները լուրջ անհանգրստություն են պատճառել Բեռլինի կառավարող շրջաններին: «Գերմանացիներն իրենց կողմից հնարավոր ամեն ինչ անում են Ցարգրադում իշխանությունը գրավելու համար՝ հույս ունենալով այդ ձևով վերջ դնել այն լուրջ կամպանիային, որ ներկայումս ձեռնարկվել է երիտթուրքերի դեմ»³:

1916 թվականի մարտի 31-ին Բուխարեստից ստացված նա-

¹ Larcher M. La guerre turque dans la guerre mondiale. Paris, 1926 p. 613.

² Լենին, Երկեր, հ. 23, էջ 235:

³ АВПР, ф. «Политархив», д. 4656, л. 25.

մակում պատմվում էր Ստամբուլում մուլեգնող սովի մասին: «Ամեն օր տասնյակ մարդիկ մահանում են ուժասպառուությունից: Մերերի, կանանց ու երեխաների քսան հազարանոց ամբոխը Բարձր Դուռը շենքի առաջ վիթխարի մի ցույց գումարեց՝ պահանջելով հաց տալ բնակչությանը: Կանչվեցին զորքեր, որոնք մխրձվեցին ամբոխի մեջ՝ տրորելով կանանց ու երեխաներին: Ամբոխի միջից գոռում էին «Կորչե՛ն դավաճանները՝ էնվերն ու Թալեաթը»¹:

Մի դանիացի, որն այդ տարիներին Թուրքիայում էր բնակվում, 1916 թվականին վկայում էր, որ «պատերազմի նկատմամբ նախկինում եղած անտարբեր վերաբերմունքն ամբողջովին անհետացել է: Խմորումները բանակում և մտավորականների շրջանում հեղափոխական բնույթ են կրում և զսպվում են լոկ երկաթյա ուժի մի շնորհիվ: Մայրաքաղաքում կատարյալ քաոս է տիրում: Զանգվածային ձեռնարկություններն ու մահապատիժները սովորական երևույթ են: Կենսամթերքներն անհավանական չափով թանկացել են: Չունենոր դասակարգերը տառացիորեն սովի են մատնվել, ժամանակ առ ժամանակ բռնկվող խռովությունները ճնշվում են զենքի ուժով: Յըլդըզ-Քյոչքի առջև հաց պահանջող կանանց մի բանի ցույց տեղի ունեցավ»²:

Ականատեսներից մեկը, որն այցելել էր երկրի մի շարք շրջանները, 1916 թվականի փետրվարին գրում էր, որ Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածություն վրա՝ սկսած մայրաքաղաքից և վերջացրած ամենահեռավոր ծայրամասերով, բնակչությունը հուզված է: Դժգոհությունը երիտթուրքական ուժի միջ օրեցօր ավելի է ուժեղանում: Խուլ տրտունջն արագորեն փոխարինվում է բացահայտ զայրույթով: Բնակչությունը ծայրահեղորեն հոգնել է պատերազմից և այլևս չի հավատում նրա բարեհաջող վախճանին: Այդ հողի վրա արդեն բազմիցս խոշոր անկարգություններ են եղել, որոնք ճնշվել են զենքի ուժով: Առանձնապես մեծ թափ ստացան այն հուզումները, որոնք առաջ եկան Կարինի՝ անկումից հետո: Դրանցում մասնակցում էին տասնյակ հազարավոր մարդիկ³: 1917 թվականի հունվարի 14-ի թվակիր մի հաղորդման մեջ նշվում էր, որ թուրք ժողովրդի մեջ գոյություն ունի «շատ ուժեղ զգացմունք Կոմիտեի («Միասնություն և առաջադիմություն») կուսակցության ղեկավար օրգանի—Ս. Ս.) և երկիրն ու ժողովրդին շահագործող ներկա սիստեմի դեմ»⁴:

1 АВПР, ф. «Политархив», д. 4656, л. 96.

2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3599, л. 195.

3 АВПР, ф. «Политархив», д. 4656, л. 24.

4 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3891, л. 314.

Երկրով մեկ և զորամասերում տարածվում էին թուլացիկներ, որոնք ուղղված էին երիտթուրքերի ու գերմանացիների դեմ: Նըրանցում բնակչությանը կոչ էր արվում հանդես գալ էնվերնի, Թալեաթի կլիկի ու գերմանացիների դեմ: Այդպիսի թուլացիկներից մեկում ասված էր. «էնվերն ու Թալեաթը Թուրքիան վերածեցին Գերմանիայի վասալ մի պետության, որը (Գերմանիան) նրանից անշեղորեն ու մեթոդիկ ձևով վերջին հյուսիս է քամում»¹:

Անատոլիայի տարբեր շրջաններում հաճախակի երևույթ էին դառնում ժողովրդական զանգվածների զինված ելույթները²: Ապրստամբների հիմնական մասը կազմում էին դասալիք զինվորները: Վերջիններիս կողմից ստեղծված պարտիզանական ջոկատների մեջ ընդգրկվում էին նաև հարյուրավոր գյուղացիներ:

1915 թվականին ապստամբություն բռնկվեց Այդընի վիլայեթում: Նույն տարում տեղի ունեցան գյուղացիների խոշոր ելույթներ Անատոլիայի հյուսիսային ու հարավային շրջաններում: Պատերազմը ձգձգվելուն զուգընթաց դասալքությունը բանակի շարքերից գնալով աճում էր, իսկ պարտիզանական շարժումը, որն ուղղված էր աշխատավոր գյուղացիությանը անխնա կեղեքող կալվածատերերի ու տեղական իշխանությունների դեմ, ավելի ու ավելի լայն թափ էր ստանում:

Երիտթուրքական վերնախավի կողմից տարվող քաղաքականության սնանկությունն ակնբեր էր դառնում նաև երկրի շահագործող դասակարգերի շատ ներկայացուցիչների համար: Պաուլամենտական շրջաններում, բանակի սպայության մեջ և նույնիսկ սուլթանի ամենամերձավոր պաշտոնյաների մոտ աճում էր դժգոհությունը երիտթուրքական «եռյակից», և առաջին հերթին, էնվերնից, որին համարում էին մեղավոր Օսմանյան կայսրության աղետալի վիճակի, նրա գլխին թափված ամեն տեսակի դժբախտությունների համար: Այդ կապակցությամբ Ստամբուլում պատերազմի տարիներին կազմակերպվեցին մի շարք դավադրություններ, որոնք նպատակ ունեին վերնախավային հեղաշրջման ճանապարհով իշխանությունից հեռացնել երիտթուրքական կլիկին և դրանով Թուրքիայի համար հնարավորություն ստեղծել պատերազմից դուրս գալու համար:

1916 թվականին տեղի ունեցած այդպիսի դավադրություններից մեկը, որին մասնակցում էին թուրք և արաբ սպաները, ինչպես նաև թուրքական մեջլիսի մի շարք անդամներ, գլխավորեց Յուսուֆ

1 АВПР, ф. «Политархив», д. 4662, л. 100.

2 Ahmed Bedevi Kuran, s. 375—376.

Իզեզդինը: Վերջինս սուլթանին խնդրեց խզել կապերը գերմանացի- ների հետ և վերջ դնել էնվերի, Թալեաթի ու Ջեմալի կործանարար քաղաքականությունը: Սակայն դավադրությունը բացվեց գերմանա- կան լրտեսների կողմից և շատ արագ լիկվիդացվեց: Յուսուֆ Իզեզդինը զոհվեց խորհրդավոր հանգամանքներում¹: Վերնախավի բնույթի մադրուսյունը, որը կտրված էր ժողովրդական զանգվածներից և այդ պատճառով անհաջողություն էր կրում ամեն ագամ, երբ փորձում էր անցնել ակտիվ գործողությունների, երիտթուրքական պարա- պլուսների համար մեծ վտանգ չէր ներկայացնում: Լրտեսական լայն ցանցի և արագ ու դաժան միջոցների օգնությամբ երիտթուրքական եռյակը առանց լուրջ ջանքերի, նրանց սաղմնավորման շրջանում իսկ ճնշում էր այդպիսի շարժումները:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության ազդե- ցության տակ թուրքական բանակի քայքայումն ավելի լայն շափեր ընդունեց, իսկ պարտիզանական շարժումը Թուրքիայում նոր թափ առավ: Հոկտեմբերի ազատարար գաղափարները, սովետական ժո- ղովրդի խորտակիչ հակահարվածը օտարերկրյա ներխուժողներին ու սպիտակգլարգիական հակահեղափոխությունը ոգեշնչում էին Թուրքիայի աշխատավոր զանգվածներին պայքարելու իրենց ներ- քին ու արտաքին թշնամիների դեմ: 1917 թվականի վերջին և 1918 թվականի սկզբին երկրում առանձնահատուկ ուժով ծայր առավ գյուղացիական զանգվածների շարժումը, որն այնպիսի շափեր ընդունեց, որ դա խանգարում էր զորակոչի անցկացմանը²: Գյու- ղացիների ելույթները վառ արտահայտված դասակարգային բնույթ էին կրում:

«Մահմեդական գյուղացիությունը որոշակիորեն զինվում է Թուրքիայի կառավարության դեմ,— գրում էր Ստամբուլում լույս տեսնող «Սաբահ» թերթը 1917 թվականի նոյեմբերի 12-ին: Մեզ համար բոլորովին անհասկանալի է, թե որտե՞ղից են գալիս բոլշևիկյան այդ գաղափարները, ո՞վ է աշխատավոր զանգվածների մեջ տանում այդ վնասակար ազդեցության, ինչո՞ւ է դաշնակից- ներին անվստահություն հայտնելու դրոշի տակ մղվող պրոպագան- ղան ուղղված թուրքական կառավարության դեմ»:

Պանթուրքական և հետադիմական գրող Հալիդե էդիպը, որն ատելություն էր լցված հասարակ ժողովրդի նկատմամբ, հետա- քրքիր խոստովանություն է անում. «Ջեմալուհայի լեռնհրում,—

1 АВПР, ф. «Политархив», л. 4656, л. 27.

2 Latcher M., p. 126.

գրում է նա,— հրոսակները (այդպես է նա անվանում պարտիզա- նական ջոկատները— Ն. Ս.) մշտական բախման մեջ էին օսման- լան կառավարության հետ... կողոպտում էին հարուստ վաճառա- կաններին, սպանում կառավարական պաշտոնյաներին ու ոստի- կաններին, սակայն համակրում խելճ գյուղացիներին»¹:

Անատոլիայի հյուսիսում գործում էին Սարը-էֆեի գլխավո- րած ապստամբների ջոկատները: Ականատեսի պատմելով, Սարը- էֆեն հարուստներից խլում էր նրանց ամբողջ դրամը, ձիերը, բա- նող անասունները, հացահատիկը և այդ բոլորը բաժանում շքա- վորներին: Նա գյուղացիական զանգվածների մեջ մեծ հեղինակու- թյուն ուներ²:

Լայն համբավ էր ձեռք բերել պարտիզանական այն խոշոր ջո- կատը, որին գլխավորում էր բանակից դասալքած Դեմիրչի Մեհ- մետ-էֆեն: Այդ ջոկատը գործում էր Այդընի, Օղեմիշի, Դենիզլիի, Իզմիրի և Կարա-Մյուրսեի շրջաններում³: Դեմիրչիի ջոկատի գոր- ծողություններն Արևմտյան Անատոլիայում այնպիսի շափեր էին ըն- ղունել, որ ժամանակակիցներից ոմանք դրանք համեմատում էին Ջելալիի ղեկավարությամբ միջին դարերում ծավալված հակաֆեո- ղալական խոշոր շարժման հետ⁴:

Պարտիզանական ջոկատներն իրենց վերահսկողության տակ էին վերցրել Բուրսայի գրեթե ամբողջ շրջանը և ակտիվ գործո- ղությունների էին դիմում Իզմիր-Բանդերմա երկաթուղագծի եր- կայնքով⁵:

Պարտիզանական շարժման մեծ թափի մասին էր վկայում նաև այն փաստը, որ կառավարությունը նրա դեմ պայքարելու հա- մար խոշոր զինվորական միավորումներ էր դուրս բերել:

1918 թվականի հոկտեմբերի 1-ին «Պրավդա» թերթը հաղոր- դում էր, որ «Թուրքիայի ասիական գավառներում խռովություննե- րն տեղի ունենում, դրուսյունն այնտեղ սարսափելի է: Կովկասի համար նախատեսված երկու դիվիզիոն ուղարկվել է Փոքր Ասիա՝ այդ խռովությունները ճնշելու համար, բայց կասկածում են, թե կկարողանա՞ն արդյոք հաշիվ տեսնել այդ վիթխարի ապստամբու- թյան հետ»:

1 Halide Edib, Turkey faces West, London, 1930, p. 156.

2 Resat Ebnis, Kilicimi suruyorum (Sari-efe su daglara yaslanir), Istanbul, 1930, s. 70.

3 Ibrahim Alaettin Govsa, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, 1946, s. 100.

4 Der Neue Orient, Berlin, № 10, 1918, s. 488.

5 Emin Ahmed, p. 262.

Հեղափոխական խմորումների մեջ ներգրավվեցին նաև քաղաքի աշխատավորությունն ու մտավորականները, որոնք լավատեղյակ լինելով Ռուսաստանի հեղափոխական իրադարձություններին, իրենց անկեղծ համակրանքն էին արտահայտում դեպի Սովետական Ռուսաստանն ու նրա վարած քաղաքականությունը:

Թուրք դիվանագետներից մեկը նշում էր, որ «Ռուսաստանում կատարված հեղաշրջումից հետո, թուրք ուսանողները գնում էին բոլշևիկների լոգունգների ներքո, պահանջում խաղաղություն, հաց և համընդհանուր դինամիզմ»:

1918 թվականին Ստամբուլում սկսեցին լույս տեսնել հեղափոխական բնույթի «Զինվորական շքավորություն», «Բոլշևիկ» ամսագրերը, իսկ Այդընում՝ «Զիվթի» (գյուղացի) ամսագիրը: Հիշյալ ամսագրերը թուրք ժողովրդին կոչ էին անում պայքարել հանուն նոր կյանքի, դաշինք կնքել բոլշևիկների հետ¹:

Կոմիտեերի I կոնգրեսում արտասանած իր ճառում Մուստաֆա Սուբհին նշում էր, որ «Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, երբ Ստամբուլի համալսարանում քննարկվում էր այն հարցը, թե ո՞ւմ պետք է շնորհել Նոբելյան մրցանակ, թուրքական երիտասարդությունը, շնայած թուրք պրոֆեսորների ճնշմանը, այն շնորհեց ընկ. Լենինին... Հարգելի մեծ ուսուցիչ Լենինը իր գաղափարներով, ձգտումներով ու գործողություններով իրենից ներկայացնում է հեղափոխական մի ամբողջ աշխարհ, և թուրք երիտասարդությունն այդ ընտրությամբ սպացուցեց, որ ինքը կապված է հենց այդ աշխարհի հետ»²:

Երիտթուրքական կլիկը մահացու երկյուղ կրելով Օսմանյան կայսրության մեջ Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարների տարածումից, դաժան ռեպրեսիաների միջոցով փորձում էր խանգարել սովետական ժողովրդի հաղթական պայքարն ավետող լուրերի ներթափանցումը Թուրքիա: Սակայն ոչ մի տեսակի միջոցառումներ չէին կարող խոչընդոտել հեղափոխական գաղափարների տարածմանը: Նրանք նվաճեցին նաև թուրք աշխատավորների լայն զանգվածների համակրանքը: Ահա ինչ է գրում այդ առիթով հայտնի թուրք բանաստեղծ Նազիմ Հիքմեթը. «Անատոլիայի ամեն մի փոքր քաղաք, ամեն մի աննշան գյուղ լցված էր ռուսական հոկտեմբերի մասին լուրերով»³:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարները համակեցին նաև Սովետական Ռուսաստանում գտնվող թուրք նախկին ռազմագերիներին: Այդ բանը ցայտուն կերպով երևաց 1918 թվականին՝ թուրքական ձախ սոցիալիստների կոնֆերանսում, որին ներկա էին զինվորական շինել հագած բանվորների, գյուղացիների ու մտավորականների կողմից ընտրված պատգամավորները:

Կոնֆերանսը բացեց Մուստաֆա Սուբհին: Իր ճառում նա նըշեց, որ կոնֆերանս են ժամանել «17 թուրք սոցիալիստ պատվիրակներ Ռուսաստանի այն տեղերից, ուր հավաքված են թուրք ռազմագերիները: Ներկա կոնֆերանսի նպատակն է. — ասաց այնուհետև Սուբհին, — սոցիալիստական խմբերի կազմակերպման և թուրք սոցիալիստների միջև սերտ կապեր ստեղծելու ճանապարհով թուրք պրոլետարիատին ներգրավել ինտերնացիոնալ շարժման մեջ...»

Այս կոնֆերանսին մասնակցում են ոչ միայն հեղափոխական-մտավորականներ, ինչպես դա նախկինում էր, այլև ճնշված դասակարգերի՝ գյուղացիների ու բանվորների ներկայացուցիչները: Ահա թե ինչու կարելի է ասել, որ հեղափոխական ոգին Թուրքիայում թափանցել է հասարակության ստորին խավերը»¹:

Բոլշևիկյան կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեին ուղղված թուրք սոցիալիստ-կոմունիստների կուսակցության Կենտկոմի 1918 թվականի օգոստոսի 17-ի դիմումի մեջ ասվում էր. «Հաջողությամբ ավարտելով իր աշխատանքը, կոնֆերանսը որոշակիորեն կանգնեց Մարքսի պատգամներն իրականում կյանքում կիրառելու հողի վրա՝ խզելով դրանով իսկ հարաբերությունները սոցիալիստ համաձայնողականների հետ»²:

Կոնֆերանսում ստեղծվեց Թուրքական կոմունիստական կազմակերպությունների կենտրոնական բյուրո (ԹԿԿԲ) Մուստաֆա Սուբհիի գլխավորությամբ: Կենտրոնական բյուրոն հրատարակում էր «Ննի դյունյա» («Նոր աշխարհ») թերթը, որը մեծ դեր խաղաց Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարները մահմեդական ժողովուրդների մեջ տարածելու գործում:

Ննա, — ասվում էր հիշյալ թերթի մասին ադրբեջանական կոմունիստների ամսագրում, — ծնված լինելով... ռուսական մեծ հեղափոխությամբ, գնում է կարմիր բանակի ետևից, ամբողջ արևելքով մեկ տարածելով... Սովետական Ռուսաստանի ազատարար

¹ Хейфец А. Н., Великий Октябрь и угнетенные народы Востока, М., 1959, стр. 60.

² «Известия», 6.III.1919.

³ «Известия», 5. VII. 1951.

¹ Архив ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 17, оп. 1, д. 90, л. 6.

² Նույն տեղում, թ. 21:

գաղափարները»¹: Թուրքական կոմունիստական կազմակերպությունների կենտրոնական բյուրոն ու «Ննի դյունյա» թերթը համախմբում էին թուրք նախկին ռազմագերիներին, Թուրքիա էին ուղարկում մեծ քանակությամբ քաղաքական գրականություն, և բացատրական աշխատանք տանում թուրքական նավերի վրա գտնվող նավաստիների շրջանում: Իր ելույթներից մեկում Մուստաֆա Սուբհին պատմեց այն մասին, որ «Թուրքիայից Օդեսա ժամանած երկու ընկերներ հաղորդում են, թե ինչպիսի մեծ հաջողություն ունի այնտեղ մեր գրականությունը և որ բոլշևիզմի ազդեցությունը պնդում է: Սամսոնի, Տրապիզոնի ու Կարինի շրջաններում ընկալչության ու զորքի մեջ հեղափոխական կոմունիստական բռնիքներ էին կազմակերպվում: Այդ ընկերների միջոցով ստացված տեղեկությունները հաստատվում են հեռագրական վերջին հաղորդագրություններով՝ կառավարության դեմ 3-րդ բանակի ապստամբության մասին Անատոլիայում»²:

Թուրք սոցիալիստ-կոմունիստների կողմից տարածվող բողջուրներում ու թերթիկներում մերկացվում էր երիտթուրքական վերնախավի նվաճողական քաղաքականությունն Անդրկովկասի նկատմամբ, ժողովրդական զանգվածներին կոչ էր արվում վերջ տալ երիտթուրքերի հանցավոր ռեժիմին:

«...Մենք,— ասում էր Սուբհին,— որոշել էինք դուրս գալ այն հոսանքի դեմ, մարդկանց այն խմբի դեմ, որոնք համախմբվել էին թուրքական իմպերիալիզմի շուրջը: Երբ թուրք գեներալները մտադրվել էին թուրքական բանակն ուղարկել Կասպից ծովի ափերն ու Թուրքեստանը գրավելու, թուրք հեղափոխականները համարձակորեն բարձրացրին իրենց դրոշը և հանդես եկան թուրք գեներալների ավանտյուրիստական ձգտումների դեմ»³:

Ինչպես թուրք ժողովրդի, այնպես էլ Արևելքի բոլոր կեղծված մահմեդական ժողովուրդների համար հսկայական նշանակություն ունեցավ Սովետական Ռուսաստանի կառավարության 1917 թվականի դեկտեմբերի 3-ի դիմումը «Ռուսաստանի և Արևելքի աշխատավոր բոլոր մուսուլմաններին»: Պատմական այդ փաստաթղթում ՌՍՖՍՌ կառավարությունը հայտարարում էր. «...Ոչ թե Ռուսաստանից ու նրա հեղափոխական կառավարությունից է ձեզ սպասում ստրկացում, այլ եվրոպական իմպերիալիզմի գիշատիչներից, նրան-

ցից, որոնք ներկայումս պատերազմ են մղում ձեր երկրների բաժանման համար...

Ժամանակ մի կորցնեք և ձեր ուսերից գցեք ձեր հողերի դաբավոր նվաճողներին: Այլևս մի տվեք նրանց թալանելու ձեր հայրենի օջախները: Դուք ինքներդ պետք է դառնաք ձեր երկրի տերերը:

Դուք ինքներդ պետք է ձեր կյանքը կառուցեք ձեր ցանկացած ձեռքով... ձեր ճակատագիրը ձեր սնփական ձեռքերում է»¹:

Ինչպես հիշյալ դիմումը, այնպես էլ հաշտության մասին դեկտեմբեր, որով սովետական կառավարությունն առաջարկում էր հաշտություն կնքել՝ առանց անեքսիաների ու կոնտրիբուցիաների, թուրքական կառավարության համար հնարավորություն էին ստեղծում դուրս գալ պատերազմից և, այդպիսով, երկիրը փրկել ռազմական աղետից, որի ուրվականն արդեն 1917 թվականին կախվել էր Օսմանյան կայսրության վրա:

Սակայն սուլթանական Թուրքիայի հետադիմական կառավարողները, իրենց զավթողական ձգտումներով տարված, շարունակում էին արհամարհել երկրի ազգային շահերը և ջանում էին հնարավոր բոլոր միջոցներով ձգձգել հանցավոր պատերազմը: Գեռավելին, երիտթուրքական դեկավար շրջանները հույս ունեին Ռուսաստանի ժողովուրդների խաղաղության հասնելու կամքը, իմպերիալիստական սպանդին ամենաարագ կերպով վերջ դնելու ամուր վճռականությունն օգտագործել իրենց հանցավոր նպատակների համար և, հենվելով կայսերական Գերմանիայի վրա, երիտասարդ սովետական հանրապետությանը պարտադրել թալանչիական հաշտություն՝ նրանից հափշտակելով Օսմանյան կայսրությանը սահմանակից Անդրկովկասի շրջանները:

¹ «Документы внешней политики СССР», т. I, М., 1957, № 18.

¹ «Коммунист», Баку, орган ЦК и БК АКП(6), 29, VII. 1920, № 48.

² «Жизнь национальностей», 5. X. 1919, № 38 (45).

³ «Первый конгресс Коммунистического Интернационала». Протоколы, М., 1933, стр. 244.

Գ Լ Ո Ւ Ն Յ Ո Ք Ե Ր Ո Ր Դ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԻՅԱՆ ԱԳՐԵՍԻԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
1918 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Ինչպիսի՞ն էր իրադրությունն Անդրկովկասում և կովկասյան
Էակատում Խուրթական ներխուժման նախօրյակին:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղ-
թանակից հետո վրացական մենշևիկների, դաշնակների և մուսա-
վաթականների հակահեղափոխական կուսակցությունները Սովե-
տական Ռուսաստանից Անդրկովկասը անջատելու և երկրամասում
հեղափոխական շարժումները ձնշելու նպատակով 1917 թվականի
նոյեմբերի 15 (28)-ին ստեղծեցին իրենց կառավարությունը, այս-
պես կոչված Անդրկովկասյան կոմիսարիատը՝ մենշևիկ Ե. Գեղեղկո-
րու զլխավորությամբ: Այդ կառավարությունը ստեղծվեց Թիֆլի-
սում՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու ԱՄՆ-ի հյուպատոսների գործուն
մասնակցության շնորհիվ: ԱՄՆ-ի հյուպատոս Սմիթը Անդրկով-
կասի հակահեղափոխական մարմինների կազմավորումից առաջ
հեռագրում էր պետական քարտուղար Լանսինգին. «Ես նոյեմբերի
24-ին ներկա կլինեմ Անդրկովկասյան կառավարություն կազմա-
կերպելու հարցի շուրջ հրավիրվող խորհրդակցությանը: Այդ կա-
ռավարությունը կմիանա Հարավային Ֆեդերացիային՝ և կմերժի

1 Հարավ-Արևելյան ֆեդերացիան կամ Հարավ-Արևելյան միությունը ստեղծ-
վել էր 1917 թվականի նոյեմբերին Դոնի, Կուրանի ու Քերեքի հակահեղափոխա-
կան կազմակերպության կողմից՝ սովետական իշխանության դեմ պայքարելու
նպատակով: Նրա կազմակերպման մեջ գործուն մասնակցություն ունեցավ վերը
հիշատակված Սմիթը, որը Դոնի, Կուրանի, Աստրախանի և Ուրալի կազակական
զորքերի լիազորների հետ կնքեց մի համաձայնագիր, որով երաշխավորվում էր
ԱՄՆ-ի աջակցությունը կազակական պետության ստեղծման գործում:

զինադադարը կամ սեպարատ հաշտությունը: Անհրաժեշտ է նրան
ֆինանսական օգնություն ցույց տալ... Այդ հարցը մեզ համար
չատ կարևոր է»¹:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի իշխանությունը հաստատվե-
լուց անմիջապես հետո սկսվեցին բանվոր դասակարգի հեղափոխա-
կան կազմակերպությունների հետապնդումներն ու ազգամիջյան
կռիվները: 1917 թվականի նոյեմբերին անդրկովկասյան կոնտր-
ռևոլյուցիան ստեղծեց ազգային խորհուրդներ, որոնց ղեկավարու-
թյունն ամբողջովին անցավ բուրժուա-ազնվականական մտավոր-
ականության ու հետադիմական զինվորականների ձեռքը: Անդր-
կովկասյան բոլշևիկների ղեկավար Ստ. Շահումյանը այդ կապակ-
ցությամբ գրում էր. «Անդրկովկասի ներսում՝ ըստ ազգությունների
սահմանագծվելու քաղաքականությունը, ազգային տերիտորիանե-
րի վերաբերյալ վեճերը, ազգային գնդերի ստեղծումը և դրանով
իսկ մինչ այդ եղբայրական կովկասյան բանակի ընտանիքի մեջ
երկպառակություն մտցնելը,— այս բոլորը, փոխանակ բոլոր ազ-
գությունների դեմոկրատիայի միավորման՝ հանուն ռևոլյուցիայի
և սոցիալիզմի ընդհանուր մեծ գաղափարների, ստեղծեց ազգային
մեկուսացման, թշնամանքի մթնոլորտ, և հող է պատրաստել Անդր-
կովկասում առդեն անխուսափելի ազգային պատերազմների հա-
մար»²:

Հանդես գալով այդ օրերին Բաքվում, ականավոր բոլշևիկ Նա-
րիման Նարչմանովը նշում էր, որ բանվորա-գյուղացիական հեղա-
փոխության հայթայթակից հետո Կոլչիասի ունևոր դասակարգերը
իրենց համար վտանգ զգալով որոշեցին անջատվել Ռուսաստանից:
Նրանք «ինքնորոշվեցին» և ստեղծեցին իրենց «վայ կառավարու-
թյունը»՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը: «Մեր կովկասյան կեղծ
սոցիալիստներն ու սոցիալ-նացիոնալիստները,— ասում էր այ-
նուհետև Նարիմանովը,— զենք դառնալով բեկերի, կալվածատերե-
րի ու կապիտալիստների ձեռքում, գնացին նրանց ետևից: Եվ Ան-

1 "Papers relating to the foreign relations of the U.S. 1918, Russia",
Washington, 1932, vol. 11, p. 592. Անգլիայի ու ԱՄՆ-ի ազդեցիկ
պլանների մասին Անդրկովկասում տե՛ս Ե. Ա. Դոкаржевский, Из истории ино-
странной интервенции и гражданской войны в Закавказье, Баку, 1957;
Д. Е. Енукидзе, Крах империалистической интервенции в Закавказье. Тби-
лиси, 1954; Г. Галоян, Борьба за Советскую власть в Армении, Москва,
1957; Ե. Կ. Саркисян, Англо-американская интервенция в Закавказье в
1918—1920 гг и борьба народов Закавказья за свое освобождение. «Из-
вестия» АН Арм. ССР, № 3, 1953, стр. 35—48 и др.

2 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, Հայպետհրատ, Երևան, 1958, էջ 107:

զըրկովկասյան կոմիսարիատի ողջ քաղաքականությունն արգեն հող է նախապատրաստել ազգային երկպառակություն համար մեզ մոտ՝ Կովկասում»¹։

Կոմիսարիատի երկամսյա տիրապետության հետևանքով Անդրկովկասի տնտեսությունը կատարյալ քայքայման էր հասցվել։ Գաղարկեցվեց հացի ներմուծումը Հյուսիսային Կովկասից, ընդհատվեց երկաթուղային կապը Բաքվի ու Քիֆլիսի միջև։ Ամբողջ Անդրկովկասում, գյուղացիական զանգվածները, այլևս չհավատալով իրենց հող տալու՝ կոմիսարիատի կեղծ խոստումներին, ապստամբում էին և առանձին տեղերում յուրովի լուծում հողային հարցը։ Հսկայական ծավալ ընդունեցին մահմեդական գյուղացիների ելույթները Ելիզավետպոլի նահանգում, ուր ապստամբները կոտորեցին կալվածատերերին և նրանց հողերը իրար միջև բաժանեցին։

Գյուղացիական խոշոր ապստամբություններ տեղի ունեցան նաև Վրաստանում ու Հայաստանում։ Ամենուրեք գյուղացիները ինքնադատաստան էին տեսնում իշխանների ու կալվածատերերի նկատմամբ։ Կոմիսարիատի իշխանությունների ռեպրեսիաներն ի վիճակի չէին կասեցնելու գյուղացիական զանգվածների պայքարը հողի համար։

Չնայած հալածանքների ու հետապնդումների մթնոլորտին, Անդրկովկասի բուլշևիկները համառ աշխատանք էին տանում գյուղացիների ու բանվորների շրջանում։ Նրանք համախմբում էին աշխատավորներին՝ տեղի հակահեղափոխական ուժերին հակահարված տալու համար։

1917 թվականի վերջին և 1918 թվականի սկզբին տեղի ունեցան ժողովրդական զանգվածների մի շարք ելույթներ Կոմիսարիատի ու «ազգային խորհուրդների» դեմ։ Բուլշևիկների նախաձեռնությամբ գումարվում էին բանվորների, գյուղացիների ու զինվորների ցույցեր ու ժողովներ, որոնցում ընդունվում էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի քաղաքականությունը դատապարտող որոշումներ։ Շատ տեղերում ժողովների մասնակիցները պահանջում էին իշխանությունը հանձնել սովետներին։

1917 թվականի հոկտեմբերի 27-ին Ալեքսանդրապոլի բուլշևիկների կողմից գումարվեց աշխատավորների ու 39-րդ հետևակային դիվիզիայի ընդհանուր ժողով, որտեղ հանդես եկան բուլշևիկյան գործիչներ Բ. Ղարիբջանյանը և Պ. Արվելաձեն։ Նշելով Հոկտեմբերյան հեղափոխության մեծագույն նշանակությունը, նրանք ժողովրդական զանգվածներին կոչ էին անում պայքարել սովետական

իշխանության համար։ Նոյեմբերի 10-ին տեղի ունեցավ Ալեքսանդրապոլի աշխատավորների ու զինվորների հինգհազարանոց ցույցը, որտեղ ընդունվեց որոշում՝ դատապարտել անդրկովկասյան հակահեղափոխականությունը և աջակցություն ցույց տալ Ռուսաստանում հաղթանակած սովետական իշխանությանը։ 1918 թվականի հունվարին Քուսթայիսում, Ճիաթուրայում ու Սաչխերում կայացած դանդախության ցույցերի ժամանակ բուլշևիկյան որոշումներ ընդունվեցին²։

1918 թվականի հունվարի 9-ին Հաղպատի բուլշևիկյան ժողովը ընդունեց որոշում, որտեղ ասված էր, որ նա ճանաչում է Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանությունը և բոլոր հնարավոր միջոցներով կնպաստի Հոկտեմբերյան հեղափոխության լողունները կյանքում իրականացնելու գործին։ Հիշյալ որոշման մեջ ընդգծվում էր, որ համաձայնողական ու հակահեղափոխական կուսակցությունների բլոկը՝ հանձնիս Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, ի վիճակի չէ հօգուտ չքավոր գյուղացիության ու բանվոր դասակարգի լուծելու գյուղացիական ու ազգային հարցերը²։

Անդրկովկասի բանվորական ու գյուղացիական զանգվածները երես էին դարձնում համաձայնողական կուսակցություններից և անցնում բուլշևիկների կողմը։ 1917 թվականի դեկտեմբերի 19-ին (1918 թ. հունվարի 1-ին) Քիֆլիսում կայացած բանվորական ու զինվորական դեպուտատների սովետների երկրամասային երկրորդ համագումարին մասնակցող Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի արդյունաբերական կենտրոնների պատվիրակները, անվստահություն հայտնելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հենարանը հանդիսացող մենշևիկներին, էսեններին ու ազգայնական մյուս կուսակցություններին, լքեցին համագումարը և հրավիրեցին Արևելյան Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի սովետների արտակարգ համագումար։ Այդ համագումարի բոլոր պատգամավորները միահամուռ կերպով դատապարտեցին ինչպես Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, այնպես էլ Քիֆլիսի ու Քուսթայիսի նահանգների պաշտպանողական սովետների քաղաքականությունը։ Համագումարը ճանաչեց Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանությունը։ «Կովկասյան խոշորագույն պրոլետարական սովետները, Բաքվի, Գրոզնու, Եկատերինոգրաի, Նովորոսիյսկի և այլն.—

¹ «Известия Бакинского Совета», 26. I. 1918, № 20.

¹ «История гражданской войны в СССР», т. 3. М., 1958, стр. 88.

² «Кавказский рабочий», 21. I. 1918, № 15.

գրում էր «Պրավդան»,— ընթանում են բոլշևիզմի դրոշի ներքո և չեն ճանաչում Անդրկովկասյան կոմիսարիատը»¹։

Մինչդեռ, Անդրկովկասի հակահեղափոխական ուժերը հնարավոր բոլոր միջոցները գործադրեցին երկրամասը հեղափոխական Ռուսաստանից անջատելու համար։ Այդ նպատակը հետապնդող առաջին արտաքին քաղաքական ակտը դա Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու կովկասյան ռազմաճակատի հակահեղափոխական հրամանատարության կողմից 1917 թվականի դեկտեմբերի 5-ին (18) Երզնկայում թուրքերի հետ սեպարատ հաշտության կնքումն էր²։ Դրանով իսկ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը չէր ճանաչում Սովետական Ռուսաստանի և Կենտրոնական տերությունների միջև 1917 թվականի դեկտեմբերի 2-ին (15-ին) Բրեստ-Լիտովսկում կնքված զինադադարը, որի պայմանները տարածվում էին նաև կովկասյան ռազմաճակատի վրա։

Թուրքական բանակի գերագույն հրամանատարությունը համաձայնվեց կնքել Երզնկայի զինադադարը բացառապես Անդրկովկասի նկատմամբ իր զավթողական պլաններն իրականացնելու համար։ Թուրք նվաճողներին անհամեմատ ավելի հեշտ էր իրենց նպատակներն իրականացնել Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատված լինելու պայմաններում։ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, հանդես գալով ինքնուրույն պետության անունից, դրանով իսկ օժանդակում էր թուրք զավթիչներին, որոնք օգտագործեցին այդ նախադեպը՝ կովկասյան հակահեղափոխական իշխանությունների ներկայացուցիչների հետ իրենց ունեցած հետագա բանակցությունների ժամանակ։ Այսպես, էնվեր-փաշան, դիմելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատին հաշտության պայմանագիր կնքելու շուրջ բանակցություններ վարելու առաջարկով, հիմնվում էր կովկասյան հրամանատարության կողմից առանձնացված հանձնաժողովի նախագահ գեներալ Վիշինսկու հայտարարության վրա, որ վերջինս արել էր Երզնկայի զինադադարը կնքելու ժամանակ, այն է՝ կովկասյան բանակը բանակցությունների մեջ է մտնում «Կովկասյան անկախ կառավարության» անունից։

Երզնկայի զինադադարի համաձայն, ռազմական գործողությունները դադարեցվում էին կովկասյան ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում. ստեղծվում էր զեմարկացիոն գիծ, որն անցնում էր կովկասյան բանակի առաջավոր գծի ու թուրքական զորքերի միջև։

Այդ զեմարկացիոն գիծն օրինական էր համարվում մինչև վերջնական հաշտություն կնքելը։ Ընդ որում վերապահություն էր արվում, որ զեմարկացիոն գծի խախտումը կողմերից որևէ մեկի կողմից, կարող է հետևել միայն ռազմական գործողությունների սկսվելուց 14 օր առաջ արված նախազգուշացումից հետո միայն¹։

Երզնկայի զինադադարի համաձայն, Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ կովկասյան բանակի կողմից օկուպացված գոտում։

Սովետական կառավարության դիրքը Արևմտահայաստանի նկատմամբ, որտեղից նա պատրաստվում էր դուրս բերել իր գորքերը՝ վերջնական հաշտություն կնքելուց հետո, երևում էր ՌՍՖՍՍ ժողովրդական կոմիսարների սովետի կողմից 1917 թվականի դեկտեմբերի 29-ին (1918 թ. հունվարի 11-ին) ընդունված «Թուրքահայաստանի» մասին դեկրետից, որտեղ ասված էր, որ սովետական կառավարությունը «պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման՝ ընդհուպ մինչև անկախ պետություն ստեղծելու իրավունքը»։ Հիշյալ դեկրետն իրականացնելու նպատակով Ռուսաստանի ժողկոմսովետը անհրաժեշտ էր համարում զորքերի դուրս բերումը «Թուրքահայաստանի» սահմաններից և դրա փոխարեն հայկական ժողովրդական միլիցիայի ստեղծումը՝ տեղի ազգաբնակչության անձնական ու գույքային անվտանգությունն ապահովելու համար։ Բացի դրանից, ժողկոմսովետը պահանջում էր, որ հնարավորություն ստեղծվի գաղթական ու վտարանդի հայերին, ինչպես և պատերազմի տարիներին թուրքական իշխանությունների կողմից դեպի երկրի խորքը բռնված հայ ազգաբնակչությանը վերադառնալ «Թուրքահայաստան»։ Վերջապես այդ դեկրետը նախատեսում էր «Թուրքահայաստանում ժամանակավոր ժողովրդական կառավարության ստեղծումը՝ դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված հայ ժողովրդի պատգամավորների խորհրդի ձևով։

Ռուսաստանի ժողկոմսովետը կովկասյան գործերի արտակարգ կոմիսար Ստեփան Շահումյանին հանձնարարեց ամեն կերպ աջակցել գաղթական հայերի և պատերազմի տարիներին բռնի կերպով բռնված հայերի վերադարձը «Թուրքահայաստան»։

Այդ դեկրետով ռուսական զորքերի էվակուացիան «Թուրքահայաստանից» պետք է կատարվեր միայն Ստեփան Շահումյանի կողմից։

¹ «Правда», 5. 11. (231). 1918, № 17.

² Ձինադադարի մասին համաձայնագրի լրիվ տեքստը տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. I, М., 1957, д. № 30.

¹ «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», Тифлис, 1919, стр. 19.

մից կազմված խառը հանձնաժողովի ցուցումից հետո¹։ «Թուրքահայաստանի» մասին ղեկընտրի միջոցով սովետական կառավարությանը ձգտում էր կանխել այդ տերիտորիայի՝ գրավումը Թուրքական զավթիչների կողմից։ Սակայն այդ ղեկընտրի իրականացմանը խանգարեց անդրկովկասյան կոմիսարիատի դավաճանական, սեպարատիստական քաղաքականությունը և նրան ենթարկված կովկասյան բանակի հակահեղափոխական հրամանատարությունը։

Հայտարարելով բանակի զորացման մասին և զենքի տակ թողնելով միայն ազգային զորամասերը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը փաստորեն ձեռնամուխ եղավ Թուրք-կովկասյան ռազմաճակատի վերացմանը։ Դրանով իսկ անդրկովկասյան հակահեղափոխական ուժերը ձգտում էին հնարավորին շփի կարճ ժամկետում ազատվել հեղափոխականորեն տրամադրված բանակից՝ բոլորովին հաշվի չառնելով նախքան վերջնական հաշտություն կնքելը ռազմաճակատը պահելու անհրաժեշտությունը։

«Ռուսական բանակը, որն ավելի ու ավելի էր ուժեղացնում բանվոր-գյուղացիական հեղափոխության լողունները,— ասվում էր Հայաստանի կոմպարտիայի կենտկոմի ղեկուցման մեջ,— մահացու վտանգ էր ներկայացնում Անդրկովկասի տիրապետող կոալիցիայի համար»²։

Հոկտեմբերյան հեղափոխության առաջին իսկ օրերից կովկասյան բանակի զինվորները ճանաչեցին սովետական իշխանությունը, և Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելուն դեմ դուրս եկան։

Այսպես, 1917 թվականի նոյեմբերի 23-ին Ալեքսանդրապոլի կայազորի զինվորները 39-րդ հետևակային դիվիզիայի զինվորների հետ մեկտեղ, շուրջ 5000 մարդ, հավաքվելով ցուլցի, միաձայն ընդունեցին հետևյալ որոշումը. «Միակ իշխանությունը, որը մեզ կայուն խաղաղություն, հող և ազատություն է երաշխավորում, դա սովետների իշխանությունն է ի դեմս նոր բանվոր-գյուղացիական կառավարության։ Այդ իշխանությունը սաբոտաժի ենթարկելու կամ տապալելու ամեն մի փորձ, ում կողմից էլ դա լինի, կհանդիպի մեր վճռական հակահարվածին»։ Ցուլցի մասնակիցներն իրենց ելույթներում անարգանքի սյունին գամեցին Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, որը ձգտում էր քայքայել ճակատը և այն անջատել հեղափոխական բանվոր-գյուղացիական իշխանությունից։ Որոշման մեջ ընդգծվում էր, որ Կովկասում չի կարող ստեղծվել այլ իշխանություն, բացի սովետական իշխանությունից³։

Նոյեմբերի 25-ին Սարիղամիշում կայացած Ելիզավետպոլի գնդի 156-րդ վաշտի ընդհանուր ժողովը իր որոշման մեջ ճանաչում էր որպես օրինական, արդարացի և աշխատավոր ժողովրդի շահերին համապատասխանող՝ բանվոր-գյուղացիական կառավարությունը։ Ժողովը պահանջում էր անհապաղ վերընտրել Կովկասյան երկրամասային սովետի հակահեղափոխական կազմը, որտեղ տիրապետող դիրք էին գրավում բուրժուազիայի գործակալները։ Զինվորները միահամուռ կերպով հայտարարեցին. «Զենք ճանաչում Անդրկովկասյան կոմիսարիատ կոչված Անդրկովկասի ժամանակավոր անջատ կառավարությունը»⁴։

Սարիղամիշի կայազորի զինվորները 1917 թվականի դեկտեմբերի 1-ի ժողովում որոշում ընդունեցին մինչև վերջը աջակցություն ցույց տալ Ռուսաստանի սովետական իշխանությանը, որը կանգնած է կեղեքված բանվորների ու գյուղացիների շահերի պաշտպանության դիրքերում, կոչ էին անում տապալել անդրկովկասյան հակահեղափոխական իշխանությունները և երկրամասում յաստատել սովետական կարգեր⁵։

Կովկասյան բանակի հրամանատար գեներալ Օդիշելիձեն ռազմաճակատի զլխավոր հրամանատար Պրոժևալսկուն հաղորդում էր, որ կովկասյան 4-րդ և 6-րդ կորպուսների, ինչպես և Տրապիզոնի ամրացված շրջանի զինվորները բոլշևիկյան տրամադրություններով են համակված։ Հեղափոխական խմորումներ առաջ եկան նաև 4-րդ Թուրքեստանյան կորպուսի զորամասերում⁶, իր ղեկուցազրում կովկասյան ռազմաճակատի Կարինի հատվածի հրամանատար գեներալ էնզելը նշում էր, որ «զորքերում գերակշռում են բոլշևիկները»⁷։ Կովկասյան բանակի զինվորները, որոնք ղեկավարվում էին բոլշևիկների կողմից, գնալով ավելի վճռականորեն էին հանդես գալիս հակահեղափոխական անդրկովկասյան կոմիսարիատի դեմ։ Նման տրամադրություններն իրենց արտահայտությունը գտան նաև 1917 թվականի ղեկտեմբերին Թիֆլիսում գումարված կովկասյան բանակի Երկրային 2-րդ համագումարում։ Բոլշևիկներն այնտեղ ներկայացված էին ամենամեծ ֆրակցիայով, որը հաշվում էր 160 պատգամավոր։ Մենշևիկյան, դաշնակցական ու աջ-էսեռական պատգամավորները, Գեգեչկորիի զլխավորությամբ, բոլոր միջոցները գործադրեցին բոլշևիկներին ետին սլան մղելու հա-

1 «Документы внешней политики СССР», т. I, М., 1957, д. № 43.

2 ЦГАОР, ф. 1318 (Наркомнац), д. 32, л. 25.

3 «Кавказский рабочий», 30. XI. 1917, № 212.

1 «Кавказский рабочий», 30. XI. 1917, № 212.

2 Նույն տեղում, 21 դեկտեմբերի 1917, № 226:

3 «История гражданской войны», т. III, стр. 89.

4 «Материалы секретариата главной редакции «История гражданской войны», ф. 2, д. 11, л. 37.

մար: «Սակայն այս բոլոր անվայել միջոցները,— գրում էր Ստ. Շահումյանը,— որոնց միշտ էլ դիմում են մեռնող պարտիաները, պաշտպանողական-համաձայնողական բլոկին չփրկեցին ձախողումից: Համագումարը այնուամենայնիվ անցավ բոլշևիկների հաղթանակի նշանաբանով... Ընդունվեցին նույնպես բոլշևիկների բանաձևերը ռազմաճակատի թուրք-հայկական հարցի... մասին»¹: Համագումարն արտահայտվեց Ռուսաստանի սովետական իշխանությունը ձանաչելու և ժողովրդական կոմիսարների սովետի բոլոր ղեկերտներն իրականացնելու օգտին: Համագումարում ընտրվեց նոր Երկրային սովետ, որտեղ մեծամասնությունը պատկանում էր բոլշևիկներին և ձախ էսեռներին՝ բոլշևիկ Գ. Կորգանովի գլխավորությամբ:

Կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական զանգվածների վրա բոլշևիկների ազդեցության ուժեղացումը, որն ակներև դարձավ հիշյալ համագումարում, մեծ երկյուղ պատճառեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատին ու բանակի հրամանատարությունները: Կովկասյան բանակի հեղափոխականորեն տրամադրված զինվորների կողմից իրենց իշխանությունը սպառնացող վտանգից խուսափելու միակ ելքը անդրկովկասյան հակահեղափոխական ուժերը տեսնում էին բանակն արագ զորացրելու մեջ: Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Պրժևալսկին «ճակատում սննդամթերքի հարցերում ստեղծված ծայրահեղորեն դժվարին վիճակի» պատրվակով տակավին 1917 թվականի դեկտեմբերի 1-ին հրաման տվեց՝ զորացրել հինգ տարբեր տարիների զորացման ենթակա զինվորներին²: Այդ մասնակի զորացրումը մեծ չափով կազմալուծեց կովկասյան բանակը: Ուրիշ տարիքի զինվորները նույնպես ձգտում էին ժամ առաջ լքել ճակատը և տուն վերադառնալ: Բուրժուական ու համաձայնողական կուսակցությունների կողմից գլխավորվող Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ու ազգային խորհուրդները օրհասական այդ պահին 4 տարվա պատերազմից հյուծված զինվորական զանգվածներին կոչ էին անում թողնել ամեն ինչ և վերադառնալ տուն՝ ազգային զորամասեր կազմելու համար: Այդ ծուղակն ընկան շատ զինվորներ, որոնք տենչում էին վերադառնալ տուն և անցնել խաղաղ աշխատանքի: Դրա հետևանքով սկսվեց զինվորների զանգվածային փախուստը ռազմաճակատից, որը հանգեցրեց բանակի քայքայմանը: Զորքերի մեջ երկպառակություն առաջ եկավ, որը երբեմն բացահայտ թշնամանքի բնույթ էր ընդո-

տում: Զինվորներն ինքնազուխ կերպով բաժանում էին իրար մեջ ռազմական գույքը: Այս բոլորն ուղեկցվում էր ռուսական զինվորների մեկուսացմամբ: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից անցկացվող բանակի «ազգայնացման» դավաճանական կուրսը կորհանարար հետևանքներ ունեցավ:

Բնութագրելով կովկասյան բանակի հրամանատարության և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործողությունները, Ստ. Շահումյանը գրում էր. «Գեներալ Պրժևալսկու հրամանը, որը գրված է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի թելադրանքով, նացիոնալիստ-սեպարատիստների թելադրանքով, ոչ միայն մերկացնում է ճակատը արտաքին թշնամու առջև, այլև աննախադեպ անարխիա է ստեղծվում երկրի ներսում:

Ռուսական միասնական զորքի ցրումը և ազգային կորպուսների ստեղծումը հարվածում է ոչ միայն ռուսական հեղափոխությունը, այլև թղթախաղի վրա է դնում կովկասյան ժողովուրդների գոյությունն իսկ»¹:

Կովկասյան բանակի հեղափոխական երկրային սովետը բանակի քայքայման ու ճակատի մերկացման դեմ դուրս եկավ: 1917 թվականի դեկտեմբերի 28-ին կովկասյան բանակի բոլոր զինվորներին և զինվորական բոլոր սովետներին ու կոմիտեներին ուղղված իր կոչում նա գրում էր. «Զորքերի կամայական լուծումով, շորացրումով ու գնդերի ազգայնացումով նրանք (մենշևիկները, աչ էսեռները, դաշնակները, մուսավաթականները— Ս. Ս.) լիակատար անկազմակերպվածություն մտցրին բանակի շարքերում»²:

Ճակատից սկսեցին ետ կանչել ուկրաինացիներին, լեհերին, չայերին, վրացիներին՝ ազգային գնդեր կազմավորելու համար: Բոլոր ռուս զինվորներին առաջարկվեց տուն վերադառնալ: Այն զինվորները, որոնք չէին ցանկանում ենթարկվել հակահեղափոխական հրամանատարության և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հրամաններին, բռնի ուժով զինաթափվում էին: Այդ ձևով զինաթափվեցին Թիֆլիսի օգաշունների դպրոցի ունկնդիրները, իսկ դաշնակների կողմից գրավվեց Ալեքսանդրապոլի հրետանային պահեստը: Անհաջող փորձեր արվեցին նաև զինաթափելու Ղարաբաղի մարտկոցները և Կարսի հրետանին: «Նացիոնալիզմը Կովկասում և ճակատի մերկացումը» հոդվածում Ստ. Շահումյանը անարգանքի այլունին էր գամում վրացական մենշևիկներին, դաշնակներին, ադրբեջանական մուսավաթականներին՝ Անդրկովկասը Սովետական

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 46—47:
² ЦГАОР Грюз. ССР, ф. 41, д. 45, л. 79.

¹ «Бакинский рабочий», 24. XII. 1917, № 110.
² Նույն տեղում, 5 հունվարի 1918, № 3:

Ռուսաստանի սնջատելու նրանց քաղաքականության, անդրկող կասյան ժողովուրդներին ըստ առանձին ազգությունների բաժանելու և ազգային զորամասեր կազմելու համար:

«Կովկասյան նացիոնալիզմի ամենացավալի հետևանքը ուսգմաճակատի կազմավորումն է,— գրում էր Ստ. Շահումյանը 1917 թվականի դեկտեմբերին:— Բնական է, որ քանի դեռ հաշտություն չի կնքվել, զորքերը պետք է պաշտպանեն ռազմաճակատը, սակայն կովկասյան նացիոնալիստների ստեղծած մթնոլորտում կա՞ն արդյոք ուժեր, որոնք կարողանային ռուս զորամասերին իրենց դիրքերում պահել»¹:

Ստեփան Շահումյանը կանխագուշակում էր, որ «Թուրքահայաստանից» կովկասյան բանակի հետևանալը կարող էր ողբերգական հետևանքներ ունենալ հայ ազգաբնակչության համար: Ուստի նա գինվորներին կոչ էր անում մնալ իրենց դիրքերում և ճակատք պահել մինչև վերջնական հաշտություն կնքվել: «...մեր բանակը,— գրում էր Շահումյանը,— չպետք է ենթարկվի նացիոնալիստների պրովոկացիային: Մեր գիտակից ընկեր գինվորները պետք է բացատրեն զորքերին, որ ժողովրդական մասսաները, որ գյուղացիական շրջավորությունը, որին նրանք տեսնում են իրենց շուրջը, մեղջ չունեն Անդրկովկասյան կոմիսարիատի պարագլուխների դավաճանության մեջ: Գյուղացիները՝ հայերը, քրդերը, մուսուլմանները, որոնք ապրում են այդ երկրում, և նրանք, որոնք կհանդիպեն եաթաշվող զորամասերի անցման ճանապարհին, նույնպիսի եղբայրական վերաբերմունքի են արժանի մեր կողմից, ինչպես և ռուս գյուղացիները, ձեր հայրերը, ձեր կանայք ու քույրերը: Մենք մերկացնելու ենք կովկասյան պաշտպանողականների նացիոնալիստական ու կոնտրոկուցիոն քաղաքականությունը, մենք նրանց նշավակելու ենք այն արհամարհանքով, որին նրանք արժանի են, բայց չպետք է թույլ տալ, որ նրանց փոխարեն տուժեն ժողովրդական մասսաներն այնտեղ—գրավված վայրերում, և այստեղ՝ Անդրկովկասում»²:

Անդրկովկասի բոլշևիկները արտակարգ բոլոր միջոցները ձեռնարկում էին, որպեսզի կովկասյան բանակի գինվորներին համոզեն չլքել ճակատը: Բոլշևիկյան կոչերից մեկում ընդգծվում էր, որ անհրաժեշտ է պահպանել, շմասնատել բանակը մինչև սովետական իշխանության վերջնական ամրապնդումը: Ազգային զորամասերի կազմավորումն այդ կոչում զնահատվում էր որպես դավա-

ճանություն, որովհետև նրանք հակառուլուցիայի ձեռքում զենք էին դառնալու՝ ազգային թշնամանքը բորբոքելու համար: Հիշյալ կոչում պահանջվում էր սերտ կապեր հաստատել կովկասյան բանակի և Պետրոգրադի սովետական կառավարության միջև¹:

Կորգանովի կողմից գլխավորվող կովկասյան բանակի ռազմառուլուցիոն կոմիտեն զորքերին բացատրում էր, որ չպետք է ենթարկվել ճակատը լքելու վերաբերյալ դավաճանական հրամանին: Ռազմաճակատում քաղաքական աշխատանք ծավալելու նպատակով կազմակերպվեցին ռազմառուլուցիոն կոմիտեներ. Արևելա-պարսկական շրջանինը՝ էնզելի քաղաքում, Ուրմիայինը՝ Ջուլֆայում, Վանինը՝ Շահթախի կայարանում, Կարին-Նրզնկայի շրջանինը՝ Սարիղամիշում, Տրապիզոնի շրջանինը՝ Տրապիզոնում:

«Բոլոր զորամասերը և խոշոր ռազմական միավորումները, ինչպես և կայազորները,— ասվում էր կովկասյան բանակի ռազմառուլուցիոն կոմիտեի 1917 թվականի դեկտեմբերի 29-ի հրամանում,— հիմնում են համապատասխան անուններ կրող ռազմառուլուցիոն կոմիտեներ: Ռազմառուլուցիոն կոմիտեներին է հանձնարարվում վարելու ամբողջ ընթացիկ քաղաքականությունը զորամասերում և ռազմական միավորումներում:

Կովկասյան բանակի ռազմառուլուցիոն բարձրագույն օրգանն է հանդիսանում Հեղափոխական երկրամասային սովետը, իսկ նրա կատարողական օրգանը՝ կովկասյան բանակի ռազմառուլուցիոն կոմիտեն»²:

Չնայած բոլշևիկներին կողմից ընդունված բոլոր եռանդուն միջոցառումներին, նրանց չհաջողվեց կանխել ռազմաճակատի քայքայումը, որի ամբողջ մեղքն ընկնում էր Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու հակահեղափոխական հրամանատարության վրա:

Վրացական մենշևիկների պարագլուխներից մեկը՝ Ռամիշվիլին, իր հրապարակային ելույթներից մեկում՝ 1918 թվականի մարտի 1-ին լիտորեն պնդում էր, որ իբր ճակատի մերկացման մեջ մեղավոր են բոլշևիկները³:

Համառուսաստանյան Կենտրոնական կոմիտեի նիստում 1918 թվականի փետրվարի 23-ին կարգացած իր զեկուցման մեջ Լենինը, բնութագրելով բանակի ծանր դրությունը, նշում էր հետևյալը. «...Բոլոր»

1 «Кавказский рабочий», 30. XI. 1917, № 212.

2 Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 276, оп. 3, д. 61. 4. 18.

3 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 45.

1 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 34:

2 Նույն տեղում, էջ 38—39:

ժուական մամուլի և նրան օգնող կամ սովետական իշխանությունք թշնամի պարտիաների մեզ վրա բարդացած այն զրպարտությունները, թե մենք, բոլշևիկներս, իբրև թե քայքայում էինք զորքը:— անհեթեթություն են»¹: Իբրև ապացույց, Լենինը մեջ է բերում զորքերի մեջ տարածված բոլշևիկյան կոշը, որտեղ ասվում էր. «Ոչ մի բունտ, մենք դեպի այդ շենք կոշում, մենք հրավիրում ենք ձեզ դեպի կազմակերպված քաղաքական գործողություններ. ձգտեցե՛ք, որքան կարելի է, ավելի կազմակերպված պահել ձեզ»²:

«Այն ամենը, ինչ որ հնարավոր էր անել,— ասում էր այնուհետև Լենինը,— այդ շուտով, անշափ հոգնած բանակը պահելու համար, այն ամենը, ինչ որ հնարավոր էր անել նրան ավելի ուժեղ դարձնելու համար, արվեց»³:

Մերկացնելով հակահեղափոխական կուսակցությունների ու Անդրկովկասյան կոմիսարիատի դավաճանական վարքագիծը, Ստ. Շահումյանը գրում էր. «Գուք գրավել եք այնպիսի դիրք, որը ձեզ կխորտակի. դա անխուսափելիորեն կհանգեցնի ռազմաճակատք բացելուն: Բանակը,— ասում էինք մենք,— ձեր նացիոնալիստական քաղաքականությունից դժգոհ՝ տարերայնորեն, անկազմակերպ կերպով կհորդի ռազմաճակատից և կսրբի ու կհեղեղի ձեզ: Այժմ այդ բոլորը արդարացավ»⁴:

Երբ զորքերի զանգվածային հեռացումը ճակատից իրականություն դարձավ, հակահեղափոխական կուսակցություններն ու Անդրկովկասյան կոմիսարիատը սկսեցին կեղծ լուրեր տարածել, թե իբր բոլշևիկները իրենց ազդեցության ուսական զորքերին գրգռում են տեղական ազգաբնակչության դեմ, իսկ զինվորների կողմից ճակատի լքումը բոլշևիկների քայքայիչ գործունեության հետևանքն է: «Բանակին գրգռում և ռազմաճակատից շարժում են ոչ թե մեր «ազիտացիան»,— պատասխանում էր զրպարտիչներին Ստ. Շահումյանը,— ոչ թե մեր խոսքերը ձեր նացիոնալիզմի մասին, այլ ձեր նացիոնալիստական գործերը»⁵: Բնութագրելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը, նա ընդգծում էր. «Այդ քաղաքականությունը և այդ դավաճանական վերաբերմունքը նպաստեցին ռազմաճակատի մերկացմանը, ռուսաստանյան ռեսպուբլիկայի՝ ռազմաճակատում գտնվող միլիարդանոց հարստության կողոպուտին և է՛լ ավելի ծանր կացություն ստեղծեցին կովկասում»:

1 Լենին, Երկեր, հ. 27, էջ 32—33:

2 Նույն տեղում, էջ 33:

3 Նույն տեղում:

4 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 34:

5 Նույն տեղում, էջ 36:

«Զինվորի շինել հագած, զինված, ռևոլյուցիային նվիրված կես միլիոն ռուս գյուղացիներ, որոնք կարող էին անգնահատելի ծառայություններ մատուցել կովկասյան գյուղացիությանն ու պրոլետարիատին կոնտրոլային տարրերի դեմ նրանց մղած պայքարում, հայտարարվեցին ավելորդ «եկվորներ», որոնց աշխատում էին որքան կարելի է շուտ հեռացնել կովկասից»¹:

Նույնիսկ հայկական բուրժուական առանձին թերթեր, նշելով ճակատի մերկացման աղետալի հետևանքները Անդրկովկասի համար, ստիպված էին խոստովանել, որ ստեղծված դրության պատասխանատվությունը ընկնում է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրա: Այսպես, հայ լիբերալների հին օրգաններից մեկը՝ «Մշակ» թերթը 1917 թվականի դեկտեմբերի 17-ի առաջնորդողում, որը վերնագրված էր «Գործել և ոչ թե հուսահատվել», գրում էր. «Դժբախտաբար, Անդրկովկասում գոյություն չունի հեղինակավոր, գործուն, եռանդուն, երկրի հանդեպ իր պատասխանատվությունը գիտակցող իշխանություն: Կա միայն նրա սովերը: Այդ իշխանությունը, որը միակողմանի քաղաքականություն է վարում, ընդունակ չէ հասկանալու մոմենտի կարիքները և զբաղվելու երկրի սոցիալական վերափոխման հարցերով: Ծակատի մերկացման մեջ ոչ փոքր շահով պատասխանատու է նաև Անդրկովկասյան կոմիսարիատը»:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու կովկասյան բանակի հրամանատարության հանցավոր գործողությունները հանգեցրին այն բանին, որ զորամասերի քայքայումն ու բարոյալքումը շարունակվում էին ավելի արագ տեմպերով: «Միայն սովետական իշխանությունը,— նշում էր ազդեցական բոլշևիկների օրգան «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը,— կարող է դադարեցնել կովկասյան ռազմաճակատի մերկացումը, որը լայն չափեր է ընդունել Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հանդեպ կովկասյան բանակի անվստահության հետևանքով»²:

Ճակատը լքող զորքերի փոխարեն Անդրկովկասյան կոմիսարիատը խոստանում էր ազգային զորամասեր դուրս բերել: Սակայն նրանց կազմակերպումը չափազանց դանդաղ էր ընթանում: Դա բացատրվում էր անդրկովկասյան իշխանությունների հակահեղափոխական քաղաքականությամբ, որը մեծ դժգոհություն էր առաջ բերել երկրամասի ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ:

Ահա թե ինչ էր ասվում այդ կապակցությամբ զինվորական ղեկուսատուների սովետի գործադիր կոմիտեի անդամի նամակում,

1 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 109:

2 «Бакинский рабочий». 30. XII. 1917, № 116:

որն ուղղված էր ազգությունների ժողովրդական կոմիսարիատին, «Սկսեցին ստեղծել ազգային զորամասեր, բանակ գնացողների թիվը քիչ էր, ուստի և սկսվեց հարկադիր զորահավաքը: Ժամանակին չներկայացող մարդկանց ձերբակալում էին և ուղարկում համապատասխան ազգային զորամասերը»¹:

Հրամանատարները հաճախ էին հաղորդում այն մասին, որ զինվորները հրաժարվում են մտնել ազգային զորամասերի մեջ, Այսպես, 4-րդ կորպուսի հրամանատարը 1917 թվականի դեկտեմբերի 25-ին կովկասյան ռազմաճակատի շտաբին հետագրում էր հետևյալը. «Հայերը, բուլղերիկների ազդեցության տակ, հրաժարվում են գնալ հայկական ստորաբաժանումները: Հրամանատարական կազմն ի վիճակի չէ պայքարելու դրա դեմ, և հեղինակությամբ չի օգտվում: Նկատելի է բացորոշ արհամարհական վերաբերմունք դեպի սպաները»²:

Համադանի կայազորի զինվորները 1917 թվականի դեկտեմբերի 8-ին կայացած ցույցի ժամանակ միաձայն որոշեցին չմտնել նոր կազմակերպվող ազգային զորամասերի մեջ:

«Մենք, վրացիներս, հայերս, օսերս և իմերեթցիներս՝ Համադանի կայազորի զինվորներս,— ասվում էր ընդունված որոշման մեջ,— երեք հարյուր հոգով հավաքվելով ցույցի և քննարկելով ազգային գնդեր ստեղծելու վերաբերյալ գեներալ Պրժևալսկու հեռագիրը, միաձայն որոշեցինք բողոքել ազգային գնդեր կազմավորելու և մարդկանց ըստ ազգութայնների բաժանելու դեմ: Մենք ցանկանում ենք միասին լինել ռուսների հետ, ինչպես դա առաջներում էր, ուստի և չենք ենթարկվում գեներալ Պրժևալսկու հրամանին, և չենք ճանաչում բուրժուական անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որը մեզ բաժանում է ազատ Ռուսաստանից: Մենք ճանաչում ենք միայն ժողովրդական կոմիսարների սովետի և բանվորական, զինվորական ու գյուղացիական սովետների իշխանությունը...»

Խնդրում ենք բոլոր վրացի, հայ, իմերեթցի, օս ընկերներին միանալ մեր կոչին»³:

Մերկացնելով ճակատը և քայքայելով բանակը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը միաժամանակ ձգտում էր զինաթափել հեռացող զինվորներին, որպեսզի այդ ճանապարհով կարողանա զինեք

նորաստեղծ ազգային զորամասերը: Կովկասյան բանակի ռազմառևոլյուցիոն կոմիտեն այն զորամասերին, որոնք մեկնում էին գերազանցապես Կուբանի ու Թերեքի մարզերը՝ Հյուսիսային կովկասում հակահեղափոխական ուժերի դեմ պայքարելու համար, կոչ էր անում չհանձնել զենքը և ռազմամթերքը: Հեռանալով ռազմաճակատից, ռուսական զորքերը իրենց հետ տանում էին մարտական զենքեր, որի կարիքն այնքան զգում էր երիտասարդ Սովետական Ռուսաստանը, որն անհավասար պայքար էր մղում ներքին պիտակզվարդիականների ու արտաքին ինտերվենցիայի դեմ: Կովկասյան բանակի հրամանատար գեներալ Օդիշելիձեն հեռագրում էր Պրժևալսկուն, որ բանակում «փսիխոզի նոր ձև է երևան եկել՝ բոլոր ոչ շարքային զորամասերն ու ջոկատները միահամուռ կերպով զենք են պահանջում: Դա հիմնավորվում է այն բանով, որ Անդրկովկասյան կառավարությունն անջատվել է Ռուսաստանից և քանի որ զենքը ռուսական է, ուստի այն պետք է փոխադրել Ռուսաստան»¹:

Բուլղերիկներն տրամադրված զինվորներին զենքը ձեռքին Սովետական Ռուսաստան վերադառնալու հնարավորությունից զրկելու և այդ զենքով նոր կազմակերպված ազգային զորամասերը զինելու նպատակով, Անդրկովկասի կոմիսարիատը գաղտնի որոշում էր ընդունել՝ հանձնարարել Գյանջայի մուսուլմանական ազգային կոմիտեին զինաթափ անել թուրքական ռազմաճակատից վերադարձող ռուսական զինվորական էջելոնները: Համաձայն այդ որոշման, և վրացական մենշևիկների պարագլուխ Նոյ ժողդանիայի գաղտնի ցուցումով Գյանջայի մուսուլմանական ազգային կոմիտեն, որն ամբողջովին բաղկացած էր բեգերից ու խաներից, բացահայտորեն հավաքեց մոտ 10 հազար մարդկորներ, զինեց նրանց և դուրս հանեց կուտակված ռուսական զինվորների էջելոնների դեմ՝ Շամխոր, Դալլյար, Խաչմաս, Աղստաֆա կայարաններում:

Մուսավաթական հորդաններին (ղեկավարներն էին Ասլան բեգ Սաֆիբյուրդինսկին, ղոկտոր Խաղատ բեգ Ռուստամբեգովը) օգնության հասավ Անդրկովկասի կոմիսարիատի կողմից ուղարկված զրահապատ գնացքը՝ Ափխազավայի գլխավորությամբ: 1920 թվականի հունվարի 9-ին նրանք անսպասելիորեն երկաթուղու ուղղությամբ հարձակվեցին ռուսական զորքերի էջելոնների վրա և գաղանաբար գնդակահարեցին Շամխոր կայարանում վազոններում նստած հազարավոր զինվորների: Երկաթուղագիծը ծածկվել էր զինվորների դիակներով: էջելոնների ամբողջ զինամթերքը և զենքը

1 ЦГАОР, ф. 1318, л. 40, л. 50.

2 ՍՄԿՊ Կենտկոմին կից ՄԼ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 670, թ. 1:

3 «Кавказский рабочий», 21. I. 1918, № 15.

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 9, л. 9, л. 283.

մուսավաթական հորդանները խլեցին: Այդ արյունալի ընդհարումները կրկնվեցին Քիֆլիս, Գյանջա տանող երկաթուղագծի այն կայարաններում, որտեղ կուտակվել էին ռուսական զինվորների էշերները և շարունակվեցին մինչև հունվարի 12-ը:

«Մեծագույն ոճրագործություն է կատարվել ռուս բանակի գեմ»¹, — գրել է այդ օրերին Ստ. Շահումյանը:

Անդրկովկասի կոմիսարիատը և ազգայնական կուսակցությունները Շամխորի արյունալի դեպերով լրիվ մերկացրին իրենց: Ստ. Շահումյանը իր «Ճշմարտությունը Ելիզավետպոլի իրադարձությունների մասին» հոդվածում ուղղակի նշում է, որ «Ելիզավետպոլի դեպերի մեղավորների թվում նախ և առաջ պետք է անվանվի... Նոյ Նիկոլայիչ Ժորդանիան: Երկրային Կենտրոնի պրեզիդիումը նրա նախագահությամբ որոշեց՝ զինաթափ անել մեկնող էշերները ու նրանց հաշվին զինել ազգային զնդերը: Նրա ստորագրությամբ է հեռագիր ուղարկվել Ելիզավետպոլի ու մուսուլմանական ազգային կոմիտեին Շամխորի մոտ կուտակված էշերները զինաթափ անելու մասին: Նա, Նոյ Ժորդանիան դեկեպցիաներ էր ուղարկում Քիֆլիսից՝ էշերները զինաթափ անելու նույն հանձնարարությամբ»²: «Այն մեղադրանքը, որ մենք նետում ենք ժորդանիայի երեսին, — շարունակում է Շահումյանը, — տարածվում է մենչեիկների ամբողջ պարտիայի, Երկրային Կենտրոնի, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրա, ուր պարոններ Զիսենկելին ու Գեգեչկորին՝ սերտ և բացահայտ բլոկ կազմած մուսուլման բեգերի ու խաների հետ, ամեն ինչ անում են, որպեսզի կործանեն ռևոլյուցիան»³:

Վրացական մենչեիկների, մուսավաթականների ու դաշնակցականների կողմից անցկացվող հակահեղափոխական դավաճանական ֆիժը ջուր էր լցնում նրիտթուրքական շովինիստների ջրաղացին և Անդրկովկասը դնում թուրք զաթիվչների սպառնալիքի տակ:

Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանները որոշեցին օգտվել կովկասյան ռազմաճակատում և ամբողջ Անդրկովկասում ստեղծված իրադրությունից՝ թուրքերի կողմից 1914—15 թվականների ձմռանը ձախողված արշավանքը վերսկսելու համար:

1 Ստ. Շահումյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1948 թ., էջ 545:

2 Նույն տեղում, էջ 538:

3 Նույն տեղում, էջ 541:

Անդրկովկասում 1918 թվականի թուրքական ինտերվենցիայի մասնակիցներից մեկը՝ գնդապետ Բերբուրը, նշում է, որ այդ արշավանքի նպատակն էր գրավել ողջ Կովկասը, Իրանը և Միջին Ասիան: Բացի դրանից, նրա վկայությամբ, Անդրկովկաս բարեհաջող ներխուժման դեպքում նրիտթուրքական ղեկավարները հույս ունեին խուսափել ժողովրդական ցասման պոռթկումից երկրի ներսում, ինչպես և վերականգնել իրենց կորցրած հեղինակությունը, «գեշնչելով բանակին ու ժողովրդին: Նա գրում է. «Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ մենք լայնածավալ ու արժեքավոր տերիտորիաներ կորցրեցինք: Ինչպես այդ կորուստների, այնպես էլ հոգնածության ու անտարբերության հետևանքով բոլորին համակել էր անհոգությունն ու հուսահատությունը: Նման դրությունն այն աստիճան վտանգավոր ու աղետալի էր, որ դա կարող էր հանգեցնել մեր ուժերի կատարյալ քայքայմանն ու կործանմանը: Կովկասյան արշավանքը մասնակիորեն թեթևացնում էր այդ իրավիճակը: Բանակը նորից ոգևորություն ապրեց: Բոլորի մոտ երևացին իրենց ազգային իղձերն իրականացնելու հույսեր»¹:

Բուլչեիկների հանդեպ տաժած կույր ատելությունը և Ռուսաստանում սոցիալիստական հեղափոխության հաջողությունների նկատմամբ ունեցած վախը նրիտթուրքական վերնախավին նույնպես մղում էին դեպի հանցավոր ավանտյուրան Անդրկովկասում²:

Ստամբուլի կառավարական շրջաններում հայտարարում էին, որ այն ժամանակ, երբ ԱՄՆ-ը, Անգլիան ու Ճապոնիան նպատակադրվել էին տիրանալ սովետական Հեռավոր Արևելքին ու Սիբիրին, թուրքերին առաջին հերթին հետաքրքրում է Ռուսաստանի մահմեդական ազգաբնակչությունը³: Անդրկովկասում թուրքական ազրեսիայի ոգեշնչող էնվեր փաշան պարծենում էր, որ «Թուրքիան Ասիայում կխաղա այն դերը, ինչ որ Գերմանիան Եվրոպայում»⁴:

Այդ նպատակին հասնելու համար էնվեր փաշան տակավին 1917 թվականի դեկտեմբերին պատերազմի նոր պլան կազմեց, որը նախատեսում էր թուրքական բանակի հիմնական ուժերը կենտրոնացնել կովկասյան ռազմաճակատում:

Քանի որ զորահավաքի համար անհրաժեշտ մարդկային ռեսուրսներն արդեն սպառվել էին, Անդրկովկասում իրենց էքսպանսիան շարունակելու միակ հնարավորությունն այն էր, որ թուրքերը

1 Miralay Berkuk, s. 35.

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

3 Lepsius J. Der Todestag des armenischen Volkes. Potsdam, 1919. S. 312.

4 „Cebil-ul-reşad“, № 363, s. 247.

մերկացնեին մնացած ճակատները և այնտեղ գտնվող մարտունակ զորքերը տեղափոխեին կովկասյան ռազմաճակատ:

Կովկասյան ճակատում թուրքական զորքերի կենտրոնացման հետևանքով Սիրիայի, Պաղեստինի և Իրաքի օսմանյան բանակներն այլևս անկարող էին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ անգլիացիների ուժերին: Լիման ֆոն Սանդերսի տվյալների համաձայն, անգլիական հետևակային զորամասերը թվական տեսակետից գերակշռում էին թուրքականին 3—4 անգամ, իսկ հեծելազորում՝ 10 անգամ: Նույնպիսի հարաբերակցություն գոյություն ուներ և հրետանիում:

Խախտելով Բրեստի ու Երզնկայի զինադադարների պայմանները, թուրքական նվաճողները 1918 թվականի փետրվարի կեսերին հարձակման անցան կովկասյան ամբողջ ճակատով: Այդ ուխտազրրուժ գործողությունն արդարացնելու համար թուրքական գերագույն հրամանատարությունը վկայակոչում էր մահմեդական ազգաբնակչության նկատմամբ հայերի գործադրած մտացածի՛ր «բռնությունները»:

Թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիպ-փաշան կովկասյան բանակի հրամանատար Օդիշելիձեհին 1918 թվականի փետրվարի 9-ին ուղված հեռագրում հայտարարեց, որ «հայկական բռնությունները» թուրքական զորքերին ստիպեցին անցնել դեմարկացիոն գիծը՝ տեղի օսմանյան մահմեդականներին փրկելու ու պաշտպանելու, կարգ ու կանոնն ու հանգստությունը վերականգնելու նպատակով: Այդ գործողությունները ընդհանուր ոչինչ չունեին թշնամական գործողությունների հետ՝ ռուսական զորքերի դեմ»¹:

Երիտթուրքական կառավարողներին հատուկ կեղծավորությամբ Վեհիպ-փաշան հեռագրում էր ռուսական բանակի հրամանատարին. «Բարեկամաբար և սրտանց հավատացնում եմ Ձեզ, որ Երզնկայի ժամանակավոր պայմանագիրը պահպանում է իր ուժը՝ բացի դեմարկացիոն գծին վերաբերող պարագրաֆից, որը ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո ինքնին կորցնում է իր նշանակությունը: Այդ օպերացիան կատարվում է միայն անհրաժեշտությունից և մարդասիրության ու քաղաքակրթության պարտքի զգացումից ելնելով»²:

Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկին³ անմիջապես հերքեց Վեհիպ-փաշայի կեղծ

փաստարկները «հայկական բռնությունների» վերաբերյալ և հայտարարեց նրան, որ կովկասյան բանակի՝ ըստ ազգային հատկանիշի վերակազմությունից հետո բոլոր զորամասերը, որ ազգությունն էլ նրանք պատկանելիս լինեն, պետք է դիտել որպես ռուսաստանյան հանրապետության լիիրավ զինվորական ստորաբաժանումներ: Դրանով իսկ Լեբեդինսկին թուրքական հրամանատարությունը հասկացնել էր տալիս, որ շնայած ռուսական զորքերի ետ քաշվելուն, թուրքերը ճակատում մնացած հայկական ու վրացական զորամասերը պետք է դիտեն որպես ռուսական զորքեր: Ուստի և թուրքական հարձակումը նա գնահատում էր որպես Երզնկայի զինադադարի բացահայտ խախտում: Սակայն Լեբեդինսկու նախազգուշացումը չկասեցրեց թուրքական զորքերի հարձակումը, որոնք փետրվարի 12-ին անցան դեմարկացիոն գիծը:

Հարձակման նախօրյակին թուրքերի ուժերը բաղկացած էին 1914—17 թվականներին ռուսների կողմից ջախջախված 3-րդ և 2-րդ բանակների մնացորդներից: 3-րդ բանակը կանգնած էր Երզնկայից դեպի արևմուտք՝ Տիրեբոլուի և Քեմախի միջև: Չնայած այն բանին, որ թուրքական զորքերի վիճակն այդ ժամանակ մյուս ճակատներում բառացիորեն հուսահատական էր, թուրքական հրամանատարությունը Անդրկովկասի նկատմամբ իր զավթողական պլաններն իրականացնելու նպատակով շարունակում էր ուժեղացնել 3-րդ բանակը: Վերջինիս միացվեցին 2-րդ բանակի մնացորդները՝ 5-րդ և 21-րդ դիվիզիաները, որոնք միավորվել էին 4-րդ կորպուսի մեջ. այս վերջինը կանգնած էր Դիարբեքից դեպի հյուսիս-արևելք: Պետք է նշել, որ այդ ճակատում գրեթե մեկ տարի տևող դադարի հետևանքով թուրքական զորքերը կարողացան մի փոքր սթափվել նախկինում իրենց հասցված պարտություններից:

Ընդամենը թուրքական հրամանատարությունը դուրս բերեց հինգ դիվիզիա, շահված քրդերի զինված ջոկատները, որոնք գործում էին հայկական զորամասերի թիկունքում: Թուրքական զորքերի դեմ կանգնած էին հայկական ու վրացական ազգային զորամասերը, որոնք փոխարինել էին ճակատը թողած ռուսական զորքերին:

Տակավի՛ն 1917 թվականի մայիսին հայ բուրժուազիայի պարագլուխները ձեռնամուխ եղան ազգային զորամասերի ստեղծմանը: Այդ նպատակով Պետրոգրադ ուղարկվեցին հատուկ ներկայացուցիչներ, որոնք պետք է կերենսկու կառավարությունից խնդրեին,

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 19, թ. 5—6:

2 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 32.

3 1918 թվականի հունվարի 5-ին Լեբեդինսկին այդ պաշտոնում փոխարինեց Եննիբալ Պրժնալսկուն:

1 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 33.

որ նա հայ զինվորներին ետ կանչեր ուրիշ ճակատներից՝ կովկասյան ռազմաճակատ ուղարկելու համար: Վեց ամսվա ընթացքում կովկասում հաջողվեց հավաքագրել 35 հազար զինվոր, որոնց միացան նաև կամավորները: Այս զորքերից կազմավորվեց Հայկական կորպուսը, կովկասյան դիվիզիայի նախկին հրամանատար, ռուսական բանակի գեներալ Թոմաս Նազարբեկյանի (Նազարբեկովի) զխավորությամբ: Կորպուսի կոմիսար նշանակվեց դաշնակցական կուսակցության ղեկավարներից մեկը՝ Դրո Կանայանը: Հայկական կորպուսը բաղկացած էր երեք դիվիզիաներից. առաջին դիվիզիայի հրամանատարն էր գեներալ Արեշյանը: Այդ դիվիզիան բաղկացած էր 4 գնդից և 1 հրետանային բրիգադայից, որն իր մեջ ընդգրկում էր վեց մարտկոց: Երկրորդ դիվիզիայի հրամանատարն էր գնդապետ Սիլիկյանը (Սիլիկով): Այդ դիվիզիան առաջինից ավելի ուժեղ էր, քանի որ նրա տրամադրության տակ էր դրված հեծելազորային բրիգադան՝ երկու գնդից բաղկացած, յուրաքանչյուրում 400 մարդ: Արևմտահայերից կազմավորված երրորդ դիվիզիայի հրամանատարն էր ժողովրդական հերոս գեներալ Անդրանիկը: Այդ դիվիզիայի մեջ էին մտնում Երզնկայի, Խնուսի, Վանի և Զեյթունի գնդերը: Բացի դրանից, Լոռիում, Շուշիում, Ախալքալաքում ու Ղազախում կային 2-ական զուամրտակից բաղկացած տեղական զորամասեր, իսկ Նուխիում, Ախալցխայում ու Իգդիրում՝ 1-ական զուամրտակ:

Հայկական կորպուսի հետ միասին թուրքական զորքերի դեմ կռվում էին երեք հարյուր ռուս սպաներ, որոնք կազմել էին առանձին զուամրտակ:

1917 թվականի դեկտեմբերին կազմավորված վրացական ազգային զորամասերը իրենց շարքերում հաշվում էին 10 հազար մարդ և տեղաբաշխված էին Քութայիսի, Ախալցխայի ու Բաթումի շրջաններում: Վրացական զորքերի հրամանատարն էր գեներալ Գաբակը:

Ինչպես հայկական, այնպես էլ վրացական զորամասերի կազմը շատ թույլ էր պատրաստված: Եվ այդ զորքերը կռված էին կասեցնելու թուրքական մեծաթիվ բանակի հարձակումը շուրջ 700 կմ. երկարությամբ ձգվող ճակատում՝ սկսած սեփոխյան փոխից (Տրապիզոնի շրջանում), ամբողջ Արևմտյան Հայաստանով մինչև թուրք-պարսկական բաձմանը:

Մուսավաթական «վայրենի դիվիզիան», որն ավելի առաջ էր ստեղծվել ռուսական հրամանատարության կողմից, տեղափոխվեց Ադրբեջան և փոխանակ օգնելու հայկական ու վրացական զորամասերին՝ ետ մղելու թուրքական բանակի հարձակումը, նա, ադրբե-

ջանական ազգային մյուս զորամասերի հետ մեկտեղ, պատրաստվում էր աջակցություն ցույց տալ թուրք գավթիչներին:

Թուրքական հարձակման հաջողությանը նպաստում էր հայկական և վրացական զորամասերի միջև համաձայնեցված գործողությունների կատարյալ բացակայությունը: Ազգային բանակներից յուրաքանչյուրը թուրքերին դիմադրություն էր ցույց տալիս միայն իր տերիտորիայի վրա, այդ պատճառով էլ թուրքերը շատ արագ մոտեցան Երզնկային: Նախքան Երզնկայի անկումը, գեներալ Օդիշելիձեն զորքերին հրամայեց թուրքերի գերակշռող ուժերի հարձակման դեպքում նահանջել՝ առանց նրանց հետ մարտի բռնվելու:

Հարձակվող թուրքերի դեմ կանգնած էր հիմնականում հայերից բաղկացած գեղապետ Մորելիի Երզնկայի ջոկատը, որն իր թվական կազմով զգալիորեն զիջում էր թուրքերի առաջին կովկասյան կորպուսին (5-րդ և 36-րդ դիվիզիաները), որը շարժվում էր Երզնկայի ուղղությամբ՝ Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշայի հրամանատարությամբ: Մորելիի ջոկատը դաժան սառնամանիքի պայմաններում մարտերով նահանջում էր դեպի Երզնկա, ճանապարհին կորցնելով իր անձնակազմի գրեթե կեսը: Նահանջող հայկական ջոկատների վրա թիկունքից հարձակվում էին քրդերի ջոկատները՝ մեծ կորուստներ պատճառելով նրանց: Թուրքական հրամանատարությանը հաջողվել էր Դերսիմի քրդերի հետամնաց մասին կաշառել և զրգոել հայերի դեմ: Դրամական խոստումներով դաշմակողմ ջոկատներից թուրքական հրամանատարությունը կազմել էր միլիցիա, որը թուրքական զորքերին օգնեց զրավելու Երզնկան ու Կարինը¹:

Թուրքական զորքերը Երզնկա մտան 1918 թվականի փետրվարի 13-ին: Հայկական ջոկատները նահանջեցին դեպի Կարին: Նրանց թիկունքում գործող քրդական ջոկատների կողմից կամուրջները քանդելու պատճառով հայկական զորքերը ստիպված էին թողնել ամբողջ գումակը, լեռնային հրանոթները և զնդաջիրները: Նահանջող զորքի առջևից գնում էին հայ գաղթականները, որոնցից շատերը ուժեղ ցրտի հետևանքով ճանապարհին սառչում էին:

Թուրքական զորքերի սրբնթաց առաջխաղացումը հեշտանում էր գեներալ Օդիշելիձեի դավաճանության պատճառով: Վերջինս թուրքական հետախույզի միջոցով Վեհիպ-փաշային ուղարկել էր գաղտնի նամակ, որտեղ նրան հասկացնել էր տալիս, որ ռուսական զորքերը շուտով կլքեն ռազմաճակատը², մի բան, որին նա

1 Nuri Dersimi, s. 117.

2 ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ք. 200, գ. 99, թ. 42—44.

ինքը՝ Օդիշելիձենն ամեն կերպ նպաստում էր: Գեներալ Օդիշելիձենն այդ նույն ժամանակ ցրեց պորուշիկ ժամկոչյանի լեռնային մարտկոցը, որը կազմ-պատրաստ էր թուրքերի դեմ հանդես գալու համար, իսկ մյուս լեռնային մարտկոցի կազմին հրամայեց նահանջել Սարիղամիշի շրջանը: Նա հայկական զորամասերին կարգադրեց Երզնկայից ու Կարինից նահանջելու ժամանակ «չոչնչացնել պարենամթերքի պաշարները, չպայթեցնել պահեստները, այլ այդ բոլորը պահպանել և հանձնել թուրքերին՝ Կարինում մնալու ցանկություն հայտնած մարզի կոմիսար Գլատովի միջոցով, որը... այն կպահի իրեն մոտ և հաշտություն կնքելուց անմիջապես հետո կվերադարձնի Ռուսաստանին»¹: Դավաճանական այս կարգադրության հետևանքով թուրքական հրամանատարության ձեռքն ընկավ հսկայական արժեք ներկայացնող ռազմամթերք ու պարեն:

Երզնկայի գրավումից հետո թուրքերի առաջին կովկասյան կորպուսի զորամասերը, հետապնդելով նահանջող հայկական զորքերին, փետրվարի 26-ին գրավեցին Մամախաթունը, որն ընկած էր Երզնկայի ու Կարինի միջև: Միաժամանակ հարձակման անցավ երկրորդ թուրքական կովկասյան կորպուսը՝ Շեվքեթ-փաշայի հրամանատարությամբ: Նա շարժվում էր Գյումուշհանե—Բայբուրթ—Տրապիզոնի ուղղությամբ, ուր գործում էին վրացական ազգային զորամասերը: Փետրվարի 17-ին թուրքերը գրավեցին Տրապիզոնը: Այդ նույն ժամանակ Վան-Բայազետ ուղղությամբ իր հարձակումն էր ծավալում 4-րդ կովկասյան կորպուսը՝ Ալի Իզեթ-փաշայի հրամանատարությամբ²:

Թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Արևմտահայաստանի խորքը իրենց հաշտության պայմանագիր կնքելու կողմնակից ձևացնող թուրք դիվանագետներին չէր խանգարում մատի վրա խաղացնելու Անդրկովկասյան կոմիսարիատին՝ հաշտության բանակցությունների ժամանակ վերջինիս իրենց պայմանները թելադրելու համար: Հայտնի է, որ 1918 թվականի հունվարի 14-ին կովկասյան բանակի հրամանատար գեներալ Օդիշելիձենին ուղղված նամակում Վեհիպ-փաշան հաղորդում էր, որ էնվերը կցանկանար իմանալ, թե «ի՞նչ ճանապարհով հնարավոր կլինի վերականգնել

հարաբերությունները կովկասյան անկախ կառավարության հետ և ինչպիսի՞ առաջարկներ կանի վերջինս երկու երկրների միջև խաղաղ հարաբերությունները վերականգնելու նպատակով»¹: Թուրքական հրամանատարությունը գերադասում էր գործ ունենալ ներքին հակասություններից բզկտված անդրկովկասյան թույլ իշխանությունների, քան թե ամրացող ու հաղթանակող սովետական պետության հետ:

էնվերի առաջարկությունը քննարկվեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նիստերում: Զգալով իր անօգնականությունը թուրքական ներխուժման սպառնալիքի հանդեպ, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ջանում էր ցույց տալ, թե իբր ինքը սերտորեն կապված է ռուսական կայսրության նախկին այն շրջանների (Ուկրաինա, Հյուսիսային Կովկաս և այլն) հետ, որոնք տեղական հետադիմական ուժերի ժամանակավոր հաղթանակի շնորհիվ նույնպես անջատվել էին Սովետական Ռուսաստանից: Հունվարի 28-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը պատասխանեց Վեհիպ-փաշային, որ ինքը պատրաստ է սկսելու հաշտության բանակցություններ՝ երկու կողմերի միջև վերջնական հաշտություն կնքելու համար: Սակայն նա անհրաժեշտ է գտնում իր գործողությունները համաձայնեցնել Ռուսաստանում գոյություն ունեցող այլ կառավարությունների կարծիքների հետ, որոնք, ինչպես և Անդրկովկասի կառավարությունը, շահադրգոված են խաղաղություն հաստատելու մեջ²:

Միաժամանակ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահ Ծ. Պ. Գեգեչկորին հեռագրեր ուղարկեց Ուկրաինայի կենտրոնական ռադայի նախագահին և Հարավ-Արևելյան միության նախագահին, որոնցում նա տեղեկացնում էր վերջիններիս էնվեր փաշայի առաջարկության մասին: Գեգեչկորին խնդրում էր նրանց շտապ կերպով Քիֆիս ուղարկել իրենց ներկայացուցիչներին՝ փետրվարի 14-ին նշանակված կոնֆերանսում հաշտության բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ թուրքական հրամանատարության առաջարկները քննարկելու համար: Ուկրաինական ռադայից պատասխան չստացվեց, իսկ Հարավ-Արևելյան միությունից միայն Կուբանի կառավարությունը պատասխան ուղարկեց, որտեղ ասվում էր, որ նախատեսվող կոնֆերանսի հրավիրման ժամկետը իրեն հարմար չէ³: Ուստի և կոմիսարիատի փետրվարի 14-ի նիստում Թուրքիայի հետ

1 ՇՄՍՈ ԿՊՊՍ, ֆ. 200, դ. 99, թ. 42—44:

2 Թուրքական զորքերի հարձակումը և նրանց ռազմական գործողությունները նկարագրում է Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան Կարինի ամերիկյան ռազմական միսիայի ղեկավար գեներալ Հարրորդին ներկայացված 1919 թ. սեպտեմբերի 25-ի իր ղեկուցազրույթում: Տե՛ս «Birinci Kafkas kolordusunun 334 senesindeki harekâtı ve meşhudatı hakkında general Harbord riyasetindeki Amerika Heyetline takdim edilen rapor sureti», Eizurum, 1335 (1919), s. 1—2.

1 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 15.

2 Նույն տեղում, №№ 23, 24, 25:

3 Նույն տեղում, № 37:

հաշտության բանակցությունների մեջ մտնելու հարցը քննարկվում էր առանց Ռադայի և Հարավ-Արևելյան միության ներկայացուցիչների մասնակցության: Այդ նիստում որոշվեց Վեհիպ-փաշային հաղորդել, որ Անդրկովկասյան կառավարությունը պատրաստ է սկսելու հաշտության վերաբերյալ բանակցությունները, ընդ որում «հաշտության հիմնական դիրեկտիվներն ու պայմանները կմշակվեն Անդրկովկասյան սեյմի կողմից, որպես ամբողջ Անդրկովկասի ներկայացուցչական օրգանի, որը կհավաքվի Քիֆլիսում փետրվարի 23-ին»¹:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախաձեռնությամբ փետրվարի 23-ին Քիֆլիսում հրավիրվեց Անդրկովկասյան սեյմ, որտեղ բացի սովետական կառավարության կողմից ցրված Հիմնադիր ժողովի Անդրկովկասի պատվիրակներից, ներկա էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամները և վրացական մենշեիկների, դաշնականների, մուսավաթականների և հակահեղափոխական այլ կուսակցությունների ու խմբերի ներկայացուցիչները: Սեյմը հրավիրելով, Անդրկովկասի սնանկացած կոմիսարիատը ձգտում էր այդ ճանապարհով փրկել վրացական ազնվականների, հայ բուրժուազիայի և աղբյուրական խաների ու բեկերի խարխուլ իշխանությունը:

«Անդրկովկասյան սեյմի հրավիրման շուրջը» հողվածում Ստ. Շահումյանը գրում էր.

«Կոմիսարիատի անժողովրդականությունը, ժողովրդի լայն խավերի կողմից նրա հանդեպ տաժած ատելությունն այժմ արդեն անկասկած է և ահա խորամանկ պպ. ժողդանիան, Գեգեչկորին և Կ^Ե — դիմեցին պաշտպանողականների համար սովորական միջոցի՝ ժողովրդական զանգվածների նոր հիմարացմանը՝ իրենց խղճուկ գոյությունը երկարաձգելու համար: Այդ պարոնները զիտեն, որ մանր բուրժուական զանգվածները տակավին որոշ պատրանքներ են տաժում Հիմնադիր ժողովի ու նրա անդամների նկատմամբ: Հենց այդ պատրանքներն են կազմում այն հողը, որի վրա այժմ ցանկանում են հենվել պարոնայք պաշտպանողականները՝ բեկերի ու աղալարների հետ դաշինք կազմած»²: Սեյմի բացման օրը ՌՍԳԲԳ Կովկասյան երկրային կոմիտեն Անդրկովկասի աշխատավորությանը ուղղած իր կոչում Անդրկովկասյան սեյմը բնութագրեց որպես մենշեիկների, դաշնականների, մուսավաթականների և ազգայնական այլ կուսակցությունների հակահեղափոխական բյուրի օրգան, որը ոչնչով չի տարբերվում Անդրկովկասյան կոմիսարիատից:

Հիշյալ կոչում մասնավորապես ասվում էր. «Սեյմն իրենից ներկայացնում է մի նոր կեղծիք, ժողովրդի մի նոր խաբեություն, մահմեդական բեկերի ու խաների, վրացական իշխանների և հայ բուրժուազիայի ցանկությունը բավարարող և ռևոլյուցիան Անդրկովկասում ճնշելու մի նոր միջոց»¹:

Իր գոյության առաջին իսկ օրից սեյմը հարձակում գործեց Անդրկովկասի հեղափոխական կազմակերպությունների վրա: Հակառևոլյուցիայի զինված ուժերը կրակ բացեցին Ալեքսանդրյան այգում հավաքված Քիֆլիսի բանվորների վրա, որոնք իրենց բողոքի ձայնն էին բարձրացրել Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու քաղաքականության դեմ:

Ստ. Շահումյանը նշում է, որ հեղափոխական Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատումը «հարկավոր է միայն խաներին ու բեկերին: Այդ անջատումը առաջին վճռական քայլն է դեպի Քուրքիային ենթարկվելը, որը և այժմ շարժվում է առաջ, դեպի Կովկաս»²: Հակահեղափոխական սեյմը, որը չէր ճանաչվել ժողովրդական զանգվածների կողմից և նրանց աջակցությունը չէր ստանում, ազգայնական կուսակցությունների երկպառակություններից թուրլացած, ի վիճակի չէր լուրջ դիմադրություն կազմակերպելու հարձակվող թուրքական ագրեսորների դեմ: Ուստի և սեյմը հենց առաջին նիստում Քուրքիայի հետ հաշտություն կնքելու մասին որոշում ընդունեց, մի բան, որին թուրքական նվաճողները ամեն կերպ ձրգտում էին հասնել սկսած Երզնկայի զինադադարի կնքման պահից՝ թեև նրանց պատվիրակները Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչների հետ մեկտեղ 1917 թվականի դեկտեմբերի 15-ից Բրեստ-Լիտովսկում հաշտության բանակցություններ էին վարում սովետական կառավարության հետ:

Հանդիպման վայր առաջարկվեց Տրապիզոնը: Այդ քաղաքի ընտրությունը բացատրվում էր նրանով, որ Տրապիզոնն այն ժամանակ գտնվում էր վրացական զորքերի ձեռքում և սեյմի պարագլուխները կարծում էին, որ թուրքերի հետ բանակցությունները ոչնչով կաշկանդված չեն լինի: Սեյմի որոշումը Վեհիպ-փաշային հաղորդվեց Օդիշելիձեի միջոցով: Սեյմի պատվիրակությունը Տրապիզոն պետք է մեկներ մարտի 2-ին: Սեյմի կողմից նրան տրված հրահանգների համաձայն, պատվիրակությունը պետք է ձգտեր վերականգնել մինչև պատերազմի հայտարարումը Ռուսաստանի և Քուրքիայի միջև գոյություն ունեցած պետական սահմանները, ինչ-

¹ «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии». № 37.

² Шаумян С. Г., Избранные произведения, т. 2, стр. 172.

¹ Архив Груз. фил. ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 33, л. 220.

² Ստ. Շահումյան, Ղետիր երկեր, Երևան, 1948, էջ 556:

պես և հասնել Արևելյան Անատոլիայի և, մասնավորապես, «Թուրքահայաստանի» ինքնորոշմանը՝ թուրքական պետականության շրջանակներում:

Մինչդեռ Տրապիզոնի կոնֆերանսի բացման պահին ստեղծված ռազմական ու քաղաքական իրադրությունը ռազմաճակատում ու Անդրկովկասում բացահայտորեն թուրք զավթիչների օգտին էր: Թուրքական զորքերն առանց կանգ առնելու շարունակում էին հարձակումն ամբողջ ճակատով: Նրանց առաջխաղացմանը զուգընթաց աճում էր թուրք նվաճողների ախորժակը և թուրքական ներկայացուցիչները կոնֆերանսում մեկը մյուսի ետևից նոր պահանջներ էին առաջ քաշում: Անդրկովկասյան հակառուլյուցիայի ռազմական տկարությունը, երկպառակություններն ու զզվրտոցը սեյմում, մուսավաթական կուսակցության պարագլուխների դավաճանությունը, որոնք թուրքական գործակալության դեր էին խաղում, այս բոլորը հենց սկզբից կանխորոշում էր սեյմի պատվիրակության փորձերի ձախողումը՝ բանակցությունների ժամանակ հասնելու իրենց կողմից առաջադրված հաշտության պայմանների իրականացմանը:

Սեյմի պատվիրակության Տրապիզոն մեկնելու օրը Բրեստ-Լիտովսկից ստացվեց Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի տեղակալ Լ. Կարախանի ռազմահռչակը, որը կոմիսարիատին տեղյակ էր պահում այն մասին, որ նախքան հաշտության պայմանագրի ստորագրումը ռազմական գործողությունները դադարեցնելու սովետական առաջարկի մերժումը գերմանացիների կողմից ՌՍՖՍՌ կառավարությանը հարկադրում է համաձայնվել նոր պայմանների հետ. «Մենք որոշել ենք, — հաղորդում էր Կարախանը, — ստորագրել պայմանագիր... փետրվարի 21(8)-ի՝ պայմանների ամենալուրջ փոփոխությունից հետո ան-

1 Խոսքը գերմանական նոր վերջնագրի մասին է, որն անհամեմատ ավելի ծանր պայմաններ էր առաջարկում, քան սովետական կառավարությանը փետրվարի 21(8)-ին ներկայացված պայմանները: Բրեստ-Լիտովսկի կոնֆերանսի եզրափակիչ նիստում՝ 1918 թվականի մարտի 3-ին սովետական հաշտության պատվիրակության կողմից հրապարակված դեկլարացիայում՝ հօգուտ Թուրքիայի Անդրկովկասի տերիտորիայի ոչնչով չարդարացված անշատման կապակցությամբ, ասվում էր. «Կովկասում, բացահայտորեն խախտելով հենց իրեն՝ գերմանական կառավարության կողմից ձևակերպված փետրվարի 21(8)-ի վերջնագրի պայմանները և հաշվի չնստելով Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի մարզերի ազգաբնակչության իսկական կամքի հետ, Գերմանիան Թուրքիայի օգտին խլում է այդ մարզերը, որոնք երբեք նվաճված չեն եղել թուրքական զորքերի կողմից»: Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. I, док. № 77. Բրեստ-Լիտովսկի կոնֆերանսի ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը, ինչպես նշում է Մարիտաբը, ցանկանում էր ստանալ ավելին, քան 1877—78 թվականների պատերազմից

գամ՝ ինքնորոշման ձևի տակ Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը Ռուսաստանից խլելու պայմանով»¹:

Անդրկովկասյան սեյմի նախագահ մենշևիկ Ն. Չխեիձեն անմիջապես հրապարակայնորեն բողոքարկեց Բրեստի հաշտության պայմանները: Նա հայտարարեց, որ «Անդրկովկասին ու նրա սահմաններին վերաբերող ամեն մի պայմանագիր, որը կնքված կլինի առանց ինֆուրայն Անդրկովկասյան կառավարության կամքի ու հավանության, կհամարվի զրկված միջազգային նշանակությունից ու պարտագիր ուժից, քանի որ Անդրկովկասը երբև՛ չի նաևաչել բոլշևիկյան իշխանությունն ու ժողովրդական կոմիսարների սովետը»² (ընդգծումները մերն են — Ն. Ս.):

Սեյմի մարտի 11-ի նիստում որոշում ընդունվեց, որ Անդրկովկասը գործում է որպես միանգամայն ինքնուրույն քաղաքական միավոր և մերժում է Բրեստի պայմանագիրը: Այսպիսով, Անդրկովկասի ձևական «ինքնուրույնությունը» պաշտպանելու համար երկրամասի հակահեղափոխական կուսակցությունների ղեկավարները, բոլորովին արհամարհելով ժողովրդական զանգվածների շահերը, կանգնեցին բախտախնդիր քաղաքականության ուղու վրա, որը ջուր էր լցնում թուրք զավթիչների ջրաղացին: Անդրկովկասյան սեյմի կողմից այն ժամանակ բռնած դիժը միայն հեշտացնում էր Անդրկովկասում ինտերվենցիա կազմակերպելու թուրքական հրամանատարության խնդիրը: Ինչպես հետագայում խոստովանում էր սեյմի պատվիրակության անդամներից մեկը՝ Խատիսովը, Կարախանի հեռագիրը ստանալուց հետո, «մենք տատանվում էինք՝ մեկնել, թե ոչ, սակայն մենք վերջ էինք դրա դեմ, որ մեր ուղևորությունն անհրաժեշտ է, թեև գլխի էինք ընկնում, որ հարկավոր է հաղթողի գրաստությունը հանձնվել»³ (ընդգծումը մերն է — Ն. Ս.):

Բրեստի հաշտության պայմանագիրը կնքելուց հետո Տրապիզոնի բանակցությունները կարող էին ձեռնադադար լինել միայն թուրք ազդեցություններին, քանի որ սեյմի պատվիրակությունը ո՛չ իրավական և ո՛չ էլ ռեալ ուժ ուներ՝ թուրքերին ստիպելու ընդունել հաշտության պայմանագրի ցանկալի պայմանները: Ինչպես տեսանք, այդ բանը հասկանում էին նույնիսկ պատվիրակության անդամները՝ նախքան Տրապիզոն մեկնելը:

հետո հաստատված սահմաններն էին: Դրանով էր բացատրվում թուրքական զորքերի հարձակումը դեպի Անդրկովկասի խորքը: Տե՛ս J. A. Marriot, p. 495.

1 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 47.

2 Նույն տեղում, № 51:

3 «Заря Востока», 1. II. 1925, № 79.

Անդրկովկասյան կառավարության նախագահ Գեգեչկորին ուղղակի հայտարարեց. «Մենք թուրքիային պատերազմ հայտարարեցինք Բրեստ-Լիտովսկի խայտառակ պայմանագիրը ձախողելու համար»¹: Անդրկովկասյան հակառակույցիան ամենից առաջ ձգտում էր իշխանությունն իր ձեռքում պահել՝ թեկուզ երկրամասը Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ ընկնելու զնով: «Մենշեիկ Ա. Չխեիձեի խոսքերի համաձայն, — գրում էր այն ժամանակ «Պրավդան», — ավելի լավ է թուրքիայի, քան սովետների իշխանությունը»²: Խոսելով Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու հետևանքների մասին, «Զարյա Բասիի» թերթը խոստովանում էր, որ Անդրկովկասը կանգնած է երկրնտրանքի առջև. բոլշևիկների տիրապետություն կամ թուրքական ներխուժում: Սեյմը առանց տատանվելու գերադասեց երկրորդը³:

Սեյմի հաշտության պատվիրակությունը բաղկացած էր քառասուն հոգուց: Այն գլխավորում էր Ա. Ի. Չխենկելին: Դաշնակցական կուսակցության պատվիրակների խումբը գլխավորող Ա. Խատիսովը նշում էր, որ հաշտության պատվիրակության նման մեծաքանակ կազմը վառ կերպով վկայում էր նրա ներսում տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչների միջև գոյություն ունեցող սուր հակասությունների առկայության մասին: Նման գրությունը թուրքերի հետ նրա վարած բանակցությունների ժամանակ թուլացնում էր սեյմի պատվիրակության դիրքերը և, ինչ խոսք, այն օգտագործվեց թուրքերի կողմից՝ իրենց օգտին: «Երբ մենք եկանք Տրապիզոն, — գրում էր Խատիսովը, — թուրքական թերթերը շարախնդությամբ սրամտում էին. «Եթե ժամանել է ռազմական ջոկատ, ապա այն սակավաթիվ է, իսկ եթե դա հաշտության պատվիրակություն է՝ չափազանց մեծ է»⁴:

Թուրքական պատվիրակության կազմում կային յոթ հոգի: Նրա նախագահն էր Հուսեյին Ռաուֆ-բեյը՝ ժովային դեպարտամենտի շտաբի պետը: Մարտի 14-ին բացելով «հաշտության» կոնֆերանսը, Հուսեյին Ռաուֆ-բեյը ճոռոմ խոսքերով «բացատրում» էր Օսմանյան կայսրության հատուկ միսիան Անդրկովկասում: «Թուրքիայի պատերազմները Ռուսաստանի դեմ 200 տարվա ընթացքում, — հայտարարեց նա, — պաշտպանական բնույթ էին կրում մեր երկրների համար: Մեր ընդհանուր ճակատագրերը ավելի ու

ավելի էին կապվում իրար: Այդ ընդհանուր փառահեղ պատմությունն ընթացքում թուրքիան դժբախտաբար չէր կարող կատարել իր պատմական պարտքը՝ Անդրկովկասին օգնություն ցույց տալու գործում, այնուամենայնիվ, մեր կողմից ապրած դարաշրջանը ավացուցեց... մեր ճակատագրերի միավորման անհրաժեշտությունը: Մենք գրտնում ենք, որ մեզ բաժանող խոչընդոտի խորտակումը արտակարգ կարևորություն ունեցող մի երևույթ է, որովհետև այն կապերը, որոնք կապում են մեզ, միայն պատմական ու աշխարհագրական հարաբերություններ չեն, այլ, ավելի շուտ, ազդակցական»¹:

Այսպիսով, խեղաթյուրելով իրական պատմությունը, Հուսեյին Ռաուֆ-բեյը փորձում էր ապացուցել անցյալում Անդրկովկասյան ու Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների ճակատագրերի պատմական ընդհանրությունը: Անդրկովկասի «միավորումը» թուրքիայի հետ, որի մասին խոսում էր նա, կարող էր նշանակել միայն թուրք ասիմիլյատորների կողմից Անդրկովկասյան ժողովուրդների կլանում:

Ավելի ուշ, Հուսեյին Ռաուֆ-բեյը Տրապիզոնի կոնֆերանսում ունեցած իր ելույթներից մեկում հայտարարեց. «Ռուսաստանի քաղաքական սահմանները պետք է ետ տարվեն Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմը, և Ռուսաստանն այլևս չի կարող որևէ պահանջ ներկայացնել Անդրկովկասի նկատմամբ... ներկայումս հնարավոր է հարցի լուծման երկու եղանակ. կամ թուրքիան կգրավի Անդրկովկասը ընդհուպ մինչև Սև ու Կասպից ծովերի ափերը, կամ թուրքիայի խնամակալության ներքո կկազմավորվեն բուֆերային տիպի Անդրկովկասյան զանազան պետություններ»²:

Թուրքական զորքերի հաջող առաջխաղացումը գլխապատույտ առաջ բերեց Օսմանյան կայսրության կառավարողների մոտ: Տրապիզոնի կոնֆերանսի վերջին նիստում Ռաուֆ-բեյը բարձրագույն հայտարարեց. «Մենք ցանկանում ենք, որ թուրքիան Արևելքի գլուխն անցնի»³:

Ամբողջ կոնֆերանսի ընթացքում թուրքերը, տեսնելով Անդրկովկասյան պատվիրակության կատարյալ անօգնականությունը, նրանց թելադրում էին իրենց պայմանները: Սեյմի պատվիրակները խղճուկ մի խաղալիք դարձան Ռաուֆ-բեյի ձեռքում: Անդրկովկասյան պատվիրակության դրությունն ավելի էր վատթարանում այն պատճառով, որ նրա Տրապիզոն ժամանելու պահին քաղաքն

1 «Демократическое правительство Грузии и английское командование», Тифлис, 1928, стр. 85.

2 «Правда», 28. 6. 1918, № 130.

3 ЦГАОР, ф. 1318, оп. 1, д. 619, л. 32.

4 «Заря Востока», 5. XI. 1925, № 796.

1 Նույն տեղում, գ. 318, ք. 37.

2 Նույն տեղում, գ. 23, ք. 101.

3 ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ք. 200, գ. 7, ք. 183—184.

արդեն զրավված էր թուրքական զորքերի կողմից: Անդրկովկասյան պատվիրակության նիստում (մարտի 21-ին) նատիսովը, որն իրեն զգում էր որպես թուրքերի գերի, հայտարարեց, որ Տրապիզոնում հետագա բանակցությունները շարունակելու համար անմիտ պայմաններ են ստեղծվել: Դաշնակցական այդ խղճուկ ղեկավարը, համեմատելով իրեն Բիսմարկի հետ, ասում էր. «Ոչ ես, ոչ իմ նախորդ Բիսմարկը երբևէ այդպես չեն վարվել. ինչպե՞ս ես կարող եմ որևէ բանակցություններ վարել, եթե ես այստեղ նստած եմ որպես մի տիկնիկ, որին սուրճ են խմացնում և... որը լրիվ կտրված է աշխարհից... Ես գտնում եմ, որ նման պայմաններում այլևս անհնարին է շարունակել բանակցությունները և անհրաժեշտ է դուրս գալ այդ դժոխային պայմաններից»¹: Իսկ Չխենկելին անդրկովկասյան պատվիրակության համար ստեղծված դրուժյունը բնութագրում էր որպես բանտի պայմաններ²:

Կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում Ռաուֆ-բեյը հասկացնել տվեց, որ թուրքական կառավարությունը Անդրկովկասը չի ճանաչում որպես ինքնուրույն պետություն և սեյմի պատվիրակներին առաջարկեց հայտարարություն անել, թե ո՞րն է անդրկովկասյան հանրապետության քաղաքական ու վարչական ձևի էությունը:

Իր պատասխանում անդրկովկասյան պատվիրակությունը նշեց, որ «Ռուսաստանում կատարված բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասում ստեղծվել է նոր ինքնուրույն կառավարություն, և Անդրկովկասը փաստորեն իրենից ներկայացնում է մի պետություն, որն արդեն մտել է միջազգային հարաբերությունների ոլորտը, քանի որ այն իր բոլորն է հայտնել Բրեստի պայմանագրի դեմ, որը կնքված է եղել առանց նրա գիտության, թեև անդրկովկասյան կառավարությունը տակավին չի հայտարարել իր անկախության մասին և նոտիֆիկացիա չի ներկայացրել տերություններին»:

Թուրքական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ինքը չի կարող Անդրկովկասը ճանաչել որպես ինքնուրույն պետություն, ուստի և ուժի մեջ է համարում Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանները՝ այն մասում, որը վերաբերում է Կովկասին: Ընդ որում, Ռաուֆ-բեյը ընդգծեց, որ «ներկա բանակցությունների մեջ մտնելը չի հետապնդում որևէ այլ նպատակ, քան տնտեսական ու առևտրական հարաբերությունների հիմքի նախապատրաստումը և դրանց գործնական ու տեխնիկական մանրամասների մշակումը, որոնք դուրս են մնացել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պարտա-

1 ՀՄՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 23, թ. 95—97:

2 Նույն տեղում, թ. 100—101:

վորությունից»: Թուրքական պատվիրակությունը ցանկություն հայտնեց, որպեսզի Անդրկովկասը հայտարարի իր անկախության ու կառավարման ձևի մասին՝ մինչև որ սկսված բանակցությունները կավարտվեն»¹:

Այսպիսով, թուրքերը մի կողմից պահանջում էին անհապաղ իրագործել Բրեստի հաշտության՝ Բաթումի, Կարսի ու Արդահանի մարզերին վերաբերող պայմանները, որոնց ճակատագիրը պետք է կանխորոշվեր հանրաքվեի միջոցով: Այս դեպքում նրանք Անդրկովկասը դիտում էին որպես Սովետական Ռուսաստանի բաղկացուցիչ մասը: Մյուս կողմից՝ թուրքերը պահանջում էին Անդրկովկասն անկախ հայտարարել, որպեսզի կարողանային իրենց համար հող նախապատրաստել Բրեստի հաշտության պայմանների կոպիտ խախտման և Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց զավթողական պլաններն իրականացնելու համար: Այդպիսին էր թուրքական դիվանագիտության երկդիմի ու խարդախ տակտիկան Տրապիզոնի կոնֆերանսում:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի հետ հաշտության համաձայնագիր կնքելու պայմաններին, որոնք սեյմի կողմից առաջադրված էին որպես հիմք Տրապիզոնի բանակցությունների համար, թուրքերը դրանց մասին լսել անգամ չէին ուզում: Նրանք հենց սկզբից մերժեցին սեյմի պատվիրակության կողմից առաջադրված «Արևելյան Անատոլիայի (հասկացվում էր առաջին հերթին ինքնավարության շնորհում Արևմտյան Հայաստանին— Յ. Ս.) ինքնորոշման մասին» կետը, զնահատելով այն որպես միջամտություն Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին:

«Հայաստանի ինքնորոշման հարցը, — հայտարարեց Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը, — պետք է հանվի, որովհետև Թուրքիան չի կարող հանդուրժել նրա քննարկումը Անդրկովկասի պատվիրակության հետ տարվող բանակցությունների ժամանակ»: Սեյմի պատվիրակներն անմիջապես զիջեցին և Արևելյան Անատոլիայի ինքնորոշման հարցը հանվեց կոնֆերանսի օրակարգից: Դրանից հետո սեյմի պատվիրակները փորձ արեցին այն փոխարինելու հայ գաղթականներին հայրենիք վերադառնալու թույլտվության հարցով, սակայն այդ հարցը ևս մերժվեց թուրքական պատվիրակության կողմից:

Այսպիսով, անդրկովկասյան պատվիրակության կողմից ներկայացված համաձայնագրի պայմանները թուրքերը մերժեցին:

Մինչդեռ, Տրապիզոնի կոնֆերանսում խոր տարածանություններ առաջ եկան անդրկովկասյան պատվիրակության անդամների

1 ՀՄՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 7, թ. 178—181:

միջև: Պատվիրակության կողմից հրավիրված խորհրդակցություններում, որոնք երբեմն շարունակվում էին վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկո, տաք վեճեր էին գնում: Անդրկովկասի ազգություններից յուրաքանչյուրի ներկայացուցիչները փորձում էին թուրքերի տերիտորիալ պահանջները բավարարել իրենց հարևանների հաշվին: Այսպես, օրինակ, վրացական մենշեիկները համաձայնվում էին թուրքիային գիջել Կաղզվանի ու Կարսի նահանգները, որոնք հիմնականում բնակեցված էին հայերով: Իաշնակներն իրենց կողմից պահանջում էին թուրքիային տալ Արդվինի, Օլթիի ու Բաթումի մարզերը, որտեղ ավելի շատ աջարացիներ ու վրացիներ կային: Իսկ մուսավաթականները, երիտթուրքերի այդ հավատարիմ ծառաները, պնդում էին, որ անհրաժեշտ է բավարարել թուրքական պատվիրակության ներկայացրած բոլոր պահանջները:

Մուսավաթական պատվիրակները բացահայտորեն աջակցում էին թուրք գավթիչներին: Այսպես, Խաս-Մամեդովը հարձակվում էր պատվիրակության այն անդամների վրա, որոնք գտնում էին, որ թուրքական զորքերի առաջխաղացումը նպատակ ունի գրավել ողջ Անդրկովկասը: Նա հայտարարեց. «Թուրքական զորքերի առաջխաղացումը և նրանց կողմից վիճելի մարզերի գրավումը պետք է դիտել ոչ թե որպես դրանց նվաճում, այլ կարգ ու կանոնի վերականգնում... Հեռացած ռուսական զորքերին փոխարինող կովկասյան ազգային զորամասերը թուրքերի կողմից դիտվում են որպես շեթնիկներ (պարտիզաններ), քանի որ Անդրկովկասը տակավին կազմում է Ռուսաստանի մի մասը»¹: Մուսավաթականները փաստորեն երիտթուրքերի գործակալներն էին հանդիսանում և նրանք ամեն կերպ նպաստում էին թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը:

Մուսավաթական Ադրբեջանի առաջին ազգային ժողովի նախագահ Մահմեդ էմին Ռասուլ-զադեն «Ադրբեջանական հանրապետությունը» խորագիրը կրող իր գրքում ուղղակի նշում էր, որ թուրքիան աշխարհի մահմեդականության կենտրոնն է, թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդների հույսն ու ապավենը: Խոսելով Տրապիզոնի կոնֆերանսում մուսավաթական պատվիրակների խնդիրների մասին, նա շեշտում է, որ նրանց ցուցում էր տրված թուրքական պատվիրակության անդամների հետ ունեցած իրենց զրույցների ժամանակ բացատրել վերջիններիս, թե ինչպիսի դժվարությունների է հանդիպել Ադրբեջանը և որ նա թուրքիայի աջակցության կա-

¹ ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 7, ք. 140—141:

րիքն ունի՝ այդ դժվարությունները հաղթահարելու համար: «Բոլորը հույս էին դրել թուրքիայի վրա: Միակ ուժը, որն ի վիճակի էր փրկելու ազգը այդ ծանր դրությունից՝ դա թուրքիան է: Այդ եղբայրական ազգը կգա և մեզ կփրկի թշնամու ձեռքից»: Այնուհետև Ռասուլ-զադեն մեծ զոհունակությամբ նշում էր, որ թուրքերն ունկընդրեցին իրենց եղբայրների՝ մուսավաթականների ձայնին և նրանց օգնության եկան: «Կարճ ժամանակվա ընթացքում ամբողջ Ադրբեջանում, բացի Բաքվի նահանգից (ուր հաստատված էր Բաքվի Կոմունայի իշխանությունը— Ն. Ս.), լրիվ վերականգնվեց կարգ ու կանոնը»¹:

Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Ա. Ի. Չխենկելին մարտի 21-ի նիստում ընդունելով հաշտության վերաբերյալ իրենց առաջ քաշած պայմանների կատարյալ ձախողումը, հայտարարեց, որ «գոյություն չունի միասնություն ո՛չ Անդրկովկասում, ո՛չ էլ սեյմում: Ես կրկնում եմ, որ մեր թուրքությունը միասնության բացակայության մեջ է: Մեր պատվիրակությունը կուլեկտիվ կարծիք չունեցավ»²: Նույն բանն էր խոստովանում նաև Խատիսովը. «Մեզ կործանում է ոչ թե թուրքերի ուժը, այլ ներքին համերաշխության ու համախմբվածության բացակայությունը»³:

Այդ բոլորը քաջ հայտնի էր Հուսեյին Ռաուֆ-բեյին: Թուրքական կողմը մեծ հաջողությամբ օգտագործեց այդ հանգամանքը բանակցությունների ժամանակ: Նա ամեն կերպ ձգձգում էր բանակցությունները, որովհետև ժամանակն աշխատում էր թուրքերի օգտին: Շարունակելով թելադրել հաշտության իրենց պայմանները, թուրքերը նախօրոք գիտեին, որ սեյմի պատվիրակները ոչինչ ի վիճակի չեն հակադրելու իրենց: Ամենազլխավոր փաստարկը թուրքերի մոտ՝ ուժն էր: Տրապիզոնի բանակցությունների ժամանակ նրանք շարունակում էին իրենց հարձակումը ամբողջ ճակատով: «Բոլոր դեպքերում, — վկայում էր Խատիսովը, — թուրքերի վարքագիծը միևնույնն էր՝ միաժամանակ և՛ բանակցություններ վարել, և՛ պատերազմ մղել՝ ամբողջովին իրենց կամքը պարտադրելու համար»⁴:

Տակավին Տրապիզոնի կոնֆերանսի բացման նախօրյակին, ճակատի գլխավոր՝ Երզնկա—Կարին ուղղությամբ առաջին կովկասյան կորպուսի զորամասերը մոտեցան Կարինին: Մարտի 12-ի գի-

¹ ՄԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 11, գ. 29, ք. 581—582:

² ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 7, ք. 95—97:

³ Նույն տեղում, ք. 116—126:

⁴ «Заря Востока», 5. XI. 1925, № 796.

շերը թուրքական զորքերը գրոհով վերցրին քաղաքը: Հայկական զորամասերը ետ մղվեցին հակառակորդի գերազանցող ուժերի կողմից, և թուրքերը մտան հրդեհի բոցերով բռնկված քաղաքը, որտեղ նրանց ձեռքն ընկան մեծ քանակությամբ թնդանոթներ և ռազմամթերք:

Կարինի գրավումից հետո թուրքական առաջին կովկասյան կորպուսը առաջ էր շարժվում Սարիղամիշի ուղղությամբ: Մարտի 17-ին հիշյալ կորպուսի զորամասերը գրավեցին Քյոփրյու-քյոյը և Թորթումը, որոնք ընկած էին Կարինից դեպի արևելք և հյուսիս-արևելք, և հասան սահմանին: Հայկական զորամասերը ապրիլի 5—6-ին թողեցին Սարիղամիշը և նահանջեցին դեպի Նովոսելիմ՝ այնտեղ ամրանալու և թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Կարս կասեցնելու համար: Թուրքական 37-րդ դիվիզիան Տրապիզոնը գրավելուց հետո շարունակում էր առաջ շարժվել Սև ծովի ափի երկայնքով դեպի Բաթում: 4-րդ կովկասյան կորպուսը 12-րդ դիվիզիայի հետ միասին հարձակվում էր Մանազկերտի ուղղությամբ: 5-րդ դիվիզիան ապրիլի 7-ին գրավեց Վանը և նույնպես մոտեցավ սահմանին, իսկ ապրիլի 9-ին թուրքական զորքերը, անցնելով սահմանը, մտան Օլթի¹:

Անդրկովկասյան կառավարությունն ու սեյմը, շարունակելով իրենց հսկահեղափոխական քաղաքականությունը, չէին կարող հենվել աշխատավոր զանգվածների վրա՝ թուրք ներխուժողներին հակահարված տալու համար: Ավելին, հույսը դնելով Տրապիզոնի հաշտության բանակցությունների հաջողության վրա, Անդրկովկասյան սեյմը իր հրամաններով լուրջ նպաստում էր վրացական ու հայկական զորամասերի կազմալուծմանն ու բարոյալքմանը:

Այնինչ, թուրքական հրամանատարությունը, կազմակերպելով իր զորքերի սրընթաց հարձակումը, նպատակադրվել էր սեյմի պատվիրակությանը կանգնեցնել կատարված փաստի առջև՝ գրավելով Անդրկովկասի մի շարք մարզերը: Վերջապես, ապրիլի 6-ին թուրքական կողմը անդրկովկասյան պատվիրակությանը ներկայացրեց վերջնագիր՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում ճանաչել իրենց կողմից առաջ քաշված հաշտության պայմանները, այսինքն՝ Թուրքիային դիջել Բաթումի, Կարսի ու Արղահանի մարզերը:

Ապրիլի 8-ին տեղի ունեցավ կոմիսարիատի ու սեյմի բոլոր ֆրակցիաների ներկայացուցիչների համատեղ նիստ, որտեղ քննարկվում էր թուրքական վերջնագրին ներկայացվելիք պատասխանի նախագիծը: Որոշվեց Թուրքիային զեջեջ Օլթիի ամբողջ շրջանը,

¹ Allen and Muratoff, p. 4 4.

Արղահանի մարզի հարավային մասը, Կարսի մարզի հարավ-արևմտյան շրջանները և Կաղզվանի մարզի արևմտյան մասը: Բացի դրանից, պատրաստակամություն էր հայտնվում թուրքերի հետ համաձայնագիր կնքել հայկական հարցի վերաբերյալ՝ թուրքական պատվիրակության համար ընդունելի պայմաններով¹: Այդ պատասխանը, որն ըստ էության նշանակում էր սեյմի լրիվ, անվերապահ կապիտուլյացիան թուրք նվաճողների առջև, նույն օրը ուղարկվեց Ռաուֆ-բեյին:

Այդ ժամանակամիջոցում թուրքական զորքերն արդեն հասցրել էին գրավել Արղահանը և Բաթումից 8 կմ. հեռավորության վրա էին գտնվում: Իսկ հիմնական ուղղության վրա առաջին կովկասյան կորպուսի զորամասերը մոտենում էին Կարսին:

Թուրքերից պատասխան չստանալով, Չխենկելին ապրիլի 8-ին հեռագրեց Թիֆլիս՝ Բրեստի պայմանագիրը ճանաչելու անհրաժեշտության մասին: Նա հավատացած էր, որ թուրքական կառավարությունը չի ընդունի այն պայմանները, որոնք հենց նոր սեյմը ընդունել էր: Նա գիտեր, որ թուրքական զորքերն արդեն գրավել են այն տերիտորիաները, որոնք անդրկովկասյան կառավարությունը համաձայնվել էր զիջել Թուրքիային: Իր հեռագրի պատասխանը չստանալով, Չխենկելին, օգտվելով իր արտակարգ լիազորություններից, ապրիլի 10-ին պատասխանեց թուրքական վերջնագրին (որի ժամկետն արդեն անցել էր), որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը «ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և պատրաստ է նրա հիման վրա շարունակել հետագա բանակցությունները»²:

Ապրիլի 13-ին Ռաուֆ-բեյը հաղորդեց Չխենկելուն, որ թուրքական կառավարությունը տեղեկանալով այն մասին, որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը ճանաչում է Բրեստի պայմանագիրը, անհրաժեշտ է համարում իր դաշնակիցների մասնակցությունը բանակցություններին և Անդրկովկասի կողմից իր անկախության հայտարարումը³:

Դա նշանակում էր, որ գրավելով Արղահանի, Կարսի ու Բաթումի մարզերը՝ ի խախտումն Բրեստի հաշտության պայմանների, որոնք նախատեսում էին հիշյալ շրջաններում հանրաքվեի անցկացումը՝ նրանց ապագա պետական պատկանելիության հարցը որո-

¹ ЗУУР 400Ա, ֆ. 200, գ. 7, թ. 178—181.

² «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 77.

³ Նույն տեղում, № 81:

շելու համար, թուրքերն արդեն ձգտում էին, որպեսզի Անդրկովկասը հռչակի իր «անկախությունը»՝ հետագայում նրա նվաճումը դյուրացնելու նպատակով:

Բրեստի հաշտությունը ճանաչելու հարցը քննարկվեց սեյմի նիստում ապրիլի 13-ին: Երկար վիճաբանություններից ու դատարկ ճառերից հետո (վրացական մենշևիկների պարագլուխ Մերեթելու հայտարարության ոգով՝ «Մենք կկարողանանք մեր սահմաններից այն կողմ նետել թշնամուն և նրանից ազատագրել մեր հողերը»), որոշվեց հետևյալը. «Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասի սահմանների վերաբերյալ Թուրքիայի ու Անդրկովկասի միջև հաշտության համաձայնություն չի կայացվել, անդրկովկասյան պատվիրակությանը առաջարկվում է անհապաղ մեկնել Թիֆլիս»¹:

Այնինչ, թուրքական զորքերը, շարունակելով իրենց հարձակումը, արդեն մոտեցել էին Բաթումին: Ապրիլի 12-ին վեհիպ-փաշան Բաթումի պարետին վերջնագիր ներկայացրեց մինչև ապրիլի 13-ի ժամը 4-ը քաղաքը հանձնելու մասին: Նշված ժամկետում պատասխան չստանալով, ապրիլի 14-ին թուրքական 37-րդ դիվիզիայի զորամասերը հարձակում գործեցին Բաթումի վրա: Ամբոցի պարետ գեներալ Գեդևանովը, առանց մարտն ընդունելու, որոշեց հանձնել քաղաքը, թեև նա իր տրամադրության տակ ուներ 10 հազար զինվոր և 100 թնդանոթ: Անկասկած է, որ եթե չլինեք Գեդևանովի դավաճանությունը, Բաթումը կարելի էր պահել՝ առավել ևս որ սեծովյան նավատորմը նրան առաջարկեց իր օգնությունը: Թուրքերին կամովին գերի հանձնվեցին Գեդևանովը և վրացական առաջին դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Արթմեյաձեն՝ իրենց շտաբներով: Բաթումը գրավելուց հետո թուրքական զորքերը գրավեցին Աբասթումանը և շարունակեցին իրենց հարձակումը Քութայիսի ու Թիֆլիսի նահանգներում:

Թուրքական զավթիչներին հակահարված տալու գործը կազմակերպելու փոխարեն, ժողովրդական զանգվածների կամքին հակառակ և թուրքական զավթիչների պահանջով, ապրիլի 22-ին Անդրկովկասը հռչակվեց ֆեդերատիվ «անկախ» հանրապետություն:

Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատման հարցը սեյմում քննելու ժամանակ առանձին պատգամավորներ, կանխատեսելով այդ քայլի կործանարար հետևանքները, այդ որոշման դեմ դուրս եկան: Այսպես, էսեռ թումանովը ուղղակի հայտարարեց. «Պետք է անկեղծորեն խոստովանել, որ Անդրկովկասի «անկախություն» գաղա-

փարը գալիս է թուրք իմպերիալիստներից... այդ հարցը Անդրկովկասի կենաց ու մահվան հարցն էր: Ինչո՞ւ դուք չեք դիմում հանրաքվեի օգնությանը: Հավատացած եք արդյոք դուք, որ եթե այդ հարցը վճռվեր ազատ քվեարկության ճանապարհով, ժողովուրդը չէր ասի՝ «չեմ ցանկանում այն անկախությունը, որը գալիս է թուրքական սուլթանի մահակի տակից... անկախություն, որը հռչակված է այնպիսի պայմաններում, ինչպիսին ներկայումս գոյություն ունի Անդրկովկասում, դա նշանակում է անցում դեպի Թուրքիայի կողմից լրիվ ստրկացմանը: Անդրկովկասը չափազանց թույլ տնտեսական ուժեր ունի, որպեսզի կարողանար ներկայումս իր սեփական կողմնորոշումն ունենալ: Անդրկովկասն անկախ հռչակելը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կողմնորոշում դեպի Թուրքիան և այդ փաստը դուք ոչ ոքից չեք կարողանա թաքցնել»¹:

Այս համոզիչ ինքնամերկացումը բացահայտում է սեյմի դավաճանության հրեշավոր բնույթը: Սակայն սեյմի մեծամասնությունը հավատարիմ մնաց իր հակազգային քաղաքականությանը: Սովետական Ռուսաստանի հանդեպ տածած ատելությունը և վախը Անդրկովկասում գնալով աճող հեղափոխական շարժումից նրան մղում էին դեպի դավաճանություն՝ երկրամասի հանձնումը թուրք ներխուժողների կողոպտմանը:

Սովետական կառավարությունը կտրուկ բողոք հայտնեց անդրկովկասյան հակառույտների այդ ապօրինի քայլի դեմ: Մոսկվայում Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցչի և Ստամբուլում Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցչի բացակայության պատճառով ՌՄՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը Մոսկվայում գերմանական դեսպան Միրբախին ուղղված 1918 թվականի մայիսի 15-ի նոտայում իր բողոքը հայտնեց Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու դեմ: Հիշյալ փաստաթղթում ներշնչվում էր, որ «Անդրկովկասի շատ վայրերում այսպես կոչված Անդրկովկասյան կառավարության իշխանությունը բոլորովին չի ճանաչվում և ընդհանրապես ամբողջ Անդրկովկասում նրա դեմ են արտահայտվում ժողովրդական լայն զանգվածները»: Ի հաստատումն այդ բանի, նոտայում բերվում էին մի շարք կոնկրետ տրվյալներ. «Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգներում բնակչությունը բազմիցս բողոք է հայտնել Ռուսաստանից անջատվելու դեմ: Սուխումում, Փոթիում, Քութայիսում, Գորիում, Թիֆլիսում, Դուշեթում և վրացական այլ քաղաքներում ու ավաններում կայացած

¹ «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 83.

¹ «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 99.

հսկայական ցույցերում ընդունվում են որոշումներ, որոնք դատաւարտում են սեյմին՝ ապօրինի կերպով իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելու համար և պահանջում են հանրաքվե անցկացնել: Այդ որոշումներում ընդգծվում է, որ սեյմի անդամները Համառուսաստանյան գործադիր ժողովի մեջ էին ընտրվում հեղափոխության նվաճումներն ամրապնդելու համար և որ նրանք շունեհին և չէին կարող ունենալ որևէ լիազորություններ Ռուսաստանից անջատվելու հարցի վճռման մեջ: Հայկական դյուղերն ու քաղաքները ավելի մեծ համառությամբ են պահանջում հանրաքվե անցկացնել՝ պնդելով այն բանի վրա, որպեսզի իրենց պատվիրակները հեռանան սեյմից... Բաքուն սեյմի անդամների խմբին հայտարարեց ուզուրպատորներ, նույն ոգով արտահայտվեցին Լենքորանը, Ալյաթը, Դերբենտը, Պետրովսկը, Հաջիկարուրը, Քյուրդամիրը և ընդհանրապես ամբողջ Արևելյան Անդրկովկասը՝ ընդհուպ մինչև Ելիզավետպոլ»¹:

Անդրկովկասի «անկախության» հռչակման մասին նոր կառավարության նախագահ Չխենկելին շտապ կերպով հեռագրեց Վեհիպ-փաշային. «Անդրկովկասն արդեն հայտարարվել է անկախ ֆեդերատիվ հանրապետություն, որի մասին հայտնված է տերություններին: Ուստի կատարված է նաև այն պայմանը, որի մասին ասվում է օսմանյան պատվիրակության 1918 թվականի ապրիլի 13-ի դեկլարացիայում» (ընդգծումը մերն է — Ե. Ս.):

Այդ նույն հեռագրում Չխենկելին հաղորդում էր, որ կառավարությունը հավանություն է տալիս անդրկովկասյան հաշտության պատվիրակության ապրիլի 10-ի դեկլարացիային՝ Բրեստի հաշտությունը ճանաչելու վերաբերյալ և առաջարկում է վերսկսել հաշտության բանակցությունները՝ Թուրքիայի հետ ամենաարագ ժամկետում հաշտություն կնքելու համար²:

Մինչդեռ անդրկովկասյան հակահեղափոխության պարագլուխները նիստեր էին գումարում և թուրք զավթիչներին ձեռնառու որոշումներ ընդունում, վերջիններս անգործության չէին մատնված: Նրանք շարունակում էին իրենց ինտերվենցիան դեպի Անդրկովկասի խորքը: Կարսի ուղղությամբ թուրքական զորքերը Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշայի հրամանատարությամբ հաղթահարելով հայկական զորամասերի համառ դիմադրությունը, որոնք մի քանի անգամ ետ էին մղել թուրքերի գրոհները, մոտենում էին Անդրկովկասի դարպասին՝ Կարսին: Կարսի բերդը լավ էր ամրացված: Այն

պաշտպանում էին հայկական կորպուսի 6 հազար մարտիկներ. թեև թուրքական ուժերը կրկնակի չափով գերազանցում էին Կարսի կայազորի զորքերին¹, վերջինս ի վիճակի էր մեկ ամիս պաշտպանել ամրոցը²:

Հաշվի առնելով այդ դժվարությունները և հենվելով սեյմի կողմից Բրեստի պայմանագիրը ճանաչելու վրա, թուրքական հրամանատարությունը անդրկովկասյան կառավարությունից անհիմն կերպով պահանջեց առանց մարտի հանձնել նաև ամբողջ Կարսի մարզը: Ի պատասխան Վեհիպ-փաշայի այդ վերջնագրին, Չխենկելին հայկական կորպուսի հրամանատարությանը կարգադրեց դիմադրություն ցույց չտալ և Կարսի էվակուացիայի պայմանների շուրջ թուրքական հրամանատարության հետ բանակցությունների մեջ մտնել: Չխենկելին աղբյուրում էր Վեհիպ-փաշային մեկ ամիս ժամանակ հատկացնել Կարսից զորքերը դուրս բերելու, քրիստոնեական բնակչությունը էվակուացնելու և ռազմական գույքն ու նյութական այլ արժեքները քաղաքից փոխադրելու համար³: Սակայն թուրքական հրամանատարությունը ցանկանում էր Կարսը գրավել այնտեղ եղած բոլոր հարստությունների և ռազմական գույքի հետ միասին: Ապրիլի 25-ին Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշայի զորքերը Կարսի մատուցներից երկու կիլոմետր հեռավորության վրա էին գտնվում:

Անդրկովկասյան կառավարության կապիտուլյանտական այդ կարգադրությունը կազմալուծեց Կարսի պաշտպանների շարքերը: Ապրիլի 25-ին քաղաքն առանց կովի հանձնվեց թուրքերին: Կարսի մարզային կոմիսար Չամոնը երկու օր հետո քաղաքը թողնելու հանգամանքների մասին հեռագրում էր հետևյալը. «Մեր բոլորիս համար անսպասելի և չափազանց կարճ ժամկետում Կարսի ամրոցի հանձնումը՝ Թիֆլիսից ստացված կարգադրության համաձայն, հանդեցրեց այն բանին, որ Անդրկովկասի այդ պատվարը պաշտպանելու համար լավ նախապատրաստված ազգաբնակչությունը ստիպված էր բառացիորեն ամեն ինչ թողնել և ապրիլի 25-ի երեկոյան ժամը 5-ին լքել Կարսը: Քաղաքը բռնկված էր հրդեհի բոցերով, այրվում էին լավագույն շենքերը: Բնակչության նահանջի տեսարանը աննկարագրելի է»⁴:

1 Кадышев А. Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960, стр. 53.

2 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 123.

3 նույն տեղում:

4 նույն տեղում:

1 «Документы внешней политики СССР», т. I, № 179.

2 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 102.

Բնական է, որ Անդրկովկասի կառավարության կողմից Կարսի հանձնումը թուրքերին առաջ բերեց ժողովրդական զանգվածների բուռն զայրույթը: Իր հուշերում Խատիսովը խոստովանում էր, որ Կարսի հանձնումը ուժեղ դժգոհություն առաջ բերեց: «Ժողովրդի մեջ առաջ եկած հուզմունքը շեղոթացնելու համար,—վկայում է նա,— մենք որոշեցինք հետաքննություն անցկացնել, իմանալու համար, թե ինչքան ժամանակ Կարսը կարող էր պաշտպանվել, եթե չլիներ հանձնվելու վերաբերյալ հրամանը»: Ինքնարդարացման նպատակով դավաճանները որպես էքսպերտ հրավիրեցին կովկասյան բանակի շտաբի պետ գեներալ Լևանդովսկուն: Վերջինս պնդում էր, թե իբր Կարսի զրույթունը ապրիլի 24-ին անհուսալի էր, նրա ժամերը հաշվված էին: «Քանի որ հասարակայնությանը շարունակում էր հուզել Կարսի անկման հարցը,— հաղորդում է այնուհետև Խատիսովը,— կառավարությունը 1918 թվականի մայիսի 5-ին մանրամասն և փաստական մի հաղորդում հրապարակեց, որտեղ ներկայացվում էին բոլոր այն հանգամանքները, որոնք Կարսի հանձնման պատճառ էին հանդիսացել»¹:

Այդ հաղորդման մեջ, որը կազմվել էր կառավարության ղեկավար Չխենկելու կողմից, բացի ընդհանուր ֆրազներից, չի բերված և ո՛չ մի կոնկրետ փաստարկ, որը կարողանար արդարացնել Բաթումն ու Կարսը առանց կովի թուրքերին հանձնելը: Այսպես, օրինակ, Բաթումի կապիտուլյացիայի վերաբերյալ սսվում է, որ մարտի 13-ին Տրապիզոնում անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Չխենկելին «երկու անգամ հեռագրել է Բաթում՝ ներքին գործերի մինիստրին այն մասին, որ Բաթումի մատուցների կամավոր էվակուացիան ինքն անհրաժեշտ է համարում մի շարք նկատարումներից ելնելով»², որոնք այդպես էլ անհայտ մնացին: Նման ընդհանուր ֆրազներով Չխենկելին փորձում էր «հիմնավորել» Կարսի հանձնումը թուրքերին:

Կարսը թողնելուց հետո հայկական զորամասերը նահանջեցին դեպի Ալեքսանդրապոլ: Ճանապարհին, շնայած թուրքերի հետ ապրիլի 25-ին կնքված զինադադարին, նրանք անսպասելիորեն ենթարկվեցին հակառակարդի հարձակմանը, որը նրանց հաջողվեց ևս մղել:

Կարսի ու շրջակայքի ամբողջ քրիստոնեական ազգաբնակչությունը (188 հազար մարդ), որը հիմնականում բաղկացած էր հա-

յերից, վախենալով նոր ջարդից, գորքերի հետ միասին թողեց քաղաքը:

Թուրք նվաճողների նպատակադրումը ժամանակին ճիշտ կերպով բացահայտել է ականավոր բուլշևիկ Սարգիս Կասյանը իր «Ո՛ւր է ելքը» գրքույկում, շեշտելով, որ «տաճկական զինվորական իմպերիալիզմը ձգտում էր ամբողջապես կլանել Հայաստանը հայ արյան ծովի վրա»¹: Դրա ապացույցն էր թուրք զավթիչների հետագա առաջխաղացումը Հայաստանի և Անդրկովկասի խորքերը:

Շարունակելով իրենց զավթողական քաղաքականությունը, թուրքերը ոչ միայն խախտեցին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածի պայմանները և գրավեցին Կարսի, Արդահանի, Արդվինի ու Բաթումի շրջանները, այլև գրավեցին ուրիշ մարզեր: Թուրքական զավթիչների կողմից այդ մարզերի գրավումը ուղեկցվում էր հայ ազգաբնակչության նկատմամբ նոր զազանային շարագործություններով և ազգային երկպառակություն բորբոքելով: Այդ պայմաններում, թուրքական իշխանությունների հսկողության տակ, կազմակերպված հանրաքվեն կոպիտ խեղկատակության վերածվեց:

Սովետական Ռուսաստանը, որն այն ժամանակ դժվարին պայքար էր մղում օտարերկրյա ինտերվենտների ու ներքին սպիտակավարդիականության դեմ, ի վիճակի չէր գինված աջակցություն ցույց տալ Անդրկովկասի ժողովրդական զանգվածներին՝ թուրք նվաճողների հարձակումը ետ մղելու համար: Սովետական Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգների և Անդրկովկասի միջև ընկած տերիտորիան այն ժամանակ գտնվում էր սպիտակավարդիականների հսկողության տակ: Սակայն սովետական կառավարությունը բազմիցս իր բողոքն է հայտնել թուրք զավթիչների կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված զազանությունների, ինչպես նաև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի՝ Անդրկովկասին վերաբերող հոդվածները խախտելու առթիվ:

1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին սովետական կառավարության նոտայում մերկացվում էին թուրքական ներխուժողների խարդախ մեթոդները, որոնք ձգտում էին ցույց տալ, թե իբր Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը միացվել են Թուրքիային՝ տեղի ազգաբնակչության ազատ կամքի արտահայտման հետևանքով: Սովետական կառավարության նոտայում ընդգծվում էր, որ «Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածը նախկինում ռուսական

1 «Заря Востока», 15. XI. 1925, № 205.

2 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 144.

1 Ս. Ա տ ե ն յ ա ն (Ս. Կասյան), Ո՛ւր է ելքը, Երևան, 1919, էջ 18:

ռեսպուբլիկայի կազմի մեջ մտնող Կարսի, Արղաճանի ու Բաթումի մարզերի ազգաբնակչությանը իրավունք էր վերադասում նոր կարգ հաստատել իր հարևան պետությունների և հատկապես Թուրքիայի հետ համաձայնեցված:

Նշված մարզերի ճակատադիրը, նրանց միջազգային իրավական դրությունը պետք է որոշվեր այդ մարզերի ազգաբնակչության ազատ ինքնորոշման ճանապարհով: Մինչդեռ, պայմանագիրը կրնա քելուց անմիջապես հետո, այդ մարզերը գրավվեցին թուրքական ռազմական ուժերի կողմից և նրանց նկատմամբ կիրառվեց ռազմական օկուպացիայի ռեժիմ, որն ուղեկցվում էր խաղաղ ազգաբնակչության անթույլատրելի կողոպուտով ու բռնություններով: Միաժամանակ թուրքական աղմինիստրացիա մտցնելու հետ մեկտեղ կատարվեց 19 տարեկանից բարձր տղամարդկանց հարկադիր հավաք:

Ազգաբնակչությունը, որի կամքի ազատ արտահայտմամբ միայն պետք է հաստատվեր նոր կարգը, նախապես տեղերի էր ենթարկվել և դրվել այնպիսի պայմանների մեջ, որ երեք մարզերի բնակչությանը տրված իրավունքը վեր էր ածվում բացահայտ ծաղրի նրանց նկատմամբ: Ընտրության նախօրյակին անվանի քաղաքացիները, որոնց ազդեցությունը կարող էր լինել ոչ հօգուտ Թուրքիայի, արտաքսվում էին քաղաքից, ձերբակալվում, իսկ շատ զեպքերում՝ նույնիսկ գնդակահարվում: Քվեարկությունը տեղի էր ունենում թուրքական իշխանությունների բացահայտ վերահսկողության ներքո... նման պայմաններում քվեարկության արդյունքները չէին կարող չկանխորոշվել:

Ռուսաստանից խլված մարզերի ազգաբնակչության նկատմամբ գործադրված բռնությունը համարելով պայմանագրի 4-րդ հոդվածի էական խախտում, սովետական կառավարությունը սույնով հայտարարում է, որ նա չի կարող համաձայնվել Կարսի, Արղաճանի, Բաթումի մարզերի ազգաբնակչության այսպես կոչված կամքի արտահայտության հետևանքների հետ և գտնում է, որ այդ ազգաբնակչության իրավունքը՝ իրենց մարզերում նոր կարգ հաստատելու, չի օգտագործված և նշված մարզերի նոր իրավիճակի հարցը բաց է մնում»¹:

Իր պատասխան նոտայում թուրքական կառավարությունը ամեն կերպ աշխատում էր «արդարացնել» իր գործողությունները: ՌՍՖՍՌ կառավարությունը 1918 թվականի հոկտեմբերի 10-ի նոտայում նորից մատնանշում էր, որ Թուրքիան Կարսի, Արղաճանի

ու Բաթումի մարզերը գրավել է ապօրինի կերպով՝ ի խախտումն Բրեստի հաշտության պայմանագրի 4-րդ հոդվածի:

Շիշյալ փաստաթղթում ասված էր. «Այն հարցը, թե սովետական կառավարությունը արդյոք բոլոր մանրամասներով իրագործել է Բրեստի պայմանագրի որոշումը Կարսի, Բաթումի ու Արղաճանի մարզերը թուրքական իշխանություններին հանձնելու մասին, զրբված է ամեն մի իմաստից թեկուզ այն պատճառով, որ թուրքական ռազմական ուժերը, հաշվի չնստելով պայմանագրային պարտավորությունների հետ, ժամանակից շուտ և ռուսական իշխանությունների հետ համաձայնության չեկած, սկսեցին ներխուժել Կարսի, Բաթումի և Արղաճանի մարզերը, որտեղ նրանք զազանաբար սկսեցին հաշվեհարդար տեսնել տեղական ազգաբնակչության հետ»¹:

Թուրքական զորքերը ոչ միայն տեղերի էին ենթարկել Կարսի, Արղաճանի ու Բաթումի շրջանների ազգաբնակչության հիմնական մասին, այլև ռեսպուբլիկ միջոցներ ձեռնարկեցին տեղի մահմեդական ազգաբնակչության այն խավի դեմ, որը հանրաքվեի նախօրյակին պատրաստվում էր Թուրքիային միանալու դեմ քվեարկել: Սովետական կառավարության նոտայում այդ մասին ասվում էր հետևյալը. «Տեղական մահմեդական ազգաբնակչության ներկայացուցիչները դիմել են ռուսական կառավարությանը լուրջ հիմնավորված և բազմաթիվ փաստական նյութով խարսխված բողոքներով՝ ժողովրդական կամքի արտահայտման այն անթույլատրելի խեղաթյուրման առթիվ, որն իրենից ներկայացնում էր այդ մարզերի դժբախտ ազգաբնակչության այսպես կոչված քվեարկությունը՝ իրենց ապագա ճակատագրի հարցով»²:

Այս փաստաթղթերն ու նյութերը անհերքելիորեն վկայում են այն մասին, որ Կարսի, Արղաճանի և Բաթումի տերիտորիաները 1918 թվականին փաստորեն գրավվեցին ուղղակի անեքսիայի հետևանքով, որը Թուրքիայի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների կոպիտ խախտում էր նշանակում:

Բնական է, որ սովետական կառավարությունը հենց այն ժամանակ էլ հայտարարեց, որ նա չի ճանաչում թուրք զավթիչների կողմից Կարսի, Արղաճանի ու Բաթումի մարզերում անցկացրած հանրաքվեի արդյունքները և դրանց միացումը Թուրքիային անօրինական է համարում:

1 «Документы внешней политики СССР», т. I, № 346.

1 «Документы внешней политики СССР», т. I, № 363.

2 Նույն տեղում:

Այսպիսով, շնայած անդրկովկասյան սեյմի և նրա կառավարության կեղծ պնդումներին, որ իբր «Սովետները թուրքերին գիշեցին Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը», բացարձակորեն անվիճելի է, որ անդրկովկասյան հակահեղափոխական կառավարությունն ինքը այդ մարզերը առանց որևէ դիմադրության հանձնեց թուրքիային:

Ներքին պայքարով ու երկպառակություններով ջլատված անդրկովկասյան կառավարությունը, որը հենարան չունեի երկրի ներսում, ի վիճակի չէր դիմադրություն կազմակերպել դեպի Անդրկովկասի խորքը առաջխաղացող թուրք զավթիչներին: Ուստի, թուրքիայի հետ շուտափույթ հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով, նա որոշեց վերսկսել Տրապիզոնում ընդհատված բանակցությունները: Այդ բանակցությունները վերսկսվեցին Բաթումում՝ 1918 թրվականի մայիսի 11-ին: Թուրքական պատվիրակությունը գլխավորում էր արդարադատության մինիստր Խալիլ-բեյը: Անդրկովկասյան պատվիրակությունը գլխավորում էր այսպես կոչված Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կառավարության նախագահ Զիենկելին: Թուրքերի համար անսպասելի կերպով կոնֆերանս ժամանեց և գերմանական պատվիրակությունը գեներալ Ֆոն Լոսովի գլխավորությամբ՝ Անդրկովկասում կայսերական Գերմանիայի շահերը պաշտպանելու պատճառաբանությամբ: Կոնֆերանսի աշխատանքներին մասնակցում էին նաև թուրքական նվաճողների գործակալությունը հանդիսացող Հյուսիսային Կովկասի հակահեղափոխական ուժերի ներկայացուցիչները, որոնք ձգտում էին Հյուսիսային Կովկասը միացնել Օսմանյան կայսրությանը: ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի մայիսի 15-ի վերը հիշատակված նոտայում նշվում էր, որ առանց Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչների Բաթումի կոնֆերանսը իրավասու չէ վճռելու տերիտորիալ հարցերը, քանի որ այսպես կոչված Անդրկովկասյան կառավարությունը, որը հայտարարել է Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու մասին, չի ճանաչվել ժողովրդական կոմիսարների սովետի կողմից: «Պնդելով Բաթումում ընթացող բանակցություններին ռուսական կառավարության պատվիրակների մասնակցության վրա, — ասվում էր այնուհետև նոտայում, — ժողովրդական կոմիսարիատը ընդգծում է, որ դրանով ամենևին էլ չի նախատեսվում ռուսական կառավարության կողմից այսպես

կոչված Անդրկովկասյան կառավարության ճանաչումը, դեռ ավելին՝ առանց նրա մասնակցության կնքված պայմանագիրը նա իրեն համար պարտագիր չի գտնի ճանաչելու»¹: Այս նոտային պատասխան չհետևեց: Թուրքիայի կառավարողները շարունակում էին իրենց պայմանները թելադրել անդրկովկասյան հակառուլուցիայի պարազլուխների ողորմելի խմբին, որն առանց դիմադրության Անդրկովկասի ժողովուրդներին դնում էր թուրք ներխուժողների հարվածի տակ:

Բաթումի կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահը հայտարարեց, որ սկսվող բանակցությունները պետք է դիտել որպես Տրապիզոնի բանակցությունների ուղղակի շարունակությունը, և որ դրանց հիմքում՝ օսմանյան պատվիրակության մարտի 21-ի դեկլարացիայի և անդրկովկասյան պատվիրակության ապրիլի 10-ի պատասխանի համաձայն, պետք է դրվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Բայց Խալիլ-բեյը տեղնուտեղը և ամենավճռական ձևով մերժեց անդրկովկասյան պատվիրակության կողմից առաջարկված բանակցություններ վարելու հիմքը: Նա հայտարարեց, որ օսմանյան կառավարությունը այլևս չի կարող ղեկավարվել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմաններով, քանի որ Անդրկովկասն արդեն ինքնուրույն պետություն է, որը ճանաչվել է Թուրքիայի կողմից՝ մայիսի 27-ին, ուստի և Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները չեն կարող տարածվել նրա վրա: Թուրքական պատվիրակությունը ընդգծում էր, որ Տրապիզոնի կոնֆերանսից հետո շատ բան է փոխվել և թուրքական կառավարությունն այլևս չի կարող սահմանափակվել տերիտորիալ այն ձեռքբերումներով, որոնք նախատեսված էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով:

Այդ ժամանակամիջոցում թուրքական զորքերը հեշտությամբ գրավելով Բաթումի ու Կարսի մարզերը, 1918 թվականի մայիսին ներխուժեցին Քիֆիսի ու Երևանի նահանգները: Այդ հաջողությունը ոգեշնչում էր էնվերին՝ կրկնելու 1914 թվականի ձախողված իր արշավանքը, որը նպատակ ուներ Օսմանյան կայսրությանը միացնել ամբողջ Կովկասը և Իրանական Աղբբեջանը, ներթափանցել Անդրկասպյան երկրամասը և այնուհետև Աֆղանստան, Հարավային Իրան և Հյուսիսային Հնդկաստան՝ այդ երկրների մահմեդական ազգաբնակչությանը անգլիացիների դեմ ապստամբության կոչելու համար:

Բաթումի կոնֆերանսի ընթացքում ամենից ավելի ցայտուն

1 «Документы внешней политики СССР», т. I, № 179.

կերպով դրսևորվեցին թուրքիայի կառավարող վերնախավի նվաճողական ձգտումները: Բաթումի բանակցությունների ժամանակ թուրքական հրամանատարությունը շարունակում էր իրականացնել էնվերի վերը հիշատակված պլանը, որի արագ իրագործման համար թուրքական պատվիրակությունը մայիսի 14-ին վերջնագիր ներկայացրեց՝ պահանջելով թուրքական զորքերի հրամանատարությանը տրամադրել Ալեքսանդրապոլ—Երևան—Ջուլֆա երկաթուղագիծը: Այդ լիտի պահանջը «հիմնավորվում» էր Իրանում անգլիացիների գործողություններին հակադրելու նպատակով դինված ուժեր փոխադրելու «անհրաժեշտությամբ»: Մինչդեռ իրականում դա նշանակում էր ամբողջ Հայաստանը հանձնել թուրքական նվաճողների հռչակումանը:

Անդրկովկասյան պատվիրակությունը բողոքով պատասխանեց այդ պահանջին: Բայց նա, իհարկե, չէր կարող կասեցնել թուրքական հորդանների առաջխաղացումը, որոնք հարձակման անցան Ալեքսանդրապոլի վրա՝ Բաթումի վերջնագիրը ներկայացնելուց անմիջապես հետո: Մայիսի 15-ի առավոտյան թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլի շրջանում անսպասելիորեն հարձակում գործեցին հայկական կորպուսի վրա:

Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովը թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավման մասին իր հաղորդման մեջ մատնանշում էր, որ թուրքական զորքերը ամենաանամոթ կերպով խախտեցին զինադադարը և, առանց որևէ նախազգուշացման հարձակման անցնելով, մայիսի 15-ին գրավեցին Ալեքսանդրապոլը: Թուրքերի ուխտագրուծ հարձակումը կազմալուծեց հայկական զորամասերի շարքերը և նրանք սկսեցին անկանոն ձևով նահանջել՝ հակառակորդին թողնելով մարտական ողջ տեխնիկան և պարենի բոլոր պաշարները: Ալեքսանդրապոլի ջոկատի մեջ մըտնող զինվորներից շատերը փախան Թիֆլիս¹:

Ալեքսանդրապոլի ջոկատի հրամանատարի հաշվետվության համաձայն, քաղաքը հանձնելուց հետո, զինվորների զանգվածային դասավորության հետևանքով ձակատում զորքեր գրեթե չէին մնացել: 1-ին, 4-րդ, 7-րդ և 8-րդ հրաձգային գնդերը լքել էին իրենց դիրքերը: Դրանցից յուրաքանչյուրում հաշվվում էին ընդամենը 20—40 հոգի: Հրաձգային 3-րդ և Կարսի ամրոցի գնդերում կար ընդամենը 100 զինվոր²: Սուրմալուի և էջմիածնի գավառների ազգաբնակչությունը թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո շտապ կարգով էվակուացվում էր:

1 ՆՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 19, թ. 19—50:

2 Նույն տեղում, թ. 44—48:

Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, երբ հայկական զորքերը ետ քաշվեցին Արփաշայից ու երկաթուղագծից այս կողմը, հայկական կորպուսի զորքերը կենտրոնացան երեք գլխավոր ուղղությունների վրա՝ Լոռվա, Ղարաբաղիսայի ու Երևանի: Նազարբեկովի բնորոշմամբ, հայկական զորամասերի վիճակը շփաղանջ ծանր էր: Բանակում իշխում էր կատարյալ անկազմակերպվածությունը: «Իմ տրամադրության տակ զրված կորպուսի ամենասպառնալից հարցը,— հաղորդում էր Նազարբեկովը,— ներկայումս զորքերի ապահովումն է ամեն տեսակի պարենով: Էվակուացիան ժամանակին կազմակերպելու անհնարելիություն, գաղթականների կուտակման և Կարսում ու Ալեքսանդրապոլում շարժական կազմի անբավարար լինելու, ինչպես և այդ երկու կետերում թուրքերի կողմից հսկայական պաշարներ գրավելու հետևանքով, կորպուսի տրամադրության տակ մնացած մարտական, իրային, պարենային ու ֆուրաժային պաշարները բոլորովին աննշան են: Մեր զորքերը գրեթե հասել են հնարավոր նահանջի ծայրահեղ կետերին, հարկ է ընդունել, որ մեր զրույթունը, առանց դրսից եկող օգնության, անելանելի է, պատերազմի հետագա շարունակումը թուրքերի հետ անհնարին է դառնում»¹:

Այս բոլորը քաջ հայտնի էր թուրքական ղավթիչներին, որոնք մայիսի 26-ին Բաթումում գտնվող անդրկովկասյան հանրապետության պատվիրակությանը նոր վերջնագիր ներկայացրեցին: Ինչպես և նախկինում, թուրքական հրամանատարությունը պատրվակ գտավ իր ազրեսիվ նոր գործողությունները արդարացնելու համար: Երբ նա ցանկանում էր գրավել Ալեքսանդրապոլը և մինչև Ջուլֆա գնացող ամբողջ երկաթուղին, նա որպես պատրվակ մատնանշում էր դեպի Իրան՝ անգլիացիների դեմ զորքեր փոխադրելու անհրաժեշտությունը: Բայց հենց որ թուրքերը հասան այդ նպատակին, ոչ մի թուրք զինվոր չուղարկվեց Իրան: Գրավելով Հայաստանի տերիտորիայի մեծ մասը, թուրքերն այժմ ձգտում էին նվաճել ողջ Անդրկովկասը և Հյուսիսային Կովկասը: Հետագա ինտերվենցիայի համար որպես պատրվակ նրանք այժմ հորինեցին հեքիաթ այն մասին, թե «հարյուր հազարավոր թուրքեր ու մահմեդականներ Բաքվում ու նրա շրջակայքում կրում են անխիղճ ավազակների՝ այսպես կոչված հեղափոխականների արշուևնոտ լուծը»²: Իրենց հավատակիցներին «փրկելու» համար թուր-

1 ՆՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 19, թ. 21—25: Ամբողջ Հայաստանի ղավթմանը թուրք ազրեսորների կողմից խանգարեցին Սարդարբաղի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաբաղիսայի համաժողովրդական հերոսամարտերը, որոնց մասին կիսովի ստորև:

2 Նույն տեղում, գ. 11, թ. 32:

քական վերջնագրում առաջ էր քաշվում Անդրկովկասի երկաթուղային ողջ ցանցը թուրքական գործերի տրամադրության տակ դնելու պահանջը և Օսմանյան կայսրության ու Անդրկովկասյան հանրապետության միջև ընկած սահմանի նոր «ճշտման» անհրաժեշտությունը:

«Սահմանների ուղղման» տակ ենթադրվում էր Օսմանյան կայսրությանը անհապաղ միացնել Նախիջևանի գավառը՝ ներառյալ Օրդուբադը, Շարուր-Ռարալագյազի գավառի կեսը, Սուրմալուի ամբողջ գավառը, էջմիածնի գավառը, Երևանի գավառի կեսը, Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքով և Ախալքալաքի ողջ նահանգը: Այս վերջնագրին պատասխանելու համար թուրքական պատվիրակությունը Բաթումում 72 ժամ ժամանակ տվեց՝ սկսած մայիսի 26-ի երեկոյան ժամը 8-ից:

Թուրքական նոր վերջնագիրը մահացու հարված էր Անդրկովկասյան սեյմին: Այստեղ սուր պայքար բորբոքվեց վերջնագրին պատասխան տալու հարցում: Մուսավաթականները գտնում էին, որ պետք է այն անհապաղ ընդունել, դաշնակները լրիվ մերժում էին թուրքական պահանջները, իսկ վրացական մենշևիկները ձգտում էին թուրքիայի հետ իրենց համար ձեռնտու հաշտության պայմանների հասնել հայկական տերիտորիաների հաշվին: Այդ տարաձայնությունները երևան եկան Բաթումի կոնֆերանսի հենց սկզբում: Տակավին թուրքերի կողմից նոր վերջնագիր ներկայացնելուց առաջ սեյմի պատվիրակության տարբեր ֆրակցիաները իրարից զաղտնի սեպարատ բանակցություններ էին վարում Խալիբեյի հետ:

Սեյմի արտաքին ու ներքին քաղաքականության անանկության հետևանքով վերջինս ստիպված էր մայիսի 26-ին ընդունել որոշում, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Քանի որ պատերազմի ու խաղաղության հարցում անդրկովկասյան անկախ հանրապետությունը ստեղծած ժողովուրդների (այսինքն՝ սեյմում ներկայացված կուսակցությունների— Յ. Ս.) միջև ի հայտ եկան արմատական տարաձայնություններ, որոնց հետևանքով անհնարին է դառնում Անդրկովկասի անունից հանդես եկող մեկ հեղինակավոր իշխանության ելույթը, սեյմը հաստատում է Անդրկովկասի մասնատման փաստը և իր լիազորությունները ցած է դնում»¹:

¹ «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 162. Վրացական ազգային խորհուրդը մայիսի 26-ին Վրաստանը հռչակեց «անկախ հանրապետություն»: Մայիսի 28-ին Թիֆլիսում գտնվող Հայկական կենտրոնական ազգային խորհուրդը Հայաստանը նույնպես հռչակեց «անկախ հան-

Օգտվելով Անդրկովկասի անջատումից և առանձին հանրապետությունների հանդես գալուց, թուրքական գործերը շարունակում էին իրենց հարձակումը Հայաստանի ու Վրաստանի տերիտորիայում:

Վրացական մենշևիկները Վրաստանն անջատ հանրապետություն հռչակեցին լուկ այն պատճառով, որպեսզի կարողանան Թուրքիայի հետ սեպարատ բանակցություններ սկսել: Այդ կապակցությամբ նոյ ժողովանիան ցինիկորեն հայտարարեց, որ «եթե հայերը խեղդվում են, ապա վրացիները պարտավոր չեն նրանց հետ միասին խեղդվել... Վրաստանը սովոր չէ թուրքերի տիրապետության տակ գտնվել, իսկ հայերը ընտելացել են դրան, և եթե մահմեդականներն անջատվում են Անդրկովկասից, Վրաստանը կզնա նրանց ետևից»¹:

Այս արտահայտությունը խիստ բնորոշ է. նա վկայում է այն մասին, որ Անդրկովկասի ազգայնական կուսակցությունների՝ մենշևիկների, դաշնակների ու մուսավաթականների միջև ո՛չ մի համերաշխություն ու միասնություն չկար: Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր փրկվել իր հարևանի հաշվին: Վրացական մենշևիկները հույս ունեին թուրքական զավթիչներից ազատվել՝ ամբողջ Հայաստանը նրանց հանձնելու միջոցով:

Ստ. Շահումյանը բանվորների, զինվորների և նավաստիների Բաքվի սովետի և Բաքվի գավառի մուսուլմանական գյուղացիության ղեկավարների համագումարի միացյալ հանդիսավոր նիստում 1918 թվականի մայիսի 29-ին արտասանած իր ճառում անարգանքի սյունին գամեց վրացական մենշևիկներին՝ նրանց դավաճանական վարքագծի համար:

«Վրաստանի անկախության հայտարարումը վկայում է մենշևիկների նոր ոճրագործության մասին: Դա ունույնցիտն ելք չէ ստեղծված դրությունից: Դա դավաճանության մի նոր փորձ է հանդեպ Վրաստանի հարևան հայ ժողովրդի,— աներևակայելի, անամոթ դավաճանություն: Նրանք ծանր վիճակ ստեղծեցին Անդրկովկասում ու այժմ լվանում են իրենց ձեռքերը»²:

Թուրքական նվաճողներն ամենևին էլ մտադիր չէին բավարարվել միայն Հայաստանի գրավումով, որի վրա հույս էին դրել վրացական մենշևիկները: Էնվերը գտնում էր, որ նրան առանց դժվար-

ապետություն» և դաշնակցական կառավարությունը հունիսի 17-ին մեկնեց Երևան: Մայիսի 27-ին մուսավաթականները Ադրբեջանը հայտարարեցին «անկախ հանրապետություն», որի կառավարությունը հաստատվել էր Գյանջալում (Կիրովաբադ):

¹ ՀՄՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 23, թ. 101:

² Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 221:

րության կհաջողվի հափշտակել ողջ Կովկասը, այդ թվում և Վրաստանը: Չնայած Չխենկելու (որն արդեն սեյմի պատվիրակության նախագահը չէր, այլ գլխավորում էր Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության պատվիրակությունը) հայտարարությունը այն մասին, որ մայիսի 26-ի վերջնագիրը հնարավոր չէ կիրառել այդ նորաստեղծ կառավարության նկատմամբ, իսկիւ-բեյը պնդում էր, որ վերջնագիրը վերաբերում է Անդրկովկասի ազգայնական բոլոր կառավարություններին՝ ներառյալ Վրաստանը և նա համաձայնվեց վերջնագրի ժամկետը երկարաձգել միայն 24 ժամով: Իսկիւ-բեյի ու Չխենկելու միջև տեղի ունեցած երկարատև գրագրությունից հետո մենշևիկյան կառավարության նախագահ Ն. Ռամիշվիլին մայիսի 31-ի նոտայում հայտարարեց, որ Վրաստանն ընդունում է թուրքական վերջնագիրը:

1918 թվականի հունիսի 4-ին Բաթումում երկու կողմերի միջև կնքվեց պայմանագիր «հաշտության ու բարեկամության մասին»: Այդ պայմանագրի համաձայն, մենշևիկյան կառավարությունը ճանաչում էր Իսկիւ-բեյի կողմից մայիսի 26-ին ներկայացված վերջնագրի մեջ նշված սահմանները՝ Անդրկովկասի ու Օսմանյան կայսրության միջև: Դա նշանակում էր, որ Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև հաստատվում է այն պետական սահմանը, որը գոյություն ուներ մինչև 1829 թվականի Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագիրը: Այսպիսով, բացի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը խաղտելով զավթած տերիտորիաներից, վրացական մենշևիկները Օսմանյան կայսրությանը զիջեցին Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառները՝ բացի Ացխուրի, Աբասթումանի ու Զեքարի շրջաններից:

Այդ նույն օրը՝ հունիսի 4-ին Օսմանյան կայսրության ու մենշևիկյան Վրաստանի միջև կնքված լրացուցիչ պայմանագրով վերջինս պետք է անհապաղ ձեռնարկեր իր զորքերի մեծ մասի զորացրմանը: Նույնիսկ այն աննշան զինված ուժերը, որոնք Վրաստանին թույլ էր տրվում պահել, վերջինս պետք է զինվորական կայազորների միջև բաշխեր ըստ թուրքական հրամանատարության հայեցողության: Ընդ որում, Վրաստանի սահմանների «պաշտպանությունը» թուրքական հրամանատարությունն իր վրա էր վերցնում: Վրաստանի կառավարությունը համաձայնվում էր այն բանի հետ, որ պետք է թուրքական բանակը ամեն կարգի ռազմական փոխադրումներ ու զորքերի տեղափոխումներ կատարի Վրաստանի երկաթուղագծերով: Այդ փոխադրումները «ապահովելու» համար զբլխավոր կայաններում թույլատրվում էր թուրքական զորքերի ներկայությունը:

Այդ նույն լրացուցիչ պայմանագրի հիման վրա վրացական կառավարությունը պարտավորվում էր «պատշաճ միճակում պահել ճանապարհները, շարժական ու անշարժ կազմը, արագ կերպով նորոգել բոլոր վնասվածքները, որոնք կարող էին առաջ գալ պատահական ձևով կամ կանխամտածված»¹:

Այս ստրկացուցիչ համաձայնագրերը ստորագրելով, վրացական մենշևիկները փաստորեն երկիրը դնում էին քաղաքական ու տնտեսական լրիվ կախվածության մեջ Օսմանյան կայսրությունից և վերածում այն երիտթուրքական զավթիչների սլացողարմի՝ Բաքուն գրավելու և այնտեղ սովետական իշխանությունը վերացնելու համար: Պետք է նշել, որ այդ բանին բացահայտորեն ձգտում էին հենց իրենք՝ վրացական մենշևիկները:

Թուրքական վերջնագիրը ընդունվեց նաև նորակազմ դաշնակցական կառավարության կողմից: Թուրքական զավթիչները Հայաստանի վրին փաթաթեցին նոր, առավել ծանր պայմաններ: Հունիսի 4-ին Բաթումում թուրքական ու դաշնակցական կառավարության պատվիրակությունների միջև կնքված «հաշտության և բարեկամության» պայմանագրի համաձայն, բացի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի խախտումից հետո զավթած մարզերից, Թուրքիան խլում էր իր օգտին նաև այն տերիտորիաները, որոնք պայմանագիրը կնքելու ժամանակ գրավված էին թուրքական զորքերի կողմից:

Երևանի նահանգից Թուրքիային անցան Սուրմալուի ողջ գավառը, Ալեքսանդրապոլի ու Էջմիածնի գավառների մեծ մասը և Երևանի ու Շարուր-Պարալազյազի գավառների փոքր մասը: «Անկախ» Հայաստանի տերիտորիան կազմելու էր 9000 քառ. կմ. տարածություն՝ լեռնային ու ամալի շրջաններում (նոր Բայազետի շրջանը՝ բացառությամբ Բասարգեչարի հարավ-արևելյան մասի, Երևանի, Էջմիածնի ու Ալեքսանդրապոլի շրջանների մի մասը): Այդ տերիտորիայի վրա բնակվում էին 230 հազար հայ, 80 հազար մահմեդականներ (ղրանցից՝ 5000 քրդեր), 5000 եզդիներ և 6000 այլազգիներ, ընդամենը՝ 321 հազար մարդ: Այսպիսով, հայկական ազգաբնակչությունը այդ փոքրիկ «անկախ» Հայաստանում կազմում էր Կովկասի ողջ հայ ազգաբնակչության ընդամենը 1/8 մասը²: Ընդ որում, այդ տերիտորիայի վրա հավաքվել էին գաղթականներ, որոնց թիվը գերազանցում էր տեղի ազգաբնակչությանը: Նրանք շունեին ապաստարան, ոչ էլ գոյության որևէ միջոց և

1 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 176.

2 ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 1277, ք. 14:

սովամահության եզրին էին գտնվում: Արևմտյան Հայաստանից Անդրկովկաս փախած գաղթականների ընդհանուր թիվը կազմում էր 300 հազար մարդ:

Այսպիսով, թուրքական զավթիչները Անդրկովկասից պոկեցին 38 հազար քառ. կմ տարածություն՝ մեկ միլիոն 250 հազար ազգաբնակչությամբ: Դրանից Վրաստանը կորցնում էր 10 հազար քառ. կմ. տերիտորիա՝ 350 հազար ազգաբնակչությամբ, Հայաստանը՝ 28 հազար քառ. կմ.՝ 900 հազար ազգաբնակչությամբ: 38 հազար քառ. կմ. տարածությունից 12 հազար 421 քառ. կմ. կազմող տերիտորիան՝ 655 հազար ազգաբնակչությամբ Օսմանյան կայսրությանն էր անցնում Բաթումի պայմանագրերով: Ընդամենը երիտթուրքերը Անդրկովկասից հափշտակեցին նրա տերիտորիայի 20,6 տոկոսը և ազգաբնակչության 18,5 տոկոսը¹:

Սակայն այդքանն էլ չբավարարեց թուրք զավթիչներին: Ինչպես վերը նշվեց, նրանք ծրագրել էին նվաճել ողջ Անդրկովկասը և Հյուսիսային Կովկասը: Այն բանից հետո, երբ թուրքերին հաջողվեց Բաթումում վրացական մենշեիկներին ու դաշնակներին պարտադրել վերը հիշատակված ստրկացուցիչ համաձայնագրերը և դրանց հիման վրա Անդրկովկասի գլխավոր երկաթուղագծերը իրենց ձեռքն առնել, թուրքական նվաճողները գտնում էին, որ ողջ երկրամասի գրավումը արդեն հեշտ իրականացվելիք մի խնդիր է դառնում: Ուստի և թուրքական զորքերը շարունակում էին շարժվել դեպի Անդրկովկասի խորքը՝ երկու ուղղություններով՝ Ալեքսանդրապոլ—Ղարաբաղի խառնուրդ—Թիֆլիս և Ղարաբաղի խառնուրդ—Գիլիջան—Աղստաֆա—Բաքու:

Անդրկովկասի նկատմամբ երիտթուրքերի նվաճողական պլանները չէին համընկնում նրանց դաշնակիցների՝ գերմանական իմպերիալիստների մտադրությունների հետ: Վերջիններս իրենք էին ձգտում իրենց տիրապետությունը հաստատել Վրաստանում ու Ադրբեջանում, իրենց ձեռքը գցելով, այդպիսով, վրացական մանգանն ու պղինձը և Բաքվի նավթը, որի կարիքն այնքան սուր կերպով զգում էր Գերմանիայի ռազմական արդյունաբերությունը:

¹ За в р и е в Д. С., К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции. Тбилиси, 1947, стр. 70—71.

Հենց դրանումն էր կայանում Թիֆլիսում գերմանական ներկայացուցիչ գնդապետ Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնի հիմնական խնդիրներից մեկը¹:

Քառամյա պատերազմի հետևանքով գերմանական էկոնոմիկայի ուժեղ քայքայման ու գերմանական ռազմական մեքենայի նկատելի թուլացման պայմաններում Բեռլինում արտակարգ կարևոր նշանակություն էին տալիս Անդրկովկասի հումքային ռեսուրսների օգտագործման խնդրին: Հենց այդ պատճառով էլ ողջ Կովկասը նվաճելու երիտթուրքական պարագլուխների ձգտումը ամենեին էլ ձեռնտու չէր նրանց գերմանական դաշնակիցներին: Դրանով էր բացատրվում Գերմանիայի ու Թուրքիայի միջև Անդրկովկասի նկատմամբ տարվելիք քաղաքականության հարցում ծագած դիվանագիտական այն սուր պայքարը, որը բռնկվեց հատկապես Բաթումի կոնֆերանսում:

Բաթումի կոնֆերանսում գերմանական ներկայացուցիչ Լոսովի ներկայությունը, Թուրքիայի ու անդրկովկասյան կառավարության միջև ընթացող բանակցություններին իբր որպես միջնորդ հանդես գալու նպատակով, բացատրվում էր հենց նրանով, որ Գերմանիան ցանկանում էր Թուրքիային խանգարել իրականացնելու Անդրկովկասի նկատմամբ մշակված պլանները: Որ այդ հանգամանքը, իրոք, ձեռնտու էր Վրաստանի այն ժամանակվա կառավարողներին, անմիջապես նշեց Նոյ ժորդանիան. «Գերմանական պատվիրակության ժամանումը Բաթում,— ասաց նա 1918 թվականի մայիսի 25-ի իր զեկուցման մեջ,— թուրքերի համար սհաճ մի անակնկալ էր, որոնք Անդրկովկասի հետ բանակցությունները դիտում էին որպես իրենց մասնավոր գործը»²:

Բաթումի կոնֆերանսում գերմանական պատվիրակությունը ձգտում էր թուրքերի տերիտորիալ հավակնությունները սահմանափակել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի Անդրկովկասին վերաբերող հոդվածներով: Թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ ֆոն Սեկտին մայիսի 15-ին ուղարկած իր հեռագրում

¹ Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնը մինչև 1918 թվականի վերջը Պաղեստինում գործող բանակի հրամանատարն էր: Մյուլմանի բնորոշմամբ, նա Օսմանյան կայսրությունում 4 տարվա ռազմական ծառայության ընթացքում «բացի ռազմական հրատարակչությունից, հանդես բերեց նաև դիվանագիտական ակնաւոր կարողություններ» (Mühlmann C., Das Deutsche-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg, Leipzig, 1940, S. 197). Ուստի Լյուդենդորֆը Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնին ուղարկեց Թիֆլիս, որտեղ նա եռանդուն գործունեություն ծավալեց գերմանական ազդեցությունն Անդրկովկասում ուժեղացնելու ուղղությամբ:

² «Борьба» 26. V. 1918 г.

կուղենդորֆը նրան առաջարկում էր «էնվեր-փաշային անհապաղ կերպով ետ պահել այն պահանջներից, որոնք Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով սահմանված տերիտորիաներից այն կողմն են անցնում»¹։

Գերմանացիները պարզորոշ կերպով ցանկանում էին իրենց ազդեցության տակ պահել Անդրկովկասի այն տերիտորիաները, որոնք տակավին նվաճված չէին թուրքերի կողմից։ Սակայն թուրքական պատվիրակությունը, ղեկավարվելով էնվեր-փաշայի ցուցումներով, Բաթումի կոնֆերանսում շարունակում էր պնդել ողջ Անդրկովկասը թուրքական զորքերի կողմից օկուպացիայի ենթարկելու պահանջի վրա²։ Բացի Անդրկովկասի նկատմամբ ունեցած սեփական զավթողական ձգտումներից, գերմանական բանակի գլխավոր հրամանատարության բացասական վերաբերմունքը Կովկասը նվաճելու էնվերի պլանի նկատմամբ բացատրվում էր սովետական կառավարության կտրուկ բողոքներով։ Վերը մեջ բերվեց 1918 թվականի մայիսի 15-ի ՌՍՖՍՌ Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի նոտան։ Անկասկած է, որ մայիսի 15-ին Ֆոն Սեկտին տրված հրահանգը զգալի չափով թելադրված էր սովետական կառավարության դիվանագիտական այդ ելույթով։

Բացի դրանից, թուրքական խոշոր ուժերի ներխուժումն Անդրկովկաս նկատելիորեն թուլացնում էր գերմանա-թուրքական զորքերի դիրքերը այլ ճակատներում՝ Միջագետքում, Սիրիայում ու Իրանում, որ անգլիացիների ու արաբ աբստամբների ճնշումը գնալով ուժեղանում էր։ Մայիսի 20-ին Լյուդենդորֆը նորից հեռագրեց Սեկտին. «Ես կրկնում եմ իմ պահանջը՝ այն է, որ թուրքերը իրենց ուղադրությունը դարձնեն Պարսկաստանի ու Միջագետքի վրա»³։ Սակայն երիտթուրքերը բացահայտ անհնազանդություն էին հանդես բերում։ Ամբողջովին կլանված լինելով իրենց մեծապետական, զավթողական պլաններով, նրանք ուղադրություն չէին դարձնում Բեռլինից եկող բողոքների վրա։ Բաթումի կոնֆերանսում Գերմանիայի ներկայացուցիչ Լոսովը հաղորդում էր Լյուդենդորֆին, որ «թուրքերը հատկապես ձգտում են դեպի Բաքվի ու Վլադիկավկազի կողմը, ցանկանում են նվաճել ողջ Կովկասը»⁴։ Հետագայում Լյուդենդորֆը իր հիշողություններում, ոչ առանց դառնության, գրում էր հետևյալը. «էնվեր-փաշան ու թուրքական կառավարությունը ա-

1 M ü h l m a n n C., S. 198.

2 Ս տ. Շ ա հ ու մ յ ա ն, Երկեր, հ. 3, էջ 221։

3 M ü h l m a n n C., S. 198.

4 Նույն տեղում, էջ 199։

վելի շատ մտածում էին Կովկասում իրենց պանիսլամական նպատակների իրականացման, քան Անգլիայի հետ պատերազմելու մասին։ Այդ պատճառով մենք սկսումս ից հակասության մեջ գտնվեցինք այն նպատակների հետ, որոնք հետապնդում էին թուրքերը...»¹ (ընդգծումը մերն է— Ս. Ս.)։

Մայիսի 25-ին Լյուդենդորֆը ստիպված էր նորից դիմել Ֆոն Սեկտին, կոչ անելով նրան «իր ազդեցությունն օգտագործել, որպեսզի թուրքիան դադարեցնի իր հետագա ուղղակի գործողություններն Անդրկովկասում»։ Այնուհետև, հիշատակելով Ուրմիա լճի արևմուտքում թուրքական 6-րդ դիվիզիայի և Միջագետքում՝ թուրքական 6-րդ բանակի պարտության մասին, Լյուդենդորֆը նախազգուշացնում էր, որ եթե թուրքական կառավարությունը իր քաղաքական ու տնտեսական ձգտումներից ելնելով հապաղի պաշտպանելու իր սեփական տերիտորիան և «մեզ համար դժվարություններ հարուցի Կովկասում, որտեղից մենք կարող էինք հանդես գալ անգլիացիների դեմ, ապա նա չպետք է հուսա, որ մենք կարող ենք մեր հաշվին հետագայում նրան վերադարձնել իր սեփական տերիտորիան»²։

Այդ պահանջներին էնվեր-փաշան պատասխանում էր կեղծ բացատրություններով, որ իբր թուրքական զորքերի առաջխաղացումն Անդրկովկասում անհրաժեշտ է բոլշևիզմի ազդեցության տարածման վտանգը կանխելու, ինչպես նաև երկրամասի մահմեդականների նկատմամբ հայկական «դաժանություններին» վերջ դնելու համար, մի բան, որին թուրքիան չի կարող «անտարբեր» նայել³։ Ըստ որում թուրքական վիցե-գեներալիսսիմուսը գերմանա-թուրքական հարաբերությունների սրման ամբողջ մեղքը բարդում էր գերմանական բանակի գլխավոր հրամանատարության վրա։

Չափազանց կտրուկ ու սպառնալից տոնով Լյուդենդորֆը գրում էր էնվեր-փաշային հետևյալը. «Չեմ ցանկանում ձեզնից թաքցնել իմ զարմանքը այն կապակցությամբ, որ իբր գերմանական հրամանատարությունն է դարձել Կովկասում ծագած տարածայնությունների պատճառը։ Թուրքիան իրեն ինքնուրույն ձևով է պահում՝ ուղադրություն չդարձնելով դաշնակիցների և Բրեստում կնքված պայմանագրի այն հոդվածների վրա, որոնք վերաբերում են Անդրկովկասին։ Գերմանիան արդեն մատնանշել է նման գործողությունների հետևանքները... և եթե թուրքիան չհարգի Բրեստի պայմա-

1 Л ю д е н д о р ф, Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг. т. 2, М., 1924, стр. 187—188.

2 M ü h l m a n n C., S. 198—199.

3 Նույն տեղում, էջ 199։

նագրով գծված սահմանները, Գերմանիան իրեն կվերապահի հետագա գործողությունների ազատությունը: Գերմանիան չի ճանաչում Թուրքիայի ու անդրկովկասյան պետությունների միջև կնքված այն պայմանագրերը, որոնք ստորագրվել են՝ շրջանցելով Գերմանիային, Ավստրիային ու Բուլղարիային»¹:

Էնվերը ոչ մի զիջողականություն հանդես չբերեց, ուստի և Լյուզենդորֆը Բաթումի կոնֆերանսից ետ կանչեց գերմանական ներկայացուցիչներին: Բեռլինում ոչ միայն չէին ուզում ճանաչել երիտթուրքական կառավարության կողմից Հայաստանին ու Վրաստանին պարտադրված համաձայնագրերը, այլև վրացական մենչևիկներին ու դաշնակներին ամեն կերպ դրդում էին հրաժարվել դրանք վավերացնելուց: Բաթումի կոնֆերանսում հայկական հաշտության սլաշմարտության նախագահ Համո Օհանջանյանը, որը Բեռլին էր ուղարկվել գերմանական կառավարության հետ բանակցություններ վարելու նպատակով, այնտեղից հաղորդում էր Երևան հետևյալը. «Գերմանիան արդեն պաշտոնապես տեղեկացրել է Թուրքիային, որ նա Բաթումի պայմանագիրը չեղյալ է համարում, հետևապես ո՛չ մի խոսք չի կարող լինել նրա վավերացման մասին (Հայաստանի կողմից — Ն. Ս.)»²:

Ոչ Լյուզենդորֆի հեռագրերը, ոչ էլ ստեղծված դրության լրջությունը հիշեցնող դիմումները թուրքական հրամանատարությանը, ի վիճակի չէին խանգարելու թուրքերին՝ նվաճելու ողջ Անդրկովկասը: Հինգնեբուրգը ստիպված էր միջամտելու այդ կոնֆլիկտին: Հունիսի 9-ին ուղարկված հեռագրում նա Էնվերից կատեգորիկ կերպով պահանջում էր դատարկել Անդրկովկասի այն տերիտորիաները, որոնք թուրքական զորքերը գրավել էին ի խախտումն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի և Միջագետք ու Հյուսիսային Պարսկաստանի փոխադրել Անդրկովկասում գտնվող թուրքական բոլոր ուժերը³:

Սակայն այս պահանջն էլ մերժվեց Ստամբուլի կառավարող շրջանների կողմից: «Առաջին անգամ, — վկայում է Մյուլմանը, — գերմանա-թուրքական քառամյա եղբայրության ընթացքում հարաբերությունների խզման վտանգ առաջացավ՝ Կովկասում տարվելիք քաղաքականության հարցերում առկա հակասությունների պատճառով: Կովկասում գտնվող գերմանական ու թուրքական զորքերը իրար նկատմամբ թշնամաբար էին տրամադրված: Եղան փոխա-

1 M ü h l m a n n C. S. 200.

2 ЗУУП 400Ա, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, Թ. 39—55.

3 M ü h l m a n n C., S. 201—202.

ղարձ հրաձգության դեպքեր, գերմանական պահակները գերի վերցվեցին թուրքերի կողմից: Գործը բացահայտ խզման ու պատերազմի շահասավ միայն փոխադարձ զիջումների շնորհիվ, որը բացատրվում էր պատերազմի մյուս ճակատներում ստեղծված լարված իրադրությամբ¹:

Հունիսի վերջին երրորդ բանակի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ-փաշան ետ կանչվեց և նրա տեղը նշանակվեց էսադ-փաշան, որը գեներալ Լիման Ֆոն Սանդերսի հրամանատարության ներքո կռվել էր Գալիպոլիի թերակղզում և սերտորեն համագործակցել այնտեղ գերմանական սպաների հետ: Սակայն այս միջոցառումը դաշնակիցների միջև պատակտման վտանգը չվերացվեց, այլ միայն որոշ ժամանակով հետաձգվեց: Գերմանացիները, ինչպես և նախկինում, ձգտում էին իրենց ձեռքը գցել Անդրկովկասի նավթային հարստությունները: Իսկ թուրքերը բացահայտորեն աչք էին դրել Բաքվի վրա, թեև նրանք խոսքով հայտարարում էին, որ հրաժարվել են այդ քաղաքի նկատմամբ ունեցած հավակնություններից²:

Թուրքական հրամանատարությունը, հենվելով Կովկասում կենտրոնացված իր ուժերի հսկայական թվական գերակշռության վրա՝ գերմանական փոքրաթիվ զորքերի նկատմամբ (առ 1918 թվականի օգոստոսի 20-ը Վրաստանում հաշվվում էին ընդամենը 214 գերմանական սպաներ ու 5050 զինվորներ)³, շարունակում էր զարգացնել իր հարձակումը Գյանջա—Բաքու ուղղությամբ: Գերմանացիները ըստ հնարավորին ձգտում էին եթե ոչ ուղղակի խոչընդոտել, ապա գոնե ժամանակավորապես կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Բաքու:

Թուրքական ռազմական պատմաբանները հետագայում բազմիցս մեղադրել են գերմանացիներին այն բանի համար, որ նրանք 1918 թվականին, թուրքերի Անդրկովկաս ներխուժման ժամանակամիջոցում, վերջիններիս խոչընդոտներ են հարուցել: Այսպես, այդ ինտերվենցիայի մասնակից գնդապետ Ռյուչտյուն իր աշխատության մեջ մանրամասն նկարագրելով թուրքական 5-րդ դիվիզիայի հարձակումը Բաքվի վրա, մատնանշում է հետևյալը.

«Գերմանացիները մեր դաշնակիցները չէին իրենց կովկասյան քաղաքականության մեջ: Նրանք կովկասյան գործերում օսմանների համար հատուկ դժվարություններ էին ստեղծում և մեր դեմ գրգռում Կովկասի ժողովուրդներին՝ վրացիների գլխավորությամբ»:

1 M ü h l m a n n C., S. 205.

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում, էջ 210:

«Գերմանիան, — գրում էր այնուհետև Ռյուշտյուն, — չէր ցանկանում օսմանների ձեռքում տեսնել Կովկասի ամենահզոր ու նավթով հարուստ քաղաքը՝ Բաքուն»¹: Նա ընդգծում էր, որ «Գերմանիան իսկապես Կովկասում ինքնուրույն՝ Թուրքիայից անջատ քաղաքականություն էր վարում: Այդ ինքնուրույնությունը նա հանդես բերեց իր հավատարիմ դաշնակիցների՝ օսմանների համար վերին աստիճանի աննպաստ ու ծանր ժամանակ: Նա խանդարում էր օսմանյան զորամասերի, ռազմական հանդերձանքի, առանձին սպանների և այլ անձնավորությունների անցմանը Բաթում — Թիֆլիս — Գյանջա երկաթուղագծով: Արշավանքը դեպի Բաքու որոշ ժամանակով հետաձգվեց գերմանացիների անհազուրդ ազահոլության պատճառով»²:

Չունենալով բավարար ուժեր Բաքվի գրավման գործում թուրքերից առաջ անցնելու համար, գերմանական զլխավոր հրամանատարությունը նոր ճնշման դիմեց: Օգոստոսի 4-ին Լյուդենդորֆը հեռագրում էր էնվեր-փաշային, որ եթե նա անմիջապես չդադարեցնի թուրքական զորքերի հարձակումը Բաքվի վրա և նրանք նախկին դիրքերին չվերադառնան, ապա գերմանական հրամանատարությունը ստիպված կլինի կայգերին խնդրել, որ նա գերմանական ներկայացուցիչներին ետ կանչի թուրքական բանակի զլխավոր հրամանատարությունից: «Ես, — շարունակում էր Լյուդենդորֆը, — չեմ հանդուրժի, որպեսզի թուրքական պատասխանատու անձանց բացահայտորեն ուխտադրուժ վարքագծի պատճառով Ռուսաստանի հետ նոր պատերազմի վտանգ առաջ գա»³:

Գերմանական ռազմամոլները իսկապես երկյուղ էին կրում արագորեն ամրապնդվող երիտասարդ սովետական հանրապետության հետ բախվելու վտանգից, որը, ինչպես տեսանք, վճռականորեն բողոքեց գերմանական իմպերիալիզմի կրտսեր պարտնյորնեթի՝ թուրքական նվաճողների կողմից Անդրկովկասում ձեռնարկված ինտերվենցիայի դեմ: Սակայն, երբ 1918 թվականի հուլիսին արևմտյան ճակատում Անտանտի զորքերը վճռական հարձակման անցան և համաշխարհային պատերազմի զլխավոր ռազմաճակատում Գերմանիայի համար օրհասական վիճակ ստեղծվեց, գերմանական զլխավոր հրամանատարությունը որոշեց շարել կոնֆլիկտը իր թուրքական դաշնակցի հետ:

1 Mira ay Rüstâ, Büyük harpte Bakü yollarında Kafkas piyade firkası. Şek'ü „Askeri mecmuanın tarih kısmı“. İstanbul, 1934, sayı 34, s 221.
 2 Նույն տեղում, էջ 41:
 3 Muhlmann C., S. 207.

Երբ Հյուսիսային Պարսկաստանից ժամանած անգլիական ուժերը, օգտվելով էսենների, մենշևիկների ու դաշնակների դավաճանությունից, օգոստոսի 4-ին գրավեցին Բաքուն, գերմանական հրամանատարությունն անմիջապես փոխեց իր տակտիկան: Լյուդենդորֆի հրամանով Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնի տրամադրության տակ Ուկրաինայից Սև ծովով Կովկաս փոխադրվեց մեկ հեծելազորային և մեկ հետևակային բրիգադա: Սեպտեմբերի կեսերին այդ օժանդակ ուժերի մեծ մասը ժամանեց Վրաստան¹: Ընդամենը՝ Թիֆլիսում մինչ այդ գտնվող 5 հազարանոց ջոկատի հետ միասին այդ ժամանակ Վրաստանում կային շուրջ 15 հազար գերմանական զինվորներ²:

Սեպտեմբերի 15-ին Լյուդենդորֆը Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնին արձակեց հետևյալ հրամանը. «Անհրաժեշտ է գրոհ նախապատրաստել Բաքվի դեմ և զեկուցել պատրաստ լինելու մասին... Թուրքական զորքերի կամ Ադրբեջանի զորքերի մասնակցությունը պետք է լինի միայն այն շափով, ինչ շափով որ դա անհրաժեշտ է հաջողությունն ապահովելու համար»³:

Մինչ գերմանացիները զբաղված էին այդ պատրաստություններով, թուրքական զորքերը, արհամարհելով իրենց դաշնակցի պահանջները, շարունակում էին հարձակումը: Սեպտեմբերի 15-ին թուրքերը մտան Բաքու և գերմանական զլխավոր հրամանատարությունն, այդպիսով, կանգնեցվեց կատարված փաստի առջև⁴: Բաքվի գրավումը թուրքերի կողմից, որի մասին կիսովի ստորև, ծանր հարված էր Գերմանիայի հետապնդած շահերին Անդրկովկասում: Չախողվեցին Բաքվի նավթին տիրանալու վերջին հույսերը: Մյուսմանը հաստատում է, որ 1918 թվականի աշնանը «նկատելի դարձավ թուրքական հրամանատարության նվազ բարեկամական վերաբերմունքը Կովկասում գտնվող իրենց գերմանական դաշնակիցների նկատմամբ: Նուրի-փաշան (Բաքուն օկուպացրած թուրքական զորքերի հրամանատարը — Ն. Ս.) մերժեց գեներալ ֆոն Կրեսի առաջարկը՝ աջակցել ռազմական շինարարության գործին Բաքվում»: Թուրքերը, — բողոքում էր Մյուսմանը, — բոլորովին հաշվի չէին նստում գերմանական պլանների հետ Բաքվում⁵:

Անդրկովկասում Թուրքիայի ու Գերմանիայի միջև առկա խոր

5 Muhlmann C., S. 210.
 2 «История гражданской войны в СССР», т. 3, М., 1958, стр. 238.
 3 Muhlmann C., S. 210.
 4 Նույն տեղում:
 5 Նույն տեղում:

հակասությունների մասին դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչը 1918 թվականի սեպտեմբերին Ստամբուլից հաղորդում էր Երևան հետևյալը. «Գերմանիայի ու Թուրքիայի ուղիներն Անդրկովկասում խաչաձևվում են և իրարից բաժանվում: Նրանք, կոմս Շուլենբուրգի արտահայտությամբ, դաշնակիցներ, բայց և միևնույն ժամանակ մրցակիցներ» են¹:

Գերմանա-թուրքական պայքարն Անդրկովկասում տիրապետություն հաստատելու համար՝ իր ժամանակին լայն արձագանք գտավ ինչպես թուրքական, այնպես էլ գերմանական մամուլում: Թուրքական մամուլը իր դժգոհությունն էր հայտնում Անդրկովկասում Գերմանիայի վարած քաղաքականությունից: Այսպես, Ստամբուլում լույս տեսնող «Վաքըթ» թերթը գրում էր. «Մեր գլխավոր նպատակը Անդրկովկասի սահմանների պահպանումն է, Ռուսաստանի ու մեր միջև այնպիսի ամուր պատենշի ստեղծումը, որը կարողանար կատարել բուֆերի դեր՝ ի դեմս նորաստեղծ անդրկովկասյան անկախ պետությունների: Եթե մեր դաշնակից Գերմանիան չուղղի իր կողմից թույլ տրված սխալը, ապա այն ժամանակ Թուրքիան ուժեղագույն պետություն դարձնելու վերաբերյալ նրա տված երաշխիքները դատարկ խոսքեր կմնան»²: Ավելի ուշ, այդ նույն թերթը հաստատում էր, որ «Գերմանիան, ըստ երևույթին, մտադիր է մի հարվածով խորտակել այն վստահությունը, որ նրա կողմից ստեղծվել էր երկար տարիների ընթացքում»³:

Երիտթուրքերի օրգանը հանդիսացող «Իգդամ» թերթը 1918 թվականի սեպտեմբերի 11-ին գրում էր. «Թուրքիան, որը ծանր գոհաբերություններ է կատարել հանուն ընդհանուր գործի, իրավունք ունի պահանջելու՝ այս անգամ դաշնակիցների շահերը հաշվի չառնելով, պաշտպանել իր սեփական շահերը Կովկասում»:

«Զաման» թերթը «Մեր խաղաղ քաղաքականությունը Կովկասում» վերնագիրը կրող հոդվածում կշտամբում էր դաշնակիցներին այն բանի համար, որ նրանք խոչընդոտներ էին հարուցում Թուրքերին՝ Կովկասի նկատմամբ նրանց պլաններն իրականացնելու գործում: Հոդվածի հեղինակը նշում էր. «Հարկ չկա, որ Թուրքիան տարվի իր դաշնակիցների մոլորություններով: Նա պետք է ամեն հնարավոր բան անի Կովկասը գրավելու համար...»⁴:

«Պրավդա» թերթն այն ժամանակ մատնանշում էր, որ Կով-

1 Архив Грузинского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 2, д. 358, л. 16.

2 Տե՛ս Գազ. «Грузинская республика», 18. X. 1918 г.

3 ՀՄՄԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 536, ք. 286—287.

4 Տե՛ս «Кавказское слово», 12. X. 1918 г., № 194.

կասում գերմանական ու թուրքական քաղաքականության միջև առկա տարաձայնությունները «միևնույն ժամանակ ապացուցում են, թե որչափով անկաշուն են Կովկասի վերաբերյալ ընդունված առանձին համաձայնագրերը»¹:

Հայ լիբերալ բուրժուազիայի ձայնափողը հանդիսացող «Մշակ» թերթը գրում էր, որ «թուրքերի ու գերմանացիների միջև հարաբերությունները բարեկամական չեն: Գերմանացիներն արհամարհական վերաբերմունք ունեն դեպի թուրքերը, իսկ թուրքերը զրտսում են, որ գերմանացիները խանգարում են իրենց հաջողություններին և նավթի պատճառով իրենց թույլ չեն տալիս գրավել Բաքուն»²:

Գերմանական «Նյուս պարկեր դանտես ցայտունգ» թերթը գրում էր, որ Թուրքիան ձգտում է իր տիրապետությունը տարածել Սև ծովի հյուսիս-արևելյան շրջանների վրա՝ ընդհուպ մինչև Կասպից ծովը: «Նա այնտեղ ուժեր փոխադրեց Միրիայից ու Միջագետքից, — նշում էր թերթը: — Նույն շրջանն ուղարկվեցին նաև Ռուսաստանի հետ կնքված հաշտությունից հետո ազատ մնացած զորամասերը... Թուրքիան պետք է փոխի իր քաղաքականությունը: Չի՞ մտածում նա արդյոք, որ մենք մեզ վրա կվերցնենք Միրիան ու Միջագետքը ետ նվաճելու բեռը, որպեսզի նրան հնարավորություն տանք շարունակել իր նվաճումները այլ մարզերում»³:

Բեռլինի «Տագեսցայտունգ» թերթը հաստատում էր հետևյալը. «Ոչ ոք Գերմանիայում հավանություն չի տալիս թուրքերի առաջխաղացմանը Կովկասում»⁴:

«Շտուտգարտ տագերլատ» թերթը գերմանա-թուրքական հարաբերությունների կապակցությամբ գրում էր. «Եթե մենք, որպես Թուրքիայի պաշտպաններ, դեմ դուրս եկանք Օսմանյան կայսրության մասնատմանը, մենք այդ բանն արեցինք Բաղդադի երկաթուղու հարցում մեր շահագրգռվածությունից ելնելով: Թուրքական պետական գործիչները պետք է իմանան, որ Թուրքիայի համար ամենավտանգավոր ճակատները Պաղեստինի ու Միջագետքի ճակատներն են և որ անհրաժեշտ է նորից ետ նվաճել Տրիպոլիս, Եգիպտոսը և Բասրայի ծովածոցը: Սակայն Թուրքիան իր հայացքն ուղղել է Կովկասի ու Սև ծովի կողմը, իսկ այժմ, անդրկովկասյան հանրապետությունների հողերը գրավելուց հետո, ներկայացնում է

1 «Правда», 7. VIII. 1918 г., № 167.

2 «Մշակ», 21.9.1918, № 191.

3 Տե՛ս «Кавказское слово», 12. X. 1918 г., № 194.

4 ЦГАОР, ф. 1318, д. 619, л. 30.

նոր պահանջներ՝ Ղրիմի, Թավրիզի և Ուրմիա լճի շրջանի նկատմամբ... Գերմանիան մտադիր չէ պաշտպանելու բոլոր այն ցանկությունները, որոնք կարող են առաջ գալ մեր դաշնակիցների մեջ...»¹:

Վերը բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ 1918 թվականի ամռանն ու աշնանը գերմանական իմպերիալիստների ու երիտթուրքական պարագլուխների միջև առկա էին սուր տարաձայնություններ Անդրկովկասին տիրապետելու համար մղվող պայքարի, ինչպես նաև Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ռազմաճակատներում պատերազմը վարելու հարցերում: Ուստի և միանգամայն անհիմն են սովետական առանձին պատմաբանների պնդումներն այն մասին, որ Բաքվի գրավումը թուրքական զորքերի կողմից տեղի ունեցավ «գերմանական իմպերիալիզմի հանձնարարություններ», իսկ էնվեր-փաշան ու Նուրի-փաշան լուկ «գերմանական իմպերիալիզմի կամակատարներն էին»²:

Անդրկովկասի կառավարողների հակահեղափոխական գործունեության հետևանքով Անդրկովկասի մի մասն ընկավ Թուրքիայի տիրապետության տակ: Նրանք գերադասեցին Անդրկովկասը հանձնել գերմանա-թուրքական ներխուժողների հոշոտմանը, միայն թե կարողանան ճնշել աշխատավոր զանգվածների հարաճուն հեղափոխական պայքարը, անշատել նրանց Սովետական Ռուսաստանից, որը բազմիցս իր միջնորդությունն էր առաջարկել, մասնավորապես Տրապիզոնի ու Բաթումի բանակցությունների ժամանակ: Սեյմում մուսավաթականների պարագլուխներից Ուսուբեկովը իր մի ճառում բացեիբաց ասում էր. «Ոչ միայն մեզ՝ աղբբեշանական թուրքերիս մոտ, այլև Անդրկովկասի ամբողջ տերիտորիայում տիրող

1 Տե՛ս «Кавказское слово», 12. IX. 1918, № 194.

2 Токаржевский Е. А., Бакинские большевики—организаторы борьбы против германо-турецких интервентов в Азербайджане в 1918 г. Труды Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, вып. VI, Баку, 1947, стр. 183. Այդ նույն տեսակետն են պաշտպանում այլ հեղինակներ: Տե՛ս А. М. Эльчибекия, «Великая Октябрьская революция и победа Советской власти в Армении», Ереван, 1957, стр. 77 և Н. Н. Колесникова, «Из истории борьбы за Советскую власть в Баку», Баку, 1958, стр. 4. Ցավոք, նույն սխալ տեսակետն իր արտահայտությունն է գտել «История гражданской войны в СССР» գրքում: Տե՛ս հ. 3, էջ 237:

ահավոր անիշխանությունը (ի նկատի ունի հեղափոխական շարժումները— Ն. Ս.) չի կարող ճնշվել մեր սեփական ուժերով. դրությունն էլ ավելի է սաստկանում, քանի որ Արևելքից հարձակում են գործում բոլշևիկները՝ մեր դարավոր թշնամիների հետ դաշնակցած՝ ավերածություն ու վերջնական ոչնչացում բերելով թուրք ժողովրդին: Իրերի նման դրուվյան, մեր այդպիսի անպաշտպանության ժամանակ մենք ուրիշ ելք չունենք, քան դիմելու օտար միջամտությանը: Տվյալ դեպքում մենք կարող ենք ուրախ լինել հանգամանքների այն երջանիկ դասավորության համար, որ այստեղ եկող արտաքին ուժը՝ Թուրքիան, մեզ բարեկամ ու եղբայրական ուժ է»¹:

Դրանով էր հենց բացատրվում անդրկովկասյան կառավարության դավաճանական ու կապիտուլյանտական քաղաքականությունը Բաթումի կոնֆերանսում և թուրքական զավթիչներին ամեն կարգի հնարավորությունների ընձեռումը՝ դեպի Բաքու շարժվելու և այնտեղ սովետական իշխանությունը տապալելու համար:

Հեղափոխական շարժման պատվարն Անդրկովկասում Բաքու քաղաքն էր, որտեղ տակավին 1917 թվականի հոկտեմբերի 31-ին (նոյեմբերի 13-ին) սովետական իշխանություն էր հռչակվել: Սակայն Բաքվի սովետը լիիշխան դիրք չէր գրավում քաղաքում, քանի որ նրա հետ կողք-կողքի շարունակում էին գործել քաղաքային ղուման, մուսավաթական ու դաշնակցական ազգային խորհուրդները, որոնք ունեին իրենց զինված ուժերը և հակահեղափոխական մարմինները: «Այդ բոլոր հակահեղափոխական ուժերի առկայությունը,— գրում էր Ա. Ի. Միկոյանը,— որոնք խմբավորվել էին տարբեր ուղղություններում, արտակարգ չափով դժվարացնում էին դրությունը Բաքվում, Բաքվի սովետին հնարավորություն չէին տալիս ամրանալու: Պարզ է, որ Բաքվում սովետական իշխանությունը ամրապնդելու համար հարկավոր էր խափանել այդ կուսակցությունների հակահեղափոխական գործունեությունը»²:

Մուսավաթական կուսակցությունը և մահմեդական ազգային խորհուրդը, որն իր ձեռքն էր վերցրել իշխանությունը Գյանջայում և Բաքվի նահանգի մի շարք շրջաններում, ստանալով Անդրկովկաս ներխուժած թուրքական զավթիչների անմիջական աջակցությունը, որոշել էին տապալել սովետական իշխանությունը Բաքվում

1 Տե՛ս Ставровский А. Л. Закавказье после Октября. Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 г., М.—Л., 1925, стр. 50—51.

2 «Бакинская организация большевиков в 1917—1918 гг.», տե՛ս «Бакинский рабочий», № 57, 14 марта 1923 г.

և թուրքական հորդանների համար ճանապարհ հարթել Ադրբեջանը և ողջ Անդրկովկասի գրավման համար: Ժողովրդական կոմիսարների սովետին ուղղված իր նամակում Ս. Շահումյանը, խոսելով մուսավաթականների և հակահեղափոխական այլ տարրերի գործունեության մասին, գրում էր. «Եթե նկատի ունենանք նրանց քաղաքական նպատակները—Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից և ենթարկումը թուրքական հովանավորությանը—պարզ է, որ նրանց հաղթանակը Բաքվում կտաններ դեպի Անդրկովկասի կորուստը Ռուսաստանի համար»¹:

Բաքվի բոլշևիկները քաղաքում սովետական իշխանության հաստատման առաջին իսկ օրերից եռանդուն աշխատանք էին տանում իրենց զինված ուժերը կազմակերպելու ուղղությամբ՝ մ. լավաթական հրոսակախմբերի էլույթները սովետական իշխանության դեմ կանխելու համար: Սովետական ուժերի և մահմեդական հակահեղափոխական ուժերի միջև զինված բախումն անխուսափելի դարձավ:

Բախումների համար առիթ ծառայեց Բաքվի սովետական իշխանության պահանջը՝ զինաթափ անելու մահմեդական «վայրենի դիվիզիան», որի զինվորները «էվելինա» նավի վրա գնդակահարել էին կարմիրբանակայիններին: Այդ պահանջը բավարարելու փոխարեն, Բաքվի տարբեր տեղերում արյունալի ընդհարումներ տեղի ունեցան սովետական զորքերի (որոնց հարեցին կասպիական նավատորմի նավաստիները, ավիացիոն պարկը, հայկական ազգային զորամասերը) և մահմեդական ազգային խորհրդի զինված ուժերի միջև, որոնց թվում էին նաև նարգին կղզու (Բաքվից հարավ-արևելք) գերությունից փախած թուրքական սպաներն ու ասքյարները:

Երկու կողմից քաղաքային մարտերին, որոնք շարունակվում էին 1918 թվականի մարտի 30-ից մինչև ապրիլի 1-ը, մասնակցություն ունեցավ 20 հազարից ավելի մարդ:

Բաքվի սովետի կողմում մարտնչում էին հայկական կամավորական ջոկատները, դաշնակցական զորամասերը և մոտ 4 հազար հայ զինվորներ, որոնք եկել էին ռուս-գերմանական ու պարսկական ճակատներից: Դեպի Թիֆլիս ու Երևան գնացող ճանապարհները մուսավաթական հրոսակախմբերի կողմից փակված լինելու պատճառով, նրանք խմբվել էին Բաքվում, զրկված լինելով գոյություն միջոցներից: Իրենց այդ ողբերգական ճակատագրում հայ զինվորները մեղավորներ էին համարում մուսավաթականները:

րին ու մահմեդական «վայրենի դիվիզիային», որոնք նրանց խանգարում էին վերադառնալու իրենց հայրենի օջախները՝ Հայաստան ու Վրաստան:

Ուստի այդ զինվորները, որոնք մասնակցում էին քաղաքացիական պատերազմին, գտնվելով դաշնակների ազդեցության տակ, փորձում էին այդ պատերազմին մասամբ ազգային կոտորածների բնույթ տալ:

Միայն բոլշևիկների և նրանց զինված ուժերի՝ կարմիր գվարդիայի (որը բաղկացած էր հայ բանվորներից, ռուսներից ու մահմեդականներից) համառ պայքարի շնորհիվ ազգային պատերազմի հրդեհը տարածվելու վտանգը արագ կերպով վերացվեց: Նավթահորերը պահպանելու համար բանվորները ինտերնացիոնալ ջոկատներ ազմակերպեցին:

Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում մուսավաթական հրոսակախմբերն ու «վայրենի դիվիզիան» ջախջախվեցին, իսկ նրանց մնացորդները դուրս շարտվեցին Բաքվից:

Երեք օր տևող արյունալի կռիվներում երկու կողմից զոհվածների թիվը կազմում էր երեք հազարից ավելի մարդ:

Մարտյան կռիվներում մուսավաթական հակահեղափոխական ուժերի ջախջախման հետևանքով ամբողջ իշխանությունը Բաքվում և նրա շրջակայքում կենտրոնացավ Բաքվի սովետի ձեռքում:

Հետապնդելով մուսավաթական ջախջախված հրոսակախմբերին, սովետական զորքերը գրավեցին Լենքորանը, Շամախին, Շամախու, Ղուբայի ու Սալյանի գավառները: Մուսավաթական այն ջոկատները, որոնց հաջողվել էր փրկվել հետապնդումից, այդ և մյուս գավառներում սովետական իշխանության դեմ պարտիզանական պատերազմ էին մղում: Նրանք շարքից դուրս էին բերում երկաթուղագծերը, պայթեցնում կամուրջները, հարձակվում ռուսական ու հայկական գյուղերի վրա՝ սպանելով ու կողոպտելով խաղաղ ազգաբնակչությանը:

Ջախջախված մուսավաթական ուժերը կենտրոնացել էին Գյանջայում և թուրքական գործակալների օգնությամբ պատրաստվում էին նոր արշավանք սկսել Բաքվի սովետական իշխանության դեմ: Մուսավաթական հակահեղափոխական ուժերին անմիջական նյութական ու ռազմական օգնություն էր ցույց տալիս նաև անդրկովկասյան սեյմը: Ապրիլի 1-ին Սեյմի նիստում հատուկ քննարկվում էին Բաքվում տեղի ունեցած մարտյան իրադարձությունները: Սեյմի մուսավաթական ֆրակցիայի անունից հանդես եկած Սաֆիջյուրդսկին պահանջում էր, որպեսզի անհապաղ ինքնապաշտպանական միջոցառումներ ձեռնարկվեն և բոլշևիզմը վերացվեր:

¹ Ս. տ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 144:

Բաքվի սովետի զինված ուժերի կազմակերպումը, որը սկսվել էր տակավին մարտյան իրադարձություններից առաջ, քաղաքացիական պատերազմի օրերին լայն թափ ստացավ:

Մուսավաթական հրոսակախմբերի ջախջախումից հետո, որոնց թիկունքին էին կանգնած Ադրբեջանում քողարկված էքսպանսիայից բացահայտ հարձակման անցած թուրքական զորքերը, Բաքվի սովետական իշխանությունը բոլոր միջոցները ձեռք առավ իր զինված ուժերն ամրապնդելու և թուրք-մուսավաթական հորդանների արշավանքը հաջողությամբ ետ մղելու համար: Սովետական իշխանության համար Բաքվում ստեղծված նոր իրադրության կապակցությամբ Ա. Միկոյանը գրում էր. «Մայիսի սկզբին Բաքվի պրոլետարիատի առջև մի նոր սպառնալից վտանգ ստեղծվեց՝ թուրքերի առաջխաղացումն Անդրկովկասում և արշավանքի նախապատրաստումը Բաքվի դեմ:

Բանակի կազմակերպման և Բաքվի պաշտպանության հարցերը հիմնականն էին այն ժամանակ: Հապճեպ կերպով միջոցներ ձեռք առնվեցին»¹: Բաքվի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ղեկավարները քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններում և այլ կազմակերպություններում, ինչպես և Բաքվի շրջաններում, եռանդուն գործունեություն էին ծավալել բանվորներին, սովետական կազմակերպությունների աշխատակիցներին ու նախկին ճակատայիններին Կովկասյան կարմիր բանակի շարքերը ներգրավելու համար: Պատասխանելով բոլշևիկների կոչին, բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիությունը զանգվածաբար մտնում էին կարմիր բանակի շարքերը: Այսպես, միլիոնատեր Քաղիկի տեքստիլ ֆաբրիկայի 500 ադրբեջանցի բանվորներ իրենց պատրաստակամությունը հայտնեցին մեկնելու ճակատ և զենքը ձեռքներին պաշտպանելու սովետական Բաքուն: Սաբունչիի «Ռունո» նավթահանքում կարմիր բանակի մեջ անդամագրվեց նավթագործ բանվորների ամբողջ երրորդ հերթափոխը: Կասպիական նավաշինարարական գործարանում կարմիր բանակի շարքերն ընդունվածների թիվը կազմում էր բանվորների կեսից ավելին²:

Այդ օրերին «Իզվեստիա Բակինսկոյ սովետա» թերթը գրում էր.

«Ճակատում Կովկասյան կարմիր բանակի հանդես գալուց հե-

տո բանվորների և սովետական կազմակերպությունների ու հիմնարկների աշխատակիցների մեջ սաստիկ հուզմունք է տիրում, բոլորը ձգտում են դեպի կարմիր բանակի շարքերը, կովի այս վրձնական օրերին բոլորը ցանկանում են նրա գործուն մասնակիցները լինել...

Շատերը մեկնեցին ճակատ, մյուսներին... դժվարությամբ է չաջողվում պահել իրենց տեղերում»¹:

Կարմիր բանակի շարքերն էին ընդունվում նաև Ադրբեջանի այն շրջանների աշխատավոր գյուղացիները, որտեղ հաղթանակել էր սովետական իշխանությունը: Այսպես, օրինակ, Շամախու դավառում գյուղացիները կարմիրբանակային ջոկատ կազմակերպեցին, որը հաշվում էր շուրջ 1000 մարտիկ: Նման ջոկատներ կազմակերպվեցին նաև Սալյանի, Ղուբայի, Լենքորանի և այլ գավառներում: Գյուղացիներից կազմված կարմիրբանակային ջոկատները զենքի, հանդերձանքի ու զինամթերքի խիստ կարիք ունեին, նրանք բավարարված չէին նաև հրամանատարական կազմով: «Սովետական զորքերի կազմակերպումը,— ասում էր Գ. Կորգանովը,— մեծապես դժվարանում էր զենքի անբավարար լինելու պատճառով. այն մեկը ստանում էինք մասամբ զորացրված ջոկատներից, մասամբ Աստրախանից, մի փոքր էլ Տաշքենդից: Զինվորների գրեթե կեսն անզեն է»²:

Կամավորական հիմունքներով հապճեպ կերպով ստեղծված կարմիրբանակային այդ ջոկատները, որոնց մեջ հիմնականում ընդգրկված էին բանվորները, սովետական ծառայողներն ու աշխատավոր գյուղացիները, խիստ անբավարար էին թուրքական կանոնավոր և լավ զինված զորքերի դեմ պայքարելու համար: Քաղաքացիական պատերազմով զբաղված Սովետական Ռուսաստանը, որը Հյուսիսային Կովկասը Դենիկինի ու Կրասնովի հակահեղափոխական ուժերի կողմից գրավված լինելու պատճառով անջատված էր Անդրկովկասից, հնարավորություն չունի իր ուժերի չափով օգնություն ցույց տալ Բաքվի կոմունային: Մինչև հունիսի կեսերը Բաքուն Սովետական Ռուսաստանից ոչ մի զինված օգնություն չէր ստանում: Իսկ թուրքական զավթիչների ու նրանց գործակալների՝ մուսավաթական հրոսակախմբերի դեմ մղված համառ պայքարի օրերին Աստրախանի միջով Ռուսաստանից ստացված օգնությունը խիստ անբավարար էր Բաքուն պահելու համար: Ուստի Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների սովետը ստիպված էր Բաքվի

¹ «Бакинская организация большевиков 1917—1918 гг.», տե՛ս «Бакинский рабочий», № 57, 14 марта 1923 г.

² Տե՛ս Искандаров М. С., Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти, Баку, 1958, стр. 257.

¹ «Известия бакинского совета», № 142, 20 мая 1918 г.

² ЦГАКА, ф. 1, оп. 2, д. 8с, лл. 417—419.

սովետի կողմում մարտյան կռիվներին մասնակցած հայկական ազգային զորամասերը ևս մտցնել կովկասյան կարմիր բանակի կազմի մեջ: Բաքվի կոմունայի զինված ուժերի 70 տոկոսից ավելին կազմում էին հայկական զորամասերը: Հրամանատարական կազմի մի զգալի մասը դաշնակցական սպաներն էին, որոնց կցված էին բոլշևիկ կոմիսարներ:

Խոսելով Բաքվի սովետական իշխանության կողմում հայկական զինված ուժերի մասնակցության պատճառների մասին, նախկին կովկասյան ճակատի գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ գննարալ Ղորղանյանը գրում էր, որ շնայած ներքին քաղաքականության հարցերում հայկական ղեկավար շրջանների հայացքների տարբերությանը, վերջիններս Բաքվի և նրա շրջանների պաշտպանության գործում բոլշևիկներին դիտում էին որպես իրենց դաշնակիցներ. «Հայերը,— գրում է Ղորղանյանը,— տերիտորիալ հավակնություններ չունեին, այլ միայն սահմանափակվում էին Բաքվի մարզի պաշտպանությանը, քանի որ Բաքուն թուրք-թաթարների կողմից գրավվելու դեպքում հայկական խաղաղ ազգաբնակչությունը անխուսափելիորեն կոչնչացվեր: Բացի դրանից, թշնամական ուժերի մի մասի զբաղված լինելը Բաքվի ճակատում հեշտացնում էր Հայաստանի ռազմական ընդհանուր դրությունը»¹:

Բաքվի ժողկոմսովետի զինված ուժերի ընդհանուր թիվը հունիսի կեսերին կազմում էր մոտավորապես 15 հազար մարդ:

Մուսավաթական կուսակցության պարագլուխները անհամբերությամբ սպասում էին թուրքական հորդանների Գյանջա գալույն, որպեսզի նրանց օգնությամբ ոչնչացնեին Բաքվի սովետական իշխանությունը:

Այդ տեսակետից վերին աստիճանի բնորոշ է մուսավաթական կուսակցության ականավոր գործիչներից մեկի՝ Ռասուլ Ջադեի անկեղծ խոստովանությունը: Վերջինս խոսելով Սեյմի կազմավորման և «ինքնուրույն» հանրապետություններ ստեղծվելու մասին, գրում էր, որ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջև կնքված Բաթումի պայմանագրի շորորոզ հոգվածի հիման վրա «Ադրբեջանական հանրապետությունը իրավունք ունի Թուրքիայից պահանջել ռազմական օգնություն երկրի անվտանգությունն ու կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար: Այդ նույն հոգվածի հիման վրա ես, Ադրբեջանի ազգային խորհրդի անունից և Մեհմեդ Հասան բեյը՝ արտաքին գոր-

ծերի մինիստրության անունից, դիմեցինք թուրքական կառավարությանը ռազմական օգնություն ցույց տալու պահանջով»¹:

Վրացական մենշևիկների պարագլուխները ցնծագին դիմավորեցին թուրքական ինտերվենցիան Ադրբեջանում: Թուրքական զորքերի Բաքվին մոտենալու օրերին վրաստանի մենշևիկյան կառավարության ռազմական մինիստր Գեորգաձեն ճաշկերույթի ժամանակ արտասանած իր ճառում նրանց հաջողություն մաղթեց²:

Թուրքերի կողմից Ադրբեջանի արագ նվաճմանը և Բաքվում սովետական իշխանության տապալմանը խոչընդոտեցին Հայաստանի ժողովրդական զանգվածների 1918 թվականի մայիսի երկրորդ կեսի Սարդարաբադի, Բաշ Ապարանի և Ղարաբախի ստորևկան ճակատամարտերը (այդ մասին կիսովի ստորև): Այդ պայքարի հետևանքով թուրքական զորքերը ետ շարվեցին Սարդարաբադից և նրանց կողմից Երևանի գրավման վտանգը վերացավ: Այդ պարտությունը որոշ ժամանակով նաև ուշացրեց թուրքական արշավանքն Ադրբեջանի վրա: Իրենց այդ հաղթանակով Հայաստանի ժողովրդական զանգվածներն օգնեցին Բաքվի կոմունային՝ մուսավաթական բանդաների դեմ նրա մղած պայքարում, ինչպես նաև սովետական իշխանության հաղթանակին Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում:

Երևանի մատուցյաներում կրած ծանր պարտությունից հետո ուշքի գալով, թուրքական զավթիչները հունիսի սկզբներին սկսեցին Ալեքսանդրապոլից Ղարաբախի, Գիլիջանի, Ղազախի ու Աղըստաֆայի վրայով զորքեր փոխադրել Գյանջա: Նախքան թուրքական զորքերի Գյանջա գալը, մայիսի 27-ին, այնտեղ ժամանեց թուրքական բանակի շտաբը էնվերի խորթ եղբայր Նուրի-փաշայի գլխավորությամբ:

Նուրի-փաշայի Գյանջա գալու կապակցությամբ նույն Ռասուլ Ջադեն գրում էր, որ «գտնվելով բոլշևիկների հարձակման վտանգի տակ, Գյանջան Նուրի-փաշային ընդունեց որպես երկնքից իջած իր փրկարար հրեշտակի»³:

Թուրքական զավթիչները արտաքուստ ձևացնում էին, որ իբր իրենք «եղբայրակից ադրբեջանցիներին պաշտպանում են» բոլշևիկյան սպառնալիքից, իրականում, սակայն, նրանք ձգտում էին գաղութացնել ոչ միայն Ադրբեջանը, այլև ողջ կովկասը:

1 Տե՛ս Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 11, գ. 31, ք. 7:

2 «Правда», 1/X—1918 г., № 210.

3 ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 11, գ. 29, ք. 577:

1 General G. Korganoff. La participation des Armentiens à la guerre mondiale sur le front du Caucase (1914—1918). Paris, 1927, p. 180—181.

Ստամբուլում գերմանական դեսպան Բերնսդորֆը 1918 թվականի հունիսին դաշնակցական պարագլուխներ Ահարոնյանի ու Խատիսովի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ, խոսելով Բաքվի վրա Թուրքական արշավանքի նպատակների մասին, ուղղակի հայտարարեց, որ Թուրքիան ձգտում է Բաքուն գրավել իր, և ոչ թե Աղբյուրեջանի համար, որի մասին նա հայտարարել է մուսավաթական կառավարության ղեկավարներին: Բաքվի հետ մեկտեղ նա ձգտում է գրավել ողջ Աղբյուրեջանը: Այդ դեպքում Թուրքիան կտարածվի մինչև Վլադիկավկաս¹:

Թուրքական զավթիչների այդ ծրագրի իրականացմանը խանգարեց Բաքվում և Աղբյուրեջանի մի շարք շրջաններում հաղթանակած սովետական իշխանությունը: Հենց այդ պատճառով էլ Թուրքական հրամանատարությունը Բաքվի դեմ էր կենտրոնացրել մյուս ուժամակատներից փոխադրած լավագույն զինվորիկները:

Անդրկովկասում իր զավթողական պլաններն իրագործելու համար էնվերը Աղբյուրեջան փոխադրեց Գալիպոլիի, Միջագետքի ու ռումինական ճակատներից 5-րդ, 9-րդ, 11-րդ և 15-րդ զինվորիկները: Դրանք Թուրքիայի ընտիր զորամասերն էին: Հիշյալ զինվորիկները Աղբյուրեջան եկան Օրդուբադի² ու Բաթումի վրայով: Այդ շորս զինվորիկները մտան կովկասյան առաջին Թուրքական կորպուսի մեջ, որը հետագայում՝ ուժեղացնելու նպատակով, կցվեցին նաև 36-րդ և 10-րդ զինվորիկները: Թուրքական կովկասյան առաջին կորպուսի բոլոր վեց զինվորիկները բավարար չափով հագնված էին հրետանիով, որ ռուսական զորքերը թողել էին Կարինում, Կարսում և ամրացված այլ կետերում: Բացի նշված զինվորիկներից, Աղբյուրեջան փոխադրվեցին նաև Բաթումի ճակատի զորքերը թվով 5 հազար մարդ, որոնց Թուրքական հրամանատարությունը ներշնչում էր, թե իբր «ճանապարհը դեպի տուն ընկած է միայն Բաքվի վրայով»³: Թուրքական բոլոր ուժերի ընդհանուր թիվը 20 հազարից ավելի էր:

Բացի այդ զորքերից, Թուրքական հրամանատարության տրա-

1 Տե՛ս ՇՄՄ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 9—20:

2 Իրանից Օրդուբադի վրայով Գյանջա փոխադրված Թուրքական զորքերը, որոնց փխավորում էր Քյազըմ-փաշան, հաշվում էին 7 հազար մարդ լրիվ սպառազինությամբ և 40 քնդանոթներով (տես «Հորիզոն», 1918 թ. № 104):

3 Տե՛ս Документы фонда «Истории гражданской войны в СССР», т. 11, д. 102, стр. 42—48: Ֆրանսիական ռազմական պատմաբան Լարշերի տվյալների համաձայն Թուրքական զինված ուժերի մեջ մտնող 45 զինվորիկներից Թուրքական հրամանատարությունը 1918 թվականի ապրիլին 10 զինվորիկ փոխադրե էր Անդրկովկաս: Տե՛ս Larcher, p. 592—593:

ճաղրություն թակ էր գտնվում նաև «Իսլամի բանակը», որը Թուրքական հորդանների կողմից կազմակերպվել էր նախկին «վայրենի զինվորիկների» մնացորդներից և Աղբյուրեջանի գրավված շրջանների այն բնակիչներից, որոնց նրանք բռնի կերպով էին բանակ գորակոչել:

Թուրքական զորքերի փոխադրումը Աղբյուրեջան և դրանց կենտրոնացումը Գյանջայի շրջանում ավարտվեց հունիսի առաջին կեսին, և Թուրքական հրամանատարությունը կարգադրություն արեց Բաքվի վրա ընդհանուր հարձակում ծավալելու մասին:

Թուրք-մուսավաթական ուժերի հրամանատարն էր գեներալ Նուրի-փաշան, որի շտաբը գտնվում էր Գյանջայում: Նրա թեղազրբանքով մահմեդական ազգային խորհուրդը հունիսի 17-ին լուծարեց ենթարկվեց, և դրա փոխարեն կազմավորվեց մուսավաթական տիկնիկային կառավարությունը՝ խաների ու բեկերի ներկայացուցիչ Խան-Խոյսկու գլխավորությամբ:

Խան-Խոյսկու կառավարության ողջ գործունեությունը ուղղված էր մահմեդական ազգային զորամասեր կազմակերպելու և Թուրք հորդանների հետ մեկտեղ սովետական Բաքվի վրա հարձակում նախապատրաստելու նպատակին:

Նախքան Թուրք-մուսավաթական զորքերի Բաքվի վրա հարձակման անցնելը, Բաքվի կոմունայի զինված ուժերը, թվով 10 հազար մարդ, հունիսի 10-ին հանդես եկան կենտրոնական ճակատում և սկսելով հարձակումը Հաջիկարուլից, զարգացրին այն Գյանջայի ուղղությամբ: Կարմիր զորքերի հրամանատար նշանակվեց Բաքվի ժողովուստների ռազմա-ժողովային գործերի կոմիսար Գ. Կորգանովը, որն իր ամբողջ ուժերը նվիրաբերեց կովկասյան կարմիր բանակ ստեղծելու գործին: Կորգանովը անմիջականորեն շեկավարում էր ռազմական գործողությունները: Կովկասյան կարմիր բանակի առաջին կորպուսի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Կազարովը, իսկ կորպուսի շտաբի պետ՝ ցարական բանակի նախկին գնդապետ դաշնակ Ավետիսովը:

Կարմիր բանակի մարտական ջոկատները համառ մարտերում թշնամուն ետ շարտեցին և հունիսի 11-ին գրավեցին Սաղրլիի երկաթուղային կայարանները, իսկ հունիսի 12-ին՝ Քյուրդամիրը:

Նահանջող Թուրքական զորամասերը բաց արեցին շլյուզները և գրեթե ողջ շրջապատը ողողվեց ջրով: Այս հանգամանքը որոշ ժամանակով կասեցրեց սովետական զորքերի առաջխաղացումը կենտրոնական ճակատում:

Հուլիսի 17-ին Անդրկովկասից վերադարձած Վահան Տերյանը Հայկական զործերի կոմիսարիատում զեկուցեց Բաքվի ճակատում

տիրող դրուժյան մասին: Խոսելով ռազմա-ստրատեգիական դրու-
թյան մասին, Տերյանը նշեց, որ սովետական զորքերի մղած կռվի
վայրը «մալարիայի բոժն է, բուժանձնակազմի ու ղեղորայքի հրս-
կայական պակաս է զգացվում: Այդ բոլորի հաղթահարումը անա-
սելի դժվարությունների հետ է կապված»¹:

Աջ թևում սովետական զորքերի մի ջոկատ հաջող կերպով
առաջ շարժվելով, Շամախի—Աքսու—Գյոքչայ—Խոլզան խճուղու
վրա մի շարք գյուղեր ազատագրեց, ջախջախելով թուրքերի, մուսա-
վաթականների ու վրացական մենշևիկների շուրջ 3 հազար հոգուց
բաղկացած միացյալ զինված ուժերը: Ծակատային գիծն անցնում
էր Շամախուց հյուսիս: Զախ թևի պաշտպանական գիծն անցնում
էր Քուռ գետով:

Այդ օրերին Ստեփան Շահումյանը Լենինին ուղարկած հեռա-
գրում հաղորդում էր.

«Մեր զորքերի տրամադրությունը կայտառ է, կարգ ու կանոն
օրինակելի է, նավատորմը հերոսաբար կպաշտպանի սովետական
իշխանությունը, բանվորների տրամադրությունը, շնայած գրեթե
երեք ամսվա քաղցին, խիստ բարձր է, կկռվեն մինչև վերջին հնա-
րավորությունը»²:

Շարունակելով իրենց հարձակումը, սովետական զորքերը հու-
նիսի 16-ին հայկական Կարմարյան գյուղի մոտ բախվեցին թուր-
քական կանոնավոր զորամասերի հետ: Յոթժամյա արյունահեղ
մարտից հետո թուրքական զորքերը, որոնց թիվը հասնում էր մոտ
2 հազարի, ջախջախվեցին և կարմիր զորամասերը մտան Կար-
մարյան: Նոր ուժեր փոխադրելով, թուրքերը հունիսի 17-ին անցան
հակահարձակման, բայց նորից ջախջախվեցին և ետ շարտվեցին
Գյոքչայ: Արյունահեղ մարտում թուրքական զորքերը ռազմի դաշ-
տում թողեցին 500-ից ավելի սպանված ու վիրավոր: Կարմարյանի
տակ թուրքական զորքերի կրած պարտությունն այն աստիճան շո-
շափելի էր, որ կովկասյան թուրքական 5-րդ դիվիզիայի շտաբի
պետ Ռյուշտյուն հետազայում իր հուշերում այդ մասին ստիպված
էր գրել հետևյալը. «Հունիսի 17-ին կրած մեր պարտությունը բա-
նակի հրամանատարության վրա ճնշող տպավորություն գործեց»³:

Թուրքական հորդանների ջախջախումը Կարմարյանի տակ ոչ
նվազ ծանր տպավորություն գործեց նաև մուսավաթական կառա-
վարության ղեկավարների վրա: Այսպես, արտաքին գործերի մի-

սիստր Գաջինսկին գրում էր Ստամբուլ՝ Ռասուլ Զադեին. հետև-
յալը.

«Մեր դրուժյունը ռազմաճակատում բոլորովին լավ չէ. չենք
կարողանում առաջ շարժվել: Բոլշևիկները հոյակապ կերպով են
կռվում, շատ ուժեր ունեն... այս բոլորի մասին ես մանրամասն
հեռագիր եմ ուղարկել, խնդրել եմ պնդել, որ էնվերը շուտափույթ
կերպով ևս մեկ դիվիզիա ուղարկի, հակառակ դեպքում ամեն ինչ
կկորցնենք, Բաքուն մենք չենք ստանա և Թուրքիայի հեղինակու-
թյունը կընկնի: Եթե ուզում եք իմանալ, արդեն սկսել է ընկ-
նել»¹:

Թուրքական հրամանատարությունը, օգտվելով այն բանից, որ
Բաթումի պայմանագրերի համաձայն երկաթուղիները դրվել էին
նրա տրամադրության տակ, արագ կերպով նոր զորամասեր փո-
խադրեց Ադրբեջան, որի հետևանքով հունիսի 25-ին թուրքական
զորքերի թիվը Գյանչայի ուղղությամբ հասնում էր 15 հազարի՝
չհաշված մուսավաթական ջոկատները: Այդ ժամանակ կովկասյան
կարմիր բանակի թիվը, մարտերում կրած կորուստներից հետո, 15
հազարից նվազել էր մինչև 8 հազար:

Թուրքական զորքերի թվական գերակշռությունը թուրքական
հրամանատարությանը հնարավորություն տվեց նախաձեռնությունն
իր ձեռքը վերցնել և Գյոքչայի ու Քյուրդամիրի շրջանում հակա-
հարձակման անցնել: Հունիսի 27-ից 30-ը Գյոքչայի տակ համառ
կռիվներ էին տեղի ունենում: Այդ մարտերի հետևանքով հակառա-
կորդը իր գերազանց ուժերով նեղեց սովետական զորքերի ձախ
թևին և ստիպեց նրան նահանջել Աքսուի ուղղությամբ: «Գյոքչայի
տակ մղված 4-օրյա մարտերն ավարտված են,— գրում էր Կորգա-
նովը Բաքվի ժողկոմսովետին ուղարկած իր զեկուցագրում,— մի
շարք անբարենպաստ հանգամանքների պատճառով, մեր զորքերը,
որոնք ճակատային դիրք էին գրավել, նահանջեցին դեպի Կարմար-
յան: Հակառակորդը զուրս եկավ շրջապատման դրուժյունից, որը
նրան ջախջախում էր սպառնում և, իր հերթին, սկսեց շրջապատել
ձեզ... կռիվը շատ համառ էր, գործը հասնում էր սվինամարտի:
Սարսափելի շոգից նեղվելով, ջուր հասցնելու հնարավորությունից
զրկված, զինվորները հասնում էին մինչև ուշափույթյան աստի-
ճան, սակայն խիզախորեն պաշտպանում էին իրենց դիրքերը՝ միա-
ժամանակ գրոհի նետվելով: Միայն մի զորամաս ձախ թևում,
հառակորդի մեծաթիվ հեծելազորը շրջանցելու պահին, նահանջեց
և դրանով իսկ ազդեց ողջ ճակատի վրա: Կորուստները երկու կող-

¹ «Правда», № 149, 19/VII—1918 г.

² Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 333.

³ Miralay Rüştu, s. 233.

¹ Труды Азербайджанского филиала ИМЛ, т. 6, стр. 115.

մից էլ զգալի են: Հակառակորդի շարքերում կանոնավոր թուրքական զորամասեր են»¹:

Կովկասյան առաջին կարմիր կորպուսի զորամասերի պարտությունը Գյոքչայի տակ բեկում առաջ բերեց ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքի մեջ՝ Բաքվի ճակատում: Կարմիր բանակը հարձակումից անցավ պաշտպանության: Նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցնելով, թուրքական հրամանատարությունը, օգտվելով իր տրամադրության տակ եղած ուժերի ու սպառազինության քանակական գերազանցությունից, շարունակում էր հարձակումը Բաքվի վրա: Քայլ առ քայլ, վերին աստիճանի ծանր պայմաններում ընթացող համառ մարտերում, թուրքական զորքերը դանդաղորեն ետ էին մղում սովետական ջոկատներին: Հրետանին ուժեղացնելով շնեյդերյան թնդանոթներով և բուլղարական ճակատից ժամանած նոր գնդերով, թուրքական զորքերը գրոհեցին Քյուրդամիրի վրա: Այդ դժվարին օրերին Բաքվի սովետական իշխանությունը ստիպված էր ընդունել թուրքական նվաճողների դեմ համատեղ պայքար մղելու վերաբերյալ գնդապետ Բիչերախովի կողմից արված առաջարկը: Բիչերախովի կազակական ջոկատը², որը բաղկացած էր 1500 լավ զինված մարտիկներից, հուլիսի 5-ին գալով Հյուսիսային Իրանից, ափ իջավ Ալլաթում և հուլիսի 7-ին հանդես եկավ Քյուրդամիրի ճակատում: Հուլիսի 6-ին Բիչերախովի իր վրա վերցրեց հրամանատարությունն աջ թևում:

Ձախ թևի և կենտրոնի հրամանատարությունն առաջվա պետի վրա վերցրեց Կորգանովը:

Հարձակվելով Քյուրդամիրի վրա, թուրքական զորքերը համադիմադրության հանդիպեցին սովետական ջոկատների կողմից և

1 «Известия бакинского Совета», 2 июля, 1918 г.

2 Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ռուսական բանակը հեռացավ Հյուսիսային Իրանից: Օգտվելով դրանից, անգլիական զորքերը գրավեցին Հյուսիսային Իրանը և սկսեցին նախապատրաստվել հակասովետական ինտերվենցիայի՝ Բաքվի դեմ: Այդ նպատակով անգլիական հրամանատարությունը օգտագործեց ռուսական զորքերի այնտեղ մնացած ջոկատը՝ Բիչերախովի հրամանատարությամբ, որը անցել էր ծառայության անգլիացիների մոտ: Հյուսիսային Իրանում անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Գենստերվիլի հանձնարարությամբ Բիչերախովը կապվեց Բաքվի ժողովուրդների հետ և իր «ծառայություններն» առաջարկեց թուրքական զորքերի դեմ համատեղ պայքարում, ընդամին հավատացնելով, որ ինքը ճանաչում է սովետական իշխանությունը և ենթարկվում Բաքվի ժողովուրդների զինված ուժերի հրամանատարությանը: Իրականում, սակայն, Բիչերախովը անգլիացիների գործակալը դուրս եկավ: Նա պետք է նպաստեր անգլիացիների կողմից Բաքվի գրավմանը:

12-ժամյա դաժան մարտից հետո ետ շարտվեցին, կրելով մեծ կուուսաներ:

Քյուրդամիրի տակ տեղի ունեցած կովին մասնակցեցին Մոսկվայից ուղարկված զրահակիրներն ու ինքնաթիռները, որոնք վճռական դեր խաղացին թշնամուն հակահարված տալու գործում:

Հյուսիսային ճակատում, Ղուբան հուլիսի 6-ին պաշարվել էր եզդիների կողմից: Շուրջ 8 ժամ կռիվներ էին մղվում. ի վերջո, հակառակորդը ետ շարտվեց, և Ղուբայի շուրջ եղած դիրքերը գրավվեցին կարմիր բանակի ուժերի կողմից:

Նոր լրացուցիչ ուժեր ստանալով, թուրքական զորքերը վերըստին հարձակման անցան Քյուրդամիրի վրա և երեք օր տևող արյունահեղ մարտերից հետո հուլիսի 10-ին գրավեցին Քյուրդամիր կայարանը: Թուրքերի մի քանի ստորաբաժանումներ, որոնք առաջ էին շարժվում երկաթգծի ուղղությամբ, մոտեցան Քերար կայարանին, մյուսները, անցնելով Աքսուի այն կողմը, դուրս եկան Շամախու խճուղին, որը նրանց առջև ուղիղ ճանապարհ էր բացում դեպի Բաքու:

Թուրք-մուսավաթական հորդաներին օգնում էին տեղական հակահեղափոխական տարրերից կազմված հրոսակախմբերը, որոնք արքից դուրս էին բերում երկաթուղագծերը, թիկունքից անակնկալ հարձակումներ գործում կարմիր բանակի զորամասերի վրա և այլն:

Հուլիսի 13-ին Շահումյանը հեռագրում էր Լենինին.

«Դրությունը ռազմաճակատում վատանում է: Միայն մեր ուժերը բավական չեն: Անհրաժեշտ է լուրջ օգնություն Ռուսաստանից... Սպասում եմ շտապ ռազմական օգնության և Ձեր ղեկավար ցուցումներին, անհապաղ ուղարկեցե՛ք»¹:

Բաքվի սովետական իշխանության պաշտպանության հարցով տահոգված, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ բոլոր միջոցները ձեռք էր առնում երկրի այդ կարևորագույն արդյունաբերական ու հեղափոխական կենտրոնն ամրապնդելու համար, թեև այդ ժամանակ Սովետական Ռուսաստանի դրությունը շատ ծանր էր. նա պատերազմ էր մղում ինչպես ինտերվենցիայի, այնպես էլ ներքին հակահեղափոխական ուժերի դեմ: 1918 թվականի հուլիսին Լենինը ծովային գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին ուղարկել է հետևյալ գրությունը. «Շատ եմ խնդրում բոլոր միջոցները ձեռք առնել Կասպից ծովը մեն հարմար տիպի ռազմական ու ծովային նավեր փոխադրելու համար»:

1 Ս. ա. Շ. ա. հ. ո. մ. յ. ա. և, Երկեր, հ. 3, էջ 352:

1918 թվականի հունիս-հուլիս ամիսների ընթացքում սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Բաքու ուղարկեց մեծ քանակությամբ զենք, ռազմամթերք, դրամ, պարեն: Հունիսին Բաքուն սովետական Ռուսաստանից 15 վագոն հաց ստացավ, հուլիսի երկրորդ կեսին՝ 180 վագոն մթերք, 28 հազար տուփ պահածոներ և շատ ուրիշ ապրանքներ¹: Հունիսի 23-ին Մոսկվայից ստացվեցին զրահակիր մեքենաներ, իսկ մինչ այդ՝ 13 ինքնաթիռ: Հուլիսի 20-ին Բաքու ժամանեց Պետրովի լավ զինված ջոկատը (շուրջ 800 զինվոր), որը հանվել էր ուկրաինական ճակատից և օգնության ուղարկվել Բաքվի պրոլետարիատին: Կասպից նավատորմի համար մեծ քանակությամբ սպառազինություն ստացվեց: Հուլիսի կեսերին Բաքուն 300 վագոն ռազմամթերք ստացավ: Այդ օրերին Ստ. Շահումյանը ասում էր. «Ռուսաստանը մինչև այժմ ոչինչ չի խնայել և այժմ էլ ուժ չի խնայում...: Սովետական Ռուսաստանը հսկայական միջոցներ է տրամադրում մեզ»²:

Սակայն դեպի Բաքու տանող ճանապարհները գտնվում էին հակահեղափոխական ուժերի ձեռքում, այդ պատճառով էլ սովետական կառավարությունից ուղարկված ոչ բոլոր զորամասերը, սպառազինությունն ու պարենն էին հասնում նշանակման վայրը՝ Բաքու: Հիմնական ուղին Կասպից ծովն էր: Այստեղից էր հնարավոր միայն, մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, Բաքվի սովետական իշխանությանը ռազմական օգնություն հասցնել:

Այդ ժամանակ թուրքական զորքերը, համալրվելով նոր ուժերով և առանց որևէ արգելքի զենք ու ռազմական հանդերձանք ստանալով Բաթումի ու Ալեքսանդրապոլի վրայով, սովետական զորքերին ետ մղեցին Քյուրդամիրի ու Շամախու ուղղությամբ: Կենտրոնական Քյուրդամիրի ուղղությամբ սովետական զորքերը հակառակորդի գերակշռող ուժերի ճնշման տակ ստիպված էին նահանջել Քերարից մինչև Հաջիկաբուլ, իսկ Շամախու ուղղությամբ նրանք համառ պայքարից հետո թողեցին Մատրասս գյուղը և նահանջեցին դեպի Շամախի քաղաքը:

Շամախու շրջանում տեղի ունեցած կռիվների մասին երրորդ բրիգադի կոմիսար Ա. Ի. Միկոյանը գրում էր. «Հուլիսի 20-ին հակառակորդը մեծ ուժեր կենտրոնացնելով Մատրասս գյուղի վրա, գրավեց Ալթաու լեռը, Քերքենդի բարձունքները և, շարժվելով շրջ-

1 «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане». Документы и материалы 1917—1919 гг., Баку, 1957 г. стр. 567.

2 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 382:

ջանքման օղակով Հաջիդարինի բարձունքների վրա, ձգտում էր կտրել դեպի Մարազան տանող ճանապարհը... զորամասերի նահանջը մինչև Շամախի ընթանում էր լրիվ կարգապահության պայմաններում: Շամախուց նահանջը շարունակվում էր ամբողջ գիշեր թափվող տեղատարափ անձրևի տակ, մարդիկ ու ձիերը բոլորովին ուժասպառ էին եղել, զրահակիրը խրվեց-մնաց տեղում...»¹:

Սովետական զորքերի վիճակն ավելի էր վատթարանում նրանով, որ կրիտիկական այդ օրերին էսեռները, մենշևիկներն ու դաշնակները ճակատում ու թիկունքում ագիտացիա էին մղում անգլիացիներին հրավիրելու օգտին՝ թուրքերի դեմ իրենց «օգնելու» պատրվակով:

Այդ ագիտացիան կազմալուծում էր մտցնում սովետական զորքերի մեջ: Կարգապահությունն ընկավ, դասալիքների թիվը մեծացավ: Կովի ամենաթեթ պահին, երբ բոլորովին նահանջի անհրաժեշտություն չկար, երրորդ բրիգադի հրամանատար դաշնակ Համազասպը նահանջի հրաման արձակեց: Նույն բրիգադի կոմիսար Ա. Ի. Միկոյանը ամեն ինչ արեց զորքերի նահանջը կանգնեցնելու համար, սակայն Համազասպը իր դավաճանական գործն արեց: «Չնայած իմ ջանքերին,— հեռագրում էր Միկոյանը,— Համազասպի հրամանով գումակը հեռացավ, իսկ նրա ետևից աստիճանաբար շարժվեց նաև հետևակը: Մեղավորները պետք է դատի տրվեն»²:

Համազասպի դավաճանական այդ հրամանը կազմալուծում էր նաև սովետական մնացած զորքերի շարքերը:

«Մեր զորքերի հիմնական կոնտինգենտը,— հեռագրում էր Շահումյանը Լենինին,— հայկական զորամասերը, որոնք սկզբից խիզախորեն մարտնչում էին, այժմ բարոյալքված են հրամանատարական կազմի մի մասի վախկոտության և անգլիական ագիտացիայի շնորհիվ: Անհրաժեշտ են թարմ ուժեր Ռուսաստանից և քաղաքականապես վստահելի հրամանատարական կազմ:

Խնդրում եմ շտապել»³:

ՌԿ(Բ)Պ Բաքվի կոմիտեն և Բաքվի ժողովմասովետը դիմեցին բանվորներին ու բոլոր աշխատավորներին ճակատ մեկնելու և թուրք զավթիչներից Բաքուն պաշտպանելու կոչերով: Այդ կոչերում նշվում էր, որ կարմիր բանակի ստեղծման ժամանակ, պատշաճ ստուգման բացակայության հետևանքով, նրա շարքերն էին մտել քաղաքականապես անվստահելի և սովետական իշխանությանը

1 «Известия бакинского Совета», № 44, 23 июля 1918 г.

2 Նույն տեղում:

3 «Красный архив», №№ 4 и 5 (89—90), 1938 г., стр. 24.

ընկերված հրամանատարներ, որոնք դժվարին պահին լքում էին ճակատը:

Այդ կոչերում Բաքվի սովետական իշխանության ղեկավարները, դիմելով Ադրբեջանի աշխատավորությանը, նրանք կոչ էին անում չհուսահատվել ժամանակավոր անհաջողություններից ճակատում և հույս էին ներշնչում թուրքական հորդանների դեմ ձեռք բերվելիք հաղթանակի նկատմամբ: Բանվորներին ու կարմիրբանական լիններին ուղղված Բաքվի Ժողովրդական կոմիսարների սովետի հուլիսի 24-ի դիմումի մեջ ասվում էր. «Վայրենի թուրքիան մեր դեմ է շարժել իր զորքերը: Զենք վերցնելով, Բաքվի պրոլետարիատը այդ զորքերի դեմ դուրս եկավ և մի շարք հերոսական մարտերում ապացուցեց, որ ինքը կարող է կռվել ու մեռնել հեղափոխության համար, զենքը վայր չդնել և անձնատուր չլինել ատելի թուրք բռնակալներին»¹:

Սովետական իշխանության կոչով Բաքվի պրոլետարիատն իր ուժերի մի մասն առանձնացրեց ճակատի համար: Սակայն այդ ուժերն անբավարար էին թուրք-մուսավաթական զորքերին հակահարված տալու համար, որովհետև վերջիններս թվական զգալի գերակշռություն և բավարար չափով սպառազինություն ունեին:

Օգտվելով ճակատում տիրող ծանր դրությունից, մենշևիկները, աչ էսեռներն ու դաշնակները քայքայիչ աշխատանք էին տանում Բաքվի սովետում և զորքերի մեջ: Նրանք պահանջում էին, որ անհայաղ Հյուսիսային Իրանից Բաքու հրավիրվեն անգլիական զորքերը՝ «թուրքերի դեմ իրենց օգնելու համար»: Այդ դժվարին պայմաններում Բաքվի բոլշևիկները ստիպված էին պայքար մղել թուրքական զորքերի դեմ ճակատում և անգլիական իմպերիալիզմի գործակալության դեմ՝ թիկունքում:

Ստ. Շահումյանը Բաքվի սովետի արտակարգ նիստում 1918 թվականի հունիսի 25-ին ունեցած իր ելույթում մերկացնելով անգլիական իմպերիալիզմի վրա հենվելու դավաճանական գիծը, մատնանշում էր. «Մեր առջև ծառայած է քաղաքի և ռեյուցիայի պաշտպանության հարցը: Դրա համար մենք պետք է գտնենք բոլոր միջոցները... Մենք այնքան էլ ահեղ և ուժեղ թշնամի չունենք մեր առջև, որ չկարողանանք մեր ուժերով ու միջոցներով դնել պաշտպանության հարցը... ես հրավիրում եմ ձեզ հանել անգլիացիների հրավիրման հարցը և քննարկել Սովետական Ռուսաստանի հետ միասին մեր ընդհանուր ջանքերով ռազմաճակատը պաշտպանելու հարցը»²:

¹ «Известия бакинского Совета», 24 июля 1918 г.

² Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 381—382:

Այդ նույն նիստում ելույթ ունեցան Ջափարիձեյն, Ազիզբեկովը, Զևինը և Բաքվի մյուս կոմիսարները, որոնք մերկացրին ըստ էության անգլիական իմպերիալիզմի գործակիցները դարձած մենշևիկներին, էսեռներին ու դաշնակների վարքագիծը:

Բաքվի սովետի 1918 թվականի հունիսի 25-ի նիստում խոսելով էսեռա-մենշևիկյան-դաշնակցական բլոկի հաղթանակի պատճառների մասին, Ա. Ի. Միկոյանը ընդգծում էր, որ «մի քանի ամսվա ընթացքում Բաքվի պրոլետարիատը տառապում էր քաղցից, մենշևիկներն ու էսեռները նրա մեջ անվստահություն ու վախ էին ներշնչում իր ուժերի նկատմամբ, իսկ Բաքվի հայերը սարսափելի երկյուղ էին կրում, որ քաղաքը թուրքերի կողմից գրավվելու շեպում իրենք անխուսափելիորեն ֆիզիկական ոչնչացման կենթարկվեն: Այդ բոլոր հանգամանքները, ինչպես նաև անգլիական իմպերիալիստների կողմից լարած որոգայթները, Բաքվի պրոլետարիատին նախապատրաստեցին Բաքվի սովետի 1918 թվականի հուլիսի 26-ի նիստում ճակատագրական որոշման ընդունումը (ճիշտ է աննշան մեծամասնությամբ՝ 259 ձայն, ընդդեմ 236-ի)՝ անգլիացիներին Բաքու հրավիրելու վերաբերյալ... Մեր կուսակցությունը այդ կրիտիկական բողոքներին փոքրամասնության մեջ մնաց: Բանվորական լայն զանգվածները վճռական ու վտանգավոր պահին չհետևեցին ավանգարդին, սակայն այդ ավանգարդը՝ մեր առաջնական կազմակերպությունը, իր անսասան հավատարմությամբ պահպանեց բանվոր դասակարգի նկատմամբ»¹:

Անգլիացիներին հրավիրելու վերաբերյալ Բաքվի սովետի ընդունած որոշումը վերջնականապես բարոյալքեց կարմիր բանակը և կազմալուծեց նրա թիկունքը: Չնայած Բաքվի սովետական իշխանության կողմից ձեռք առնված բոլոր հնարավոր միջոցներին, թուրք-մուսավաթական զորքերի հարձակումը Բաքվի վրա չհաջողվեց կասեցնել: Հակառակորդի գերազանցող ուժերի ճնշման տակ կարմիր զորամասերը ստիպված էին նահանջել դեպի Բաքու՝ հուլիսի 18-ին թողնելով Շամախին ու Հաջիկաբուլը, հուլիսի 22-ին՝ Ալյաթը, հուլիսի 28-ին՝ Բալաջարը: Հուլիսի 31-ին ճակատն ընդունալ մոտեցավ Բաքվին:

Քաղաքում խուճապ սկսվեց: Թուրքերի կողմից գրավված շրջաններից, մասնավորապես Շամախու շրջանից, Բաքու եկած հայ զաղթականները ավելի ուժեղացրին քաղաքում տիրող իրարանցումը:

Տակավին հուլիսի 30-ին Բաքվում ստացվեց թուրքական զոր-

¹ «Бакинский рабочий», № 57, 14 марта 1923.

քերի հրամանատար Շեվքեթ-փաշայի կողմ՝ քաղաքը հանձնելու պահանջով: Թուրքական հրամանատարությունը ազդեցական և ազդարնակչության մեջ տարածում էր թուուցիկներ, որտեղ ազդարարվում էր հետևյալը. «Մենք բարբարոսներ չենք, բայց մենք գալիս ենք ձեզ բարբարոսներից փրկելու»¹:

Թուրքական դահիճների այդ ձևերը վաղուց հայտնի էին այն ժողովուրդներին, որոնք երբևիցե ստիպված էին եղել իրենց մաշկի վրա զգալու թուրքական ասքյարների արյունոտ կրունկը:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը բազմիցս իր բողոքն է հայտնել Անդրկովկասում թուրք-գերմանական զորքերի ձեռնարկած ագրեսիայի դեմ: Դեպի Բաքու թուրքական զորքերի առաջխաղացման կապակցությամբ ՌՍՖՍՌ կառավարությունը հուլիսի 25-ին բողոքի երկու նոտաներ է ուղարկել Մոսկվայում Գերմանիայի ժամանակավոր ներկայացուցիչ Ռիցլերին: Հիշյալ նոտաներում ասվում էր հետևյալը. «Մենք ամենաեռանդուն կերպով բողոքում ենք Բրեստի պայմանագրի այդ խախտման և սովետական կառավարությանը մշտապես հավատարիմ Բաքվի մարզի վրա այդ հարձակման դեմ... անհրաժեշտ է անհապաղ դադարեցնել հարձակումը: Բաքվին լուրջ վտանգ է սպառնում»²:

Թեև գերմանական կառավարությունը խոստացավ թուրքերին ստիպել դադարեցնելու հարձակումը, այդ ուղղությամբ ո՛չ մի կոնկրետ միջոցառում չձեռնարկվեց: Թուրքական զորքերը շարունակում էին առաջ շարժվել, ետ մղելով սովետական ուժերին:

Կարմիր զորամասերի նահանջին նպաստում էր նաև Բիշերախովի դավաճանությունը: Վերջինս կրիտիկական պահին՝ հուլիսի 30—31-ին, մերկացնելով ռազմաճակատի աջ թևը, իր ջոկատով և հրետանիով քաշվեց Սումգաիթ, իսկ այնտեղից՝ Պետրովսկ: Ճակատը, որը Բաքվից ընդամենը 15 կմ. հեռավորության վրա էր գտնվում, բոլորովին մերկացավ: 1600 սովիններից մնացել էին ընդամենը երկու հարյուրը և նույնքան էլ՝ Պետրովի ջոկատից: Իսկ հայկական զորամասերը, որոնց թիվը 3 հազարից ավելի էր, դաշնակցական ղեկավարության հրամանով լքեցին իրենց դիրքերը, թեև այդ երեք հազար հայ զինվորները ի վիճակի էին թշնամուն ետ շարտելու: «Դաշնակցություն» պարտիայի ներկայացուցիչները,— գրում էր Ստ. Շահումյանը,— հենց իրենց մանրբուրժուական կիսատպոստությունը ու վախկոտությունը բարոյալքեցին հակա-

«...հրամար գործով հավիելու ընդունակ զորքերը...»¹:

Այդ վախկոտության վառ օրինակ էր դաշնակ Ավետիսովի հուլիսի 30-ի հրամանը, որտեղ ասվում էր, որ Բաքուն այլևս անհնարին է պաշտպանել, ուստի և պետք է սպիտակ դրոշ բարձրացնել և քաղաքը հանձնել հակառակորդին:

Բաքվի ժողովուստովետը որևէ կարգի հաշտության բանակցություններ վարելու դեմ արտահայտվեց և բոլոր զորամասերին կոչ արեց շարժվել դեպի ճակատ: Հուլիսի 30-ի գիշերը ժողովուստովետը հանդես եկավ բանվորներին ուղղված մի դիմումով, որտեղ նա կոչ էր անում բոլորին զենք վերցնել և քաղաքը պաշտպանել թշնամուց:

Թեև Բաքվի ժողովուստովետը հնարավոր բոլոր ջանքերը գործադրեց եղած ուժերը թուրքերի դեմ դուրս բերելու համար, անգլիական իմպերիալիստների գործակալությունը՝ ի դեմս մենշևիկների, էսեռների ու դաշնակների, շարունակում են ագիտացիա ծավալել հօգուտ անգլիական զորքերի հրավիրման, համարելով այն միակ միջոցը Բաքուն թուրքական արշավանքից պաշտպանելու գործում:

«Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների սովետը,— ասում էր Ստեփան Շահումյանը,— կրկնակի դավաճանության փաստի առջև էր կանգնած: Նա չէր կարող անգլիական իմպերիալիզմի հետ համաձայնության մեջ մտնել այնպես, ինչպես չէր կարող հաշտության բանակցությունների մեջ մտնել գերմանա-թուրքական իմպերիալիզմի հետ: Նա կարող էր դիմել միայն պրոլետարիատին՝ նրան ոտքի հանելու համար, սակայն ակներև է, որ այդ կուսակցությունների ու բանակի հրամանատարական կազմի այդպիսի վարքագծի պայմաններում արդեն ուշ է, որ այդ այլևս չի փրկի Բաքուն հակառակորդի ներխուժումից»²:

1918 թվականի հուլիսի 31-ին, Բաքվի սովետի նիստում, ժողովուստովետը վայր դրեց իր լիազորությունները:

Այսպիսով, Բաքվի սովետական իշխանության անկման գործում վճռական դեր խաղաց թուրքական արշավանքը, որի հիմնական նպատակը սովետական իշխանության տապալումը և Աղբյուրի, ինչպես նաև ողջ կովկասի, զավթումն էր: Թուրքական նվաճողների հաջողությանը նպաստեց մենշևիկների, էսեռների ու դաշնակների դավաճանությունը, այն, որ նրանք մերկացրին ճակատը

1 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 398:

2 Տե՛ս «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане», Документы и материалы 1917—1918 гг., Баку, 1957, стр. 618.

1 Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. I, док. 306, стр. 429.

2 Նույն տեղում, док. 284, 285, стр. 410.

և Բաքու հրավիրեցին անգլիական ինտերվենտներին, որոնց հիմնական նպատակը ևս Բաքվում սովետական իշխանության վերացումն էր և ամբողջ Ադրբեջանը Սովետական Ռուսաստանի դեմ մղվող պայքարում իրենց հենակետ դարձնելը:

Բաքվի կոմունայի անկումից հետո իշխանությունը քաղաքում անցավ էսեռների, մենշևիկների ու դաշնակների հակահեղափոխական բլոկի ձեռքը, որը կազմեց «Ցենտրոկասպիի դիկտատուրայի» հակահեղափոխական կառավարությունը: Վերջինս անմիջապես Բաքու հրավիրեց անգլիացիներին: Ստ. Շահումյանը «Նոր իշխանության կերպարանքը» վերնագրով հոդվածում գրում էր. «Նոր» իշխանությունը, հանձինս և՛ մենշևիկ Սադովսկու, և՛ դաշնակ Մելիք-Տոլչանի, բացեիբաց հայտարարում է, որ անգլիացիներին հրավիրել է ոչ թե բնակչությունը թուրքերի վայրագությունից փրկելու և ոչ էլ Բաքուն Ռուսաստանի համար փրկելու նկատառումով... այլ որպեսզի Ռուսաստանին Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ միասին քաշեն նոր պատերազմի մեջ ընդդեմ Գերմանիայի և Ավստրիայի:

Նրանք ձեռնառնեցին Բաքվի բանվորներին, առաջ դնում են նույն քաղաքական նպատակները, որոնց ձգտում էին Գուշկովները, Միլյուկովներն ու Կերենսկիները»¹:

Մենշևիկների, դաշնակների ու էսեռների քայքայիչ այդ գործունեությունը, նրանց կողմից ճակատի մերկացումը խիստ ձեռնտու էր թուրքական զավթիչներին, որոնք օղակել էին Բաքուն և արդեն գրավել Շիրսովո, Բիրի-էյբաթ և Ուլչի Վարոտա բարձունքները: Կրիտիկական այդ պահին, երբ թվում էր, որ այլևս անհնարին է քաղաքը պաշտպանել հակառակորդից, բուլշևիկների կողմ քաղաքը պաշտպանելու համար ոտքի ելան Բաքվի բանվորները: Բանվորական ջոկատները, արագ զինվելով, կռվում էին թուրքական հորդանների դեմ քաղաքի մատուցներում: Բաքվի պրոլետարիատի, կոմունիստների ու սովետական ապարատի աշխատողների անձնագոհ ու հերոսական պայքարի շնորհիվ թուրք-մուսավաթական զորքերին չհաջողվեց ներխուժել քաղաք:

Բաքվի պաշտպանության գործում մեծ դեր խաղացին սովետական զորքերը և, հատկապես, Պետրովի ջոկատը, որի մարտիկները Պետրովյան հրապարակից հրետանային դիպուկ կրակով խանգարում էին թուրքական զորքերին առաջխաղալու Ուլչի Վարոտայի շրջանում և Բիրի-էյբաթի կողմից: Պետրովի ջոկատի հրետանին երկու օր տևող անընդհատ կրակով կասեցրեց հակառակորդի հարձակումը: Օգոստոսի 6-ին թուրք-մուսավաթական զորքերը

գուրս շարժվեցին իրենց գրաված դիրքերից և ստիպված եղան նահանջել Բալաչարիից այն կողմը: Օգոստոսի 5—6-ին տեղի ունեցած կռիվների ընթացքում հակառակորդը մեծ կորուստներ կրեց:

Բաքվի տակ օգոստոսի 5—6-ին թուրքական զորքերի կրած պարտության մասին այդ կռիվների անմիջական մասնակիցներից մեկը՝ գնդապետ Ռյուշտյուն իր հուշերում գրում էր հետևյալը.

«Հրետանային, գնդացրային ու հրացանային ուժեղ կրակի պաշտպանության տակ հակառակորդը հակահարձակման անցավ և 10-րդ ու 13-րդ գնդերի զինվորներին ստիպեց նահանջել: Հակառակորդի կրակը ոչնչացնելու համար հրետանային զորամասերը ռավարար շարժվ ուսմբեր շունեին իրենց տրամադրության տակ: Մեր կրած կորուստները զգալի էին... Այդպիսով, 1918 թվականի օգոստոսի 5-ին հյուսիսային խմբի ձեռնարկած հարձակումը ետ մղվեց հակառակորդի կողմից... զինվորները հոգնել էին, կորուստները գնալով մեծանում էին, բարոյական վիճակը խախտվել էր: Դիվիզիայի հրացանների թիվը կրճատվել էր 50 տոկոսով»¹:

Բաքվի տակ թուրք-մուսավաթական զորքերի կրած պարտությունը ժամանակավորապես կասեցրեց նրանց նոր հարձակումը: Ժամանակ էր հարկավոր Միջագետքի՝ ճակատից ռազմական նոր ուժեր փոխադրելու համար: Հիշյալ ճակատում Անտանտի զորքերը, արաբ ապստամբների հետ միասին, մի շարք լուրջ հարվածներ հասցրեցին թուրքական զորքերին:

Գերմանական հրամանատարությունը ծայրահեղ շարժվ դժգոհ էր էնվերից, որը թուրքական լավագույն դիվիզիաները Սիրիայի ու Միջագետքի ճակատներից փոխադրել էր կովկասյան ռազմաճակատ: Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիան չէր ցանկանում, որպեսզի էնվերը Սիրիայի ու Միջագետքի ճակատները թուլացնելու գնով ուժեղացնի կովկասյան ռազմաճակատը և գրավի Բաքուն, որը հենց ինքը Գերմանիան էր ձգտում նվաճել: Չնայած գերմանական հրամանատարության բազմաթիվ բողոքներին, էնվերը, Անդրկովկասում իր զավթողական պլաններն իրականացնելու ձգտումով տարված, շտապ կարգով նոր զորքեր տեղափոխեց Բաքվի ճակատ՝ գերմանական զորքերի կողմից Բաքվի գրավումը կանխելու համար:

Այդ կապակցությամբ Լյուդենդորֆը գրում էր. «Գերագույն հրամանատարությունը ձեռնամուխ եղավ Բաքվի վրա գրոհ նախապատրաստելու գործին և այդ նպատակով հեծելազորային մի բրիգադ և մի քանի գումարտակ ուղարկեց... Նուրին Բաքուն գրավեց ավելի շուտ, քան մենք հասցրեցինք զորքեր փոխադրել, իսկ

1 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 402:

1 Ruštā, s. 85.

այնուհետև, Բուլղարիայում տեղի ունեցած իրադարձությունները մեզ ստիպեցին այդ զորամասերն ուղարկել Ռումինիա»¹։

Ստեղծված իրադարձության պայմաններում, երբ Բաքվի համար կոպում էին իմպերիալիստական երկու խմբավորումներ՝ թուրք-գերմանական և Անտանտի, օգոստոսի 10-ին բուլղարիայի կազմակերպության պարտիական կոնֆերանսում որոշում ընդունվեց կարմիր բանակի ջոկատները, սովետական ու պարտիական աշխատողներին քաղաքից դուրս բերելու մասին։ Խոսելով Բաքուն թողնելու պատճառների մասին, Ստ. Շահումյանը մատնանշում էր.

«Մենք չէինք կարող լինել ոչ այն մարդկանց թվում, ովքեր անձնատուր են լինում թուրքական փաշաների ողորմածությունը, փրկում են իրենց կաշին, բուլղարիկներին ու ռուսական զորքերին մատնելով թուրքական բանդաների ձեռքը՝ հոշոտելու, և ոչ էլ նրանց թվում, ովքեր, շնայած հայրենասիրության վերաբերյալ կեղծավոր ֆրազներին, պատրաստ են Բաքուն հանձնել անգլիացիներին։ Մենք որոշեցինք փրկել Ռուսաստանի սովետական իշխանությանը հավատարիմ ռևոլյուցիոն զորքերը, որպեսզի, սպասելով Աստրախանից եկող զորքերին, նրանց հետ միասին կռիվ հայտարարենք երկու ճակատում՝ թուրքական ու անգլիական իմպերիալիզմին և պաշտպանենք Բաքուն ռևոլյուցիոն սովետական Ռուսաստանի համար»²։

Օգոստոսի 14-ին Պետրովի ջոկատը և սովետական ուրիշ զորքեր Շահումյանի, Զափարիձեի, Ֆիոլետովի, Ազիզբեկովի, Կորգանովի և Բաքվի մյուս կոմիսարների գլխավորությամբ, 17 նավերով, լրիվ սպառազինությամբ և ռազմական հանդերձանքի անհրաժեշտ պաշարով դուրս եկան Բաքվից՝ Աստրախանի ուղղությամբ։ Ժիլովի կղզուց ոչ շատ հեռու օգոստոսի 16-ին նրանց վրա հարձակվեցին «Յենտրոկասպիի» կառավարության «Աստրաբադ», «Արդահան» և «Գյոթթեփե» ռազմանավերը և կտրուկ կերպով պահանջեցին ետ վերադառնալ Բաքու։ Կոմիսարները կատեգորիկ կերպով հրաժարվեցին կատարելու այդ պահանջը, որից հետո նրանց նավերի վրա կրակ բացեցին։ Դրանից հետո Բաքվի սովետական նավատորմը ստիպված էր տեղի տալ։ Հենց որ սովետական նավերը հասան Բաքու, Բաքվի կոմիսարները ձերբակալվեցին և նետվեցին Բայիլովի բանտը, իսկ սովետական զինված ջոկատները, թվով 3 հա-

զարից ավելի մարդ, զինաթափ արվեցին և աքսորվեցին Աստրախան։

Այդ դավաճանությամբ «Յենտրոկասպիի դիկտատուրայի» մենշևիկները, էսեռներն ու դաշնակները փաստորեն դյուրացրին Բաքվի գրավումը թուրքական զորքերի կողմից։

«Յենտրոկասպիի» կառավարության հուսադրումներն այն անթիվ, որ անգլիացիներին հրավիրելով Բաքու, նրանց օգնությամբ կհաջողվի թուրքերին ետ մղել, խաբեություն էին լուրջ, որովհետև էնգելից եկած անգլիական փոքրաթիվ զորքերը (մոտ 1000 մարդ), գեներալ Դենստերվիլի գլխավորությամբ, անկարող էին քիչ թե շատ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ թուրքերին։ Անգլիական իմպերիալիստները ամենևին էլ մտահոգված չէին Բաքվի պաշտպանությամբ, ինչպես այդ փորձում էին ներկայացնել քաղաքի աշխատավորությանը մենշևիկները, էսեռներն ու դաշնակները։

Բաքուն գրավելու համար բավարար ուժեր չունենալով, անգլիացիները նախքան Բաքու գալը իրենց հյուպատոս Մակ-Դոնելի միջոցով սերտ կապ էին հաստատել մենշևիկների, էսեռների ու դաշնակների հետ և վերջիններիս օգնությամբ, Բաքուն թուրքական զորքերից պաշտպանելու քողի տակ, սովետական իշխանության անկումից հետո փաստորեն դարձան քաղաքի տերերը։

Առաջին գործը, որին ձեռնարկեցին անգլիական գաղութարարները Բաքու գալուց հետո, դա ոչ թե ճակատի պաշտպանությունն էր, այլ բենզինի արտահանումը՝ էնգելի, այնտեղից Միջագետքում գտնվող անգլիական բանակին հասցնելու համար։

Որ անգլիական իմպերիալիստները իսկապես չէին նպատակադրվել Բաքու քաղաքը պաշտպանել թուրքական արշավանքից, դա երևում է նաև «Յենտրոկասպիի դիկտատուրայի» հակահեղափոխական իշխանության ժամանակաշրջանում Բաքվի սովետի գործկոմի քարտուղարի վկայությունից։ Վերջինս Ֆունտիկովի գործի քննության ժամանակ՝ դատարանում հայտարարել էր, որ «Յենտ-

1 Թուրքական հորդանների կողմից Բաքուն գրավելու նախօրյակին (սեպտեմբերի 15-ին), Ա. Միկոյանի գլխավորությամբ, մի խումբ բուլղարիկների հաջողվեց բանտարկված Բաքվի կոմիսարներին ազատել և «Թուրքմեն» նավով ճանապարհել զեպի սովետական Աստրախան։ Սակայն նավի հրամանատարությունը փոխեց ուղղությունը զեպի Կրասնովոդսկ, որտեղ իշխում էին անգլիական իմպերիալիստները և էսեռները, որոնք Բաքվի կոմիսարներին նորից բանտ նետեցին։ Անդրկասպյան էսեռական կառավարության պարագլուխներ Ֆ. Ֆունտիկովը, Ս. Դրոսկինը, Վ. Կունը անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչ Տիգ-Ջոնսոնի հետ միասին սեպտեմբերի 19-ին Կրասնովոդսկի բանախց դուրս տարան Բաքվի 26 կոմիսարներին և հաջորդ օրը նրանց հրամանով Ախա-Կուճա ու Պերե-

1 Людендорф Э., Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., стр. 219—220.

2 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 398.

րոկասպիի դիկտատուրայի» նիստերից մեկում, որին մասնակցում էին անգլիական ռազմական միսիայի ներկայացուցիչները, Սադովսկին անգլիացիներին հետևյալ հարցն էր տվել. «Որտե՞ղ է ձեր իրական օգնությունը զորքով, որ դուք խոստացել էիք մեր պատվիրակներին էնգելիում: Անգլիական ներկայացուցիչը պատասխանել էր, որ իրենք երբեք ոչ մի տեղ, և ոչ ոքի նման օգնության խոստում չեն տվել և նույնիսկ ծիծաղելի կլինեն մտածել, որ մենք կարող էինք Միջագետքից այստեղ զորքեր տեղափոխել»¹:

«Ցենտրոկասպիի» կառավարության և նրա տերերի՝ անգլիացիների կարճատև տիրապետության շրջանում ամենուրեք քաղցն էր մոլեգնում: Իրենց վաստակած դրամով բանվորները ոչինչ չէին կարողանում գնել և նրանք հրաժարվեցին աշխատանքի դուրս գալ: Քաղաքի կյանքը դադարել էր: Բաքվի ազգաբնակչությունը բոլորովին կորցրեց հավատը «Ցենտրոկասպիի» կառավարության նկատմամբ, որն իր հակահեղափոխական գործունեությամբ, անդլիացիների հետ սերտ դաշինքի մեջ մտած, վերջնականապես մեր կացրել էր իրեն Բաքվի աշխատավոր զանգվածների շրջանում: Ուստի բնական է, որ երբ թուրքական զորքերը, այլ ռազմաճակատներից ժամանած նոր թարմ ուժերի միջոցով ամրացնելով իրենց դիրքերը, անցան հարձակման, «Ցենտրոկասպիի» կառավարության ողորմելի ուժերը և անգլիական զավթիչները չկարողացան նրանք էական դիմադրություն ցույց տալ:

Նոր կառավարության հիմնական զորքերը հայկական ջոկատներն էին, որոնց գլխավորում էր գեներալ Բազրատունին: Ռազմաճակատում կային նաև անգլիական զինվորներ գեներալ Դենստերվիլի հրամանատարությամբ, որը խնայում էր իր զինվորներին և շատ սակավ դեպքերում էր թողնում մարտերին մասնակցելու:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը, մտահոգված Բաքվում ստեղծված իրադրությամբ, օգոստոսի 19-ին մեկ անգամ ևս իր վճռական բողոքը հայտնեց գերմանական ու թուրքական կառավարություններին, որոնք բազմիցս խախտել էին Բրեստի պայմանագրի կետերը, ինչպես նաև Բաքվի վրա հարձակումը դադարեցնելու վերաբերյալ բազմիցս տրված իրենց հավաստիացումները²:

վալ կայարանների միջև ընկած ավազուտներում գազանարար սպանեցին: Նրանք թվում էին Ստեփան Շահումյանը, Ալյոշա Զափարիձեն, Մեշագի Ազիզբեկովը, Գրիգորի Կորգանովը, Վանյա Ֆիոլետովը և ուրիշներ:

¹ Партагхив Азерб. филнала ИМЛ, ф. 303, оп. 1, д. 23, л. 33.

² Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. I, документ № 306 стр. 628—629.

Սովետական կառավարությունն ամեն ինչ անում էր Բաքուն թուրքական զավթիչների ներխուժումից փրկելու համար: Նա նույնիսկ համաձայնվեց Գերմանիայի պահանջի հետ, այն է՝ Բրեստ-Լիտովսկի լրացուցիչ պայմանագրի (որը կնքվել էր 1918 թվականի օգոստոսի 27-ին) մեջ հատուկ կետ մտցնել, որի համաձայն Սովետական Ռուսաստանը համաձայնվում էր, որպեսզի Գերմանիան Վրաստանին ճանաչի որպես ինքնուրույն պետական մարմին, և Ռուսաստանը Գերմանիային տրամադրի Բաքվի նավթի հանույթի մեկ քառորդը: Այդ հարկադիր զիջումների դիմաց Գերմանիան խոստանում էր թույլ շտալ, որպեսզի թուրքերը գրավեն Բաքուն¹:

Սակայն ինչպես միշտ, այս անգամ էլ գերմանական ռազմաժողովները, հավատարիմ մնալով իրենց նվաճողական քաղաքականությանը, գործնական ոչ մի քայլի չդիմեցին թուրքական զորքերի հարձակումը դադարեցնելու համար: Հարկ է նշել, որ թուրքական բանակի շարքերում գերմանական բազմաթիվ հրահանգիչներ կային:

1918 թվականի օգոստոսի վերջին թուրք-մուսավաթական զորքերը, որոնք համալրվել էին Միջագետքի ու Սիրիայի ռազմաճակատներից ժամանած ուժերով, անցան հարձակման և ամսի 29-ին գրավեցին «Գրյազնի Վուլկանի» ամրացված դիրքերը: Լեռը պաշտպանող անգլիական վաշտը ետ շարտվեց հակառակորդի կողմից:

Սեպտեմբերի 1-ին թուրքական զորքերը հարձակում գործեցին Բաքվի ուժերի աջ թևի վրա և գրավեցին Բինագադը, Դըղայա և Մահումեղլի գյուղերը, որի հետևանքով Բաքուն ցամաքից լրիվ շրջապատվեց հակառակորդի ուժերի կողմից: Այժմ կապը արտաքին աշխարհի հետ կարող էր պահպանվել միայն Կասպից ծովով:

Սեպտեմբերի 13-ի առավոտյան թուրք-մուսավաթական զորքերը քաղաքի արվարձաններում անցան հարձակման: Մինչև ուշ գիշեր համառ մարտեր էին տեղի ունենում, որոնց հետևանքով հակառակորդը ետ շարտվեց իր նախկին դիրքերը: Սակայն ձախ թևում թուրքական զորքերին սեպտեմբերի 13-ին հաջողվեց, ճեղքելով պաշտպանությունը, հասնել Ուլչի Վարտոային և ամրանալ այնտեղ: Թուրքական զորամասերը հարձակման անցան նաև կենտրոնական թևում, որտեղ Բաքվի պաշտպանողական ուժերը սպառել էին իրենց բոլոր պաշարները և այլևս ի վիճակի չէին շարունակելու կռիվը:

Թուրքական զորքերի այդ ճնշումը բավական եղավ, որպեսզի

¹ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. I, документ № 306, стр. 443—444.

գեներալ Գենստերվիլը, բոլորովին հաշվի չնստելով «Ցենտրոկասպիի» տիկնիկային կառավարության հետ, կովի ամենատազնապալից պահին իր ջոկատը հաներ ճակատից՝ առանց հայկական ուժերի հրամանատարությանը տեղյակ պահելու այդ մասին: Գեներալ Գենստերվիլը այդ նահանջը հիմնավորում էր այն բանով, որ Բաքվի ճակատագիրն արդեն կանխորոշված էր և այլևս անհնարին էր պաշտպանել քաղաքը¹:

Սեպտեմբերի 14-ի երեկոյան անգլիական զորքերը նավ նստելով ետ վերադարձան էնզելի:

«Ցենտրոկասպիի դիկտատուրայի» էսեռա-մենշևիկյան-դաշնակցական դեկավարները, իրենց դաշնակից անգլիացիներին «պաշտպանությունից» հրասթափված, Գենստերվիլին ուղղած նամակում ցավով նշում էին հետևյալը. «Դժբախտաբար մենք սխալվեցինք. ամբողջ այդ ժամանակվա ընթացքում՝ մինչև սեպտեմբերի 3-ը (մեկ ամսից ավելի) դուք Բաքու փոխադրեցիք ընդամենը հազարից մի փոքր ավելի մարդ 16 թնդանոթով և որոշ քանակությամբ տեխնիկական նյութերով... Ձեր զորքերը ոչ թե ավելացրին, այլ նույնիսկ նվազեցրին Բաքվի պաշտպանների ուժերը, որովհետև մենք կարող էինք զգալիորեն համարել նրանց շարքերը, եթե մենք ընդունեինք բոլշևիկների կուսակցության պայմանները»²:

Գեներալ Գենստերվիլը նույնիսկ անհրաժեշտ չգտավ պատասխանելու այդ նամակին: Սովետական իշխանության դավաճանները Բաքվում հրասթափվեցին իրենց անգլիական «բարերարներից», սակայն արդեն ուշ էր. թուրք-մահմեդական հորդանները Բաքվի մատուցներում էին գտնվում:

Անգլիացիներից հետո, սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան շտապ կարգով լցվեցին նավերը և հեռացան «Ցենտրոկասպիի դիկտատուրայի» սնանկացած կառավարության անդամները՝ իրենց զորքերի մնացորդների հետ միասին: Քաղաքում անիշխանություն էր տի-

1 Գեներալ Գ. Ղորղանյանի վկայությամբ, Գենստերվիլը տակավին սեպտեմբերի սկզբին գտնում էր, որ Բաքուն այլևս անհնարին է փրկել և առաջարկում էր թուրքական հրամանատարության հետ բանակցություններ սկսել քաղաքը հանձնելու վերաբերյալ: Նա այդ ժամանակ արդեն ուզում էր իր զորքերը հանել ճակատից: Սակայն գեներալ Բագրատունին խանդարեց այդ բանին և որոշում ընդունեց շարունակել պայքարը:

2 Սովետական Ռուսաստանը առաջարկեց կազմել կոալիցիոն կառավարություն և միաժամանակ իր օգնությունը՝ անգլիացիներին Բաքվից հեռացնելու պայմանով: Տե՛ս Денстервиль, Британский империализм в Баку и в Персии в 1917—1918 гг., (воспоминания), перевод с английского, Тифлис, 1925 г., стр. 255.

րում, Բաքվի պաշտպանության մասին այլևս ոչ ոք չէր մտածում:

Սեպտեմբերի 14-ի գիշերը սկսվեց Բաքվի ումբակոծումը: Քաղաքի ծայրամասերում մարտերը դեռ շարունակվում էին: Հրետանային կրակով թուրքերը գնդակոծում էին նավահանպիստը, ուր քաղաքի բնակիչները պատրաստվում էին նավ նստել: Նավթի ու բենզինի պահեստները պայթեցվեցին, ամբողջ ծովափը կրակի բոցի մեջ էր:

Սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան քաղաքում խուճապն ավելի մեծացավ: Հազարավոր հայեր խմբվել էին նավահանգստում, ուր այլևս ոչ մի նավ չկար: «Հայերը,— գրում էր 1918 թվականի սեպտեմբերի 21-ի համարում «Պրավդա» թերթը,— շփոթության մեջ ընկած, նետվում էին ռուսական ընտանիքները: Նրանց պահում են նկուղներում, տանիքներում՝ ուրիշ փրկություն չկա: Փախչել հնարավոր չէ, թուրքերը գրավեցին քաղաքի բոլոր արվարձանները: Չեմբելիքենդում ասքյարները արդեն թալանում են տները: Բիրի-էյբաթում վառվում էին նավթահանքերը և նավթային հրդեհի սև թուլանները երկինք էին բարձրանում»:

Սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերը մուսավաթական ճրտակախմբերի հետ մեկտեղ ներխուժեցին Բաքու: Հաջորդ օրը ամբողջ քաղաքն անցավ նրանց ձեռքը:

Բնորոշ է այն, որ Բաքվի գրավման առաջին օրն իսկ կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատարը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Ադրբեջանը բնակեցնող բոլոր քաղաքացիները, անկախ ազգությունից ու դավանանքից, թուրքական ռազմական իշխանությունների կողմից միևնույն վերաբերմունքին կարժանանան, որոնք հավասար չափով կպաշտպանեն բոլոր քաղաքացիների կյանքը, ունեցվածքն ու իրավունքները¹:

Այս հանդիսավոր ու պաշտոնական խոստումները, ինչպես և թերթերում տպագրված նույնանման հաղորդումներն ու հոդվածները հայերի նկատմամբ լուր անհրաժեշտ դիվանագիտական մի պրիոմ էր, որն այնքան բնորոշ էր թուրքական դահիճներին: Այդ ձևով նրանք փորձում էին ճշմարտությունը թաքցնել արտաքին աշխարհից: Իրականում, սակայն, հայտնի է, որ թուրքական զորքերի կողմից Բաքվի գրավումը ուղեկցվում էր հայերի զանգվածային ջարդերով, որոնք շարունակվում էին երեք օր անընդհատ: Հազարավոր տներ կողոպտվեցին ու հրկիզվեցին: Փողոցներում անհամար քանակությամբ դիակներ էին թափված: Սրի էին քաշում անխտիր բոլոր հայերին՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին,

1 Տե՛ս ՇՄՍԻ ԿԳԳԱ, ք. 200, գ. 145, ԲԲ. 13—18:

ծերերին, առողջներին ու տկարներին, նույնիսկ ծծկեր երեխաներին. Չորս օր անընդհատ, գիշեր-ցերեկ, տասնյակ բեռնատար մեքենաներ ու հարյուրավոր սայլեր քաղաքից դուրս էին բերում սպանվածների դիակները:

Ձանգվածային կոտորածների հետքերը ծածկելու համար դիակների մեծ մասը Սալյանիի գորանոցների շրջակայքում հրկիզվեց:

Եղած տվյալների համաձայն, Բաքվում զոհված հայերի թիվը հասնում էր 30 հազարի:

«Պրավդա» թերթը 1918 թվականի սեպտեմբերի 21-ին «Բաքվի ողբերգությունը» վերնագրով հոդվածում մանրամասն նկարագրելով խաղաղ հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը թուրք-մուսավաթական դահիճների կողմից, ընդգծում էր, որ թուրքական ու մուսավաթական զինվորները հայերի կոտորածը սկսեցին քաղաքի արվարձաններում՝ էրմենիքենդում և Սև քաղաքում, ուր հայ ազգաբնակչությունը լրիվ ոչնչացված է: Այնուհետև շարդերը տարածվեցին քաղաքի կենտրոնական փողոցներում: Հազարավոր թուրք զինվորներ վխտում էին քաղաքում, ներխուժում տազնապով ու սարսափով համակված տները, սպանում դաշույններով, ատրճանակներով, փնդակահարում տեղնուտեղը փողոցում, վայր նետում բարձրահարկ շենքերի վերին հարկերից:

Ռուս ընտանիքները նույնպես տուժեցին: Թուրքերը նրանց մեղադրում էին հայերի նկատմամբ կարեկցանք հանդես բերելու և նրանց ապաստանելու մեջ:

Հաջորդ օրը առավոտյան հավաքեցին քաղաքի փողոցներում թափված դիակները և մեքենաներով դուրս տարան: Մյուս օրը առավոտյան ջարդը վերսկսվեց:

Թուրքական իշխանությունները, ցնծություն ապրող թուրք սպաները, ռեստորաններում հարբեցողությամբ զբաղված փաշաները (Նուրի-փաշան, Նազրմը և մյուսները) դիտավորյալ կերպով անգործունեության էին մատնված և ոչ մի փորձ չէին անում զազանություններին վերջ դնելու համար»:

«Այդ ժամանակ,— ասվում էր այնուհետև հոդվածում,— շքեղ լույսերով ողողված միլիոնատեր Գաջինսկու տանը Բաքվի բուրժուազիան մեծարում էր Նուրի-փաշային և թուրքական սպաներին»:

Հրեշավոր այդ շարդին զուգընթաց, թուրքական զորքերը, ինչպես նաև մուսավաթական հրոսակները, խաղաղ քաղաքացիների գույքի նույնպիսի հրեշավոր թալան կազմակերպեցին: Կողոպուտի ժամանակ հաճախ տարբերություն չէին դնում հայերի և մյուս ազգությունների միջև:

Հայերի կողմից լքված բնակարաններից, որոնց տները կամ սպանված էին, կամ թաքնվել էին ուրիշների մոտ կամ էլ փախել էին քաղաքից, օր ու գիշեր, շրջապատի բնակչության աչքի առջև, բեռատար մեքենաներով ու սայլերով թուրքական ու մուսավաթական իշխանությունները դուրս էին բերում տնային բոլոր իրերը: Այդ կողոպուտը սխտեմատիկ կերպով շարունակվում էր ամբողջ երկու ամիս, մինչև թուրքական զավթիչների դուրս վտարումը Անդրկովկասից:

«Մարդասպաններն ու կողոպուտիչները,— գրում է ականատեսներից մեկը,— բացեիքաց հայտարարում էին, որ քաղաքը 3 օրով ամբողջովին իրենց տրամադրության տակ է դրված: Գազանային շարդերը երբեմն այնպիսի դաժանությամբ էին կատարվում, որ նույնիսկ դժվար էր հավատալ, որ այդպիսի վայրագություն հնարավոր է»¹:

Այսպիսով, Բաքվում հայերի նկատմամբ կիրառված դաժանությունները երիտթուրքական հայաչինջ քաղաքականության շարունակությունն էին հանդիսանում:

Մուսավաթական կառավարության ղեկավար, ադրբեջանական ժողովրդի անիծյալ թշնամի Խան-Նոյսկին ցնծագին կերպով իր երախտագիտությունը հայտնեց թուրքական զորքերի հրամանատար Նուրի-փաշային «Ադրբեջանի մայրաքաղաքը գրավելու համար»: Նա արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Խալիլ-փաշային շնորհավորեց «թուրքական աշխարհի երկրորդ Ստամբուլը հանդիսացող խոշոր կենտրոնը գրավելու կապակցությամբ»²:

Ադրբեջանական նավթարդյունաբերողների ու բեկերի խոսափողը՝ «Կասպի» թերթը Թուրքիան ու նրա «փառապանծ բանակը» համարելով միակ ուժը, որն ընդունակ է ամբողջ աշխարհի մահամեղականներին «ազատագրել տարբեր կեղեքիչներից», գրում էր, որ ինքը «ամեն կերպ կաջակցի նրա հերոսական հաղթարշավին այդ ուղղությամբ, առավել ևս, որ թուրքական բանակը գալով Կովկաս, դրանով իսկ ապացուցեց իր անսահման անշահախնդրությունը, մեծագույն զոհաբերություններ կատարելու իր պատրաստակամությունը և լոյալ վերաբերմունքը՝ մեր հայրենիքը բնակեցնող բոլոր ժողովուրդների նկատմամբ»³:

Երիտթուրքական դահիճների գործողությունների փառաբանմանը և փաստերի նենգափոխմանն էր նվիրում իր էջերը նաև մու-

1 ՉՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 145, թթ. 13—18:

2 Տե՛ս «Тифлисский листок», 18/IX—1918 г., № 189.

3 Տե՛ս ՉՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 53բ, ց. 1, թթ. 276—277:

սավաթական «Աղբբեջան» թերթը: Թուրքական զավթիչների ու մուսավաթական դահիճների շարագործությունները արտաքին աշխարհից թաքցնելու համար հիշյալ թերթը Բաքվի հայերի զանգվածային ջարդը որակեց որպես «որոշ ծայրահեղություններ», որոնք իբր թե «անհապաղ դադարեցվել էին» թուրքական հրամանատարության կողմից: «Կարող վերականգնվեց և շուտով հանգստություն տիրեց քաղաքում»,— գրում էր մուսավաթականների խոսափողը¹:

Գոյություն ունեցող փաստաթղթերը, սակայն, ինչպես ցույց տրվեց, բոլորովին հակառակն են վկայում: Բերենք ևս մի փաստ: Ականատեսներից մեկի՝ Իրանում սովետական միսիայի աշխատակցի ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմին ներկայացրած զեկուցման մեջ տրվում էր Բաքվի թուրքական օկուպացիայի հետևյալ նկարագիրը. «Բաքվում թուրքական բաշխիչները տնօրինության շրջանում քաղաքը սարսափելի մի տեսք ուներ. սպանություններին, կողոպուտներին, բռնություններին վերջ չկար: Բանվորական բոլոր կազմակերպությունները ցրվեցին... մի խոսքով, թուրքական փաշաների երկամսյա տիրապետությունը աղբբեջանական խանների հետ մեկտեղ, համատարած բռնությունների, կողոպուտի ու սպանությունների մի շրջան էր: Չեղյալ հայտարարվեցին ոչ միայն սովետական իշխանության, այլև ժամանակավոր կառավարության բոլոր դեկրետներն ու որոշումները»²:

Բաքվի գրավումը թուրքական զորքերի կողմից և մուսավաթական հրոսակախմբերի հետ մեկտեղ կատարված բռնությունները անհամատեղելի էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի հողվածների հետ: Ուստի և Սովետական Ռուսաստանը (որը բազմիցս հանդես էր եկել Անդրկովկասում թուրքական զավթիչների ինտերվենցիայի դեմ) 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ի իր նոտայում հայտարարեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի Թուրքիային վերաբերող հողվածների չեղյալ լինելու մասին. «Օսմանյան կառավարությունը, — ասված էր հիշյալ նոտայում, — անցած կես տարվա ընթացքում, չնայած սովետական կառավարության բազմաթիվ բողոքներին, անընդհատ խախտում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Այժմ, վերջապես, ի լրումն այդ բողոքի, նա գրավեց և սարսափելի ավերման ենթարկեց ռուսական հանրապետության կարևորագույն քաղաքներից մեկը... Օսմանյան կառավարությունը, — ասվում էր նոտայի վերջում, — դրանով ցույց տվեց, որ

1 «Азербайджан», 25 сентября 1918 г., № 4.

2 ЦГАОР СССР, ф. 130, оп. 3, д. 184, лл. 11—16.

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև այլևս գոյություն չունի»¹:

Գրավելով Բաքուն, թուրքական զավթիչները շարունակեցին իրենց հարձակումը Հյուսիսային Կովկասի ուղղությամբ, որտեղ վաղուց ի վեր հաստատված նրանց գործակալությունը, լեռնականների հակահեղափոխական ուժերի հետ մեկտեղ, տակավին օգոստոսի երկրորդ կեսին գրավել էր Հարավային Դաղստանը:

Թուրքական դիվիզիան գեներալ Յուսուֆ Իզեթ-փաշայի գլխավորությամբ, առաջ շարժվելով երկաթգծի ուղղությամբ, հոկտեմբերի 6-ին անսպասելիորեն հարձակվեց Գերբենդ քաղաքի վրա, որը գտնվում էր Բաքվի ռազմաճակատը լքած Բիչերախովի ջրկատների ձեռքում: Չկարողանալով դիմադրել թուրքական զորքերի գրոհին, Բիչերախովը ստիպված էր նահանջել դեպի հյուսիս: Հոկտեմբերի 24-ին թուրքական հորդաները և Դաղստանի հակահեղափոխական ջոկատները համառ կռիվներից հետո գրավեցին Թեմիրխան-Շուրան: Նոյեմբերի 8-ին թուրքական զորքերը նվաճեցին Բիչերախովի վերջին ամրացված կետը՝ Պետրովսկ նավահանգիստը:

Թուրքական զավթիչների հետ միասին Թիֆլիսից ժամանած լեռնային «կառավարությունը» Դաղստանում իշխանությունը իր ձեռքը վերցրեց: Սակայն ինչպես Աղբբեջանում, Դաղստանում ևս տեղի ու տնօրինություն էին անում թուրքական նվաճողները:

«...Այսպես կոչված լեռնային կառավարությունը (կամ «Օրիանտ» հյուրանոցի կառավարությունը), — գրում էր Ս. Մ. Կիրովը, — «խաղաղության ու բարեկամության» պայմանագրով Հյուսիսային Կովկասը վաճառելով Վեհիբ-փաշային, հեղափոխական Դաղստանի դեմ ուղղված թուրք ասքյարների սվիչների օգնությամբ հաստատվեց Շուրայում՝ քայլելով լեռնական-հեղափոխականների գիակների վրայով...»²:

Դաղստանը զավթելուց հետո թուրքական հորդաները և լեռնային կառավարության հրոսակախմբերը շարունակեցին հարձակումը Թերեքի սովետական հանրապետության դեմ:

Շնորհիվ Ռուսաստանի հարավի արտակարգ կոմիսար Սերգո Յուրչևիկի ձեռնարկով գործունեության, Թերեքի աշխատավոր զանգվածները ջախջախիչ հակահարված հասցրին թուրքական զավթիչներին ու լեռնականների հրոսակախմբերին:

Հյուսիսային Կովկասի աշխատավորների հիմնական զանգվածը գնում էր բուլշևիկների ետևից, և նրանք խոչընդոտեցին թուր-

1 «Документы внешней политики СССР», т. I, док. № 346, стр. 490—492.

2 «Пролетарская революция», № 2, 1940 г., стр. 205—206.

քական նվաճողներին՝ շարժվելու դեպի երկրի խորքը: Այդպիսով վերջ տրվեց թուրքերի հետագա նվաճումներին Կովկասում:

Աղբյուրներում, ինչպես և Հայաստանում, թուրքական զավթիչները գաղութարարական-ոստիկանական ռեժիմ հաստատեցին և ամեն կերպ ձգտում էին ոչնչացնել այն ամենը, ինչ որ ժողովրդական զանգվածներին հիշեցնում էր սովետական իշխանության, բոլշևիկների մասին: «Վրա են հասնում թուրքական հորդաների տիրապետության մոռյալ օրերը, — գրում էր այն ժամանակ Ա. Ի. Միկոյանը: — Բաքվի բոլշևիկյան կազմակերպությունը նորից ջախջախվեց: Հեղափոխական պայքարի ամբողջ ժամանակաշրջանում կարելի է միայն բացառիկ մոմենտներ նշել, երբ Բաքվի պրոլետարիատը չի ունեցել իր բոլշևիկյան կազմակերպությունը: Այդ մոմենտներից մեկը թուրքերի տիրապետության առաջին շրջանն էր, երբ սեպտեմբերից մինչև դեկտեմբերը ներառյալ մեզ մոտ գոյություն չունեցող Բաքվի բոլշևիկյան կազմակերպություն... տասնյակ լավագույն առաջնորդներ զնդակահարվեցին, մյուս տասնյակները տառապում էին բանտերում... միայն առանձին բոլշևիկներ ո՛չ մի րոպե չէին դադարեցնում պայքարը թշնամու դեմ»¹:

Հաղորդելով թուրքական գազանությունների ու թալանի մասին Բաքվում, «Պրավդա» թերթը մատնանշում էր, որ քաղաքը գրավելուց անմիջապես հետո թուրքերը սկսեցին առաջին հերթին որսալ բոլշևիկներին, որոնք նրանց մեջ հատուկ ատելություն էին առաջ բերում: Թուրք ոստիկանների կողմից բանվորների շրջանում կատարվող բազմաթիվ խուզարկություններն ու ձերբակալությունները նպատակ ունեին կանխել պրոլետարիատի ապստամբությունը բուրժուական տիրապետության դեմ²:

Թուրքական զավթիչների գումակի հետ Բաքու ժամանեց մուսավաթական «կառավարությունը», որը ստեղծվել էր 1918 թվականի հունիսին Գյանջայում մոլի նացիոնալիստ խան-խոյսկու գլխավորությամբ՝ թուրքական սվինների հովանավորության ներքո: Այդ տիկնիկային կառավարությունը ոչ մի իրական իշխանություն չունեցրեց և կատարում էր լուրջ թուրքական հրամանատարության կամակատարի դերը:

Թուրքական զավթիչները տեղ ու տնօրինություն էին անում Աղբյուրներում, ինչպես իրենց սեփական գաղութում: Նրանք ամբողջովին իրենց ձեռքը վերցրին երկրի տնտեսության կարևորագույն ճյուղերը՝ Բաքվի նավթարդյունաբերությունը, կասպիական

ևավատորմիղը, երկաթուղային տրանսպորտը, այն ամենը, ինչ որ չհասցրեցին, կամ չկարողացան թալանել և արտահանել նրանց նախորդները՝ անգլիական իմպերիալիստները: Թուրքերը Աղբյուրներին միլիոնավոր փութ նավթ և գանազան նավթամթերքներ, պղինձ, բամբակ, բրինձ, հաց և գյուղատնտեսական այլ ապրանքներ էին արտահանում:

Բազմաթիվ փաստաթղթերը վկայում են այն տառապանքների մասին, որոնք կրեցին այդ ամիսների ընթացքում Աղբյուրների աշխատավորները, վեր են հանում թուրք գաղութարարների կողմից կիրառված անկարգությունները, բռնություններն ու թալանը: Թուրքական զավթիչների բոլոր այդ շարագործությունները եզակի ու պատահական գործողություններ չէին, այլ հանդիսանում էին այն միջոցառումների մշակված մի սխեմայի, որը գործադրվում էր երիտթուրքական դեկավարների և Անդրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատարության կողմից:

Ահա թե ինչ էր ասվում 1918 թվականի նոյեմբերի 12-ին մուսավաթական կառավարությանն ուղարկված Ղարաբուլախ գյուղի գյուղացիների խնդրագրում. «Ղարաբուլախ գյուղի բնակչությունը շատ ծանր օրեր է ապրում: Նախ և առաջ շքավոր բնակչությունը զոհվում է, տառապում սպանների, ֆելդֆեբելների ու օսմանյան կառավարության վարչական պաշտոնյաների կրնկի տակ: Բնակչությունից խլվում են կահ-կարասին ու պարենը... դիտավորյալ կերպով զրպարտում են գյուղացիներին, ծեծում, բանտարկում, իսկ հետո կաշառք ստանալով՝ ազատում նրանց... չկա ոչ մի բան, որը մեզ կարողանար պաշտպանել կամայականությունից: Ի սեր աստծո, օգնեցե՛ք մեզ: Զէ՛ որ մենք կարող ենք զոհվել»¹:

Մուսավաթական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրը ղեկուցում էր, որ «Մուղանում գտնվող Քարթանալը գյուղում կար 1084 փութ ցորեն, 1288 փութ գարի և 1213 փութ դարման, որոնք պահվում էին հիշյալ գյուղի գյուղացիների մոտ, սակայն 1918 թվականի օգոստոսին երևացին թուրքական զորքերը և ուշադրություն չդարձնելով գյուղացիների բողոքներին, բանտարկելու սպառնալիքի տակ նրանցից խլեցին այդ մթերքները»: Այնուհետև նշվում էր, որ թուրքական զորքերի կողմից պատճառված վնասների հատուցման վերաբերյալ ստացվող անհամար բողոքները «աղբյուրներին կառավարությունը ի վիճակի չէ և պարտավոր չէ բավարարել»²:

¹ ՄԻ-ի հայկական ֆրիլաի արխիվ, ֆ. 11, գ. 16, ք. 21:
² «Правда», 24. XI. 1918 г., № 225.

¹ Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 12, д. 35, л. 26.
² ЦГАОР Аз. ССР, ф. 62с, оп. 1, д. 114, л. 2—3.

Գյուրջայի գավառի գյուղացիների բողոքում նշվում էր, որ այն բանից հետո, երբ 1918 թվականի հունիսին թուրքերը գրավեցին ամբողջ գավառը, մահմեդական ազգաբնակչությունը հալածանքների է ենթարկվում թուրքական սպանների կողմից: Անհամար բողոքները ոչ մի բանի չեն հանգեցնում: «Իվանովկա գյուղի պարեա Ահմեդը ազգաբնակչության հետ դաժանորեն վարվեց. — ասվում էր այդ բողոքներից մեկում: — Նա խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունները խլեց ոչ միայն Իվանովկա գյուղի, այլև մերձակա գյուղերի բնակիչներին»¹: Մի այլ բողոքում Իվանովկա գյուղի բնակիչները գրում էին. «Մահմեդ էֆենդին, հրոսակներ ստեղծելով, թալանում էր շրջակայքի գյուղերը... Գյուղի բնակիչներից շատերին նա ծեծում էր, խլում նրանց անասունները...»²:

Թուրքական հրամանատարությունը բռնի կերպով բանակ էր զորակոչում տեղի մահմեդական ազգաբնակչությանը: Այդ բանը զայրույթ առաջ բերեց Ադրբեջանի ազգաբնակչության շրջանում³:

Թուրքական զավթիչների կամայականությունները հաստատում էին նաև մուսավաթական կառավարության պաշտոնյաները: Պարենային մինիստրության լիազորված անձը Ելիզավետպոլից հեռագրում էր. «Թուրքական ժանդարմները, լիազորված լինելով փաշայի կողմից, ստուգում են զնացքները, կողոպտում ժողովրդին, ծեծում կանանց: Մեզ հետ չեն ուզում հաշվի նստել: Այդպիսի պամաններում մենք չենք կարող աշխատել»⁴:

Ֆինանսների մինիստրը հաղորդում էր, որ թուրքական իշխանությունները բռնի ուժով Օրդուբադի փոստ-հեռագրական գրասենյակից տարել էին տոկոսաբեր թղթեր՝ 20890 ռ. 25 կոպեկ արժողությամբ⁵:

Ներքին գործերի մինիստրին ուղղված հեռագրում ասվում էր, որ Ուջառը կայարանի թուրքական պարետը տեղի գործարանի կառավարչից խլեց բանալիները և նրան քչեց գործարանից⁶:

Ազգամի արքիպային վարչության հսկիչը հեռագրում էր այն մասին, որ թուրքերը իրենց ձեռքը գցեցին քաղաքի միակ գործարանը, այն շարքից հանեցին և գրանով մեծ վնաս հասցրին գանձարանին⁷:

1 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 62с, оп. I, д. 69, л. 22.

2 Նույն տեղում, թ. 23:

3 «Тифлисский листок», I. X. 1918 г., № 209.

4 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 82с, оп. 2, д. 23, л. 1—2.

5 Նույն տեղում, թ. 31:

6 Նույն տեղում, գ. 31, թ. 75:

7 Նույն տեղում, թ. 65—66:

Թուրքերը տեր ու տնօրինություն էին անում ինչպես Բաքվի, այնպես էլ Ադրբեջանի մյուս քաղաքների ձեռնարկություններում: Նավթային «Վոստոկ» ընկերության մի խումբ անդամներ բողոքում էին առևտրի ու արդյունաբերության մինիստրին, որ «...ավելի քան մեկ ամիս է, ինչ գործարանում նստած են ասքյարները, և մենք չգիտենք, թե ովքե՞ր են նրանք և ո՞ւմ հրամանով են վերցնում նավթն ու յուղը»¹:

Մի այլ փաստաթղթում նշվում էր, որ թուրքական հրամանատարության կարգադրությամբ «Մանթաշով և Կ՞» ընկերության լիազորներին թույլ չեն տալիս լինել Ֆիրմայի նավթամուղի կայանում, որտեղ գտնվում են ապրանքային պահեստները: Այդ կարգադրությունը խափանում է ձեռնարկության արտադրական գործունեությունը²:

Թուրքերը թալանում էին ոչ միայն արդյունաբերական ձեռնարկությունները, քաղաքային ու գյուղական հիմնարկները, այլև լազարեթները: Այսպես, նրանք Ելիզավետպոլի լազարեթներից արտահանեցին այնտեղ եղած ամբողջ գույքը³:

Մուսավաթական կառավարությունը կատարում էր թուրքական զավթիչների վարձկանների ամոթալի դերը, անհրաժեշտ չհամարելով գոնե արտաքուստ պահպանել Ադրբեջանի անկախության ֆիկցիան: Այդ մասին են վկայում մուսավաթական մի շարք պաշտոնյաների զեկուցագրերն ու բողոքները: Այսպես, Շուշի քաղաքի նահանգապետը հեռագրում էր Բաբու հետևյալը. «Շուշու թուրքական նահանգապետը ամբողջ իշխանությունը վերցրել է իր ձեռքը և ոչ ոքի չի ճանաչում: Գավառային վարչությունն ամբողջովին վերացված է»⁴:

Գյանջայի նահանգապետ զնդապետ Վեթլովը 1918 թվականի դեկտեմբերի 7-ին հաղորդում էր, որ «Գյանջա քաղաքում բնակվող թուրքական յուզբաշին՝ ոստիկանական ջոկատի պետ Հուսեյն Թաքսինը, ամեն կարգի դիմումներ ու բողոքներ է ընդունում ինչպես քաղաքի, այնպես էլ գավառի բնակիչներից, մի բան, որը չի մտնում նրա իրավասության մեջ, որոշումներ է կայացնում այդ առթիվ, որոնք ի կատար են ածվում հենց նրա կողմից. այն անձինք, որոնք նրա կողմից մեղավոր են ճանաչվում, տույժի են ենթարկվում... Գուզբաշիի նման միջամտությունը ուրիշի պարտականություններին

1 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 82 с., оп. 2, д. 23, л. 77.

2 Նույն տեղում, թ. 67:

3 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 53, թ. 328.

4 Նույն տեղում, թ. 21:

ստեղծում է երկիրը հանութուն, վարկաբեկում նահանգապետի իշխանութան հեղինակությունը»¹:

Փոստի ու հեռագրի միջոցով բողոքում էր, որ «նորոգված կառավարական հեռագրաթելերը կտրտվում են թուրքերի կողմից և նրանց մեջ դրվում հեռախոսներ: Բացի դրանից, թուրքական զինվորական պաշտոնյաները խոչընդոտներ են հարուցում գծերի ու հեռագրաթելերի նորոգման աշխատանքներին»²:

Այդ ձևով էին գործում թուրք զավթիչները նաև երկաթուղադժբրում: Գնացքները նրանք բաց էին թողնում իրենց սեփական հայեցողությամբ, հաճախ կանգնեցնում էին դրանք և խուզարկություն կատարում՝ ուղևորներից խլելով նրանց մոտ եղած թանկարժեք իրերը: Մաքսատան պաշտոնյաներից մեկը 1918 թվականի դեկտեմբերի 19-ին հաղորդում էր, որ իր կողմից կանգնեցվել է Վրաստան գնացող մարդատար գնացքը: «Մաքսատան մեր ներկայացուցիչները,— նշում էր նա,— գնացք բարձրացան ուղևորներին ու նրանց իրերը ստուգելու համար: Նրանք տեսան, որ բացի իրենցից, վազոն ներս մտան իրենց անձանոթ թուրք զինվորականները և շվատահելով մեր ստուգմանը, սկսեցին նորից ստուգել ուղևորներին»: Այնուհետև նամակում մատնանշվում էր, որ մաքսատան ծառայողները թուրք սպաներին բողոք հայտնեցին, սակայն վերջիններս «ոչ մի ուշադրություն չդարձրեցին այդ բանի վրա և ասքյարները իրենց ֆելդֆերելի (բաշչաուշ) ղեխավորությամբ սկսեցին ինքնուրույն կերպով վերստին ստուգել ուղևորների իրերը: Այսպիսով, ստուգման ամբողջ նախաձեռնությունն անցավ թուրք ֆելդֆերելին, որը ինքնազուխ կերպով կարգադրություններ էր անում՝ բոլորովին աղհամարհելով մաքսատան վերահսկողության ֆունկցիաները... ուղևորները իրենց դժգոհությունն էին հայտնում մաքսատան պաշտոնյաներից այն իմաստով, որ մենք խրախուսում ենք թուրք ասքյարների անկարգությունները»³:

Թուրքական զորքերը բացահայտորեն թալանում էին «իրենց եղբայրներին» (այդպես էին նրանք անվանում Ադրբեջանի մահմեդական բնակիչներին): Զավթիչները պարենի ու կողոպտված գույքի հսկայական պաշարներ կուտակեցին, որոնք սակայն չհասցրեցին դուրս բերել երկրից՝ 1918 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին իրենց խուճապահար փախուստի պատճառով:

Շամախու գավառապետի 1919 թվականի փետրվարի 20-ի գե-

կուցագրի համաձայն, թուրքերը Շամախու ամբարում թողեցին 10 հազար փութ ցորեն, իսկ Մաղրասի ամբարում՝ 16 հազար փութ ցորեն և 12 հազար փութ գարի¹: Ղուբայի գավառում թուրք զավթիչները չհասցրեցին արտահանել 400 փութ գարի²: Ուջաուի կայարանում թուրքերը թողեցին 1050 փութ ցորեն և 2200 փութ գարի³:

Այս տվյալները վկայում են այն մասին, որ թուրքական հրամանատարությունը ազգաբնակչությունից պարեն էր բռնագրավում ոչ միայն բանակի ընթացիկ կարիքները բավարարելու, այլև թալանված ապրանքները թուրքիա արտահանելու նպատակով:

Ադրբեջանի բնակչությունը շարունակում էր սովամահ լինել նաև թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո, քանի որ մուսավաթական կառավարությունը թուրքերի կողմից թողնված ողջ պարենը 1919 թվականի փետրվարին հանձնեց ռազմական միջոցառությունը⁴:

Թուրքական զավթիչներն իրենց ցանկացած ձևով դատ ու դատաստան էին տեսնում Ադրբեջանի ազգաբնակչության նկատմամբ՝ բոլորովին արհամարհելով մուսավաթական իշխանություններին:

Այսպես, Գյանջայի մարզային դատարանի դատախազը տեղեկացնում էր, որ Ղազախի գավառային բանտում թուրքերը կալանքի տակ են պահում առանց որևէ հիմքի ձերբակալված մահմեդականներին: Թուրքական պարետը ուշադրություն չդարձրեց կալանավորներին ազատելու վերաբերյալ մուսավաթական իշխանությունների բողոքի դիմումներին⁵:

Թուրքերը ձերբակալվածներին անասելի տանջանքների էին ենթարկում: Մուսավաթական կառավարության ղեկավարին հասցեագրված մի դատախազի զեկուցագրում նշվում էր, որ «Գյանջայի բանտում գտնվող կալանավորները շղթայակապված էին, փակված առանձին մենախցերում: Նրանք զրկված էին բակում զրոսնելու հնարավորությունից... ենթարկվում էին տանջալից ու դաժան խոչտանգումների: Նրանցից յուրաքանչյուրին մտրակով ու մահակով հարվածներ էին հասցնում մի քանի հարյուր անգամ... այդ պատիժները կիրառվում էին սիստեմատիկ կերպով՝ ամեն օր. ի միջի այլոց, ոմանց ծեծում էին հատկապես անողոք կերպով, ստիպելով

1 ЦГАОП Аз. ССР, ф. 334с, оп. I, д. 36, л. 12—13

2 Նույն տեղում, թ. 16—17:

3 Նույն տեղում, թ. 24:

4 Նույն տեղում, ֆ. 82, ց. 2, գ. 54, թ. 4:

5 Նույն տեղում, ֆ. 95с, ց. 2, գ. 11, թ. 100:

1 ЦГАОП Аз. ССР, ф. 82 с, оп. 2, д. 23, л. 25

2 Նույն տեղում, թ. 60:

3 Նույն տեղում, թ. 72:

նրանց իրենց վրա վերցնել զանազան հանցագործություններ կատարելու մեղքը...»¹:

Մամուլի հաղորդման համաձայն, 1918 թվականի հուլիսին պատրաստվում էր Ստամբուլ մեկնելու «ադրբեջանական քաղաքացիների պատվիրակությունը», որպեսզի «թուրքական կառավարությանը խնդրի միջոցառումներ ձեռնարկել թուրքական ասքյարների կողմից ադրբեջանական հանրապետության քաղաքացիների նկատմամբ գործադրվող բռնությունների դեմ»: Եվլախ կայարանի բնակչությունը իր ներկայացուցիչներն ուղարկեց նուրի-փաշայի մոտ, որոնք իրենց բողոքը հայտնեցին այն բանի դեմ, որ ասքյարները բռնաբարում են կանանց և ծեծում տղամարդկանց: Թուրք զինվորները հաճախ մտնում էին խաղաղ բնակիչների տները և նրանցից պահանջում պարզեցնելու «ադրբեջանական ազգը գյատուրներից ազատագրելու համար»²:

Զավթիչների անսքող կամայականությունները մուսավաթական կառավարության արդարադատության միխիստրին ստիպեցին Ադրբեջանում գտնվող թուրքական զւրքերի գլխավոր հրամանատարին տեղյակ պահել Գյանջայում, Ղազախում և Ադրբեջանի այլ քաղաքներում ու շրջաններում տիրող թուրքական ինքնիշխանության մասին³: Բնական է, որ նման դիմումները ոչ մի ազդեցություն չէին գործում թուրքական հրամանատարության վրա:

Ադրբեջանցիների նկատմամբ անօրինականությունն ու բռնությունները գործադրելով, թուրքական զավթիչները միևնույն ժամանակ կեղծավորաբար նրանց անվանում էին իրենց «արյունակից եղբայրներ», որ եկել են նրանց «ազատագրելու բոլշևիզմի սպառնալիքից»: Վերը հիշատակված թուրք ռազմական պատմաբան գնդապետ Բերբուքը գրում էր. «Մեր կառավարությունը... խոստացել էր ճանաչել ու հաստատել այդ ժողովուրդների անկախությունը...»⁴ (ի նկատի ուներ Ադրբեջանի ու Հյուսիսային Կովկասի մահմեդական ազգաբնակչությանը — Ե. Ս.): Այդ «անկախության» տակ թուրք նվաճողները հասկանում էին Կովկասի ուղղակի միացումը Թուրքիային:

Իրենց իսկական նպատակները քողարկելու համար երիտթուրքերը տակավին 1918 թվականի մայիսին մուսավաթական կուսակցության մեջ եղած իրենց գործակալներին ցուցում տվեցին՝ սկսեք

կամայանիա հանուն «անկախ Ադրբեջանի»: Բաթումի կոնֆերանսում գտնվող մուսավաթական պատվիրակության կողմից էնվերփաշայի անունով ուղարկված նամակում նշվում էր հետևյալը. «Չնայած Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչություն ունեցող հատվածը Թուրքիային լրիվ միացնելու վերաբերյալ մեր խնդրանքին, մեզ փաստարկելով բացատրեցին, որ Թուրքիայի «մեծ քաղաքականությունը» պահանջում է, որպեսզի մենք առայժմ անկախ ու ուժեղ լինենք... Մենք ընդունեցինք այդ ցուցումները՝ դիտակցորեն համաձայնվելով դրանց հետ»¹: Եթե երիտթուրքական ղեկավարները «մեծ քաղաքականության» նպատակներից՝ այսինքն՝ ամբողջ Կովկասը զրավելու խնդրից ելնելով, միառժամանակ քողարկում էին իրենց նվաճողական ձգտումները, ապա թուրք զինվորականները, իրենց երևակայական հաջողություններից արբեցած, առանց քաշվելու խոստում էին Անդրկովկասում կատարված ինտերվենցիայի իսկական պատճառների մասին:

Նազրմ-փաշան, որը նախորդել էր նուրի-փաշային Անդրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատարի պաշտոնում, Գյանջայի գրավումից հետո տեղի բնակիչներին հայտարարեց հետևյալը. «...Իր կրոնակից ու ազգակից ժողովուրդների հետ միավորվելու Թուրքիայի վաղեմի երազանքը, վերջապես, իրականացավ... Այժմ զինաթափվե՛ք, հրացաններն այլևս հարկավոր չեն խաղաղ ազգաբնակչությանը: Իմ ասքյարները ձեր հանգստությունը կապահովեն»²:

1918 թվականի թուրքական արշավանքի մասնակից գնդապետ Ռյուշտյուն Թուրքիայի ու մուսավաթականների միջև Բաթումում կնքված պայմանագրի կապակցությամբ գրում է, որ այդ փաստաթղթով նախատեսվում էր «թուրքական օգնություն Ադրբեջանին՝ բոլշևիկների դեմ պայքարելու համար»³:

Այդ «միսիայի» իրագործումը, ինչպես տեսանք, ուղեկցվում էր սարսափելի ջարդերով ու կողոպուտով, որը, սակայն, թուրքական զավթիչներին չէր խանգարում աղմկելու այն մասին, որ իրենք «օգնում են մահմեդականներին ազատագրվելու ռուսական լծից»: Պահպանվել են թուրքական հրամանատարության մի շարք թուցիկներ, որոնցում նա Անդրկովկասի գրաված շրջանների ազգա-

1 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 100с, оп. 2, д. 33, л. 18—19.

2 ЗУУՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 53а, ք. 18—19:

3 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 95, оп. 2, д. 33, л. 18—19.

4 Berkuk, s. 31.

1 Sə'ə «Труды Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС», VIII, Баку, стр. 70.

2 Sə'ə «Бакинский рабочий», 29. VI. 1918 г.

3 Ruştü, Bükük harpte Bakü yollarında 5 Kafkas piyade fırkası. Sə'ə «Askerî mecmuanın tarih kısmı», İstanbul, 1934, Sayı 34, s. 7.

բնակչությանը փարիսեցիորեն կոչ էր անում «հնազանդության ու հպատակության»:

Այսպես, Զանգեզուրում գտնվող թուրքական զորքերի պարետի՝ Իզեթ-բեյի 1918 թվականի օգոստոսի 1-ի կոչում մատնանը՝ վում էր, որ տեղական մահմեդականները երկար ժամանակ գտնվում էին ցարիզմի անտանելի ճնշման տակ և որ այժմ, թուրքերի օգնությամբ, նրանց հաջողվեց «ազատագրվել»: «Մենք, — ասվում էր հիշյալ կոչում, — եղբայրական ձեռք ենք մեկնում ձեզ, վերցրեք այն: Եթե մենք իրար ձեռք մեկնենք, մենք ճանապարհ կբանանք դեպի անսահման երջանկությունը: Մառայակամությունն ու հեզությունը սիրո են արժանի»¹:

Ստամբուլում լույս տեսնող «Թասֆիրի էֆբյար» թերթը 1918 թվականի մարտի 6-ի համարում գրում էր, որ Թուրքիայի միակ ձգտումն է միավորվել իր եղբայրակիցների՝ կովկասյան թուրքերի հետ և ազատել նրանց «դարավոր լծից»:

Այսպիսով, թուրքական ռազմամուլները խոսելով կովկասի մահմեդական բնակչությանը իրր ցույց տրված «օգնության» մասին, գործնականում ձգտում էին վերացնել սովետական իշխանությունը Բաքվում և նվաճել ողջ երկրամասը:

Թուրքական զավթիչների նվաճողական պլանները մուսավաթականները պաշտպանում էին ամբողջովին: 1918 թվականի հուլիսի սկզբին մուսավաթական կառավարությունը իր հավատարմության զգացմունքներն արտահայտելու համար հատուկ պատվիրակություն ուղարկեց Ստամբուլ: Այդ պատվիրակության ղեկավար Ռասուլ-զադեն էնվերի ներկայությամբ սուլթանին խնդրեց իր «բարձր հովանավորության» տակ վերցնել ինչպես Ադրբեջանը, այնպես էլ բոլոր մահմեդական ժողովուրդներին, ստեղծել հզոր մահմեդական պետություն Թուրքիայի՝ մահմեդական աշխարհի կենտրոնի գլխավորությամբ²:

Մուսավաթական կուսակցության մյուս պարագլուխը՝ Ալի Մուրադ-բեյ Թուփչբաշևը, որը նույնպես մտնում էր պատվիրակության կազմի մեջ, ստրկամտորեն գրում էր. «Աստծո ողորմածությամբ ինձ հաջողվեց հասնել նպատակին՝ տեսնել բոլոր մահմեդականների խալիֆին ու թուրքերի փաղիշահին... Մենք, ազրբեջանական թուրքերս, միշտ կլինենք և ցանկանում ենք ապրել բոլոր մահմեդականների խալիֆի՝ օսմանների փաղիշահի ողորմածությամբ...»³:

1 ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 1256, ք. 43:

2 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 211с, оп. 1, д. 30, л. 1—2.

3 Նույն տեղում:

Անդրկովկասի մահմեդական ժողովուրդները մերժեցին թուրքական զավթիչների և նրանց ուղղակի գործակալների՝ մուսավաթականների պանթուրքական պլանները: Թուրքական զորքերի ներխուժումը Անդրկովկասի սահմանները շատ կարճ ժամանակում երկրամասի ազգաբնակչությանը բացահայտեց զավթիչների իրական մտադրությունները: Օրեցօր աճում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների ատելությունը թուրք կեղեքիչների նկատմամբ: Այդ բանը հետագայում խոստովանել են նույնիսկ թուրքական ինտերվենցիայի մասնակիցները: Այսպես, Բերբուքը նկարագրելով թուրքական 5-րդ դիվիզիայի արշավանքն Անդրկովկասում, նշում էր, որ նրա վիճակը ծայրահեղորեն դժվար էր: Նրա խոսքերով, այդ դիվիզիան «շատ դառը բույներ անցկացրեց արյունալի ու դաժան մարտերի հետևանքով, որ նա մղում էր Ադրբեջանում՝ մնալով առանց ռազմամթերքի ու սպառազինության»¹:

Անդրկովկասի մահմեդական ժողովրդական զանգվածները թուրքական զավթիչներին ատում էին նույն ձևով, ինչ որ երկրամասի մյուս ժողովուրդները: Այդ մասին էր վկայում, մասնավորապես, թուրքական երրորդ բանակի հրամանատար Վեհիպ-փաշայի գաղտնի հրամանը իրեն ենթարկվող զորքերին, որտեղ նա պահանջում էր «բարձրացնել Թուրքիայի քաղաքական հեղինակությունը Անդրկովկասի մահմեդականների աչքում, որոնք գնալով ավելի թշնամաբար են տրամադրվում թուրքերի նկատմամբ»²:

Անդրկովկասում թուրքական ինտերվենցիայից հատկապես տուժեց հայ ազգաբնակչությունը: Անդրկովկասի բոլոր գրաված շրջաններում երիտթուրքերը շարունակում էին կիրառել հայ ժողովրդի բնաջնջման իրենց քաղաքականությունը: Տրապիզոնի կոնֆերանսում, ի պատասխան Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու վերաբերյալ անդրկովկասյան պատվիրակության ներկայացրած պահանջին, թուրքական ներկայացուցիչները լկտիորեն հայտարարեցին. «Այնտեղ հայեր չկան և չեն լինի, որովհետև այն տեղերում, որով անցնում է թուրք զինվորը, հայեր չեն մնա»³:

Երիտթուրքերը այդպես էլ վարվում էին: Արդահանի շրջանը

1 Berkuk C., s. 19.

2 ЗУУП 499Ա, ֆ. 200, գ. 53а, ք. 78а.

3 Նույն տեղում, գ. 38, ք. 103:

գրավելու ժամանակ տեղի բնակչությունից ու գաղթականներից նը-
րանց կողմից ոչնչացվեց մի քանի հազար հայ: «Հաշվեհարդար
տեսնելով տղամարդկանց հետ,— պատմում էր այդ շարագործու-
թյունների վկաներից մեկը,— թուրքերը մեզ լրիվ կողոպտեցին և
մերկացնելով մինչև ներքնաշապիկը, ուղարկեցին Ախալքալաք, ուր
մենք՝ մի քանի հազար կանայք ու երեխաներ, գնում էինք ոտքով
ամբողջ մի ամսվա ընթացքում, տառապելով սովից ու ցրտից»¹:

Մի այլ ականատես գրում է, որ Արդահանի վրա թուրքերի
հարձակման ժամանակ շրջակայքի բոլոր հայկական գյուղերը
հրկիզվել էին, իսկ նրանց բնակիչները՝ գնդակահարվել: Թուրքերը
կրակին էին մատնում ամբողջ գյուղեր՝ նախօրոք առանձնացնե-
լով գեղեցիկ աղջիկներին ու կանանց, որոնց բռնաբարելուց հետո,
նույնպես սպանում էին: Արդահանը գրավելուց անմիջապես հետո
թուրքերը ձեռնարկեցին հայ ազգաբնակչության գլխովին բնա-
ջնջմանը²:

Կարսի մարզում թուրքական զորքերի ներխուժումը նույնպես
ուղեկցվում էր հայերի ջարդերով ու նրանց գույքի բռնագրավմամբ:
«Ամբողջ մարզում ներկայումս չի մնացել և ոչ մի կենդանի հայ,—
հաղորդում էր ականատեսը:— Թուրքական զորքերի հարձակման
ժամանակ Արդահանի ու Օլթիի մարզերից հայերի փախուստի բոլոր
ճանապարհները փակվել էին... ուստի և այդ մարզերի ամբողջ հայ
ազգաբնակչությունը մնաց տեղում և սրի քաշվեց»³:

Սովետական կառավարությունը իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց
երիտթուրքերի կողմից կիրառվող զազանությունների դեմ: 1918
թվականի ապրիլի 13-ին Թիֆլիսի գերմանական դեսպանին ուղարկե-
վեց ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Զի-
չերինի և նրա տեղակալ Լ. Մ. Կարախանի հեռագիրը՝ «Թուրքական
զորքերի Հայաստան շարժվելու և Գերմանիայի պատասխանատու-
թյան մասին», որտեղ ասված էր հետևյալը.

«Թուրքական բանակը առաջ է շարժվում դեպի Բաթում, Կարս,
Արդահան, ավերելով երկիրը և ոչնչացնելով գյուղացիական բը-
նակչությանը: Հայերի հետագա ճակատագրի համար պատասխա-
նատվություն ընկնում է Գերմանիայի վրա, որովհետև նրա պընդ-
մամբ էլ հենց ուսասկան զորքերը դուրս բերվեցին հայկական մար-
զերից, և այժմ Գերմանիայից է կախված թուրքական բանակի ետ
պահումը վրեժի ու շարունակյալ հողի վրա ծագող սովորական էքս-
պաններից: Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ մի այնպիսի կու-
տուրական պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որը հնարավոր-
ություն ունի ազդելու իր դաշնակից Թուրքիայի վրա, թույլ կտա,
որ իր կամքից անկախ այս համաշխարհային պատերազմի մեջ
քաշված հայ ժողովրդի համար Բրեստի հաշտության պայմանագի-
րը ծառայի անթիվ թշվառությունների աղբյուր: Ուստի սովետը
հավատացած է, որ Դուք ձեռք կառնեք միայն ձեզանից կախված
անհրաժեշտ միջոցները, ազդելու թուրքական իշխանության վրա՝
խաղաղ բնակչության ոչնչացումը, ինչպես այդ տեղի ունեցավ Ար-
դահանում, կանխելու նպատակով»¹:

Ստանալով նոտան, գերմանական կառավարությունը ոչինչ
չձեռնարկեց թուրք ջարդարարների կողմից հայերի նկատմամբ կի-
րառվող շարագործություններին վերջ դնելու համար: Թուրքական
զորքերը շարունակում էին անխնա կերպով կոտորել խաղաղ հայ
ազգաբնակչությանը:

Կարսի մերձակայքի ու Կաղզվանի շրջանի հայ ազգաբնակչու-
թյունը հասցրեց պատսպարվել Կարսում: Քաղաքի անսպասելի
հանձնումը թուրքերին (1918 թվականի ապրիլի 24-ին) այնտեղ
խուճապ առաջ բերեց: Կարսի հայ և ռուս բնակչությունը, թողնելով
իր ամբողջ գույքը, փախավ Ալեքսանդրապոլ²: Սակայն թուրքերը
այստեղ էլ արյունալի ջարդ կազմակերպեցին: Ահա թե ինչ էր հա-
ղորդում «Կավկասկոյե սլովո» թերթի թղթակիցը. «Քաղաքում
սարսափելի մի բան էր կատարվում. դա միայն կարելի է զգալ,
սակայն հնարավոր չէ նկարագրել: Կանայք հիստերիկայի մեջ
էին... նրանցից շատերը, միայն ներքնաշապիկով, գրկած երեխա-
ներին, թողնելով ամեն ինչ, փախչում էին... Ալեքսանդրապոլը ըն-
կավ գիշերվան մոտ»³:

Գրավելով Ալեքսանդրապոլը, թուրքական զավթիչները քաղա-
քից դուրս տարան պարենի բոլոր պաշարները, անասունները, կտո-
րեղենը⁴: Թուրքական զորքերի ձեռքն ընկան կովկասյան բանակի
թիկունքի խոշորագույն պահեստները, որոնցում պահվում էին հըս-
կայական քանակությամբ ռազմամթերք ու զինվորական հանդեր-

1 «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխա-
նության հաղթանակը Հայաստանում»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու,
ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1960, էջ 211—
212.

2 «Документы и материалы», л. 390.

3 «Кавказское слово», 8 VI. 1918 г., № 116.

4 «Աշխատավոր», 18.6.1918, № 86.

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 53a, թ. 78.

2 Նույն տեղում, թ. 85, 91.

3 «Документы и материалы», л. 281.

ձանք՝ մոտավորապես մի քանի միլիոն ոսկի ուրբի արժողու-
թյամբ¹։

Ալեքսանդրապոլի հայրենակցական վարչության նախագահի
1918 թվականի դեկտեմբերի 1-ի գեկույցում թվարկվում էին այն
ծանր կորուստներն ու ավերածությունները, որոնք թուրքերը պատ-
ճառել էին Ալեքսանդրապոլին ու նրա գավառին։ Արթիկ, Բաշգյուղ,
Ղփչաղ, Արխավալի գյուղերը ամբողջովին թալանվել էին։ Արթիկում
ջարդի ժամանակ սրի էին քաշվել բոլոր տղամարդիկ, բռնաբարվել
ու գերի տարվել գյուղի կանայք։ Այդ նույն բախտն էր վիճակվել
Չուխան, Իլխիբի, Քոմաուտաշ, Հոռոմ և մի շարք այլ գյուղերի
բնակիչներին։

«Ընդհանրապես, Ալեքսանդրապոլի շրջանի ավելի քան 120
բարեկարգ ու բազմամարդ, հարուստ ու ծաղկող հայկական գյու-
ղերից և ոչ մեկը գերծ չմնաց թուրքական սրի ու յաթաղանի ավե-
րիչ ու կործանարար գործողությունից... Հայկական գյուղերի ծաղ-
կուն ողջ երիտասարդությունը,— ասվում էր այդ փաստաթղթում,—
աշնան տերևների նման, իր դիակներով ծածկեց սարերի գագաթ-
ներն ու լանջերը։ Բոլոր այդ գյուղերում թուրքերը հին ասորա-
ցիաներին հատուկ դաժանություն հանդես բերեցին»²։

Հայերի զանգվածային ջարդեր տեղի ունեցան նաև Ղարաքի-
լիսայում, Լոռի-Փամբակի, Ախալքալաքի ու Ախլցխայի գավառնե-
րի ամբողջ տերիտորիայում՝ ամենուրեք, որտեղ երևում էին թուր-
քական զորքերը։ Ղարաքիլիսայում թուրքական զորքերի գազանու-
թյունների մասին փաստաթղթերից մեկում ասվում է. «...Տրված
գաղտնի հրամանի համաձայն, սկսվեց հայ ռազմագերիների ու
խաղաղ բնակիչների գլխովին կոտորածը... հայ գերիներին, որոնք
իրար հետ կապված էին պարաններով, խմբերով տանում էին մեր-
ձավոր անտառը։ Գնդակահարում էին տասնյակ ու հարյուրավոր
սպանների ու զինվորների։ Միաժամանակ, հենց գյուղի ներսում,
սրի էին քաշում նրա բոլոր հայ բնակիչներին։ Շատ ընտանիքներ
լրիվ ոչնչացվել են։ Տղամարդիկ գյուղում գրեթե չեն մնացել»³։

Թուրքական գավթիչները Ղարաքիլիսայից ու շրջակայքի գյու-
ղերից արտահանեցին ամբողջ հացահատիկը, անասունները, եկե-
ղեցիներից ու հիմնարկներից կողոպտված թանկարժեք իրերը։
«Թուրքական իշխանությունները,— հաղորդում էր Թիֆլիսի «Բար-
բա» թերթը,— բնակչությունից խլում են հացահատիկն ու անա-

սունները՝ դրանց դիմաց ինչ-որ պարտաթղթեր տալով։ Բերքի մեկ
քառորդը թուրքերը վերցնում են առանց որևէ վճարի, ասելով՝ այդ
հասնում է մեզ շարիաթի համաձայն»⁴։

Ախալքալաքի գավառում թուրքական զորքերի կողմից ավեր-
վեցին 62 հայկական գյուղեր։ Քաղաքի ու գյուղի բնակիչները,
թողնելով իրենց ամբողջ գույքը, թաքնվեցին անտառներում և պար-
տիզանական պայքար սկսեցին թուրք նվաճողների դեմ²։

1914—1918 թվականների համաշխարհային պատերազմում
հայ ժողովրդին պատճառած վնասները որոշելու նպատակով
կազմված հանձնաժողովի գեկույցագրում նշվում էր, թե ինչպիսի
խժոժություններ էին կատարել թուրքական զորքերը Լոռի-Փամբակի
գավառում։ Անհավասար մարտում ջախջախելով պայքարի ելած
տեղական բնակչությանը, թուրքերը ներխուժեցին Ջալալօղլի (Ստե-
փանավան) և այնտեղ սարսափելի ջարդ կազմակերպեցին։ Ջավ-
թիչները գավառից դուրս տարան մթերքի բոլոր պաշարներն ու
անասունները։

«Երբ բնակչությունը ետ վերադարձավ Ջալալօղլի,— գրում էր
ականատեսներից մեկը,— այն իրենից ներկայացնում էր ինչ-որ
մեռյալ քաղաք, ուր միայն շների հաշոցն էր լսվում»³։

Հայաստանի գրաված շրջաններից թուրքերը քշեցին տարան
բոլոր պատանիներին ու աշխատունակ տղամարդկանց։ Նրանց մե-
ծամասնությունը ճանապարհին զոհվեց գազանային տանջանքնե-
րից, միայն շատ քշերը փրկվեցին։ Համաշխարհային պատերազ-
մում Թուրքիայի կրած պարտությունից հետո ետ վերադառնալով,
նրանք պատմում էին, որ իրենց օգտագործում էին տաժանակիր
աշխատանքներում, լծում էին սայլերին, քշում մետաղյա մտրակ-
ներով։ Հայերի մեծամասնությունը չէր կարողանում տանել թուր-
քական աքսորի անմարդկային պայմանները և զոհվում էր խոշ-
տանգումներից ու քաղցից։

Դժվար է որոշել աքսորված հայերի ընդհանուր թիվը։ Բավա-
կան է նշել, որ միայն Ալեքսանդրապոլի գավառից թուրքական
զինվորական իշխանությունները Թուրքիա քշեցին 6 հազարից
ավելի մարդ, իսկ Շիրակից ու Փամբակից՝ 8 հազար մարդ։ Ետ վե-
րադարձավ նրանց միայն 1/12 մասը⁴։ Այդ դեպքերի ականա-
տեսներից մեկը պատմում էր, թե ինչ վիճակում էին վերադառնում

1 ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 20, գ. 81, թ. 1։

2 «Документы и материалы», л. 352—355.

3 Նույն տեղում, թ. 347։

1 «Борьба», 21. VI. 1918 г., № 123.

2 «Документы и материалы», л. 357.

3 ЗУСН ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 95, թ. 36։

4 Նույն տեղում, թ. 22, 128։

թուրքական գերութեան մեջ գտնվող հայերը. «Նրանց բոլորի մարմինները պատված էին ծեծից առաջ եկած վերքերով: Հյուծված, նրանք հագիվ էին ոտքի վրա կանգնում, նրանց վրա նույնիսկ հագուստ չկար, և իրենց մարմնի մերկությունը նրանք ծածկում էին մեծ գոգնոցի ձև ունեցող քաթանի մի կտորով: Վերադարձածներին շատերը մահանում էին ուժասպառությունից»¹:

Զգտելով Արևելյան Հայաստանի գրաված շրջանները մաքրելու ազգաբնակչությունից, թուրքական իշխանությունները հայերի ֆիզիկական ոչնչացման հետ մեկտեղ կիրառում էին նաև Արևմտյան Հայաստանում նրանց կողմից անցկացվող մեթոդը՝ կենդանի մնացած հայերին զրկելով գյուղական տնտեսական հիմքերից:

Այդ բոլոր շարագործությունները տարերային բնույթ չէին կրում, դրանք չի կարելի որակել որպես մարդկորոշություն կամ թուրքական զինվորների կողմից հանդես բերված սանձարձակություն. Խոսքը նախապես մշակված ծրագրի մեթոդիկ իրականացման մասին է: Թուրքական հրամանատարությունը հետապնդում էր որոշակի, գիտակցորեն առաջադրված նպատակ՝ ոչնչացնել հայ ազգաբնակչության առավել աշխատունակ մասը և քայքայել նրա տնտեսական ուժերը:

Սարգիս Կասյանը, քաջ տեղյակ լինելով թուրք զավթիչների ու շարդարարների շարագործություններին Անդրկովկասի և, հատկապես, Հայաստանի նրանց կողմից գրաված շրջաններում, գրել է. «Գերմանո-տաճկական իմպերիալիզմը, սակայն, ոգևորված իր ժամանակավոր հաղթանակով, դարձնում է ինչպես Անդրկովկասը, այնպես էլ Հայաստանը իր գաղութը: Տաճկական իմպերիալիզմը եվրոպական իմպերիալիզմից տարբերվում է նրանով, որ նա գերազանցորեն զինվորական է և որպես այդպիսին՝ նա ոչ թե հետըզհետ է քամում նվաճված, բռնագրավված երկրի հյութերը, կաթիլ-կաթիլ ծծում ժողովրդի արյունը... ո՛չ, տաճկական իմպերիալիզմը թալանի և ավերածության, ջարդի և կոտորածի է մատնում երկիրը հենց առաջին մոմենտից: Հայաստանի հողը ոռոգում է արյունով, դաշտերն ու ձորերը ծածկում դիակներով: Հարյուր հազարավոր կին ու երեխաներ տեղահան են լինում և մերկ ու սոված ապաստան որոնում զանազան նույնիսկ հեռավոր տեղերում: Թալանչիները հավաքում տանում են ոչ միայն բարեկեցության և շքեղության իրերն ու առարկաները, այլև ամենավերջին հացահատիկն ու անասունը: Քանզում տանում են ոչ միայն հանրային շինարարությունների մասերը, այլև մասնավոր տների կահ-կարասիքը, ծած-

կոցն ու փեղկերը: Երկիրն ամբողջապես ավերվում, թալանվում է, ծայր աղքատության մատնվում...»¹:

Թուրքական կառավարության կարգադրությամբ, Հայաստանի գրավված շրջաններում բնակչությունից կանոնավոր կերպով գանձվում էր տասանորդը (աշարը)՝ բոլոր հացամթերքների, անասնակերի ու ծղոտի 1/8-ի չափով, ինչպես նաև մուրալաթ հարկը, որը, ի տարբերություն աշարի, գանձվում էր դրամով՝ բերքի 2/8-ի չափով: Հարկերի կանոնավոր ու ժամանակին գանձման համար թուրքական իշխանությունների առջև պատասխանատու էին գյուղական ավագները (մուխտարները) և քահանաները: Այն անձինք, որոնք թաքցնում էին իրենց բերքը, պատժվում էին հատուկ ձևով՝ բռնագրավվում էր նրանց ամբողջ հացը²:

Հիշյալ հարկերի վճարումը այն պայմաններում, երբ թուրքական զորքերը ոչնչացրել էին ցանքերի մեծ մասը, գյուղական բնակչությանը զրկում էր վերջին կտոր հացից: Եթե ցանքերը ոչնչանում էին տարերային աղետների հետևանքով, գյուղացիները, միևնույն է, պարտավոր էին վճարել աշարը, սակայն արդեն դրամով՝ բերքը չհնձած հաշվելու հիման վրա:

Հարկերի գանձումը թուրքերի կողմից ուղեկցվում էր ամեն տեսակի բռնություններով: Հարկահավաքները՝ մուխտարներն ու քաշմուխտարները, գյուղ էին գնում ասքարների հետ և բռնագրավում ամբողջ բերքը: Այդ կամայականությունից խուսափելու համար գյուղացիները ստիպված էին կաշառք տալ: Գանձված հարկերը գյուղացիները պարտավոր էին իրենց սայլերով տեղափոխել մուխտարի կողմից նշված վայրը³:

Դաշնակցական կառավարության՝ Ալեքսանդրապոլում գտնվող հյուպատոսին հասցեագրված բազմաթիվ նամակներում հայ գյուղացիները գանգատվում էին թուրքական իշխանություններից, որոնք հարկերը հավաքելու պատրվակով տանում էին բառացիորեն ամեն ինչ: Մահմուդչուղ գյուղի գյուղացիության 1918 թվականի հոկտեմբերի 4-ի դիմումի մեջ նշվում էր, որ թուրքական թալանի հետևանքով «դաշտերը մնացին գրեթե անմշակ, մենք կարողացանք միայն 1/10 մասը ցանել... գյուղում իշխում է սովը: Այժմ մեզինց պահանջում են աշար և մուրալաթ՝ բոլոր ցանքերի 3/8 մասը: Մինչդեռ, ստացված հացահատիկը չի բավարարում նույնիսկ գարնան սերմնացանի համար: Եթե ղեկավարությունը ուշադրություն չդարձնի... մենք կմահանանք քաղցից»: Մի այլ փաստաթղթում

1 ՉՍՍԻ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 95, Թ. 22:

1 Ս. Ա տ ե ն յ ա ն (Ս. Կասյան), Ուր է ելքը, Երևան, 1919, էջ 19—20:

2 ՉՍՍԻ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 38, Թ. 128:

3 Նույն տեղում, գ. 26, Թ. 11:

նշվում էր, որ Ղարաքիլիսայի շրջանում թուրքական պաշտոնյաները աշարի ու մուքայաթի պատրվակով հայերից խլում են ամբողջ հացահատիկը, կարտոֆիլը, գարին՝ նրանց տալով պարտաթղթեր և հանգստացնելով այն խոստումներով, որ հաշվարթը կկատարվի Ալեքսանդրապոլում¹։

Թուրքական զինվորական իշխանությունները հարկման էին ենթարկում նույնիսկ քաղաքի ազգաբնակչությանը՝ անշարժ գույքի 6 տոկոսի չափով²։ Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի բնակիչները, որոնք թուրքերի կողմից կողոպտվել էին օկուպացիայի առաջին իսկ օրերին, ի վիճակի չէին այդ հարկը վճարելու։

Թուրքական զավթիչները պետական գանձարանի սեփականություն հայտարարեցին այն հայերի գույքը, որոնք մահից փրկվելու համար ստիպված էին եղել փախչել՝ լքելով իրենց ողջ ունեցվածքը։ Քանի որ այդպիսիք ճնշող մեծամասնություն էին կազմում, թուրքերը կարողացան սեփականացնել Հայաստանի քաղաքային բնակչությանը պատկանող հսկայական արժեքները։

Հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը թուրքական ռազմական իշխանությունները իրականացնում էին նաև Ադրբեջանի գրավված շրջաններում։ Երբ 1918 թվականի սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերը ներխուժեցին Բաքու, որի մասին խոսվեց վերևում, նրանք անմիջապես ձեռնադրեցին եղան զանգվածային թալանին ու բարբարոսական ոչնչացմանը. քանդվում-ավերվում էին մասնավոր բնակարանները, հիմնարկները, լաբորատորիաները, խանութները, դեղատները։

Նույնպիսի դաժանություն էին հանդես բերում թուրքական զորքերը նաև Ադրբեջանի գրավված մյուս շրջաններում։ Գրավելով Արեշի գավառի հայկական գյուղերը՝ Գավառուն, Քենդեքը, Մազուրդին, Արենիբազարը, Խալավաթը, թուրքերն ազգաբնակչությանից պահանջեցին անմիջապես մահմեդականություն ընդունել. սպառնալով, որ հրաժարվելու դեպքում նրանց բոլորին կզնդակահարեն։ Ականատեսի խոսքերով «Քենդեք, Մահմեդաբերդ ու Գավառու գյուղերի հայերը զզվանքով մերժեցին թուրքերի առաջարկը, իսկ Մազուրդի գյուղի հայերը, շրջապատված լինելով թուրքերի կողմից, ստիպված էին մահմեդականություն ընդունել։ Քենդեքիները, գավառուցիները և մահմեդաբերդցիները տուժեցին, որովհետև նրանք չէին ցանկանում անձնատուր լինել»³։ Հիշյալ գավա-

ռի հայ բնակիչների դիմումում նշվում էր, որ թուրքական զորքերի երևալուն պես, նրանք «սկսեցին սպանել ու սրի քաշել բացառապես բոլոր հայերին, կենդանի թողնելով միայն գեղեցիկ կանանց»¹։

Հայկական այլ գյուղերում թուրքական զավթիչները ոչնչացրին երիտասարդությունը, իսկ մնացած բնակչությունը գնդի տարան՝ նախապես ընտրելով գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին։ Այն հայերը, որոնք հասցրել էին թաքնվել լեռներում, զինված պայքար սկսեցին թուրք ջարդարարների դեմ։

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 140, թ. 129.

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 536, թ. 86.

2 Նույն տեղում, գ. 38, թ. 24.

3 Նույն տեղում, թ. 53—54.

**ԱՆԻՐԿՈՎԿԱՍԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՐԻՏՅՈՒՐՔԱԿԱՆ
ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ ԴԵՄ**

Անդրկովկասի աշխատավոր զանգվածները իրենց դառը փորձից համոզվեցին, որ թուրքական զավթիչների դուրս քշումը երկրամասի ազատագրման նախնական պայմանն է հանդիսանում նրանց գործակալությունից՝ մուսավաթականներից և ազգայնական մյուս կուսակցությունների՝ մենշևիկների ու դաշնակների տիրապետությունից: Միայն այդ ճանապարհով Անդրկովկասի ժողովուրդները կարող էին հասնել սովետական իշխանության հաղթանակին ու Սովետական Ռուսաստանի հետ սերտ միավորմանը:

Միակ կուսակցությունը, որն Անդրկովկասի աշխատավորներին կոչ էր անում պայքարի ելնել թուրք-գերմանական զավթիչների դեմ, դա բոլշևիկյան կուսակցությունն էր: Բոլշևիկները հետևողականորեն մերկացնում էին մուսավաթականների դավաճանական գործողությունները, ցույց տալիս, որ նրանք օտարերկրյա ինտերվենտների անմիջական գործակիցներն են: Միաժամանակ, բոլշևիկները մերկացնում էին մենշևիկների ու դաշնակների կործանարար քաղաքականությունը, վեր հանում նրանց, ինչպես նաև մուսավաթականների հանցանքը Անդրկովկասի ժողովուրդներին բաժին ընկած բոլոր աղետներում ու դժբախտություններում:

ՌՍԴԲ(Բ)Պ Կովկասյան երկրային կոմիտեի կողմից 1918 թվականի ապրիլի 13-ին ընթացիկ մոմենտի առթիվ ընդունված որոշման մեջ ասվում էր. «Թուրքական քայքայված իմպերիալիզմը հարձակման է անցել գերմանական իմպերիալիզմի հետ համաձայնության եկած: Երկյուղելով, որ հեղափոխությունը կարող է տարածվել

Թուրքիա, կարող է արձագանք գտնել տանջված, սովյալ ու մերկ թուրք ժողովրդի սրտերում, կարող է ազատագրել կեղեքված ու նրա լծի տակ տքնող ժողովուրդներին, թուրքական գիշատիչ փաշաները կենսականորեն շահագրգռված են ոչ միայն բեկական հակառուս-լուցիայի վերջնական հաղթանակում Անդրկովկասում, որն աջակցություն է գտնում ազգայնական կուսակցությունների՝ ներառյալ մենշևիկների կողմից, այլև Կովկասում սոցիալիստական հեղափոխական շարժումը կանգնեցնելու և Ռուսաստանի բանվորա-գյուղացիական հանրապետությունը ջախջախելու ու ոչնչացնելու մեջ:

Այդ գիշատիչները բեկական ավազակախմբերի հետ դաշինք կազմած ցանկանում են հրով ու սրով անցնել ամբողջ տարածությունը և թիկունքից հարձակվել ռուսաստանյան մեծ սոցիալիստական հեղափոխության վրա՝ ճակատը արևմտյան իմպերիալիզմի հետ միավորելու և սոցիալիզմը վերջնականապես խեղդելու համար»¹:

Այսպիսով, բոլշևիկները թուրք-գերմանական ինտերվենցիան Անդրկովկասում դիտում էին որպես Սովետական Ռուսաստանը ջախջախելու ու վերացնելու իմպերիալիստական տերությունների ընդհանուր մտահղացման մի մասը:

ՌՍԴԲ(Բ)Պ Կովկասյան երկրային կոմիտեն 1918 թվականի ապրիլի 18-ին դիմելով աշխատավոր զանգվածներին, կոչ էր անում բոլոր ուժերն ուղղել թուրքական նվաճողների դեմ. «Յեկել է վճռական ժամը. առավել ուժեղ թշնամին կանգնել է Կովկասում սովետական իշխանության համար մղվող մեր պայքարի շեմքին:

Ընկերներ՝, բանվորներ՝, գյուղացիներ՝ ու զինվորներ՝, հեղափոխական պարտքի ու պատվի լրիվ գիտակցությամբ՝ բոլորս դիմենք զենքի:

Քարտեզի վրա է դրված բոլոր հեղափոխություններից մեծագույնի բախտը: Մահ կամ հաղթանակ»²:

Անդրկովկասի աշխատավորների հիմնական զանգվածը գնում էր կոմունիստների ետևից, որոնք մերկացնում էին թուրք-գերմանական զավթիչների իսկական մտադրությունները:

Այդ օրերին Ա. Ի. Միկոյանը կանխատեսելով թուրք բարբարոսների ձեռնարկած արշավանքի աղետալի հետևանքները, գրում էր, որ «թուրքական արշավանքը դեպի Անդրկովկասի խորքը և նրա նվաճումը կհանգեցնի ոչ միայն սովետական կարգերի խոր-

1 «Бакинский рабочий», 14. IV. 1918, № 65.

2 ՄՄԿՊ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 2, թ. 28:

տակմանն ու սև, դաժան ոեակցիայի հաղթանակին, այլև երկրի վրայից կարբի ամեն տեսակի կուլտուրայի բոլոր հետքերը և հիանալի կովկասը կվերածվի մոխրի ու փլատակների: Թուրքերի հաղթանակը Անդրկովկասի ժողովուրդներին մի քանի հարյուրամյակ ետ կշարտի»¹:

Օտարերկրյա ինտերվենտներին հակահարված տալու գործում հսկայական դեր խաղաց բոլշևիկների կողմից ղեկավարվող Բաքվի սովետը: Նա լայն պրոպագանդա ծավալեց, ինչպես նշվեց վերեվում, երկրամասի աշխատավորների շրջանում, որոնց կոչ էր անում պայքարի ելնել թուրքական նվաճողների դեմ: Բաքվի սովետի նիստում 1918 թվականի հունիսի 7-ին ընդունված որոշման մեջ ասվում էր. «Լսելով Անդրկովկասում քաղաքական դրության վերաբերյալ զեկուցումը և Քիֆլիսից ստացված ռադիոհեռագիրը հաշտություն ստորագրելու մասին, և մենշևիկների ու դաշնակների համաձայնությունը թուրքական զորքերին թույլ տալ շարժվելու գեպի Բաքու, բանվորների, կարմիրբանակայինների, նավաստիների ու գյուղացիների պատգամավորների Բաքվի սովետը հաստատում է Անդրկովկասյան սեյմի հանցավոր քաղաքականության վերաբերյալ իր նախկին որոշումները և դատապարտում է որպես դավաճանների պպ. Չխեիձեին, Չխենկելուն, Քաջազնունուն և մյուսներին...»

Բանվորների, կարմիրբանակայինների, նավաստիների ու գյուղացիների պատգամավորների Բաքվի սովետը իր հաստատուն համոզմունքն է հայտնում այն առթիվ, որ պրոլետարիատի միահամուռ աջակցության դեպքում մեր բանակին կհաջողվի ոչ միայն պաշտպանել Բաքու քաղաքը՝ հեղափոխության միակ օջախը մեր երկրամասում, այլև հաղթականորեն առաջ շարժվել և Անդրկովկասի ողջ պրոլետարիատի ու գյուղացիության հետ դաշինք կնքած երկրամասը փրկել ոչ միայն թուրքերի ու մուսավաթականների, այլև դավաճանական կուսակցությունների՝ Քիֆլիսի մենշևիկների ու դաշնակների լծից, Անդրկովկասում հաստատել սովետական իշխանություն և միավորվել հեղափոխական Ռուսաստանի հետ»²:

Բոլշևիկների ջանքերի շնորհիվ ամբողջ Անդրկովկասում ժողովրդական զանգվածները պայքարի էին ելնում ինտերվենտների դեմ: «Կովկասի լեռներն ու ձորերը, դաշտերն ու մարգագետինները,— գրում էր Բաքվի «Տեղեկատու» թերթը,— կղառնան թուրքական ասքյարների ու գերմանական յունկերների գեղեզմանը»

Անդրկովկասի աշխատավորները զգոն են, նրանց կատաղությունը մեծ է, ատելությունը՝ անսահման: Ուրեմն, լավ գիտցեք, որ ամեն մի պրոլետար, կին թե տղամարդ, ծեր թե պատանի, պատրաստ է մենևելու իր ազատության համար...»³:

Օտարերկրյա զավթիչներին դիմադրություն ցույց տալու հիմնական եղանակը այդ շրջանում պարտիզանական պատերազմն էր: Պարտիզանական ջոկատները անակնկալ հարձակումներով ոչնչացնում էին թշնամու պահեստները, սպառազինությունը, պարենի ամբարները, շարքից հանում երկաթուղագծերը, հարձակում գործում ռազմական կայազորների վրա, ոչնչացնում սպաներին ու զինվորներին:

Պարտիզանական պատերազմը լայն ծավալ գտավ Հայաստանում: ՌԿ(Բ)Պ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի դիմումի մեջ աշխատավորներին կոչ էր արվում մտնել կարմիր գվարդիայի շարքերը՝ թուրքական ինտերվենտների դեմ պայքարելու համար: «Վրա է հասել վճռական ժամը,— ասված էր հիշյալ կոչում...— Հեղափոխական պարտի ու պատվի լրիվ գիտակցությամբ մենք պետք է մեկնենք ճակատ»²:

«Ամենուրեք կովկասում,— հաղորդում էր «Լյա վուա դը լ'Արմենի» ամսագիրը,— հայերը կազմակերպում են ջոկատներ՝ թուրքական զորքերի դեմ պայքարելու համար»³:

Բանվորների, զինվորների ու նավաստիների Բաքվի սովետի և Բաքվի գավառի մահմեդական գյուղացիության պատգամավորների համագումարի միացյալ հանդիսավոր նիստում սեյմի քաղաքականության և Անդրկովկասի դրության մասին 1918 թվականի մայիսի 29-ին արտասանած իր ճառում Ստ. Շահումյանն ընդգծում էր, որ Անդրկովկասյան սեյմի դավաճանական քաղաքականության հետևանքով ստեղծված կրիտիկական դրությունը «դրդում է հայ գյուղացիներին զենքը ձեռքին դուրս գալ ու տապալել իրենց անամոթ ղեկավարներին՝ դաշնակցականներին, որոնք խայտառակ կերպով դավաճանել են նրանց: Նրանց ձեռքին կար մոտ 30 հազար հայ ճակատային զինվոր: Այդ ուժով հրաշքներ կարելի էր գործելու ես էլ չեմ խոսում զինված գյուղացիության հսկայական մասսայի մասին, որը մենակ կարող էր հաշիվ տեսնել թե՛ թուրքերի և թե՛ Անդրկովկասի բոլոր կոնտրառոլյուցիոն ուժերի հետ: Եթե հայ գյու-

1 «Известия Бакинского Совета», 21. V. 1918, № 94.

2 «Бакинский рабочий», 9. VI. 1918, № 108.

1 «Տեղեկատու», № 43, 1918:

2 ՍՄԿՊ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 752, Բ. 1—2:

3 «La voix de l'Arménie», 15.X. 1918, № 10, p. 354.

գացիների գլուխ անցած լինեին ոչ թե Չխենկելից ու Ժորդանիա-
լից ոչնչով շտարբերվող դավաճաններ, այլ իսկական ուղղուցի-
ներն են, ապա ժողովուրդը նման խայտառակ վիճակի չէր հասնի»¹,

Մերկացնելով դաշնակներին, որոնք փորձում էին արդարացնել
իրենց կապիտուլյացիան թուրքերի առջև, Շահումյանն ասում էր.
«...Օբյեկտիվ պայմաններն այնպես էին դասավորվել, որ
Անդրկովկասում կար հսկայական զինված ուժ, որը պատրաստ էր
դուրս գալու թույլ թուրքիայի դեմ: Միմիայն հայկական ուժերը
բավական էին թուրքերի հետ հաշիվ տեսնելու, սակայն դուք (դի-
մելով դաշնակներին—Ս. Ս.) մենչեկներին ու մուսավաթականների
հետ կազմալուծեցիք զորքերի շարքերը, ոչ թե այն զորքերի,
որոնք երեք տարվա պատերազմից հետո հաշտության էին ծարավի,
այլ այն հայկական զորքերի, որոնք պատրաստ էին մեռնել և պա-
հել իրենց երկիրը: Դուք այլասերեցիք այդ զորքերը,— ահա թե ողջ
է ձեր ոճրագործությունը»²:

Չնայած Հայաստանի գրաված շրջաններում թուրքական զավ-
թիչների կողմից հաստատված տեղորի ուժերին, հազարավոր մար-
դիկ թաքնվելով լեռներում ու անտառներում, անընդհատ հարձա-
կումներ էին գործում թշնամու վրա և ջլատում նրա ուժերը:

Հայաստանի շատ վայրերում թուրքական ջարդարարների գա-
զանությունները ազգաբնակչության մեջ դիմադրության տարերա-
յին պոթիկումներ էին առաջ բերում: Այսպես, Շիրվանջուղ գյու-
ղում, երբ թուրք զինվորները գյուղացիներից պահանջեցին անվճար
մթերքներ տալ իրենց, նրանք այդ բանը կատարեցին: Սակայն, երբ
ասքյարները գյուղացիներից պահանջեցին իրենց հանձնել գեղե-
ցիկ կանանց ու աղջիկներին, այդ հրամանը գյուղի բնակիչները
վճռականորեն հրաժարվեցին կատարել: Այն ժամանակ թուրքական
ասքյարները կրակ բացեցին գյուղացիների վրա, որին ի պատաս-
խան վերջիններս զենք վերցրին և դիմելով պաշտպանության,
սպանեցին թուրքական 6 զինվոր: Կենդանի մնացած ասքյարները
փախան Ալեքսանդրապոլ և կատարվածի մասին տեղեկացրին զին-
վորական իշխանություններին: Շիրվանջուղ ուղարկվեց պատժիչ
արշավախումբ, որը կազմակերպված հակահարված ստացավ տեղի
և մերձակա գյուղերի բնակիչների կողմից: Թե՛ մարտում երկու
կողմից էլ մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ կային³:

Ալեքսանդրապոլում գտնվող թուրքական իշխանություններին

1 Ս. Ս. Շահումյան, Երկիր, հ. 3, էջ 224—225:

2 Նույն տեղում, էջ 229:

3 ՀՍՍԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 95, թ. 104:

կից դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչը հաղորդում
էր, որ Ալեքսանդրապոլի շրջանից դաշնակցական զորքերի հեռա-
նալուց հետո մի շարք գյուղերի երիտասարդությունը զենք էր վերց-
նում ու զինված դիմադրություն ցույց տալիս թուրքական զավթիչ-
ներին¹:

Ալեքսանդրապոլի շրջանի թուրքական պարետ Մեհմեդ Թեջիրը
իր գաղտնի հրամանում նշում էր, որ հայկական Արթիկ, Շիրվան-
ջուղ, Մահուջուղ գյուղերի բնակչությունը «զինվորական օրենքնե-
րի ամենայն խստությամբ պատժվեց»՝ թուրքական զորքերի դեմ
զինված ելույթներ ունենալու համար: Նա իր ենթականերից պա-
հանջում էր ազգաբնակչությանը նորից տեղեկացնել այն մասին,
որ թուրքերի դեմ զենք բարձրացրած բոլոր գյուղերը անհապաղ
կոչնչացվեն²:

Հայ գյուղացիների համառ պայքարի մասին վկայում էր ինքը՝
Կարաբեքիր-փաշան. «Ալեքսանդրապոլից դեպի հարավ, Շիրվան-
ջուղի ու Մահուջուղի շրջաններում, գյուղական բնակչությունը,
ոչնչացնելով թուրքական պահեստները և սպանելով դրանք հսկող
զինվորներին, զենքը ձեռքին անցավ սարերը»³:

Թուրքական զավթիչներին հայ ժողովուրդը հերոսական դիմա-
դրություն ցույց տվեց Սարդարաբադի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաթի-
լիսայի ճակատամարտերում:

1918 թվականի մայիսի 15-ին գրավելով Ալեքսանդրապոլը,
թուրքերը հավատացած էին, որ իրենց կհաջողվի մի քանի օրվա
ընթացքում գրավել ողջ Հայաստանն ու Վրաստանը, քանի որ Ալեք-
սանդրապոլի անկումը վերջնականապես քայքայեց հայկական զոր-
քերը, որոնք նույնիսկ չհետապնդվելով հակառակորդից, լքեցին
իրենց շարքերը և անկարգ ամբոխով փախան թիկունք, թողնելով
բոլոր ռազմամթերքների ու ուտելիքների պաշարները:

Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովը
կազմալուծված զորքերով, ինչպես նշվեց վերևում, նահանջեց դե-
պի Դիլիջան և այնտեղից հեռագրեց Թիֆլիս՝ հայկական Ազգային
խորհրդին, որ իր տրամադրության տակ ընդամենը 300 զինվոր
կա և ինքը գտնում է, որ այսուհետև թուրքերին դիմադրելը անհնա-
րին է և անիմաստ:

Նույն կարծիքին էր նաև Երևանի զորաբաժնի հրամանատար

1 ՀՍՍԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 33, թ. 85—95:

2 Նույն տեղում, թ. 126:

3 Karabekir Paşa, Birinci Kafkas Kolordusunun 334 senesindeki harekâtı ve meşhudatı hakkında general Harbord riyasetinde Amerika heyetine takdim edilen rapor sûretı, Erzurum, 1335 (1919), s. 9.

գեներալ Սիլիկյանը: Նա Ազգային խորհրդին ուղղած իր հեռագրում նշելով Երևանի զորաբաժնի ողբերգական դրության մասին, շեշտում էր, որ զորքերին ղեկավարելը այլևս անհնարին է դառնում: Դրությունն այնպիսին է, որ պետք է անհապաղ վերջնական հաշտություն կնքել թշնամու հետ¹:

Նույն տեսակետին էին նաև հայկական Ազգային խորհուրդը ու նրա ներկայացուցիչները Բաթումի կոնֆերանսում և դաշնակցական պարտիայի ղեկավարությունը: Այդ մասին է վկայում դաշնակցական պարտիայի պարագլուխներից մեկը՝ Սիմոն Վրացյանը: «Դիմադրությունը,— գրում է նա,— շատերին թվում էր անհնար և անիմաստ: Հաղթության վստահություն չէին ներշնչում և մինչև այդ բանակից հասնող տեղեկությունները. զորավար Սիլիկյանի հաղորդագրությունները մոայլ գույներով էին ներկայացնում զորամասերի դիմադրական կարողությունը»²:

Եվ բոլորովին պատահական էր դաշնակցական պարագլուխների համար (որոնք հրաժարվել էին դիմադրելու թշնամու առաջխաղացմանը դեպի Երևան), երբ հանկարծ կատարվեց «Սարգարաբաղի հրաշքը», ինչպես Վրացյանը³ անվանում է Սարգարաբաղի հերոսամարտը:

Վրացյանը ստիպված է ընդունել, որ այդ «հրաշքը» կատարվեց դաշնակների համար անսպասելի կերպով: «...Կատարվում է հրաշքը»,— գրում է նա,— մեկը այն հրաշքներից, որոնք գալիս են բոլորովին չսպասված և փրկում անհույս համարված կացությունը... Եվ Արարատյան դաշտի ժողովուրդը մի մարդու պես ոտքի է կանգնում»⁴:

Ակամայից հարց է ծագում, եթե ժողովուրդն էր մի մարդու պես ոտքի ելել թուրք զավթիչների դեմ, այն դեպքում, երբ նրա ղեկավարները՝ դաշնակցականները հաշտվել էին Երևանը թշնամուն հանձնելու մտքի հետ, ապա ինչո՞ւմ էր կայանում դաշնակցական պարագլուխների դերը Սարգարաբաղի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի ժողովրդական հերոսամարտերում, որոնք նրանք վերագրում էին իրենց, որպես ժողովրդի «առաջնորդներ»: Դիմենք փաստերին:

Թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո հա-

1 Տե՛ս ՉՍՍԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, թ. 1—14:

2 Ս. Վրացյան, Հայաստանի հանրապետությունը, Փարիզ, 1928 թ., էջ 118:

3 Տե՛ս Վրացյան, նույն տեղում, և նրա առաջնորդող հոգվածը՝ «Սարգարաբաղի հրաշքը»՝ «Հուսարեթ» թերթի 1962 թվականի հունիսի 5-ի համարում:

4 Ս. Վրացյան, նշված գիրքը, էջ 118:

մոզված լինելով, որ իրենք այլևս լուրջ դիմադրության չեն հանդիպի, առաջ էին շարժվում երեք ուղղություններով՝ Ալեքսանդրապոլ—Երևան, Ալեքսանդրապոլ—Ղարաքիլիսա—Թիֆլիս և Ղարաքիլիսա—Գիլիջան—Ղազախ—Գյանջա—Բաքու:

Հարձակվելով Երևանի ուղղությամբ, թուրքական զորքերը երկաթուղու ընթացքով մայիսի 21—22-ին գրոհեցին Սարգարաբաղի վրա: Հայկական զորքերը դիմեցին նահանջի, համարելով, որ այլևս թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Երևան անհնարին է կանխել: Մայիսի 21-ի մարտերում սպանված թուրք սպայի գրպանում գտած հրամանից երևում էր, որ Սարգարաբաղի շրջանում գրոհի է անցել 108-րդ թուրքական հետևազորային գունդը՝ բաղկացած 3 հազար ասքյարներից¹:

Դաշնակցական զորքերի փախուստի և թուրքերի սրընթաց հարձակման այդ օրհասական պահին, իրենց հայրենիքի և Երևանի պաշտպանության համար տարերայնորեն ոտքի ելավ Երևանի և շրջակա գյուղերի ողջ հայ բնակչությունը: Զինվելով ինչ-չով հնարավոր էր, նրանք, զորամասերի հետ միասին, Սարգարաբաղի տակ անցան հակագրոհի, որը թուրք ջարդարարների համար բոլորովին անսպասելի էր: Այդ ժողովրդական հերոսամարտի շնորհիվ, մայիսի 23—24-ին, թվով գերազանցող թուրք զավթիչները ետ շարժվեցին Սարգարաբաղից²:

Ժողովրդական զանգվածների հանդես բերած հերոսության ու տոկունության շնորհիվ Երևանն ու նրան հարող շրջանները փրկվեցին թուրքական զավթիչների արյունոտ լծի տակ ընկնելու վրտանդից:

Ֆրանսիացի կապիտան Պուադեբարը, նկարագրելով Սարգարաբաղի հերոսամարտը, նշում է, որ հայկական զորամասերը այնպիսի ուժով գրոհեցին թուրքերի վրա, որ կատարելապես ջախջախեցին նրանց և հետապնդեցին մինչև Ալեքսանդրապոլի բարձունքները³:

Սարգարաբաղի հաղթանակը ամենուրեք ընդհանուր ոգևորություն առաջ բերեց: Երևանում ազգաբնակչությունը հանուն հայրենիքի փրկության ամեն ինչ զոհաբերում էր: Կանայք ուտելիք, ծըխախոտ, վիրակապեր էին պատրաստում: Թիկունքից սայլերով ռազմամթերք էին հասցնում ռազմադաշտ: «Պասալիքները ինքնակամ ներկայանում և զորքի մեջ էին մտնում: Մեծ քանակությամբ

1 Տե՛ս ՉՍՍԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, թ. 1—14:

2 Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 132, թ. 940—941:

3 Poidebaud, p. 223.

կամավորներ են գրվում և գնում ճակատ: Զորքի տրամադրությունը բարձր է»¹:

Մայիսի 26-ի հաղորդման մեջ գեներալ Սիլիկյանը շեշտում է, որ «Դիլիջանում ժողովրդի և գաղթականության տրամադրությունը փոխվում է դեպի լավը: Զորքն ու ժողովուրդը պատրաստակամությամբ են հայտնում կովել և պաշտպանել իրենց իրավունքները: Ղազախում ծեր զինվորներն ու գյուղացիներն անգամ զորամասեր են կազմում ու պատրաստվում են կովելու»²:

Սարգարաբաղում տարած ժողովրդական փայլուն հաղթանակից հետո միայն նազարբեկյանը Դիլիջանից մայիսի 26-ին դիմեց «Ի լուր համայն հայության» կոչով, որում նա արդեն ոչ թե պահանջում էր անհապաղ հաշտություն կնքել թշնամու հետ, այլ, ոգևորված ժողովրդի համառ պայքարից, նշում էր, որ «Երևանի քաջարի զորամասը, վանելով հակառակորդի հարձակումները, ինքը դիմեց առաջխաղացման և երկօրյա կովի մեջ ետ շարտեց թուրքերին ու ներկայումս հետապնդում է նրանց:

Երևանի զորամասի հաջողությունը ոգևորել է Ալեքսանդրապոլի զորաբաժնի զինվորներին, որոնք արագությամբ վերագարձան ճակատ մի ցանկությամբ՝ հաղթել կամ մեռնել»³:

Սարգարաբաղի հերոսական հաղթանակը ընդհանուր ոգևորություն առաջ բերեց Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ուղղություններում:

Թուրքական հրամանատարությունը Սարգարաբաղի թեժ կովի ժամանակ՝ մայիսի 23-ին 36-րդ դիվիզիայի ողջ մարտական կազմը ուղղեց Բաշ-Ապարանի գծի վրա, փորձելով Երևանի վրա գրոհել նրա հյուսիսից և դուրս գալ Սարգարաբաղի շրջանում հակահարձակման անցած հայկական զորամասերի թիկունքը՝ կտրելով նրանց Երևանից: Թուրքական զորքերի այդ մտադրությունը խափանելու համար Սարգարաբաղի ճակատից շտապ կերպով ուժեր տեղափոխեցին Բաշ-Ապարանի ճակատ, ուր կատաղի մարտերը շարունակվեցին մինչև մայիսի 29-ը: Թուրքական զավթիչները զրլ-խովին ջարդվեցին և ետ շարտվեցին դեպի Դյուղբյանդ գյուղը՝ Բաշ-Ապարանից արևմուտք⁴: Կովի դաշտում թշնամին թողեց 200 դիակ, և բավականին զենք ու զինամթերք: «Զորքի տրամադրությունը,—

1 «Մշակ» 26(13) մայիսի, 1918, № 96, գեներալ Սիլիկովի հաղորդումից Տե'ս նաև «Бакинский рабочий», 9. VI. 1918, № 96.

2 «Հորիզոն», 1918 թ. մայիսի 26:

3 «Մշակ», 1918 թ. մայիսի 28(15), № 97:

4 Տե'ս Gen. Korganoff, p. 169.

հաղորդում էր Սիլիկովը,— գերազանցորեն բարձր է, ներկայումս զորքերը բռնում են ուժեղ դիրք: Դասալիքները մասսայաբար իրենց հրացաններով ու փամփուռներով վերադառնում են ռազմաճակատ»¹:

Բնակչությունը քայքայված բանակի զինվորների ու սպաների հետ միասին Ղարաքիլիսայի տակ մայիսի 25-ից 28-ը տևած արյունահեղ մարտերում կարողացավ կասեցնել թուրքական զավթիչների գրոհը նաև այդ ուղղությամբ: Մայիսի 28-ին ամբողջ ճակատի վրա թուրքական զորքերը խուճապի մատնված նահանջում էին՝ ռազմադաշտում թողնելով մեծ թվով սպանվածներ և զինամթերք:

Պրոֆ. Լեոն իր հուշերում անդրադառնալով Սարգարաբաղի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերին, գրում է, որ թուրքերի հարձակման հետևանքով Երևանի համար ստեղծված «կրիտիկական բուպեին ժողովրդական երկու գրոհ հասկացնում էին շափ ու սահման կորցրած օսմանցիներին, թե նրանք այնքան էլ ամենակարող չեն այս փոքրիկ ազգությունների մեջ (խոսքը հայերի և վրացիների մասին է— Ս. Ս.): Մի գրոհը սկսվում է Երևանից և նրա շրջակա գյուղերից տարերային հոսանքով դեպի Սարգարաբաղ, ուր թուրք զորքերը ջարդվում են և ետ քաշվում: Մյուս գրոհը Դիլիջանից է սկսվում: Ալեքսանդրապոլից նահանջած մի քանի թնդանոթաձիգ հաջօֆիցերներ փորձում են դիմել դազախեցի քաջարի գյուղացիներին, որոնք տաքանալով խրախուսանքներից, լավայի պես դիմում են դեպի Ղարաքիլիսա, նույնիսկ առանց զենքի, ճանապարհին իրենց հետ քշելով-տանելով պատահած գյուղերը: Իսկ հրացաններ և փամփուռներ նրանք գտնում էին Կարսի և Ալեքսանդրապոլի փախըստականների սայլերում», որոնք «լցրել էին Փամբակի ձորը: Կազմվելով ու կազմակերպվելով իբրև զորք՝ օֆիցերների ղեկավարության տակ, այդ բազմությունը մի ճակատամարտ է տալիս օսմանյան բանակին, որը տևում է երեք օր»²:

Թուրքական ինտերվենտների դեմ ոտքի ելան նաև Փամբակի, Դիլիջանի ու Ղազախի գավառների գյուղացիները, որոնց միացան Կարսից, Ալեքսանդրապոլից և Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայերի մի մասը: Երևանի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի և Դիլիջանի շրջանների բնակչության և այդ շրջաններում կուտակված գաղթականների ընդհանուր թիվը հասնում էր մինչև 500 հազարի: Մարդկային այս հոծ զանգվածին կործանում էր սպանում, և թե

1 ՉՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, ԲՔ. 1—14: Տե'ս նաև «Бакинский рабочий», № 109 (225), 10. VI. 1918.

2 Լեոն, Անցյալից, էջ 399—400:

Թուրքերին հաջողվե՞ր գրավել Փամբակն ու Ղարաքիլիսան, որտեղ կենտրոնացել էր գաղթականների հիմնական մասը:

«Մշակ» թերթը հետևյալ կերպ էր նկարագրում Ղարաքիլիսայի տակ տեղի ունեցած դեպքերը. «Ղարաքիլիսայի ու շրջակա գյուղերի գյուղացիները տեղեկանալով այն մասին, որ թուրքերը ցանկանում են հարձակվել Ղարաքիլիսայի վրա, բոլորը, ինչպես մեկ մարդ, որոշեցին զոհվել, բայց Կանձնատուր շինել: Մնացած հայ զինվորները, միանալով տեղի գյուղացիների հետ, բոլոր միջոցները ձեռք առան թշնամուն կանգնեցնելու համար: Մարտական զորամասերի մեջ մտան նույնիսկ ծերերն ու անչափահասները...»¹: «Տրամադրությունն այն աստիճան բարձր էր, որ մարտիկները կռվի էին գնում երգելով»²: Հակառակորդի տրամադրության տակ կային 10 հազար զինվոր, 70 թնդանոթ ու 40 գնդացի: Հայկական զորախմբերը հաշվում էին 7 հազար զինվոր՝ ընդամենը 10 թնդանոթով և 20 գնդացրով³: Տարերայնորեն կազմակերպված այդ զորախմբերը մեծ հաջողությամբ ետ էին մղում Ջավադ-բեյի հրամանատարության տակ գտնվող թուրքական զորքերի գերազանցող ուժերի կատաղի հարձակումները: Այնուհետև, անցնելով հարձակման, հայկական զորքերը հակառակորդին Ղարաքիլիսայից ետ ջարտեցին:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի մասին Բաթումի բանակցությունների ժամանակ Կովկասում թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ-փաշան ինչ-որ առիթով խոստովանեց, որ թուրքերը մեծ կորուստներ տվին այդ ճակատամարտում: «Ռա բացառիկ ճակատամարտ էր այս պատերազմի պատմության մեջ, — ասաց Վեհիբ-փաշան: Ղարաքիլիսայի տակ հայերը ցույց տվեցին, որ նրանք կարող են աշխարհի լավագույն զինվորները լինել»⁴, իսկ Կարաբեքիր-փաշան այդ ճակատամարտի մասին գրում էր հետևյալը. «Մայիսի 26-ին 2-րդ կորպուսի 11-րդ դիվիզիան հաջողությամբ շունչեցավ Ղարաքիլիսայի շրջանում, որտեղ հայերը ավելի ուժեղ գտնվեցին: Թուրքական դիվիզիան շորս կրումետր նահանջեց և այդ նահանջի ժամանակ հարձակման ենթարկվեց կացիններով զինված գյուղացիների կողմից»⁵:

Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ Սարդարաբադում,

1 «Մշակ», 1918 թ., № 104.

2 Նույն տեղում, № 94.

3 Տե՛ս «Кавказское слово», № 108, 1918 г.

4 Տե՛ս ЗУШ 400 Ա, ֆ. 200, գ. 11, թ. 63:

5 Karabekir Paşa, s. 9.

Թաշ-Ապարանում և Ղարաքիլիսայում թուրք ջարդարանների դեմ էր դուրս եկել հայ ժողովուրդը՝ գյուղացիությունը, քաղաքի բնակչությունը, բանակի զինվորները, սպաները: Հայ ժողովրդի պայքարին ակտիվ մասնակցում էին նաև ճակատում մնացած ռուսական բանակի զորամասերը: Թուրք զավթիչների դեմ մղած պայքարում առաջին դիրքերում էին գտնվում հայ կոմունիստները և սպարտակեաները: Սարդարաբադի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը հայ ժողովրդական զանգվածների համառ կամքի և հաղթելու կարողության փայլուն դրսևորումն էին, մի բան, որին բոլորովին չէին սպասում ո՛չ դաշնակցական պարտիայի պարագլուխները, ո՛չ Ազգային խորհուրդը և ո՛չ էլ Քանակի զխավոր հրամանատարությունը:

Հայ ժողովրդական զանգվածների տարած հաղթանակի մասին տեղյակ չէր Բաթումում հայկական պատվիրակությունը, որը շտապում էր պայմանագիր կնքել թուրքերի հետ: Թուրք պատվիրակությունը, որը քաջ տեղյակ էր Հայաստանում իրենց զորքերի կրած պարտություններին, ջանում էր որքան կարելի է շուտ պայմանագիր կնքել, որպեսզի կասեցնե՞ր հայերի առաջխաղացումը դեպի Ալեքսանդրապոլ և Կարս:

Թուրքական զորքերին հասցրած պարտությունն այնքան ծանր էր, որ հետագայում Վեհիբ-փաշան խոստովանել էր, որ «կպատրաստվեինք ետ քաշվել, լքել Ալեքսանդրապոլը, նույնիսկ Կարսը, հայ ժողովրդի դիմադրության առաջ»¹:

Երևանի զորամասերի ընդհանուր հրամանատար Սիլիկյանը մայիսի 29-ին հայ ժողովրդին դիմեց կոչով, ուր նա նշում էր, որ հայերի ջախջախիչ հարվածներից թուրք զորքերը ամբողջ ճակատով նահանջում են և հայկական զորամասերի սրբազան խնդիրն է շարունակել հետապնդել թշնամուն, ազատագրել Ալեքսանդրապոլն ու Կարսը և այդ դեպքում միայն թուրքերի հետ բանակցության մեջ մտնել՝ հաշտություն կնքելու համար:

Հաղթանակի այդ պայմաններում Սարդարաբադի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսները, ետ մղելով թշնամու պատահական հարձակումները, հետապնդում էին նրան Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ: Սակայն հայկական զորամասերի առաջխաղացումը խափանվեց դաշնակցական պարագլուխների կողմից Բաթումում թուրքական պատվիրակության հետ հունիսի 4-ին ստորագրված ստրկացուցիչ պայմանագրով: Ռազմաճակատի այդ լարված պա-

1 Տե՛ս Մ. Ավետյան, Հուշամատյան զոր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954 թ., էջ 193:

հին Դիլիջանից ստացվեց Նազարբեկյանի հեռագիրը Բաթումում կնքած հաշտության մասին, որի համաձայն հայկական զորամասերը պետք է ետ քաշվեին ոչ միայն այն տերիտորիաներից, որ նրանք ազատագրել էին հերոսական մարտերի օրերին, այլև այն, որոնք թուրքերի կողմից երբեք գրավված չէին եղել, ինչպես Ղամարլուն, Երևանի և էջմիածնի շրջանների որոշ մասերը: Բացի այդ, Բաթումի պայմանագրի 5-րդ հոդվածի համաձայն, թուրք ջարդարների կողմից հռչակված «անկախ» հայկական հանրապետության կառավարությունը պարտավորվել էր «գործուն կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և չզինվի իր տերիտորիայի սահմաններում, ինչպես և՛ զինաթափել և ցրել բոլոր քանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ»¹:

Թուրքերի հետ պայմանագրի կնքման լուրը խոր զայրույթ առաջ բերեց ամբողջ ճակատում և թիկունքում: Ռազմաճակատից զինվորները իրենց բողոքի ձայնն էին բարձրացնում Բաթումի պայմանագրի կնքման դեմ: «Աշխատանք» թերթի հունիսի 8-ի համարում «Գործող բանակեն» հաղորդման մեջ ասված է. «Թմանալով հաշտության կնքման մասին, մենք միաձայնությամբ կհայտարարենք.— ո՛չ Թիֆլիսը, ո՛չ ալ Բաթումը լիազորված չեն հանձն առնել վերջնական բանակցություն վարելու թուրքերու հետ: Հաշտության պայմանների կատարումը ամոթալի և ստորացուցիչ են հայերու համար: Ինչ եզրակացության ալ որ հանգեն այս կամ այն ազգային կազմակերպությունները, քանի դեռ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը կսպառնա ահավոր վտանգը, մենք զենքը չենք թողնել և կկռվենք մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը: Կորչի ամոթալի հաշտությունը»:

Այդ օրերին Երևանում Ազգային խորհրդի շենքի առջև տեղի էին ունենում քաղաքի և շրջակա գյուղերից եկած գյուղացիների ցույցեր, որտեղ ցուցարարները պահանջում էին չճանաչել Բաթումի պայմանագիրը և շարունակել պայքարը թուրք զավթիչների դեմ: Սակայն, դաշնակ պարագլուխները, հակառակ թուրքական նվաճողների դեմ ոտքի ելած ժողովրդի պահանջին՝ շարունակել պայքարը, կարգադրեցին զենքը վայր դնել և ընդունել Բաթումում թուրքերի կողմից թելադրված պայմանները:

Չնայած պատմական փաստերի իրողությանը, դաշնակ պարագլուխներից Ս. Վրացյանը մեզ ծանոթ աշխատության մեջ հանրահայտ փաստերը նենգափոխելու միջոցով փորձում է «հաստատել» դաշնակցականների Բաթումում կնքված պայմանագրին մեղ-

սակից շլինելը: Վրացյանը, նշելով, թե ինչ հուսահատություն առաջ բերեց Երևանում ու բանակի մեջ պայմանագրի կնքման լուրը, գրում է. «Ազգային խորհուրդն լաեկոծվում էր... ոմանք առաջարկում էին հաշտվել կացորեն և ընդունել Բաթումի դաշնագրի պայմանները, ուրիշները—գլխավորապես, դաշնակցականները—պահանջում էին չեղյալ համարել զոր. Նազարբեկյանի հեռագիրը հաշտության մասին, զորքի ընդհանուր հրամանատար նշանակել զոր. Սիլիկյանին և շարունակել պայքարը»¹:

Ակամայից հարց է ծագում, իսկ ովքե՞ր էին Սարդարաբադի հերոսամարտի օրերին Բաթումում բանակցություններ վարում թուրք ջարդարների հետ և ովքե՞ր ստորագրեցին այդ ստրկացուցիչ պայմանագիրը: Երկար որոնումների մեջ չընկնենք, նշենք միայն պայմանագրի տակ եղած ստորագրությունները՝ Ա. Խատիսով, Ռ. Քաջազունի և Մ. Բաբաջանով: Իսկ ո՞ւմ թելադրանքով նրանք ստորագրեցին այդ պայմանագիրը, եթե ոչ Թիֆլիսի ազգային խորհրդի, որի ղեկավարությունը նույնպես գտնվում էր դաշնակցականների ձեռքում: Վրացյանը փորձում է դաշնակցականների պարագլուխներից վերցնել Բաթումի խայտառակ պայմանագրի կնքման պատասխանատվությունը² և իրենց գործունեությանը վերագրել Սարդարաբադի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ժողովրդական հերոսամարտերը:

Բայց ինչպես ասում են, փաստերը համառ բաներ են, և Վրացյանը ու նրա նմանները որքան էլ ուզենան, նրանց չի հաջողվի խեղաթյուրել պատմական իրողությունը, հանրահայտ դեպքերը, որոնց մասնակիցներից շատերը դեռ կենդանի են և չեն մոռացել նույն Վրացյանի կառավարության կողմից 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում քեմալական զավթիչների հետ է՛լ ավելի ստրկացուցիչ պայմանագրի կնքումը: Եվ այդ այն պահին, երբ Վրացյանի կառավարությունը տապալվել և նոյեմբերի

1 Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 122:

2 Վրացյանը իր «Սարդարաբադի հրաշքը» հոդվածում, որը գրել է հրեի հրատարակչուց մոտ 35 տարի հետո, «մոռացել է», որ 1928 թվականին հրատարակած «Հայաստանի հանրապետությունը» գրքում փորձել էր դաշնակցական ղեկավարներին դուրս բերել որպես Բաթումի պայմանագրի կնքման հակառակորդների: Նա հիշյալ հոդվածում, հակասելով իր գրքում առաջ քաշած թեզին, փաստորեն արդարացնում է պայմանագրի կնքումը: «Բաթումում,— գրում է նա,— ստորագրված էր հաշտության դաշնագիր Օսմանյան կայսրության և Հայաստանի հանրապետության միջև: Պետք էր վար դնել զենքերը... մոխիրների և տառապանքի միջից ծնունդ էր առնում Մանուկ Հայաստանի Փոքր, հյուծված, «անձեքառսի և ավերակների կոյտ», բայց Հայաստանի հանրապետություն» (ընդգծումները Վրացյանինն է): («Հուշեր», 5 հունիսի 1962 թ.):

29-ին արդեն Հայաստանում հաղթանակել էին սովետական կարգերը և Վրացյանի կառավարությունը այն տապալելու համար Հայաստանը դրեց քեմալականների արյունոտ կրնկի տակ, որի մասին կխոսենք սույն աշխատության եզրափակման բաժնում:

Չնայած դաշնակցական ղեկավարների կապիտուլյանտական քաղաքականությանը, հայ ժողովրդի հերոսական դիմադրությունը թուրքական հրամանատարությանը ստիպեց հրաժարվել Երևանի գրավման մտադրությունից և Բաքվի վրա արշավելու համար ժամանակավորապես դադարեցնել զորքերի փոխադրումը Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղով: Հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը թուրք զավթիչների դեմ Սարդարաբադում, Բաշ-Ապարանում և Ղարաբաղի սայում իր բնույթով ազգային-ազատագրական համաժողովրդական պայքար էր:

Թուրքական զավթիչները ստիպված էին էական փոփոխություններ մտցնել Հայաստանի նվաճման իրենց ծրագրի մեջ:

Այդ հարցի վերաբերյալ Թուրքիայի կառավարական շրջաններում ուժեղ վիճաբանություններ առաջ եկան: Հաշվի առնելով այն, որ հայերը ավելի համառ դիմադրություն կարող են ցույց տալ, որոշ մինիստրներ առաջարկում էին հրաժարվել հարձակողական հետագա գործողություններից Հայաստանում: Նրանք առաջին հերթին անհրաժեշտ էին համարում գրավել Բաքուն, տապալել այնտեղ սովետական իշխանությունը և Կովկասում իրագործել իրենց պանթուրքական պլանները: Նրանց թվում էր, որ Ադրբեյջանը նվաճելուց հետո Հայաստանի մնացած շրջանների գրավումը կապված չի լինի առանձին դժվարությունների հետ: «Մենք հայերին մատների վրա կխաղացնենք այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեզ զինվորներ են հարկավոր ճակատի համար,— ասում էր Վեհիբ-փաշան,— իսկ հետո քրդերի ու թաթարների օգնությամբ նրանց կստիպենք խեղդվել այն տոպրակում, որի մեջ նրանք նստած են»¹: «Տոպրակի» տակ Վեհիբ-փաշան հասկանում էր փոքրիկ Հայաստանը, որի «անկախությունը», երիտթուրքական պարագլուխների համաձայնությամբ, դաշնակների կողմից հռչակվեց 1918 թվականի մայիսի 28-ին՝ Բաթումի կոնֆերանսի ժամանակ:

Երիտթուրքերի համաձայնությունը՝ ստեղծելու «ինքնուրույն» Հայաստան, ինչպես տեսնում ենք, հարկադրված քայլ էր, որին նրանք ստիպված էին դիմել՝ հանդիպելով հայ ժողովրդի կատաղի հակահարվածին: «Անկախության» հռչակումը սոսկ տակտիկական մի մանևր էր, որի օգնությամբ էնվերը հույս ուներ մոտիկ ապա-

¹ ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 11, ք. 79:

գայում թուրքերի համար դյուրացնել Հայաստանի մնացած մասի նվաճումը¹:

Բաթումի համաձայնագրի ստորագրման ժամանակ թուրքական պատվիրակության ղեկավար Խալիլ-բեյը հայտարարեց. «Օսմանյան կայսերական կառավարությունը մեծ հանգստությամբ էր իշխում իր զգացմունքների վրա և հանձնարարեց ինձ ստորագրել հայկական կառավարության գոյությունը ճանաչող փաստաթուղթը»²:

Դաշնակցական ղեկավարները, որոնք վաղուց էին երազում հայկական «անկախ» պետության տերը դառնալ, ցնծությամբ ընդունեցին թուրք ջարդարարների այդ «առատաձեռնությունը»: Դաշնակցական պատվիրակության նախագահ Խատիսովը խանդավառված էր այն մտքից, որ Հայաստանը դառնում է «անկախ» պետություն, իսկ ինքը՝ նրա բախտը տնօրինողներից մեկը: Իր պատասխան ճառում Խատիսովը ասաց. «Այսօր հայերը ազգային ինքնուրույն գոյության իրավունք նվաճեցին և անկախ պետությունների ընտանիքի մեջ մտան... այդ մեծ օրը հանդիսավոր մի տարեթիվ է հայերի պատմության մեջ: Մենք ցանկանում ենք, որպեսզի օսմանյան կայսրության ու հայկական հանրապետության միջև հաստատվի կայուն խաղաղություն և հավիտենական բարեկամություն...»³:

Դաշնակցական ղեկավարները սողում էին երիտթուրքական գործիչների առջև: Ստամբուլում դաշնակների ներկայացուցիչ՝ Ա. Ահարոնյանը 1918 թվականի սեպտեմբերի 6-ի նամակում իր կառավարությանը խորհուրդ էր տալիս ամեն հնարավոր բան անել երկու երկրների միջև «բարեկամական հարաբերություններ» պահպանելու համար, միաժամանակ ընդգծելով, որ «հայ ժողովուրդը երբեք չպետք է մոռանա այն մասին, որ օսմանյան կառավարության մոտ է ծագել անկախ Հայաստանի ստեղծման գաղափարը և նա ինքն է ճանաչել նրան»⁴: Միաժամանակ Ահարոնյանը պահանջում էր ամենախիստ միջոցները ձեռք առնել այդ ժամանակ բռնկ-

¹ Այդ բանը անուղղակի կերպով հաստատում են էնվերի այն խոսքերը, որ էա ասել էր 1918 թվականին Ստամբուլում դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչներին. «Թուրքական մինիստրները 2 շաբաթ մտածում էին՝ ստեղծել թե՛ շտեղծել Հայաստան և, վերջապես, որոշեցին ստեղծել, որովհետև այդպես ավելի ձեռնտու էր ինչպես հայերին, այնպես էլ թուրքերին»: «Ջանգ», 1918, № 58 (74):

² ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 74, ք. 40—41:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, գ. 35, ք. 34:

ված հայկական ապստամբությունները լիկվիդացնելու համար, որովհետև թուրքական կառավարությունը հաճախ բողոքում էր այդ բանի դեմ¹։

Ստամբուլից Երևան ուղարկված իրենց մի այլ հաղորդման մեջ Ահարոնյանն ու Խատիսովը գրում էին այն մասին, որ թուրքերը բողոքել են Անդրանիկի կողմից գլխավորվող հայկական կամավորական ջոկատների² գործողությունների դեմ։ Դաշնակցական պարագլուխները պահանջում էին անհապաղ դադարեցնել հակաթուրքական ելույթները³։

Սակայն բոլոր այդ միջոցառումները ի վիճակի չէին կասեցնելու ժողովրդական զանգվածների հերոսական դիմադրությունը թուրքական զավթիչներին։ Հետևելով Սարգսրաբադի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաբեյխայի հերոս պաշտպանների օրինակին, Հայաստանի աշխատավորները շարունակում էին պարտիզանական պայքար մղել՝ հսկայական վնասներ հասցնելով թուրքական զավթիչներին։

Թուրքական օկուպացիոն զորքերի հրամանատարությունը, հենվելով Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև Բաթումում կնքված հաշտության պայմանագրի 5-րդ հոդվածի վրա, դաշնակցական կառավարությունից ու դաշնակցական բանակի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովից պահանջում էր հայերի զինաթափում և պարտիզանական ջոկատների (որոնց երիտթուրքերը անվանում էին «հրոսակներ») մարտական գործողությունների դադարեցում⁴։

Այսպես, Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան դաշնակներին բողոք էր ներկայացրել այն առթիվ, որ չնայած մինչև Ջուլֆա գնացող երկաթուղին թուրքերին է տրամադրվել, Աղամզալու, Իմամշալու և Քյուլջիսարա գյուղերի գյուղացիները անընդհատ գնդակոծում էին այդ երկաթուղագիծը հսկող հեծելազորային թուրքական խմբի զինվորներին։

Էնվեր-փաշան Լոսովի անունով ուղարկված հեռագրում հաղորդում էր, որ «Երևանի գծի վրա մինչև այժմ գործում են հրոսակախմբեր, որոնք խանգարում են թուրքական առաջխաղացմանը դեպի Ջուլֆա»⁵։

1918 թվականի հունիսին Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան Ալեք-

սանդրապոլում բողոքում էր դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչներին. «Երևանից դեպի հարավ հայերը հարձակումներ են գործել մեր զորքերի վրա, որոնց հետևանքով զոհվել են մեր բանակի հսկայական թվով զինվորներ ու սպաներ»¹։ Այդ նույն ժամանակ արված մի այլ հայտարարության մեջ նա դաշնակներին մատնանշում էր հետևյալը. «Հունիսի 5-ի առավոտյան հայկական զինված ուժերը, որոնց կազմում կային 80 հեծելազորայիններ ու 400 հետևակ զինվորներ՝ մեկ զնդացրով, հարձակում գործեցին Սարգսրաբադի մոտ՝ Գեշերլուում գտնվող մեր զորքերի վրա»²։

Դաշնակներին ուղղված 1918 թվականի հուլիսի 10-ի իր դիմումի մեջ Քյազըմ Կարաբեքիրը նշում էր, որ թուրքական զորքերը, շարժվելով դեմարկացիոն գծի երկայնքով, տեղական ազգաբնակչության կողմից համառ դիմադրության են հանդիպում³։ Նա դաշնակցական բանակի հրամանատար Նազարբեկովին տեղեկացնում էր, որ Ղամարլուի ու Շախթախթիի միջև ընկած շրջանում զինված հայերը հարձակում գործելով թուրքական հետախույզների վրա, նրանց լրիվ զինաթափ էին արել⁴։

Պարտիզանական ջոկատները պայթեցնում էին երկաթգծի կամուրջներն ու երկաթուղու պաստառները, զառիվայրից զլորում թուրքական էջելոնները։ Դաշնակներին ուղղած բողոքում Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան գրում էր. «Ջուլֆայի կողմն ուղարկված օսմանյան գնացքի Նախիջևան հասնելու օրը լսվում էին պայթյուններ երկաթգծից դեպի հարավ ու արևմուտք ընկած ուղղությամբ։ Հետաքննությունից պարզվեց, որ երկաթուղու ճանապարհին ընկած բոլոր կամուրջները պայթեցված են»⁵։

Թուրքական հրամանատարության հաղորդման համաձայն, հունիսի 17-ին էջմիածին կայարանի շրջակայքում երևացին հայկական զինված ջոկատներ, որոնք հրաձգություն սկսեցին⁶։ Այդ նույն ժամանակ Համամլու գյուղի բնակիչները զինված հարձակում գործեցին թուրքական հեծելազորային էսկադրոնի վրա։ Մարտի ընթացքում սպանվեցին մեկ սպա և 23 հեծյալներ։

Ղամարլուի շրջանի բնակչությունը հրաժարվեց կատարել զենքը հանձնելու և Բաթումի պայմանագրի համաձայն Թուրքիային անցած տերիտորիան մաքրելու թուրքական հրամանատարության

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 74, թ. 17։

2 Այդ ջոկատները 1914—1918 թվականների պատերազմի ժամանակ ռուսական բանակի կազմում կոչվում էին կովկասյան ճակատում։

3 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 35, թ. 17։

4 Նույն տեղում, գ. 20, թ. 160։

5 Նույն տեղում, գ. 53a, թ. 113։

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 20, թ. 74։

2 Նույն տեղում, թ. 152։

3 Նույն տեղում, թ. 48։

4 Նույն տեղում, գ. 14, թ. 93։

5 Նույն տեղում, թ. 131։

6 Նույն տեղում, թ. 163։

պահանջը, չնայած այն պահանալիքին, որ չհնազանդվելու դեպքում բոլոր հայկական գյուղերը կոչնչացվեն¹:

Հունիսի 28—29-ին ապստամբվեցին Սարդարաբադի ու Ալեքսանդրապոլի միջև ընկած գյուղերի բնակիչները: Հարձակվելով թուրքական պահեստների պահակախմբի վրա, նրանք սպանեցին բոլորին և ոչնչացրին պահեստները: Հայ գյուղացիները հաճախ հարձակումներ էին գործում Բաշ-Ապարանի ու էջմիածնի շրջաններում գտնվող թուրքական զորքերի վրա²:

Անգլիական «Դեյլի տելեգրաֆ» թերթը 1918 թվականի հոկտեմբերի 7-ին հաղորդում էր, որ Հայաստանում բռնկված պարտիզանական պատերազմի բոցը կաշկանդել է թուրքական զորքերի խոշոր ուժեր, որոնք կարող էին օգտագործվել մյուս ռազմաճակատներում:

Բերված փաստերը վկայում են այն մասին, որ հայ ժողովրդական զանգվածները, հակառակ դաշնակցական կառավարության կամքին, չէին ընդունում Բաթումի ստրկացուցիչ պայմանագիրը և հանուն հայրենիքի ազատագրման պայքար էին մղում թուրք զավթիչների դեմ:

Ժողովրդի դժգոհությունը դաշնակների քաղաքականությունից, թուրքական ինտերվենտների առջև նրանց ստորաբարշտությունից, չէր կարող բացասաբար շանդրադառնալ դաշնակցական բանակի մարտունակության վրա: Բանակն արագ կերպով քայքայվում էր, նրա շարքերը լքող զինվորները կազմում էին պարտիզանական ջոկատներ և գյուղացիական ջոկատների հետ միասին շարունակում էին պայքարը թուրք գաղութարարների դեմ: Այդ կապակցությամբ թուրքական զորքերի հրամանատար էսադ-բեյը 1918 թվականի հունիսի 3-ին դաշնակցական կառավարությանը բողոք ներկայացրեց, որտեղ նշվում էր, որ երբ երիտթուրքական զորամասերը Բաթումի պայմանագրի հիման վրա փորձեցին զրավել Նախիջևանը, Ջուլֆան, Ուլուխանլուն ու Ղամարլուն, նրանք ենթարկվեցին հայ ապստամբական ջոկատների հարձակմանը՝ կրելով մեծ կորուստներ³: Մի փոքր ավելի ուշ էսադ-բեյը հատուկ գրություն ուղարկեց դաշնակցական զորքերի հրամանատար Նազարբեկովին այն կապակցությամբ, որ հունիսի 14-ին հայ պարտիզանները Ուլուխանլուից դեպի հարավ հարձակվել էին թուրքական ջոկատի վրա և սպանել 22 ասքլարի⁴: Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական

զավթիչների դեմ այնպիսի լայն թափ ստացավ, որ այդ մասին ստիպված էին գրել նույնիսկ թուրքական թերթերը: Այսպես, Ստամբուլում լույս տեսնող «Թանին» թերթը 1918 թվականի հունիսի 1-ին հաղորդում էր, որ «հայերի հրոսակախմբերը... կովում են թուրքական զորքերի դեմ: Այդ հրոսակախմբերը, զինված լինելով հրանոթներով ու զնդացիներով, գործում են Երևանի, Ելիզավետպոլի, Բաքվի ու Շիրվանի շրջաններում»¹:

Թուրք շարդարարների դեմ մղված հերոսական պայքարի պատմության մեջ վառ էջ գրեցին կոովա շրջանի գյուղացիական զանգվածները: Այդ շրջանում հայտարարվեց բոլոր տղամարդկանց զինակոչ՝ թուրքերի դեմ պայքարելու համար: 1918 թվականի մայիսի 22-ին Ջալալօղլիում կայացավ հիշյալ շրջանի հայկական բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչների արտակարգ ժողով, որտեղ որոշում ընդունվեց կովել մինչև վերջին ուժերը:

Մայիսի 24-ի լուսաբացին Ջալալօղլուի ու Զիբուխլու գյուղի միջև ճակատամարտ սկսվեց թուրքական զորքերի ու հիշյալ ջոկատների միջև: Թուրքերը ստիպված էին նահանջել, սակայն դաշնակցական զորքերի նահանջը Համամլուից ու Ղարաքիլիսայից թուրքական հրամանատարությանը հնարավորություն տվեց ազատ մնացած ուժերը կենտրոնացնել Ջալալօղլուի վրա և մայիսի 26-ի առավոտյան ապստամբներին ետ մղել: «Մտնելով Ջալալօղլի, — գրում էր ակնատեսներից մեկը, — թուրքերը զնդակահարեցին բոլոր այն տղամարդկանց, որոնք չէին հասցրել հեռանալ գյուղից... Թուրքերը ավերեցին իրենց ճանապարհին ընկած հայկական Վարմախլու, Բզովդալ, Ղշլաղ, Դարաբազ և այլ հայկական գյուղերը, հրկիզելով դրանք և սրի քաշելով բնակիչներին»²:

Կովկասյան բոլշևիկների ականավոր ղեկավարներից մեկը՝ Կ. Կ. Օրջոնիկիձեն, որը հսկայական ջանքեր գործադրեց հայ ժողովրդին վերջնական կործանումից փրկելու համար, 1918 թվականի հոկտեմբերի 12-ին հեռագրում էր կենինին. «Հայաստանի գրությունը ողբերգական է. Երևանի նահանգի երկու գավառների մի պատռոտ տարածության վրա կուտակվել են 600 հազար գաղթականներ, որոնք զանգվածներով մեռնում են սովից ու խուլերայից: Իրաված գավառներում թուրքերը սրի են քաշել բնակչության կեօին: Բնակչությունը համառ դիմադրություն է ցույց ապլիս (ընդ-

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 20, ք. 173:

2 Նույն տեղում, գ. 627, ք. 40:

3 Նույն տեղում, գ. 79, ք. 60:

4 Նույն տեղում, գ. 33, ք. 5:

1 Մեջ է բերվում ըստ «La voix de l'Arme'nie», № 13—14, 1918, p 498—499.

2 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 20, ք. 131:

գծումը մերն է— Ե. Ս.): Հայ ազգաբնակչությունը օգնություն է սպասում Սովետական Ռուսաստանից¹:

Սովետական Ռուսաստանը Անդրկովկասից անջատված էր օտարերկրյա ինտերվենտների ու սպիտակգվարդիականների խիտ մի օղակով: Ուստի և Անդրկովկասի ժողովուրդներին օգնություն ցույց տալու համար Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ստիպված էր դիմելու դիվանագիտական ներգործության միջոցներին:

Կայսերական Գերմանիայի կառավարությանն ուղղված Սովետական Ռուսաստանի կառավարության 1918 թվականի ապրիլի 12-ի բողոքի նոտայում մատնանշվում էր, որ թուրքական զորքերի հարձակումը կովկասյան ռազմաճակատում ուղեկցվում է հայ ազգաբնակչության զանգվածային կոտորածներով ու նրա գույքի կողոպտումով: «Այն պայմանագիրը, որ մենք ստիպված էինք ստորագրել Բրեստում, — ասվում էր հիշյալ նոտայում, — Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի նահանգների ազգաբնակչությանն էր թողնում որոշելու հիշյալ նահանգների բնակչության ճակատագիրը: Այդ նահանգներում տեղի ունեցած դեպքերը վկայում են, որ տասնյակ տարիների ընթացքում կիրառվող հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը շարունակվում է և ներկայումս...»

Թուրքական զորքերի կողմից այժմ գրավված մարզերում հայ ազգաբնակչության նկատմամբ կիրառվող սարսափների պատասխանատվությունը ընկնում է գերմանական կառավարության վրա, որի ուղղակի օգնության շնորհիվ Թուրքիան իր ձեռքում պահեց այդ մարզերը²:

Սովետական կառավարությունը միաժամանակ միջոցներ էր ձեռք առնում թուրքական զավթիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարում նրան ուղղակի աջակցություն ցույց տալու համար: Սովետական մարմինները օժանդակում էին Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում բնակվող հայերից կամավորական ջոկատներ ստեղծելու գործին: Այդ ջոկատները զանազան ճանապարհներով փոխադրվում էին Հայաստան: Ազգությունների ժողովրդական կոմիսարիատի հատուկ դեկրետով սովետական բոլոր կազմակերպությունների վրա պարտականություն էր դրվում խոչընդոտներ չհարուցել հայկական կամավորների առաջ շարժվելուն, որոնք կոչված էին պաշտպանել իրենց հայրենիքը թուրքական կեղեքիչներից³:

1 Орд жоникидзе Г. К., Статьи и речи, т. I, М., 1956, стр. 45.
2 «Документы внешней политики СССР», т. I, № 127.
3 ЗУОП ԿՊՊԱ, ֆ. Հայաստանի գործերի կոմիսարիատի Սարատովի բաժանմունք, ց. 6, թ. 1:

Այդ ջոկատների կազմում կային նաև ռուս կարմիրգվարդիական կամավորներ⁴:

Հայկական կամավորական ու պարտիզանական ջոկատների հետ միասին թուրքական զորքերի դեմ կոչվում էին նաև զորացրված բազմաթիվ ռուս կամավորներ՝ կովկասյան բանակի անձնակազմի նախկին մարտիկներն ու հրամանատարները: Այսպես, Կարսի տակ հերոսաբար մարտնչում էր գնդապետ Եֆրեմովի ռուսական կամավորական ջոկատը⁵:

Թիֆլիսի «Զարյա Ռոսսիի» թերթը 1918 թվականի հունիսին գրում էր, որ 250 սովետական զինվորներ օգնեցին հայերին Նախիջևանի շրջակայքում ջախջախելու թուրքական ջոկատին⁶:

Հայ ժողովրդի զինված պայքարը, որն աջակցություն էր գրանում Սովետական Ռուսաստանի կողմից, հսկայական վնասներ հասցրեց թուրքական զավթիչներին: Այդ պայքարը միաժամանակ ուղղված էր Հայաստանի դաշնակ կառավարողների դեմ, որոնց անհեռատես քաղաքականության հետևանքով Հայաստանի մեծ մասն ընկավ թուրք գիշատիչների լծի տակ:

Թուրքական ինտերվենտների դեմ համառ պայքար էին մղում նաև Ադրբեջանի աշխատավոր զանգվածները:

«Ադրբեջանում, — գրում էր «Իզվեստիա» թերթը, — թուրքական ռեժիմը, որը վերականգնել էր սուլթանի ամենավատթար կարգերը, առաջ էր բերում թաթարների ապստամբություն՝ կառավարության ու թուրքերի դեմ⁷: Ադրբեջանի գրեթե բոլոր շրջաններում պարտիզանական շարժում էր ծավալվում թուրքական զավթիչների ու նրանց գործակալների՝ մուսավաթականների դեմ: Այդ պայքարն առանձնապես լայն թափ ստացավ Գյանջալի գավառում՝ Չեղամի, Դոլյարի ու Թոուզի շրջաններում: Ուստիկանական պրիստավը 1918 թվականի նոյեմբերին Չեղամից հաղորդում էր, որ բռնազավթիչ գյուղացիներ համաձայնվել են աջակցություն ցույց տալ պարտիզաններին: Նրանց օգնության եկան Դոլյարից 40-ից

1 «Известия Совта рабочих, красноармейских, матросских и крестьянских депутатов Бакинского района», 1918, № 112.
2 ЗУОП ԿՊՊԱ, ֆ. 45, գ. 42, թ. 27—37.
3 ЦГАОР, ֆ. 1318, оп. 1, д. 619, л. 17.
4 «Известия», 15.X.1918.

ավելի գյուղացիներ՝ գեները ձեռքներին: Պրիստավի վկայությամբ, իր տեղամասի ամբողջ տարածության վրա «ապստամբության էին նախապատրաստվում և գաղտնի կերպով գինված ջոկատներ ստեղծվում»¹:

Թուրքական զավթիչներին ու մուսավաթական իշխանություններին մահացու վախ էր պատճառել պարտիզանական այն ջոկատը, որը գլխավորում էր ադրբեջանական ժողովրդի փառապանծ հերոս Քերբալայ Ասքերը: Հիշյալ ջոկատը գործում էր Գյանջայի գավառում: Գյանջայի գավառապետը նախազգուշացնում էր նահանգապետին, որ եթե շտապ միջոցներ ձեռք չառնվեն՝ Քերբալայ Ասքերի ջոկատը ոչնչացնելու համար, ապա «ներա հեղինակությունն ու ժողովրդականությունը զանգվածների մեջ, նրա ազդեցությունը բնակչության վրա կաճեն ահռելի չափերով»: Վախենալով տեղական ազգաբնակչության միահամուռ ապստամբությունից, գավառապետը խնդրում էր նահանգապետից օգնության համար դիմել նուրի-փաշային՝ որպեսզի վերջինս հրդեհի առաջ գայն ու վերահաս աղետը կանխելու համար նրա տրամադրության տակ լայն լիազորություններով օժտված ռազմական մի ջոկատ ուղարկի՝ Քերբալայ Ասքերին ոչնչացնելու համար»²:

Ադրբեջանի բնակչության մեջ ուժեղ զայրույթ առաջ բերեց տեղական երիտասարդության հարկադիր զինակոչը թուրքական բանակի շարքերը: Այդ կապակցությամբ մեծ հուզումներ առաջ եկան³: Զինակոչիկները չէին ենթարկվում հրամանին և աշխատում էին ամեն կերպ խուսափել բանակ կանչվելուց:

Թուրքական զավթիչների գործողությունները 1918 թվականի սեպտեմբերի վերջին բուռն ելույթների հանգեցրին Գյանջայի ազգաբնակչության շրջանում: Շատ զինակոչիկներ թուրքական ռազմական իշխանություններից թաքնվում էին անտառներում:

Զաքաթալայի նահանգապետի հաղորդման համաձայն, մթերքների բռնագանձումը, հարկադիր զինակոչը և անասնի ծանր հարկերը ծայրահեղ դժգոհություն էին առաջ բերել ազգաբնակչության մեջ: Գյուղացիական ելույթները կանխելու համար նահանգապետին հաջողվեց հասնել այն բանին, որ նուրի-փաշան թուրքական զորքեր ուղարկեց՝ «կարգ ու կանոն հաստատելու համար»: Այնուհետև հաղորդման մեջ ասվում էր, որ թուրքական սպաների

ինքնակամ գործողությունները, նրանց կողմից գյուղացիներին նյութական մեծ վնասներ հասցնելը, ինչպես նաև «ասքյարներ հավաքագրելու ընթացքում սպաների կողմից վերին աստիճանի կտրուկ միջոցների կիրառումը, հանգեցրին այն բանին, որ կատաղած բնակչության մի մասը պատրաստվում էր հարձակվել ամբողջ վրա, գրավել այն և զինաթափ անելով թուրքական ասքյարներին, վրեժ լուծել սպաներից»: Սրբ դեկտեմբերի սկզբին թուրքական զորքերը աստեղծված ռազմական հանգամանքներից ելնելով՝ թողեցին Զաքաթալան, բնակչությունը հարձակվեց թալանված մթերքներով ու գույքով բեռնված թուրքական զուսակի վրա: Նույն այդ նահանգապետի վկայությամբ, «թուրքերը իրենց համար վերին աստիճանի աննպաստ տպավորություն թողեցին»⁴:

Թուրքական զավթիչների դեմ պայքարում էր նաև Ադրբեջանի այ ազգաբնակչությունը: Այն տեղերում, ուր հայերին հաջողվել էր փրկվել բնաջնջումից, նրանք պարտիզանական պայքար էին մղում թուրքական զորքերի դեմ: Արեշի ու Նուխայի հրեշավոր ջարդերի ժամանակ փրկված հայերը, փախչելով լեռները, ապստամբական գործողություններ սկսեցին՝ մեծ վնաս հասցնելով թուրքերին⁵: Նուխայի գավառի հայկական գյուղերում հայտակարգով ստեղծում էին ապստամբական ջոկատներ, որոնք կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս թուրքերի ու մուսավաթականների կամայականություններին⁶: Այդ ջոկատների մեջ էին մտնում նաև Բաքվից ու Գյանջայից փախած հայերը⁴:

Թուրքական զավթիչներին ու նրանց մուսավաթական գործակալներին առավել համառ դիմադրություն ցույց տվեց Ղարաբաղի բնակչությունը, որտեղ հայերը մեծամասնություն էին կազմում: Ղարաբաղ մտած թուրքական դիվիզիայի հրամանատար Զավադ Զամիլ-բեյը բնակչությունից պահանջեց ճանաչել թուրքական իշխանությունը՝ սպառնալով ոչնչացնել բոլոր այն գյուղերը, որոնք չեն ենթարկվի թուրքերին: Այդ վերջնագիրը ամենուրեք մերժվեց: Բնակչությունը չվախեցավ լավ զինված թշնամու թվական գերակշռությունից և միահամուռ կերպով ոտքի ելավ պայքարի: Թուրքական զորքերը ստիպված էին մարտով վերջնել ամեն մի բնակելի կետ⁵: Սկսվեց Ղարաբաղի հայ գյուղացիության փառապանծ էպոպեան թուրքական նվաճողների դեմ:

1 Մեջ է բերվում ըստ Токаржевский, Е. А., стр. 202.

2 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 894, оп. 2, д. 9, л. 255. Այս փաստաթուղթը օգտագործված է նաև Տոկարժևսկու կողմից: Տե՛ս էջ 174:

3 ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 586, ք. 283:

1 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 82с, оп. 2, д. 39, л. 53.

2 ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 71, ք. 38:

3 Նույն տեղում, գ. 95, ք. 24:

4 Նույն տեղում, գ. 217, ք. 15:

5 ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 251, ք. 94—95:

Այդ իրադարձությունների կապակցությամբ Զավանշիրի գավառի հարյուրավոր գյուղացիներ հետագայում վկայում էին. «Երբ սեպտեմբերին թուրքական զորքերը շարժվեցին Շուշու վրա, մենք միահամուռ կերպով որոշեցինք կովել մինչև արյան վերջին կաթիլը, ոչ մի պատրվակի տակ չգինաթափվել, անձնատուր չլինել բարբարոսներին, որոնք գլխովին բնաջնջում էին իրենց ձեռքն ընկած հայերին՝ հաշվի չառնելով ոչ սեռը, ոչ էլ տարիքը, կողոպտելով նրանց ունեցվածքը, ավերելով մշակութային օջախները, դրանք կրակի մատնելով...»¹:

Սավալված մարտերի ընթացքում թուրքերին հաջողվեց ընկճել հայերի անջատ-անջատ ջոկատների դիմադրությունը և գրավել Ասքերանի շրջանի հայկական ութ գյուղեր: Այնուհետև թուրքական զորքերը սեպտեմբերի 25-ին ներխուժեցին Շուշու: Քաղաքի գրավումն ուղեկցվում էր զանգվածային կոտորածներով: «Հաստատվեց մի այնպիսի ռեժիմ,— գրում էր ականատեսներից մեկը,— որը ստիպում էր երազել նիկոլայի ժամանակների ռեժիմի ամենամռայլ օրերի մասին: Յուրաքանչյուր փողոցի վրա կախաղաններ էին պատրաստել: Հայ բնակիչները տեղորի էին ենթարկված»²:

Թուրքական հրամանատարությունը ձգտում էր թշնամություն սերմանել Ադրբեջանում բնակվող հայերի ու տեղի մահմեդական ազգաբնակչության միջև: Առանձին դեպքերում այդ բանը նրան հաջողվում էր, սակայն ադրբեջանական գյուղացիության հիմնական զանգվածը չենթարկվեց թուրքական զավթիչների ու մուսավաթականների պրովոկացիաներին և անձնագոհ կերպով օգնում էր իր հարևան հայերին: Ղարաբաղի հայերի 7-րդ համագումարի նախագահը, նկարագրելով թուրքական ներխուժումը, ընդգծում էր, որ «սուլյալ հայկական Ղարաբաղը մահից փրկվեց հարևան թաթարների շնորհիվ, որոնք, ուշադրություն չդարձնելով տնտեսական բոյկոտին, փաշաների իշխանության կողմից կիրառող պատիժներին ու տուգանքներին, գիշեր-ցերեկ հաց էին կրում և վաճառում այն հայերին՝ հաճախ նրանց ապառիկ վաճառելով կամ անվճար տալով»: Խոսելով այնուհետև Շուշիում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին, նա մատնանշում էր, որ «ադրբեջանցիները զրանցում մասնակցություն չունեցան»: Նրա խոսքերով, այդ փաստը վկայում էր այն մասին, որ «ժողովրդական զանգվածների մեջ ազգային խոր հակամարտություն գոյություն չունի»³:

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 251, ք. 22—23:

2 Նույն տեղում, գ. 70, ք. 46:

3 Նույն տեղում, գ. 251, ք. 94—96:

Շուշու անկումը չբարոյալքեց հայ ապստամբներին, որոնք շարունակում էին խոչընդոտել թուրքերին՝ ներթափանցելու դեպի մարզի խորքը: Մարդակերտ գյուղի մոտ տեղի ունեցած համառ ճակատամարտում հայկական ջոկատները ջարդեցին թուրքերին և ստիպեցին նրանց նահանջել՝ դրանով իսկ խանգարելով թուրքական զորքերին ամբողջովին գրավել Ղարաբաղը¹:

Հետաքրքրական է նշել, որ Ղարաբաղի դեպքերը Նուրի-փաշային ստիպեցին Ադրբեջանի հայերին ուղղված հատուկ կոչ հրապարակել, որտեղ Նուրի-փաշան նրանցից պահանջում էր դադարեցնել պայքարը և միաժամանակ բողոքում, որ զինված հայկական ջոկատները Ղաղախի գավառի սահմանի վրա պարտիզանական պատերազմ են մղում այստեղով անցնող թուրքական զորքերի էշելոնների դեմ²:

Այդ շրջանում մուսավաթականների ու օտարերկրյա ինտերվենտների դեմ Ադրբեջանում ծավալված ժողովրդական զանգվածների մղած պայքարի մասին Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն գրում էր. «Թուրքական ռեժիմը, որի հովանավորության ներքո վերականգնվել են սուլթանի ժամանակվա ամենավատթար կարգերը, առաջ բերեց թաթարների ապստամբություն կառավարության ու թուրքերի դեմ»³:

Վրաստանի գրավված շրջաններում ևս թուրքական զավթիչները զաղութարարական-նստիկանական ռեժիմ հաստատեցին:

Կովկասյան մամուլը զետեղում էր հոգվածներ, որոնցում նկարագրվում էին թուրքական զավթիչների անկարգությունները: Այսպես, «Տիֆլիսսկի լիստոկ» թերթը 1918 թվականի հունիսի 27-ին գրում էր. «Թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո Օգուրգեթը իրենից ներկայացնում է ամբողջովին ավերված մի տեսարան: Այն քաղաքացիները, որոնք աստիճանաբար վերադառնում են իրենց հարազատ օջախները, տեղում գտնում են իրենց տների միայն մերկ պատերը: Եզրիպատացորենի պաշարները, տնային կահ-կարասին, թռչուններն ու այն ամենը, ինչ որ թողնվել էր թուրքերի հարձակման ժամանակ, ոչնչացվել է... իրենից որևէ արժեք ներկայացնող ամեն բան արտահանվել է կամ ոչնչացվել... կողոպտված է միլիո-

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 251, ք. 31: Տե՛ս նաև «Азербайджан», 17. XII. 1918, № 62:

2 «Азербайджан», 19.IX.1918, № 2:

3 ЦГАОР, ф. 130, д. 569, л. 36:

նի հասնող գույքը, այդ թվում և Զվանիի պետական թեյի պլան-տացիայի անշարժ ողջ գույքը...»: Մի այլ թերթ՝ «Սաբարթվելուս և Եսպերանտոյի» 1918 թվականի սեպտեմբերի 8-ին հաղորդում էր, որ «գյուղերը սարսափելի վիճակում են գտնվում. թուրքերը բռնի կեպով վերցնում են ալյուրը, հացահատիկը, գարին, յուղը, պանիրը»՝ բնակչությանը տառաջիտրեն ոչինչ չթողնելով:

Վրաստանի աշխատավորները բոլշևիկյան կազմակերպությունների ղեկավարությամբ համառ պայքար էին մղում թուրքական զավթիչների և, միաժամանակ, մենշևիկյան կառավարողների դեմ. Արևմտյան Անդրկովկասի ՌԿ(բ)Պ կոմիտեի կողմ (1918 թ. ապրիլ) մատնանշվում էր, որ «Թուրքիայի ներխուժումը իրենից ներկայացնում է արտաքին կոնտրոլային հարձակումը հեղափոխական Ռուսաստանի վրա՝ բանվորների ու գյուղացիների նկատմամբ տապալված դասակարգերի իշխանությունը վերականգնելու նպատակով: Դա նշանակում է փոքր ազգերի կլանումը ուժեղների կողմից...»: Կոմիտեն կոչ էր անում «այնտեղ, որտեղ հնարավոր է, վճռական պայքար մղել և այդ պայքարը հաջողությամբ կպսակվի, եթե մենք պարտություն մատնենք ներքին կոնտրոլային իշխանությանը, որն անհամբերությամբ է սպասում թուրքերի գալուն...»¹:

«Ամբողջ Վրաստանում բարձրանում է հեղափոխական շարժման ալիքը, — ասված էր Բաքվի կոմունայի ռազմածովային գործերի ժողովրդական կոմիսար Կորգանովի հրամանում: — Վրացական գյուղացիները, զգալով թուրքական սվինների կողմից վերջնականապես ստրկացվելու վտանգը, արդեն հասկացել են, որ մենշևիկները կործանում են բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության գործը»²:

«Պրավդա» թերթը հաղորդում է, որ հուլիսի 13-ին Աբխազիայի Գուդաուտի շրջանում խոշոր ապստամբություն բռնկվեց, որն ուղղված էր թուրքական նվաճողների ու վրացական իշխանների դեմ: Թուրքական ջոկատը զինաթափ արվեց ապստամբների կողմից. Կարճ ժամանակվա ընթացքում ապստամբությունը տարածվեց Բորչալուի գավառում, Հարավային Օսեթիայում ու Գորիի շրջանում: Մցխեթից մինչև Կազբեկ գյուղն ընկած ողջ ճանապարհը գրավված էր ապստամբ գյուղացիների կողմից: Հուլիսի 20-ին բռնկվեց Գուլեթի գյուղացիների խոշոր ապստամբությունը: Գյուղացիների հաջողվեց ետ շարտել թուրքական ու մենշևիկյան զորքերին³:

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 13, д. 8, л. 9.

2 Նույն տեղում, թ. 12:

3 «Правда», 18.VII.1918, № 148.

1918 թվականի թուրքական արշավանքի մասնակից գնդապետ Իյուշտյուն ստիպված էր խոստովանել, որ Վրաստանի ազգաբնակչությունը թշնամաբար էր վերաբերվում թուրքական զորքերին¹:

Այդ ժամանակ Վրաստան ներխուժած գերմանական զորքերը ևս իրենց կողմից գրավված շրջաններում հաստատեցին այնպիսի կարգեր, որոնք շատ քիչ բանով էին տարբերվում թուրքական ռեիմից: Գերմանական ինտերվենցիային նպաստեցին հենց իրենք՝ վրացական մենշևիկները, որոնք տակավին 1917 թվականի վերջին շեքմանական ռազմամուկների հետ գաղտնի բանակցություններ էին վարում Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու և Վրաստանի նկատմամբ Գերմանիայի խնամակալությունը հաստատելու վերաբերյալ:

Վրաստանում գնալով աճող հեղափոխական շարժումը սպասում էր տապալել մենշևիկների տիրապետությունը, ուստի և վերջիններս իրենց իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով 1918 թվականին նորից փորձեցին նախապես ստանալ գերմանական իմպերիալիստների աջակցությունը:

Բաթումի կոնֆերանսի ժամանակ վրացական ազգային խորհուրդը 1918 թվականի մայիսի 14-ին դիմեց գերմանական պատվիրակության ղեկավար Լոսովին, նրանից խնդրելով օգնություն ցույց տալ «ներքին կարգ ու կանոնը հաստատելու և անարխիայի դեմ պայքարելու համար»²: Լյուդենդորֆը ողջունեց գերմանական խնամակալություն հաստատելու հարցով մենշևիկների դիմումը: Նրա խոսքերով, «մենշևիկները գերմանացիներին հնարավորություն էին տալիս Թուրքիայից անկախ իրենց ձեռքը գցել կովկասյան նամբը և ազդեցություն ունենալ Թիֆլիսով անցնող երկաթուղու լահագործման վրա»³:

Ինչպես արդեն նշվեց, գերմանացիները դեպի Անդրկովկաս էին ձգտում գլխավորապես ստրատեգիական հումքին և, առաջին հերթին, Բաքվի նավթին տիրանալու համար: Սակայն հենց այստեղ նրանց ցանկությունները բախվեցին թուրքերի հակազդեցությանը, որոնք իրենք էին ձգտում միանձնյա տիրապետություն հաստատել Անդրկովկասում: Այդ կապակցությամբ Լյուդենդորֆը գրում էր. «Որ մենք... չէինք կարող հենվել Թուրքիայի վրա, այդ բանը մի սնգամ ևս նա հաստատեց իր վարվելակերպով՝ Բաթումում: Նա իր ձեռքը գցեց բոլոր հայտնաբերված մթերքները: Բաքվի նավթը մենք

1 Miralay Rüşdü, s. 19.

2 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 153, л. 67.

3 Л ю д е н д о р ф, т. 2, стр. 188.

կարող էինք ստանալ միայն այն դեպքում, եթե մենք հույս դնեինք միայն մեր սեփական ուժերի վրա»¹։ Այստեղից երևում է, որ գերմանական զորքերի փոխադրումը Վրաստան, որը տեղի ունեցավ վրացական մենշևիկների նախաձեռնությամբ, ինքնանպատակ չէր հանդիսանում։ Գերմանական ռազմամուղները հույս ունեին Վրաստանի տերիտորիայի միջով ներխուժել Բաքու։

Վրացական մենշևիկների համագործակցությունը գերմանական իմպերիալիզմի հետ սպառնում էր Անդրկովկասը լիովին անջատել Ռուսաստանից և երկրամասը վերածել օտարերկրյա զավթիչների մի գաղութի, նրանց փոխադարձ կատաղի պայքարի մի թատերաբեմի։

Կտրուկ կերպով բողոքելով վրացական մենշևիկների դավաճանական հակազգային քաղաքականության դեմ, սովետական կառավարությունը Վրաստանի արտաքին գործերի մինիստրին ուղղած 1918 թվականի հուլիսի 1-ի իր նոտայում մատնանշում էր. «Փորդանիայի կառավարությունն ինքը Վրաստան հրավիրեց գերմանական իմպերիալիզմի ռազմական ուժերին և նրանց ձեռքին հլու գործիք էր հանդիսանում։ Նա օգնում էր նրան իր տիրապետությունը դեպի հյուսիս տարածելու համար, նա նրա համար բացում էր սովետական իշխանության համար պայքարող հյուսիս-կովկասյան լեռնականների ճանապարհներն ու մարզերը»²։

Այդ նույն ժամանակ Ուկրաինայի գրաված շրջաններից Փոթի փոխադրվող գերմանական զորքերը, որոնց թիվունքը այդ նավահանգստում ապահովում էր սուզանավերի նավատորմիղը, 1918 թվականի սեպտեմբերի կեսերին սկսեցին առաջ շարժվել դեպի Վրաստանի խորքը՝ Թիֆլիսի ուղղությամբ³։ Ավելի առաջ, այդ նույն թվականի ամռանը՝ Թիֆլիսում կենտրոնացվել էին թնդանոթային ու ավիացիոն ստորաբաժանումներ և զանազան տեխնիկական զորամասեր⁴։ Գերմանացիները հզոր մի արշավախումբ էին պատրաստում՝ Բաքուն գրավելու համար։ Միաժամանակ, գերմանական իմպերիալիստները ձգտում էին հենց Վրաստանի գրավման փաստից իրենց համար հնարավորին չափ մեծ օգուտ քաղել։

«Գերմանական կառավարությունը, — խոստովանում էր մենշևիկյան «Բարբա» թերթը, — իր զորքերն ուղարկելով Վրաստան, իր սեփական նպատակներն էր հետապնդում, ձգտում էր պաշտպանել

ու ապահովել իր պետության շահերը... Միամտություն կլինեի սպասել, որ Գերմանիան անշահախնդիր աջակցություն ցույց տա վրացական սոցիալ-դեմոկրատիային... գերմանական քաղաքականությունը հենվում է ոչ թե անշահախնդիր համակրանքի վրա դեպի այս կամ այն կուսակցությունը, այլ հաշվի է առնում նրանց տեսակարար կշիռը։ Այսպիսով, ամեն ինչ հանգում է Վրաստանում Գերմանիայի ունեցած շահերի հարցին»¹։

«Գերմանացիները, — նշում էր այդ նույն թերթը, — Վրաստան եկան ոչ թե սոցիալ-դեմոկրատների կամ նոցիոնալ-դեմոկրատների համար, այլ մանգանի, պղնձի, անտառանյութի ու երկրամասի այլ բնական հարստությունների համար»²։

Գերմանական ռազմամուղները Վրաստանն իրենց գաղութի վերածելով, տեր ու տնօրինություն էին անում այնտեղ՝ հաշվի չնստելով մենշևիկյան իշխանությունների հետ։ Վրաստանի բոլոր քաղաքներում ու գավառներում գերմանական ջոկատներ կային, որոնք զինաթափ անելով ազգաբնակչությանը, դաժան կերպով ճնշում էին երկրամասում ծայր առած հեղափոխական շարժումը։ Գերմանացիների պատժիչ գործողություններին հավանություն էին տալիս մենշևիկյան իշխանությունների պաշտոնյաները։ Այսպես, Թիֆլիսի նահանգային կոմիսարը Բորչալուի գավառային կոմիսարին «բացատրում էր», որ գերմանական ռազմական ջոկատը իրավունք ունի զինաթափելու բնակիչներին «ինքնուրույն կերպով», այսինքն՝ առանց տեղական իշխանություններին հայտնելու³։ Կողմի կոմիսարը 1918 թվականի հուլիսի 10-ին հաղորդում էր, որ գյուղ «ժամանեց 50 հոգուց բաղկացած գերմանական ջոկատը... որը բնակչությանը հայտարարեց, որ եթե որևէ մեկը չքերի և չհանձնի զենքը, ապա իրենք կոչնչացնեն ամբողջ գյուղը... զինվորներն իրենք սկսեցին խուզարկել տները և վերցնել այն ամենը, ինչ նրանց ձեռքն էր ընկնում...»⁴։

Թիֆլիսի արվարձանային շրջանի կոմիսարի 1918 թվականի հուլիսի 15-ի զեկուցագրում ճկարագրվում էին գերմանական զորքերի բարբարոսական գործողությունները Բելայա Կլյուչի շրջանում։ Գերմանական զինվորները «զինաթափ էին անում մի շարք գյուղեր... ընդ որում զինաթափման ընթացքում գյուղացիների նկատմամբ կիրառվում էին ամենակտրուկ միջոցները. կանանց ու

1 Л ю д е н д о р ф, т. 2, стр. 219.

2 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 13, д. 81, л. 23.

3 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», стр. 112—113.

4 «Борьба», 1918, № 149.

1 «Борьба», 1918, № 206.

2 Նույն տեղում, № 96.

3 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 28, д. 206, л. 2.

4 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», № 27.

ողամարդկանց ծեծում էին մահակներով... ներխուժում էին տե-
րը և այնտեղ խուզարկություն կատարում: Գյուղացիները տեղոր-
են ենթարկված: Գերմանացիները բոլորովին հաշվի չեն նստում
վարչության հետ և հայտարարում են, որ իրենք գործում են վրա-
ցական կառավարության հետ համաձայնեցված և այդ մասին
հայտնի է բոլորին: Ես ինքս ականատես եմ եղել այն բանին, թե
ինչպես գերմանացիները ղենքը թաքցնելու համար ոտքերով ծե-
ծում էին գյուղացիներին մինչև այն աստիճան, որ նրանք անզգա-
վայր էին ընկնում... խոշտանգված գյուղացիները, չկարողանալով
տանել նման տանջանքները, մահանում էին»¹: Գերմանական զոր-
քերի բարբարոսական գործողությունների վերաբերյալ նույնա-
նման բողոքներ էին ստացվում նաև Վրաստանի այլ շրջան-
ներից:

Գերմանական զավթիչները գյուղացիներից խլում էին ամբող-
բորը, բնակչությանը հարկում դրամական տուրքերով, և դրանք
չվճարելու դեպքում նրանցից խոշոր տուգանքներ էին գանձում:
Փաստաթղթերից մեկը վկայում է այն մասին, որ «գալով Սարվանի
(Բորչալու) գյուղը, գերմանական ջոկատը պահանջեց երեք ժամվա
ընթացքում իրեն վճարել 150 հազար ռուբլի... սպառնալով հակա-
ռակ դեպքում հրկիզել ողջ գյուղը»²: Մի այլ փաստաթղթում խոս-
վում էր այն մասին, որ գերմանական զինվորները Կոսալարի
շրջանում բռնի կերպով գյուղացիներից գանձել էին 2600 խուրձ
չկալած ցորեն³: Գերմանական զորքերի կողմից Վրաստանում
կատարված նման անկարգությունների վերաբերյալ բազմաթիվ
փաստեր կան: Այսպես, գերմանական ջոկատը Մուխրանի գյուղի
բնակիչների վրա 35 հազար ռուբլի գումարով կոնտրիբուցիա էր
նշանակել: Միայն Վարանցովկայի (Դուշեթի գավառ) գյուղական
համայնքից գերմանացիները դուրս տարան 38 հազար ռուբլու ար-
ժողութայն կողոպտված գույք⁴:

«Էրթորա» մենչևիկյան թերթը ստիպված էր հազորդել, որ
Վրաստանի տարբեր ժայռամասերից հսկայական քանակությամբ
բողոքներ են ստացվում, որոնցում բնակիչները իրենց զայրույթն
են հայտնում գյուղերում տեղաբաշխված գերմանական զորքերի
կոպիտ վերաբերմունքի դեմ: Գերմանական զինվորները «իրենց
ուժով դատաստան են տեսնում, ոչնչացնում վրացական, հայկական

կամ թաթարական գյուղերը... զորքն ինքն է դատաստան տեսնում
և տուգանքներ գանձում: Բազմաթիվ դեպքեր են եղել, երբ նույնիսկ
կոմիսարի միջամտությունը չի կարողացել վրացական գյուղացիներին
փրկել ֆիդիկական վիրավորանքից¹:

Միևնույն ժամանակ գերմանական նվաճողները ուժ էին գոր-
ծադրում՝ Վրաստանի շահագործող դասակարգերի շահերը պաշտա-
պանելու համար: Զենքի օգնությամբ գերմանացիները գյուղացի-
ներին ստիպում էին վարձակալության վճարը մուծել կալվածատե-
րերին: Այսպես, Գորիի գավառի կալվածատերերը դիմեցին Թիֆլի-
սում գտնվող գերմանական միսիայի ղեկավար Կրես ֆոն Կրեսեն-
շտեյնին, բողոքելով այն գյուղացիների դեմ, որոնք 1917 թվականի
բերքի դիմաց վարձակալության վճարը չէին մուծել: Նրանք գրում
էին, որ իրենք չեն կարող մեկնել իրենց կալվածքները՝ հասանելիք
գումարները ստանալու համար, որովհետև երկյուղ են կրում իրենց
կյանքի համար²: Բորչալուի գավառի խոշոր հողատերերը վարձա-
կալության վճարը գանձում էին գյուղացիներից գերմանական պատ-
ժիչ ջոկատների աջակցությամբ³: Պահպանվել է կալվածատեր
Դավիթ Քելբերաշվիլու դիմումը գերմանացիներին, որտեղ նա
չրում է, որ էրթիսի գյուղի գյուղացիները գրավել են իր հողերը,
իսկ «իր մարդիկ» քշվել են մրգի այգուց և այնտեղ գտնվող տա-
նից: «Այդ կապակցությամբ ես արդեն երկու անգամ դիմել եմ
վրացական կառավարությանը, — ասվում էր հիշյալ բողոքագրում: —
Նա վերականգնել է իմ իրավունքները, սակայն հենց որ պաշտոն-
յանը հեռացան, իմ մարդիկ նորից դուրս վաճղվեցին... այժմ ես
օգնություն եմ խնդրում գերմանական կայսերական պատվիրակու-
թյունից»⁴:

Այսպիսով, գերմանական զավթիչները ձգտում էին Վրաստա-
նում վերականգնել նախկին ճորտատիրական կարգերը և անողո-
բաբար ճնշել վրաց գյուղացիության դասակարգային պայքարը:

Սակայն Վրաստանի գյուղացիական զանգվածները ոտքի էին
կենտ պայքարի գերմանացիների կողմից հաստատված ոստիկա-
նական-գաղութարարական ռեժիմի ու մենչևիկյան լծի դեմ: Այս-
պես, Բելայա Կլյուչի շրջանի ազգաբնակչությունը, գերմանական
զորքերի վերաբերմունքից զայրացած, հայտարարեց, որ ինքը «զեն-

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 206, д. 28, л. 24.

2 Նույն տեղում, թ. 10.

3 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», стр. 23.

4 Նույն տեղում:

1 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», № 70.

2 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Гру-
зии», № 191.

3 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», № 46.

4 Նույն տեղում, № 53:

քի ուժով կպաշտպանի իր պատիվը և ազատ գյուղացու իր անունը»¹:

Սեպտեմբերի 14-ին Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնը մենշևիկյան կառավարության ներքին գործերի մինիստրին հաղորդում էր, որ ինքը պատրաստ է «գերմանական զորքեր տրամադրել՝ Արախլո և Կիզիլսլո գյուղերում շարիքը արմատախիլ անելու համար... Ես գտնում եմ... որ հանցագործություններ երևան բերելու դեպքում անհրաժեշտ է ռազմական միջոցառումներ ձեռնարկել՝ ելույթներ ունենալու հակված բնակչությանը սարսափեցնող օրինակ տալու համար»²:

Մենշևիկյան կառավարության արտաքին գործերի մինիստրին ուղղած Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնի օգոստոսի 29-ի գրության մեջ վերջինս պահանջում էր Փոթիի, Նովոսենակի, Զուգդիդի և Անաքալայի շրջանները «մաքել քաղաքականապես անվստահելի տարրերից» և այդ նպատակով նա առաջարկում էր գերմանական զորքերին օգտագործել: Նա գրում էր. «Այլազակախմբերը (այդպես էին գերմանացիները կոչում գյուղացիների պարտիզանական ջոկատները— Ն. Ս.) և բոլշևիկները... անընդհատ խանգարում ու խոչընդոտում են հաղորդակցությանը... Ես ծայրահեղորեն անհրաժեշտ եմ համարում, որպեսզի շուտափույթ կերպով այդ շրջանը հիմնովին մաքրվի ու զինաթափ արվի... Ես պատրաստ եմ վրացական զլխավոր հրամանատարի տրամադրության տակ դնել Փոթիում, Նովոսենակիում ու Օչեմչիրեում գտնվող գերմանական զորքերը»³:

Գերմանական զավթիչների ու նրանց մենշևիկյան գործակալների դեմ պայքարի ելան նաև Դուշեթի գավառի, Մինգրելիայի, Լեչխումիի, Ռաչի, Վերին ու Ներքին Իմերեթիայի, Գուրիայի, Գորիի, Թելավի ու Սիգնախի գավառների գյուղացիները⁴:

Գորիի գավառային կոմիսարը 1918 թվականի հունիսի 26-ին հեռագրում էր Թիֆլիս, որ խմորումները գյուղացիների մեջ գնալով աճում են: Կարելի շրջանում գաղտնի ժողովներ են գումարվում: Ապստամբները քանդում են երկաթուղագծերը: Կոմիսարը խնդրել է արագացնել ջոկատի ուղարկումը՝ ապստամբությունը ճնշելու համար⁵:

1 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», № 30.

2 Նույն տեղում, № 62:

3 Նույն տեղում, № 30:

4 «Борьба за победу Советской власти в Грузии». Документы и материалы (1917—1921), № 312.

5 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 28, д. 66, л. 14.

Տազնապալից լուրեր էին ստացվում նաև Վրաստանի մյուս մարզերի մենշևիկյան իշխանություններից: Քութայիսի նահանգային կոմիսարը օգոստոսի 10-ին հաղորդում էր, որ գյուղացիական ապստամբությունները Սաշխերի, Լեչխումի և այլ շրջաններում լայն թափ են ստացել և կառավարական զորքերը համառ մարտեր են մղում ապստամբների դեմ, որոնք նեղել էին մենշևիկյան կանոնավոր զորամասերին: «Սուխումն ու Զուգդիդին,— գրում էր նա,— կտրված են մեզնից: Այդ ճակատում ապստամբները խոշոր ուժեր են կենտրոնացնում և այստեղ մենք օժանդակ ուժերի կարիք ունենք: Ընդհանրապես, զորքերը բոլոր ճակատներում ծայրահեղ շափով ուժասպառ են եղել և անհրաժեշտ է նրանց փոխարինել և զորքերն ուժեղացնել Զուգդիդիի ճակատում, որովհետև ապստամբությունը կարող է տարածվել նաև մյուս գավառներում»¹:

Խոշոր ապստամբություն բռնկվեց նաև Դուշեթի գավառում: Ապստամբության համար առիթ ծառայեց մենշևիկյան կառավարության 1918 թվականի հունիսի 15-ի հրամանը՝ բնակչությանը զինաթափ անելու մասին: 4 հազար զինված գյուղացիներ երկու օրվա ընթացքում համառ պայքար էին մղում կառավարական զորքերի դեմ, որն ավարտվեց վերջիններիս կատարյալ ջախջախումով: Մենշևիկյան կառավարության լիազոր Ն. Կախիանին գրում էր, որ հունիսի 19-ին զինված գյուղացիները, ղեկավարվելով բոլշևիկների կողմից, լայն օղակով շարժվեցին Դուշեթի վրա, տիրացան քաղաքին և զրավեցին պետական բոլոր հիմնարկները, ռազմական ու մասնավոր պահեստները»²: Ապստամբությունը ճնշելու համար մենշևիկյան կառավարությունը դիմեց Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնին՝ նրանից խնդրելով գերմանական զորամասեր ուղարկել Դուշեթի գավառը:

Շուտով, հունիսի վերջերին, ապստամբեցին նաև Թիանեթի գավառի գյուղացիները, որոնց դեմ պայքարելու համար Թիֆլիսից անմիջապես ուղարկվեցին մենշևիկյան ու գերմանական զորքեր: Մենշևիկյան իշխանությունների խնդրանքով գերմանական ջոկատ ուղարկվեց նաև Բելայա Կլյուչի շրջանը, ուր նույնպես գյուղացիական ելույթներ էին սկսվել³:

Գերմանական զավթիչների ու նրանց մենշևիկյան գործակիցների համատեղ գործողությունները ի վիճակի չէին ճնշելու Վրաստանի գյուղացիական զանգվածների պայքարը, որն օրեցօր ավելի

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 24, д. 213, л. 1.

2 Նույն տեղում, ֆ. 408, գ. 51, Թ. 170—172:

3 Նույն տեղում, ֆ. 11, գ. 715, Թ. 1:

լայն թափ էր ստանում: Ռուսաստանի հարավի արտակարգ կոմիսար Սերգո Օրջոնիկիձեն 1918 թվականի սեպտեմբերի 10-ին հեռագրում էր Լենինին. «Վրաստանում գյուղացիների ապստամբությունը շարունակվում է. գերմանացիները մասնակցություն են ունենում ապստամբությունների ճնշմանը...»¹:

Սովետական կառավարությունը 1918 թվականի հունիսի 1-ի նոտայում անարգանքի սյունին էր գամում վրացական մենշևիկների հակահեղափոխական քաղաքականությունը: Հիշյալ նոտայում, մասնավորապես, ասվում էր. «Հենվելով գերմանական սվինների վրա, Ժորդանիայի կառավարությունը պատժիչ ջոկատներ էր ուղարկում և արյան մեջ խեղդում ժողովրդական շարժումները Վրաստանում»²:

Անդրկովկասի ժողովրդական զանգվածների կողմից օտարերկրյա զավթիչներին ցույց տրված հերոսական դիմադրությունը և, միաժամանակ, երկրամասում ծավալված հեղափոխական շարժման վերելքը իրենց ներգործությունն ունեցան թուրքական զորքերի բարոյական վիճակի վրա: Քառամյա ծանր պատերազմից հյուծված թուրքական զինվորները ձգտում էին օր առաջ տուն վերադառնալ: Թուրքական զորամասերում գնալով ավելի լայն տարածում էին գտնում Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարները: Սովետական մամուլում այն ժամանակ հաղորդվում էր, որ «թուրքական բանակի զինվորները գաղտնի կերպով անլեզալ զրականություն են ստանում: Կարգապահությունը լրիվ բացակայում է: Բոլշևիզմը արագ ընկալվում է թուրք զինվորների կողմից»³: «Իզվեստիա» թերթը իր համարներից մեկում նշում էր. «Կոմունիստների գործունեությունը թուրքական զորքերի շրջանում՝ Անդրկովկասում ծավալվում է հաջող կերպով»⁴:

1918 թվականի աշնանը դասալքությունը թուրքական բանակի շարքերում զգալիորեն ուժեղացավ⁵: Բնութագրելով թուրքական զորքերի վիճակը 1918 թվականի աշնանը, Լիման ֆոն Սանդերսը

գրում էր. «Դասալիքների թիվը... վերջին շաբաթների ընթացքում ամենուրեք նկատելի չափով մեծացել է... 8-րդ բանակում դասալիքների թիվը օգոստոսի 15-ից մինչև սեպտեմբերի 14-ը կազմել է մոտ 1100 մարդ»¹: Այնուհետև նա մատնանշում էր. «Թուրքերը չոգնել են պատերազմից և չեն ցանկանում կռվել: Դասալիքներն իրենց հետ ոչ միայն հրացաններ ու ձեռքի նռնակներ, այլև... գրնդացիներ էին տանում»²:

Անդրկովկասում գտնվող թուրքական օկուպացիոն զորքերի շրջանում ագիտացիոն մեծ աշխատանք էին տանում թուրք կոմունիստները, որոնք մերկացնում էին երիտթուրքական կլիկի նվաճողական պլանները:

Երիտթուրքերի կողմից Թուրքիայի պարտության նախօրյակին Անդրկովկասում ձեռնարկված կոզոպտչական ինտերվենցիան վերջնականապես հյուժեց Օսմանյան կայսրությանը: Չախողվեցին Կովկասի գրավման պլանները և Անդրկովկասի նվաճման միջոցով Հոկտեմբերյան հեղափոխության ազդեցության տարածումը Թուրքիայում խանգարելու փորձերը: Օսմանյան կայսրության կառավարողների կողմից ձեռնարկված կոլկասյան արկածախնդրությունը, որը կատարվեց թուրք ժողովրդի կամքին հակառակ, ամբողջ աշխարհի առջև մերկացրեց երիտթուրքական պարագլուխների վարած քաղաքականության ազրեսիվ էությունը: Այդ արկածախնդրությունը միայն արագացրեց Թուրքիայի վերջնական ջախջախումը առաջին համաշխարհային պատերազմում:

Թուրքական զորքերի ներխուժումն Անդրկովկաս ծայրահեղ չափով վատթարացրեց թուրքական զորքերի վիճակը Միջագետքի ու Սիրիա-պաղեստինյան ճակատներում, որովհետև թուրքական լավագույն դիվիզիաները, ինչպես նշվեց վերևում, փոխադրվել էին կովկասյան ռազմաճակատ: 1918 թվականի սեպտեմբերի կեսերին և ամբողջ հոկտեմբեր ամսվա ընթացքում Անտանտի երկրների զորքերը արաբ ապստամբների հետ մեկտեղ մի շարք խոշոր պարտություններ հասցրին թուրքական 4-րդ, 7-րդ և 8-րդ բանակներին՝ նրանց ետ շարտելով Միջագետքից, Պաղեստինից ու Սիրիայից:

Միջագետքի ու Սիրիա-պաղեստինյան ճակատներում թուրքական զորքերի ջախջախումից առաջ դաշնակիցների զորքերը սեպտեմբերի 15-ին ճեղքեցին թուրք-բուլղարական ճակատը Մակեդոնիայում և Բուլղարիային ստիպեցին անձնատուր լինել: Դաշնակից-

¹ Срд жоникидзе Г. К., Статьи и речи, т. 1, М., 1956, стр. 43.

² ЦГАОР Груз. ССР, ф. 13, д. 81, л. 23.

³ «Жизнь национальностей», 17.XI.1918.

⁴ «Известия», 31.X.1918.

⁵ «Աշխատավոր», 7. VIII. 1918, № 101:

¹ Liman von Sanders, S. 340.

² Նույն տեղում, էջ 335:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

XX դարի սկզբին հետամնաց, կիսաֆեոդալական Օսմանյան կայսրությունը իրենից ներկայացնում էր մի պետություն, որը շատ ուժեղ կախման մեջ էր գտնվում արևմուտքի իմպերիալիստական տերություններից: Նրան բզկտող ներքին խոր հակասությունները հանգեցրին 1908—1909 թվականների բուրժուական վերնախավային հեղափոխության հաղթանակին, որի հետևանքով իշխանության գլուխ անցավ երիտթուրքական «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը:

Երիտթուրքական հեղափոխությունը շուտով ո՛չ ագրարային և ո՛չ էլ ազգային հարցերը: Նա ի վիճակի չեղավ նույնպես երկիրն ազատագրել գաղութային կախվածությունից: Ֆեոդալա-բուսական բիրտ լծի տակ հեծող օսմանյան բազմազգ պետության ժողովուրդները ենթարկվում էին ավելի սաստիկ հալածանքների: Այդ քաղաքականության իրականացման մեջ երիտթուրքերը գերազանցեցին նույնիսկ արյունոտ սուլթան Ադրուլ-Համիդին:

Երիտթուրքերի կողմից անցկացվող հետադիմական ներքին քաղաքականությունը, նրանց մեծապետական շովինիստական ուղղությունը դիմադրության էին հանդիպում թուրք աշխատավոր զանգվածների և իրենց ազգային-ազատագրության համար մարտնչող ոչ-թուրք ժողովուրդների՝ արաբների, ալբանացիների, բլղերի, մակեդոնացիների, հայերի և մյուսների կողմից:

Երիտթուրքական պարագլուխները պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի հետադիմական դոկտրինաներն օգտագործեցին արտաքին քաղաքականության սուպարեզում՝ իսլամ դավանող և թուրքալեզու ժողովուրդների նկատմամբ իրենց ագրեսիվ պլանները քո-

ղարկելու համար: Նույն նպատակն էր հետապնդում պատերազմի նախօրյակին Կովկասում թուրքական գործակալության կողմից ծավալված ազիտացիան: Երիտթուրքերի նվաճողական քաղաքականության գլխավոր օբյեկտը Անդրկովկասն էր, որովհետև վերջին կանգնած էր Հյուսիսային Կովկասի, Պովոլժիեի ու Միջին Ասիայի նվաճման նրանց պլանների իրականացման ճանապարհին:

Օսմանյան կայսրության մասնակցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմին՝ կենտրոնական տերությունների կողմում, հակասում էր երկրի ազգային շահերին և բացատրվում էր նրանով, որ իշխանության գլուխ կանգնած հետադիմական ուժերը, որոնք արտահայտում էին թուրք կալվածատերերի ու բուրժուազիայի շահերը, ձգտում էին կայսերական Գերմանիայի օգնությամբ հասնել իրենց սեփական զավթողական նպատակների իրականացմանը: Գերմանական իմպերիալիստները, ձեռնարկելով հավանություն տալով երիտթուրքերի զավթողական մտահղացումներին, պատերազմի տարիներին թուրքիային օգտագործում էին որպես թնդանոթի միս, ստրատեգիական էթանագին հումք ու գյուղատնտեսական մթերքներ մատակարարող, ինչպես նաև կարևորագույն ռազմատրատեգիական հենակետ:

Համաշխարհային պատերազմին Օսմանյան կայսրության մասնակցությունը հանգեցրեց նրա էկոնոմիկայի հիմքը հանդիսացող գյուղատնտեսության քայքայմանը, գյուղացիության սնանկացմանն ու ֆինանսական կրախին: Պատերազմի ընթացքում թուրքիայի գաղութային կախվածությունն է՛լ ավելի ուժեղացավ, և նա վերածվեց գերմանական իմպերիալիզմի ռազմական ու ֆինանսական վասալի:

Թուրքիայի կառավարող շրջանները օգտվեցին պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից՝ հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման իրենց վաղեմի ծրագիրն իրականացնելու համար: Ավելի քան մեկ միլիոն խաղաղ հայ ազգաբնակչության, այդ թվում կանանց, ծերերի ու երեխաների, գազանային ոչնչացումը, որն իրագործվեց ճակատամերձ գոտուց նրանց տեղահանելու պատրվակի տակ, իրականում հանդիսանում էր ողջ Կովկասի նվաճման պանթուրքական պլանի բաղկացուցիչ մասը: Երիտթուրքական պարագլուխների այդ արյունոտ հանցագործության համար բարոյա-քաղաքական պատասխանատվություն են կրում նաև նրանց դաշնակիցները՝ գերմանական իմպերիալիստները:

Երիտթուրքական կլիկի համար ռազմական գործողությունների հիմնական թատերաբեմը կովկասյան ճակատն էր: Դեպի Անդրկովկասի խորքը ինչ գնով էլ լինի, առաջ շարժվելու համար թուր-

քական հրամանատարությունը այդ ճակատում էր կենտրոնացրել օսմանյան բանակի ամենակենսունակ ու թվով գերակշռող մասը: Սակայն Անդրկովկաս ներխուժելու փորձերը, որոնք ձեռնարկվեցին նրա կողմից 1914—1915 թվականների աշնանն ու ձմռանը, ավարտվեցին թուրքական զորքերի ջախջախումով: Պատերազմի ամբողջ ընթացքը կովկասյան ռազմաճակատում ակնբերորեն ցույց տվեց երիտթուրքական զավթիչների նվաճողական ծրագրերի անիրագործելիությունը և, միաժամանակ, վեր հանեց նրանց քաղաքականության արկածախնդրական բնույթը:

Երիտթուրքական էքսպանսիոնիստները հաշվի չառան պատերազմի տխուր դասերը կովկասյան ռազմաճակատում 1914—1917 թվականներին, ինչպես նաև երկրի տնտեսության ու ֆինանսների աղետալի վիճակը, որն առաջ էր եկել եռամյա պատերազմի ու ռազմական մի շարք պարտությունների հետևանքով: Նրանք թեթեվամտորեն մերժեցին առանց անբասիաների ու կոնտրիբուցիաների հաշտություն կնքելու վերաբերյալ սովետական կառավարության առաջարկը, որն ամբողջովին համապատասխանում էր թուրքիայի ազգային շահերին և թուրք ժողովրդի իղձերին: Երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխները և երկրի ռազմամուլ շրջանները շարունակում էին հետևել Կովկասի նկատմամբ իրենց մշակած ազրեսիվ պլաններին: Նրանք օգտվելով 1918 թվականի սկզբին Ռուսաստանում ստեղծված իրագրությունից, մասնավորապես, կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական բանակի հեռացումից՝ ձեռնարկեցին նոր արշավանք:

Եթե Անդրկովկասի նկատմամբ երիտթուրքերի զավթողական նպատակները պատերազմի առաջին իսկ տարում ձախողվեցին ռուսական բանակի հարվածների ներքո, ապա 1918 թվականին դրանք չիրականացան՝ Անտանտի պետությունների տարած հաղթանակների և Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի աշխատավոր զանգվածների հերոսական պայքարի շնորհիվ: Անդրկովկասի ժողովուրդները այդ պայքարը մղում էին ներքաղաքական ու միջազգային ծանր պայմաններում: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ իմպերիալիստական հակամարտ խմբավորումները ձգտում էին նվաճել Անդրկովկասը, նրա հումքի կարևորագույն աղբյուրները և, առաջին հերթին, նավթը, միաժամանակ ստրատեգիական հենակետ ձեռք բերել՝ Սովետական Ռուսաստանի դեմ ինտերվենցիան շարունակելու համար:

Սովետական Ռուսաստանի աշխատավորության հերոսական դիմադրությունը օտարերկրյա ինտերվենտներին ու ներքին հակահեղափոխական ուժերին ոգեշնչում էր Անդրկովկասի աշխատա-

վորներին՝ թուրքական զավթիչների դեմ նրանց մղած անհավասար պայքարում: Սովետական Ռուսաստանի օգնության և Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի ժողովուրդների անձնուրաց ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց Անդրկովկասն ազատագրել թուրքական և օտարերկրյա այլ զավթիչներից:

Համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտության հիմնական պատճառներից մեկը երիտթուրքական էքսպանսիոնիստների կողմից անցկացվող հակասովետական, նվաճողական քաղաքականությունն էր:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իմպերիալիստական տերությունները Թուրքիայի բաժանման վերաբերյալ մի շարք համաձայնագրեր կնքեցին: 1919 թվականի Փարիզի հաղաղության կոնֆերանսում մշակվեցին Օսմանյան կայսրության մասնատման մանրամասն պլաններ: Թուրք ժողովրդին սպառնում էր լիակատար գաղութային ստրկացման ճակատագիրը:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը թուրք ժողովրդին փրկեց վերջնական կործանումից: Հենց նրա հաղթանակի և Ռուսաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու շնորհիվ էր, որ ճեղքվեց իմպերիալիստական ճակատը և կործանիչ հարված հասցվեց Օսմանյան կայսրության նկատմամբ Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու ԱՄՆ-ի գաղութարարական պլաններին:

Սովետական կառավարության կողմից թուրք ժողովրդին՝ նրա ազգային-ազատագրական պայքարի օրհասական պահին ցույց տրված օգնության շնորհիվ էր միայն, որ հնարավոր դարձավ թուրք ժողովրդի հաղթանակը ինտերվենտների դեմ:

Սակայն, շնայած Սովետական Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցույց տրված ուղղակի, ֆինանսական ու բարոյական անշահախնդիր օգնությանը, քեմալական կառավարությունը, օգտվելով Անդրկովկասում ստեղծված իրադրությունից, ըստ էության շարունակում էր երիտթուրքական զավթիչների քաղաքականությունը: Մենք այստեղ կանգ չենք առնում Մուստաֆա Քեմալի կողմից զբաղվող ազգային պատերազմի նկարագրության վրա, այլ կփորձենք կոնկրետ փաստերի հիման վրա վեր հանել քեմալականների կողմից տարվող ազգային պատերազմի էությունը արևելյան, ավելի ճիշտ՝ կովկասյան ճակատում, քանի որ այն ոչնչով չէր տարբերվում 1918 թվականին ձեռնարկված երիտթուրքական ազդեցությանից: Աշխատությունն ավարտված չէր լինի, եթե մենք այն սահմանա-

փակեինք 1918 թվականի երիտթուրքական արշավանքի շարադրանքով: Քեմալականների կողմից կովկասյան ճակատում մղվող ազդեցիվ պատերազմի էությունը լուսաբանելն անհրաժեշտ է նաև այն պատճառով, որ ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ նենգափոխվում են այն իրադարձությունները, որոնք կապված են 1920—1921 թվականների սովետա-թուրքական հարաբերությունների, Անդրկովկասում ձեռնարկված քեմալական ազդեցության, Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների նկատմամբ քեմալականների վարած քաղաքականության և մի շարք այլ հարցերի հետ: Այդ հարցերի լուսաբանումը հնարավորություն կտա վեր հանել քեմալականների բուն քաղաքականությունը, որոնց իդեալականացրել են և շարունակում են իդեալականացնել սովետական առանձին թուրքագետներ:

Սովետական առանձին թուրքագետ պատմաբանների աշխատություններում քեմալականների հաղթանակը Անտանտի ուժերի դեմ բացատրվում է իբր թե քեմալականների կողմից հանդես բերած հերոսությամբ և այն վախով, որ Անգլիան տածում էր մահմեդական այլ երկրներում և, հատկապես, Հնդկաստանում աճող հեղափոխական շարժման հանդեպ: Մինչդեռ քեմալականների հաղթանակին նպաստող ամենակարևոր հանգամանքը Սովետական Ռուսաստանի գոյության փաստն էր: Նրա դեմ էին Անտանտի պետություններն ուղղել իրենց հիմնական ուժերը: Անտանտը թուրքական ճակատը դիտում էր որպես ուղղակի գործողությունների երրորդական նշանակություն ունեցող մի թատերաբեմ: Հայտնի է, որ Թուրքիայի դեմ կռվում էին ոչ թե անգլիական, այլ հունական զորքերը: Անգլիան հույս ուներ, որ քեմալականների հետ հաշիվ կտեսնեն հույներն իրենք և այդ իսկ պատճառով իր ամբողջ ուժերը դուրս էր բերել Սովետական Ռուսաստանի՝ համաշխարհային հեղափոխության հիմնական օջախի դեմ: Անտանտի իմպերիալիստները ամեն կերպ աշխատում էին համաձայնության գալ քեմալականների հետ՝ Ռուսաստանի դեմ համատեղ ուղղակի գործողություններ ձեռնարկելու հարցում:

Թեև քեմալականները չէին խորշում այդ բանից և պատրաստ էին վերջնականապես զլորվել իմպերիալիստական տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու ԱՄՆ-ի լազերը, սակայն վերջիններիս կողմից Թուրքիայի նկատմամբ ձեռնարկված ազդեցության թուրքական ազգային բուրժուազիայի ղեկավարներին ստիպեց դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Սովետական Ռուսաստանի հետ՝ Արևելքում իրենց թիկունքն ապահովելու և ինտերվենտների դեմ պայքարը շարունակելու համար:

1920—1921 թվականների սովետա-թուրքական հարաբերությունների մասին թուրքական ռազմական ու քաղաքական գործիչներն ու պատմաբանները շատ են գրել: Նրանցից շատերը, որոնք անմիջականորեն մասնակցություն են ունեցել 1920—1921 թվականների թուրք-սովետական բանակցություններին, բացահայտորեն կեղծում են փաստերը, աղավաղում պատմական իրականությունը, ձգտում են ցույց տալ, որ իբր սովետական Ռուսաստանն ավելի, քան Անկարայի կառավարությունը, կարիք ուներ թուրքիայի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու: Դրանով նրանք ձգտում են նսեմացնել նյութական ու բարոյական այն մեծ օգնությունը, որ սովետական ժողովուրդը ցույց տվեց թուրք ժողովրդին նրա ազգային-ազատագրական պատերազմի տարիներին:

Գեներալ Ալի Ֆուադ Ջեբեսույը իր հիշողություններում անդրադառնալով սովետական Ռուսաստանի ներքին դրությանը, գրում է, որ «ուսները, իրենց ներքին կառուցվածքը կարգավորելու համար դեռ որոշ ժամանակ օտարերկրացիների, առանձնապես մահմեդականների կարիքը կզգան: Ժամանակ շահելու համար նրանք կփորձեն օգտագործել մահմեդական աշխարհի երկրներում թուրքիայի ունեցած հեղինակությունը: Հետևաբար, Ռուսաստանում իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար նրանք ուժեղ կերպով ... թուրքիայի օգնության կարիքն ունենին: Բացի դրանից, նրանք հաշվի էին առնում այն հնարավորությունը, որ թուրքիան կարող էր խաղալ նույն դերը, ինչ որ Դենիկինը, միզուցե՝ առավել վտանգավոր: Բոլոր այս պատճառներով նրանք ձգտում էին մեզ հետ լավ հարաբերությունների մեջ լինել»¹:

«Ռուսները, — գրում է այնուհետև Ջեբեսույը, — ջանում էին իրենց ներկայացնել որպես մեր բարեկամների ու դաշնակիցների, ցանկանում էին ժամանակ շահել՝ ուժեր հավաքելու համար, իսկ այնուհետև, երբ մենք նրանց այլևս պետք չէինք գա, թուլացնել մեզ նյութապես ու ռազմական ասպարեզում և, այդպիսով, հեշտությամբ իրականացնել իրենց նպատակները»²:

Իր հիշողությունների մի այլ բաժնում Ջեբեսույն իր այն հարցին, թե «ինչու էին ռուսները օգնում թուրքիային», հետևյալ պատասխանն է տալիս. «Ռուսները նույնպես գտնում էին, որ թուր-

1 «Ալի Ֆուադ Ջեբեսույի քաղաքական հուշերը», մաս 2, Տե'ս «Վաթան» թերթը, 1954 թ., 6 ապրիլի: Ալի Ֆուադ Ջեբեսույը մինչև 1920 թվականի նոյեմբերը արևմտյան ռազմաճակատի հրամանատարն էր: Նոյեմբերին Ջեբեսույը նշանակվեց քեմալական թուրքիայի ղեկավար Մոսկվայում: Թուրքական մեջլիսի նախագահ Բյազըմ Կարաբեքիրի մահից հետո նա 1948 թվականի սկզբին փոխարինեց նրան ս.յդ պաշտոնում:

2 Նույն տեղում, 7 ապրիլի, 1954 թ.:

քիան պետք է մասնակցություն ունենա իրենց պլաններում և իրենց օգնություն ցույց տա»¹, որովհետև «բոլշևիկները ցանկանում էին թուրքիան դարձնել մի հենակետ՝ հեղափոխությունն այլ երկրներում տարածելու և կենտրոնական կաղմակերպությունների օգնությամբ արևմտյան երկրներում պրոպագանդա մղելու համար»²: Դատողություններ անելով սովետական ղեկավարների հետ թուրքական պատվիրակության (որի կազմում էր նաև ինքը) ունեցած առաջին հանդիպումների մասին, Ջեբեսույը հասնում է այն աստիճանի, որ նույնիսկ չի տեսնում տարբերություն ցարական Ռուսաստանի քաղաքականության ու բոլշևիկների կողմից անցկացվող քաղաքականության միջև³, անտեսում այն ճշմարտությունը, որ վերջիններս սովետական կարգերի հաստատման առաջին իսկ օրերից հրաժարվեցին ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությունից և անշահախնդիր օգնություն ցույց տվեցին թուրք ժողովրդին:

«Ինչպես և ցարական կառավարությունը, — գրում է Ջեբեսույը, — սովետական կառավարությունը չէր հրաժարվում նեղուցներին տիրանալու, մինչև Ալեքսանդրես հասնելու և Հնդկաստան թափանցելով այնտեղ Անգլիայի հետ բախվելու ձգտումներից, նա առաջվա պես սպասում էր հարմար առիթի»⁴:

Այդ նույն տեսակետն է պաշտպանում նաև հայտնի թուրք պատմաբան Յուսուֆ Հիքմեթ Բայուրը, որը ոչ պակաս շարժված աղավաղում է սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը: Իր «Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը» վերնագրով գրքում նա ևս պնդում է, որ իբր սովետական կառավարությունը կովկասում իր թիկունքն ապահովելու համար ամեն կերպ ձգտում էր թուրքիային իր կողմը գրավել⁵: Ըստ որում Բայուրը լռության է մատնում այն փաստը, որ քեմալական կառավարությունն ինքը շահագրգռված էր նորմալ հարաբերություններ հաստատելու սովետական Ռուսաստանի հետ: Որ թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունն ինքը փնտրում էր սովետական Ռուսաստանի օգնությունն ու աջակցությունը, դա երևում է նաև 1920 թվականի ամռանը Մուստաֆա Քեմալի արած հայտարարությունից. «Այդ մենք ինքներս էինք փնտրում բոլշևիկներին և մենք նրանց գտանք...»:

1 «Ալի Ֆուադ Ջեբեսույի քաղաքական հուշերը», մաս 2, «Վաթան», 18 փետրվարի, 1954 թ.:

2 Նույն տեղում, 17 փետրվարի, 1954 թ.:

3 Նույն տեղում, 16 մարտի, 1954 թ.:

4 Նույն տեղում, 16 մարտի, 1954 թ.:

5 Y u ş u f H i k m e t B a y u r, Türkiye devletinin dış siyasası, İstanbul, 1938, s. 64.

«Մենք Ռուսաստանի հետ բարեկամներ ենք, որովհետև Ռուսաստանը ավելի շուտ, քան որևէ մեկ ուրիշը, ճանաչեց մեր ազգային իրավունքները և հարգանքով վերաբերվեց մեր նկատմամբ: Նման պայմաններում, ինչպես այսօր, այնպես էլ վաղը, և ընդհանրապես, միշտ, Ռուսաստանը կարող է վստահ լինել Թուրքիայի բարեկամության մեջ»¹:

Թուրքական նոր կառավարության ղեկավար Մուստաֆա Քեմալ-պաշան ճիշտ կողմնորոշվելով միջազգային բարդ իրադրության մեջ, առաջին իսկ օրերից դիմեց սովետական կառավարությանը՝ նրանից խնդրելով օգնություն ցույց տալ Թուրքիային և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ:

Սակայն Քեմալի կողմից գլխավորվող բուրժուա-կապիտալիստական կառավարությունը դիմելով սովետական Ռուսաստանի օգնությանը ինտերվենտների դեմ պայքարելու համար, միևնույն ժամանակ շարունակում էր երիտթուրքերի էքսպանսիոնիստական քաղաքականությունը և պատրաստվում էր նվաճելու ողջ Հայաստանը, Վրաստանը, Ադրբեջանը և Հյուսիսային Կովկասը: Չնայած Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների վարած ագրեսիվ քաղաքականությանը, սովետական կառավարությունը, մեծապես շահագրգռված լինելով Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներում ստեղծված դրությամբ և հաշվի առնելով այդ երկրների, մասնավորապես Թուրքիայի, աշխարհագրական դիրքը, չէր կարող անտարբեր մնալ ինտերվենտների դեմ թուրք ժողովրդի մղած պայքարի նկատմամբ: Անգլիական «Օբսերվեր» և «Մանչեստեր գարդիան» թերթերի թղթակից Ֆարբմանին տված ինտերվյուի մեջ Վ. Ի. Լենինը Մերձավոր Արևելքի երկրների նկատմամբ սովետական Միության վարած քաղաքականությանն անդրադառնալով, նշում էր. «Մեր մերձավոր արևելյան քաղաքականությունը Ռուսաստանի և նրա հետ ֆեդերացիայի մեջ գտնվող մի շարք պետությունների ամենաիրական և անմիջական կենսական շահի գործն է»²: Ուստի, երբ անգլիական ու հունական ինտերվենտները սկսեցին սպառնալ Թուրքիայի անկախությանը, սովետական կառավարությունը հաստատուն կերպով հանդես եկավ թուրք ժողովրդի պայքարի պաշտպանությամբ: Մուստաֆա Քեմալի դիմումի կապակցությամբ ուղարկված իր պատասխան նամակում սովետական կառավարությունը ընդգծում էր, որ «ինքը աշխույժ հետաքրքրությամբ հետևում է հերոսական այն պայքարին, որ թուրք ժողովուրդը մղում է իր անկախության համար, և

Թուրքիայի համար ծանր այս օրերին նա երջանիկ է հաստատելու բարեկամության այն կայուն հիմքը, որը պետք է կապի թուրք և ռուս ժողովուրդներին»³: Սովետական կառավարության կողմից Անկարայի կառավարության ճանաչումը և սովետական Ռուսաստանի պատրաստակամությունը՝ թուրք ժողովրդին նյութական օգնություն ցույց տալու, ողջնչեցին նրան ազգային անկախության համար մղվող պայքարում: Երբ 1920 թվականի հուլիսի 8-ին Մեջլիսի նիստում արտասանած իր ճառում Մուստաֆա Քեմալը հրապարակեց սովետական կառավարության պատասխանը Անկարայի կառավարության դիմումին, ամբողջ դահլիճը ծափահարում էր, լսվում էին «բռավո» բացականչություններ²:

1920 թվականի մայիսի 11-ին քեմալական կառավարությունը Մոսկվա ուղարկեց հատուկ պատվիրակություն արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի-բեյի գլխավորությամբ՝ պայմանագիր կնքելու շուրջ նախնական բանակցություններ վարելու համար: Պատվիրակության կազմում էին տնտեսության մինիստր Յուսուֆ Քեմալ-բեյը, գնդապետ Իբրահիմ Քալի-բեյը, փոխգնդապետ Սեյֆի-բեյը և Ալի Ֆուադ Ջեբեսոյը: «Բեքիր Սամի-բեյի պատվիրակության հիմնական խնդիրը,— գրում է Ջեբեսոյը,— կայանում էր նրանում, որպեսզի սովետական Ռուսաստանի հետ կնքվեր բարեկամական պայմանագիր և ապահովվեր մեզ օգնություն դրամով և զանազան ռազմամթերքներով, որի կարիքը մենք ունենինք»³:

Հուլիսի 19-ին ժամանելով Մոսկվա, թուրքական պատվիրակությունը մի շարք հանդիպումներ ունեցավ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինի և նրա տեղակալ Լ. Մ. Կարախանի հետ: Պատվիրակությունը զրույց ունեցավ նաև Վ. Ի. Լենինի հետ: Այդ բանակցությունների ժամանակ երևան եկան Անկարայի կառավարության ագրեսիվ պլանները Անդրկովկասի նկատմամբ:

Բանակցությունների հենց սկզբից սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ձգտում էր հասնել այն բանին, որպեսզի Թուրքիայի ու Անդրկովկասի միջև սահմանի հարցը արդարացի կերպով լուծվի: Անկարայի կառավարության ուղղած արդեն առաջին նա-

1 „Правда“, 4. III. 1955 г.

2 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 33, էջ 456.

1 „Правда“, 9. VI. 1920 г.

2 Տե՛ս „Atatürk'ün söylev ve demeçleri“ I, T. B. M. Meclisinde ve C. H. P. Kurultaylarında (1919—1938), cilt I, İstanbul, 1945, s. 60.

3 «Ալի Ֆուադ Ջեբեսոյի քաղաքական հուշերը», Տե՛ս «Վաթան» թերթը, 9 մարտի, 1954 թ.:

մակում¹ Գ. Վ. Չիչերինը ընդգծում էր այդ հարցի կարևորությունը: Հիշատակելով Քուրբահայաստանին, Քրդստանին, Լազիստանին, Բաթումի մարզին ու Արևելյան Թրակիային իրենց բախտն անձամբ տնօրինելու պոթիվ ապրիլի 26-ի Քեմալի նամակում տրված խոստման մասին, սովետական կառավարությունը ընդգծում էր, որ դրատակ ինքը «բնականաբար ենթադրում է այդ տեղերում ազատ հանրաքվեի անցկացում՝ գաղթականների և վտարանգիների մասնակցությամբ, որոնք իր ժամանակին իրենցից անկախ պատճառներով ստիպված են եղել թողնել իրենց հայրենիքը և որոնք պետք է վերադարձվեն հայրենիք»²:

Դա առանձնապես կարևոր էր Արևմտահայաստանի բախտը որոշելու համար և լիովին համընկնում էր «Քուրբահայաստանի» վերաբերյալ ղեկերտի հիմնական կետերի հետ, որի մասին խոսվեց վերևում: Իր հայտարարության մեջ սովետական կառավարությունը որոշակիորեն հասկացնել էր տալիս, որ հիշյալ շրջանների ճակատագիրը կորոշի ինքը ժողովուրդը՝ խաղաղ ճանապարհով, առանց կողմնակի միջամտության: Ելնելով դրանից, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ առաջ էր քաշում հին թուրքական սահմանի այնպիսի ճշգրտում (ռեկտիֆիկացիա), որի հետևանքով մահմեդական բնակչությամբ գերակշռող հողերը անցնեին Քուրբիային, իսկ այն հողերը, որտեղ մինչև 1914 թվականը եղել էր հայկական մեծամասնություն՝ անցնեին Հայաստանին:

Սակայն տվյալ դեպքում էլ ազգագրական հարցի կոմպրոմիսային լուծման փորձերը հաջողություն չունեցան: Ավելին: Բեքիր Սամի-բեյը թուրքական սահմանի ճշգրտման շուրջ Չիչերինի հեռուներեցած իր գրույցներն օգտագործեց, որպեսզի Անկարա վերադառնալուց հետո Քուրբիային տրամադրի Սովետական Ռուսաստանի դեմ³:

Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ Մոսկվայի բանակցությունները հաջողությամբ չպսակվեցին Անկարայի կառավարության զավթողական ձգտումների պատճառով և ոչ թե սովետական ղեկավարների մեղքով, ինչպես փորձում են հաստատել թուրք հեղինակները: Այսպես, օրինակ, նույն Ալի Ֆուադ Ջեբեսոյը իր հուշերում խոսելով 1920 թվականի Մոսկվայի բանակցությունների մասին,

1 Դա Մուստաֆա Քեմալի 1920 թվականի ապրիլի 26-ի նամակի պատասխանն էր: ՏԼ՝ս «Документы внешней политики СССР», т. II, № 372, Госполитиздат, М., 1958.

2 Նույն տեղում, № 372:

3 Նույն տեղում:

չանում է բողարկել քեմալականների ազդեցիվ պլանները և իրերի վիճակն այնպես ներկայացնել, որ իբր Անկարայի կառավարության տերիտորիալ պահանջները միանգամայն օրինական էին և վերաբերում էին բացառապես թուրքական հողերին:

«Անկարայի կառավարությունը, — գրում է Ջեբեսոյը, — շունք որևէ թշնամական մտադրություն իր հարևան երկրների նկատմամբ և չէր հետապնդում այլ նպատակ, քան իր անկախության և ազատության հասնելը՝ ազգային սահմանների շրջանակներում»¹ (ընդգծումը մերն է — Ս. Ս.): Մյուս թուրք հեղինակները նույնպես կեղծելով պատմական փաստերը, Մոսկվայի բանակցությունների ձախողման մեջ փորձում են մեղադրել սովետական կառավարությանը²: Այսպես, Թեվֆիկ Բըյիքլըօղլուն գրում է, որ «1920 թվականի օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում ստորագրված բարեկամության նախնական համաձայնագրի շնորհիվ հիմնական պատճառն այն էր, որ սովետները նպատակադրվել էին մեր արևելյան վիլայեթների հողերը տալ դաշնակցական հայերին»³:

Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ երևան եկավ ոչ միայն այն, որ քեմալականները հրաժարվում են տերիտորիալ հարցերը արդարացի կերպով լուծելու վերաբերյալ նախկինում արված իրենց հայտարարություններից, այլև նրանց բացորոշ հարձակողական մտադրություններն Անդրկովկասի նկատմամբ⁴:

Այդ մասին է վկայում նաև քեմալական կառավարության 1920 թվականի հուլիսի 8-ի նոտան դաշնակցական կառավարությանը, որտեղ ընդգծվում էր, որ երկու կառավարությունների միջև, որպես հարաբերությունների հիմք, ծառայում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և նրան լրացնող Բաթումի պայմանագիրը⁵:

Հունիսի 28-ին պատասխան նոտայում դաշնակցական կառավարությունը մատնանշում էր, որ Անկարայի կառավարության հու-

1 Տե՛ս Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ: Հայպետհրատ, Երևան, 1963, էջ 56:

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

3 Նույն տեղում:

4 Ֆրանսիացի մի հեղինակ, որը 1919—1921 թվականներին ճանապարհորդություն էր կատարել Մերձավոր Արևելքի երկրներում ու Անդրկովկասում, գրում էր, որ Անդրկովկասի նվաճման պլանը քեմալականների կողմից կազմվել էր 1919 թ. և այդ նույն թվականից էլ նրանք սկսել էին իրականացնել այն: Տե՛ս Poidebard, La Lutte pour la route des Indes. Notes de voyage: de Paris a Tiflis par Bagdad, Paris, 1923, p. 267.

5 ՀՄՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200 գ, 402, թ. 18:

լիսի 8-ի նոտայում բերված փաստարկներն անհիմն են, քանի որ Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը կնքված են սուլթանի կառավարության կողմից, որին քեմալական կառավարությունը չի ճանաչում:

«Այն հանգամանքը, — ասվում էր այնուհետև նոտայում, — որ Դուք իբրև հիմք եք ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը, որոնք հիմնովին չեն ճանաչում կենսունակ Հայաստանի գոյությունը, ի մեծ ցավ, զրկում է մեզ Ձեզ հետ համաձայնության գալու ամեն հույսից, քանի ղեռ Դուք կշարունակեք ղեկավարվել գերմանական կայսերական և սուլթանական իմպերիալիստական կառավարությունների ձգտումներով, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտել այդ դաշնագրերում...»: նոտայի վերջում ասվում է. «Հայաստանը մտադիր չէ քայլեր անել նախկին ռուս-տաճկական սահմաններն անցնելու համար. նամանավանդ նա իրավունք ուներ հուսալ, որ Տաճկաստանը շլիտի միջամտի այն հարցերին, որոնք վերաբերվում են Հայաստանի ներքին գործերին, և այս տեսակետից Ձեր պահանջը՝ Օլթիի շրջանը, որը կազմում է Հայկական հանրապետության անվիճելի մասը, հայկական զորամասերից մաքրելու մասին, և հիշյալ շրջանում Ձեր ասքյարների հարձակողական շարժումները բոլորովին անըմբռնելի և անթույլատրելի են»¹:

Սակայն քեմալական կառավարությունը շարունակում էր առայ թաշել իր տերիտորիալ պահանջները՝ հենվելով Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերի, ինչպես նաև Չիչերինի 1920 թվականի հունիսի 3-ի նամակին տրված պատասխանի վրա²:

Ինչպես տեսնում ենք, ղեռ նախքան Մոսկվայի բանակցությունները, Անկարայի կառավարությունը ՌՍՖՍՌ կառավարությանը և դաշնակցական կառավարությանը հասկացնել էր տալիս, որ տերիտորիալ հարցում նա ղեկավարվելու է Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերի հոգվածներով: Մինչդեռ հայտնի է, որ հիշյալ պայմանագրերը իրավական ուժ չունեին, որովհետև Բրեստի պայմանագիրը չեղյալ էր հայտարարվել Սովետական Ռուսաստանի կառավարության կողմից տակավին 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին, իսկ Բաթումի պայմանագիրը չէր վավերացվել ո՛չ Օսմանյան կայսրության մեջլիսի, ո՛չ էլ դաշնակցական հանրապետության պառլամենտի կողմից: Սակայն Անկարայի կառավարությունը, Անդրկովկասի նկատմամբ զավթողական նպատակներ հետապնդե-

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 402, թ. 19:

2 Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. II, № 372.

լով, կառչում էր հիշյալ պայմանագրերի մեռյալ կետերից և Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ ջանում էր օրինականացնել իր տերիտորիալ հավակնությունները:

Քեմալականների էքսպանսիոնիստական քաղաքականությունը Անդրկովկասի նկատմամբ զրսևորվեց տակավին 1920 թվականի սկզբին: Այդ մասին է, մասնավորապես, վկայում Քեմալի կողմից գլխավորվող ներկայացուցչական կոմիտեի նիստերից մեկում ընդունված հետևյալ որոշումը. «Արևելյան ճակատում անցկացնել պաշտոնական կամ ոչ-պաշտոնական զորահավաք և սկսել զորքերի կենտրոնացումը՝ կովկասյան արգելքը թիկունքից վերացնելու համար»¹:

Քեմալական զորքերի պատերազմական միջոցառումների մասին հետաքրքիր փաստաթղթեր են պահպանվել Հայկական ՍՍՌ-ի կենտրոնական պատմական արխիվում: Դրանցից մեկում ասվում է, որ թուրքերը ձեռք էին առել հետևյալ միջոցները. 1. սահմանապահ 15-րդ բանակի գնդերը (17, 28, 29 և 36) կենտրոնացրել էին Բարդուսի և Օլթիի շրջանում: Հայտարարվում էր ընդհանուր զինակոչ՝ մինչև 40 տարեկան հասակը: Ձեռք էին առնված խիստ միջոցներ դասալքության դեմ և ամեն կերպ հաջողեցրել էին իրենց հիշյալ գնդերի սվինների թիվը հասցնել 1000—1100-ի՝ յուրաքանչյուրում: Չորս գնդերում բոլոր սվինների թիվը, այսպիսով, հասնում էր 4—4,5 հազարի:

2. Թորթումի և Նարիմանի շրջանի մահմեդականներից կազմել էին երկու տեղական գումարտակներ՝ ընդամենը 2 հազար կովոդներ:

3. Ուլարկել էին ազիտատորներ և սպաներ Օլթիի շրջանի բրդերի և թուրքերի մեջ, որոնց հաջողվել էր շրջանի հյուսիսային մասերում կազմակերպել մի քանի շեթներ՝ ընդամենը մինչև 1000 մարդ:

Վերջապես, հավաքված զորքերի ամբացման համար էրզրումից Բարդուս էր ուլարկվել մի գումարտակ էրզրումյան ժանդարմներ՝ թվով մինչև 400 հոգի:

Այսպիսով, վերոհիշյալ ձևով թուրքերի ընդհանուր թիվը միայն Բարդուսի և Օլթիի շրջանում հասնում էր մինչև 4,5 հազար կանոնավոր և 3—3,5 հազար անկանոն զորքի»²:

Իր ժամանակին քեմալականների հարձակման ծրագրերը մեր-

1 Кемаль-Мустафа, Путь новой Турции, т. 3, стр. 313.

2 Հայկ. ՍՄՌ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 467, թ. 19:

կացրել է ֆրանսիական «Le Journal d' Orient» թերթը՝ իր 1920 թվականի հոկտեմբերի 19-ի համարում գետեղված «Ինչպես քեմալականները որոշեցին հարձակվել Հայաստանի վրա» վերնագրով հոդվածում, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Քեմալականները փրնտրելով մի որևէ զոչացունց ավանտյուրա, որը նրանց հնարավորություն կտար բարձրացնել Անատոլիայի բնակչության խիստ բարոյալիված ոգին, Անկարայում հղացան Մուստաֆա Քեմալի անձնական նախաձեռնությամբ մի ընդհանուր հարձակում Հայաստանի վրա, որի մասին Կոստանդնուպոլսի պետական մարմիններն, անկասկած, արդեն տեղյակ էին: Պոլսում շփոթեին միայն, թե ինչպիսի՞ նախապատրաստություն էր նախորդել այդ հանկարծակի որոշմանը: Սեպտեմբերի 7-ին 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիրը էրզրումից գալիս է Անկարա, որտեղ հաջորդ օրն իսկ Մուստաֆա Քեմալի նախագահության հրավիրվում է Զինվորական բարձրագույն խորհրդի նիստ, որին ներկա էին գեներալներ Ահմեդ Ֆելզին, Մուհեթդինը, Ալի Ֆուադը և Նուրեդդինը, ինչպես նաև գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Իսմեթ բեյը:

Գեներալ Քյազըմ Կարաբեքիրը հայտարարեց, որ մի ընդհանուր հարձակում Հայաստանի դեմ անհրաժեշտ է...

Խորհուրդն, այն ժամանակ, հարցրեց նրան, թե արդյո՞ք իր զորքերը բավարար են և ինքը վստահ է, որ քեմալական բանակներին լիակատար հաջողություն կապահովվի:

Քյազըմ Կարաբեքիրն ասաց, որ նա իր տրամադրության տակ ունի շորս դիվիզիա, որոնցից երկուսը՝ Ռեմզիի հրամանատարության ներքո:

Այս դիվիզիաներից յուրաքանչյուրը՝ բաղկացած 8—9 հազար մարդուց, ստանալու էր նաև թուրքական ու քրդական անկանոն ուժերի օժանդակությունը: Ըստ Քյազըմի, արևելյան ճակատի թուրքական հրետանին թեև դեռ անկազմակերպ, բայց բավարար էր լինելու:

Այնուամենայնիվ Մուստաֆա Քեմալի համար մի հարց դեռևս մնում էր մութ, այն է՝ Հայաստանի նկատմամբ ագրեսիայի դեպքում Վրաստանի գրավելիք դիրքը, որը, ինչպես հայտնի է, ուներ թվով փոքր, բայց շատ լավ կազմակերպված բանակ» (ընդգծումները մերն են—Յ. Ս.):

Այնուհետև ասվում էր, որ այդ նպատակով Յուսուֆ Քեմալ բեյի գլխավորությամբ մի գաղտնի միսիա է ուղարկվում Թիֆլիս, որտեղ վերջինս հանդիպումներ ունենալով վրացական խորհրդի նախագահ Նոյ ժորդանիայի և արտաքին գործերի մինիստր Գեգեկորիի հետ, ստանում է նրանց այն հավաստիացումը, որ «հայ-

քեմալական ընդհանուր դեպքում Վրաստանը կհայտարարի իր խիստ չեզոքությունը...»¹:

Ուստի պատահական չէ, որ երբ հունական բանակը ընդհուպ մոտեցել էր Անկարային, քեմալականները, իրենց ագրեսիվ պլանների իրականացման ձգտումով տարված, իրենց հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էին արևելյան ճակատում՝ Անդրկովկասի դեմ, սպասելով, ինչպես խոստովանում էր Կարաբեքիր-փաշան, «ամենահարմար ժամանակի» Հայաստանի վրա հարձակվելու համար²: Որ քեմալականների համար արևելյան ճակատը իրոք հիմնական ճակատ էր, երևում է նաև Մուստաֆա Քեմալի խոստովանությունից, որը մեջլիսի նիստում արտասանած իր ճառում մեջ էր բերել թուրք պատմաբան Զելվեթ Քերիմի՝ «Անկախության համար մղված թուրքական պայքարի մասին» դասախոսությունից հետևյալ հատվածը.

«Անատոլիայի ղեկավարները, ելնելով քաղաքական ու ռազմական նկատառումներից, դրությունն արևելքում (կովկասյան ճակատում— Յ. Ս.) ավելի լուրջ էին համարում: Քանի որ հույների ու ֆրանսիացիների դեմ սկզբնական շրջանում պաշտպանական խնդիրներ էին դրված, ուստի այդ ճակատներում մենք ռազմական աննշան ուժերով ձգտում էինք բոլոր միջոցներով խոչընդոտել հակառակորդի հետագա առաջխաղացմանը... իսկ հիմնական ուշադրությունը դարձվում էր արևելյան նակատին, որովհետև այստեղ հաջողության հասնելու դեպքում պետք է ոչնչացվեին հայկական բանակը և հայկական պետությունը, որոնք քաղաքապալարի նման դեռ մնում էին մեր երկրի մարմնի վրա...»³ (ընդգծումը մերն է—Յ. Ս.):

Բավական է նշել, որ Ինոնյուի առաջին ճակատամարտի ժամանակ հունական զորքերի թիվը հասնում էր 60 հազարի, որոնց դեմ թուրքական հրամանատարությունը դուրս էր բերել ընդամենը 15 հազար զինվոր: Մինչդեռ թույլ և սակավաթիվ դաշնակցական զորքերի դեմ քեմալականները դուրս էին բերել 50 հազարանոց բանակ:

Նույնիսկ էնվերն ու Թալեաթը, որոնք Թուրքիայի ջախջախումից հետո փախել էին Գերմանիա, քաջ զիտեին այդ պլանների մասին և այնտեղից խորհուրդներ էին տալիս նոր Թուրքիայի կառավար-

1 Տե՛ս Հայկական ՍՍԻ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 443, Թ. 36—37:

2 Տե՛ս Cemal Kutay, Karabekir Ermenistanı nasıl yok etti?, İstanbul, 1956, s. 35.

3 К е м а л ь-М у с т а ф а, Путь новой Турции, т. III, М., 1934, стр. 314.

րողներին, որոնց դիտում էին որպես իրենց քաղաքականութեան անմիջական շարունակողները:

«Քանկագին Կարաբեքիր-փաշա,— գրում էր Թայեաթը Բեռլինից ուղարկած իր նամակում,— եթե ուղմական պատրաստութունները լրիվ են, անցիր հարձակման: Կասկած չկա, որ արևելքում ձեռք բերվելիք հաղթանակը արևմտյան ճակատի և ամբողջ աշխարհի վրա խորին մի հետք կթողնի»¹:

Ավելորդ չէ նշել, որ Թայեաթը, նախքան Կարաբեքիրին գրելը, գրույց էր ունեցել այդ ժամանակ նույնպես Բեռլինում գտնվող էնվերի հետ՝ Հայաստանի դեմ նախապատրաստվող հարձակման շուրջ և լրիվ հավանություն ստացել վերջինիս կողմից²:

Արխիվային նյութերից երևում է, որ Մոսկվայի բանակցությունների օրերին Քուրբիայի Ազգային մեծ ժողովի նիստերում մի քանի անգամ քննարկվել է ամբողջ Կովկասը գրավելու հարցը: Անկարայից ստացված հաղորդումներից մեկում կարդում ենք. «Վերջին ժամանակներս Անկարայում հաճախ տեղի են ունենում Ազգային մեծ ժողովի նիստեր, որտեղ ներկա էին Կոստանդնուպոլսի կառավարության ներկայացուցիչները: Ժողովի աշխատանքն ընթանում է պանիսլամական ոգով: Նկատվում են ձգտումներ՝ գրավելու Բաթումը և Բաքուն: Ազգային ժողովում մասնակցում էին Դաղստանի ներկայացուցիչները, որոնք արտահայտվեցին Դաղստանը Քուրբիային միացնելու օգտին: Քեմալականների կողմից գործակալներ էին ուղարկվում Դաղստան և Բաքու»³:

Քեմալականների զավթողական պլանների մասին բացորոշ կերպով խոսում էր մուսավաթականների պարագլուխներից մեկը՝ Ռասուլ Զադեն, տակավին 1920 թվականի ապրիլի 8-ին: «Քուրբիան իր առջև խնդիր է դնում,— նշում էր նա,— ստեղծել հարավ-արևմտյան Ադրբեջան՝ Երևանի ու Թիֆլիսի նահանգի մի մասի (Ախլցխայի ու Ախալքալաքի գավառները) և Ադրբեջանական հանրապետության տերիտորիայի մասերից, այն բանից հետո, երբ Ադրբեջանին կմիացվեն հարավ-արևմտյան Ադրբեջանը և Աջարիան, Թերեքի, Դաղստանի, Ղարաբաղի, պարսկական Ղարաղաղի, Քավրիզի, Մարագի մահմեդական ազգաբնակչությունը: Այսպիսով, պետք է ստեղծվի մեծ Ադրբեջան՝ Քուրբիայի խնամակալության ներքո»⁴:

1 Մեջբերումն արվում է Ե. Սարգսյանի, Բ. Սահակյանի «Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափողումը Քուրբ պատմագրության մեջ» գրքից էջ 43:

2 Տե՛ս նույն տեղում:

3 ЦГАКА, ф. 109, оп. 3, д. 298, л. 28.

4 ЗУУП ԿՊՊԱ, ֆ. 66, գ. 318, ք. 76:

Անդրկովկասում իր զավթողական պլաններն իրականացնելու համար Անկարայի կառավարությունը որոշել էր առաջին հերթին գրավել ամբողջ Հայաստանը, որպեսզի անմիջական տերիտորիա կապ ունենա Ադրբեջանի հետ և նման ձևով կարողանա իրականացնել թուրքալեզու ժողովուրդներից Ֆեդերացիա ստեղծելու իր պանթուրքական պլանները՝ թուրք էքսպանսիոնիստների գլխավորությամբ: Այդ պլանների մասին են վկայում նաև Կարինի ու Սվազի կոնգրեսները: Կարինի կոնգրեսի ժամանակ (1919 թ. հուլիսի 23—օգոստոսի 6) ընդգծվում էր ոչ թե իմպերիալիստական տերությունների ինտերվենցիայի վտանգը Քուրբիայում, այլ «հայերի շար մտադրություններն ու բռնությունները»: Սվազի կոնգրեսում (1919 թ. սեպտեմբերի 4—11) ընդունվեց հատուկ որոշում, որտեղ ասված էր, որ քեմալականները վճռական պայքար կմղեն ամեն մի շարժման դեմ, որն իր առջև նպատակ է դրել անկախ Հայաստանի ստեղծումը: 1919 թվականի նոյեմբերի 17-ի հեռագրում Մուստաֆա Քեմալը գրում էր. «Ինչպես հետևում է Սվազի ու Կարինի կոնգրեսների որոշումներից, ազգը ոչ մի թիզ հող չի վիշխ Հայաստանին»¹:

Ոգևորվելով այն բանից, որ կովկասյան հակահեղափոխական ուժերը Անդրկովկասն անջատել էին Սովետական Ռուսաստանից, քեմալականներն ամեն կերպ ձգտում էին գրավել ողջ Կովկասը:

Այն ժամանակ, երբ Մոսկվայում բանակցությունները շարունակվում էին, Անկարայի կառավարությունը որոշակիորեն իր ուժերը նախապատրաստել էր Անդրկովկասի վրա հարձակվելու համար: Հիքմեթ Բայուրի խոստովանությունից պարզվում է, որ Անկարայի կառավարությունը վաղուց էր որոշել հարձակում ձեռնարկել Անդրկովկասի դեմ, սակայն այնտեղից անզիական զորքերի էվակուացիայի ուշացումը զսպում էր թուրքերին: «Եթե այդպիսի ժամանակ,— գրում է Բայուրը,— հայ-թուրքական պատերազմ ծագեր, անզիական զորքերը կարող էին մնալ Կովկասում և գործնական օգնություն ցույց տալ հայերին: Ուստի ամենից բանականն այն էր, որ մենք որոշ ժամանակ սպասեինք: Սակայն երկրի արևելյան մասում մենք զորահավաք անցկացրինք և նախապատրաստեցինք արևելյան ճակատի ստեղծումը»²: Ալի Ֆաուդ Զեբեսոյի խոստովա-

1 Кемаль М. Путь новой Турции, т. II, стр. 120. Այդ մասին խոսվում է նաև Մուստաֆա Քեմալի 1919 թվականի օգոստոսի 19-ի ծածկահեռագրում, որն ուղարկված էր Ալի Ֆուադին: Տե՛ս Ali Fuat Cebesoy, Milli mücadele hatıraları, İstanbul, 1953, s. 139—140.

2 Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye devletinin dış siyaseti, İstanbul, 1938 s., 65.

նությամբ, Կարաբեքիր-փաշայի զորքերը պատրաստ էին Հայաստանի վրա հարձակվելու տակավին 1920 թվականի մայիսին և եթե զլիսավոր հրամանատարությունը համաձայնվեր Կարաբեքիրի՝ Հայաստանի դեմ պատերազմը մայիսին¹ սկսելու առաջարկության հետ, պատերազմն արևելյան ճակատում շատ արագ կավարտվեր և կովկասյան ճակատից ազատված զորամասերը օգնության կհասնեին արևմտյան ճակատին²:

Ինքը Մուստաֆա Քեմալը իր ճառում ընդգծել է, որ «Ազգային մեծ ժողովը երեք վիլայեթների (խոսքը Կարսի, Բաթումի և Արդահանի մասին է—Յ. Ս.) հարցի կապակցությամբ լիազորել է մի-նիստրների խորհրդին օկուպացնել դրանք՝ հենց որ հնարավորություն ստեղծվի: Այսպիսով, հունիսի 6-ին մեր կողմից արևելյան բանակին հրաման տրվեց պատրաստվել հարձակման»³: Իսկ արևմտյան ռազմաճակատի հրամանատար Ալի Ֆուադին ուղարկած Մուստաֆա Քեմալի 1920 թվականի սեպտեմբերի 14-ի նամակում ուղղակի ասված էր. «Հայերի հետ սկսել բարենպաստ պատերազմ այն հաշվով, որպեսզի Ադրբեջանը միացվի Թուրքիային»⁴:

Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ քեմալականները, շարունակելով երիտթուրքերի նվաճողական քաղաքականությունը, վաղուց էին պատրաստվում գրավելու ողջ Անդրկովկասը:

Այսպիսով, Թուրքիայի ազգային-ազատագրական պատերազմի նույնիսկ ամենածանր օրերին՝ 1920 թվականի հունիսին, երբ հունական զորքերը ձեռնարկել էին խոշոր հարձակում արևելյան Թրակիայում ու Անատոլիայում, գրավել Ադրիանապոլիսը, Բրուսան, Բալլըբասիրը, էրեզլին և մի շարք այլ քաղաքներ, Անկարայի կառավարությունը իր հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էր արևելյան ճակատում՝ Հայաստանի սահմանի վրա: Այդ մասին ներկայումս բացեիբաց գրում են մի շարք թուրք հեղինակներ՝ պրոֆ. էնվեր Ջիյա Կարալը⁵, գեներալ Ալի Ֆուադ Ջեբեսոյը⁶, ռազմական զրպ-

1 Արևելյան ճակատի հրամանատար Կարաբեքիր-փաշան տակավին 1920 թվականի ապրիլին հեռագրում էր իր կառավարությանը հետևյալը. «Շուտով պիտի ավտեան, որ Հայաստանը սրբված է աշխարհի քարտեզից»:

2 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Յ. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, էջ 49—50:

3 „Atatürk'ün söylev ve demeçleri“. Cilt 1, s. 90.

4 General Ali Fuat Cebesoy, s. 474.

5 Prof. Enver Ziya Karal, Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1953), İstanbul, 1958, s. 97.

6 General Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları, İstanbul, 1955, s. 61.

րոցներում պատմություն ավանդող Թահսին Յունալը¹ և ուրիշները: Ինչպես թուրք հեղինակների խոստովանությունները, այնպես էլ քեմալականների կողմից ազգային-ազատագրական պատերազմի հենց սկզբից տարվող քաղաքականությունը հաստատում են, որ քեմալական շարժումը իր ծագման առաջին իսկ օրից հակասական բնույթ ուներ: Մի կողմից այդ շարժումը հակաիմպերիալիստական, ազգային-ազատագրական բնույթ ուներ և ուղղված էր արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ նա ընդունեց նվաճողական, իմպերիալիստական բնույթ Անդրկովկասի նկատմամբ²:

Թուրք հեղինակները այդ զավթողական պատերազմը հրամցրելով են որպես ազգային-ազատագրական պատերազմ, իսկ Հայաստանում քեմալական ագրեսիայի հետևանքով ձեռք բերված տերիտորիալ նվաճումները համարում են ազգային-ազատագրական պատերազմի ճակատում տարած իրենց առաջին հաղթանակը: Ջեմալ Քութայը այդ կապակցությամբ գրում է. «Եթե Կարաբեքիրը արևելքում հաղթանակ չտաներ, ի՞նչ կլինե՞ր մեր ազգային կռիվի բախտը»³:

Այնինչ Սարգիս Կասյանը տակավին 1919 թվականին բնութագրելով քեմալական շարժումը, որը նոր էր սկիզբ առել, ընդգծել է. «Մուստաֆա-քեմալական շարժումը, որին քեմալականները անվանում են «ազգային»... դա տաճիկ պորտաբույժ փաշաների, տրզրուկ պաշտոնյաների և զանազան թալանչիների ձգտումն է պահ-

1 Tahsin Ünal, 1700 den 1958'e kadar Türk siyasi tarih, Ankara 1958, s. 270.

2 Վերջերս լույս տեսած «Վսեմիրնայա խստորիայի» 8-րդ հատորում «Մեր-ձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը» բաժնում, Մուստաֆա Քեմալ-փաշայի կողմից զլիսավորվող թուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը լուսարանելիս բոլորովին անտեսվում է քեմալական շարժման հակասական բնույթը: «Անատոլիայի քաղաքական ու ռազմական գործիչների մեջ,—կարդում ենք 8-րդ հատորում,—կային Քեմալի թաքնված և նույնիսկ բացահայտ թշնամիներ, որոնք կողմնակից էին կոմպրոմիսի իմպերիալիստների հետ: Նրանք ցանկանում էին թուրքական ազգային շարժումը շեղել իմպերիալիստական ինտերվենցիայի դեմ պայքարից և ուղղել այն դեպի շովինիստական հունը՝ Կովկասի ժողովուրդների դեմ» (էջ 452): Այսպիսով, 1920 թվականին հայ-թուրքական պատերազմի սանձազերծման ամբողջ մեղքը բարդելով Թուրքիայի Ներսում Քեմալի հակառակորդների, ինչպես նաև Անտանտի իմպերիալիստները, դաշնակների վրա, զբաղվելով իսկ անտեսվում է այն փաստը, որ թուրքական նացիոնալիստները ունեին իրենց սեփական զավթողական պլանները (տե՛ս էջ 452—454):

3 Տե՛ս Յ. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, էջ 51:

պանել իրենց անբաժան գերիշխանությունը... Տաճկաստանում, նրանց շարժումն է դեպի Անդրկովկաս»¹:

Վ. Ի. Լենինը 1920 թվականի հոկտեմբերի 9-ին ՌԿ(բ)Պ Մոսկվայի կազմակերպության ակտիվի խորհրդակցությունում կարդացած «Ռեսպուբլիկայի ներքին և արտաքին դրուժյան մասին» զեկուցման մեջ, Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների նվաճողական ձգտումների մասին ասել է հետևյալը. «Վերջերս թուրքերը սկսեցին հարձակումը Հայաստանի վրա՝ նպատակ ունենալով գրավել Բաթումը, Իսկ այնուհետև, հնարավոր է, և Բաքուն: Հասկանալի է, որ մենք այդ հարցում պետք է մաքսիմալ զգուշություն հանդես բերենք»²:

Վ. Ի. Լենինը ուշի-ուշով հետևելով քեմալականների առաջխաղացմանը Անդրկովկասում և նրանց հետապնդման նպատակներին, 1920 թվականին սովետների 8-րդ համագումարում (դեկտեմբերի 21-ի) տված իր զեկուցման եզրափակման խոսքում, անդրադառնալով սովետա-թուրքական հարաբերությունների հարցին. կապված հայ-թուրքական պատերազմի հետ, ուղղակի նշել է, որ «թուրքական հարձակումը Հայաստանի վրա նախորոշված էր մեր գեմ»: Այնուհետև բնութագրելով քեմալականներին, Վլադիմիր Իլյիչը շեշտել է, որ Թուրքիայում իշխանության գլուխն են «կանգնած կազմակերպող, օկուպացիոնները, նացիոնալիստները, որոնք պատրաստ են ծախելու մեզ Անտանտին»³:

Քեմալականների ագրեսիայի ու նրա հակասովետական բնույթի և թուրքական զորքերի Անդրկովկասի մի շարք շրջանները զավթելու մասին ժամանակին հաղորդել է նաև մենշևիկյան Վրաստանում ՌՍՖՍՌ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Մ. Կիրովը Չիչերինին ուղղված հեռագրում:

Թեև քեմալականները կեղծավորաբար հավաստիացնում էին, որ իրենք բարեկամաբար են տրամադրված Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ, Ս. Մ. Կիրովը նրանց գործողություններում տեսնում էր նրանց խարդախ գործերը, նրանց հակասովետական մտադրությունները⁴: Քեմալականների նվաճողական քաղաքականության մասին Չիչերինին գրում էր նաև Հայաստանում ՌՍՖՍՌ կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Վ. Լեգրանը. «Քանի զեռ թուրքերը շարունակում են իրենց քաղաքականությունը Հա-

յաստանի նկատմամբ, նրանց ընդհանրապես չի կարելի հավատալ, այդ բանը պետք է անպայման հաշվի առնվի»: «Թուրքերի նվաճողական նացիոնալիստական ձգտումների առկայությունը Կարսի—Ալեքսանդրապոլի նկատմամբ,— նշում էր այնուհետև Լեգրանը,— միզուցե և Արդահանի—Աջարիայի ու Բաթումի նկատմամբ, քիչ թե շատ շափով անկասկած է»¹:

Քեմալականներն առաջ էին շարժվում Նախիջևանի ուղղությամբ: «Հունիսի վերջին Բայազետի թուրքական դիվիզիան, որը հաշվում էր շուրջ 9 հազար սվիններ, Ջավիդ-բեյի գլխավորությամբ սկսեց օկուպացնել Նախիջևան—Ջուլֆա—Օրդուբադի շրջանը»,— գրում էր 11-րդ բանակի հրամանատար Մ. Կ. Լևանդովսկին: Մերկացնելով թուրքական զորքերի զավթողական նպատակները, Լևանդովսկին կարմիրբանակային զորամասերին հրամայեց կանխել թուրքերի հետագա առաջխաղացումը²:

Պատմական դեպքերը նենգափոխելու գործում թուրք հեղինակները հասել են այն աստիճանի, որ քեմալականների ագրեսիվ գործողությունները և ուրիշի տերիտորիաների զավթումը դիտում են որպես ներդրում Անդրկովկասում սովետական իշխանության հաղթանակի գործում: Այսպես, Թեմիֆիկ Բըլիբլըժը թուրքիայի պատմության ընկերության կողմից հրատարակվող «Բեկլեթեն» ամսագրի 1961 թվականի հուլիսյան համարում ցինիկորեն գրում է. «Ներքին կռիվներով ու Լեհաստանի դեմ պատերազմով խիստ զբաղված լինելու ժամանակամիջոցին Կովկասում՝ Ադրբեջանում, Հայաստանում ու Վրաստանում, Սովետական Ռուսաստանի ուժերը թույլ ու քայքայված էին, և այդ պետությունների ու ժողովուրդների սովետականացումն այս ճակատում հնարավոր էր դարձել միայն բուրժուական օգնության շնորհիվ»³ (ընդգծումը մերն է— Ե. Ս.): Սակայն ինչո՞ւմ էր կայանում քեմալական Թուրքիայի օգնությունը: Արդյոք նրանո՞ւմ, որ իրենց զավթողական պլաններն իրականացնելու նպատակով Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան իր բա-

1 АВП СССР, ф. 32, д. 7, л. 100, 104. Տե՛ս А. Мнацаканян, стр. 115.

2 ЦПА ИМЛ, ф. 80, оп. 4, д. 83, л. 60—61. Տե՛ս А. Мнацаканян, стр. 129—130.

3 Türk Tarih Kurumu, „Bel’eten“. Cilt XXV, Temmuz, 1961, sayı 99, s.488. Զարմանալի է, որ սովետական առանձին հեղինակներ տուրք են առնում նման հակադրական, մինչև վերջը կեղծ պնդումներին: Տե՛ս Хейфец А. Н. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на угнетенные народы Востока. Сборник «Великий Октябрь и народы Востока», М., 1957, стр. 56; Кузнецова С. И. Установление советско-турецких отношений. М., 1961, стр. 16 և ուրիշներ:

1 Ս. Ա տ ե ն յ ա ն (Ս. Կասյան), Ո՛ր է ելքը, էջ 49:

2 «Ленинский сборник», XXXVI, Госполитиздат, М., 1959, стр. 131.

3 Տե՛ս жур. «Коммунист», М., 1963 г., № 6, стр. 8.

4 ЦПА ИМЛ, ф. 80, оп. 23, д. 5, л. 1. Տե՛ս Мнацаканян, Посланцы Советской России в Армении, Ереван, 1959, стр. 92, 97.

նակով 1920 թվականի սեպտեմբերի 28-ին ներխուժեց Արևելյան Հայաստան և, առաջ շարժվելով դեպի երկրի խորքը, ամառի դարձրեց ամբողջ շրջաններ, ոչնչացնելով խաղաղ հայ ազգաբնակչությանը: Եվ արդյոք նրանո՞ւմ, որ քեմալական զորքերի գազանությունները ոչնչով չէին տարբերվում երիտթուրքական դահիճների շարագործություններից:

Քյազըմ Կարաբեքիրի հորդանների կատարած գազանությունների մասին մեծ քանակությամբ արխիվային նյութեր են պահպանվել: Բերենք դրանցից միայն մի քանիսը: Ռումինական քաղաքացի Վ. Իենեսկուն 1921 թվականի հունվարի 27-ի իր նամակում, որն ուղղված էր Հայկական ՍՍՌ ներկայացուցչությանը մենշևիկյան վրաստանում, հաղորդում էր, որ նա 1920 թվականի հոկտեմբերի 30-ին գերի էր վերցվել թուրքերի կողմից և մեկ ամիս հետո ազատվելով, ժամանել էր Կարս: Այնուհետև նա գրում էր. «...Ես թուրք բժիշկ նուրի-բեյից իմացա, որ քաղաքում սպանվել են 8 հազար հայեր (կանայք, երեխաներ ու տղամարդիկ), սակայն իմ դիտումներով սպանվածների թիվը պետք է լինի 10—12 հազարից ու պակաս: Տները ամբողջովին կողոպտված են... Ալեքսանդրապոլից մինչև Նալբանդ կայարանը, ամեն ինչ գտնվում է թուրքերի ձեռքում և այդ շրջանում... ոչնչացվել է 140 հայկական գյուղ և գլխովին սրի են քաշվել 18-ից մինչև 45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ: Մի խոսքով, այդ շրջաններում մնացած հայերի, ինչպես և գերիների դրությունը հուսահատական է: Շատ գերիներ սառչում են և շատերը մահանում քաղցից»¹:

Մի այլ փաստաթղթում, որտեղ մանրամասն նկարագրվում էր Կարսի գրավումը թուրքական զորքերի կողմից, ասվում էր, որ քաղաքում և նրա շրջակա գյուղերում կողոպտան ու խաղաղ հայ ազգաբնակչության կոտորածը շարունակվում էին երկու շաբաթ: Սպանվածների թիվն անհամար էր: «Գրավելով Կարսը, թուրքերն անմիջապես ձեռնամուխ եղան այնտեղից Սարիղամիշ ու Կարին փոխադրելու այն ամենը ինչ որ իրենից արժեք էր ներկայացնում. գենք, արկեր, մեքենաներ գործարաններից ու արհեստանոցներից, տնային կահ-կարասի և այլն»²:

«Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի շրջանների ազգաբնակչությունը տնտեսապես ամբողջովին քայքայված է թուրքերի կողմից: Այդ տեղերից թուրքերը արտահանել են եղած ամբողջ հացը, բրինձը, լոբին և սննդի բոլոր պաշարները: Անասուն բոլորովին չի մնացել

ո՛չ կով, ո՛չ ձի, ո՛չ ոչխար, ամեն ինչ քշվել-տարվել է Կարինի ուղղությամբ:

Տնտեսական մահացու այդ սիստեմին զուգահեռ, թուրքերը հիշյալ մարզերը ոտք դնելու առաջին իսկ օրից ձեռնամուխ եղան անխնա կոտորածներին, որոնք շարունակվում են մինչև այսօր: Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի շրջանների մի քանի տասնյակ գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը սրի է քաշվել...»³:

Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն Ավիսին ու Բեկզադյանին ուղղված 1920 թվականի դեկտեմբերի 16-ի հեռագրում խոսելով թուրքական գազանությունների ու թալանի մասին, հաղորդում էր, որ «Ալեքսանդրապոլից ստացվում են մեծ քանակությամբ հեռագրեր, որոնց համաձայն թուրքերը դուրս են բերում բառացիորեն ամեն ինչ»²:

Կապի աշխատող Կոստանաշվիլին Սովետական վրաստանի արտաքին գործերի մինիստրությանը ներկայացրած հուշագրում մանրամասն նկարագրելով թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավումը, ընդգծում էր. «Թուրքերը հանեցին բոլոր հեռագրային սարքավորումները, կտրեցին քաղաքը ամբողջ աշխարհից և ձեռնամուխ եղան իրենց հրեշավոր պլանի իրագործմանը՝ մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացման ծրագրին: Քաղաքից դեպի գյուղ և գյուղից դեպի քաղաք տանող բոլոր ճանապարհները փակվեցին, ոչ մի բան քաց չէր թողնվում: Քաղաքում սննդամթերք չկար: Այստեղից մի հետևություն՝ բնակչությանը սովամահ անել: Թուրքերի համար արդյունքները փայլուն էին. չքավոր բնակչությունը և գաղթականները մահանում էին հարյուրներով: Դիակները հավաքելու համար փոխադրական միջոցները չէին բավարարում... Տեղական իշխանությունների կողմից ստեղծված հանձնաժողովի մոտավոր հաշվումների համաձայն, քաղաքի և Ալեքսանդրապոլի գավառի օկուպացման շրջանում բնակչության կորուստները հետևյալն են. տղամարդիկ՝ 30 հազար սպանված, 20 հազար վիրավոր, 16 հազար գերի ընկած, 10 հազար սովից մահացած: Կանայք՝ 15 հազար սպանված, 5 հազար վիրավոր, 3 հազար գերի տարված, հազար հոգի սովից մահացած: Երեխաներ՝ 5 հազար սպանված, 3 հազար վիրավոր, 10 հազար քաղցից մահացած»³:

Սովետական Հայաստանի ժողովրդավարական կոմիսար Գ. Վ. նիկյանը ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ.

1 ЦГАКА, ф. 109, оп. 3, д. 364, л. 25.

2 Архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, ф. 85, оп. 14, д. 51, л. 8.

3 Политический архив МИД СССР, инв. № 53351, л. 14.

1 «Документы и материалы», л. 395—397.

2 ЦГАКА, ф. 109, оп. 3, д. 241, л. 12.

Չիշերինին ուղղած հեռագրում, 1921 թվականի հունիսին, տեղեկացնում էր, որ Ալեքսանդրապոլից թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո քաղաքի շրջակայքում հայտնաբերվել էին կանանց ու երեխաների հազարավոր դիակներ: «Հետաքննող հանձնաժողովը այժմ վերջացրել է իր աշխատանքները, որի արդյունքների մասին հաղորդում ենք Ձեզ ի գիտություն... Հանձնաժողովը Աղբուլաղի ու Ջաջուռի շրջաններում հաշվել է 12050 դիակ, որից 80 տոկոսը 5-ից մինչև 12 տարեկան երեխաներ են. երիտասարդ կանանց և աղջիկների բազմաթիվ դիակներ կան»: Այնուհետև ասվում էր, որ Ալեքսանդրապոլի հանձնաժողովի հավաքած տվյալների համաձայն, թուրքերի կողմից սրի մատնվածների ընդհանուր թիվը կազմում է 60 հազար, որից տղամարդիկ՝ 30 հազար, կանայք՝ 15 հազար, երեխաներ՝ 5 հազար, աղջիկներ՝ 10 հազար: Վիրավորների թիվը՝ 38 հազար, որոնցից տղամարդիկ՝ 20 հազար, կանայք՝ 10 հազար, գեռատի աղջիկներ՝ 5 հազար, երեխաներ՝ 3 հազար, գերի քշված տղամարդիկ՝ 18 հազար, որոնցից կենդանի է մնացել ընդամենը 2 հազար մարդ, մյուսները մեռել են սովից, ցրտից կամ սրի են քաշվել»¹:

Կարելի է բազմաթիվ նման փաստաթղթեր բերել, սակայն բերված փաստերն էլ ակնառու կերպով ցույց են տալիս թուրքական զորքերի հարձակման նպատակներն Անդրկովկասում, թեև քեմալական ղեկավարները իրենց նվաճողական քաղաքականությունը բողոքելով էին Անտանտի դեմ պայքարելու լուզուկով, իսկ Հայաստանի՝ «Անտանտի դաշնակցի», դեմ պատերազմը ներկայացնում էին, որպես Անտանտի իմպերիալիզմի դեմ մղվող պայքար: Քեմալական պարագլուխները Հայաստանի վրա թուրքական զորքերի հարձակումից առաջ հայտարարեցին, որ Անկարայի կառավարության զորքերը կռվում են Անտանտի գործակալների՝ դաշնակների դեմ «հայ ժողովրդին դաշնակների լծից ազատագրելու համար»: Այսպես, օրինակ, արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան թուրքական բանակի հարձակումից առաջ Հայաստանի ազգաբնակչությանն ուղղված հատուկ կոչ արձակեց. որտեղ նշվում էր, որ «քեմալականների հարձակման նպատակն է ինչպես քրիստոնեական, այնպես էլ մահմեդական խեղճ բնակչությանը փրկել այն դաշնակներից, որոնք թալանում են նրան և ցանկանում ստեղծել անհնարինը»²:

Թիֆլիսում Անկարայի կառավարության ներկայացուցիչ Քյա-

¹ АВП СССР, ф. 132, оп. 4, папка 6, д. 14, л. 52.

² Архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, ф. 85, оп. 14, д. 21, л. 1.

զըմ-բեյը, այն բանից հետո, երբ Հայաստանը քայքայված էր, իսկ բնակչության մեծամասնությունը սրի քաշված թուրքական զորքերի կողմից, ցինիկորեն հայտարարեց. «Մենք հեռու ենք Հայաստանը ոչնչացնելու մտքից: Մենք ցանկանում ենք ինքնուրույն դեմոկրատական Հայաստան: Հայաստանը կհաստատի, որ ոչ մի դաժանություն չի թույլատրվել մեր կողմից գրավված մարզերում»¹:

Քեմալականների դեմագոգիայի ծայրահեղ արտահայտություններից էր 1920 թվականի հոկտեմբերի 23-ին «Անատոլիայի գործակալության» դիմումը համաշխարհային հասարակական կարծիքին: Անկարայի կառավարության անունից Ֆրանսերեն լեզվով տարածվող այս «փաստաթղթում» քեմալականները «պարզաբանումներ» էին տալիս «թուրքական ազգայնական ուժերի և հայկական հրոսակների միջև Կովկասում տեղի ունեցող կռիվների կապակցությամբ (ընդգծումը մերն է,— Ս. Ս.): Նենգափոխելով իրական դեպքերը, քեմալական կառավարությունը հիշյալ «դիմումի» մեջ «պաշտոնական» վիճակագրական տվյալներ էր բերում Կարսի և այլ շրջաններում թուրք-մահմեդական ազգաբնակչության նկատմամբ հայերի կողմից իբր գործադրված «դաժանությունների», «199 գյուղերի հրկիզման» մասին և այլն: Ամբողջովին շինծու այդ հայտարարության վերջում Անկարայի կառավարությունը փորձում էր համաշխարհային հասարակական կարծիքին համոզել այն բանում, որ «թափված արյան պատասխանատվությունն ընկնում է միայն և միայն հայերի վրա»²:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները քեմալական կառավարության կողմից 1920—21 թվականներին վարած ագրեսիվ քաղաքականության բողոքելու գործում ետ չեն մնում վերը նշված քեմալական գործիչներից: Այսպես, մեզ արդեն ծանոթ պատմաբան Թեֆիկ Բըլթլըլըօղլուն, կեղծելով պատմական դեպքերը, փորձում է արդարացնել 1920 թվականի աշնանը Անդրկովկասում ձեռնարկած թուրքական արշավանքը՝ ներկայացնելով այն, որպես խաղաղասիրական մի քայլ. «1920 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին դաշնակցական Հայաստանի դեմ սկսած մեր կարճատև ռազմական գործողությունները նպատակ ունեին այդ շրջանում խաղաղություն ու անդորրություն հաստատել և մեր «ազգային ուխտը» իրականացնել»³:

¹ Архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, ф. 85, оп. 14, д. 29, р. 5.

² ՀՍՄԻ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 867, Բ. 41:

³ „Belleten“, Temmuz, 1961, s. 489.

Հայաստանը և Անդրկովկասն ամբողջությամբ փրկվեցին թուրքական զորքերի կողմից օկուպացվելու վտանգից միայն շնորհիվ Սովետական Ռուսաստանի կառավարության վճռական բողոքների: Հայաստանի վրա քեմալական զորքերի արշավանքից առաջ, սովետական կառավարությանը հայտնի էին Անդրկովկասի հիպոթետիկ քեմալականների ունեցած դավթողական պլանները, ուստի և նա իր միջամտությամբ ձգտում էր կանխել պատերազմը քեմալական թուրքիայի ու դաշնակցական Հայաստանի միջև: Հայտնի է, որ 1920 թվականի հունիսին Հայաստանի դեմ նախապատրաստվող քեմալական հարձակումը հետաձգվեց հենց Սովետական Ռուսաստանի միջամտության շնորհիվ¹: Դաշնակցական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրին ուղղած Չիչերինի 1920 թվականի հունիսի 15-ի հեռագրում ուղղակի ասվում էր, որ «բացառապես սովետական կառավարության խաղաղասիրական ձգտումների ազդեցության տակ թուրք նացիոնալիստները դադարեցրին իրենց սկսած զորակոչը, որը նպատակ ուներ նոր հարված հասցնել հայ ժողովրդին... Սովետական Ռուսաստանը կշարունակի ընթանալ ամեն մի ազգության աշխատավոր մասսաների նկատմամբ անաչառ բարեկամական վերաբերմունքի այդ նույն ուղիով, և հայ ժողովուրդը կարող է հույս դնել նրա մշտական բարեկամական վերաբերմունքի ու նրա ուժերի սահմաններում՝ նրա օգնության վրա՝ հայ ժողովրդին սպառնացող նոր արյունալի աղետները կանխելու համար»²:

Սովետական կառավարության հաստատուն դիրքը Անկարայի ղեկավար շրջաններին ստիպեց հետաձգել Հայաստանի վրա ծրագրվող հարձակումը: Այդ մասին Մուստաֆա Քեմալը ասել է մեջլիսի նիստում արտասանած իր ճառում, որտեղ նա ընդգծել է, որ սովետական կառավարությունը կատեգորիկ կերպով դեմ է թուրքական զորքերի հարձակմանը Հայաստանի վրա և որ այդ պատճառով իրենք՝ քեմալականները հուլիսի 20-ին ստիպված եղան որոշում ընդունել արևելյան բանակի հարձակողական պատրաստությունները դադարեցնելու մասին³:

Իրականում, սակայն, քեմալականները չէին հրաժարվել իրենց դավթողական մտադրություններից, նրանք միայն հարմար առիթի

¹ «Документы внешней политики СССР», т. 2, док. № 372, стр. 725, приложение.

² «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 353:

³ „Atatürk'ün söylev ve demeçleri“, cilt I, s. 90.

էին սպասում Անդրկովկասի նկատմամբ վաղուց ծրագրված իրենց պլաններն իրականացնելու համար:

Երբ քեմալականները դաշնակցական զորքերի կողմից Օլթիի շրջանում ձեռնարկած գործողությունները որպես առիթ օգտագործելով հարձակվեցին Հայաստանի վրա և սկսեցին առաջ շարժվել դեպի Անդրկովկասի խորքը, սովետական կառավարությունը ավելի վճռական միջոցների դիմեց. նա պատրաստ էր զինված օգնություն ցույց տալ Հայաստանին: Այդ մասին է վկայում ՌՍՖՍՌ կառավարության ներկայացուցիչ Լեգրանի հայտարարությունը դաշնակցական կառավարությանը 1920 թվականի նոյեմբերի 19-ին, որտեղ ասված էր. «Ես արդեն մատնանշել եմ ձեր դիվանագիտական ներկայացուցչին Քիֆլիսում, որ եթե Հայաստանի կառավարությունը դիմի Սովետական Ռուսաստանին ռազմական օգնություն ստանալու հարցով, այդ օգնությունը ցույց կտրվի»¹:

Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը իր պատրաստակամությունն էր հայտնում զինված օգնություն ցույց տալու Հայաստանին, և եթե դաշնակ կառավարողները համաձայնվեին ստանալ այդ օգնությունը, հայ ժողովուրդը կխուսափեր տասնյակ հազարավոր նոր զոհերից և նոր տերիտորիալ կորուստներից: Սակայն հայ ժողովրդի ռեսերվ թրշնամին՝ դաշնակցությունը դերադասեց Հայաստանը դնել թուրք զավթիչների կրնկի տակ՝ հույս ունենալով վերջիններիս օգնությամբ երկարաձգել իր տիրապետությունը:

Իրենց զավթողական պլանների իրականացման ձգտումով տարված, քեմալականները մերժեցին ՌՍՖՍՌ կառավարության բազմաթիվ առաջարկները միջնորդության և թուրքական զորքերի առաջխաղացումն Անդրկովկասում դադարեցնելու վերաբերյալ²: Անկարայի կառավարությունը, օգտվելով այն բանից, որ դաշնակները մերժել էին Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը, շարունակում էր իր ավերիչ հարձակումը դեպի Հայաստանի խորքը:

Ինչպես հայտնի է, հայ-թուրքական պատերազմն ավարտվեց Ալեքսանդրապոլի ստրկացուցիչ պայմանագրով, որն Անկարայի կառավարությունը կապել էր արդեն տապալված դաշնակցական կառավարության հետ՝ 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին, այսինքն, Հայաստանում սովետական իշխանություն հռչակվելուց հետո: Այդ պայմանագիրը փաստորեն միակողմանի գործողություն էր

¹ Մեջ է բերվում ըստ А. Кадышев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, стр. 324.

² Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. III, №№ 173, 258.

Թուրքիայի կողմից, որովհետև այն չվավերացվեց ո՛չ Հայաստանի կողմից, ո՛չ էլ ճանաչվեց ՌՍՖՍՌ կառավարության կողմից:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Թուրքիային էր անցնում Հայաստանի դրեթե ողջ տերիտորիան, բացի Երևանի ու Սևանա լճի շրջաններից: Նախիջևանի, Շարուրի, Շախթախթիի շրջանները հայտարարվում էին, որպես «ժամանակավորապես» Թուրքիայի պաշտպանության տակ գտնվող տերիտորիաներ: Փաստորեն Թուրքիայի խնամակալությունը հաստատվում էր նաև ձևականորեն Հայաստանին թողնված տերիտորիայի նկատմամբ:

Այդ բանը հաստատելու համար բավական է մեջ բերել պայմանագրի առանձին հոդվածները¹: Այսպես, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի 4-րդ հոդվածի համաձայն, Հայաստանը պարտավորվում էր վերացնել պարտադիր զինվորական ծառայությունը երկրում, իսկ նրա կանոնավոր զորամասերի ընդհանուր թիվը չպետք է գերազանցեր 1500 զինվորից՝ ութ հրանոթով և 20 զնդացրով: 5-րդ հոդվածով, վերը նշված պայմանների կատարման վերահսկողությունը դրվում էր Թուրքիայի հատուկ քաղաքական ներկայացուցչի, կամ երևանում թուրքական հյուպատոսի վրա: Պայմանագրի 12-րդ հոդվածը Հայաստանի բոլոր երկաթուղիները և հաղորդակցության այլ ճանապարհները դնում էր թուրքական իշխանությունների վերահսկողության տակ: 13-րդ հոդվածով Թուրքիան իրավունք էր ստանում իր զորքերը մտցնել և ռազմական բնույթի միջոցառումներ ձեռնարկել Հայաստանի տերիտորիայում: Այսպիսով, Հայաստանի ինքնուրույնությունից մնում էր միայն նրա սովերը: Հայաստանը վեր էր ածվում սովորական մի թուրքական նահանգի:

Անկարայի կառավարությունը ամեն կերպ ձգտում էր Ալեքսանդրապոլի թալանչիական պայմանագիրը ուժի մեջ թողնել նաև Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելուց հետո: Այս միտքը հաստատելու համար բազմաթիվ փաստերից բերենք միայն մեկը: Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Քեքիր Սամի-բեյը Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա. Բեկզադյանին ուղարկած 1921 թվականի փետրվարի 5-ի նոտայում ցինիկորեն գրում էր. «Մենք զրտնում ենք, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն իր մեջ մարմնավորում է ոչ թե բռնություն, այլ արդարություն և որ նրա կիրա-

ռումն անհրաժեշտ է Կովկասում կայուն խաղաղություն հաստատելու համար»¹:

Թուրքական զավթիչները երկար ժամանակ կառուցում էին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից, որտեղ չէին պահպանված նույնիսկ ամենատարրական իրավական հիմքերը, և համառորեն հրաժարվում էին Ալեքսանդրապոլի շրջանն ազատել օկուպացիոն զորքերից, որոնք շարունակում էին թալանել ու ամայացնել հայկական գյուղերն ու Ալեքսանդրապոլ քաղաքը:

Ինչպես Սովետական Հայաստանի, այնպես էլ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունները իրենց նոտաներում բազմիցս մատնանշել են Հայաստանի գրավված շրջաններում թուրքական զավթիչների կողմից թույլ տրված անկարգությունների մասին: Նրանք քեմալականներից պահանջում էին հեռանալ Ալեքսանդրապոլի շրջանից: Սովետական Հայաստանի կառավարությունը 1920 թվականի դեկտեմբերի 10-ի նոտայում նշում էր, որ «իր տրամադրության տակ են բազմաթիվ տվյալներ, որոնք վկայում են այն մասին, որ շնայած նոր հանգամանքներին, թուրքական հրամանատարության կողմից Հայաստանի գրավված մարզերում ձեռք են առնվում այնպիսի գործողություններ, որոնք չեն կարող բացատրվել այլ կերպ, քան այն բանով, որ Հայաստանի նկատմամբ շարունակվում է թշնամանքի նախկին անհաշտ քաղաքականությունը...»²:

ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարը Անկարայի կառավարությանը 1920 թվականի դեկտեմբերի 19-ին ուղարկած նոտայում պահանջում էր, որպեսզի «թուրքական բանակը անհապաղ մաքրի Ալեքսանդրապոլի օկրուգը և բոլոր այն կետերը, որոնք ընկած են Կարսի մարզից դեպի հյուսիս և արևելք, որոնց օկուպացիան, սակայն, մեր կարծիքով, չպետք է կանխորոշի բուրժ-հայկական վերջնական սահմանը»³ (ընդգծումը մերն է— Ն. Ս.):

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը շարունակում էր քեմալականներից համառորեն պահանջել վերջիններիս կողմից ազատելու Հայաստանի գրավված շրջանները և վերջ դնելու այնտեղ կատարվող թալանին ու անկարգություններին: Օրջոնիկիձեին ուղարկված ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովմատի 1921 թվականի փետրվարի 3-ի հեռագրում ասվում էր, որ պետք է թուրքական կա-

1 Պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս проф. Ю. В. Ключников и проф. А. В. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. III, в. II, М. 1929, стр. 71—73.

1 «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 487.

2 Նույն տեղում, № 217:

3 Նույն տեղում, № 229:

ուսմանը նախագահելու և Հայաստանի գրաված շրջաններում կողոպուտին ու շարագործություններին վերջ դնելու անհրաժեշտության մասին: «Մենք այդ բանին շատ մեծ նշանակություն ենք տալիս,— ասվում էր հետագրում: Կրկնվե՛լ է արդյոք Ալեքսանդրապոլը մաքրելու վերաբերյալ պահանջը»¹:

Անկարայի կառավարողները ոչ միայն մտադիր չէին իրենց զորքերը դուրս բերել Ալեքսանդրապոլի շրջանից, այլև, օգտվելով վրացական մենշևիկների իշխանության թուլությունից, և նրանց հետ գործարքի մեջ մտնելով, ջանում էին իրենց տերիտորիալ հասիշտակումները շարունակել նաև Վրաստանի հաշվին: Քեմալական կառավարությունը 1921 թվականի հունվարի 17-ին ճանաչեց մենշևիկյան Վրաստանին: Փետրվարի 5-ին Անկարա մեկնեց Վրաստանի դիվանագիտական միսիան՝ Ս. Մզիվանու գլխավորությամբ: Մենշևիկները, Անտանտի երկրների թելագրանքով, Քուրդիստանի հետ բանակցությունների մեջ մտան՝ Անտանտի հովանավորության ներքո Քուրդիստանի, Վրաստանի և Անդրկովկասի բոլոր տապալված հակահեղափոխական կառավարություններից ու Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներից հակասովետական բռնկ ստեղծելու նպատակով:

Մենշևիկյան «Գրուզիա» թերթը հիացմունքով նշելով Ս. Մզիվանու միսիայի ուղարկումը Քուրդիստան, գրում էր հետևյալը. «Ներկայումս միջազգային պայմանները նպաստավոր են այն բանի համար, որպեսզի Ս. Մզիվանին բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատի Քուրդիստանի հետ. Անտանտը պատրաստվում էր փոխել Սևրի պայմանագիրը և դա կարագացնի Ռուսաստանի ու թուրքերի շահերի պատմական հակադրությունը Կովկասում: Այդ հակադրության հետևանքը կլինի Ադրբեջանի, Դաղստանի ու Հայաստանի վերականգնումը և այդ պետությունների կոնֆեդերացիան՝ Քուրդիստանի տիրապետության ներքո»²: Դա նշանակում էր, որ Կովկասի հակահեղափոխական կուսակցությունները թուրքական սվինների օգնությամբ ձգտում էին ոչնչացնել սովետական իշխանությունը Ադրբեջանում, Հյուսիսային Կովկասում և Հայաստանում՝ Անդրկովկասի տերիտորիայի մի մասը թուրք զավթիչներին զիջելու գնով իշխանությունն իրենց ձեռքում պահելու համար:

1921 թվականի փետրվարին Լոռում բռնկված ապստամբությունը ծավալվեց նաև Վրաստանի մի շարք շրջաններում: Մեն-

շևիկյան զորամասերը՝ անցնում էին ապստամբների կողմը: Մենշևիկյան սնանկացած կառավարությունը հույս ուներ թուրքական զավթիչների և Հայաստանում ավանտյուրա բարձրացրած դաշնակցական հրոսակների օգնությամբ խեղդել հեղափոխությունը Վրաստանում: Նոյ ժողովանիան Հայաստանում հակահեղափոխական հեղաշրջման օրերին, երբ 1921 թվականի փետրվարի 18-ին դաշնակները գրավեցին Երևանը, խնդրում էր Վրացյանից «Թիկունքից հարվածել բոլշևիկներին»: Իսկ Վրացյանը մենշևիկներին տեղեկացնում էր իր սխրագործությունների մասին և նրանցից հանդերձանք ու պարեն խնդրում¹:

Դաշնակները, նախքան փետրվարյան հեղաշրջումը, կապված էին քեմալականների հետ: Հայտնի է, որ Երևանում թուրքական հյուպատոս Բայբեգին-բեյը անմիջական մասնակցություն ուներ հեղաշրջման կազմակերպմանը: Նրա օգնական Հուսեյն-էֆենդին մասնակցում էր կովին դաշնակների հետ միասին և Երևանը գրավելուց հետո նրա ասքյարները դաշնակ մտուղբիստների հետ խուզարկում էին տները և ձեռքակալում կոմունիստներին: Բայբեգին-բեյը էջմիածնում կայացած միտինգում, դիմելով դաշնակցական պարագլուխներին, ասել էր. «Մենք պատրաստ ենք բոլոր ուժերով օգնել ձեզ: Ես այժմ մեկնում եմ Իզդիր, որպեսզի այնտեղից նախիջևանի վրայով զորամասեր ուղարկեմ բոլշևիկների դեմ ապստամբություն բարձրացնելու համար: Դուք միայն վերականգնեք Մարգարի կամուրջը, և մենք եղած բոլոր ուժերով կսկսենք օգնել ձեզ»²: Դաշնակցական ավանտյուրայի ժամանակ հանդես գալով Երևանում, նա ասել էր. «Հայե՛ր, դուք միք վախենա, մենք ձեզ օգնության կհասնենք, զենք և ամեն տեսակի ռազմամթերքներ կըտանք»: Փետրվարի 28-ին, երբ դաշնակցական հրոսակախմբերը գրավեցին Երևանը, թուրքական կառավարության ներկայացուցիչը դաշնակների կողմից կազմակերպված միտինգում բոլշևիկների դեմ հանդես եկավ մի նողկալի ճառով և թուրքական զորքերի կողմից շնորհավորելով դաշնակներին «խսկական մեծ տոնի աթիլով», նշեց. «Նրանք (թուրքական զորքերը— Ն. Ս.) հավաստիացնում և երդվում են, որ անհրաժեշտության պահին նրանք բոլորը Անդրկովկասում կհամախմբվեն: Շնորհավորում եմ ձեզ նաև այն բանի համար, որ Թիֆլիսն արդեն մեր ձեռքում է գտնվում, իսկ Բաքվում ապստամբություն է... Շատ շուտով մենք Ախալցխայի վրայով մեր

1 Տե՛ս С. И. Кузнецова. Крах труцеккой интервенции в Закавказье в 1920—1921 гг. «Вопросы истории», № 9, 1951, стр. 151.

2 «Грузия», 29.XII.1920 г.

1 «Борьба за победу Советской власти в Грузии», Документы и материалы (1917—1921), Тбилиси, 1958, № 672

2 ՆՍՄԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 40, գ. 31, ք. 2:

զորքերը կփոխադրենք Բաքու՝ մեր եղբայրներին ազատագրելու համար...»¹։

Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ Անկարայի կառավարությունը իր ներկայացուցիչների միջոցով համախմբում էր Անդրրկովկասի հակահեղափոխական ուժերին և նրանց օգնությունը ձգտում ոչնչացնել սովետական իշխանությունը Հայաստանում և Ադրբեջանում, խեղդել հեղափոխական շարժումը Վրաստանում՝ ամբողջ Կովկասը նվաճելու նպատակով։ Անտանտի երկրները, ինչպես վերը նշվեց, ձգտում էին Անկարայի կառավարության զավթողական նպատակներն օգտագործել Սովետական Ռուսաստանի դեմ Կովկասում մեծ ճակատ բացելու համար, սակայն Թուրքիայի, Անտանտի ու անդրկովկասյան հակահեղափոխության հակասովետական պլանները ձախողվեցին կարմիր բանակի դեպի Կովկաս հաջող առաջխաղացումով և Վրանգելի զորքերի ջախջախումով։

Այդ բոլորը զգաստացուցիչ ներգործություն ունեցավ Թուրքական զավթիչների վրա։ Նրանք որոշեցին վերսկսել 1920 թվականի օգոստոսին ընդհատված Մոսկվայի բանակցությունները, որոնց խզման պատճառը Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների ծրագրած զավթողական պլաններն էին։ Օգտվելով դաշնակների փետրվարյան ավանտյուրայի հետևանքով Երևանում սովետական իշխանության ժամանակավոր անկումից, Անկարայի կառավարությունը տերիտորիալ հարցերում նորից հանդես եկավ Բրեստ-Լիտովսկի ու Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերը ուժի մեջ թողնելու պահանջով։ Թուրքական պատվիրակությունը վճռականորեն հրաժարվեց բանակցություններ վարել Սովետական Հայաստանի պատվիրակության հետ, որը ժամանել էր Մոսկվա հաշտության կոնֆերանսին մասնակցելու համար։ Դրա հետևանքով հայկական պատվիրակությունը մասնակցություն չունեցավ կոնֆերանսին։

Սովետական Ռուսաստանի կառավարության վճռական ու հաստատուն դիրքը Անկարայի ներկայացուցիչներին ստիպեց հրաժարվել Բրեստ-Լիտովսկի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերից ու արդեն 1921 թվականի մարտի 10-ին համաձայնություն կայացվեց Թուրքիայի և անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների միջև՝ սահմանի վերաբերյալ։ Թուրքական պատվիրակությունը պարտավորվում էր իր կառավարությունից պահանջել անհապաղ

մաքրել այն տերիտորիաները, որոնք ընկնում էին սահմանված գծից այն կողմը¹։

Սակայն Անկարայի կառավարող շրջանները Թուրքական պատվիրակության կողմից Մոսկվայում ստորագրված պայմանագիրը չի կատար ածելու փոխարեն, իրենց էմիսարների ու գործակալների միջոցով Անդրկովկասի մասնեղական ազգաբնակչության շրջանում հակասովետական ագիտացիա էին տանում՝ ձգտելով նրան ոտքի հանել սովետական իշխանության դեմ Հայաստանում ու Ադրբեջանում։ Նկատվում էր քեմալականների բացորոշ ձգտումը՝ գրավելու Նախիջևանի ամբողջ շրջանը, ուր արդեն հաստատվել էր սովետական իշխանություն։ Սովետական Հայաստանի պատվիրակության բարտուղարի զեկուցագրում, որը նա ուղարկել էր Մոսկվայից 1921 թվականի մարտի 7-ին, մատնանշվում էր, որ Նախիջևանում քեմալականները համառ պայքար էին մղում տեղի սովետական մարմինների դեմ։ Նրանք կարմիր բանակի շարքերն էին խցկում ասքյարների վերնազգեստ հագած իրենց սպաներին և զանազան կասկածելի տարրերի, որոնք ձգտում էին զորքերի մեջ անկարգություններ առաջ բերել՝ կարմիր զորամասերը մարտունակությունից զրկելու համար։ Դրա հետ մեկտեղ, քեմալականները ձգտում էին աննկատելի կերպով և անպաշտոն ձևով իրենց զորքերը մտցնել Նախիջևան։ Թուրքերի հիմնական նպատակն էր երկրամասում ստեղծել անարխիա և վարկաբեկել սովետական իշխանությանը տեղի ազգաբնակչության շրջանում։ «Այդ նպատակով,— ասվում էր այնուհետև զեկուցագրում,— սովետական կազմակերպություններում նստած բացահայտ ու գաղտնի գործակալների միջոցով նրանք կամայականորեն բռնագրավումներ ու ձերբակալություններ էին կատարում և այդ բոլորը՝ սովետական իշխանության անունից։ Ամբողջ շրջանում ուժգին, գրեթե բացահայտ հակասովետական ագիտացիա են մղում՝ բնակչությանը տենդորեն նախապատրաստելով ապստամբություն»²։

Նախիջևանի այն ժամանակվա Թուրքական ջոկատի հրամանատար գեներալ Վեյսալ Ունյուվաթը իր «Ութ ամիս բուլղեիկների հետ 1920—1921 թվականների անկախության համար մղած պատերազմի շրջանում» հուշերում, ցանկանալով արդարացնել Թուրքիայի հակասովետական գործողությունները, լկտիաբար խեղա-

¹ ՀԵՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 40, գ. 31, թ. 2—3։

¹ ЦПА ИМЛ, ф. 85, оп. 16, д. 146, л. 3; д. 165, л. 12, 13; д. 208, л. 1. 56՝ С. И. Кузнецова. Установление советско-турецких отношений, М., 1961, стр. 47.

² ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 40, գ. 31, թ. 6։

թյուրելով պատմական իրողությունը, նշում է, որ իբր բոլշևիկները հարստահարում էին նախիջևանցիներին և իր հրամանատարության տակ գտնվող ջոկատը կոշված էր նրանց պաշտպանելու բոլշևիկների բռնություններից¹:

Նույնանման քայքայիչ հակասովետական աշխատանք էին տանում քեմալականները նաև Անդրկովկասի մյուս շրջաններում: Վրաստանում սովետական իշխանության հաղթանակից հետո (1921 թ. փետրվարի 25-ին), երբ կարմիր բանակի զորամասերի ու ապրատամբաժ ժողովրդի կողմից չախջախված մենշևիկյան զորքերը սկսեցին նահանջել դեպի Բաթում, թուրքական զորքերը, որոնք փետրվարի 23-ին արդեն գրավել էին Արդահանն ու Արդվինը, շտապում էին գրավելու նաև Ախալքալաքը, Ախալցխան ու Բաթումը:

Այդ բոլորը արվում էր մենշևիկյան կառավարության համաձայնությամբ, որը, թաքնվելով Բաթումում, ձգտում էր հասնել այն բանին, որպեսզի Թուրքիան բախվի Սովետական Ռուսաստանի հետ: Այդ ձևով մենշևիկները հույս ունեին երկարաձգել իրենց տիրապետությունը Վրաստանում:

Մարտի 11-ին թուրքական զորքերը սկսեցին օկուպացնել Բաթումը, Օզուրգեթիի ու Ախալցխայի գավառները:

Թուրքերի այդ ագրեսիվ գործողություններն Անդրկովկասում ուղեկցվում էին հակասովետական թունոտ ագիտացիայով: Այսպես, «Իրավունքների պաշտպանության» կոմիտեի Տրայիզոնի վիլայեթային օրգանը հանդիսացող «Իստիկբալ» թերթը, որը Անկարայի կառավարության խոսափողն էր, պարբերաբար զետեղում էր հողվածներ՝ սովետական քաղաքականության դեմ Անդրկովկասում և, հատկապես, Վրաստանում ու Ադրբեջանում: Թերթը տպագրում էր զանազան զրպարտություններ սովետական իշխանության կողմից մահմեդական ազգաբնակչության նկատմամբ իբր գործադրվող բռնությունների ու ռեպրեսիաների, պարենի ու թանկարժեք իրերի բռնագրավման ու Ռուսաստան արտահանելու, մահմեդական կրոնը վարկաբեկելու մասին և այլն: 1921 թվականի փետրվարին ու մարտին «Իստիկբալ»-ը պահանջում էր Բաթումը միացնել «Մայր հայրենիքին՝ Թուրքիային»: Թերթի մի շարք առաջնորդողներ վերնագրված էին՝ «Բաթումը մերն է», «Բաթումը դուռ թուրքական քաղաք է», «Թուրքերը պատրաստ են միահամուռ կերպով պայքարել Բաթումի համար՝ ում հետ էլ որ լինի» և այլն²:

Մոսկվայի կոնֆերանսն ավարտվեց Սովետական Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև 1921 թվականի մարտի 16-ին բարեկամության ու եղբայրության պայմանագրի ստորագրումով: Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն, Ալեքսանդրապոլի գավառը, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի հետ միասին, անցնում էր Սովետական Հայաստանին, իսկ Ախալցխան, Ախալքալաքն ու Բաթումը՝ Սովետական Վրաստանին: Սակայն թուրքական նվաճողները, չբավարարվելով այն բանով, որ Կարսի, Կապովանի, Արդահանի, Օլթիի, Արդվինի մարզերը և Սուրմալուի գավառը, որոնք գրավվել էին նրանց կողմից, անցան Թուրքիային (24.997 ք. կմ. տարածությամբ և 572 հազար ազգաբնակչությամբ), ի խախտումն Մոսկվայի պայմանագրի պայմանների, համառորեն չէին ցանկանում ազատել Ալեքսանդրապոլի գավառը և, միաժամանակ, ձգտում էին գրավել Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառներն ու Բաթումի մարզը:

1921 թվականի ապրիլի 11-ին Բաքվի սովետի նիստում Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, պատասխանելով այն հարցին, թե ինչով էր բացատրվում Կարսի, Արդահանի ու Արդվինի զիջումը քեմալականներին, պատասխանեց հետևյալը. «...Այստեղ մենք ստիպված էինք հաշվի նստել կատարված փաստի հետ: Դաշնակներն արդեն համապատասխան պայմանագրեր էին կնքել, թուրքերը գրավել էին իրենց հանձնված մարզերը և Մոսկվայում մեզ հետ վարած բանակցությունների ժամանակ վճռականորեն հրաժարվում էին վերադարձնել այն մեզ: Այդ բանի համար թուրքերի հետ բախվել մենք չէինք ցանկանում: Դա ձեռնտու կլիներ միայն Անգլիային ու Ֆրանսիային»³:

Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրման օրը՝ 1921 թվականի մարտի 16-ին, թուրքական զորքերի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիր փաշան դիմեց 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Գեկկերին՝ նրանից պահանջելով մաքրել Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառները և Բաթումի մարզը, պատճառաբանելով, որ դրանք Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը Անտանտի համաձայնությամբ հանձնել է Թուրքիային²: Ի պատասխան Կարաբեքիրի այդ լկտի պահանջի, Գեկկերը, հիմնվելով 1921 թվականի մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի վրա, 11-րդ բանակի զորամասերին հրամայեց գրավել նշված գավառներն ու Բաթումը: Բաթումի գրավումը կարմիր բանակի կողմից կանխելու համար

¹ Veysel Ünüvat, İstiklâl harbinde bolşeviklerle sektiz ay 1920—1921. İstanbul, 1948, s. 73.

² Մեջ է բերվում բառ Юст К, Анатолийская печать. Тифлис, 1922, стр. 39.

¹ Տե՛ս ԳԱՀ. «Коммунист», Баку, 13 апреля 1921 г., № 84.

² ЦГАКА, ф. 196, оп. 4, д. 675, л. 363. Տե՛ս А. Б. Кадыйшев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, стр. 414.

թուրքական զորքերը շտապ կարգով փորձեցին գրավել ամբողջ քաղաքը: Այդ մասին հանգամանորեն խոսվում է Բաթումի նախկին պարետ գեներալ Պուրցելաձեի զեկուցագրում, որտեղ նկարագրվում է, թե ինչպես Քյազըմ Կարաբեքիրի ղորքերը, սկսած մարտի 11-ից, շարժվեցին դեպի Բաթում և մարտի 17-ին գրավեցին այն: Մենշևիկյան Վրաստանում Անկարայի կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Քյազըմ-բեյը, որը մենշևիկյան կառավարության հետ միասին Թիֆլիսից փախել էր Բաթում, նույն օրը Բաթումի մարզը հայտարարեց միացված Թուրքիային, իսկ իրեն՝ քաղաքի գեներալ-նահանգապետ: Մենշևիկյան իշխանություններին առաջարկվում էր 24 ժամվա ընթացքում թողնել Բաթումի մարզի սահմանները կամ հանձնել զենքը¹:

Այդ բանը, սակայն, Քյազըմ-բեյին լիանգարեց իր առաջին իսկ հրամանում, ի լուր ամենքի, հայտարարելու հետևյալը. «Վերջի՛ ժամանակներս, վրացական կառավարության համաձայնությամբ, Բաթումի մարզը, Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառները գրավել էին մեր զորքերի կողմից: Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության որոշման համաձայն, որը հիմնված է տարբեր ժամանակներում կնքված պայմանագրերով հաստատված մեր ազգային իրավունքների վրա, այդ մարզերը այսօրվանից վերստին վերականգնվում են մայր հայրենիքին և վարչական տեսակետից ենթարկվում են թուրքական ազգային կառավարությանը»²: Մենշևիկյան կառավարությանը ոչինչ չէր մնում անելու, քան այն, որ նա մարտի 18-ին, իր հետ վերցնելով Վրաստանի պետական բանկից կողոպտված արժեքները, իտալական նավով Բաթումից փախչելու արտասահման:

Մոսկվայի պայմանագրի պայմանները թուրքական զորքերի կողմից ուխտադրուժ կերպով խախտելու կապակցությամբ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն 1921 թվականի մարտի 20-ի հեռագրում արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիրին նախազգուշացնում էր հետևյալը. «Վերջին իրադարձությունները մեծագույն վտանգի են ենթարկում այն համաձայնությունները, որոնց մենք հանգել ենք: Իրականում ի՞նչ է նշանակում այն համաձայնությունը, եթե նա ամեն քայլափոխում խախտվում է. նման դեպքում, իզուր ենք ժամանակ կորցնում կոնֆերանսների վրա: Ինչպե՞ս հասկանալ Ձեր պատվիրակության հավաստիացումները Մոսկվայում և Ազգային մեծ ժողովի լիազոր ներկայացուցիչ Ալի Ֆուադի հայտարարու-

թյունները մեր դաշինքի սրբազանության մասին, եթե դաշնակցային պայմանագիրը անմիջապես խախտվում է... Ես անհանդուրժելի եմ համարում երկու բնական դաշնակիցների միջև հանդիսավոր կերպով կնքված ձևական պայմանագրի դեմոնստրատիվ խախտումը՝ Ձեր զորքերի մուտքը Ախալքալաք, Ախալցխա ու Բաթում... Ձեր հպատակության տակ գտնվող անձանց կողմից Բրեստի պայմանագիրը վկայակոչելը ոչ միայն հիմնավորված չէ, այլև վիրավորական է մեզ համար»¹:

Պարզ է, որ միայն զենքի ուժով էր հնարավոր թուրք զավթիչներին դուրս շարտել Վրաստանի տերիտորիայից:

Բաթումում գտնվող մենշևիկյան զորքերը՝ մոտ 4000 մարդ, անցան Բաթումի հեղկու՛հի կողմը և կովի բռնվեցին թուրքական զավթիչների հետ: 11-րդ կարմիր բանակի՝ քաղաքին մոտենալու պահին թուրքական զորքերն արդեն ջախջախվել էին, իսկ մարտի 21-ին Բաթումը ազատագրվեց թուրքերից և քաղաքում վերջնականապես հաղթանակեց սովետական իշխանությունը:

Շարունակելով խախտել սովետա-թուրքական պայմանագրի հոդվածները, քեմալական զորքերը չէին աղատում Ալեքսանդրապոլի գավառը, որը, Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն, մնում էր Հայաստանի սահմաններում: Դաշնակների ավանայուրան լիկվիդացվել էր և ապրիլի 2-ին Երևանում նորից հաղթանակել էր սովետական իշխանությունը: Այդ կապակցությամբ Գ. Վ. Չիչերինը Սովետական Ռուսաստանում թուրքական դեսպան Ալի Ֆուադին ուղարկած 1921 թվականի ապրիլի 6-ի նոտայում պահանջում էր. «Քանի որ Ալեքսանդրապոլի ու Երևանի ամբողջ շրջանը նորից գտնվում է հայկական սովետական կառավարության ձեռքում, հասել է ժամանակը, որ թուրքական զորքերը ետ քաշվեն Մոսկվայի պայմանագրով որոշված սահմանից այն կողմը, և մենք հաստատ հույս ենք տածում, որ Ձեզնից անհապաղ կերպով կստանանք հաղորդում այն մասին, որ հայկական տերիտորիայի էվակուացիան թուրքական զորքերի կողմից ավարտված է»²: Սակայն Անկարայի կառավարությունը, ամեն տեսակի դիվանագիտական խարդախություններով շարունակում էր իր զորքերը պահել Ալեքսանդրապոլի գավառում: Արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան Սովետական Հայաստանի կառավարությանը հասկացնել էր տալիս, որ թուրքական զորքերը կմնան Ալեքսանդրապոլում

¹ ЦГАОР Груз. ССР, ф. 13с, д. 124, л. 26.

² Նույն տեղում, թ. 27:

¹ Газ. «Правда Грузии», 20 марта 1921 г., Тифлис, орган ЦК КП(б) Грузии.

² «Документы внешней политики СССР», т. IV, М., 1960, № 34.

և, եթե այդ պահանջվի, նրանք պատրաստ են պատերազմել Հայաստանի դեմ: Այդ կապակցությամբ Չիչերինը ապրիլի 6-ին կովկասյան ռազմաճակատի ռազմա-ռեկոլյուցիոն խորհրդի անդամ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեին հեռագրում էր հետևյալը. «Հաղորդում եմ ներան (Մոսկվայում թուրքական դեսպան Ալի Ֆուադին—Վ. Ս.) կարաբեքիի խուլիգանության մասին, մատնանշելով, որ թուրքիայի ու Սովետական Հայաստանի միջև պատերազմը կդիտվի որպես պատերազմ թուրքիայի ու Սովետական Ռուսաստանի միջև»¹:

Թուրք ռազմամուղները, չհրաժարվելով Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց զավթողական ծրագրերից, շարունակում էին ամեն կարգի պատրվակներ հորինել՝ Հայաստանի գրավված շրջաններում թուրքական զորքերի գտնվելը արդարացնելու համար: Թուրքական զավթիչների վարքագիծը մերկացնելով, Չիչերինը Ալի Ֆուադին ուղարկած ապրիլի 8-ի նոտայում նշում էր հետևյալը. «Չեմ կարող Չեզնից թաքցնել, որ ես խորապես զարմացա թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության ռազմական մինիստր Քեմալ Ֆեզիփաշայի հայտարարության հետ ծանոթանալիս... Ռազմական մինիստրը հայտարարում է, մասնավորապես, որ արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը, մնալով Կովկասում, պետք է այնտեղ կատարի հավասարակշռության տարրի դեր: Ինձ համար դժվար է հասկանալ, թե արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը ուրիշ ինչ ռազմական ուժի դեմ է նախատեսված հանդես գալու՝ Կովկասում ուժերի հավասարակշռություն պահպանելու համար: Քանի որ այդ շրջանում մյուս միակ ռազմական ուժը սովետական հանրապետությունների միավորված կարմիր բանակն է, հետևություն է արվում, որ ռազմական մինիստրի կարծիքով, թուրքական բանակը պետք է հանդիսանա մի տարր, որը թշնամի է սովետական ուժերին և նպատակ ունի հակակշիռ ուժ հանդիսանալ նրանց ռազմական հզորությանը... Այդ նույն հայտարարության մեջ ռազմական մինիստրը հայտնում է, որ թուրքական զորքերի կողմից գրավված Հայաստանի տերիտորիան էվակուացիայի կենթարկվի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը գործողության մեջ դնելուց հետո միայն»: Նոտայի վերջում Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարում էր, որ «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կիրառումը ցանկանալը հավասարազոր է Մոսկվայի պայմանագրի վերացմանը»²:

Չնայած այս վճռական բողոքներին, Անկարայի կառավարու-

թյունը շարունակում էր իր զորքերը պահել Ալեքսանդրապոլի գավառում: Ապրիլի 8-ին Գ. Կ. Չիչերինը հեռագրում էր Օրջոնիկիձեին, որպեսզի նա Անկարայում ՌՍՖՍՌ ներկայացուցիչ Բ. Մդիվանու միջոցով թուրքական կառավարությունից պահանջի կյանքում կիրառելու Մոսկվայի կոնֆերանսում ընդունված նոր սահմանը և մաքրելու Ալեքսանդրապոլը¹: Սակայն թուրքական զորքերը ստիպված եղան տեղի տալ Սովետական Ռուսաստանի կառավարության կողմից ներկայացրած վերջնագրին միայն: Ապրիլի 13-ին Գեկկերը ՌՍՖՍՌ կառավարության հանձնարարությամբ Քյազըմ Կարաբեքիրին ուղարկեց նոսա հետևյալ բովանդակությամբ: «Տխուր թյուրիմացություններից խուսափելու համար, որոնք կարող են առաջ գալ մոտ օրերս, և որոնք կարող են շատ ծանր անդրադառնալ մեր բանակների բարեկամության ու դաշինքի վրա, խնդրում ենք Չեզ անհապաղ կարգադրություն անել Ալեքսանդրապոլի նահանգը մաքրելու և թուրքական զորքերը Մոսկվայի պայմանագրով սահմանված գծից այն կողմ քաշելու: Այն դեպքում, եթե զորամասերը դուրս բերելու մասին Չեզնից լուր չստացվի, ես, ի մեծ ցավ, ստիպված կլինեմ հրամայել վերոհիշյալ շրջանը կարմիր զորքեր մտցնելու մասին, ըստ որում իմ վրայից վերցնում եմ ողջ պատասխանատվությունը այն դեպքերի համար, որոնք կարող են հաջորդել դրան»²:

Այդ վերջնագրով Գեկկերը Անկարայի կառավարող շրջաններին հասկացնել էր տալիս, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ոչ մի բանի առջև կանգ չի առնի, եթե թուրքական զորքերը շարունակեն մնալ Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում: Թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր ապրիլի 22-ին իր զորքերը դուրս բերել Ալեքսանդրապոլից ու գավառից:

Թուրքերը հսկայական նյութական վնաս հասցրին Սովետական Հայաստանին, պայթեցրին Ալեքսանդրապոլի վառոդի պահեստները: Թշնամական այս գործողությունների կապակցությամբ Սովետական կառավարությունը մայիսի 13-ի և 18-ի հատուկ նոտաներով իր բողոքը հայտնեց Անկարայի կառավարությանը³:

Թուրքիայի կառավարող շրջանների թշնամական վերաբերմունքը Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների նկատ-

¹ «Документы внешней политики СССР», т. IV, М., 1960, № 40.

² Տե՛ս Ս. Վ. Խարմандարյան. Документы периода гражданской войны в Армении в 1921 г. «Известия» Академии наук Армянской ССР, общественные науки, № 2, за 1957 г., стр. 97--98.

³ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. IV, №№ 82 и 88.

¹ «Документы внешней политики СССР», т. IV, М., 1960, № 35.

² Նույն տեղում, № 39:

մամբ ի հայտ եկավ նաև Թուրքիայի և անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների միջև պայմանագիր կնքելու հարցում: Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն, նախատեսվում էր նույնպիսի պայմանագիր ստորագրել Թուրքիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև: Սակայն քեմալական կառավարությունը ձգձգում էր այդ հասունացած հարցի լուծումը, պատճառարանելով, որ անհրաժեշտ է պայմանագրեր կնքել անդրկովկասյան հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին: Դրանով իսկ նա ձգտում էր վերջիններիս պարտադրել իր պայմանները: Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունները Անկարայի կառավարությանը տեղյակ պահեցին, որ Թուրքիայի և անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև կնքվելիք պայմանագիրը պետք է մշակվի համատեղ կոնֆերանսում՝ Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն: Անդրկովկասյան հանրապետությունների և հատկապես Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի թշնամական գործողություններին վերջ դնելու նպատակով ՌՍՖՍՌ կառավարությունը, հիմնվելով Մոսկվայի պայմանագրի վրա, պնդում էր, որ կարճ ժամանակում հաշտության կոնֆերանս հրավիրվի՝ Թուրքիայի և Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի միջև հարաբերությունները նորմալացնելու համար: Մինչդեռ Թուրքիան, օգտվելով պայմանագրի բացակայությունից, և մշտապես խախտելով Մոսկվայի պայմանագրի կետերը, որով փաստորեն նորմալացվել էին Թուրքիայի հարաբերությունները անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ, վերջիններիս նկատմամբ թշնամական քաղաքականություն էր վարում և ամեն կերպ ձգձգում հաշտության կոնֆերանսի հրավիրումը: Վերջապես, 1921 թվականի հուլիսին, երբ հունական զորքերը հարձակման անցան ամրոզ ճակատով և Թուրքական բանակը ստիպված էր նահանջել Սակարիա գետից այս կողմը, քեմալականները ահեղ սպառնալիքի առջև գտնվելով, նորից ստիպված էին դիմել Սովետական Ռուսաստանի օգնությանը: Այժմ քեմալականները իրենք էին խնդրում արագացնել կոնֆերանսի հրավիրումը՝ անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների ու Թուրքիայի միջև պայմանագիր կնքելու համար: Այսպիսով, Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից վեց ամիս հետո, 1921 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Կարսում բացվեց կոնֆերանս անդրկովկասյան երեք սովետական հանրապետությունների ու Թուրքիայի միջև՝ Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությամբ:

Կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում Թուրքական պատվիրակու-

թյունը նորից առաջ քաշեց անդրկովկասյան հանրապետությունների ու ՌՍՖՍՌ կառավարության կողմից արդեն մերժված առաջարկը՝ յուրաքանչյուր հանրապետության հետ առանձին պայմանագիր ստորագրելու վերաբերյալ: Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի պատվիրակությունը այս անգամ էլ միահամուռ հակահարված տրվեց Թուրքական ներկայացուցիչներին, որոնք սեպտեմբերի 30-ի նիստում հանդես եկան պրոլոկացիոն հարցով՝ «ինչպիսի փոխհարաբերության մեջ են գտնվում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի սովետական հանրապետությունները»: Այդ կապակցությամբ Գ. Վ. Չիչերինը Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալ-բեյին 1921 թվականի հոկտեմբերի 3-ին ուղարկած նոտայում պաշտոնապես տեղեկացնում էր, որ «Ռուսաստանյան հանրապետության հետ դաշնակից Վրաստանի, Հայաստանի ու Ադրբեջանի սովետական հանրապետությունների կառավարությունները ռուսաստանյան կառավարությանը տեղյակ են պահել այն մասին, որ հիշյալ հանրապետությունները իրար հետ քաղաքական ու տնտեսական սերտ դաշինքի մեջ են գտնվում և նրանց վերաբերող քաղաքական ու տնտեսական բոլոր հարցերը լուծվում են համատեղ»¹: Միայն դրանից հետո, 1921 թվականի հոկտեմբերի 13-ին, Կարսում ստորագրվեց պայմանագիր «բարեկամության մասին» Ադրբեջանական ՍՍՌ-ի, Հայկական ՍՍՌ-ի ու Վրացական ՍՍՌ-ի միջև՝ մի կողմից և Թուրքիայի՝ մյուս կողմից: Կարսի պայմանագրի հիմնական հոդվածները, այդ թվում տերիտորիալ հարցերին վերաբերող հոդվածները, համընկնում են Մոսկվայի պայմանագրի համապատասխան հոդվածների հետ:

Այսպիսով, Սովետական Ռուսաստանի կառավարության հետևավողականորեն խաղաղասիրական քաղաքականության շնորհիվ, կնքվեցին Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերը², որոնք վերջ դրեցին քեմալականների զավթողական ձգտումներին Անդրկովկասում:

Այսպես ուրեմն, Անդրկովկասում 1920—1921 թվականներին ձեռնարկված Թուրքական ագրեսիայի հետևանքով, որը երիտթուրքական ղեկավարների ձախողված արշավանքի շարունակությունն էր, Անդրկովկասից խլվեց շուրջ 25 հազար քառ. կմ. տարածությամբ մի տերիտորիա: Այլ կերպ ասած, այն, ինչ որ չհաջողվեց իրականացնել երիտթուրքական զավթիչներին առաջին համաշխարհային

1 «Документы внешней политики СССР», т. IV, № 248.

2 Կարսի պայմանագիրը, քարտեզն ու հավելվածը, տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. IV, № 264.

պատերազմի տարիներին, մասամբ կիրառվեց կյանքում թուրքիայի նոր կառավարողների կողմից:

Այդ մասին Ստամբուլի «Բոսֆոր» թերթը բացահայտորեն գրում էր, որ Անդրկովկասի նկատմամբ «Մուստաֆա Քեմալը շարունակում է էնվերի քաղաքականությունը»¹:

Ադրբեջանում, Հայաստանում ու Վրաստանում սովետական կարգերի հաստատումը հնարավորություն չեն տվել Անդրկովկասի Ռուսաստանի օգնությամբ կանխել թուրքական զավթիչների հետագա տերիտորիալ նվաճումները Անդրկովկասում:

¹ Տե՛ս «Бюллетень Народного Комиссариата иностранных дел РСФСР», 1921, № 57, стр. 17.

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

Ա	Անդերս էդգարդ—121-123, 125, 140, 141
Աբդուլ-Համիդ—25-27, 32, 34, 40, 53-55, 57, 58, 62, 63, 66, 67, 72, 73, 87-89, 97, 99, 100, 128, 262, 276, 477	Անդրանիկ—346, 456
Աբդուլ-Համիդ ալ-Արասի—301	Անիսիմով—223
Աբդուլ-Համիդ ալ-Զոհրաբի—301	Ասադ Քերբալայ—209
Աբդուլ Վահաբ ալ-Մըլին—301	Ասալի Շատիր-բեյ—301
Աբդուլ-Քերիմ-փաշա—216	Ասըֆ-բեյ—115
Աբդուլլա Սահիր-օղլի—119	Ավետիսով—399, 409
Աբդուրահիմ-էֆենդի—114	Արար-խոշա—113
Ադամով—113, 121, 122, 141, 179, 180, 184, 224	Արեշյան—346
Ազիզբեկով Մեշադի—392, 407, 442, 414	Արթմելյան—362
Ալի-օղլի—209	Արիֆ Բալսրն—196
Ալլին—10, 11, 199	Արսալ Սադրի Մաքսուդի—30, 291
Ալիմով Ա.—53	Արվելյան Պ.—328
Ախունդով-Հասան Մուլլա-զադե—110	Ափխազավա—341
Ահարոնյան Ավ.—398, 455, 456	
Ահմեդ—424	Բ
Ահմեդ-էխսան-էֆենդի—113	Բարան-զադե Իսմայիլ Հաքքը—82
Ահմեդ Քարբար—301	Բաբաջանով Մ.—453
Ահմեդ Շերիֆ—61, 62	Բադրատունի—414, 416
Ահմեդ-փաշա—58	Բաթալ-փաշա—3
Ահմեդ Տեյզի-փաշա—44	Բալյաններ—298
Աղա-խան—209	Բախերխատ Վ. Ռ.—300
Աղան Ահմեդ-բեյ—71, 102, 107, 205	Բայանդին-բեյ—507
Ամիր Այուբի—110	Բայազիդով—108
Անատոլ Ֆրանս—276	Բայուր Յուսուֆ Հիթմեթ—8, 30, 391, 295, 483, 493
	Բարաթով—203, 222
	Բարզանի—86
	Բեկ—133

Բեկզույանց—245
 Բեկզադյան Ա.—499, 504
 Բեհաբեղին Շաքիր—230, 233
 Բենկենդորֆ—161
 Բետման-Նո.վեզ—143, 144, 267
 Բերար Վիկտոր—276
 Բերխման—188, 189, 192
 Բերնզդորֆ—268, 398
 Բերթուր—3, 8, 343, 428, 431
 Բեքիր Սամիր-բեյ—258, 485, 486, 404
 Բիշերախով—402, 408, 421
 Բիսմարկ—129, 356
 Բյոռն—277
 Բյուխտն Ֆերդինանդ—276
 Բյուտով—12, 142
 Բյուտով-խան—209
 Բոմպար—155
 Բրայս—237, 238, 240, 244, 245, 257, 267, 276, 277, 284, 291
 Բրյուսով Վ.—274, 275
 Բրոնսարտ ֆոն Շեյնդորֆ—133, 190, 191
 Բուշարայի Գրիգոր—280
 Բունին—274
 Բուրգինյոն—276

Գ

Գարան—194
 Գազարին—88
 Գազի Մուխթար—75
 Գաջինսկի—401, 418
 Գառնի—240, 241
 Գասպրինսկի Իսմայիլ-բեյ—71, 108
 Գեգեչկորի Ե.—326, 333, 342, 349, 350-353
 Գեղանով—362
 Գեկկեր—511, 515
 Գեորգաձե—397
 Գիրոնս Հերբերտ Ադամս—234, 241, 256, 257, 267
 Գիրոնս Հե.են—74
 Գիրս—75-78, 115, 155, 158, 159, 165-167, 170
 Գյաղով—348
 Գյուզե—191, 193, 199
 Գյունա թայ Շեմսեդդին—30
 Գո.որորողկո—50

Գուլովին—226
 Գո.ց. ֆոն դեյր—128, 129, 136, 317
 Գոտ.իր—12, 163, 169
 Գորդևսկի—178
 Գորիկ Մ.—274, 275
 Գոցինսկի Նեջմեդին, Իմամ—108, 392
 Գրեյ—160, 161, 163
 Գուկեիլ—78, 81
 Գումման—268
 Գուլով—410
 Գուստավ էրվե—276
 Գուրկո-Կրյաժին Վ. Ա.—157
 Գևորգ 5-րդ—77

Դ

Դամադ Ֆերիդ-փաշա—292, 293
 Դելկասե—161
 Դեմիրջի Մեհմետ-էֆե—321
 Դենիկին—395, 442
 Դեննեոի Ա.—25
 Դեստեբովիլ—402, 413, 414, 416
 Դերտման Բոսիֆ—123
 Դինզլեր—122, 123
 Դրուսկին Ս.—413
 Դևլյաթ-Կիլդեկ—108

Ե

Եգարյան Արմենակ—280
 Եղյան Զավեն—251, 252, 256, 258
 Եֆրեմով—461

Զ

Զախար-բեկ Աջարսկի—215
 Զավրիև—77
 Զեյնե—302
 Զեքի Վե.ե.ի Դոդան—30
 Զիլա Գ.ոքա.փ—72, 102
 Զինովե Ռ.—33, 37, 40, 42-47, 51, 52, 57, 58, 73, 92, 93
 Զոհրապ Գ.իդոր—235, 236
 Զեին Յա.—392, 407

Է

Էմին Լուսիֆ—301
 Էմիր Արիֆ—301

Էնգել—333
 Էնգել.ս.Ֆ.—6
 Էնիս-փաշա—34
 Էնվիր-փաշա—9, 67, 96-98, 111, 133, 148, 149, 151, 152, 154-160, 162-164, 167-169, 175-178, 183, 184, 188, 189, 191-195, 197-200, 210, 230, 233, 236, 237, 243, 290, 300, 303, 314, 318-320, 330, 343, 348, 349, 372, 375, 380, 381, 382, 384, 388, 397, 398, 401, 411, 429, 430, 454-456, 491, 492, 518
 Էսադ-բեյ (փաշա)—383, 458
 Էտյեն Լամի—276
 Էրցբերգեր—12, 13, 242, 243, 269

Թ

Թա.եաթ-փաշա—9, 89, 96, 98, 148, 149, 151, 163, 164, 166-169, 175, 177, 230-233, 235, 237-240, 243, 258, 259, 270, 272, 289-292, 303, 313, 318-332, 491, 492
 Թա.հիր-բեյ—119, 121, 122
 Թա.սին-փաշա—53, 54
 Թադիև—107, 394
 Թե.լիրյան Սողոմոն—230, 270
 Թեր.եմեդյան Փանոս—280
 Թեքին Ա.փ—102, 175, 176
 Թոյնբի—273
 Թորոսյան Ա.—264
 Թոփչիրաշև Ալի Մուրադ-բեյ—430
 Թումանյան Հովհաննես—275
 Թումանով—362
 Թեֆիկ Բըլիբ.ըօղլու—291, 294

Փ

Փամկոչյան—348
 Փյուլ Կամբոն—27
 Փորթանիա Նոյ—341, 342, 350, 375, 379, 444, 474, 490, 507

Ի

Իբն-էլ Ռեստրիդ, էմիր—303
 Իբն-էլ Սուուդ, էմիր—303
 Իբն-Սաուդ—19, 90-92

Իբրա.իմով Արզույ-Ռաշիդ էֆենդի—205
 Իբրա.իմ-բեյ—122
 Իբրա.իմ էդ.եմ—114
 Իբրա.իմ էֆենդի Գալի-դարեհ—114, 115
 Իբրա.իմ թա.ի.բեյ—485
 Իբրա.իմ-փաշա—35
 Իդնատև—224
 Իենեսկու Վ.—498
 Իզեթ-բեյ—430
 Իզեթ-փաշա—96, 193, 195
 Իզեթ-փաշա Ալի—195, 348
 Իզվոսկի—161, 165
 Իսմայիլ Հաքբի—114, 313
 Իսմայիլ Զեյալ-բեյ—114
 Իսմայիլ Սամ-օղլի Հասան-դարեհ—110
 Իսմել-բեյ—490
 Իստոմին—191, 192, 194, 196

Լ

Լամադորֆ—41, 51, 52
 Լանսինգ—326
 Լարշե—398
 Լերեդինսկի—344, 345
 Լեգրան Բ. Վ.—496, 497
 Լենին Վ. Ի.—49, 52, 53, 63, 95, 144, 185, 317, 322, 337, 338, 393, 400, 403, 405, 474, 484, 485, 496
 Լենցովսկի Զորջ—254
 Լեո—375, 449
 Լեպսիուս Ի.—139, 140, 230, 235, 237, 243, 245, 253, 265, 266, 269, 270, 282
 Լյախով—261
 Լիրկենիտ Կարլ—266
 Լիրդեի-Հարտ—9, 153, 162
 Լիման ֆոն Սանդերս—7, 12, 14, 132-134, 136, 140, 142-147, 164, 167-169, 172, 190, 205, 227, 270, 317, 344, 383, 474
 Լիմպուս—165
 Լեոնտև—96, 97, 134, 143, 155-157
 Լիտտոն—140
 Լիրաու Վալտեր—12, 267
 Լոյդ Զորջ—9, 21
 Լյուիս—151
 Լորան—17
 Լոուրենս—305

Հյուսիսային—12, 379-382, 384, 385, 411, 467
Հոսով ֆոն—370, 380, 456, 467
Հանդիսակի Մ. Կ.—366, 497

Խ

Խալիլ-բեյ—174
Խալիլ-բեյ—236
Խալիլ-բեյ—164, 166, 167, 169, 370, 371, 374, 376, 455
Խալիլ-էֆենդի—114
Խալիլ-փաշա—419
Խան-Խոյսկի—399, 419, 422
Խաս-Մամեդով—358
Խատիսով Ա.—353, 354, 356, 359, 366, 398, 453, 455, 456
Խոխլեխտեր, ֆոն—88

Մ

Մերեթեի—362
Միթելաձե Սուլեյման—116

Կ

Կադեր, շեյխ—82
Կազառով—399
Կալտին—196
Կալսիանի Ն.—473
Կալդեր ժորժ—9, 10, 157
Կանայան Դրո—346
Կարլ Ալգուստ Լեններ—122
Կասյան Սարգիս—336, 367, 493
Կավալեսի Մ.—275
Կարա-Մուրզա Ս.—275
Կարաբեքիր-փաշա Քյազրժ—8, 131, 148, 150, 161, 163, 176, 177, 210, 347, 348, 364, 365, 398, 450, 456, 457, 482, 490-492, 494, 495, 497, 498, 500, 511-315
Կարա-Քեմալ—313
Կարալ էնվեր Ջիյա—494
Կարախան Լ. Մ.—352, 353, 432, 485
Կերենսկի—222, 345, 410
Կիխոֆ—251
Կիրով Ս. Մ.—421, 496
Կոկովցև—144, 145

Կոմիտաս—236
Կոստանաշվիլի—499
Կորգանով Գրիգորի—334, 337, 392, 395, 399, 401, 402, 412, 414, 466
Կորսուն—182, 195, 210
Կրասնով—395
Կրես ֆոն Կրեսնենշտեյն—472, 473
Կրիմսկի Ա.—275
Կրուգով Ռ.—40
Կուն Վ.—413
Կուրան Աճմեդ Բեդլի—95, 96, 151, 152

Հ

Հալիդե էդիպ—102, 320
Համազասպ—405
Հայրապետյան—129, 140
Հանի-բեյ—37
Հասան Իբրահիմ—110
Հասան Իզեթ-փաշա—188, 190
Հասան Յեճժի—232
Հարբորդ—348
Հաֆիս Հաբբը-բեյ—197
Հիմի-բեյ—121
Հիմի-փաշա—131
Հինդենբուրգ—382
Հիշմալ, էմիր—115
Հիքմեթ Նազիմ—322
Հյուսեին—305
Հյուսեին-բեկ—209
Հյուսեին-Էֆենդի—507
Հյուսեին Քաթսին—425
Հյուսեին Ջահրդ-բեյ-տե'ս Յալլըն
Հյուսեին Ռաուֆ-բեյ—354-356, 359, 361
Հոլշտայն—246
Հոստլեր—151

Ձ

Ձամուկ—365

Ղ

Ղարիբջանյան Բ.—328
Ղորղանյան—396, 416

Մ

Մալխո—155
Մակ-Գոնեյ—413
Մահմեդ Ա ի Մաշադի թաղի—110
Մահմեդ էմին Ռատուլ-զադե—358, 359
Մահմեդ էսազ—62
Մահմեդ Ռահիմ-բեյ—115
Մահմեդ Տաթիճ—28
Մահմուդ-Էֆենդի—114, 424
Մահմուդ-Էֆենդի Կիրիթլի-օղլի—211
Մահմուդ-Մուխտար-փաշա—163
Մահմուդ Շեքեթ-փաշա—61, 94, 97, 129-132
Մադաով—392
Մայթի Սայբս—304
Մանդեղշտամ—72, 74, 78, 152, 238, 240, 254, 278, 291, 295, 307
Մառ Ն.—274, 275
Մարիտո—10, 162, 352
Մարքս, Կարլ—6, 323
Մաք-Կոլ—26
Մղիվանի Բ.—515
Մղիվանի Ս.—506
Մեզար Արթա ի Մկյուղ-աղա—118
Մելիքյան Ռոմանոս—243
Մելքոնյան—279
Մեհմեդ էմին—102, 107
Մեհմեդ Քեչիր—445
Մեհմեդ Հասան-բեյ—396
Մեյն—276
Մեշկով Վ.—41
Միդհաթ Շուքրի—183
Միլերտ Ֆրից—123
Միլլեր Ա. Ֆ.—7, 155
Միլլով—410
Միկոյան Ա. Ի.—389, 394, 404, 405, 407, 413, 422, 441
Միրզա աղա Բազուրի—115
Միրզա Հուսեին—209
Միրզա Հուսեին Ռաֆֆի-զադե—110
Մյասնիկյան Ա.—499
Մյուլման—12, 132, 308, 379, 382, 385
Մյուտցենո, ֆոն—227
Մրշահսկի—192, 194, 195
Մոգի-կիշ Ա. Ա.—129
Մոտկե—167
Մուլլա-զադե—119

Յ

Մորգենթաու—268, 272
Մորեյի—347
Մորիս Պեննո—252
Մուրարբար իրն-Սարախ—19, 41
Մուխտար-բեյ—97
Մուհաբիլին—490
Մուհամեդ-ալ-Շանթ—301
Մունիր-փաշա—131
Մուսա-խան—209
Մուստաֆա Վեֆան—261
Մուրադով—10, 11, 140, 184, 199
Մեվլան-զադե Ռեֆաթ—89, 168, 175, 199, 206, 232, 233, 235, 255, 278, 291, 301

Յազով—79, 137, 165
Յալման Աճմեդ էմին—8, 151, 166, 170, 291, 292, 295
Յալլըն, Հյուսեին Ջահրդ—289, 290, 313
Յահյա Մուհամեդ իրն-Համիդ—43, 46
Յահյա Սալիդ—89
Յունալ Թահսին—495
Յուսուֆ Աքչուրա-օղլու—71, 102, 104, 107
Յուսուֆ Ջիյա-բեյ—259
Յուսուֆ Իզեդին—319, 320
Յուսուֆ Իզեթ-փաշա—421
Յուսուֆ Քեմալ-բեյ—485, 490, 517

Ն

Նազարբեկով (Նազարբեկյան)—346, 373, 448, 452, 453, 456-458
Նազրժ—232, 233
Նազրժ-փաշա—96, 97
Նազրժ-փաշա—418, 429
Նազիմ-փաշա—33
Նազոն—280
Նաիմ-բեյ—231, 258, 291
Նաշի-բեյ—178, 179
Նաշիր Ազուրի-բեյ—47, 48
Նարիմանով Նարիման—327
Նաուման Ֆրիդրիխ—12, 469
Ներսիսյան Մ. Գ.—250

Նիկոլայի—133
Նիկոլայ II—143, 185
Նիշաչի-բեյ—111
Նոտովի—158
Նորուհի Ա. Բերտ—19
Նուրբերգի—490
Նուրբ-բեյ—37
Նուրբ-բեյ—492
Նուրի Գերսամ—261, 262
Նուրիջանյան Ավիս—499
Նուրի-փաշա—385, 389, 397, 411, 418, 419, 428, 462, 465

Շ

Շահրազիան—140
Շահինյան Մարիետա—275
Շաման Ռիվշտի-բեյ—301
Շամոմյան Ստ. Գ.—327, 331, 334-336, 338, 341, 350, 351, 375, 390, 392, 393, 490, 403-406, 408-410, 412, 414, 443, 444
Շամի—107, 212
Շար Գրանտի—206
Շերիֆ-բեյ Քոփրուլու—199
Շերիֆ Հուսեյն—302
Շեֆիդ-բեյ ալ Մուսայեղ—301
Շիրվով—84
Շիրվանդադե Ալ.—275
Շմիտ—57
Շտրեմսե—133
Շուհրեդոզ—121, 140, 386
Շլյուսթերդոզ—276
Շուքրի—233
Շուքրի-էֆենդի—211
Շեքեթ-փաշա—348, 408

Չ

Չարրկով—103
Չառկ—28, 29
Չառուկ Սուու Մահմուդ—171
Չանոբուրով—202
Չեչի—216
Չիբեյի Գ Վ.—432, 485, 486, 488, 490, 500, 502, 513-515, 517
Չիբեյի Ն.—442

Չիկենկի Ս. Ի.—342, 354, 356, 361, 364-366, 370, 376, 442, 444

Պ

Պաշտիլիինի Ի.—149, 168, 169
Պաշտիլի Մ.—7, 157
Պենըրվե—276
Պելշով Ն.—27
Պետրով—404, 410, 412
Պիկո Վորո—304
Պոյ Գեշանե—276
Պոկրովսկի Մ. Ն.—154
Պոդոս—280
Պոմյանկովսկի—12, 131, 137, 200, 204, 225, 314
Պորչին—213
Պրեկալսկի—195, 334, 335, 340, 341
Պրոսևտ—133
Պուադերաբ—447
Պուանկարե—9
Պուրցկլաձե—512

Ջ

Ջավադ—450
Ջավադ-բեյ—155, 167, 168, 175, 232, 313, 315, 316
Ջավադ Ջամի-բեյ—463
Ջավիդ-բեյ—497
Ջավադիձե Ալոշա—392, 407, 412, 414
Ջերեսոյ Ա ի Ֆուադ—8, 482, 483, 485-487, 490, 493, 494, 512-514
Ջեաի—321
Ջեալ Նուրի—69-71
Ջեալ-փաշա—38
Ջեալ-բեյ—258
Ջեսալ-փաշա—9, 82, 98, 130, 131, 152, 155, 165, 168, 169, 175, 183, 221, 237, 243, 266, 289-291, 299-303, 306, 313, 320, 445
Ջիարեթ-Ա ի Բեդրխան—71, 72, 84
Ջիվիեդով Ա. Կ.—275
Ջիար—104
Ջիեթ—196, 212, 310
Ջիեթ—208
Ջիեթ-փաշա—259, 279, 281-283
Ջիեթ Քերիմ—491

Ռ

Ռադոսլավով—166
Ռամիշվիլի Ն.—337, 376
Ռասուլ-Ջադե—396, 397, 401, 430, 492
Ռաֆայել Վորո—276
Ռենդեդե Շոլան—276
Ռեմզի—490
Ռեշադ (սուլթան Մեխմեդ V)—58
Ռեֆրո Ալամ—201
Ռեֆիկ-բեյ—141
Ռենեստով—268
Ռիզա-էֆենդի—114, 118
Ռիխտեր—245
Ռիցեյր—408
Ռյուշտու—8, 383, 384, 400, 411, 429, 467
Ռոբինզոն էմիլիա—277
Ռոբինզոն Ջոն—277
Ռոլեն-Վեկմեն—253
Ռոմանովսկի—213
Ռորբախ Պաուլ—136-140
Ռուստամբեգով հադատ-բեգ—341

Ս

Սարի-բեյ—115
Սարովսկի—410, 414
Սադոնով—157, 161, 165, 170, 184, 202-204
Սահր Հաիմ-փաշա—148, 149, 157, 170, 175, 268
Սաթընսի Ուզուն-Հալի—108
Սահակ—250, 285
Սամի-էֆենդի—118
Սաիդ—84, 85
Սաիդ հուրդին—82
Սարը-էֆե—321
Սաֆիբյուրդինսկի Ասլան-բեգ—341, 391
Սաֆրաստյան Ա. Խ.—16
Սեիդ Քաիբ—19
Սեիմ Փուադ—115, 126
Սեյֆի-բեյ—485
Սիամանթոն—236
Սիդեյ Ֆեյ—9, 131, 146
Սիվիան (Սիվիով)—346, 446, 448, 449, 451, 453

Տ

Սիլե—276
Սինան—297
Սեկտ, ֆոն—379, 380, 381
Սկրյարին—35
Սմիթ—326
Սուլթան-Ջադե—85
Սողեշտեյն—133
Սլեբրեբե—145
Սուադուն-փաշա—41
Սուրբ Մուստաֆա—61, 322—324
Սուրբեյ—227
Սուեյման-էֆենդի—171
Սուեյման-փաշա—43
Սուխոմ ինով—135
Սուլտան—165, 168, 169
Սքիփիոն—257

Վանդեհյան—80, 129, 131, 140, 143, 148, 149, 164, 165, 267, 268
Վարոման—236
Վերեյ—133
Վեզիրով Մ.—392
Վեզիր-փաշա—52, 230, 344, 347-351, 362, 364, 365, 383, 421, 450, 451, 454
Վեյսալ Ունյուլաթ—509
Վեսեովսկի Ա.—275
Վեսեովսկի Յու.—274, 275
Վեքիով—425
Վիլենի II—143, 144, 148, 254, 265, 268
Վիլենի Վեյկման, ֆոն—123
Վիլսոն—305
Վիշինսկի—330
Վախով—59, 60
Վորոնցով-Ռաշկով—111, 202
Վրանդե—508
Վրացյան Սիմոն—446, 452, 453, 507

Ներկայումս Ա.—277
 Ուսուրբեկով—388
 Ղարաս էսաղ—8, 28-31, 74, 291, 292,
 294, 299

Քանոսյան—280
 Երրուզ Կազեմզադե—11

Ք

Քաջազնունի Ռ.—442, 453
 Քերբերաշվիլի Դավիթ—471
 Քեմալ-փաշա Մուստաֆա (Աթա-
 թուրք)—71, 480, 483-486, 489-
 491, 493-495, 502, 518
 Քեմալ Ֆեզի-փաշա—514
 Քերրալայ Ասքեր—462
 Քերիմ-բեյ—259
 Քիշմիշ Ա.—24
 Քյազըմ-բեյ—501
 Քյամիլ-փաշա—26
 Քյոփրյույու Ֆուադ—30, 71, 102 (դ-թ)
 Քութայ Զեմալ—495

Օդիշելիձե—333, 341, 344, 347, 348,
 351
 Օլֆերև—84
 Օ'Կոննոր—277
 Օհանջանյան Համո—382
 Օմար Համդ—301
 Օպենհայմ—204
 Օռլով—89, 90
 Օտյան Երվանդ—236
 Օրջոնիկիձե Գ. Կ.—421, 459, 465, 474,
 499, 505, 511, 512, 515

Յ

Յաիզ-էլ-Ղոսեին—236
 Յալկենհայն—305
 Յահրեդին—159
 Յեյդման—190
 Յեհմի հոջա Հասան—232
 Յերիդ-փաշա—38
 Յերիկ-փաշա—տե՛ս Վեհիբ-փաշա
 Յիշեր—294
 Յիուեսով Վանյա—392, 412, 414
 Յրանկենբերգ, ֆոն—133
 Յրանց Վերֆել—286
 Յրանց-Յերդինանդ—147
 Յրունզե Միխայիլ Վասիլևիչ—310
 Յունտիկով Յ.—413

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբաղնիի հովիտ—279
 Աբասթուման—362
 Աբասթումանի շրջան—376
 Աբխա—44
 Աբխազիա—6, 466
 Աբու-հունտայի շրջան—87
 Ադալիա—305
 Ադանա—72, 74, 181, 232, 259, 305
 Ադանայի վիլայեթ—74
 Ադափազար—240
 Ադեն—44, 48
 Ադրբեջան—3, 4, 8, 57, 114, 115,
 125, 177, 187, 230, 346, 359, 375,
 378, 385, 390, 394-399, 401, 406,
 409, 410, 417, 421-430, 438, 454,
 461, 463-465, 479, 480, 484, 492-
 494, 497, 506, 508-510
 Ադրիանապոլիս—180, 240, 376, 494
 Ադրիանապոլսի վիլայեթ—93
 Ազով—4
 Աթենք—51, 52, 161, 219
 Ալաշկերտ—215, 217
 Ալաշկերտի հովիտ—215
 Ալարա—215
 Ալբանիա—52
 Ալբիստան—24
 Ալեքսանդրապոլ (Լենինական)—223,
 328, 329, 335, 336, 372, 373, 378,
 397, 404, 433, 434, 437, 438, 443-

445, 447-449, 451, 456, 458, 497,
 500, 505, 506, 514
 Ալեքսանդրապոլի գավառ—374, 377,
 435, 499, 511, 513, 515
 Ալեքսանդրապոլի շրջան—445, 498, 499
 Ալեքսանդրապոլ-երևան-Ջուլֆա երկա-
 թուղի—372
 Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղի—
 454
 Ալեքսանդրեոս—73, 303, 483
 Ալժիր—113, 171, 204, 210
 Ալլաթ—364, 402, 407
 Ախաջխա—5, 376, 334, 346, 510,
 511, 513
 Ախաթալաք—5, 215, 432, 446, 510,
 511, 513
 Ախաթալաքի գավառ—376, 434, 435
 Ախալքաթի նահանգ—374
 Ախալ-Կումա, կայարան—413
 Ակ-Բարա—208
 Աղամզալու—456
 Աղբուլաղի շրջան—500
 Աղղամ—424
 Աղղաշ—106
 Աղստաֆա—341, 378, 397
 ԱՄՆ—9, 10, 151, 254, 255, 268,
 272, 306, 326, 327, 343, 380, 481
 Ալբոն—305, 322
 Ալբոնի շրջան—321
 Ալբոնի վիլայեթ—319
 Ալնթաք—240, 285, 304

Այլվա.իկ—225
Անատո իա—33, 79, 85, 105, 215, 218, 219, 241, 269, 288, 305, 313, 319, 321, 322, 324, 490, 491, 494
Անաքա:ալի շրջան—472
Անդ իա—9, 10, 12. 17—20, 26, 43, 47, 49, 66, 79, 80, 98, 104, 130, 145, 146, 151, 153, 157, 160-164, 170-172, 185, 203, 205, 219, 271, 275, 303-306, 326, 337, 343, 381, 410, 413, 414, 481, 483, 493, 511
Անդրկովկաս—3-9, 12-14, 25, 33, 78, 105-113, 115-123, 125, 126, 141, 142, 153, 172, 173, 177-180, 184, 187, 189, 201, 203, 208, 209, 212, 214, 218, 221, 223, 231, 253, 283, 324, 325-330, 332, 333, 335, 336, 339, 342, 343, 345, 349, 351, 352, 354-359, 362-363, 366, 367, 370, 371, 373-376, 378, 379, 381-385, 388-390, 392-395, 398, 399, 419, 431, 436, 441-443, 400, 467, 468, 475, 478-481, 484, 485, 487-489, 491, 493-497, 500-503, 506, 508-510, 515-518
ԱնԼս—43
Անկարա (Անգորա)—180, 221, 235, 240, 250, 482, 485-488, 490-494, 501-506, 508, 510, 512-516
Անտիոք—73, 286
Աջարիա—116, 188, 210, 211, 492, 497
Աջարիա-ձղա ի, գետ—188
Ասի, գյուղ—261
Ասիական Թուրքիա—141
Ասիր—264
Ասիթի մարզ—44
Աստրախան—204, 326, 395, 412, 413
Ավստրիա—161, 176, 210, 382, 410
Ավստրո-Հունգարիա—49, 50, 79, 137, 148-150, 153, 168, 308, 309, 316, 351
Արարական թերակղզի—18, 42, 90, 264, 305
Արարիա—19, 42, 46, 48, 91, 233
Արախո—472
Արարատ լեռ—100, 123

Արարատյան դաշտ—446
Արբանյակ—194, 196, 199, 215, 370, 432, 494, 497, 510
Արբանյակի մարզ—352, 353, 357, 360, 361, 368, 369, 432, 511
Արգանյակի նահանգ—460
Արգանյակի շրջան—367, 431
Արգանուշ—188, 196, 214
Արդերի—187
Արդեր—261
Արդվին—188, 196, 207, 214, 510
Արդվինի մարզ—358, 511
Արդվինի շրջան—367
Արդվինի սիրուղ—214
Արևելք—438
Արեշ—463
Արեշի գավառ—438
Արթիկ—434, 445
Արխանգելսկ—159
Արխախ—434
Արճեշ—216, 283
Արփաշալ—373
Արևելյան Անատո իա—75, 216, 221, 224, 229, 245, 250, 270, 294, 321, 352, 357
Արևելյան Անդրկովկաս—329, 334
Արևելյան Թրակիա—486, 494
Արևելյան Սիրիա—304
Արևմտյան Անատո իա—255
Արևմտյան Անդրկովկաս—466
Արևմտյան Արարիա—264
Արևմտյան Թրակիա—159, 182
Արևմտյան Հայաստան—7, 18, 24, 25, 28-80, 33, 55, 76-81, 138, 140-142, 153, 156, 160, 188, 198, 215, 216, 218, 221-223, 231, 236, 238-240, 243, 250-253, 255, 262, 265, 268, 277, 284, 289, 295-297, 301, 331, 346, 352, 357, 431, 436, 486
Արևմտյան Սիրիա—304
Ադխուրի շրջան—376
Աքսու—401
Աքրա—86
Աֆրանստան—105, 113, 175, 176, 371

Բ

Բաբում—108-110, 115, 119, 123, 187, 188, 198, 213, 214, 229, 360, 361, 366, 370-374, 376-380, 382, 389, 396, 398, 401, 404, 429, 432, 446, 450-453, 456-458, 467, 488, 492, 494, 496, 497, 519-513
Բաբում-Թիֆլիս-Գլանջա երկաթուղի—384
Բաբումի մարզ (նահանգ, շրջան)—119, 196, 201, 207, 210, 211, 213, 215, 220, 346, 352, 353, 357-360, 362, 367-369, 371, 460, 486, 511
Բաջարի—311, 407
Բաբենիք—494
Բաղաններ—19, 49, 52, 75, 117, 156, 161
Բաղանյան թերակղզի—158
Բաղբաղ—19, 40, 41, 82, 87, 89, 90, 181, 200, 222, 236, 241, 394
Բաղբաղի երկաթուղի—19, 20, 241, 265, 387
Բաղբաղի վիայեթ—43
Բաղեշ (Թիֆլիս)—38, 78, 80, 84, 85, 141, 216, 220, 240, 247, 248, 251, 260, 272, 293
Բաղեշի վիայեթ—34, 244
Բաջազետ—215
Բաջազետի հովիտ—215
Բալուրթ—220, 348
Բաշ-Ապառան—373, 397, 445, 448, 449, 451, 453, 454, 458
Բաշգյուղ—434
Բաշկա ա—215
Բասրա—19, 48
Բասրաի ծովածոց—387
Բասրաի վիայեթ—40, 43
Բասարղեշի շրջան—377
Բարբուսի շրջան—197, 489
Բարս—101-111, 113, 208, 230, 337-339, 364, 373, 375, 377, 378, 380, 383-385, 387-399, 401-411, 413-422, 425, 430, 443, 447, 454, 458, 463, 466-468, 492, 496, 508, 511
Բարսի խանսթիոն—5
Բարսի մարզ—396
Բարսի նահանգ—389

Բելալա-Կլուշ—469, 471
Բեդիա—160
Բեդրա—51, 52, 160
Բենին—79, 194, 194, 199, 139, 142-145, 148, 172, 200, 205, 230, 317, 379, 382, 387, 492
Բենոն—226, 274, 300, 307
Բելլոթ—18, 60, 89, 93, 301
Բզովա—459
Բիլի-Լյուսլ—410, 417
Բիլեիկ—73
Բինազատ—415
Բիջար—222
Բոչքի գյուղ—260
Բոֆոս—4, 60, 132, 142, 144, 152, 218, 219
Բորչա ու—469
Բորչա ուի գավառ—466, 471
Բրեստ-Լիտովսկ—330, 344, 351, 352, 354, 356, 357, 361, 362, 364, 365, 367, 369, 371, 377-382, 408, 414, 415, 420, 421, 433, 487, 488, 508, 513
Բուսու (Բուսու)—240, 321, 494
Բուրչա—49, 50, 95, 152, 156, 158, 159, 161, 166, 219, 382, 412, 475
Բոխարա—204
Բոխարեստ—317

Գ

Գախուրի, թեոակղզի—171, 182, 216, 219, 220, 383, 398
Գախուր—107
Գալատ ու, գյուղ—438
Գաբա, գյուղ—261
Գեղեղուցան (Մասունում)—32
Գեղուս—457
Գերանիա—10, 17, 19, 20, 49, 66, 79, 89, 194, 120, 121, 123, 125, 129, 130-141, 143, 145-157, 160, 161, 163-166, 168, 171, 172, 175, 176, 178, 181, 187, 200, 205, 207, 208, 210, 228, 230, 242, 205-269, 278, 290, 308, 309, 315-317, 319, 325, 342, 351, 352, 370, 378, 379,

382, 384-387, 389, 391, 396, 408, 410, 411, 415, 432, 433, 460, 668, 469, 473, 491

Ֆյանշա (Նիկզավետուլ, Կիրովա-բաղ)—5, 109, 110, 209, 328, 333, 341, 342, 364, 375, 383, 392, 397-399, 404, 422, 424, 425, 427-429, 447, 458, 463

Ֆյանշայի գավառ—461, 462

Ֆյոբչա (Աղբրեչանում)—106, 400-402, 424

Ֆյումյուլյան—93

Գորի—363

Գորիի գավառ—471, 472

Գորիի շրջան—466

Գրոզնի—329

Գուդաուտի շրջան—466

Գուրա—4, 6

Գուցգյոզ—261

Վ

Վաղագյուլ—215

Վալլար—341

Վալովեր—119

Վաղստան—107, 176, 130, 421, 492, 506

Վաղստանի մարզ—106

Վամասկոս—18, 39, 88, 301, 302

Վարարազ—459

Վարդանեկ—4, 19, 50, 142, 144, 152, 162, 163, 219, 236

Վենիգլիի շրջան—321

Վերբենտ—106, 364, 421

Վերբենտի խանութուն—5

Վերսիմ—261, 262

Վրդայա, գյուղ—415

Վիարբերի—27, 78, 80, 84, 85, 141, 225, 234, 235, 246, 247, 249, 258, 262, 304, 345

Վիարբերիի վիլայեթ—34, 84, 307

Վիլիջան—378, 397, 445, 447-449, 452

Վիլման—202

Վյուզբանդ—448

Վնեպր—4

Վոդեկանեզ—117

Վոլյարի շրջան—461

Վոն—105, 326

Պորթ-Յոլ—268

Պուշեթ—363, 366

Պուշեթի գավառ—472, 473

Ե

Եգիպտոս—46, 48, 105, 107, 113, 153, 168, 169, 171, 175, 177, 179, 204, 255, 305, 387

Եկատերինոգար—329

Եմեն—40, 41, 43-48, 89, 181

Ենի-Քյոյ—196

Ենիկա, Ե—4

Եվլախ, կայարան—428

Երզնկա (Երզինջան)—140, 180, 220, 221, 234, 241, 244, 246, 261, 288, 330, 331, 344-348, 351, 359

Երկաթ Փըշփուշ, լեռ (Սասունում)—32

Երուսաղեմ—47, 259

Եփրատ—242, 246, 251

Երևան—109, 114, 187, 208, 209, 215, 373, 382, 386, 390, 397, 445-449, 452-454, 456, 459, 507, 513

Երևանի գավառ—374, 377

Երևանի խանութուն—5

Երևանի նահանգ—371, 377, 492

Երևանի շրջան—504

Ջ

Ջար, գետ—86

Ջանգեղուր—430

Ջաբաթա, ա—462, 463

Ջեթուն—24, 73, 250, 267, 285, 346

Ջերդո, գյուղ—261

Ջեբարի շրջան—376

Ջմյունիա (Իզմիր)—60, 180, 228, 250, 297, 305, 311, 320

Ջոնգուդակ—311

Ջուզդիդի—473

Ջուզդիդիի շրջան—472

Է

Էգեյան ծով—60

Էգեյան կղզիներ—156

Էլ-Խասայի շրջան—30

Էլ-Կատրի—40

Էնզելի—187, 337, 413, 414, 416

Էնոս-Միդիա—161

Էպիրոս—161

Էջմիածին—372, 458, 507

Էջմիածնի գավառ—374, 377

Էջմիածնի կայարան—457

Էջմիածնի շրջան—452

Էրեզի—494

Էրթիսի, գյուղ—471

Էրմենիքենդ—418

Զ

Քաիզ—44

Քաիզի սանչակ—43, 45

Քաիշի խանութուն—5

Քավրիզ—140, 176, 202, 388, 492

Քելվի գավառ—472

Քեհրան—187

Քեմիր-Խան-Շուրա—392, 421

Քեոդուսիա—129

Քերեք—326, 341, 421, 492

Քիանեթի գավառ—473

Քիֆլիս—106, 109, 110, 114, 115, 119, 121-123, 140, 187, 195, 209, 213, 215, 271, 326, 328, 329, 335, 342, 349, 350, 361-363, 365, 372, 374, 378-390, 432, 434, 445, 447, 452, 453, 467-469, 472, 473, 490, 501, 503, 507, 512

Քիֆլիսի նահանգ—362, 363, 371

Քիֆլիսի շրջան—489

Քոմաոտաշ—434

Քորթում—247, 360

Քորթում լիճ—217

Քոուզի շրջան—461, 489

Քրակիա—250

Քունիս—171, 204, 210

Քուրան—168, 175-177

Քուրբեստան—230, 324

Փ

Փիուլո կղզի—412

Փենե—47

Ի

Իգդիր—283, 346, 507

Իզմիր—46

Իզմիր-Բանդրմա երկաթգիծ—321

Իզմիրի շրջան—321

Լիրիա—206

Իլիսիարի—434

Իմանչաու—436

Իմերեթիա—4

Իմերեթի—213, 214

Ինոնյու—491

Իսպահան—202, 203

Իսպանիա—306

Իվանովկա—424

Իտաիա—12, 20, 79, 89, 99, 240, 305

Իրան (Պարսկաստան)—3, 105, 168, 169, 176, 180, 184, 187, 201-203, 229, 279, 343, 372, 373, 398, 426

Իրանական Աղբրեչան—187, 200, 202, 203, 279, 283, 284, 371

Իրաք—40, 302, 305, 306, 344

Լ

Լազիստան—486

Լահյա նավահանգիստ—45

Լեմոսս կղզի—158, 160

Լենքորան—364, 391, 392

Լենքորանի գավառ—395

Լեխումի գավառ—472

Լեխումի շրջան—473

Լեռնային Սասուն—32, 33

Լիբանան—18, 19, 39, 47, 88, 300-302, 304, 305

Լոնդոն—161, 271, 304

Լոովա շրջան—373, 459

Լոոի-Փամբակ—5

Լոոի-Փամբակի գավառ—434, 435, 449, 450

Խ

Խալվաթ, գյուղ—438

Խայլե—40

Խալմազ—341

Խարբերդ—78, 80, 141, 240, 242, 246, 251

Խարբերդի վիլայեթ—34

Խաբլարի մարզ—304

Խիվա—204

Խնուս—346
 Խոչեղա նավահանգիստ—45
 Խոզափշալ—243
 Խրաբբ, գյուղ—261
 Խուրդաւ—392

Կ

Կազան—204
 Կազրեկ, գյուղ—466
 Կա՛խրե—46, 90, 301
 Կաղրզվան—187
 Կաղրզվանի մարզ—361, 511
 Կաղրզվանի նահանգ—358
 Կաղրզվանի շրջան—433
 Կասախից ծով—324, 355, 387, 403, 404, 415
 Կաստանոսի վիլայեթ—34, 35
 Կարակուրդան—197
 Կարա-Մուրսեի շրջան—321
 Կարին (Երզրում)—27, 33, 35, 37, 78, 80, 109, 113, 115, 117, 119, 121, 122, 125, 140, 141, 179, 180, 187, 189, 197, 216, 219, 222, 224, 225, 234, 240, 244, 245, 247, 257, 272, 279, 294, 297, 310, 218, 324, 333, 347, 348, 359, 398, 489, 493, 498, 499
 Կարինի բերդ—34, 180, 217
 Կարինի վիլայեթ—34, 244, 246, 247
 Կարմարյան, գյուղ—400, 401
 Կարմիր ծով—303
 Կարս—114, 115, 119, 121, 122, 141, 183, 190, 194, 198, 199, 201, 214, 216, 217, 283, 335, 352, 353, 360, 361, 364-366, 370, 373, 393, 432, 438, 449, 451, 494, 497, 498, 505, 516, 517
 Կարսի բերթ—372
 Կարսի մարզ—119, 194, 208, 210, 215, 253, 357, 360, 361, 368, 369, 371, 432, 460
 Կարսի նահանգ—207, 358
 Կարսի շրջան—367, 433, 498, 505
 Կարս-Մարիզամիշ երկաթգիծ—192
 Կենտրոնական Անատոլիա—311
 Կենտրոնական Ասիա—231
 Կեսարիա—240, 250, 251

Կերմակ, գյուղ—215
 Կերլ—4
 Կրզը-Ռարալ—222
 Կիլիկիա, գյուղ—472
 Կիլիկիա—24, 72, 74, 231, 238, 240, 241, 243, 245, 250, 251, 255, 289, 296, 301, 305
 Կիրենարիկա—89, 95, 177
 Կոբի—469
 Կոնյա—235, 250, 305
 Կոստուրի շրջան—470
 Կովկաս—3, 4, 6, 33, 99, 109, 110, 112, 113, 116-118, 120, 121-126, 143, 156, 160, 168, 169, 172, 175-178, 184, 185, 187, 190, 191, 200, 204, 206-208, 110-113, 220, 229, 231, 274, 295, 327, 328, 332, 333, 338, 339, 340, 346, 351, 355, 356, 371, 376, 377, 380-387, 395, 397, 402, 409, 422, 428, 429, 441-443, 454, 459, 465, 475, 478, 479, 483, 489, 492, 493, 495, 497, 503, 508, 514
 Կովկասյան լեռնաշղթա—105, 178, 184, 207, 211
 Կրասնովոդսկ—413
 Կրետե, կղզի—117
 Կուբան—326, 341
 Կուբան, գետ—4
 Կում—203
 Կունֆուդա—44-45
 Կովեյտ—19, 40, 41, 48
 Կուտ-է-Ամարա—203, 222
 Կևդեղաման, գյուղ—215

Լ

Լաւս—18, 73, 180, 231, 244, 253, 259, 263, 267, 289
 Լաւսի վիլայեթ—74, 307
 Լաղպատ—329
 Լամդան—222, 340
 Լամամու—457, 459
 Լալաստան (Արևելյան)—3-5, 8, 25, 57, 76, 125, 140, 274, 328, 332, 367, 372, 373, 374, 375, 377, 382, 391, 397, 436, 443, 445, 451,

453-456, 458, 461, 462, 479, 484, 490, 492-494, 496-498, 500-504, 506, 507-509
 Լալոց գյուղ—261
 Լաչիկարուլ—364, 392, 399, 407
 Լարալային Ամերիկա—255
 Լարալային Գաղստան—421
 Լարալային Իրան—371
 Լարալային Միջագետք—304
 Լարալային Քրդստան—262
 Լարալային Օսեթիա—466
 Լեջազ—40, 44-46, 89, 181, 264, 303, 305, 306
 Լեռավոր Արևելք—343
 Լյուխսային Աֆրիկա—105, 175, 179, 205
 Լյուխսային Իրան (Պարսկաստան)—254, 382, 385, 402, 406
 Լյուխսային Կովկաս—5, 6, 9, 106-108, 126, 177, 184, 329, 341, 370, 373, 378, 392, 428, 478, 484, 506
 Լյուխսային Հնդկաստան—371
 Լնդկաստան—53, 105, 113, 275, 200, 204, 481, 483
 Լնդկական օվկիանոս—303
 Լոմ—434
 Լունաստան—34, 49, 95, 156, 161, 165, 166, 186, 227

Ձ

Ձեղամի շրջան—461
 Ձրգուր, գյուղ—261
 Ձուման—261

Ղ

Ղազախ—346, 397, 427, 428, 447, 449
 Ղազախի գավառ—465
 Ղազվին—187
 Ղամարու—457, 459
 Ղամարուի շրջան—452
 Ղարաբաղ—463-465, 492
 Ղարաբաղի խանութուն—5
 Ղարաբուխ—423
 Ղարաբիխա—373, 378, 397, 434, 438, 445, 447-451, 453, 454, 456, 459

Ղշլաղ—459
 Ղոթուր—216
 Ղրիս—4-6, 106, 108, 177, 204, 295, 388
 Ղրիմի խանութուն—4
 Ղուրա—403
 Ղուրայի գավառ—391, 395, 427
 Ղփշաղ, գյուղ—434

Ճ

Ճապոնիա—343
 Ճալա—204
 Ճիաթուրի—329
 Ճորոխ—187, 196

Մ

Մազուրիին—438
 Մալթիա—111
 Մաղա—193
 Մակեդոնիա—46, 49-51, 55, 175, 475
 Մակու—187
 Մամեղարեթ—438
 Մամուղջուղ—437, 445
 Մամեղլի—415
 Մամաթաթուն—348
 Մամուր-ու-Ալիզի վիլայեթ—249
 Մանազկեթու—216, 247, 360
 Մանան—167
 Մաղրաս—404, 427
 Մարազ—492
 Մարազա—405
 Մարաշ—24, 73
 Մարդին—404
 Մարզվան—28
 Մարմարի ծով—60, 163, 186
 Մարոկկո—113, 204, 210
 Մերհնա—86
 Մեծ Քուրան—179, 204
 Մեծ Կարաբղիա—4
 Մեծ Սիրիո—204
 Մենգրեիա—4, 6
 Մերդենեկ—192, 194, 196
 Մերիլամ, գյուղ—215
 Մերձավոր Արևելք—8, 10, 17, 20, 76, 92, 129, 132, 137, 172, 265, 388, 484, 487

Մերսին—305
Մերսինի ծովածոց—74
Մեքքա—303, 305
Միջագետք—18, 19, 41, 42, 46, 87, 88, 90, 91, 179, 181, 199, 203, 218, 219, 222, 223, 229, 236, 241, 250, 252, 253, 255, 259, 263, 265, 285, 288, 294, 296, 304, 380-382, 387, 398, 411, 413-415, 475
Միջերկրական ծով—163, 287, 303
Միջին Ասիա—105, 106, 113, 136, 173, 175, 295, 343, 478
Միջին Արևելք—8, 388, 484
Միրադի, գյուղ—260
Մյուսքշտեղ—50
Մուլա-Սուլեյման, գյուղ—309
Մոսկվա—196, 212, 274, 275, 363, 393, 403, 404, 485-489, 492, 493, 508, 509, 511-515, 517
Մոսուլ—86, 141, 181, 246, 247, 259
Մոսուլի վիլայեթ—89, 304
Մուզրոս—476
Մուխրանի, գյուղ—470
Մուղան—423
Մուշ—24, 85, 141, 220, 244, 247-249, 284
Մուսա լեռ—285, 287, 288
Մուրադ-սուլ—216
Մցխեթ—466

Յ

Յանինայի վիլայեթ—46
Յասի—4
Յարիմ, շրջան—43
Յըլդըզ—57

Ն

Նաբանդ, կայարան—498
Նախիջևան—177, 457, 458, 461, 507
Նախիջևանի գավառ—374
Նախիջևանի խանություն—5
Նախիջևանի շրջան—497, 504, 509
Նարզին, կղզի—390
Նարիմանի շրջան—489
Նեչդ—19, 40, 41, 89-91
Ներքին Իմերեթիա—472

Ներքին Միջագետք—304
Նովոսիբ—360
Նովոսենակի շրջան—472
Նովորոսիյսկ—169, 329
Նոր Բալագետի շրջան—377
Նուխի—106, 346, 463

Շ

Շահաթ—259
Շախթախթ—337, 457
Շախթախթի շրջան—504
Շահախ, երկաթուղային կամուրջ—123, 141
Շամախի—342, 391, 404, 405, 407, 426, 427
Շամախու գավառ—391, 395
Շամախուր—341, 403
Շապին-Կարախոսար—288
Շավշեթ—213-215
Շատախ—215, 293
Շարուրի շրջան—504
Շարուր-Գարալագյազի գավառ—374, 377
Շաքիի խանություն—5
Շեկյան, գյուղ—215
Շիխովո—410
Շիրակ—5, 435
Շիրվան—459
Շիրվանի խանություն—5
Շիրվանշուկ—444, 445
Շուշի—346, 425, 464, 465

Ո

Ուլլի Վարոտա—410, 415

Չ

Չաթալչա—96, 97, 227
Չարսանչաք—24
Չեմբե-իքենդ—417
Չեչենիա—107
Չեռնոգորիա—95
Չրրզանա—298
Չիրուխու—459
Չիկովա, գյուղ—215
Չինաստան—105, 175
Չուխան, գյուղ—434

Պ

Պաղեստին—91, 153, 179, 223, 230, 302, 304, 306, 344, 379, 475
Պանդիս, գյուղ—215
Պասխավսկ—215
Պարսկական Ղարարաղ—492
Պետրոգրադ (Պետերբուրգ)—51, 105, 117, 142, 143, 145, 154, 158, 159, 161, 164, 170, 274, 304, 337
Պետրովսկ—364, 392, 409
Պերեվալ, կայարան—413
Պոլովոխի—175, 202, 295, 303, 478
Պորտ-Սահդ—288

Ջ

Ջալալօղլի (Ստեփանավան)—435, 459
Ջանիկ—283
Ջաջուռի շրջան—500
Ջավանշիրի գավառ—464
Ջեբել-Մուսա—240
Ջեզիրեի շրջան—83
Ջուֆա—337, 373, 383, 456, 458
Ջուլֆայի շրջան—497
Ջուրջիբ գետ—259

Ռ

Ռաշի գավառ—472
Ռես-ուլ-Ախն—259
Ռիազա—40
Ռոդոստոն—180
Ռումինիա—152, 156, 166, 186, 313, 412
Ռուսաստան—3-6, 9, 10, 12, 14, 18, 19, 33, 50, 51, 76-79, 81, 82, 89, 95, 96, 104-107, 109, 111, 113, 116, 120, 123, 124-126, 130, 134, 135, 141-143, 145-151, 153-160, 162-166, 169-173, 175, 178-181, 184-187, 199, 203, 205, 207, 208, 211, 213, 219, 220, 222, 224, 226, 227, 229, 230, 237, 262, 271, 273, 275, 284, 291, 304, 305, 322, 483
Ռեկազ—215

Ս

Սաադա—45
Սարգարա—215
Սազարա—215
Սալլան—392, 418
Սալլանի գավառ—391, 395
Սարնիկ—50, 60, 61, 104, 216, 220
Սակարիա, գետ—516
Սաղբրի, կայարան—399
Սամսուն—251, 324
Սամսունի վիլայեթ—34
Սամուրի օկրուգ—106
Սալդոն—39
Սանա—40, 43, 44
Սաշխեր—329
Սաշխերի շրջան—473
Սասուն—284
Սարախո—147
Սարգարաբաղ—373, 397, 445, 447-451, 453, 454, 456-458
Սարիղամիշ—114, 115, 122, 187-189, 190-195, 197-201, 203, 215, 333, 360, 498
Սարմասխուլու—449
Սարվանի—470
Սեկենդ—261
Սերբիա—95, 149, 186
Սեքերեկ—215
Սըվազ (Սեբաստիա)—27, 60, 78, 80, 221, 227-240, 249, 251, 259, 288, 393
Սըվազի վիլայեթ—34
Սիբիր—343
Սիգնախի գավառ—472
Սիիրթ, տե՛ս Սղերդ
Սիրիա—18, 19, 42, 46, 49, 88, 90, 91, 93, 179, 181, 218, 223, 254, 255, 259, 300-302, 304-306, 344, 380, 387, 411, 415, 475
Սիցիլիա—162
Սկոթլանդի վիլայեթ—46
Սղերդ—84, 247, 248
Սովետական Ազրբեջան—516-518
Սովետական Հայաստան—504, 509, 511, 513—518
Սովետական Ռուսաստան—322-327, 329-335, 337, 340, 341, 343, 351.

352, 354, 357, 358, 363, 367, 368,
370, 376, 386-388, 390, 392, 393,
395, 403-405, 408, 410, 412, 415,
420, 440-442, 460, 461, 467-479,
480-482, 484, 485, 493, 496, 497,
502, 505, 506, 508, 510, 511, 514-
516, 518
Սովետական Վրաստան—499, 511, 516-
518
Սորբոն—275
Սոսոցրուլախ—214
Սոֆիա—52, 166, 167
Սպանիա—222
Սվանեթիա—123
Ստամբուլ (Կոստանդնուպոլիս)—10,
27, 29, 33, 37, 40, 42, 51, 53, 54,
57, 60, 62, 72, 78-82, 85, 91, 96,
103, 109, 112, 113, 115, 117, 119,
128, 131, 132, 134, 135, 137, 138,
142—144, 147, 149, 152, 154, 156,
157, 160, 162-166, 168, 170, 172,
178, 180, 181, 189, 202, 204, 206-
208, 219, 220, 225, 226, 235, 236,
240, 249-252, 254, 255, 257-259,
265, 266, 268, 272, 290, 297, 298,
311, 315, 317-320, 322, 363, 382,
386, 398, 401, 423, 430, 456, 459,
492, 518
Սուդան—204
Սուեզի ջրանցք—153, 168, 179, 199,
200, 299
Սուիսում—363, 473
Սումգաիթ—408
Սուրմալու—372
Սուրմալուի գավառ—374, 377
Սևանա լիճ—304
Սևանա լճի շրջան—123, 504
Սևաստոպոլ—169
Սև ծով—4, 19, 60, 159, 168-170,
185, 187, 216-218, 220, 355, 360,
385, 387
Սև քաղաք (Բաքվի արվարձան)—418

Վ

Վալոնա—161
Վան—24, 25, 34, 38, 80, 84, 85,
105, 180, 216, 238, 240, 247-249,

257, 272, 278-283, 293, 294, 297,
337, 346, 360
Վանա լիճ—216, 217, 243, 279
Վանի վիլայեթ—34, 78, 141, 178, 284
Վարանցովկա—470
Վերին Իմերեթիա—472
Վիեննա—131, 230
Վլադիվոստոկ—380, 398
Վոլգա—105, 210
Վրաստան—5, 6, 8, 57, 125, 328,
374-376, 378, 379, 382, 383, 385,
391, 397, 415, 445, 454, 465-471,
473, 479, 480, 484, 490, 491, 498,
506-508, 510, 512

Տ

Տաշքենդ—395
Տեր-Ջոր—246, 258, 259, 301
Տգիտզուտ, գյուղ—38
Տիգրիս—24, 249
Տրապիզոն—27, 34, 60, 80, 109, 141,
196, 240, 241, 257, 324, 333, 337,
348, 351, 352, 354, 355, 357-360,
366, 370, 371, 388, 431, 510
Տրապիզոնի վիլայեթ—34, 346
Տրիպոլի—39, 89, 177, 387
Տրիպոլիտանիա—95, 206

Բ

Բիզն—220

ՈՒ

Ուլուխանլու—458
Ուկրաինա—340, 385, 468
Ուջառը, կայարան—424
Ուր, գյուղ—215
Ուրալ—326
Ուրմիա—201, 202, 214, 337
Ուրմիա լիճ—381, 388
Ուրֆա—225, 236, 240, 289, 304
Ուրֆայի վիլայեթ—307

Փ

Փասին—121
Փարիզ—47, 54, 62, 90, 143, 161,
165, 271, 276, 293

Փխիկուր, գյուղ—214
Փոթի—363, 468
Փոթիի շրջան—472
Փոքր Ասիա—6, 19, 26, 45, 79, 84,
105, 138, 141, 142, 182, 205, 224,
241, 307, 310, 321
Փոքր Կարադղիա—4

Ք

Քաշեն—203
Քեդի, գյուղ—212
Քեմախ—245
Քեմախ-Բողազ—242
Քենդեք—438
Քերասուն—251
Քերար—403, 404
Քերմանշահ—202, 203, 222
Քյոթեհ—34
Քյոփրյու-քյոյ—188, 189, 217, 360
Քյուլջիսարա—456
Քյուլուկ-Կայնարջա—4
Քյուրդամիր—106, 364, 399, 401-404
Քրդստան—18, 142, 262, 486
Քուբայիս—329, 346, 363
Քուբայիսի նահանգ—329, 362, 363,
473

Քուռ—400

Օ

Օդեսիշի շրջան—321
Օդեսա—275, 324
Օզուրգեթ—465
Օզուրգեթի գավառ—510
Օլթի—169, 187, 191, 192, 194, 196,
216, 358, 360
Օլթիի մարզ—432, 511
Օլթիի շրջան—360, 488, 489, 503
Օլշակի, գյուղ—215
Օլշեմլիքի—472
Օրդուբադ—374, 398, 424
Օրդուբադի շրջան—497
Օքսֆորդ—151

Ֆ

Ֆրանսիա—9, 10, 12, 17, 18, 20, 48,
66, 79, 80, 92, 99, 130, 144, 146,
149, 153, 157, 160-162, 164, 170,
172, 185, 205, 219, 220, 271, 275,
276, 303-306, 326, 410, 480, 481,
511

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
Գլուխ առաջին—Օսմանյան կայսրությունն I համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին	17
Գլուխ երկրորդ—Քուրթական գործակալությունն Անդրկովկասում պատերազմի նախօրյակին	101
Գլուխ երրորդ—Օսմանյան կայսրության մուտքը պատերազմի մեջ	128
Գլուխ չորրորդ—Կովկասյան ճակատը 1914—1917 թվականներին	174
Գլուխ հինգերորդ—Հայերի ֆիզիկական ոչնչացման ծրագրի իրագործումը երիտթուրքերի կողմից 1915—1916 թվականներին	229
Գլուխ վեցերորդ—Օսմանյան կայսրության ներքին դրությունը պատերազմի տարիներին	297
Գլուխ յոթերորդ—Օսմանյան կայսրության ազրեսիան Անդրկովկասում 1918 թվականին	326
Գլուխ ութերորդ—Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարը երիտթուրքական զավթիչների դեմ	440
Ժգրափակում	477
Անվանացանկ	519
Տեղանունների ցանկ	527

Երվանդ Ղազարի Սարգսյան

ՔՈՒՐՔԻԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒՓՅՈՒՆՆ
ԱՆԿՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (1914—1918)

Խմբագիր՝ Վ. Ա. Հարությունյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խողիկյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ե. Ախիրյան
Վերստ. սրբագրիչ՝ Վ. Վարսոյան

ՎՅ 09128

Պատվեր 2423 Ձ

Տիրաժ 15000

Հանձնված է արտադրության 10/VI 1964 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 11/XII 1964 թ.:
Քուղթ՝ 60 × 90¹/₁, տպագր. 33,75 մամ., հրատ. 29,8 մամ.:
Գինը՝ 84 կոպ.:

ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական
կոմիտեի պոլիգրաֆարդյունարհրության գլխավոր
վարչության № 6 տպարան, Երևան, Թումանյան № 51: